

НА ПОРОЗІ ІСТОРІЇ

Праісторія

писані

праісторією

Праісторія досліджує на основі збережених у землі останків давньоминулого життя й побуту часи, необняті писаними пам'ятниками. Це наука розмірно нова; розвинулася як слід щойно в половині минулого сторіччя: до того часу для прослідження — що діялося на землі до часу, заки люди навчилися писати — зроблено дуже небагато. Старовинні греки та римляни, що їх наукова й мистецька творчість лягла в основу сучасної культури цілого світу, обмежилися в своїх міркуваннях про доісторичні часи на слухному, але доволі загальному твердженні, що життя людини на землі проходило три розвоєві ступні: найстарша доба вживала камяного знаряддя, друга бронзового й нарешті залізного. Середньовіччя, яке було справжньою темрявою в розвитку людської думки, пішло далеко взад поза досягнення греко-римської науки: середньовічні «вчені» впевняли, що находжений у землі доісторичний посуд, це... природні плоди землі, які родяться в ній і ростуть аж до розмірів і форм, пригожих до вжитку. Щойно у XVIII столітті, звернули більше уваги на випадкові знахідки камяного й металевого знаряддя та посуду глибоко під землею. Рішучий зворот у користь пізнання життя-буття людства в доісторичних часах принесли щойно два відкриття 50-их рр. минулого сторіччя, а саме знахідка черепа первісної людини в Неандерталю, в Німеччині, й відкриття останків палевих будівель доісторичної людини на швайцарських озерах. Знахідки, чи краще їх наукове пояснення було справжньою революцією в ділянці праісторії і з того часу заслона, яка закривала життя доісторичної людини, почала дуже скоро підійматися. Принагідні знахідки й чимраз частіші розкопки й розшуки за останками доісторичного життя людини заповнили цілі музеї та поширили обрій нашого історичного знання далеко поза межі писаних джерел. У підмогу археологічним розкопкам прийшло ще й природознавство, яке доказало, що розвиток людства відзеркалюється в розвоєвих ступнях кожної людини, та що деякі духові й фізичні прикмети поодиноких ступнів духового розвитку дитини, можна прирівняти до різних ступнів розвитку т. зв. диких і півдиких племен сучасности. Коли ж учені порівняли будову голови тих диких племен із останками людських кісток, що їх находили глибоко в землі та по недоступних печерах, переконалися, що ціла людськість Європи переходила спрова всі ступні фізичного й духового розвитку, від стану дикости й цілковитої некультурности, до вершин сучасної культури й цивілізації. На основі наукового порівняння цілої низки знахідок, людинознавчого (антропологічного) як і археологічного характеру, можна дуже ясно розмежувати дитячий, молодечий і зрілий вік людства. У країнах, де природа землі й підсоння утворювали пригожий ґрунт для культурного поступу, людство вибивалося з пеленок «дитячости» куди скоріше, як там, де таких умов не було. Діялося це в першу чергу в краях довкола берегів Середземного моря, що над ним положені краї з найстаршими культурами, як Єгипет, Греція та Італія. Наша батьківщина належала до тої смуги середньо-європейських країв, що вибилися з колодок доісторичної «дитячости» й безіменности щойно з хвилини поширення в них християнства.

Але ж дуже-дуже давно перед тим переломовим моментом наша земля манила до себе людей, що жили тут, працювали й боролися за право до життя, а загибаючи, чи вимандруючи геть, залишали по собі сліди свого життя й свідоцтва своєї культури.

Минуле нашої землі

Заки станемо говорити про первопочини людського життя й культури нашого краю, треба хоч кількома словами пригадати минуле самої землі, а в першу чергу того її шматка, на якому лежить наш край і мешкає наш народ.

Давним-давно, мільони літ тому, була наша земна куля така розпалена маса, як сьогодні сонце. Зчасом почала вона холонутися й покриватися зверху чимраз твердшою «корою». В своєму глибокому нутрі не заохолола вона й до сьогодні. І тепер переливається в земному нутрі розпалена маса, що час до часу проривається на поверхню землі крізь отвори, що їх звать вульканами. Такі вулькани були колись і в нашому краю, на південних схилах Карпат, на Волині та на Донеччині.

В міру того, як земля холола, її поверхня коробилася й тріскала, через що потворилися на ній гори, долини та западини. Більші низи виповнилися водою й так повстали моря та озера. З часом покривалася земна поверхня намулом вод; вони бушували по ній, покривали земну поверхню звалами каміння, що їх несли з собою північні льодовики, та пісками, що їх розносили вітри із звітрилих скель. Врешті земний пил нанесений вітрами й перегнилі останки давньої рістні покрили поверхню землі верствою, що залежно від свого складу й грубості є більш або менш плодотворним ґрунтом для земних плодів.

В розділі про пряму будову нашого краю ми вже говорили, що в нас гір мало, більше низин та плоских високорівень, доволі води, а найбільше чорнозему, що творить той благословенний «наскірень» нашої землі.

Геологія

алювієм

ділювієм

квартер

третичні

І справді. Найраніші сліди тваринного життя у формі скам'янілих черепашин находимо в третичній верстві, а щойно в четвертичній верстві находимо сліди життя тварин вищого ряду (ссавців), а вслід за ними сліди людського життя та культури у формі розбитих і обпалених, деколи покарбованих звіринних кісток, а там і найстаршого людського знаряддя.

З того, що найдено в землі й на ній у нашому краю, переконалися вчені, що давнім-давно мало не ціла Україна, за дуже малими виїмками, була покрита водою. Але вже під кінець третичної доби море уступило з українських земель мало що не до меж, які сьогодні займають наші південні моря Чорне, Озівське та Каспійське. Колись були вони одне велике море й сліди по ньому збереглися у солончаках, що до нині розсіяні по степу між Озівським і Каспійським морем.

Чи на тих островах вільних від води жили в третичну добу які люди, невідомо. Існування людини в цю добу взагалі ще неведене. Зате жили тоді великі чудернацькі виглядом звірі, могутні ящірки, велетенські птахи та багато різної породи слонів. Підсоння було тоді в Європі

гаряче, таке як тепер в Африці й тому звірня й рістня на вільних від води землях була дуже буйна. Але згодом почало мінятися підсоння. Повіяло холодом і від нього почали на бігунах землі наростати велетенські льодові криги, що звільна посувалися на південь. Не минули вони й України. Правда, нецілої, але поважної частини. Північні льоди, що покрили собою всю нинішню Московщину, захопили двома язиками середнє Подніпров'я по нинішній Кременчук, та верхню Донеччину.

Так звана льодова доба тривала в нас доволі довго (деякі вчені кажуть, що пів мільона літ!) але й у ній були перерви, коли то льоди танули й на їх місці процвітало рости́нне й тваринне життя. Наука усталила, що чотири льодові доби чергувалися в нас із трьома міжльодовими, а разом із тим чергувалася рістня й звірня. Саме її доволі гарно збережені останки й находимо скрізь по українській землі. По льодівцях залишилися на нашій землі грубі верстви глини всуміш із рінню та звали наносного (ератичного) каміння тих порід, що є на півночі у Фінляндії та Скандинавії.

Старша камяна доба

Найраніші сліди людського життя на українських землях походять із доби, яку наука назвала «старшою камяною добою». Почалася вона в нас від хвилини, коли північні льоди почали танути й уступати на північ. Підсоння було в нас тоді холодне й тому жили в ньому, разом із людиною, такі породи тварин, які могли до того підсоння пристосуватися. З замітніших згадаємо косматого мамута, печерного льва, гієну, та медведя. Люди того часу не знали ще ніяких металів, не вміли виробляти глиняного посуду, а з тим і варити страви, не вміли будувати хат і тому жили або в природних печерах, або під голим небом; самоте їх знаряддя і зброя були каменюки, тільки згрубша обтовчені й сяк-так пристосовані до вжитку. Правда, людина старшої камяної доби мала вже за собою одне велике досягнення: вона вміла добувати й удержувати вогонь — а разом із тим відчувала деякі естетичні потреби, бо багато часу й сили витрачувала на украшування тваринних кісток карбованими орнаментами й рисунками.

Києві

Волині

києво-кирилівська

Мізинська

Новіша камяна доба

новокамяною

Тогочасне підсоння нашого краю дуже змінилося проти попереднього — помітно злагідніло й дало змогу розвиватися на нашій землі рістні й звірні, подібній до сучасної. Царями тогочасних наших лісів стали олень, зубр і тур, а люди не жили вже з самого ловецтва й риболовлі, але й з хліборобства. Вони почали осідати постійними й гуртовими селищами, повдомашнювали собі деяких звірів; з них найпізніше пригласкали собі собаку, а раніше корову, чи коня та безрогу, їхнє знаряддя вироблене з м'ягких камяних порід, гладко ошліфоване й загострене, при чому там де треба, просверлене.

З позначок нового побуту, що перейшов із кочівничо-ловецького на осіло-хліборобський, цікаві для нас — лопати й зернотерки, попередниці сучасних жорен, а там і пряслиці, що говорять про початки ткацтва. В парі з тим появляється глиняний посуд, зразу грубий й неформований, вироблюваний від руки, а згодом гарний, добре випалений й дуже вигадливо орнаментований.

Жили тогочасні люди в копаних печерах, вузьких та довгих, або в землянках, вкопуваних у землю й покритих ріщам. В одній із київських печер новокам'яної доби, знайдено останки їжі; були там кости риб і тварин, але переважали черепашини. Позатим на цілому просторі поширеного в нас життя в ново-кам'яну добу знайдено багато слідів т. зв. «мазанок», тобто домівок і майстерень тогочасних людей.

В цю добу вперше виступає віра в позамогильне життя, а разом із тим пошана для покійників, що виявлялася в дуже дбайливих і різноманітних, щодо форми, похоронних обрядах.

Люди попередньої, старо-кам'яної доби, не дбали про своїх покійників так само, як не дбають про них і звірята. Але тепер вони хоронять їх із шанобою та обдаровують усім, чим вони користувалися за життя, а що могло б їм пригодитися на тому світі. Покійників ховали різно. Часом клали їх горілиць, обвиваючи в дерев'яну кору, та висипували над ними кургани; то знов ховали їх у кам'яних скринях і зарівнювали над ними землю, та давали їм у труну кам'яні сокири; врешті ховали мерців у спільних гробницях при чому клали їх скорчених набік. Дуже часто посипали мерців червоною краскою, що потому осідала на кістках і тепер становить дуже своєрідну ознаку похоронного обряду тих часів.

Крім ховання покійників цілими, в деяких околицях їх спалювали, а попіл і недогарки складали в умисне для цього призначений посуд (урни).

надбужанська культура

трипільська

До особливо високого розвитку дійшло у трипільській культурі гончарство. Посуд зразу ліплений руками з нечистої і слабо випаленої глини, де далі стає багатший формами й орнаментикою, а виріб його удосконалюється. Виробляли посуд на місцях, а не привозили здалека, про що говорять збережені останки гончарських печей того часу. На так званих «точках», що були мабуть місцем похоронів і почитання покійників, знайдено крім попелу й недогарків з людських кісток безліч різноманітного посуду. Були там подвійні чашечки без дна (подібні до нинішніх далековидів) та різної форми горщики, мисочки та кухлики. Всі украшені фарбованим орнаментом із хвилястих ліній та завитків. Крім посуду трапляються по таких «точках» глиняні статуетки, переважно жіночі, хоч тут і там трапляються статуетки чоловіків та тварин. Так орнаментика посуду, як форми статуеток говорять про високо розвинутий мистецький смак і хист людей із часів трипільської культури.

Вчені думають, що трипільську культуру створило якесь західно-європейське плем'я, що жило життям осілих хліборобів і тут, на українській землі, почало творити культуру, яка зацвіла пишним цвітом щойно в Греції. Вони думають, що це плем'я, це предки греків, що оселившись на якийсь час на Україні, мусіли згодом її покинути й заселити поберіжжя Малої Азії, острови Егейського моря й саму Грецію. Томуто й зовуть цю культуру — передмікенською від грецького міста Мікен в Арголіді, де вона дійшла до свого остаточного

розвитку й досконалости.

В Галичині збереглися пам'ятки трипільської культури в Більчу Золотому над Серетом та Кошилівцях і Бучачі (гора Федір) на Поділлі.

Кошилівцях

В тогочасному гончарстві рівночасно вживали кілька відмінних способів виробу.

Найдавніший посуд — полумиски, збанки, кухлі та амфори, ліпили від руки з сірої, змішаної з піском глини, а його орнаментика була жолоблена й невибаглива у формі.

Кращим способом виробляється посуд блідо-помаранчевої краски шляхетний по формі і виконанні, покритий багатою орнаментикою в чорній, червоній і білій красці. Є там пляшки з ухом подібні до голови вола, мисочки оперті на людських ногах, посуд у формі птаха та інших тварин. Орнаментика, переважно складена з ліній, кругів, луків, завитків і рівноремених хрестів, має в собі й рослинні та тваринні, а навіть людиноподібні мотиви. Разом з безліччю гарних і виразистих статуєток, вся кошиловецька нахідка дає дуже вимовне свідоцтво рівневі усієї трипільської культури. Появилася вона в нас без попередження, блисла, мов метеор і згасла, чи то разом із племям, яке її створило, вимандрувала поза межі нашого краю.

Доба металів

Деякі вчені думають, що племя, яке витворило на наших землях трипільську чи то «передмікенську» культуру, прийшовши сюди, виперло давніших мешканців на захід. Коли воно помандрувало собі на південь, то виперте відсіля племя первісних тубильців (автохтонів) зайняло назад свої оселі. І цьому то племеневі довелося пережити чи тільки започаткувати «добу металів» на нашій землі.

Правду кажучи, не було в нас так званої «бронзової доби», що в краях багатих на зложжа мідяної руди, замінила кам'яну добу. Мідь, а за нею бронза (стоп міді з циною) появляється тільки на південно-західних (Карпати) й південно-східних (Донеччина й Чорноморщина) окраїнах нашої землі й до того так пізно, що заки поширилося їх уживання вже прийшло їм на зміну залізо.

Найраніші мідяні сокирки, як надзвичайна рідкість, трапляються в нас уже в «мазанках» трипільської культури, нерідко попадають вони й у випадкових нахідках Поділля та Слобожанщини. Аде центральна Україна не має змоги познайомитися з тим рідким і дорогим металем. Вживають його тільки багатії, тай то не в формі ужиткового знаряддя, а більше всього в формі різноманітних прикрас, як гривні, намиста, спряжки й шпильки до волосся. Ужиткове знаряддя і зброя з бронзи це в нас велика рідкість; вона не всилі виперти кам'яного знаряддя, яке починає спровола наслідувати форми металевого.

Міркуючи по стилевому характері привожених до нас бронзових виробів, можемо прослідити джерела, з яких поширювалися тогочасні культурні впливи на наш край. Ішли вони, в першу чергу, з півдня, з чорноморського побережжя, яке тоді вже скупчувало в своїх торговельних центрах продукти азійських та середземноморських країв; тією дорогою діставалися до нас культурні впливи Малої Азії, Туркестану та Персії. Сильні культурно-вимінні звязки єдали наш край з Придунав'єм (нин. Угорщина) та з германськими племенами, які жили в безпосередніх звязках з римлянами та кельтами.

гальштатську

лятенську

Старшій, «гальштатській» культурі, відповідають у нас пам'ятки збережені по скито-сарматських мешканцях нашого краю, що на них помітний вплив культури грецьких кольоній чорноморського й озівського побережжя. Згодом, у перших шости сторіччях по Христі, помічуємо характеристичні риси «лятенської» культури в пам'ятках, залишених на нашій землі готами та східними приходнями до нашого краю. Скарбницями пам'яток обох культур є могили та похоронні поля; із них найстарші зберегли нам знаряддя новокамяної доби впоряд з бронзовими та залізними.

Пам'ятки гальштатської культури трапляються на Подністрів'ю в Галичині: тут знайдено цінні золоті скарби в ріці Збручі та в с. Михалкові (борщівський пов.) на Поділлі. Пам'ятки лятенської культури стрічаються частіше на Київщині, Поділлі, Волині та в Галичині. Одні й другі походять із часів, що для їх прояснення маємо не тільки німу археологічну старовину, але й дуже вимовні, закріплені письмом свідоцтва, а з них слід признати першенство — грецьким.

Греки

греки

Тира

Ольбія

Херсонес

Теодосія

Пантикапей

Фанагорія

Танаїс

Тоді, як півдикі степові орди, разураз вдиралися на наші землі з Азії й нищили все на дорозі, грецькі кольоністи прийшли до нас із мирною віткою торгівлі й культури. А хоч не втрималися вони на чорноморському узбережжі перед азійською степовою навалою, то залишили по собі дуже багато: не тільки в румовищах своїх кольоній, але й у духовній культурі своїх сусідів і наступників.

Вивозячи з України худобу, рибу, мід, віск, футра, вовну та збіжжя, привозили сюди вино, оливу, матерії, металеве знаряддя, розмальований, глиняний й металевий посуд, всяку галянтерію а навіть... нагробні пам'ятники. Все те міняло до ґрунту культуру й побут їхніх сусідів; одні з них ставали «полугреками», другі передавали грецьку культуру на далеку північ і схід.

Пантикапей

Інші кольонії дуже скоро попали в загрозову для культурного життя залежність від варвар, оплачуючися їм непосильними данинами, а то й визнаючи їхню зверхність. Остаточно, коли не могли собі самі порадити, вони піддалися в опіку більшим мілітарним державам, не цураючись навіть персів, з якими їх корінна батьківщина вела війну на смерть і життя. Похід перського короля Дарія на скитів у 513 р. був саме наслідком тої опіки перської держави над грецькими чорноморськими кольоніями. Колиж корінна Греція зламала силу Персії,

чорноморські греки піддалися під охорону атенського морського союзу, завдяки якому в V і IV ст. зацвіли їх кольонії високою культурою й добробутом. Упадок Атен потягнув за собою й упадок кольоній: їм уже не могли забезпечити розвитку ні македонці ні понтійський король Мітридат V, що розбивши скитів, заложив над Озівським морем Босфорське Царство, а навіть заходився здобути ціле чорноморське побережжя. Сміливі замисли Мітридата йшли в розріз із інтересами римської імперії, що вже тоді станула сильною ногою в Малій Азії. В невдачних боях із Римом гине Мітридат (63 р. пер. Хр.) а його син Фарнак визнає римську зверхність. Колиж йому заманулося здійснити горді батькові пляни про опанування цілого Чорноморя, накликав собі на голову великого римського войовника Юлія Цезара; в бою з ним тратить (47 р.) життя й державу. Від тоді стає Босфорське Царство автономною провінцією римської імперії, що посуває свої сухопутні межі по Дунай із одного й Кавказ із другого боку Чорного моря. Чорноморські, грецькі кольонії відживали вже свій вік. Не помогла їм охорона зорганізованої римським цісарем Траяном Дакії (106 по Хр.). Всі вони лягли в румовища під безпощадним напором степових орд, а деякі, як Пантикапей стали столицями варварських держав. Якийсь час животіли ще грецькі осадні Тавриди, поки й вони не зникли з лиця землі.

Розпалися в румовища й перестали існувати, але вплив, що його виявили за час свого існування і культурні досягнення, залишені наслідникам, не змарнувалися; ціла Європа взагалі живе до сьогодні з велетенської культурної спадщини старої Греції.

Геродотове оповідання про скитського царя Скиля, що захоплений культурою грецьких кольоній жив подвійним життям — у себе дома життям скита, а гостюючи в Ольбії життям грека, дуже вимовне й переконуюче. Справді полугреками ставали всі, що зіткнулися з грецькими, чорноморськими кольоніями. А як далеко сягав їх вплив свідчать сучасні розкопки: прекрасний грецький посуд викопують не тільки на Чорномор'ї, але і в околицях Києва, Харкова, Полтави, а навіть у Галичині.

Ольбії

У найстаршій добі цвіла в Ольбії йонська культура, по якій збереглися архітектурні пам'ятки, глиняні (теракотові) жіночі статуетки, маски, мраморні статуї, вази та інша кераміка, привожена сюди з Мілету, острова Родосу й Навкротису. В чергових віках йонську культуру Ольбії замінює аттицька (VI—V ст. до Хр.) відтак гелленістична і греко-римська.

Стара Ольбія була зразу обведена тільки ровом, але згодом збудували довкола неї оборонні мурі з баштами. Все ж таки вони не забезпечували її перед наскоками сусідів, яким вона мусіла давати окуп. В I ст. зруйнували її готи, але згодом її відбудували на бажання скитів; вони вже не могли жити без торговельної факторії, яка заспокоювала б їх підвищені культурні вимоги.

З тих часів занепаду збереглося дуже цікаве оповідання про Ольбію, записане подорожником філософом Діоном Хризостоном.

Тогочасна Ольбія була куди менша від первісної, а замість могутніх мурів і башт, була обведена невисокою й слабенькою огорожею. Все свідчило про її упадок: бо не греки тепер впливали на варвар, а варвари на греків. Отаман ольбійської залоги Калістрат був одягнений по скитськи, а ольбійці не говорили вже чистою грецькою мовою, але якимсь греко-варварським жаргоном. Тим не менше були вони горді на грецьку культуру й пишалися

своїм Гомером, його Іліадою та її героєм Ахиллем. Якраз був Діон в Ольбії в моменті, коли після одного зі скитських наскоків, ольбійці сподівалися чергового й готовилися відперти ворога. Але наскільки греки були собою і в обличчі смертельної небезпеки, свідчить хіба те, що ольбійські жовніри, замість хвилюватися недалеким боєм, попросили Діона, поговорити з ними про... філософію. «До нас — говорив Діонові один із ольбійських жовнірів, — приїздять тільки греки з прізвища, а в дійсності, куди гірші варвари, як ми: купці й крамарі, що привозять сюди всяке нікчемне дрантя й погане вино, а вивозять відсіля некращій товар. Ми любимо Гомера, дехто любить і Плятона, й ти не дивуйся, що такий громадянин схожий на варвара, як я, читав Плятона. Не говори нам про політику, але про божеську філософію».

Як бачимо, важко було грекам, мистцям і філософам з уродження устоятися проти варвар, які мало цікавилися філософічними питаннями, а твори грецького мистецтва купували й грабили, не розуміючи їхньої вартости.

Але поки Ольбія була могутня торговельна кольонія, то в неї була й своя пристань і збіжжіві шпихлірі й базарі, на яких виставлялися на продаж і в обмін привозні товари; вона мала свій водопровід і цілу низку храмів, театр, гімназію (грище для гімнастичних вправ — гіподром — спортову площу) та цілу низку торговельних факторій здовж чорноморського побережжя.

За цілий час існування Ольбії панував у ній демократичний лад: законодавче тіло було народне зібрання (еклесія) виконуюче — рада (буле) або колегія старших (архонтів).

Військовими справами завідувала колегія «стратегів».

Пантикапей

В противенстві до демократично-республіканської Ольбії Пантикапей завів у себе напів монархічний лад: пантикапейські архонти були «базилевсами» для варвар. Станувши на чолі союзу озівських кольоній, Пантикапей перетворився в столицю Босфорського Царства, створив велику мілітарну силу з варварських наємників, та поширив свою владу на низку сусідніх варварських племен та грецьких кольоній, від гір Таврії (Криму) до Танаїсу (Дону) й Кавказу.

Як в Ольбії, найдено в Пантикапею цілу низку монументальних гробниць із розмальованими в нутрі стінами й неперебраними скарбами в посуді та ювелірських окрасах. Багато теж збереглося румовищ будинків, храмів та різьблених статуй і портретів. Одні з них привозили з корінної Греції, другі творили на місці й на них слідний вплив місцевого, дещо зварваризованого смаку й уподобань. Могили з часів Босфорського Царства (найцікавіші з них: Кульобська біля Керчі, Юз-Оба, Велика Близниця й Артюхівська Семи Братів) як і катакомби та склеплені гробниці переховали нам увесь ритуальний матеріал старогрецьких похоронів, пояснюючи не тільки вірування греків у позамогильне життя, але й їхні буденні звичаї та обичаї. Впливаючи своєю високою культурою на варвар, вони набиралися дечого й від них. Варварським впливам слід між іншими приписати, що видержана скромність і тонкий смак побуту в корінній Греції замінюється в чорноморських кольоніях варварською виставністю, в якій золото й самоцвіти грають важну роль.

Своїх покійників хоронили грецькі кольоністи в золотих вінках, жовнірів у шоломах, жінок у діядемах з довгими дармовісами, опущеними на чоло. Так чоловіки, як і жінки носили в ухах ковтки, тільки мужеські були менші й скромніші від жіночих. Крім цього жінки носили довгі,

вигадливі підвіски, що прикріплені до убору голови звисали понад ухами. На шиї носили намиста і гривні, з яких більшість дивує нас тонкістю свого виконання. Не було цього звичаю в корінних греків: перейняли його чорноморські кольоністи від варвар. Широко вживані були перстені й циліндричні, різьблені печатки. Скромна й проста грецька одежа була тут покрита золотими бляшками та позументами. Про форму одежі повчають нас глиняні статуетки та розписи гробниць. Але характер посуду не різнився від посуду матірнього краю. Видно, що більшість привозили сюди, а те, що роблено на місцях наслідувало привозні зразки. Бачимо ті самі стрункі амфори, чорно– й червоно фігурні вази, з побутовими й мітологічними сценами, мисочки й ритони в формі турового рога, прекрасні пляшки з тонкими шийками, глиняні й бронзові, завсіди тонко різьблені світильники, і т. д. Збережені відломки божеських ставників теж нічим не різняться від краси й величі різьбарських архитворів матірнього краю. Напевне мармурові ставники привозили собі греки з батьківщини, а на місцях відливали тільки бронзові.

Кімерійці

кімерійців

«Там, де тепер (в V в. до Хр.) живуть скити — оповідає Геродот — був край кімерійців. Коли скити напали, кімерійці злякалися великого війська й почали радити раду. Погляди роздвоїлися. Думка народу була, що найкраще вступитися геть і не виставляти себе на небезпеку. Але кімерійські королі станули на тому, що треба боронити краю від напасників, хочби на життя і смерть. Та народ не хотів погодитися з думкою королів. Одна частина рішила уступити, не добуваючи меча й залишити рідну землю ворогові, а королі з другою частиною народу рішили радше згинуть, як кидати рідний край на ворожу поталу. Повстало велике замішання, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Всі, що рішили не піддаватися ворогові, полягли до одного. Тоді кімерійський народ поховав їх із шанобою над рікою Тирасом (Дністром). їх могилу видно ще й досі. Потім... усі вийшли з краю. Тоді прийшли скити й перейняли пустий край у посідання»...

Скити

Велике й войовниче іранське плем'я скитів, появилось на наших землях десь у VII ст. до Христа й вигнавши відсіля кімерійців, заволоділо землями від Дону по Дніпро; своїми впливами сягало воно по Дунай, на захід, та по пізніший Київ, на північ. Поділені на поодинокі племена, що різнилися поміж собою вдачею і культурою, улаштувалися вони так, що коли одні не кидали кочівничо-грабіжницького життя, другі займалися хліборобством (скити-орачі), а треті т. зв. «царські скити» правили цілим краєм. Вони то тримали в страху й послуху покорені собою племена та заодно тривожили наскоками сусідів: грецькі кольонії, Балкан, Малу Аїю та поберіжжя Каспія. Тому то перський король Дарій вирушив проти скитів (513 р.) й примусив їх припинити наскоки на Малу Азію. Згодом скити наблизилися до чорноморських греків, не тільки під культурним, але й політичним оглядом. Коли грекам надоїла влізливість македонських королів, вони виступили проти них, разом із скитами. Тоді то розцвіла скитська культура, утворена під грецькими впливами на основі рідної скитам іранської культури і покорених скитами мешканців чорноморського прибережжя. Скити, що

жили в безпосередньому сусідстві з греками, так перейнялися грецькою культурою, що сучасні грецькі історики почали їх звати «полугреками».

Грецький історик Геродот, подав нам дуже цінні відомості про територію й населення Скитії; вона була, мов чотирикутник: південна її межа тяглася здовж чорноморського й озівського побережжя по Істер (Дунай) на 4000 стадій, або 20 днів дороги. На стільки ж стадій простяглася Скитія на північ і так само довга була її північна межа. Підсоння Скитії, в якій зима мала тривати вісім місяців, здавалося Геродотові суворим. Поправді Геродотові, що жив у соняшній Греції і зроду не бачив снігу, не можна дивуватися, коли він вважає сніг пірям, що паде з неба й ніяк не може зрозуміти, що скитське болото твердне від холоду, а мокріє, коли на ньому розкласти вогонь. Хто не розумів таких явищ, звичайних у нашому підсонню, тому й скитська зима довжилася аж до восьми місяців.

З українських рік вичислює Геродот: Істер — Дунай, з його п'ятьма гирлами, Тірас — Дністер, Гіпаніс — Бог, Бористен — Дніпро» Танаїс — Дін, та три, нам уже невідомі річки: Пантікапа, Іпакір і Гер. Описуючи Дніпро, каже Геродот:

«Бористен, найбільша ріка по Істрі, й, на мою думку, найкорисніша з усіх, бо наводнює пасовища для худоби та має в собі дуже багато знаменитої риби. Вода в ньому дуже смачна й куди чистіша від інших, каламутних річок Скитії. Здовж берегів Бористену тягнеться прекрасна рілля, а там, де не засівають землі збіжжям, ростуть високі трави. В гирлі (лимані) Бористену добувають сіль та ловлять осетрину, що її насолюють».

калліпідів-скитогреків

алязонів

скитів-орачів

неврів

скити-кочівники

царські скити

неврів

В протилежність до правобережних скитів, що жили більш осілим, напів хліборобським життям, лівобережні скити були справжні кочівники й про них оповідає другий грецький письменник Гіпократ (V—IV ст. до Хр.) таке: Звуться вони кочівниками тому, що в них нема будинків, а живуть вони в чотири або шестиколісних мажарах, зроблених на подобу хат у дві й три кімнати, закриті відусіль повстю. Крізь повсть не проходить у середину ні дощ ні вітер. Тягнуть їх дві або й три парі безрогих волів. Коли переїздять з місця на місце, то в мажарах їдуть жінки, а чоловіки біля них з боку, на конях. За мажарами женуть череди худоби — овець, коров та коней. На одному місці пробувають вони поти, поки стає паші для худоби, коли ж її забракне, перекочовують на інше місце. Живляться вареним мясом (іпака) .та кобилячим молоком (кумисом) і сиром.

Самі по собі були скити войовничі й жорстокі. Богові війни, що його зображував меч, застромлений у багаття, приносили людські жертви з бранців. З голов поконаних ворогів стягали шкіру й чим більше хто таких шкір мав, тим більшу мав серед них пошану. З ворожих черепів робили собі, оковані сріблом, чаші. Крім бога війни почитали скити бога неба, плодovitости, домашнього багаття та інших. Про цікавий звичай скитського побратимства, оповідає Геродот:

«Побратимство, без огляду на те з ким, заключають скити таким способом: наливають у великий, глиняний ківш вина, змішаного з кровю тих, що заключають побратимство. Потім мачають у тім ківші меч, стріли, бойову сокиру й спис. Зробивши це, відмовляють довгу молитву й випивають вино».

Скитське побратимство було довічне й обов'язувало жертвувати життя для побратима. Одягалися скити в сорочку й кафтан, деколи з футряним підшиттям. Штани носили вузькі, зі шкіри або матерії. Чоботи м'які, прив'язувані ремінцями до ноги, щось, як гуцульські постолі. На голову одягали гостроверху кучму з довгими кінцями в роді гуцульської клепані. Скитські царі носили повязки або футряні, золоті шапки. Жіночі одяги були вибагливіші, довгі, з вузькими рукавами. Знатніші жінки носили на голові діядеми з дармрвісами. Так жінки, як чоловіки, носили ожерелля на шиї й ковтки з привісками в ушах. Взагалі скити кохалися в золотих прикрасах та в дорогій, украшеній золотою різьбою, зброї. Посуду вживали переважно грецької форми й виробу.

Найобильніші скарби скитської старовини відкрито на Україні на Запоріжжі (Чортомлицький курган і Лугова могила) та поблизу Керчі (Кульобський курган). В обох місцях знайдено прекрасні срібні вази, покриті різьбою сцен із скитського життя. Була це грецька робота на скитське замовлення.

Сармати сарматів

Аляни аляни роксолянами осетинському

Бесси, костобоки й карпи

В пору, коли крізь чорноморські степи перевалювались кочівничі орди іранських племен, в Карпатах жили народи тракійського походження, що їх тогочасні греко-римські письменники прозвали бессами, костобокими й карпами.

На основі тогочасних історичних джерел важко визнатися, чи ці племена жили по обох боках, чи тільки на південних схилах Карпат. Можемо здогадуватися, що бесси жили в околицях сьогоднішньої Лемківської Верховини, на схід від них костобоки, а ще дальше, в поріччі Дністра й Пруту — карпи.

Всі вони були войовничі й підприємчиві, а костобоків бачимо в 165 р. по Хр. у походах на алянів та Македонію. По кількох війнах із римлянами всі ті племена так ослабли, що мусіли піддатися волі римських імператорів й виселитися з Карпат у межі римських провінцій Мезії та Панонії.

Деякі учені старалися доказати словянське походження тих племен,— цей погляд не утримався, але безсумнівне є те, що ці тракійці, зустрівшись з напором словянських племен від півночі, поневолі із ними мішалися, а коли врешті виселилися з Карпат, то їх останки,

споріднилися з слов'янами та стали предками сьогоденішнього населення Карпат. Із вдачі були вони войовничі й сміливі, особливо на підпитку. Їх семейне життя не виблискувало чеснотами. Кохалися в зброї, в золотих прикрасах і татувалися. Волоссям були біляві, з виду червоначі. Одягами та багатьома звичаями нагадували скитів. Від своїх сусідів відрізнялися замилюванням до співу й вірою в безсмертність, їх жреці мали великий вплив не тільки на їх релігійне, але й політичне життя.

Бастарни

Рівночасно з бессами, костобоками й карпами, появляються на карпатському підгір'ї германські племена бастарнів; попереджуючи велике переселення германів з півночі на південний схід, врізувалися вони клином поміж іранських мешканців чорноморського степу. Вперше з'являються на історичному обрії в 180 р. по Хр. коли то македонський король Пилип II закликав собі їх до помочі. Вони зайняли дельту Дунаю й східні Карпати та давалися дуже в знаки римським провінціям. Остаточно їх таки перемогли римляни й переселили в межі своїх подунайських провінцій. З того часу гине по них слід, як і по бессах, костобоках та карпах.

Готи

готів

герулі

тайфалі

В V I ст. прийняли готи християнську віру й як один із перших «варварських» народів переклали біблію та започаткували буйний розвиток скито-гото-слов'янської культури.

гунів

Гуни

Страшна своєю дикістю і скількістю гунська орда, прозвана сучасними літописцями «божим бичем Європи», була урало-алтайського, монгольського походження. Вона то започаткувала на наших землях оплакану добу турко-татарського лихоліття, що припинило культурно-цивілізаційний розвиток не тільки самої України, але й цілої східної Європи.

Гуни вийшли з глибин Монголії й, прокочувавши якийсь час над Волгою, кинулися около 370 р. на алянів, що мешкали над Озівським морем (Меотидою) й на лівому березі Дону.

Вирізали тих, що пробували їм опертися, решту прилучили гуни до свого походу й кинулися з черги на остроготів.

Про те, який жах нападав на всіх, що тільки мали нещастя зустрітися з гунами, говорить їх характеристика в творах тогочасних греко-римських та готських письменників.

Готський історик Йордан (551 р.), переповідаючи відомості про гунів, збережені в греко-римських письменників, каже: «Народ гунів немилосердний понад усяку жорстокість, напав на готів. Він обійшов велике озеро Меотиду і зразу, наче якийсь крутіж, пірвав за собою народи, що мешкали по той бік Скитії».

Гуни, кого не могли поконати війною, того залякували своїм виглядом й примушували тікати геть: обличчя в них було жахливо чорне, наче нефоремна галушка, з якимись цятками, замість очей. Вони калічили своїх дітей першого дня по народженню — хлопцям натинали мечем щоки, щоби вони, раніше, аніж закушають материнського молока, закушали болю від ран. Через те гуни ростуть безбородими. Хлопці не бувають гарні, бо на їх обличчі, посіченому нарізами меча, пропала юнацька краса заросту. На зріст малі, але проворні й швидкі в рухах, мистці в стрілянні з лука, сильні в шиї й дуже горді. На вигляд ніби й люди, але живуть у звірській жорстокості...»

Не диво, що остроготський король Германаріх, як тільки зачув про похід гунів, покінчив життя самогубством (375) а його наслідник Вінітар, що захотів протиставитися гунам, у боротьбі з ними, наложив головою; Тоді решта остроготів не бачила перед собою ніякого іншого виходу й уступилася геть із чорноморського побережжя. Те саме зробили й візиготи, що впросилися до римської Тракії. На місці залишилися тільки готські недобитки, що визнали гунську владу і якийсь час користувалися власною самоуправою. Ще в VIII ст. жили останки готів на Криму під Яйлою, та біля керченської протоки. Там вони навіть заклали самоуправну провінцію Таматарху, пізнішу українську кольонію Тмуторокань.

На українській землі продержалися гуни недовго. Своїми головними силами вони подалися на Дунай, де за володіння Аттилі зорганізували велику гунську державу. Хоч вона й не була якслід зорганізована й не мала виглядів на тривкість, все ж таки не так її політичний вплив, як страх перед Аттилею простягся чорною хмарою від Уралу по Рен. Але зі смертю Аттилі (453 р.) розпалася ця «державка», що тримала сусідів у смертельному страху перед гунською жорстокістю. Почалося з повстання племен, підбитих Аттилею на середньому Подунав'ю, а там уже самі з себе порвалися пута гунської зверхности над іншими землями і народами. З гунів залишилися тільки розбиті ватаги; одні з них осіли в т. зв. Малій Скитії (нин. Добруджі) та римських провінціях, другі вернули в чорноморські степи, решта розплилася безслідно серед племен, що заселявали шлях гунського походу від Волги по Дунай.

Гунський «бич божий» перестав свистіти понад Європою, але на гу-нах не скінчилася ще навала турко-монгольських орд на Європу.

Болгари

Була це чергова тюркська орда, що появилася в Європі наприкінці V сторіччя. Частина її заложила собі державу над Волгою (де нині Казань), а друга перейшла около 680 р. через Україну на долішній Дунай й поселилася в давній римській провінції Мезії. Підбивши місцеві, словянські племена, заснувала тут болгарську державу, що існує до сьогодні. Болгарська вона тільки по імені. За кілька поколінь залишки первісних турко-болгар розплилися зовсім у масі місцевого, словянського населення.

Авари антів гепідів

Хозари

хозари

Столиця Хозарії була Ітиль при устю Волги, а один із важних торговельних осередків славний своїми винницями Семендер над Каспійським морем. Важну ролю грала й твердиня Саркел, збудована проти західніх сусідів над Доном. Хозарська людність це здебільша осельчани, що займалися хліборобством та торгівлею. Мешкали в хворостяних мазанках й живилися рибою, рижем та городиною. На чолі хозарської держави стояв каган, хоч державою правив його намісник (бег), що спирався на війську (з магомедан і словян). Хоча хозарська влада була, по назві, деспотична, по суті вона була дуже свободолюбна й поміркована. В столиці краю було напр. в X ст. сім суддів: двох для магомедан, двох для хозар, двох для місцевих християн і один для словян. Місто було торговельне й мало величезне значіння в зв'язках поміж українським світом, що тоді саме народжувався та арабським халіфатом і передньою Азією.

Неменшу від торговельної, мала хозарська держава вагу, як забороло проти напору азійських орд. І справді, ціле VIII й IX ст. поки Хозарія була в повній силі, на чорноморських степах заспокоїлося до тої міри, що українські племена мали час і змогу зорганізувати державу. Але в IX ст. починають напирати на хозарів печеніги й рівночасно на заході росте нова сила — Україна, що нетільки відбирає зпід хозарської зверхности придніпрянські племена, але й сама починає загрозувати своїми походами Хозарії. В X ст. Хозарія остаточно паде під ударами українського князя Святослава Хороброго. Разом із нею не стало забороло проти дикої Азії; її орди тепер уже б'ють своїми хвилями прямо в стіни молодої української держави.

СЛОВЯНИ

Слідкуючи за первопочинами людського життя на українській землі та розвитком культури в камяній добі нашого краю, ми ніяк не могли визначити расової, ні етнографічної приналежності племен, що творили цю культуру. Щойно згодом, коли прийшли нам у допомогу не тільки археологічні нахідки, але й писані відомості греко-римських письменників, мали ми змогу ближче познайомитись із нашими попередниками. На самому порозі історії Української Землі стають — греки. Вони то і засіяли в чорнозем українського півдня добірне зерно духової й матеріальної культури, якій не дорівняла ніодна з культур старого й нового світу. Правда, не нашим предкам довелося сусідувати з греками. Це щастя припало скитам; вони, як ми бачили, так сильно перейнялися грецькими впливами, що стали «полугреками», визбулися своєї первісної дикости та поширили здобутки грецької культури поміж спорідненими з ними іранськими племенами сарматів та алянів. Вслід за ними гостювали на українській землі германські племена готів на чорноморських степах і бастарнів на прикарпатському підгір'ї, а тракійські племена бессів, костобоків і карпів у самих Карпатах. Хто знає, якими шляхами пішов би був дальший розвиток життя й культури на нашій землі, якби з бездонної Азії не прорвалася лиховісна хвиля диких турко-монгольських орд — гунів, аварів та болгар, їм то довелося започаткувати це пятьсотлітнє лихо української землі, що хоч пила молоком і медом, але ніколи не була певна свого життя й майна перед непрошеними гістьми з азійського сходу. Правда, на якийсь час припинила цю жажливу повінь диких орд велика хозарська Держава, але коли вона ослабла, нова хвиля кочовиків знову загрозила Європі, скошуючи свій перший розмах і лють на культурі української землі. Пропащою називає пок. історик С. Томашівський цю добу в історії України й східної Європи, бо вона знищила «дотеперішні початки громадської організації, віками вироблену культуру й завершила край у стан первісного варварства».

А всеж таки... На велетенській території, над якою стільки століть шаліли бурі від сходу, на якій пролито стільки людської крові й знищено стільки людської праці, не залишилося ні сліду з хижацьких полчищ. Греки залишили в нас безцінні скарби свого мистецтва, скити свої «царські могили», готи свої цвинтарища, але даремне було б шукати в нас слідів по світовій державі Аттилі, що почалася над Дніпром і тут найшла свій кінець.

український

словянського

Відкіля ж він тут узявся, коли прийшов на землі, що їх заселює сьогодні?

Арійці

арійської

індоевропейської

чотири

Здебільша займалися праарійці ловецтвом і скотарством, а то й потрохи хліборобством. Семейний устрій спирався в них на владі батька (т. зв. патріярхат), їх віра зясовувалася в почитанні сил природи, а в першу чергу життєдайного сонця і вогню. Дуже розвинене було в арійців почитання предків. Під суспільним оглядом ділилися на вільних і рабів, а всі підчинялися волі начального вождя, може й з дідичною владою. Жили вони не тільки у

хворостяних мазанках, але й деревляних домах, вживали двоколісних возів (колісниць) й човнів, довбаних у суцільних деревляних колодах. Одягалися не тільки в шкіри, але й тканини. Зброя в них була з каміння й кости, окраси з золота й міді. Арійці вдомашнили собі вже деяку тварину, що її стеріг — найпізніше вдомашнений — пес. Знали сіль і вміли варити мід. На дуже високому рівні стояла в праарійців мова. Багато праарійських слів задержалося досі в мові литовців та словян.

Розселюючись із своєї прабатьківщини, дійшли арійці на сході по ріку Інд і верхівя Паміру в Азії, та зайняли цілу Малу Азію; на заході дійшли до Скандинавії, Бритійських островів, Атлантийського Океану та Середземного моря.

Словяни

З розселенням арійських племен по цілій Європі й великій частині Азії, почали вибиватися поміж іншими племенами й словяни, що первісно займали землі поміж рікою Одрою на заході, Дніпром на сході, Карпатами й Судетами на півдні й прибережною, надбалтійською смугою на півночі. До самого балтійського побережжя вони не доходили, так само, як дуже довго держалися здалека від чорноморського побережжя.

Вірили

Займаючись скотарством і бджільництвом, особливо поширили словяни хліборобство й огородництво. Доказ на це — спільні всім слов'янам назви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, льону, конопель, сіна, овочів, ягід, а далі рала, серпа, коси, мотики, лопати, ратая, орання, сіяння, жатви, і т. п. З ремесел знали ткацтво й кушнірство (кожемяцтво) та домашнє майстерство, при якому послуговувалися сокирою, долотом і кліщами. Жили селами й оборонялися перед ворогом у городах, що їх обводили окопами. Їх зброєю були лук, стріли, меч. Рахувати вміли до тисячі. Вміли будувати хати з вікнами й дверми, варити мід і виробляти з молока сир та масло. З окрас носили перстені (перст палець) та гривні (грива — шия).

Розселення слов'ян

Найскоріше рушили слов'яни з своїх первісних осель на захід. На південь у Подністров'я й Подунав'я перейшли слов'яни з хвилиною розпаду могутньої держави гунів. Рівночасно рушили східнослов'янські племена на південний схід і в першу чергу зайняли доріччя горішнього й середнього Дністра, Бога та Дніпра. Згодом вони посунулися на схід по Дін, а на південь до побережжя Чорного й Озівського моря. Розселення слов'ян не мало характеру воєнних підбоїв, було здебільша мирною кольонізацією безпанських просторів:

«Із трьох великих мандрівок народів — германської, слов'янської й тюрксько-угорської, найспокійніша перейшла слов'янська. Вона посувалася тихо, без шуму, без геройських чинів та гучних подвигів. Тому то й нема з доби слов'янських мандрівок ніяких слов'янських поем. Похід слов'ян, то вплив етнічних хвиль у порожні, опущені місця». (Кордуба).

венедів

венедів

словен

антів

Анти

Те, що знаємо про наших безпосередніх предків — антів, знаємо з чужинецьких (грецьких і латинських) джерел. Вони саодинокі й тому цінні, але ж треба користуватися ними обережно. Чужинці дивилися на наших предків, як на варвар і багато в своїх описах прибільшували та переяскравлювали. До того ж чужинці знайомилися з ними принагідно й поверховно, а тому й не могли збагнути їх душі. А без цього неможлива ніяка річевість, що її вимагається від історії.

До VI сторіччя по Христі, заволоділи наші предки анти землями здовж чорноморського поберіжжя, на схід від устя Дністра, через Дніпро, аж до берегів Озівського моря. Як далеко сягали вони на північ, цього не знаємо певно.

Назва східньо-словянського племені — «анти» — чужого, несловянського походження. Самі вони напевне так себе не звали, як і словяни взагалі не звали себе «венетами» чи «венетами». Можливо, що так звали наших предків їх східні турецько-фінські сусіди й від них перейняли цю назву візантійські та готські літописці та історики. На захід від антів (на балканському півострові й Подунавю) жили словени, на північний захід венеди. Від сходу загрозували їм гуни, від півдня готи.

Писар одного з готських князів Йордан, написав у 554 р. історію готської держави, в якій багато уваги присвячує антам.

Причислюючи антів до венетських (словянських) племен, каже Йордан, що вони «найсмільвіші поміж венетами й живуть на лукоморі Понту (Чорного моря) від Дністра по Дніпро, які віддалені від себе на багато днів ходу».

Коли після смерті готського короля Германаріха (375) готи мусіли скоритися перед гунами, тоді їх король Вінітар, що бажав виявити свою хоробрість і звільнитися зпід гунської зверхности, пішов війною на антів.

В першому наскоку йому не пощастило, але згодом він перемиг антів, а їхнього короля Боза й 40 його старшин звелів, для постраху цілому племені антів, розпнати на хрестах. Але ж у справу встряли гуни й разом із вірними собі готськими начальниками, розбили Вінітара.

Щодо прізвища антського короля Боза, то його пробували звести до словянського імени Божка, Божидаря чи Богдана, а дехто з дослідників бачив у ньому того Буса, що про його часи співають в «Слові о полку Ігоревому» готські дівчата. («Поют время Бусово»).

Виходить, що анти мусіли бути не тільки войовничі й смільвіві, але вже в IV ст. гарно зорганізовані, коли могли протиставитися готам й не то, що не злякалися гунів, але й увійшли з ними, а відтак із Візантією, в зачіпно-оборонний союз.

Прокопій Кесарійський

«Словенами й антами — каже Прокопій — не володіє один муж, але із споконвіку живуть вони громадоправством й тому спільно цікавляться всім, що для них приємне й прикре. Вірять, що є один бог, володар грому й найвищий пан і йому жертвують воли та всяку жертвенну тварину. Не признають долі, ані не думають, щоби вона мала якусь силу над людьми, але коли вже їм смерть загляне в вічі, чи то в недузї, чи в бою, обітують, якщо вийдуть побідно, то зараз принесуть богові жертву за чудом вирятуване життя. І дійсно вони

звичайно жертвують богіві те, що обіцяли й вірять, що цею жертвою окупили собі рятунок. Крім цього почитають ріки й русалки та інші божества й усім їм жертвують та ворожать при жертвах.

Мешкають у нужденних колибах, розкинутих одна від другої, а кожен із них дуже часто міняє оселю. До бою, йдуть пішки й тримають у руках малі щити й списи; панцира не одягають ніколи, а деякі не мають ані свити, ані плаща, тільки штани, й так виступають у бій з супротивником. В тих обох народів спільна, цілком варварська мова й подібні вони один до одного з вигляду. Всі вони помітно росли й сміливі, що ж до тіла й волосся ані надто біляві або русяві, ані теж цілком темні але всі бувають рижуваті. Не є вони злі, ані злочинні, але у своїй простоті заховують гунський спосіб життя...»

Маврикій

«Словени й анти, мають однаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються наломити під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі. Їх багато й вони витривалі, легко зносять спеку і холод, слоту і наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Колиб, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю — пімстити кривду гостя. Тих, що попадуть до них у полон, не задержують, як це роблять інші народи, але назначивши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть, за якимсь викупом, вернути до своїх, чи залишитися поміж ними, як вільні й приятелі. Мають вони багато різної худоби й збіжжя, зложеного в стиртах, а найбільше проса й льону, їх жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовицтва життям.

Мешкають по неприступних полянах, над ріками, мочарами, озерами, й часто zagrożені небезпекою, кидають свої оселі. Свій добуток бережуть у сховках.

Дуже зручно вживають засідок, нападів і підступів, в день і в ночі придумуючи над різними способами воювання. Усіх перевищують своїми способами проходити ріки й уміють дуже довго перебувати під водою. Кожен з них озброєний у два малі списи, а дехто має великі, але тяжкі до ношення щити. Вживають теж деревляних луків і малих стріл, затроєних їддю. Рідко наступають збитою лавою. У боротьбі вживають радше засідок і підступів, як сили. Вони цілком віроломні й нетривкі в договорах. Уступають радше перед страхом, аніж подарунками. Тай коли порізняться поміж собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому.

Тому, що в них багато князів, що живуть у незгоді, не шкодить позискувати одних проти одних, чи слушністю, чи подарунками, головно тих, що живуть поблизь границі».

Але Маврикій переконаний, що походи проти словян та антів дуже мало їм шкодять:

«Тому, що оселі словян та антів положені разом понад ріками: одні з другими стикаються, а ліси й багна недалеко, то про ворожий наскок дуже скоро всі довідуються й тікають із майном. Тоді молодь, визбувшись страху, нападає нишком і вибиває наших жовнірів. У таких виправах треба всіх боездатних негайно вбивати...»

Отаку то, назагал дуже гарну картину життя-буття наших предків малюють нам їхні грецькі сучасники. Як бачимо, багато з того, що дивувало чужинців, і злого й доброго залишилося в нас і до сьогодні.

І та всіма славлена українська гостинність і ця внутрішня незгідливість — мовляв: у нас, що голова то розум — та й способи воювання, що так яскраво повторюються в житті українських козаків-запорожців.

З історії антів переказали нам грецькі письменники небагато. Біля 530 р. потерпіли вони поразку від візантійського полководця Германіха, але з того часу бачимо їх у згоді з Візантією. По словам Прокопія, війська антів обороняли в 537 р. Рим перед готами, за три дні мали вони вибити аж 4000 готів. Дуже цікавий момент переповідає нам м. і. Прокопій. В грецького цісаря Юстиніяна був воєвода, що звався Хилвудій. В 531 р. сторожив він границь Візантії понад Дунаєм проти натиску гунів, словян та антів. Сміливий та меткий Хилвудій не обмежувався тільки боронити границі, але час до часу запускався глибоко в землі «варвар» і старався нагнати їм страху перед силою візантійської держави. В одному з таких походів Хилвудій згинув у боротьбі з слов'янами (534 р.)

Трапалося, що до слов'янського полону попав ант, на ймення теж Хилвудій. Коли дізналися про це анти, викупили Хилвудія з слов'янського полону й наказали йому на вічу не признаватися до того, що він ант, але вдавати з себе візантійського воєводу Хилвудія. Самі ж вони звернулися до візантійського цісаря Юстиніяна й запропонували йому союз. Між іншими поставили умову, що Хилвудій залишається в них і водитиме їх на ворогів. Цісар Юстиніан погодився на пропозицію й закликав антів перейти жити до зруйнованого міста Туррися, що його збудував ще римський цісар Траян по тому боці Дністра. Це місто разом із околицею обіцяв цісар подарувати антам і платити їм гроші і за оборону Візантії перед гунами.

Тоді анти вислали до Царгороду того поневільного самозванця Хилвудія завершити договір. По дорозі в Візантію попав Хилвудій у руки візантійського воєводи Нарзеса, цей звелій його закувати в дуби й покарати за обманство. — На цьому мали б покінчитися перші в історії українсько-грецькі переговори.

аварів

Менандр

дулібів

Доброгоста

Востаннє згадуються анти під 602 роком. Вони виступають як союзники Візантії в її боротьбі із придунайськими слов'янами, що були в союзі з аварами. Тоді то аварський каган вислав військо, щоб знищити антський нарід союзниками ромеїв (візантійців). Але аварське військо ворохобилося й не захотіло воювати з антами.

Наприкінці VII сторіччя перемандровує крізь чорноморські степи болгарська орда, а сильна хозарська держава на сході стає заборолом проти натиску дальших кочівничих орд на чорноморський степ. Ціле VIII й половина IX сторіччя ховався чорноморський степ за хозарською спиною й тоді був час і змога поширити і закріпити чорноморське побережжя східньо-слов'янськими, чи краще кажучи, українськими племенами. І треба це нашим предкам признати, що вони використали цю нагоду як слід. Але ж ні вони самі, ні сусідські

письменники не закріпили нам тієї переважної доби в писаних документах. І тільки на підставі нашого найстаршого літопису, писаного пізно, бо щойно в XI сторіччі, ми можемо набрати приблизного уявлення про остаточні досягнення того кольонізаційного руху східньословянських племен.

Словянські племена

Наш найстарший літопис малює вже перед нами таку етнографічну карту східньої Європи, яка усталилася по тих, ближче нам незнаних сторіччях переселених хвилювань, припливів та відпливів населення, залежно від того, якими культурно-організаційними силами вони розпоряжали.

словіни

кривичі

полочани

вятичі

радимичі

дреговичі

москалів

білорусів

деревляни

поляни

сіверяни

Дуліби

тиверці

уличі

хорвати

Поляни

поляни

української державности

Київ

Подібно, як стародавній Єгипет був «дарунком Нілю», Мезопотамія завдячувала свій культурний розвиток Евфратові й Тигрові, а велика Римська Імперія своєму положенню над Середземнім морем, так і Полянська земля, що стала завязком великої Київської Держави, завдячувала свій розвиток своєму географічному положенню, на перехрестю водних і сухопутніх шляхів.

Товар, що спливав до Києва водами Дніпра та його приток, ішов по Прип'яті у привислянські землі, через західню Двину, Ловать й інші ріки до Балтійського моря, а Десною і Сеймом у землі над Окою й Волгою та Доном. У Києві перехрещувалися теж сухопутні шляхи на Галич і Угорщину через Білгород і Василів, на Волинь і Польщу через Білгород і Корчеськ, на Поволже через Чернигів і Курськ, на Донеччину через Переяслав на південь, до Чорного моря, трьома шляхами, що їх літопис називає — грецьким, соляним та залозним.

Це корисне географічно-господарське положення дало полянській землі провід у Наддніпрянщині, а згодом зробило її осередком великої Української Держави.

Сіверяни

Племя сіверян мало свої оселі по лівому боці Дніпра, над Десною, Сеймом та Сулою. Сівер означає північ; може і звідси пішла назва сіверян, що в перші часи словянського розселення зайшли найдалше на північ. Територія їх сягала у великі, неперехідні пущі над Десною та її притоками. Ця лісова країна давала тутешнім поселенцям охорону і безпеку від нападів степовиків; у недоступній глуші, серед ніколи нерубаних борів могли спокійно жити й зростати словянські оселі. З лісової смуги сіверяни виходили й на південь у луки, переходили ріку Сулу й ішли далі у степи. В часи, коли ще чорноморські степи не були залиті ордами степовиків, словянська людність на Лівобережжі сягала далеко на південь, аж по Дін і Донець та Озівське море. Арабський історик Баладурі в IX стол. називає Дін «словянською рікою», а другий арабський письменник Масуді в половині X сторіччя каже про Дін, що «береги його заселює численний словянський нарід». З Донеччини слов'яни посувалися ще далі аж до гирла Волги й Каспійського моря; у хозарській державі, що мала тут свій осередок, була досить значна словянська людність. Чи тими першими кольонізаторами лівобічних степів були сіверяни, цього не знаємо напевно, бо давній літопис не займається тими околицями; якщо не вони, то якесь плем'я близько з ними споріднене.

Про культуру сіверян літописець висловлюється дуже неприхильно. «Родимичі, вятичі і сіверяни мали такі самі обичаї: жили в лісі, немов які звірі, їли все нечисте, не знали сорому перед батьками й невістками. І шлюбів у них не було, а ігрища між селами; сходилися на ці ігрища, на танки і на всякі бісові пісні, і тут викрадали собі жінки, хто з ким змовився; мали по дві й по три жінки». Це наївне оповідання літописця-черця відкриває нам цікаву картину старовинного словянського побуту, коли ще не існували прийняті основи громадянського життя. Сіверяни жили в глибоких пущах, далеко від шляхів культури й обичаї їх залишилися суворі й примітивні, незрозумілі для культурніших племен. Літописець закидає їм, що їли все нечисте; нечистим уважали тоді мясо деяких звірят, напр. бобрів, вивірок, хом'яків; сіверяни мабуть не перебирали в їжі, споживали, що попало, — але сьогодні ми не рахувалиб їм цього за великий гріх. Таке саме було і з сіверянським подружжям. Звичай викрадати («умикання») дівчат був у багатьох старовинних народів, — знаємо його хочби з загально відомого оповідання про заграблення сабінок у давнім Римі; кожна доба мала свої окремі обичаї. Сьогодні шкодуємо тільки, що нічого ближче не знаємо про сіверянські ігрища і танки і «бісовські пісні» — це найдавніша згадка про пісню на Україні.

Деревляни

На захід від полян жили деревляни, їх оселі були над Прип'яттю та її південними притоками. Назву деревлян літописець виводить від лісів, у яких вони мешкали; край цей називали навіть «Деревами». Це плем'я також визначалося старовинними, примітивними обичаями. Літописець не жалує їм, таксамо як сіверянам, різких слів: «Деревляни жили звірячим способом, жили по худобячому; убивали один одного, їли все нечисте, шлюбів в них не було, а викрадали біля води дівчата». Полісся, де жили деревляни, це дотепер країна великих

лісів і недоступних багон; підчас весняних розтопів озера покривають половину краю. У давні часи країна над Прип'яттю була ще більше багниста; старовинні письменники думали навіть, що тут було одно величезне озеро. І давні пущі були ще більше густі й непрохідні, як теперішні ліси, проріджені вже протягом століть. Люди, що тут проживали, були відрізані від цілого світа, навіть до недалекого Київа дороги не було. Жили простим життям, займалися найбільше ловецтвом і рибальством, так як теперішні поліщуки в багнистих околицях. Хліборобство було можливе тільки на вище положених місцях і там, де ліси рідшали. Тому й обичаї деревлян були суворі, так, що культурний літописець-киянин міг уважати їх за варварів.

Літопис переховав нам відомости про вигляд деревлянських осель: хати були покриті стріхою, в дахах роблено голубники для голубів. З громадянського життя деревлян знаємо те, що вони мали своїх князів, а навіть дійшло до нас імя одного з них — Мал, що вів війну з княгинею Ольгою. «Наші князі — добрі, вони збогатили деревську землю», чванилися деревляни. Це племя було таке привязане до своїх обичаїв і давнього устрою, що дуже неохотно ставилося до спроб об'єднання з Київом; Ігор і Ольга мусіли вести з деревлянами кроваві війни.

Уличі і Тиверці

Над Чорним морем, від Дніпра по устя Дунаю були оселі уличів і тиверців. Уличі або угличі сиділи зразу тільки над Дніпром, на низу, пізніше перейшли над Бог і Дністер. Причиною їх переселення був мабуть натиск степових орд, що йшли від сходу і примушували осілу людність відступати на захід, а може також стріча з київськими князями, що хотіли накинути їм свою владу.

Про тиверців не знаємо нічого певного. Можливо, що давні їх садиби були над Дністром, який у греків мав імя Тирас; на р. Богу є також містечко Тиврів, що нагадує їх імя. Пізніше дійшли вони до Дунаю. І уличі й тиверці доходили до самого моря, але пізніше під наступом кочовиків мусіли уступити на північ і захід. Літописець каже, що ті племена бути дуже численні, «було множество їх»; пізніше залишалися по них тільки пусті городища.

бродники

Уличі й тиверці мали своє значіння й через те, що найближче були до грецьких поселенців на березі Чорного Моря і могли бути посередниками в ширенні геленської культури між слов'янами. Через них ішли до дальших племен усякі грецькі вироби, посуд, металеві предмети, одяга, прикраси; як перше між скитами й сарматами, так тепер між ними траплявся певно тип «полу-греків» або згеленізованих «варвар», що поширювали вищу цивілізацію серед примітивного населення.

Під наступом кочовиків частина наших південних поселенців відплинула на північ. Там вони скріпили кольонізацію полян, деревлян і дулібів. Пізніше в неспокійній історії України повторялося ще не раз те саме: степова людність мандрувала на північ, у безпечнішу лісову смугу, і там загущувалося населення. Лісові землі були немов збірником, де переховувалася сила українського народу у грізні моменти; колиж напрудні, у степах ворожі орди знову ослабли, сини і внуки переселенців верталися на давні місця. Інша частина степових слов'ян пішла в напрямку на Карпати й осіла в семигородських горах та на Закарпатті.

Дуліби

В області Буга було плем'я дулібів. Значіння цього імені неясне. У деяких слов'янських мовах (російській, болгарській) слово «дулеб», «дулуп» означає дурного, неповоротного чоловіка. Може це мало почесне ім'я дали цьому племені рухливіші сусіди, що насмівалися з дулібів; що вони мало підприємливі, неповоротні. Дуліби, як і їх сусіди деревляни, жили в великих лісах і також не скоро могла дійти до них вища культура. VI столітті — як уже було згадано — дуліби дісталися під владу аварів. Сильні, добре відживлені степовики знущалися в дикий спосіб над тихими мешканцями лісів, навіть до возів своїх запрягали дулібівських жінок. Але згодом авари-обри пропали без сліду, а витривалі дуліби залишилися панами у тихій, волинській сторині.

бужанами

Волинь

волинян

лучанами

червенських городів

Хорвати

Серед слов'янських племен наш найдавніший літописець згадує також хорватів, але докладніше про них не оповідає нічого. Пізніше є коротенька згадка, що Володимир Великий 993 р. ходив походом на хорватів. Це й усе, що знаємо про це плем'я з наших джерел. Не подано навіть, де були оселі хорватів. Але візантійський цісар Константин Порфирородний, що знав багато про наші землі, каже, що між Німеччиною (Баварією) та Угорщиною лежить країна, що зветься Біла Хорватія. Деякі учені твердять, що Константин мав на думці Карпати й що тут жили хорвати; назви Карпат і хорватів подібні до себе. Інші дослідники здогадуються, що мова йде тут про південно-слов'янських хорватів; що вони зразу жили на Підкарпатті, а пізніше переселилися звідси на південь. Була й така думка, що від хорватів походять лемки, що й дотепер відрізняються своїм окремішнім говором.

Отже справа хорватів неясна й мабуть ніколи не буде вияснена. Велика це шкода для нас бо не знаємо, хто жив на землях над Дністром і Сяном. Ці околиці були дуже густо заселені вже в часи неоліту; мало не в кожному галицькому селі знаходяться предмети з кам'яної доби, крем'яне знаряддя і різномірний посуд, є також доволі знахідок бронзових і залізних з доісторичних часів. Здавна було тут розвинене життя, був місцевий промисл, були оживлені торгові шляхи. У різних місцях є городища й вали, що свідчать про те, що населення уміло боронитися й організуватися. Такі городи як Перемишль, Звенигород, Теремовля. Галич існували вже у дуже давні часи. Але хто були ці люди, що тут трудилися, корчували ліси, розводили хліборобство, будували оселі, ставили могутні укріплення — про це давні літописці нічого нам не написали.

Родовий устрій

рід

На Україні також ще у XIX ст. бували подібні широкі родини. В Карпатах, у бойків і гуцулів ще досі подибуємо ширші родини, до 25 душ, під проводом одного «газди» або «завідці». В

старих весільних піснях не раз згадується рід:

*Ой, роде, роде багатий,
Подаруй товариць рогатий.
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, мамоньхо, корову,
А ви дайте, братчики, баранці,
А ви дайте, сестрички, ягнички...
Бо наш рід великий,
Щоб було чим обділити.
У нас роду много,
Не обділим усього...*

В наші часи рід уже є пережитком: колись, у починах громадського життя, це була жива, необхідна організація. Люди споріднені з собою осідали разом, на одному місці. Спільно корчували ліс й управляли поле, спільно вели лови, розводили бжільництво, займалися скотарством. Для важких праць у примітивному житті серед пущі потреба було багато рук і тому багатолюдний рід уважали багатим та могутнім. Ще більше потрібне було єднання всіх членів роду для оборони від ворога, а ворогів було багато в ті часи, коли тривала «війна всіх проти всіх». Рід забезпечував свою садибу проти ворожих нападів, сипав оборонні вали, будував частоколи. Ще дотепер знаходяться у лісах на Волині чи Київщині невеличкі городища, обведені довкола валом; місця у них ледви тільки, що моглоб поміститися більше селянське обістя; це очевидно останки таких укріплених родових осель. Рід жив разом, разом вів господарство на спільній землі, разом боронився проти небезпеки. На чолі роду стояв старшина роду, дід чи прадід, що мав над усіма членами роду владу батька, патріарха. Людей приналежних до роду лучив також родовий культ, почитання спільних предків та зв'язані з тим жертви й молитви.

дворищі

Племя

Рід був найменшою клітиною давнього громадського устрою; вищим проявом громадського життя було племя. Але що таке племя, це річ не цілком ясна. Давній літописець подав нам імена різних племен, старався описати їх обичаї, але не зумів виразно сказати, чим саме було племя, яка була його суспільна структура. Нині можемо про це висловлювати тільки здогади.

Людей приналежних до племені лучили три головні прикмети: спільне походження, обичаї і територія.

Деякі племена зберегли традицію спільного походження. Так нпр., радимичі називали своїм предком якогось Радима, вятичі виводилися від Вятка. Радим і Вятко могли бути старшинами своїх родів і ці роди потім розрослися розійшлися в різні околиці, але збереглися пам'ять, що вони походять від спільного предка, і від імени цього предка вони прийняли свою назву.

Літопис зазначає виразно, що племена відрізнялися від себе звичаями й обичаями: «мали обичаї свої і закони батьків своїх і передання, кожне свій звичай» — каже літописець. І

оповідає про спосіб життя полян, сіверян, деревлян, їхні звичаї, подружжя і т. д. Такі племена, що відрізняються етнографічними прикметами, маємо ще дотепер у Карпатах: гуцули, бойки, лемки різняться від себе ношею, способом господарства, будовою осель, різними обрядами, говором, піснею; уважаємо їх окремими племенами. Також на Поліссі, над Прип'яттю, збереглося плем'я поліщуків зі своїм окремим способом життя. А навіть і по рівнинах, де народній побут скорше змінюється, можемо ще відрізнити окрему ношу й звичаї чернігівців, полтавців, подолян і т. д. Давні племена відрізнялися від себе різnorodними етнографічними прикметами, але ці прикмети виступали різкіше як тепер, бо поодинокі племена жили далеко від себе, рідко з собою стрічалися і кожна околиця могла зберегти свої окремі обичаї. Ще нині не раз подоляни жартують з підгірян, висмівають їх звички; бувають також легкі непорозуміння між придніпрянцями та галичанами, але ці різниці не перешкоджають у тому, щоби сини одної землі почувалися одним народом. У давні часи було інакше. Літописець, як ми бачили, рішуче осуджує обичаї сіверян і деревлян і уважає їх за дикунів; з його слів бє погорда й майже ненависть до людей, які мешкали в недалеких сусідстві від Києва; племінні різниці були такі різкі, що племена ставали проти себе, як окремі ворожі народи.

На відчуження племен впливали також географічні причини. Кожне плем'я займало відокремлену географічну країну; звичайно над більшою рікою: деревляни над Прип'яттю, дуліби над Бугом, сіверяни над Десною, поляни над Дніпром. Великі пущі й багна відділяли неперехідними перешкодами навіть близько до себе положені околиці; кожне плем'я жило немов за недоступним муром і розвивало своє самобутнє життя.

Україна в ці давні часи виглядала як мозаїка, складена з різnorodних і різнобарвних етнографічних територій, — лежали окремі, незв'язані землі, чекали на сильну руку, що зведе їх у одну цілість.

Влада

«Слов'янами й антами не володіє один муж, але споконвіку живуть вони громадoправством і спільно рішають усе приємне та прикре», пише грецький письменник Прокопій. Такий устрій у слов'ян річ цілком природна. Основою громадської організації був рід зі своїм старшиною-начальником. Старшина мав владу над родом, але у важніших справах радився з членами роду та йшов за їх голосом. Так само коли рід з родом хотів порозумітися, старшини родів сходилися на спільну нараду. Це було справжнє громадoправство: невеликі громади-роди рішали між собою всякі справи.

вічем

У деяких племенах були ширші племінні організації. Як де були сильніші традиції спільного походження і роди трималися солідарне, могло прийти між ними до тіснішого союзу. Але ці ширші організації рідко були трівкі. «Вони не мають одної влади й живуть у ворожнечі з собою», пише про слов'ян грек Маврикій; «багато в них старшин і вони не живуть у згоді з собою». Буйні, неуступчиві, замилені у свободі слов'яни рідко могли спромогтися на спільний і згідний виступ.

Не легка річ була вийти із стану анархії і створити тривку владу. Поки слов'янські племена жили у лісах і багнах, відокремлені від себе, без контакту з широким світом, не відчували

потреби організації. Для полагоди справ у малій, невиробленій окрузі вистарчала патріархальна влада місцевих старшин. Але українська земля не могла на вічні часи залишитися такою нерозвиненою, мертвою країною. Сусідні народи ворушилися. розвивалися все більше, організувалися, боролися з собою — і відгомони їх змагань мусіли дійти і до далеких словянських країн. Чужі впливи доходили до України двома шляхами — торгівлі і воєнних походів.

Торгівля

Українська земля лежала на перехрестю важних торгових шляхів, — між північчю й полуднем та між сходом і заходом. Між Балтійським і Чорним морем природні дороги вели руслами великих рік. Дніпро, Дністер, дунайські притоки, вказували шлях з полудня до середини східньої Європи; з півночі назустріч їм виходили Висла з Бугом, Німан, Двина й притоки Неви.

Від сходу, від Каспійського моря, вигідним шляхом була могутня артерія Волги і недалекий від неї Дін. Вододіли між ріками були низькі і вузькі, без труду можна було їх переходити, вододілами протоптувано також перші сухопутні дороги. Нерозсліджені, таємничі країни здавна притягали до себе цікавих, на все рішених купців, що шукали за цінними сирівцями і мали охоту відкрити собі терен для збуту свого краму. Греки, римляни, араби, жиди, хозари, туркестанці, перси, візантійці — в різних часах з різних сторін перли у недоступні східньо-європейські нетри; свідоцтвом того є цілі скарби чужосторонніх монет, заховані у землі, — значать вони шляхи, якими ішла давня торгівля.

Зі сходу торговий шлях прямував з Туркестану й Персії на Каспій і звідси на Волгу і Дін. Цією дорогою приходили перси, араби і найближчі до України хозари. Вони пошукували за шкірками соболів, горностаїв, бобрів, куниць, білок, купували теж віск, мед, рибячий клей і невільників. Привозили з собою прикраси, особливо намиста для жінок, зброю, гарпуни до риболовлі.

З чорноморських грецьких колоній, з Криму й Візантії торгівля ішла Дніпром. Греки купували футра, мед, віск і невільників, а доставляли матерії, посуд, прикраси, зброю з надморських озер, привозили також сіль. Від степовиків до словян ішла худоба й коні.

Північні, скандинавські країни мали на збут залізні вироби, особливо мечі і списи, а брали футра.

З західніх країн, з Чехії і Німеччини, довозили також зброю і металеві вироби, а шукали за невільниками.

Поява чужих купців мала незвичайне значіння для місцевого населення. Продукти, що дотепер не мали особливої ціни, нараз ставали дорогі і рідкі; футра й шкіри, віск і мед, примітивні здобутки лісового господарства, ішли на експорт у далекі краї. Над ріками, в більше оживлених місцях повставали купецькі агенції; користали з цього сусідні оселі, що займалися доставою сирівців, розвивалася внутрішня торгівля. Зростала й культура, бо купці в обмін давали чужоземні вироби. Племена, що були при торгових шляхах, скорше як інші вийшли із стану варварства. Ці торгові зносини причинилися немало й до зросту свідомости й уліпшення державного ладу.

Городи

Не тільки мировою дорогою ішли звязки з сусідами; ще частіше слов'яни мусіли боронитися від ворожих нападів. Вже в історичні часи попри слов'янську територію переходили кочові орди гунів, аварів, болгарів, мадярів; з історії про «примучування» дулібів обрами знаємо, кілька терпіли слов'яни від диких степовиків. А кількож було різних нападів, про які історія не дала нам ніяких звісток. Невільники з України в ці століття були на всіх торговищах світа, — в Туркестані, Персії, Арабії, Єгипті, Італії, Еспанії; вивозили їх сотнями і тисячами. Вивіз такий не був можливий мировим шляхом; щоби наловити стільки людей, треба було висилати цілі збройні експедиції, і то не раз і не кілька разів. Спокійне, незорганізоване населення далеких пущ ставало жертвою диких, озброєних ватаг, якими кермували купці з далеких сторін. Кількож то знущань і ганьби прожили тоді безборонні слов'янські племена... Але ці наїзди чужинців мали і свій корисний вплив. Слов'яни, як каже Маврикій «не дали наломитися в ярмо чужої влади». Під загрозою неволі і знищення почали організуватися і боронитися.

В лісовій смузі України, на Київщині, Чернигівщині, Волині і Галичині дотепер залишилася величезна кількість городищ, земляних укріплень. В Київщині нараховано їх 450, на Волині 350, в Галичині до сотні і т. д. Все те останки колишніх слов'янських городів. Стоять вони по недоступних горбах, над ріками, між багнами, на островах. Мають звичайно плян кола, часом ідуть по 2—3 вали рівнобіжно. Колись вали були ще укріплені деревляним частоколом. Ці укріплення повстали в часи, коли слов'яни почали організувати оборону від степовиків. Так багато городів було на наших землях, що скандинавці звали Україну «землею городів».

Хто й коли будував ці городи, це залишиться для нас вічною тайною. Деякі городища такі великі і могутні, що до їх будови треба було сотень рук і років часу; не знаємо й незнатимемо ніколи, які могутні організатори плянували цю систему оборони й якими силами її виконали. В кожному разі в початковій історії нашого народу це було епохальне діло: городи забезпечили наших предків від загину.

Городи стали осідками сильнішої влади. Племя, яке мало на своїй території добре укріплені городи, не тільки не боялося сусідів, але й саме могло накинути їм владу. Менші оселі мусіли признати провід городу, ставали його «пригородами». Старшина, що володів у такому городі, ставав начальником усіх сусідніх родів, їх князем. Колиж з корисним стратегічним положенням сходилося також добре положення торгове, коли город був над великою сплавною рікою, або на перехрестю шляхів, — тоді влада князя мусіла знайти признання в цілій окрузі.

На заранні історії на наших землях була вже ціла низка сильних городів, що стали столицями своїх округ. Київ і Переяслав над Дніпром, Чернигів над Десною, Турів на Поліссі, Волинь — це найстарші наші столичні городи. Але хто їх заснував, які були їх початки, як далекої сягала їх влада, які території при них зорганізувалися — про все те пам'ять пропала у темряві віків.

Волині

Валинана

ПОЧИНИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київ, мати українських городів

Зпоміж усіх городів України перше місце зайняв Київ. Літописець називає його матерю українських городів. Своє значіння Київ завдячував передусім незвичайно корисному географічному положенню. Дніпро, над яким стояв город, був одним з головних комунікаційних шляхів східної Європи, — від передісторичних часів ішла туди жива торгівля. Недалеко Києва впадають до Дніпра дві його головні притоки, з правого боку Припять, з лівого Десна; це ще збільшало вагу Києва, робило його осередком місцевого торгу і господарського життя. До зросту Києва немало причинялася родючість полянської землі; один з літописів оповідає, що земля була тут така буйна, що як кинено у неї раз зерно, то й на другий рік сама родила. Тому у полян, скорше як у інших племен розвинулося хліборобство.

Початки Києва можна прослідити до кам'яної доби. Вже в часи палеоліту існували тут людські оселі; з часів неоліту залишилися багаті останки, нпр. ненарушена печера з крем'яним знаряддям, останками посуду, слідами огнища та їжі. У пізніші часи була тут уже людна оселя; деякі учені здогадуються, що «Дніпрове місто» готів, це саме Київ. У східніх, подорожників Київ називається Сомбат, ця назва дотепер невияснена. Араби знають вже нинішнє ім'я города, вимовляють його «Куяба».

Наш літопис зберіг легендарні оповідання про заснування Києва. Назву міста нарід виводив від імени основника. Кия. Але хто був Кий, про це були різні оповідання. Одні уважали Кия перевізником на Дніпрі, «біля Києва був тоді перевіз з другої сторони Дніпра; тому казали — на перевіз на Київ».

Інший переказ говорить про Кия та його двох братів. «Були три брати, одному на ім'я Кий, другому Щек, третьому Хорив, а сестрі їх Либедь», оповідає літопис. «Кий сидів на горі, де сьогодні Боричів яр, Щек сидів на горі, що нині називається Щекавиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця. І поставили город на ім'я найстаршого брата і дали йому ім'я Київ». Літописець не приймає переказу, немов то Кий займався перевізництвом. «Несвідомі кажуть, що Кий був перевізником. Якби Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. А Кий княжив у своїм роді і як прийшов до царя (візантійського цісаря), то як кажуть, цар показав йому велику шану. А як вертався, прийшов до Дунаю, полюбив це місце, побудував малий городок і хотів осісти зі своїм родом, але не дали йому сусідні мешканці. Ще досі дунайці називають це городище Києвцем. Кий вернувся до свого города Києва і закінчив своє життя; і брати його Щек і Хорив і сестра їх Либедь тут померли».

По смерті Кия, Щека і Хорива сини їх і внуки княжили многі літа

Перекази та історія

Переказ про Кия, це так званий етимологічний міст: від імени города витворено постать основника міста; таксамо римляни від назви Риму видумали ім'я Ромуля. Перекази про початки Київля записано тоді, як город існував вже кілька століть; важко вже було відкрити

все давно забуте минуле. Для нас це не історія, а легенда.

Але київські перекази вірно віддають загальне тло, на якому творилась держава. Київ певно зразу був малим городком, який побудував якийсь осадник зі своїм родом. Так повставали усі наші оселі й городи. Поселенці по якомусь часі не могли поміститися разом і тому частина їх переселилася на сусідні місця, — такі як Щековиця чи Хоривиця. Деякі старшини зі своїми родами мандрували ще дальше, так як Кий аж на Дунай, і там пробували поселитися. Цілком правдоподібно є також оповідання про «Київ перевіз» на Дніпрі. Мостів на ріках ще тоді не було, а що комунікація між обома берегами ріки була конечна, займалися нею постійні перевізники. Дуже можливе навіть те, що один і той сам рід протягом кількох поколінь мав владу в тому самому місці — цеж виникало з основ родового устрою.

У народніх переказах збереглися загальні зариси минулого, хоч сам зміст подій затратився у людській пам'яті.

старцями

болярами

тисяцькі

тисячами

Влада Києва у перші часи не розтягалася далеко. Під впливами города була тільки земля полян у своїх вузьких межах. На північ природною межею була річка Ірпень, на полудні зразу Стугна, згодом Рось. У тих тісних межах творилися основи могутньої пізніше київської держави.

Під владою хозар

Традиція про перших київських князів є убога і непевна — це доказ, що ці князі не мали ще більшої сили і значіння. Не тільки не поширили своєї влади на дальші племена, але навіть не все могли утримати незалежність своєї землі.

Найдавніший літопис подає нам оповідання про те, що поляни були під владою хозар. Хозарська держава, як уже знаємо, з початком VIII сторіччя поширила свої границі знад Каспію і Волги на Дін і дійшла до Дніпра. Хозари вели широку торгівлю і старалися опанувати великі ріки, що були головними комунікаційними шляхами. Змагали вони до того, щоби у своїх руках зосередити весь торг продуктами лісового господарства, що йшли з середини східньої Європи. Вони підбили зразу племя вятичів, сіверян і радимичів, пізніше запанували вони також над полянами.

меч

Хозари опанували Київ десь з початком VIII ст. Хозарська влада не була мабуть тяжка, бо хозари не мішалися у внутрішні відносини підбитих племен, а тільки стягали з них дань. Вятичі платили шеляг від рала, поляни, коли вірити літописцеві, давали меч з кожної хати. Памяткою хозарської влади залишився титул, якого вживали пізніше київські князі; так нпр. письменник Іларіон називає Володимира Великого «великим каганом»; це слово стрічається й у «Слові о полку Ігоря».

Варяги

Серед важких спроб і невдач народжувалася державність на Україні. Різні наші племена змагали до широкої організації, єдналися у союзи, будували великі укріплення, займали просторі території. Держава дулібів на Волині мала свою славу навіть в арабів. Київ був живим торговим, і політичним центром і до нього прямували різні народи. Але все таки не вдалося нашим предкам збудувати сильної і тривкої держави, що могла оборонитися від ворожих наступів і перегрівати всі історичні бурі. Така держава повстала, щойно як прийшли з півночі варяги.

Варяги — «заприсяжені дружини», походили із Скандинавії. На заході називано їх норманами, людьми півночі. Під кінець VIII віку а вони почали масово покидати свою убогу, холодну батьківщину і шукали щастя у далеких морських виправах. Єдналися у дружини під проводом ватажків — кунінгів (князів) і на човнах пускалися морем у різні сторони.

Виправлялися до близької Данії, до Англії, на побережжя Франції, доплили до Еспанії, перепливали ціле Середземне море аж до Малої Азії. Перші вони за людської пам'яті переплили Атлантийський океан і попри Ісландію дісталися до Гренляндії і Лябрадору — були першими відкривцями Америки на кількасот років перед Колюмбом. Таксамо часто пускалися на Балтійське море і гирлами рік плили до середини східньої Європи.

Варяги були мореплавцями, вояками, розбишаками і купцями. Жадоба слави і добичі гнала їх з країни до країни. Сміливість, відвага аж до одчаю, погорда смерті — це прикмети цих лицарів — вікінгів. У стрічі з противником були рішучі і безоглядні. З димом пускали ворожі оселі, без милосердя вирубували людей, забирали й вивозили з собою все, що мало якусь ціну. При своїй відвазі і очайдушності були також практичними купцями; невільників та добичу, добуту грабіжю, висилали великими транспортами до країн, де можна було її корисно продати.

Варяги у Новгороді

У східній Європі варяги опанували наперед прибалтійську смугу. Німан, Двина, Нева з притоками й системою озер, це були вигідні шляхи, якими варяжські фльотилі без труду могли дістатися у глибину краю. Зразу підбили вони прибережні племена фінів, потім дійшли до землі словін в околиці Ільменського озера. Не відразу зайняли ці країни. Місцеві племена ставили їм опір і треба було низки нападів і походів, щоби ці землі трірко опанувати. У здобутих околицях варяги ставили свої городи, що рівночасно були їх торговими осередками. Зчасом витворилася тут сильна державна організація, якої осередком був Новгород над озером Ільмен.

Про прихід варягів літопис дає своє оповідання, в якому справа зображена так, немов то слов'яни самі запросили варягів до себе.

земля наша велика й багата, але ладу у ній нема, прийдіть княжити і володіти над нами

Це оповідання про «покликання варягів» у давні часи приймалося з повним довір'ям, — не раз навіть було аргументом у політичних дискусіях. Але історична критика доказала, що тут, таксамо як у інших літописних оповіданнях є тільки далекі неясні відгуки минулого. Не таким мировим способом, а серед боїв і жертв добули собі варяги владу над слов'янами.

Русь

Норманські завойовники були відомі також під іменем Руси. З цією назвою стрічаємо варягів завсіди у візантійських джерелах: «Варангой Рос». Від цього імени і новгородська норманська держава і пізніша державна організація цілої східньої Європи зі столицею у Києві дістала назву Руси, руської держави. Довгі часи назва Русь була національним іменем українського народу; дотепер ще у далеких малосвідомих околицях уживається назва русин, руський.

Що означала ця назва і звідки вона походила, про це були різні думки і дотепер ще нема про це згоди між вченими дослідниками. Літописець каже, що Руссю звалися ті варяги, що з Рюриком прийшли до Новгороду; пізніше від варягів це імя перейняли слов'яни: «від варягів прозвалися Руссю, а перше були словіни». Деякі історики погоджуються з цим поглядом і думають, що слово Русь принесене із Скандинавії. Інші здогадуються, що назва Руси залишилася по готах, з часів їх побуту на Україні; інші бачуть у «Руси» корінь іранський, ще інші кельтійський. Акад. Грушевський зібрав докази, що в княжі часи назва Русь була однозначна з Київщиною, нпр. руський боярин означало стільки, що боярин з Києва; на цій основі наш історик висловлює погляд, що Русь це споконвічна назва полян, однозвучна з іменем річки Росі, що теж була у київській землі.

Варяги — Русь на Чорному Морі

волок

Дніпром переходили вікінги через землі кривичів, радимичів, дреговичів, деревлян та полян, а далі до Дніпрових порогів, до лиману і на широкі простори Чорного моря. Це був славний «путь із варяг в греки», шлях від Балтійського до Чорного моря. Коли, в яких відносинах, серед яких подій, якими способами і жертвами варяги перейшли цю дорогу, про це не знаємо майже нічого. Не були вони перші на цьому шляху, бо споконвіку передиралися сюди різні купці і войовники; але серед первісної природи, у рідко заселених околицях треба було все наново й наново шляхи простувати. Варяги були останніми відкривцями цієї дороги, з того часу вже тут ніколи не переривався рух і жива комунікація.

Мов повінь з гір так несподівано впали варяги на Чорне море. Спокійні, від віків ніким не непокоєні побережжя Криму, Малої Азії і царгородської сторони знайшлися нараз в огні війни і розбишацьких нападів. Яке вражіння робив на греків цей новий наступ «варварів», про це маємо свіжі сліди у сучасних житях святих.

В життю св. Георгія Амастридського збереглося оповідання про напад Руси на початку IX віку на місто Амастриду, в Малій Азії, недалеко Синопи, на яку пізніше не раз налітали своїми чайками запорожці.

«Напали варвари Рос, нарід як то всі знають, жорстокий і немилосердний, що не знає ніякої ласки для людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють жадоху крови, не мають втіхи ні в чому, тільки в убиванні. Оцей нарід, погибельний і ділом і іменем, почав руїну від Пропонтиди (море Мармара), перейшов далі до побережжя і дійшов до батьківщини святого; вирубував немилосерно усіх без різниці пола і літ, не жалів старих, не минав дітей, але всім ніс смерть озброєною рукою. Руйнує церкви, поганить святощі; ставить свої вівтарі, складає беззаконні жертви; шанує сіножаті,

джерела й дерева».

Легенда оповідає, що дальший наступ Руси затримав св. Георгій своїм чудом. Напасники увійшовши до церкви, побачили гробницю святого, думали, що там заховані скарби і почали розкопувати могилу. Але в цій хвилині «ослабли їм руки і ноги і звязані невидними кайданами стояли нерухомі, нужденні, повні дива і страху»...

Про подібне чудо оповідає житіє св. Стефана Сурожського у Сурожі (тепер Судак) на Криму, що відноситься до події з початку IX віку.

«Небагато років проминуло від смерти святого, як прийшов великий руський похід з Новгороду, князь Бравлин, дуже могутній; він знищив краї від Корсуня до Керчі і з великою силою прийшов до Сурожа. Десять днів билися тут з собою, а по десятих днях Бравлин силою переломив залізні ворота й увійшов з мечем до міста. Увійшов до церкви св. Софії, розбив двері і пішов туди, де був гріб святого. І в той час заслаб, лице його обернулося взад, лежав і точив піну. І закричав: «Великим чоловіком є тутешній святий, ударив мене по лиці і лице моє обернулося взад». Та сказав своїм боярам: «Поверніть усе, що ви взяли». Вони повернули все і хотіли вже князя взяти звідтам, але князь кричав: «Не рухайте мене, нехай лежу, бо хоче мене зломити старий святий муж, притиснув мене і душа хоче вийти з мене». Та сказав: «Скоро виженіть військо з цього города і щоби вояки не взяли нічого»... І врешті Бравлин переконаний чудом охрестився.

Руського моря

Аскольд і Дир

Варяги не тільки користувалися Дніпровою дорогою, але й опанували землі, що лежали по обох сторонах ріки. Коли і яким способом поширилася тут їх влада, про це не знаємо майже нічого. Можемо догадуватися, що варяжські дружини здобували наперед укріплені городи, що були над Дніпром, як нпр. Смоленськ і Любеч, а звідтам підбивали вже дооколишне населення. Таким способом дійшли до Києва.

Літописець оповідає, що у Рюрика було двох розумних мужів, Аскольд і Дир; не походили вони з його роду, ані навіть не були боярами. Вони випросилися у Рюрика, що підуть з своїм родом на Царгород. Поїхали Дніпром і по дорозі побачили городок на горі. Питалися місцевих мешканців, який це город. Люди відповіли: «Були три брати, Кий, Щек і Хорив, вони поставили цей городок; але вони вимерли, а ми сидимо і платимо дань хозарам». Аскольд і Дир залишилися у Києві, зібрали багато варягів і почали володіти у полянській землі.

В цьому переказі Київ зображений, як малий, незначний городок, В дійсності Київ мав уже парусот років існування за собою і був уже великим містом, найзначнішим над Дніпром.

аль-Дир. Він має великі міста, великі залюднені оселі

Похід на Царгород 860 р.

В недовгому часі Київ дав пізнати свою силу навіть могутній Візантії. Візантійська держава була спадкоємцем світлості старого Риму. У хуртовині переселення народів вона втратила значну частину своїх земель, але ще сильно трималася на балканському півострові.

Константинопіль, «новий Рим» положений на межі Європи з Азією, був одним з кількох найбільших торговищ світа, притягав до себе купців з найдальших сторін. Поруч з тим

столиця візантійських цесарів була незвичайно сильною фортецею; укріплена довкруги мурами і баштами, фосами і морем грізно дивилася на сусідів і ворогів, здавалася такою недоступною, що навіть араби у своїх підбоях не важили її добувати.

І проти цього грізного Царгорода рушили несподівано сили київської держави.

двісті

«Чи пригадуєте той страх, ті сльози і плач, в який ударило місто в останньому одчаю? Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, як життя у всіх нас збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала прогинути глуха темрява смерті? Чи пригадуєте той час гіркий і тяжкий, коли прийшли до нас чужоземні кораблі, і подуло до нас щось суворе, дике, погибельне? Коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм давало миле і легке плавання, а на нас піднімало суворі хвилі війни? Коли вони ішли попри місто зі зброєю і загрожували нам смертю від меча? Коли вся людська надія залишила людей і місто держалося надією на єдину оборону від Бога? Коли переляк і темрява Опанували розум й ухо прислухувалося тільки до одної вісти: чи вже вороги добули мур й опанували місто?»...

Але київські війська не думали добувати сильної твердині, вони шукали тільки добичі.

Царгородці дивилися безсильно з мурів, як юрба наїздників опанувала передмістя, руйнувала дома, різала воли, коні, птицю, забирала на кораблі все, що тільки можна було забрати. Хто боронив свого майна, того стрічала смерть; варяги зробили страшну різню.

«Все було наповнене трупами, в річках вода ставала кривава, джерел і ставів не можна було пізнати, так були закидані трупами; мертві тіла загноїли ріллі, завалили дороги, гори, горбки; долини і провалля нічим не різнилися від цвинтарів», оповідає своїм перебільшеним стилем патріярх Фотій.

Але наступ трівав коротко. Як несподівано появилася київська фльота, так несподівано відїхала. Причиною відступу було те, що цесар Михаїл дізнався про небезпеку, в якій опинилося місто і вернувся з походу. Фотій приписує відворот ворога опіці Божої Матері: побожне населення у процесії носило по мурах одіж Богородиці і на цей вид напасники завернули від міста. Пізніше повстала легенда, що святу одіж занурено у морі, піднялася буря і розбила кораблі Руси.

Візантійці не могли надивуватися відвазі і сміливості Руси. «Нарід не славний, нарід про якого дотепер ніхто не згадував, нарід, який ми ставили нарівні з невільниками — а таке здобув собі імя, такий став славний! Зневажуваний і бідний — дійшов до такого значіння і богатства. Жив десь далеко від нас, варварський, кочовничий, без зброї, без ніякого військового мистецтва — так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська... Ті, для яких грізна була колись сама чутка про ромейів, — підняли зброю проти нашої держави і у долоні плескали і сподівались взяти столицю як гніздо птиці...»

Літопис каже, що похід 866 р. був під проводом Аскольда і Дира. Оба князі ходили також проти печенігів, що тоді появилися вперше в степах і загородили Україні перехід до Чорного Моря. Печенізьку орду розбито.

Часи Аскольда і Дира були початком могутности Київської Держави. Київ вперше виступив не тільки як торговий город, не тільки, як осередок землі полян, але вже як центр надніпрянської держави яка розпоряджала значними воєнними силами і могла ставити чоло навіть всесильній Візантії.

Але ці перші організатори нашої держави трагічно покінчили вік.

ОЛЕГ, ІГОР, ОЛЬГА

Початки князювання Олега

Олег

882 року Олег зібрав велике військо — варягів, підвласні фінські народи чудь і мерю та із словянських племен словін і кривичів — і рушив великим походом на південь. На Дніпровім шляху добув два найбільші городи, Смоленськ і Любеч, й осадив там свої залоги, а далі пішов на Київ. Про події у Києві літописець оповідає такий переказ:

«Прийшли до київських гір й Олег побачив, як княжать Аскольд і Дир. Поховав вояків у човнах, а інших позаду поставив, а сам поїхав з малим Ігорем на руках. Приплив під Угорське, заховав своє військо і прислав до Аскольда й Дири зі словами: «Я купець, ідемо до Греції від Олега і Ігоря княжича; прийдіть до нас, до родів своїх». Аскольд і Дир прийшли. Тоді вискочили всі з човнів і Олег сказав Аскольдові і Дири: «Ви не князі і не княжого роду», — тут вояки винесли Ігоря — «а це син Рюрика». Й убили Аскольда й Дири, винесли на гору і там похоронили...»

Так говорив київський переказ. Не маємо змоги перевірити, що в ньому правда, а що легенда — фактом є те, що в Києві почав княжити новий князь, Олег.

Памяткою по обох князях залишилися могили. Аскольдова могила є на Угорськім. Пізніше побудовано там церкву св. Миколи; може Аскольд був християнином, бо є також вістка, що князь, який ходив на Царгород, при згоді з Візантією прийняв християнство. Могила Дири показано недалеко пізнішої катедрі св. Софії, за церквою св. Ірини.

Держава Олега

Часи князювання Олега літописець кладе на 879—912 р., мав він княжити трицять три роки. Але ці дати сумнівні; одинока цілком певна дата, це 911 р., коли Олег склав договір з греками.

Олег був сильною індивідуальністю і постать його глибоко вбилася у народню пам'ять.

Свідчать про це різні перекази, в яких князь виступає як мудрий, далекозорий володар. Був він відважний лицар-вікінг, водив свої війська у далекі, заморські походи, але рівночасно умів правити своєю землею і різномодні племена скував в одну сильну державну цілість.

деревлян

сіверян

радимичів

Це буде мати городів руських

полюддя

Торгівля

Продукти лісового господарства, зібрані з підбитих земель, були підставою київської торгівлі. Олегова держава обіймала цілий «шлях з варягів до греків» і мала змогу розвинути широкі торговельні зв'язки. До того часу східньо-європейський торг був головно у руках хозарів, що визначалися таким купецьким хистом як жиди. Тепер хозар відсунено від Дніпра, а всю

торгівлю взяв у свої руки київський князь.

Цісар Константин Порфирородний оповідає широко про те, як виправлялися в ті часи купці Дніпром до моря.

Весною з усіх країн, що є під владою київського князя, збираються човни у Києві. Підвладні слов'яни, особливо кривичі, зимою вже вирубують дерево у лісах, роблять човни і на весну Дніпровими притоками везуть їх до столичного города. У Київщині перероблюють ще ці човни (видно на варязький спосіб), дороблюють керми і весла та вантажать на них усякий припас. В червні ціла фльота рушає з Києва до Витичева, дещо нижче на Дніпрі. Тут чекають три дні, аж зідуться човни з усіх сторін. Тоді плывуть рікою і доходять до Дніпрових порогів. Константин подає імена порогів у двох мовах — «руській», тобто норманській, та слов'янській.

Есупі

Ульворсі

Острівний поріг

Гелянді

Аеіфор

Неясит

Варуфорос

Вольний

Леанті

Вручий

Струкун

Напороже

Як перейдуть це місце, пристають до острова св. Григорія (Хортиці) і тут складають свої жертви, бо є там величезний дуб. Жертвують живі птиці, хліб, мясо і що хто має. Щодо птиць кидають жереб, чи їх зарізати, чи пустити живими. Від цього острова вже нема небезпеки від печенігів. Звідси плывуть чотири дні, аж приїдуть до лиману на усті ріки Дніпра. Тут є острів св. Етерія (Березань); спочивають тут два або три дні, направляють свої човни, вітрила, щогли, керми.

Звідси плывуть здовж морського побережжя до устя Дністра і знову спочивають. При добрій погоді рушають далі, приходять до ріки Білої, відпочивають і доїздять до устя Дунаю.

Берегом біжуть за ними печеніги; як море кине човни до берега, висідають усі і спільно відбиваються від печенігів. Далі плывуть попри болгарське побережжя до Константинополя. «Це бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога», кінчить своє оповідання цісар Константин.

Похід Олега на Царгород

Торгівля з Візантією давала великі користи, але не все можна було вести її свobodно. Не тільки печеніги спиняли переїзд купецьких фльотиль, але й самі греки неохотно стрічали київських купців. З непамятних часів греки мали торговий монополі на Чорному морі й їх колонії на всіх побережжях посередничили в обміні різних продуктів і виробів. Завдяки тому чорноморські міста дійшли до великого розцвіту і багатства. Тепер же північні приходні самі везли свій крам у Візантію і побережним оселям відбирали їх зиски. З цієї причини були жалі

і невдоволення, тим більше, що варяги не раз грабили і нищили спокійні оселі. Візантія була з Чорномор'ям у тісних зв'язках і мусіла стати в обороні своїх міст. У власнім інтересі старалася не допустити до зросту української торгівлі.

Україна знову мусіла боронити своїх інтересів. Олег, що добре орієнтувався у цих справах, розпочав з Візантією війну — вже не для самої здобичі, як це робили варяги давніше, але щоби присилувати Царгород до зміни торгівельної політики.

Похід відбувся 907 р. Ця дата непевна й опис війни, який дає літопис, напів казковий.

Олег виправився з великим військом, де були і варяги і всі підбиті та союзні племена: поляни, деревляни, сіверяни, дуліби, тиверці, хорвати, радимичі, вятичі, кривичі, чудь, меря. Кораблів мало бути двісті, а на кожному по 40 людей. Частина війська виправилася кінно. Греки замкнулися в Царгороді і зачинили пристань. Олегові війська вийшли на беріг, почали нищити околицю; знищили багато церков і палат, велику силу людей убили або взяли у полон.

Нарешті Олег задумав взяти Царгород підступом. Приказав своїм воякам поробити колеса, поставив на колеса кораблі зі щоглами і вітрилами та при прихильнім вітрі дістався під саме місто. Греки налякалися, просили мира й обіцяли дати йому дарунки. Винесли йому їжу і вино, але він не прийняв, бо знав, що все затроєне. Греки настрашилися ще більше і казали: «Це не Олег, це святий Димитрій, післаний Богом на нас».

Олег зажадав контрибуції. Почалися переговори. Олег вислав від себе послів Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава і Стаміда й вони склали договір з греками. Головні точки були так:

1. Греки зобов'язалися заплатити по 12 гривен срібла на кожного вояка і окрім цього мали дати дарунки для «великих князів», що володіли у Києві, Переяславі, Любечі і інших значніших городах.
2. Послам, що приходили з Києва до Царгороду, цісар мав давати від себе утримання.
3. Київські купці у Царгороді мали діставати т. зв. місячину, тобто удержання протягом 6 місяців,— хліб, мясо, рибу, вино, овочі. При повороті діставали на дорогу харчі і всяке корабельне знаряддя, як вітрила, шнурі, якорі і под.
4. Олег дав обітницю, що його люди не будуть робити шкоди у і грецьких країнах. До Царгорода купці мали входити одними воротами, у числі не більше як 50 люда без зброї, під наглядом цісарського урядовця. Мешкати мали тільки в означеному місці «у святого Мами» тобто біля монастиря св. Маманта.
5. Умову заприсягли обі сторони: греки на хрест, варяги присягали на свою зброю і богів Перуна та Волоса.

Ця умова Олега з греками збереглася тільки у частині, але має велику ціну, бо це перший в історії договір України, перший акт українського державного життя.

Літописець оповідає далі, що Олег на знак перемоги вивісив свій щит на воротах Константинополя.

Перед відходом Олег зажадав ще, щоби греки дали варягам шовкові вітрила, а слов'янам полотняні. Але по дорозі на морі зірвався вітер і пороздирав шовкові вітрила варягів, а слов'янські вітрила лишилися цілі. Тоді сказали слов'яни: «Будемо триматися свого грубого полотна». Цей анекдот показує, що слов'яни, хоч підбиті варягами, вже ставали сміливіші і

злегка жартували зі своїх панів.

Олег вернувся до Києва з великою добиччю — привіз золото, поволоки (дорогоцінні тканини), овочі, вина, всякі прикраси...

Другий договір з Греками

Кілька років пізніше, 2 вересня 911 р. Олег склав новий договір з Візантією. Які були причини нових переговорів, про це не знаємо нічого. Може знову Олег вибирався походом і греки поробили йому нові уступки; або може торгіві відносини обох держав вимагали ще нової, докладнішої умови. Цей договір, збережений в цілості, починається так:

«Ми з руського роду Карло, Інегельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руал, Актеву, Труан, Лідульфост, Стемид, вислані від Олега, великого князя руського і від всіх, що є під його рукою, світлих і великих князів і його великих бояр, до вас Льва, Александра і Константина, великих в Бозі самодержців, царів грецьких, на утримання і проголошення приязні, яка від довгих літ була між християнами і Руссю, волею наших великих князів та на їх приказ, та від всієї Руси, що є під його рукою».

Договір складається з таких точок:

1. Русь зобов'язується утримувати приязнь з греками «від усієї душі і бажання» та не доводити до ніяких спорів і боротьби. Такий сам обіт складають греки.
2. Коли станеться кому шкода, покривджений має ствердити це присягою.
3. Коли грек убіє русина або русин грека, має понести за це смерть. Коли убийник утече, його майно мають забрати свояки убитого і його жінка.
4. Коли хто ударить другого мечем або чим іншим, за кару має да-пі 5 мір срібла. Коли винуватець є незаможній, має дати те, що може, 'і а віть одяг, у якому ходить, та має скласти присягу, що не може добути нізвідки допомоги.
5. Коли хто зловить злодія на крадіжі і його убіє, то це не рахується за провину. Колиж злодій дозволить звязати собі руки, то має звернути потрійно вартість того, що вкрав.
6. Коли вітри заженуть який човен до чужої землі, треба човен повернути власникам і перевести його через небезпечні місця. Коли човен розіб'ється, треба повернути поклажу, яка на ньому знаходиться.
7. Обі сторони мають визволити полонених бранців. Колиж якого бранця продано, у чужу сторону, треба або відкупити невільника або дати ціну за нього належну.
- 8.. Не буде перешкод людям, що хочуть вступити у чужу службу і залишитися у другій державі.
9. Коли втече який невільник з Руси або викрадуть його, греки мають його повернути.
10. Коли хто умре з Руси у Візантії, а не залишить заповіту про своє майно, треба повернути це майно його своякам; колиж лишив заповіт, майно переходить згідно з його волею.

Цей договір усталив на довгі часи мирові відносини між Києвом та Царгородом. Протягом двадцятьох дальших років не було ніяких зачіпних походів з Києва на Чорне море. І що більше, між обома державами приходило навіть до союзу. Київські князі не противилися тому, щоби їх піддані наймалися на візантійську службу і доволі варягів, а може й слов'ян служило у грецькій війську. Так нпр. «руський» полк, в числі 700 люда, був біля 911 р. у візантійським морським поході на арабів; заплачено йому 100 лір золота, біля 920 р. Русь знову мала помагати Візантії проти Болгарії.

Походи на Каспійське море

В короткім часі після походу на Царгород Русь звернулася в іншу сторону, на Каспійське море. І тут також київська держава могла мати свої торгові справи. Як уже була згадка, зі сходу, з Туркестану, Персії і посередньо з Арабії йшли на Україну часто купці і купецькі каравани, що вивозили в далекі країни наші тодішні продукти, найбільше футра і шкіри. Можливе, що Олег і тут, подібно як на Чорному морі, старався скріпити позицію української торгівлі. Він від початку намагався усувати з Придніпрянщини хозар, — може хотів протерти дорогу для своїх купців на дальший схід. Але чужі письменники, що писали про цей похід, вважають, що Русь мала на меті виключно грабежі.

Історик Табарістану Магомед бен ель-Хасан оповідає, що 909 або 910 р. на Каспійському морі зявилося 16 руських кораблів. Вони напали на місто Абесгун і пограбили та побили багато музулман. Але місцевий намісник ніччю дігнав їх і погромив, а бранців порозсилав по різних околицях.

Араб Масуді передав нам опис великого походу Руси 913 р. Велика фльота, 500 руських кораблів, по 100 люда на кожному, перейшла з Дону на Волгу. Сторожа хозарського кагана заступила їй дорогу. Русі просила дозволу перейти у Каспійське море, а за це обіцяла дати поло вина добичі. Каган погодився на це і кораблі перейшли з Волги на морі та почали нищити побережні міста аж до «нафтяної землі» (Баку). На тамошніх мешканців упав великий страх, бо з найдавніших часів не бувало, щоб який ворог на них напав, приходили тільки кораблі купців і рибалок. Дехто пробував боронитися, але ніхто не міг опертися великій силі напасників; багато музулман погинуло, а їх жінки і діти пішли у неволю. Так кілька місяців Русь панувала на Каспію. Пізніше зі добичю почала вертатися тою самою дорогою. Хозарському каганові, згідно з умовою, принесли частину здобичі. Каган був готов пропустити Русь до дому, але місцеві музулмани противилися тому і порішили помститися на ворогах за кривди свого народу. Русь відважно прийняла бій; військо вийшло з кораблів на берег і стало проти хозар. Три дні йшла боротьба. Але хозари мали кінноту і добру зброю й остаточно розбили руські полки, на місці мало полягти 30000 люда. Решта рятувалася утечею, але й тих побили сусідні народи. Так нещасливо покінчився цей великий похід.

Смерть Олега

Далекі походи і підбої Олега дали йому славу й ім'я незвичайної людини, казкового героя, чудодія. «І прозвали Олега Віщим, — бо були погани й невчені», каже літописець-чернець. І про смерть Олега переказували незвичайну історію.

Питався Олег віщунів і знахорів, від чого він умре. Один віщун сказав: «Княже, умреш від коня, якого любиш і яким їздиш». Князь подумав і сказав: «Ніколи вже не буду ним їздити і не погляну навіть на нього». І приказав доглядати коня, але більше до себе не водити. По роках, коли вернувся з походу, пригадав собі того коня, призвав старшину конюхів і запитався: «Де мій кінь, якого я приказав кормити і доглядати?» А той відповів, що кінь згинув. Олег засміявся і висміяв віщунів: «Неправду говорять віщуні, кінь згинув, а я живу». Казав осідлати коня: «Поїду оглянути його кістки». Приїхав на місце, де лежали кости коня і голий лоб. Засміявся, зліз з коня і сказав: «Чи від цього лоба має прийти мені смерть?» І став ногою на кости. Але з конячого лоба вилізла гадюка, вкусила його в ногу, Олег заслаб і

умер.

Плакали за ним усі люди плачем великим, оповідає літопис, понесли його і похоронили його на горі Щековиці.

Ігор

По Олезі київським князем був Ігор, син Рюрика. Тим способом на київському престолі засів рід Рюриковичів. Ігор мав княжити від 913 до 945 р.

деревляни

уличами

печенігами

У інших сторонах держави був спокій. У всіх визначніших городах сиділи члени родини Рюриковичів або інші «світлі і великі князі». В договорі Ігоря з греками виступає понад 20 імен цих князів. У Києві княжив сам Ігор, Вижгород мала його жінка Ольга, Новгород їх син Святослав. Племінниками Ігоря були Якун та Ігор. Між іншими князями була одна княгиня Сфандрь, жінка Уліба, дальше князі Предслав, Турд, Арфаст, Сфирк, Тудко, Тудор, Евлиск, Воік, Яминд, Гунар, Берн, Алдан, Клек, Етон, Гуд, Туль, Ут. Все те чужоземні, германські імена: серед провідної верстви нормани мали все ще рішучу перевагу. Але імя Ігорового сина Святослава і князя Предслава вказують, що вже і словянська течія почала доходити до своїх прав; серед словянського моря тонка варязька верхівка мусіла скорше чи пізніше зісловянщитися.

Похід Ігоря на Царгород

Мирні і приязні відносини з Візантією попсувалися під кінець князювання Ігоря, не знати з яких причин. Можливе, що спір розпочався за устя Дніпра і Крим; тут безпосередньо стрічалися київська держава з візантійськими кольоніями. 941 р. Ігор з великими силами рушив на Царгород. Київська фльота була дуже велика, рахували її на 1000 човнів, що давало до 40000 війська,— мабуть це приблизшене число. Візантійський намісник з кримського Херсонезу дав завчасу вістку про похід Русі, але Ігор без перешкоди дійшов під сам Константинопіль.

стрільний порох

«Цісар Роман був у великім клопоті, бо свою фльоту виправив проти сараценів, для оборони островів. Немало безсонних ночей перевів він у думках, тимчасом Ігор грабував усе у приморських околицях. Але дали знати Романові, що є ще 15 напів зруйнованих кораблів, тільки їх і лишило військо, бо вже були старі. Як почув про це цісар, покликав до себе корабельних старшин і сказав: «Не гаючись, скоро спорядіть ті кораблі, а знаряддя, яким кидають огонь, поставте не тільки на переді, але і при кермі та на обох боках». Коли за його наказом споряджено кораблі, посадив на них досвідних людей і звелів їхати проти Ігоря. Поїхали. Як Ігор побачив їх на морі, наказав своєму війську не вбивати їх, а брати живими. Але ласкавий і милосерний Господь наслав вітер на спокійне перед тим море, інакше грекам незручно було пускати огонь. І так опинилися посередині між Руссю і пустили огонь навколо. Русь, як це побачила, кидається у море; воліють краще в морі потонути, як від огня згоріти. Одні, обтяжені панцирями і шоломами пішли на дно, щоб ніколи не виринути, інші плаваючи,

на самих морських хвилях погоріли. І ніхто того дня не врятувався, хіба ті, що втікли на беріг, бо малі кораблі Руси проходять і на мілку воду, де грецькі кораблі не можуть дістатися, бо там глибоко. Після того Ігор з великим соромом вернувся до дому. А греки після перемоги вернулися весело до Константинополя і привели з собою багато бранців; цісар Роман звелів усім бранцям повтинати голови».

Але в дійсності поразка не прийшла відразу. Ігорева фльота зпід Царгорода поплила на схід і почала нищити побережжа Малої Азії. Розярені вояки дуже жорстоко поводитися з населенням,— розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали цвяхи в голову. Тодішня війна велася у дикий спосіб, а варяги були відомі з суворих обичаїв. Тоді саме з походу вернулася головна візантійська фльота і пустилася у погоню за Ігорем. «Окружили ми тих навісних собак, що немилосерно на нас брехали», оповідає сучасник, «і стиснули їх у середину, не даючи їм виходити із човнів на погибель християнську. Напав на них страх і переляк великий, хотіли потай втікати і спастися з рук наших воєвод, та не могли, бо наша фльота стерегла їх і чигала на них нагорі. Нарешті відважилися і не вважаючи на небезпеку вийшли на ромеїв (візантійців). Почався бій і ромеї побили Русь дуже. Одні пропали під мечем, інші повтікали на своїх човнах». Частина втікачів пустилася на болгарське побережжа, але й тут напали на них грецькі війська і знищили їх до решти. Сам Ігор ледви з десятима кораблями доплив до Озійського моря. Був це страшний погром, якому рівного досі ніколи Русь не перейшла.

Договір Ігоря з греками

У три роки пізніше, 944 р., Ігор зібрав нове військо і задумав знову напасти на Царгород. Окрім варягів і словян він найняв ще й войовничих печенігів. До Візантії пішли вісти з Криму і Болгарії: «Йде Русь без числа, — кораблі покрили мореї» Цісар Роман налякався і просив почати переговори, обіцяв дати князеві дарунки. Візантійські послы зустріли Ігоря над Дунаєм. Князь зібрав на раду дружину і повідомив про посольство цісаря. Дружина відповіла: «Як цісар так говорить, то й ми більше не хочемо; без боротьби матимемо золото, срібло і дорогі тканини. А у бою, не знати, хто переможе, чи ми, чи вони. Не по землі ходимо, а по морській глибині, а тут смерть рівна для всіх». Ігор прихилився до голосу дружини, взяв від греків золото і дорогі матерії і погодився на мир.

Так оповідає літопис, але новіші історики піддають під сумнів це оповідання, бо ніде більше нема звісток про цей похід. Мир з Візантією не був корисний для Києва. Ігор мусів зректися прав до Криму та до Дніпрового устя, а також погодився обмежити торгівлю у візантійських землях.

Мир складено у Царгороді 944 р. У посольстві було понад 20 послів, що були представниками Ігоря, його родини та інших князів. Договір містив такі точки:

1. Обі сторони відновили давний мир і приязнь. «А колиб з руської сторони бажав хто нарушити цю любов, то як він є християнин, нехай прийме від Бога осудження і погібиль на цей вік і майбутній; а ті, що нехрещені, нехай не мають помочі від Бога ні від Перуна, нехай не обороняються щитами своїми, нехай посічуть їх власні мечі і стріли і інша зброя і щоби стали рабами у цьому віці і майбутньому».

2. Посли і купці можуть приїздити до Греції, кілька хочуть. Але послы мають показати печатку золоту, купці срібну, а князь має прислати письмо, в якому написано, кілька кораблів висилає, щоби було знати, що приходять з миром. Коли хто приїде без грамоти, мають задержати, аж справа виясниться; колиж не хоче піддатися і противиться, можуть його убити і греки за це не відповідають.
3. Коли Русь приходить без краму, не має діставати місячини (місячного удержання). Князь має приказати своїм людям, щоби не робили іїкід у грецькій країні. Щодо побуту купців у Царгороді, обов'язує умова Олега з 911 р. Але права Руси обмежено настільки, що не вільно купцям зимувати в Царгороді і не можна вивозити дорожчих тканин.
4. Коли втече невільник від Руси, підчас побуту у Греції, то втечу його треба ствердити присягою, тоді греки платять за нього дві штуки тканин.
5. Крадежі і грабунки караються подвійною грошевою карою.
6. Назначено таксу за викуп бранців. За грецького юнака або «добру» дівчину греки платили 10 золотників, за чоловіка середнього віку 8 золотників, за старця або дитину 5 зол. Але за викуп руських бранців греки жадали по 10 золотників, за всіх без різниці.
7. Руські князі зрікалися прав до «Корсунської сторони» тобто Криму.
8. Русь не має перешкоджати корсунянам у риболовлі при усті Дніпра. Руси не вільно зимувати на усті Дніпра, на Білобережжі і острові св. Елевтерія (Березані).
9. Не вільно забирати розбитих кораблів другої держави ані поклажі і людей з них.
10. Спори між греками та Руссю, справи побоїв й убивства порішено подібно, як в умові Олега.
11. На бажання цісаря великий князь має вислати йому військову поміч: «тоді побачать інші країни, яку приязнь мають греки з Руссю».
12. Договір списано на двох грамотах, одну підписали руські послы, другу грецькі. Християни мали заприсягти його в церкві. «А нехрещена Русь має покласти щити свої і мечі нагі й обручі (оздобы) і іншу зброю і клястися на все, що написано у грамоті, що буде її берегти Ігор і всі бояри і всі люди руської землі на дальші літа і на все. А як хто з князів або людей руських, християнин чи нехрещений, переступить те, що записано у цій грамоті, нехай умре від своєї зброї і нехай буде проклятий від Бога і Перуна, за те, що переступив цю клятву»...

Похід на Каспій і Закавказзя

Бердаа

Смерть Ігоря

В останні роки князювання Ігор вів війну з деревлянами. Це завзяте поліське плем'я не хотіло погодитися з владою Київ, хоч було у найближчому сусідстві столиці Руси. Вже перше Олег і Ігор вели з ними війну, тепер боротьба почалася наново.

Причиною невдоволення деревлян була велика дань, яку наложив на них Ігор. Цю дань стягали варяги.

полюддя

Таке «полюддя» було дуже докучливе для місцевого населення. Не тільки треба було доставити тяжку дань — шкіру, мед, віск, чи чого там жадав Київ, — але й удержувати цілу

зиму військо, яке певно не поводилося на селі спокійно. Тому словянські племена ворохобилися не раз проти цих важких обов'язків.

Дань у деревлянській землі Ігор відступив зразу своєму воєводі Свенельдові. Країна була багата і воєвода мав з неї великі доходи. Але тоді дружина самого Ігоря почала нарікати, що їй так добре не діється:

«Свенельдові вояки приоділися у зброю і одяги, а ми голі! Ходи, княже, з нами по дань, і ти добудеш, і ми». Ігор рішився збільшити дань деревлянам і пішов з дружиною на деревську землю. Почалися звичайні «примучування», — силою взяли Ігорові вояки те, що хотіли. Коли вже верталися, Ігор роздумався і сказав дружині: «Ідіть з даниною до дому, а я вернуся і ще походжу». Думав іще більше для себе зібрати. Як деревляни дізналися, що він вертається, сказали: «Як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо, поки його не убють. Так буде і з нами, як його не вбємо, то нас вигубить». І під городом Іскоростенем зробили засідку й убили Ігоря разом з його товаришами. Переказ каже, що привязали його до стовбурів двох нагнутих дерев і дерева роздерли його тіло на дві частини. Літопис подає смерть Ігоря на 945 р., — нові історики вказують 948 р.

Ігор залишив у літописі пам'ять князя суворого і безоглядного. Так само рішуче, як Олег, провадив він керму держави, вів криваві війни з сусідами та залізною рукою тримав підвладні племена. Мечем і кров'ю будовано основи державного життя.

Ольга

По смерті Ігоря владу у київській державі взяла його жінка Ольга, — перша жінка на українському престолі, княгиня, якої ім'я стало улюбленим іменем українського жіноцтва. З якого роду вона була, якого походження? Ім'я Ольга це скандинавське Гельга: може була донькою котрогось з «світлих і великих князів» варязького роду, що панували у різних городах. Літопис каже, що вона була родом із Пскова. Але в одному з пізніших літописів знаходимо переказ, що Ольга була селянською дівчиною, перевізничкою на ріці. Ігор був у Псковщині на ловах, побачив човен і казав себе перевести. Дівчина подобалась йому і він почав її зачіпати жартівливими словами. Але вона відповіла йому так гостро, що він набрав до неї пошани і посватав її за жінку.

За життя Ігоря Ольга мала велике поважання; князь дав їй в управу Вишгород, значний город біля Києва, а у посольстві до Греції побіч Ігорового посла був також посол його княгині. Після смерті Ігоря Ольга правила київською державою, в часі малолітності сина Святослава, від 945 до 960 р.

Літописець називає Ольгу «наймудрішою з усіх людей». Це була справді визначна індивідуальність. Вже саме те, що по смерті Ігоря їй полишено управу, свідчить, що княгиня не була пересічною жінкою. В ті часи, коли рішала фізична сила, відвага, рішучість, нелегко було жінці утриматися на престолі. Дикі, буйні і своєвільні варяги не стерпіли б мягкой жіночої руки. Багато було тих «світлих і великих князів», що могли взяти регенцію в імені малолітнього князя. Що Ольга все таки вдержалася при владі, що протягом кільканацяти років радила без ніякого спротиву, все те є свідоцтвом, що вона визначалася справді великим державним хистом. Її дипломатична діяльність, подорож до Царгороду, переговори з римським цісарем Оттоном, врешті перехід на християнство — це докази, що

Ольга була володарем високої міри.

Помста Ольги

Першим ділом Ольги була війна з деревлянами. Ігор погіб убитий деревлянами, — обов'язком жінки було помстити смерть чоловіка. Але проти деревлян Ольга мусіла виступити і в ім'я інтересів держави. Якби деревляни мали окрему владу, то захитали би підвалинами київської держави. Повстання одного племені вистарчило, щоб і інші племена зворохобилися, а тоді велика держава перестала б існувати. Тому Ольга з таким завзяттям і рішучістю і навіть жорстокістю воювала з мешканцями «Дерев».

Літописне оповідання про цю війну має легендарний характер. Ці події видно дуже цікавили нарід і деревлянську війну прикрашено різними казковими епізодами. Кияни вважали все деревлян некультурними й дикими та в тих переказах зазначували деревлянську неповоротність і глупоту.

По вбивстві Ігоря деревляни ніби то виступили з пляном подружити свого князя Мала з Ольгою. Вислали своїх послів водою на човнах до Києва. Призвала княгиня послів до себе і привитала їх: «Щасливо ви, гості, прийшли?» «Прийшли, княгине» — відповіли деревляни. «Чогож ви прийшли сюди?» Відказали вони: «Прислала нас деревська земля з такими словами: убили ми твого чоловіка, бо твій чоловік був як вовк, що забирає і грабить; а наші князі добрі, вони збогатили деревську землю. Віддайся за нашого князя Мала». Ольга відповіла: «Мила мені мова ваша. Вже мені мого чоловіка не воскресите. Але хочу вас пошанувати перед моїми людьми. Ідіть до свого човна, лягайте і величайтеся. Я завтра пішлю по вас, а ви кажіть, що не поїдете на конях, ані не підете пішки, нехай вас несуть у човні». І відпустила їх від себе.

І тоді Ольга приказала викопати яму велику і глибоку на дворі перед своїм теремом (палатою); другого дня вислала по послів, а сама засіла у теремі. Пішли по них: «Запрошує вас Ольга на бенкет великий». А вони сказали: «Не поїдемо на конях, ні возами, ні пішки, несіть нас у човні». Кияни сказали: «Нам неволя, наш князь убитий, а княгиня хоче віддатися за вашого князя». І понесли їх у човні, а вони сиділи пишні, принесли їх на двір Ольги і кинули в яму разом з човном. Прийшла Ольга і спитала: «Добрий вам бенкет?» А вони сказали: «Гірший від Ігоревої смерті». І приказала засипати їх живих.

Вислала тоді Ольга до деревлян: «Як справді мене запрошуєте, то вишліть знатних людей, щоб я у великій шані віддалася за вашого князя, інакше не пустять мене кияни». Деревляни вислали знатних мужів, що управляли деревською землею, Ольга поставила лазню і наказала їм: «Помийтесь і тоді приходіть до мене». Напалено у лазні, деревляни увійшли туди і почали митися; а тут люди Ольги замкнули за ними двері і підпалили лазню і вони всі згоріли.

Ольга післала знову до деревлян: «Вже іду до вас, приготуйте меди в городі, де ви убили мого чоловіка, нехай заплачу над гробом його і зроблю тризну (поминки) чоловікові моєму». Вони звезли медів багато і заварили їх. Ольга взяла малу дружину і приїхала до гробу Ігоря, заплакала по своїм чоловіці і приказала своїм людям насипати велику могилу. Як уже насипали, веліла тризну влаштувати. Засіли деревляни пити, а вона наказала своїм слугам послугувати їм. А коли вони попилися, приказала своїй дружині рубати їх і побили їх багато.

Війна з деревлянами

Ольга зібрала велике, і хоробре військо, щоби до останку знищити деревлян. Деревляни вийшли напроти і оба війська зустрілися з собою. Тоді син Ольги, малий Святослав, кинув копієм на деревлян і копіє полетіло між ухами коня і ударило коневі в ноги. Воєводи Свенельд і Асмольд видали наказ: «Князь уже почав, тягніть, дружино за князем!» Деревлян погромлено, і вони втікли і зачинилися у своїх городах.

Ольга пішла під Іскоростень (тепер Коростень), там, де убито Ігоря і почала город облягати. Деревляни боронилися завзято, бо знали, що не буде їм помилування. Ольга стояла ціле літо і не могла города добути.

І видумала таке. Вислала до города зі словами: «На що ще чекаєте? Всі ваші городи піддалися мені, обіцяли дань і управляють свої ниви і землі; а ви хочете померти з голоду і не даєте дані?» Деревляни відповіли: «Радо погодились би ми на дань, але ти хочеш помститися за твого чоловіка». Ольга сказала: «Раз уже мстилася я за обиду мого чоловіка і другий раз і третій; тепер уже і не хочу помсти, а тільки, щоб ви дали дань. Як попомирюся з вами, піду назад». Деревляни заявили: «Кілько хочеш від нас, радо дамо, медом і шкірами». Ольга відповіла: «Нема у вас тепер меду ні шкір; дайте мені з кожного двора (обістя) по три голуби і по три горобці; небагато жадаю, бо ви знемоглися в облозі».

Деревляни були раді і зробили, як вона сказала, і принесли їй дань з поклоном. Ольга сказала: «Вже ви покорилися мені і моїй дитині, ідіть до себе, а завтра я відступлю від города». Післанці вернулися, розказали людям і зраділи всі люди в городі. А Ольга роздала голуби і горобці своїм воякам, приказала загорнути у малі платки жар і привязати ниткою до кожної птиці. І як смерклося, веліла пустити всі птиці. Полетіли птиці до своїх гнізд, голуби до голубників, горобці під стріхи і так запалилися будинки і вежі; не можна було й гасити, бо горіло всюди. Люди почали втікати з города, а Ольга веліла брати їх у неволю. Так добула город і спалила його. Деревлян одних побила, інших віддала у неволю своїм воякам, а решту залишила на місці, щоби платили їй дань. Дань була тяжка, дві третини ішли на Київ, одна третина на Вишгород.

Ольга установила всякі права для підбитої землі і вернулася до Києва. Обозовища її і місця ловів показували у деревській землі довгі часи. Таким способом деревляни втратили свою окремішність і вже більше не ворохобилися проти Києва. Тяжкими жертвами, при проливі крові і муках населення йшло об'єднання земель в одну цілість; але все те було необхідне, щоб укріпити державу і піднести нарід до вищої культури.

Подорож Ольги до Царгорода

Супроти сусідніх держав Ольга трималася мирової політики. Не знаємо ніяких її походів у далекі землі; хоч яка вона була хоробра, то важко було жінці вести мужів до бою. Але дипломатичні справи Ольга вела сама і показала у тому зручність і щасливу руку. Досить сказати, що з двома тодішніми цісарствами, візантійським і римським була у близьких і приятних відносинах.

957 р. княгиня вибралася сама до Константинополя. Чи хотіла залагодити остаточно непорозуміння, які залишив нещасливий похід Ігоря, чи були якісь інші важливі справи, досить, що Ольга рішилася сама відвідати Царгород. Це доказ і великої енергії її й особистої

відваги, бо ж дорога була далека й небезпечна й можна було з неї не вернутись.

Ольга приїхала до Константинополя у вересні 957 р. Літопис оповідає, що цісар не відразу прийняв княгиню і вона якийсь час мусіла чекати у царгородській пристані, Суді, і дуже була з того невдоволена. Але приймали Ольгу дуже пишно. Приймали її з таким самим церемоніялом, як сирійських послів. На цісарському дворі перестерігали дуже докладно приписів здавна установленої етикеті; чужоземних володарів і їх послів ділено на вищі і нижчі категорії. Київські князі у тій гієрархії стояли на одному з найвищих щаблів.

Ольга приїхала до Візантії з великим двором. Був з нею якийсь її свояк, 12 жінок з княжого роду, 18 жінок, приналежних до її двора, 22 послів, 42 представників купецтва, 12 перекладачів та священник Григорій, видно капелян княгині. Приняття на цісарському дворі відбулося у таким порядку:

Княгиня ввійшла до палати з своїми своячками з княжого роду і своїм двором: ішла попереду усіх, а вони йшли в порядку одна за одною; у віддалі за двором ішли послі і купці. Цілий похід перейшов через сад, портик (підсіння), різні кімнати і княгиня сіла відпочати у гостинній салі. Звідтам запрошено її до цісаря. У пишній Юстиніановій салі стояло підвищення, закрите червоним сукном і на ньому цісарський престіл під запонами. По боках стояли срібні органи. При цісарі був зібраний весь двір. Княгиню представлено цісареві. Потім вона пішла до другої салі, де на престолі сиділа цісарева, а поруч з нею її невістка. При цісаревій був великий жіночий двір, що складався з жінок урядовців, патриціїв, сенаторів й інших достойників. Старшина двора привитав Ольгу в імені цісареві. Потім цісар і цісарева перейшли до іншої салі, засіли при столі разом зі своїми дітьми; запрошено тут княгиню, вона сіла при столі і розпочали переговори.

Догладного змісту переговорів не знаємо. Правдоподібно річ йшла, як звичайно, про торгівлю і воєнну поміч. У літописі є згадка, що Ольга обіцяла цареві прислати шкіру, віск і невільників та військо на підмогу.

Того самого дня відбувся святочний обід у Юстиніановій салі. Цісарева з невісткою сиділи при столі, Ольга ввійшла з своїми княгинями і злегка їм уклонилася. Посадили її між двома зостами, тобто найвищими двірськими дамами. При обіді співали співці з двох царгородських церков; також була якась театральна вистава. У другій салі, що звалася золотою, був бенкет для послів і купців. Після бенкету Ольга перейшла до іншої салі, т. з. їдальні, де стояв золотий стіл, заставлений тарілками, прикрашеними дорогим камінням. Тут засів цісар, цісарева, їх діти і невістка, а разом з ними Ольга і спільно зіли десер.

Подібні бенкети відбулися при прощанню Ольги; до столу цісаря допущено київських послів, княгиня з своїм двором обідала з цісаревою.

По звичаю київські гості дістали від цісаря багаті дарунки. Ользі подали на емальованій тарілці раз 500 драхм, вдруге 200 драхм; члени її двора дістали по 6 до 20 драхм, відповідно до їх становища. (Драхма мала ціну більш-менш золотого франка).

Посольство до Німеччини

Ольга, здається, не була вдоволена вислідом своєї подорожі до Царгороду. Коли згодом до Києва приїхало візантійське посольство, княгиня не відразу прийняла послів. «Нехай постоять у Почайній (київській пристані), як я стояла у Суді» — таке веліла переказати

посольству. Видно не добула в Константинополі того, чого їй було треба.

Відносини з Візантією залишилися напружені. Свідчить про це посольство Ольги до Німеччини. Німецьким королем був тоді Оттон I Великий, могутній володар, що мав широкі пляни заснувати всесвітню монархію. Він вів успішну війну в Італії, прийняв титул льомбардського короля і думав про те, щоб оновити римське цісарство. Для Візантії, що вважала себе спадкоємцем старого Риму, такі пляни були небезпечні і нелюбі. І саме тоді Ольга почала переговори з Німеччиною.

Про це переважно посольство збереглася тільки коротенька записка одної німецької хроніки: «959 року послали Олени, королевої русів, що охрестилася в Константинополі за імператора Романа, прибули до короля (Оттона) й просили, щоби вислати тому народові єпископів і священників, але, як потім показалося, нещиро».

Давні літописці черці більше цікавилися церковними справами, як світовими й їх звістки бувають дуже неповні. Може бути, що і в цій справі німецький хроніст не був добре поінформований і згадав тільки про церковні справи посольства Ольги, а інші поминув.

Велика це шкода для нас, бо це вперше українська держава ввійшла в зносини з середньою Європою і то у важний момент, коли ставали проти себе дві найбільші європейські сили.

Охрещення Ольги

Що Ольга була княгинею небуденної міри, це бачимо з того, що вона прийняла християнство. Вже з давніх часів бували у Києві християни, але у малому числі. Коли Ольга рішилася прийняти нову віру, то робила це всупереч поглядам дружини й народу, що шанував давніх богів, на це треба було великої відваги і розуму.

Не знаємо, коли Ольга прийняла хрещення. Літопис каже, що вона охрестилася в Царгороді, хрестив її сам патріярх, а хресним батьком був цісар. Ольга дістала християнське ім'я Олени, на память матері Константина Великого, що перший з римських цісарів прийняв християнську віру.

Літописець оповідає з цієї нагоди переказ, що грецький цар хотів посватати княгиню.

«Побачив цар, що вона дуже гарна лицем і розумна, дивувався її розумові та сказав: «Достойна ти царювати з нами». Вона зрозуміла це і каже до царя: «Я поганка; як хочеш, щоб я охрестилася, хрести мене сам, бо інакше не охрещуся». І цар охрестив її з патріярхом. По хрещенні признав її цар і хотів узяти її собі за жінку. А вона відповіла: «Якже ти хочеш мене взяти, коли ти сам мене хрестив і назвав мене донькою; у християн нема такого закону, ти сам це знаєш». І сказав цар: «Перехитрила мене Ольга». Дав їй великі дари, золото, срібло, дорогі тканини й різнородний посуд і відпустив її».

Це тільки легенда, не історична правда. Цісар Константин Порфирородний, якого відвідувала Ольга, не міг ставити нашій княгині таких подружніх пропозицій, просто тому, що жила і при здоровлі була його власна жінка. Літописець щось побаламутив з цією справою.

Деякі нові історики (Томашівський) є такої думки, що Ольга вихрестилася не під час побуту у Царгороді 957 р., а значно скорше. У німецькій хроніці читаємо, що Ольга прийняла християнство за цісаря Романа I, що царював 920—944р.

Хрещення Ольги не мало більшого значіння для київської держави. Окрім княгині може тільки дехто з її найближчого оточення прийняв нову віру. Зрештою вищі верстви

громадянства ставилися до цієї справи байдуже. «Як хто хотів хреститися, не боронили, але насмівалися». Навіть Святослав, самотній син Ольги, не хотів іти слідом матері. «Як же я сам один прийму новий закон, дружина моя сміялась би з мене», казав молодий князь.

Може до слабого поширення християнства причинилося й холодне відношення візантійської церкви до християнства на Україні. Царгородський патріархат не використав повернення Ольги, не вислав на Україну своїх єпископів і не допоміг Ользі в її місіонерській діяльності.

Може Царгород боявся, що охрещена Україна стане для нього більше грізна?

Тому то Ольга віднеслася по єпископів до імператора Оттона. У Німеччині зараз висвятили на єпископа для Русі черця Лібуція. Але він в короткому часі помер. На його місце призначено іншого черця Адальберта, висвячено його і 961 р. він виїхав, а Оттон вивинув його щедро на дорогу. Але місія не вдалася, по році Адальберт повернувся. «Не зміг зробити нічого з того, задля чого його вислано, і побачив що даремно трудився; декого з тих, що були з ним, при поверненні вбито і сам він з великою трудностю ледви спасся». Так коротко інформує нас німецька хроніка про цю справу.

Ольга померла 969 р. у Києві. Перед смертю заборонила робити тризну над собою; похоронив її християнський священик, може той отець Григорій, що їздив з княгинею до Царгороду.

В пізніші часи Ольгу почитали у нас як святу, за її заслуги для християнства. Володимир Великий переніс її тіло до Десятинної церкви і духовенство мало його у великій пошані. Але 1240 р. під час татарської облоги Десятинна церква завалилася та під її руїнами запропалися мощі св. Ольги. Аж в XIX ст. під час розкопок на цьому місці відкрито мармурову гробницю без ніякого напису, — це мабуть місце вічного спочинку першої княгині-християнки.

СВЯТОСЛАВ ЗАВОЙОВНИК

Святослав

Ольга в останні роки свого віку вже не княжила сама, а віддала провід у державі синові Святославу.

Це постать найзамітніша і найкраща, найбільш лицарська і благородна між першими володарями київської держави.

Святослав зростав у традиціях, які залишили йому його світлі попередники. Дід його, Рюрик, перший увів варягів у недоступні країни східної Європи, промощував перші шляхи державі, що мала повстати на цих свіжих просторах. Батько його, Ігор, і на Чорному морі і на Каспії шукав для Києва нових доріг розвитку, і так нещасливо поляг у боротьбі з слабим племенем деревлян. Мати, мудра Ольга, вводила його у тайни європейської політики. По своїх предках Святослав взяв у спадщині широкий розмах, відвагу ставити собі далекі цілі, умілість переводити найтрудніші завдання. Плила у ньому варязька кров, але ім'я мав уже словянське. Одна частина його істоти рвала його до далеких походів, до підбоїв чужих земель і країв, друга вязала його з рідною землею, з Україною, веліла йому бути чутливим на потреби своєї батьківщини. Але головною прикметою його духа була глибока лицарскість. Був він вояком з цілого єства, не уважав на ніякі труди й небезпеки, був безоглядний у боротьбі, але супроти ворога умів виказати благородність і лицарський жест.

іду на вас!

Так оповідає про Святослава український літописець. Таксамо висловлюються про князя і греки, вороги його, з якими він вів завзяту боротьбу. Боялися грізного князя і ненавиділи його, але все з пошаною висловлювалися про його хоробрість і геройську вдачу.

Знищення хозарської держави

Своє князювання Святослав почав походами на схід. Манили його ті далекі країни, де його батько Ігор добував собі славу — а ще більше силували до боротьби життєві потреби київської держави.

Країни на схід від України, Донщина і Поволжанщина, все ще були під владою хозар. Цей рухливий, промисловий нарід зумів опанувати такий важний шлях, яким була Волга, і з устя цієї ріки приказував усім сусіднім племенам. Хозарські торгові станиці сягали від Кавказу по Урал і тримали у своїх руках все дооколишнє населення. Українські племена вже в часи Олега й Ігоря добулися зпід хозарського впливу, але далі на схід хозари самі вели всю торгівлю. Святослав задумав докінчити діла своїх попередників і знищити до останку цю могутню торговельну силу та відкрити східні торги для українського купецтва.

вятичі

срібних болгар

Саркел

Ітиль

ясів

касогів

Ці походи відбулися 964—968 р.

Не принесли вони київській державі такої користі, якої можна було сподіватися. Україна побила небезпечного суперника в торгівлі і відкрила собі вільний шлях на схід, — це була корисна сторона перемоги. Але рівночасно не стало над Волгою держави, яка стримувала східні степові орди у поході на Європу. Хозарія не була дуже войовнича і сильна держава, але всеж давала деяку охорону західнім країнам, — тепер цього заборолла не було і кочовики з іще більшою силою перли на наші землі.

Перший похід на Болгарію

Попередники Святослава не раз висилали військову поміч Візантії. Така підмога була потрібна Царгородові проти грізного північного сусіда, Болгарії. Болгари, наслід турецького походження, в V—VI ст. перейшли з Азії через українські степи над нижній Дунай, там змішалися зі слов'янами й утворили сильну державу. Візантія не могла опертися свіжому, буйному народові і мусіла все далі відступати знад Дунаю; з початком X ст. у руках болгар була вже більша частина Балканського півострову. Болгарські князі прийняли тоді титул царів і вимогли на Візантії тяжку данину, а один з царів відважився навіть просити руки візантійської цесарівної і Царгород мусів вволити його волю. Візантія, найстарша держава світу, уважала це великою ганьбою для себе і шукала способів, щоб якось Болгарію знищити.

Знаряддям до цього мала стати Україна. Вже за Олега й Ігоря візантійські цесарі забігали помочі у Руси. Наші князі у своїх договорах не боронили варягам входити у візантійську службу, але самі не дали втягнути себе у цю непевну справу. Але молодий і неспокійний Святослав дав себе приєднати до цих плянів.

До Києва приїхав грек Калокір, син херсонезького намісника, чоловік хитрий і сміливий, добре обізнаний зі слов'янськими справами. Приїхав як довірений висланник цесаря Никифора Фоки і привіз князеві багаті дарунки — півтора тисячі фунтів золота. Він заохочував Святослава до походу на Болгарію. Це земля дуже багата — з Греції приходять тут дорогі матерії, золото, вино, овочі, з Чехії й Угорщини срібло й коні, з України шкіри, віск, мед, невільники; хто тут є володарем, має всього доволі. Рівночасно повинні ударити на болгарів і Святослав і Візантія; Болгарія перестане існувати, а побідники поділяться добиччю. У великій тайні грек подав іще князеві інший плян: він сам, Калокір, хоче виступити проти цесаря і добути собі візантійську корону, — Святослав у спілці з ним буде ще певніший. Святослав, охочий до далеких виправ, радо погодився на ці пляни. Болгарський похід міг принести великі користі його державі. Він мав уже у своїх руках два великі торгові шляхи, Дніпро і Дін; колиб добув іще третій, дунайський шлях уся чорноморська торгівля булаб у його руках. З такими надіями Святослав розпочав війну з Болгарією.

Святослав рушив з величезним військом. «Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60.000 дужого люду, окрім обозу», оповідає грецький історик Лев Діякон. Болгари виступили назустріч у силі 30.000. До бою прийшло над Дунаєм під Доростолом (теп. Силістрія). Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулися у розтіч. Поразка

прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесят болгарських міст дісталось під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю).

Успіхи Святослава дуже занепокоїли Візантію. Були це тяжкі часи для грецького цесарства. Вже третій рік панував голод і недостача поживи; араби все наново атакували візантійські посілости в Азії, для їх оборони треба було тримати там значне військо. А тут з півночі наступала грізна сила українського князя, якого Візантія сама необережно на себе накликала. Цесар Никифор, володар дуже сумлінний і енергійний, старався забезпечити Константинополь на випадок облоги; побудував нові воєнні машини і обставив ними башти міста, грубим залізним ланцюгом замкнув царгородську пристань; скріпив залозу новим військом.

Але Святослав на Царгород не вибирався. З України прийшли тривожні вісти про напад печенігів; князь чимскоріше зібрав свої війська і пішов боронити батьківщини.

Напад печенігів на Київ

Чорноморськими степами від непамятних часів переходили різно-родні азійські орди. Гуни, болгары, авари, мадяри — всі ті кочовики прямували на буйні українські степи і тут закладали свої обозовища. Від зарання історії наш нарід мусів вести боротьбу з ними, щоби оборонити своє існування і добути ширші простори для життя. Український плуг усе глибше врзувався у дикі поля, все ближче до моря посувалися українські оселі. Але степ боронився, все нові орди посилав проти хліборобських осельчан; дикі кочовики руйнували культурне життя, палили свіжо побудовані села, грабили добуток хлібороба, сотнями й тисячами уводили бранців.

Особливо грізна і завзята була орда печенігів, турецького походження. Печеніги жили зразу над нижньою Волгою, але у X віці виперли їх звідтам хозари. Печеніги пішли в чорноморські степи й зайняли простір від нижнього Дону до устя Дунаю. Ділилися на вісім «колін» тобто орд: чотири жили на схід від Дніпра, чотири на захід. Як інші степовики, вони займалися скотарством, мали великі стада коней, корів і овець, продавали їх сусіднім народам, від них худоба ішла і до нас. Але ще охотніше віддавалися вони грабежі і нападам на спбкійне хліборобське населення та на купецькі табори, їх кочовища відрізали Україну від Чорного моря. Переїзд степами став цілком неможливий, а плавба Дніпром дуже небезпечна.

Українські купці мусіли берегтися безнастанно при переправі через Дніпрові пороги, бо на березі чигали на них печенізькі загони. І навіть як кораблі віхали вже на море і плили близько берегів, печеніги бігли здовж побережжам, мов отара голодних вовків, і чекали, чи де буря не розібе човнів з купецьким крамом.

Українські князі замало проявляли енергії у боротьбі з цим степовим ворогом. Ігор виправлявся на них і відігнав їх від Дніпра, але невдовзі вони знову сюди вернулися. Як Ігор ішов на Царгород, узяв деякі печенізькі загони на свою службу і пустив їх на Болгарію.

Печеніги використовували війни між чорноморськими державами, ставали раз по одній, раз по другій стороні і зростали в силу.

Коли Святослав був у Болгарії, печеніги кинулися на Київ. Може в цьому була й рука Візантії. Візантії не раз уживали степових орд до нападів на невігідних сусідів, — тепер печенізький напад повинен був відтягнути князя з Болгарії.

Про печенізький набіг наш літописець оповідає широко.

Печеніги обступили Київ великою силою. Ольга з унуками Ярославом, Олегом і Володимиром зачинилися у городі. Ворогів було так багато, що ніяк не можна було вийти з города, ні вислати вісти. Недоставало вже харчів і води. Кияни зібралися на раду, що робити: ще тільки один день могли боронитися, потім треба було піддатися печенігам. Питалися, чи хто не відважиться переплисти через Дніпро і дати знати війську, що було на другому березі. Зголосився один хлопець, що готов іти. Дозволено йому вийти з города. Він пішов між печенігів з уздечкою і питався: «Чи не бачив хто мого коня?» Умів говорити по печенізьки і печеніги уважали його за свого. Так приблизився до ріки, скинув одяг, увійшов у воду і став брости. Печеніги кинулися до нього, почали стріляти з луків, але не могли йому нічого зробити. З другого боку Дніпра побачили хлопця люди, взяли його у човен і перевезли до воєводи Претича. Хлопець розказав, у якій небезпеці є Київ, княгиня і княжичі. Другого дня вчасним ранком Претич з військом на човнах переправився через Дніпро і голосним звуком труб дав знати, що поміч надходить. Кияни від себе подали гасло. Печеніги думали, що це Святослав вернувся з походу, і скоро відступили від Києва.

Печенізький князь переконався потім, що його обдурили, але вже не нападав на Київ, а помирився з Претичем. Зійшлися разом і подали собі руки та обдарували один одного. Печенізький князь дав від себе коня, шаблю і стріли, а Претич дарував йому броню (панцир), щит і меч.

Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив

Другий похід на Болгарію

На заклики з України Святослав залишив Болгарію і вернувся до Києва. Але не думав тут довго перебувати. Впорядкував державні справи, поділив землі між синів, назначив їм до помочі бояр-намісників і знову почав готуватися до Болгарії. «Нелюбо мені у Києві», казав, «хочу жити у Переяславці над Дунаєм. Це середина моєї землі. Там сходиться все добро: від греків золото, паволоки, вина й овочі різnorodні, з Чехії й Угорщини срібло і коні, з Руси шкіри, віск, мед і невільники». Але Ольга була вже хора і просила, щоби її не лишав.

Святослав затримався дещо, але після смерті рушив знову у похід. Ще раз перемогла у ньому душа варяга, жадного слави і далеких мандрівок.

Болгарія тимчасом повстала проти князя. Коли він прийшов до Преслави, город зачинив перед ним ворота. Болгари виступили до бою з українськими полками. Святослав промовив до війська: «Прийдеться нам тут полягти, але поляжемо мужно, браття і дружино!» Боротьба тривала цілий день, але під вечір Святослав переміг і добув місто приступом.

Тоді рушив далі на південь, перейшов балканські гори і добував город за городом.

Грецькі письменники оповідали страхіття про його похід. У Филипополі взяв у полон 20.000 людей і велів покарати їх смертю — насадити на палі. Пострахом і жорстокістю утримував болгар у покірности. Городи, знищені Святославом, залишилися пусті, в руїнах.

Війна з Візантією

Врешті задумав іти на Візантію і своїм звичаєм заповів грекам: «Іду на вас!» Візантійська держава знайшлася у крайній небезпеці. У краю був голод, зі сходу погрожували араби, а до того ще у столиці прийшла революція. Цісаря Никифора вбито, а цісарем проголосився його убійник Іван Цимісхій. Він не почувався сильно на престолі і мусів шукати порозуміння зі Святославом.

Вислав він послів до князя і просив миру. Але Святослав прийняв гордо візантійське посольство. Заявив, що не піде з цієї багатой землі інакше, як за великою грошевою платою; нехай греки викуплять міста, які втратили, і заплатять за бранців. А як не схотять заплатити, нехай чим скорше забираються з Європи, бо не мають тут що робити — досить з них буде Азії.

Цісар дальше пробував переговори. До Святослава писав так: «Думаємо, що не треба нам ламати згоди, що від батьків до нас перейшла непорушна, як її Бог дав. Тому радимо вам, як своїм приятелям, і просимо, щоби ви залишили край, який вам не належить. Як не вийдете добровільно, то ми вас силою виженемо. Думаємо, що не забув ти невдачі твого батька Ігоря; він зневажив заприсяжену угоду, приплив з великим військом, на десятьох тисячах човнів і напав на столицю, а ледви з десятьма човнами вернувся з походу, сам був вістником свого нещастя. Не нагадуємо вже про нещасливу смерть його, як він попався у руки ворогів, і як його привязали до стовбурів дерев і іа дві частини роздерли. І ти не вернешся до батьківщини, як виступить проти тебе зброя ромеїв, — пропадеш тут з усім військом і ані оден човен не вернеться до дому занести вість про нещасливу долю, що тебе навістила».

Святослав запалав гнівом на такі слова і відповів: «Не бачу жадної потреби, щоби цісар ішов до нас; нехай не трудиться іти в цей край; ми самі скоро розставимо наші шатра перед воротами Візантії і обставимо місто немов міцним валом. А як він схоче боротися з нами і виїде назустріч, сміло приймемо його і ділом докажемо, що ми не якісь голодранці, а лицарі і зброєю поконаємо ворога. Невжеж цісар уважає нас за жіноцтво, у запічку виховане, і хоче нас настрашити байками, як немовлят?»

У таких словах ішли переговори; обі сторони обкидали себе лайками так, як колись герої Гомера під Троєю.

Святослав зі своїми полками зайняв Тракію і рушив на Царгород. Під Аркадіополем (недалеко Адріанополя) прийшло до кривавого бою. Українські війська наперли на греків з великим завзяттям. Якийсь вояк, великого зросту, відділився від свого полку і конем наїхав на візантійського полководця Варду, вдарив його мечем по шоломі і мало не убив. Боротьба велася з різним щастям, раз одна сторона перемагала, раз друга. Візантійці поділили своє військо надвоє; один полк під гук сурм і бубнів зайшов українців від заду і викликав у військо переполох; вояки почали втікати. Якийсь старшина, великанської постаті, у прегарній зброї, старався стримати військо, — їздив між полками і заохочував жовнірів. Але сам Варда наїхав на нього й ударом меча звалив його на землю: удар був такий сильний, що не затримав його ані шолом ані панцир. Війська, Святослава, налякані тим, заметушилися і пішли у розтіч. Греки оповідали, що на побоєвищі лягло двацять тисяч люду. Переможцями були греки.

Оборона Преслави

Після тої нещасливої битви Святослав знову відступив за Балкани до Болгарії. Звідтам вислав полки на візантійські землі, грабував їх і руйнував. Але Цимісхій тимчасом увійшов у порозуміння з болгарами, щоби спільними силами ударити на українські війська. Святослав найшовся у дуже важкому положенні, але тут знову виявилася його лицарська вдача і хоробрість його війська.

Цимісхій напав наперед на болгарську столицю Преславу. Боронив її старий воєвода Свенельд, що ще з Ігорем ходив у походи. Зі світанням цісар рушив на город. Казав трубити у труби, бити у кітли і бубни; піднявся галас, зброя дзвеніла, коні іржали, вояки перекликувалися. Свенельдове військо впорядкувалося і міцною лавою, пішо, з боєвим криком виступило проти греків на широку площу під містом. Грецька кіннота ударила сильно й українські ряди захиталися. Візантійці наперли списами і загнали наше військо до міста. Цимісхій хотів добути город приступом. Прийшли воєнні машини, військо уставилося клином і рушило на мури. Українська залога почала відстрілюватися; летіли списи, стріли, каміння. Але візантійці поставили зблизька свої машини і зігнали оборонців з мурів. Цісар приказав ставити до мурів драбини. Якийсь хлопець, на ім'я Теодосій, прізвищем Мезоникт, перший вдерся на мур. За ним кинулося все військо.

Українська залога заховалася у царському дворці, що був сильно укріплений. Вояки боронилися відважно, раз у раз робили вилазки через бічну браму й убили до півтораста греків. Цісар бачив, що приступом не можна доути українців, звелів підложити огонь. Розгорілося велике гіолумя і знищило все довкола. Залого, в числі сім тисяч люда, мусіла вийти з замку. Візантійці замкнули її довкола, але Русь відбивалася хоробро. Багато полягло на місці, але воєвода Свенельд з своїм відділом перебився таки і подався до Святослава.

Бої під Доростолом

Остання дія великої війни розігралась під Доростолом (теп. Силістрія) над Дунаєм. Це був старий, сильний город, побудований колись ще Константином Великим. Святослав затримався тут і під захистом мурів чекав на ворогів. Свої човни Русь витягнула з води і поставила під мурами. Притянув сюди з сухопутними військами цісар, а від устя Дунаю водою приплила візантійська фльота, що мала теж «огненосні» кораблі, з гарматами, з яких стріляли порохом. Обі сторони готовилися до останньої розправи. «Русь уважала за великий сором, якби її перемогли ромеї і позбавили слави, яку вона здобула у сусідів, що ніхто її перемогти не може. А ромеї знову соромилися і лякалися, щоби не поконав їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити — їх, що все перемогали противників зброєю та відвагою», — так говорить про суперництво обох народів Лев Діякон, що описав цю війну.

Як тільки появилися грецькі полки, Святославові вояки пішли їм назустріч і заховалися у засідці. Як наблизилися передні сторожі ворога, вони напали на них і кількох з них убили. Цісар приїхав туди, побачив трупів при дорозі, пожалів їх і казав здігнати напастників. Піхотинці чимскорше окружили ліси і чагари, захопили цих вояків і звязаних привели перед лице імператора. Цей приказав бранців порубати мечами. Під городом стояло вже Святославове військо, озброєне щитами і списами, якби одна стіна. Підійшли до Руси греки і почався бій. Сили з обох сторін були рівні, перемога прихилилася

то на одну, то на другу сторону. Але під вечір цісар велів загрубіти у всі сурми і вислав кінноту до бою,— українське військо не вдержало натиску й уступило до міста.

Другого дня візантійці почали правильну облогу. На високому горбі під містом заложили табор, обвели його високим валом, вал скріпили щитами, поставили воєнні машини і почали обстрілювати місто. Наше військо з мурів відповідало їм стрілами і камінням. Нараз з міста виїхала Святославова кіннота. Здивувалися греки, бо варяги йшли у бій усе тільки пішки, навіть на сідла не вміли вилазити. Треки кинулися на конях списами проти них і українська кіннота зараз завершила до міста.

В дальші дні бої велися вперто, з різним щастям. Війська з обох сторін були озброєні щитами і панцирями, і не могли завдати собі великої шкоди. Про перемогу рішав припадок. В одній битві поляг воєвода Сфенкел, «якого Русь уважала третім по Святославі». Він був велитень тілом, дуже хоробрий і завзятий, — поляг пробитий грецьким списом, а збентежене військо покинуло поле бою. Знову другого дня Русь тріумфувала над греками. Бій розгорівся біля грецьких машин, що їх Русь конечно хотіла спалити. Грецький полководець Іван Куркуа, з цісарського роду, що мав провід над машинами, з добірним відділом виїхав проти Руси. Але був на підпитку і розіспалий, їхав необережно, кінь спотикнувся і скинув його зі себе. Святославові вояки побачили пишне убрання їздця і гарну зброю, думали, що це цісар, кинулися на нього і порубали його мечами, а голову заткнули на ратище.

Але знову прийшов нещасливий день для Руси. Воєвода Ікмор, що мав перше місце по Святославі, з пішим полком загнався далеко за греками; але наїхала на нього кіннота й якийсь грецький старшина одним сильним ударом меча відтяв йому голову разом з правою рукою. Скрикнула з болю Русь, як побачила смерть свого воєводи і почала уступати; вояки відходили в порядку, щити несли на спинах, щоби заслонитися від списів ворога. Але багато війська полягло при цьому відступі.

Ніччю Русь справляла похорони своїм покійникам. «Як настав новий місяць, вони вийшли на рівнину і шукали своїх мерців. Поскладали їх під мурами, багато вогнів розложили і палили тіла. По предківському звичаю забивали багато невільників, чоловіків і жінок, на пошану мерцям, топили у Дунаю дітей і півнів пускали з течією...» Понурі, суворі обряди... Далеко від батьківщини, на берегах синього Дунаю нащадки варягів складали старосвітські кроваві жертви...

Останній бій

Важкі невдачі болюче пригнобили князя Святослава. Але він не давався одчаєві і старався надхнути своє військо добрим духом. Зібрав старшину на раду і питався про її думку. Одні дораджували темної ночі сідати на човни, перекрастися якось і втікати. Інші радили погодитися з греками і тим способом рятувати військо; утеча і так неможлива, бо на Дунаю по обох боках сторожать огненосні кораблі. Святослав зідхнув важко і так сказав:

«За нашим військом завсігди йшла така слава, що без труду підбивали ми сусідні народи і без проливу крові тримали у неволі цілі краї. Пропаде та слава, як так соромно уступимо перед греками. Від предків дістали ми мужність,— пригадаймо, яка непереможна була до тих часів наша сила і міцно биймося за своє спасення. То не наш звичай втікачами йти до

дому! Нам або жити з перемогою або славно полягти, як слід хоробрим мужам!»
Військо вислухало промови князя і рішило не уступати, а ще раз ударити на греків. «Про них оповідають таке», каже грецький письменник, «що вони навіть переможені ніколи не віддаються у руки ворогів. Як не сподіваються вирятуватися, встромляють собі у нутро мечі і так себе забивають. А роблять це тому, бо вірять, що забиті ворогами на війні, на тім світі служать своїм убийникам. Вони бояться такої неволі і самі себе забивають, щоби не служити по смерті своїм ворогам».

Другого дня під вечір Святослав ударив на грецький табор. Бій був дуже завзятий. Святославове військо йшло міцною лавою з виставленими списами, перло сильно на греків, било коні стрілами, так що їздці падали на землю. Святослав «мов непритомний» натискав на ворога, заохочував вояків до бою. В одній хвилині він опинився в небезпеці. Анема, той сам, що вбив Ікмора, наскочив на нього й ударив мечем по горлі, але щит і панцир сплетений із залізних кілець спасли князя. Анему окружили довкола українські вояки і він упав мертвий під їх списами. Гучно закричала Русь і сильно потиснула греків, так що вони почали утікати. Цісар усіми силами старався їх затримати, сам хопив за спис і рушив поперед своїх вояків. Нараз зірвалася велика буря, впала на Святославове військо і порохом засипала очі воякам. Греки оповідали пізніше, що це св. Теодор прийшов їм у допомогу. Вони набрали відваги і наперли всією силою на Русь — завзята січа тривала до самого вечора, аж ніч розділила войовників. Греки приписували собі перемогу, казали, що ворогів упало на полі бою 16.000, а самих щитів дісталось їм 20.000. Сам Святослав був ранений і мало не погіб. Але далеко грекам було до справжньої перемоги. Русь знову замкнулася у сильних мурах Доростолу.

Замирення

Обі сторони були вже втомлені війною і нарешті прийшло до мира. Святослав вислав послів до цісаря і подав свої умови: він залишить Доростол і цілу Болгарію і поверне бранців, але греки мають дозволити Руси відплисти безпечно і доставлять війську збіжжя; торгові звязки залишаться приязні, як були давніше.

Цісар погодився на переговори. Але літопис каже, що греки хотіли перехитрити Святослава. Погодилися дати йому дарунки, але жадали, щоби подав число свого війська. Хотіли дізнатися, які його сили. Та князь пізнався на їх хитрості і подав число війська удвоє більше, як було.

Цісар призвав тоді своїх бояр на раду і питав їх: «Що маємо робити, не зможемо йому дорівняти». Бояри порадили: «Вишли йому дарунки, випробуємо його, чи любить золото й дорогі матерії». Цісар вислав розумного мужа з золотом і дорогоцінними тканинами і приказав йому: «Розглядай погляд його і думки його». Дали знати Святославові, що прийшли греки з поклоном і він велів їх привести перед себе. Посли ввійшли, поклонилися йому і поклали перед ним золото і дорогі матерії. А він і не глянув на дари та сказав слугам: «Сховайте це». Вернулися послы до царя й оповіли, як було. Один з бояр порадив: «Випробуй його ще, царю, вишли йому зброю». І так зробили, принесли йому меч і іншу зброю. Святослав прийняв зброю, почав її хвалити і любитися нею й казав привітати від себе цісаря. Оповіли це знову послы на цісаревій раді. І сказали бояри: «Твердий це чоловік,

— золота не цінить, а зброю бере. Треба з ним помиритися».

Договір Святослава

Дня 24 липня 971 р. обі сторони склали договір. Грамота, підписана Святославом, мала такий зміст:

«Я, Святослав, князь руський, як присягав, так і потверджую цим писанням свою присягу: хочу мати мир і повну приязнь з Іваном, великим царем грецьким і з боголюбивими царями Василем і Константаном і з усіми людьми вашими, і таксамо вся Русь, що є під моєю владою бояри й інші до кінця віку. Ніколи не задумаю походу на вашу країну і не збиратиму війська ані іншого народу не вишлю на країни, що є під владою грецькою, ані на корсунську країну і городи, що там є, ані на болгарську країну. А як хто задумає виступити на країну вашу, я виступлю проти нього і буду боротися з ним, як я присяг царям грецьким і зі мною бояри і вся Русь, так доховаємо умови. А колиб ми не доховали цього, що тут сказано, і ті, що є під моєю владою,— нехай проклене нас Бог, в котрого віруємо, Перун і Волос, бог худоби, щоби ми стали жовті як це золото і щоби посічено нас нашою зброєю і щоби ми померли. Все те вважайте за правду, що я обіцяв сьогодні вам і що ми написали на цій грамоті і печаттями нашими припечатали».

Як підписано умову, цісар вислав збіжжа для Святославого війська, на кожного вояка по дві чвертки. Тих, що брали збіжжа було 22.000. На початку походу Святослав мав 60.000, — більш, як половина, полягла у боях.

Потім ще оба володарі зустрілися з собою. Про цю стрічу так пише очевидець Лев Діякон: «По заведеній умові Святослав забажав побачитися з цісарем. Той не відмовився і у позолоченій зброї, на коні приїхав над беріг Дунаю, а з ним було багато кінноти у позолочених зброях. А Святослав приїхав звичайним човном, тримав весло і веслував з усіми іншими. Вигладав він так: середнього росту, не надто високий, але й не низький, брови мав густі, ніс короткий, бороду оголену, на верхній губі густі і довгі уса, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі і взагалі добре збудований. Видавався якийсь понурий і дикий. В однім усі висів золотий ковток, оздоблений двома перлинами з червоним гранатом посередині; одяг на ньому був білий і нічим не відрізнявся від інших окрім чистоти. Не багато поговорив з цісарем, сидячи на лавці човна, і відїхав».

Смерть Святослава

Мир відкрив Святославові дорогу до дому. Військо сіло на човни і поплило Дунаєм до гирла ріки, а звідтам далі Чорним морем, звичайною дорогою, близько берегів, де плавба була безпечніша. Так українська фльота доїхала до Дніпрового лиману. Але тут прийшли вісти, що Дніпрове побережжя заняли печеніги.

Святослав передбачував цю перешкоду і підчас переговорів з греками вимагав, щоби цісар приказав печенігам, аби не непокоїли війська, коли вертатись ме. Печенігів уважали союзниками Візантії. Греки обіцяли вволити волю князя і цісар ніби то вислав своїх послів до печенігів у цій справі. Але вийшло інакше. Чи то греки поступили нещиро і не стримали печенігів, чи печеніги не хотіли послухати греків,— досить, що велика печенізька орда

заягла Дніпровий низ. Кочовики жадібно чекали на прихід війська, сподівалися, що в їх руки дістанеться велика добича.

Святослав зразу підїхав човнами до порогів, але переконався, що орда стереже місць, де треба було човни перетягати берегом. Його військо було втомлене й сили за малі, щоби перебитись через цю заставу. Старий, досвідний воєвода Свенельд радив князеві їхати до Києва з невеликою дружиною, кінно, степами, — якимось хильцем пробитися до столиці.

Звідтам можнаби привести нові сили. За той час військо з добиччю і човнами малоб залишитися на Дніпровім низу. Але Святослав не хотів кинути війська. За багато недолі й біди перейшли його вояки, він не мав серця лишати їх серед небезпеки. Надходила вже зима і він рішився зимувати при усті Дніпра, на Білобережжі. Мав надію, що печеніги самі відійдуть, або прийде поміч з Києва.

Зимівля була дуже важка. Не стало хліба і почався голод. Військо вбивало вже й їло коні, але й тих не ставало; коняча голова коштувала пів гривні — тобто пів фунта срібла.

Весною Святослав рушив Дніпром, але печеніги витривало чекали на Дніпрових порогах.

Князь мусів іти пробоем. Почалася боротьба. Українське військо було краще озброєне, але печеніги переважали числом. Святослав, як звичайно, ішов попереду своїх полків. Але тут печеніги замкнули його тісним колом і у бою хоробрий князь поляг. З ним разом погигло багато війська, тільки частина під проводом Свенельда перебилася до Києва.

Поляг Святослав і навіть тіла його не похоронено. Дикий печенізький ватажок зрубав йому голову і з черепа казав зробити собі чашу. А на чаші дав напис: «Так буде кожному, хто не пильнує своєї землі, а чужої шукає».

Цими словами тодішнє громадянство осудило походи Святослава. Безнастанні війни втомили всіх, а нарід бажав спокою і безпеченства, за якунебудь ціну.

Але Святослав у своїх широких плянах мав на меті добро своєї держави. Чи йшов на Волгу, чи на Каспій, чи на Дунай, все прямував до одного: щоби своїй країні дати широкі простори, щоби усунути з дороги її суперників. Та ці змагання були занадто широкі і неосяжні. Київська держава не була ще така сильна, зорганізована й багата, щоби могла використати ті шляхи, які приготував їй князь-завойовник. Київ не мав навіть сили, щоби здобуті землі утримати у своїх руках. Масу крови пролито, кістки варягів і словян біліли по далеких побоєвищах, а безпосередньої користі з цього не було. Що більше — сам Київ знайшовся у небезпеці. Те, що князь був у далекій стороні, використали найближчі сусіди, кочовики, зайняли степи і почали напади на Україну,— відважилися вже і саму столицю непокоїти.

Та Святослав без походів і небезпечних виправ не міг жити. Кипіла у ньому кров його предків-добичників, рвала його у далечінь, у безмежні просторі, далекі моря, незнайомі країни. Плили човни і білими вітрилами, з боєвим окликом ішли у боротьбу в залізо заковані варяги, а перед ними неустрашний князь-вікінг... Але це вже були останні хвилини варязьких перемог, останні часи підбоїв. Наступники Святослава мусили вже послухати голосу землі громадянства і перейти до мирової політики, до щоденної, твердої праці.

Поляжемо, а не осоромимо землі нашої

Характеристика перших князів

Володіння Святослава кінчить перший період історії княжих часів. Деякі історики називають цю добу варяжською, бо Україна була під переважливим впливом варягів. Ця доба має незвичайне значіння в нашій історії, бо в ній витворилися й закріпилися основи життя нашого народу на довгі часи.

заснування держави

З приходом варягів межі київської держави поширилися на цілу східню Європу — сягали від Балтійського до Чорного моря та від Німана й Буга по Волгу і Каспій.

об'єднання племен

Державний устрій

морські походи

відваги, войовничости, підприємчivosti

Доба перших князів коштувала наш народ багато крові, трудів і страждань. Але ці часи не були втрачені даром, — вони дали нам основи державности.

КУЛЬТУРА ПОГАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Давній краєвид України лісовою стороною

Де ці ліси починалися і де кінчалися, про це не знав ніхто. Цілими днями можна було йти вперед і краю пущі не було. Праліс був великий, густий, темний. Ніхто ніколи не рубав дерев, вони росли й росли, поки ставало їм природної сили. А потім лісові велитні сохли й порохнявіли самі, валилися від старости, падали від громів і буревіїв. Величезні їх пні завалювали переходи, яри і провалля, гнили там у болотах і потоках, на, їх порохні виростав новий, молодий ліс і на буйній землі ріс швидко, і розростався ще густіше і могутніше. Ліси були всюди. Навіть ті околиці, де лісів майже невидно, де сьогодні стеляться безкраї лани збіжжа, колись були вкриті недоступними пущами. Ще тепер, у кожному нашому селі залишилися спомини, що тут і там, на різних місцях були колись великі ліси. Половина присілків, горбів і сіл має назви від колишніх лісів та гаїв, як Дуброва, Бучина, Явірник, Березина, Грабина й інші.

Давні пущі були вогкі і багністі. У тіні дерев, під заслоною гияк і спадаючого листя ховалися джерела, мокровини, озерця, струмочки, потоки і великі ріки та озера. Чужі письменники думали, що по середині Східної Європи є одно величезне озеро. Багна й мочари були такі широкі і неперехідні, що лісові племена могли за ними безпечно ховатися і ніхто до них не мав доступу. Багато давніх осель й оборонних городів повстало у таких багністих околицях; напр. давні княжі городи Звенигород, Белз, Бужськ ще дотепер славляться болотами.

В напрямку на південь пущі рідшали і між ліс входили широкі простори трав. Це була смуга т. зв. лугів. Тут було найкраще місце для поселення людей. Як тільки був спокій і від степу не появлялися дикі кочовики, то луги покривалися оселями. Тут осідали великі, багатолюдні словянські роди, вирубували ліс на будову своїх оборонних дворів, на буйних травах розводили скотарство, починали орати й управляти землею. Всі найважливіші і найбільші наші городи повстали у цій луговій смузі. Біля самого Києва сходився північний ліс з південним «полем», степом.

Степи залягали південну частину України, над Чорним і Озівським морем, по Дунай і до кавказького підгірря. Цю околицю найкраще знали давні грецькі письменники і найчастіше її описують. «Вся земля гола, без дерев», каже старий Геродот. «Так звана пустиня скитська це рівнина богата травою, без дерев, води має помірно, великі ріки забирають воду з рівнини», оповідає Гіпократ.

Кілько разів описували цю країну українські письменники! Який гарний, незрівняно чудовий наш степ весною, як буйні дощі напоять землю вогкістю, як зазеленіє трава, як зелене її руно стає все густіше... І як потім зацвітуть різнобарвні квітки і цілий степ виглядає як пишно тканий килим... Про буйність трави у степу чуда оповідали давні подорожники. Досить було лишити плуг на кілька днів у степу, а вже його заростало зілля; такі високі були трави, що волів з рогами не було у них видно, а їздець на коні ледви бачив, куди їхати... А літом, під промінням горячого сонця, трави жовкли, вянули, хилилися все нижче; по кількох тижнях спеки висихали всі озерця і потічки, а трава чорніла і розпадалася; немов попелом

покривалися широкі простори. Який же сум, яку тугу навівали тоді степи...

Степ був пристановищем усіх кочовиків, звідтам на спокійні словянські оселі йшли напади диких орд. Довгих літ і віків треба було, заки український плуг врізався у ці буйні, родючі простори.

Ловецтво

Величезні пущі ховали у собі велику силу дикої звірини. Представниками великих звірів були зубр і тур. Зубр зберігся ще дотепер у звіринцях; визначається він назверх вигнутим хребтом і вовною. Тур мав постать нашого вола, тільки був більший і сильніший. Винищено його цілком в XVI ст. З більш поширених звірів був тоді у всіх лісах олень, лось, дик, рись, куна, лис, вовк, медвідь. Задля футра цінилися дуже бобри, білки (вивірки), видри. Бобри ще дотепер залишилися на Поліссі і є там під охороною; колись були у нас у великім числі, але винищено їх для пошукуваних шкірок. З вивірок літопис згадує білу вивірку, якою платили дань поляни, сіверяни і вятичі. На Поліссі, у землі деревлян жили чорні куниці. Не знати, чи був де у нас чорний лис, якого футро вважали за найтепліше з усіх; теплоту чорних лисів доказав один арабський каліф, завиваючи пляшку з теплою водою в різні футра і виставляючи їх на мороз.

Через таке багатство звірини ловецтво було найдавнішим заняттям словян. Про це говорить давній наш літописець, коли описує обичаї словянських племен, «всі вони ловили звіря». М'ясо дичини давало поживу, футро йшло на одяг і на продажу або обмін за інший крам; футрами і шкірами платили також головні данини.

Лови відбувалися на різні способи. Найчастіше ловили звірів у сіті, якими заставляли місця, де звірі переходили. Такі сіті звалися «перевіси» або «перевісища». Також ішли на звіря з рогатиною; це був короткий спис, з гострим кінцем і поперечкою, що не давала звіря перебити наскрізь. Пізніше полювали теж кінно. Зпоміж перших князів ловами займалася Ольга; літопис згадує її «ловища» тобто місця ловів у землі деревлян.

По лісах, багнах і степах жила різnorodна птиця. Орел, сокіл, яструб, кречет, каня, кобець, крук, журавель, гуска, качка, чапля, чайка, бузько, лебідь — всі ці назви стрічаються в словянські часи. Лови на них мали на меті не якусь більшу користь, а ловецьку приємність; стріляли їх з луків, або ловили при допомозі вивчених соколів і яструбів.

Рибальство

У ріках й озерах тиснулася великою масою риба. Майже усі назви риби слов'яни мають окремі від інших народів, видно самі вчилися рибальства і самі рибу називали. Головні роди риби були щука, линь, пструг, окунь, угор, осетер, плотиця.

Рибу ловили найбільше сітками, що мали різні назви, як «невід», «мережа», також і вудкою. Українські рибалки запускалися також на Дніпровий лиман і Чорне море і зганяли звідси грецьких рибалок з Херсонезу. В умові з Ігорем 944 р. греки вимогли таку постанову: «Як Русь зустріне корсунян, що ловлять рибу у усті Дніпра, нехай не робить їм ніякого лиха».

Бжільництво

борть

бортник

Мед мав тоді високе значіння у господарстві, роблено з нього напитек. Знаємо вже оповідання про помсту Ольги, як вона приказала варити меду на поминки по своєму чоловіці. Деякі племена платили дань медом. Мед і віск вивозили також на продаж за границю і поруч зі шкірами це були головні продукти давнього господарства.

Хліборобство

Слов'яни знали хліборобство з дуже давніх часів, але у їх лісовій стороні мало було доброї землі і рільництво поширювалося поволі. Тому й деякі грецькі та арабські письменники говорять, що слов'яни не люблять роботи на полі. Аж пізніше, як слов'янські племена ввійшли у більш родючу лугову смугу, хліборобство знайшло добрі основи і стало головним заняттям наших предків. В X ст. навіть у малородючій країні деревлян були всюди управлені поля.

Арабський подорожник Ібрагім ібн-Якуб хвалить вже слов'ян за їх пильність і робучість: «Пильнують хліборобства і добувають собі прожиток краще, як усі народи півночі».

Ріллю орали зразу ралом або сохою; це була звичайна кривуля з дерева, що гострим кінцем порола землю. Пізніше появився краще зроблений плуг з окремим «лемішем». Коли почали вживати борони, цього не знаємо. Мотика і лопата були від найдавніших часів. Необроблена земля мала різні назви: ляда, цілина, угор; оброблена звалася рілля або нива. Сіяли городину й озимину.

Зі збіжжя зразу найбільше поширене було просо. Про це говорять і грецькі письменники й арабські. Ібн-Дусте оповідає: «Більш над усе сіють просо. У жнива беруть просо у кірці, підносять до неба і кажуть: Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить!». З хлібних родів збіжжя слов'яни управляли теж жито (звалося «рожь»), пшеницю, ячмінь, овес. Ці роди збіжжя знайдено у поганських могилах сіверян і деревлян. Гречки ще не було. Збіжжя разом називали «житом».

Колосся зразу зривали рукою, але скоро поширився серп. Перші серпи були кременні, пізніше залізні. З давніх часів згадується також коса і клепач до неї, та граблі. Збіжжя вязали у снопи, звозили на гумно, молотили ціпами, віяли і ховали у засік або «сусік». Зерно мололи на жорнах або товкли. Первісні жорна це камінь з видовбаною дірою; сипали там зерно і другим круглим каменем розтирали. Солому вживали на стріху.

Городин слов'яни знали небагато, мабуть тільки мак, ріпу, часник і цибулю (звалася «лук»). Зі стручкових рослин був горох, біб і сочевиця. Сіяли також лен і коноплі на виріб полотна.

З овочевих дерев росли у нас дико яблуні, груші, сливи, черешні, але ніхто ще їх не щіпив.

Скотарство

Давні письменники кажуть, що слов'яни мали небагато худоби. «Худоби до роботи у них мало, а коней верхових має тільки один князь», оповідає араб ібн-Дусте. А цісар Константин Порфирородний каже, що у нас цілком худоби не було: «Русь силкується мати згоду з печенігами; бо від них вона купує корови, коні і вівці, із того живе лекше і вигідніше; бо з названої худоби нічого нема в Русі».

Такі оповідання очевидно перебільшені. У слов'ян здавна були різного роду домашні звірята; їх кістки знаходяться у слов'янських могилах. Правда тільки те, що худоби було у нас менше, як у степових народів і звіттам слов'яни худобу купували або приводили з воєнною добиччю. Деяких родів худоби може слов'яни доховалися самі. Так сірий український віл це та сама порода, що дикий тур; зроблено докладні поміри черепів і виявилася ця подібність. Таксамо у наших степах стрічалися дикі коні, пізніше називано їх тарпанами. Нераз відбувалися на них лови і треба було немалої зручності, щоби такого коня зловити. В далеко пізніші часи запорожці уміли коней «вибивати з дика» тобто присвоювати.

Коней було у нас доволі багато; підчас походів на Візантію князі висилали частину війська кінно степами до моря. Але доброї кінноти ще не було; Святослав у Болгарії виставив проти греків дещо кінного війська, але воно не дотримало місця ворогові.

Що у слов'ян були вівці, це бачимо з деревлянської приповідки: «як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо».

У степових народів мало була поширена годівля свиней. Геродот каже про скитів: «Нема у них звичаю жертвувати свиней, навіть годувати їх у своїм краю зовсім не хочуть». Інакше чуємо про слов'ян: «Вони пасуть свиней ніби овець» говорить ібн-Дусте.

З домашньої птиці були вже напевно кури; у слов'янських могилах знайдено курячі кістки і лушпиння яєць. Деревляни тримали голубів у голубниках.

Товаришем та приятелем людини був уже тоді пес. На похоронах господаря забивали його улюбленого собаку. Але про kota нема ще ніяких згадок.

Одяг

Нераз уявляємо собі, що теперішній селянський одяг, це давний одяг слов'янський. Але справді річ мається інакше. Навіть найзвичайніша і невибаглива селянська ноша з далекої закутини Полісся це вже одяг, що протягом століть перейшов багато змін і мабуть нічого не залишилося у ньому із праслов'янських часів. Вже й у давні часи одяг нераз змінювався, бо таксамо як нині, люди охотно переймали чужу моду і готові чужосторонній одязі.

Простий слов'янський одяг складався зі штанів, сорочки і свити. Штани були найважливішою частиною одязі. Грек Прокопій оповідає про слов'ян: «Деякі не мають ані сорочки ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами». Ібн-Дусте каже про Русь: «Штани носять широкі, сто мір іде на кожні; одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього». Штани появилися вперше у слов'ян і інших середньовічних народів; старовинні греки і римляни цієї частини одязу не знали. Слов'янська назва штанів була «ноговиці» або «гаща»; у гуцулів ще дотепер називаються вони гачі. Цілий одяг звався «порти».

Сорочка або «сорочиця» була довга або коротка; таксамо різного вигляду була свита, одяг з рукавами. Носили теж плащ щось як опанчу чи кирею, без рукавів; спинали його запинкою на рамені. Назва кожух походить від кожні — шкіри. Зразу далеко більше одязів було зі шкіри і футер, бо диких звірів було багато і кожний міг футро добути. Полотно було дорожче, бо ткацтво ще не дійшло до розвитку.

Заможні люди одягалися у різноманітну одязь. Араб ібн-Фадлан описав нам одяг, в який прибрано помершого багатого купця: наділи на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і

шовкову свиту з золотими гудзами, а на голову шапку, обшиту соболем.

У словянських могилах знаходяться подібні одяги з шовку й оксамиту, ткани золотом і сріблом з дорогими гудзиками. Пояси бувають ремінні або ткані. При поясі була нераз мошонка на підручні речі, як ніж та кремінь й огниви щоб кресати вогонь. Чоботи бували невисокі, гостроносі, деколи теж з холявами.

Варяги, а за ними й слов'яни, любувалися у різnorodних прикрасах. Носили нашійники, бранзолети, перстені, а жінки також намиста із скляних, камяних або металевих коралин, заушниці, ковтки й інше.

Ібн-Фадлан так пише про жіночі прикраси: «Кожна жінка в них має на грудях коробочку, залізну, мідяну, срібну або золоту, відповідно до стану і заможності чоловіка; така коробочка має каблучку і до неї причеплений ніж, також на грудях. На шиї мають золоті і срібні ланцюги. Як чоловік має десять тисяч діргем (срібний гріш), купує жінці ланцюг, як має двадцять тисяч, купує два ланцюги, і так кожного разу, як прибуває в нього десять тисяч діргем, дає жінці нового ланцюга, так що деякі мають багато ланцюгів на шиї. Найкраща оздоба у них зелені коралі зі скла; всяким способом намагаються їх здобути, купують одну коралинку по діргемі і з них нижуть намиста своїм жінкам».

Але деякі визначні люди убиралися дуже просто: Святослав мав на собі звичайну білу одіж і нічим не відрізнявся від товаришів.

Їжа

Великі пущі, де жили слов'яни, достарчали багато звірини і наші предки найбільше живилися дичиною. Деякі племена їли всяке м'ясо, інші вважали нечистим м'ясо бобрів, вівірок, лисів, хом'яків і ін. Пізніше поширилася домашня худоба. Слов'яни споживали не тільки м'ясо волів, корів, овець, але й коней. М'ясо пекли або варили у казанах. Здавна уживали також молока, і коров'ячого і кобилячого, і робили сир. Пізніше кобиляче молоко вважали нечистим і також перестали їсти коняче м'ясо.

Можна було також їсти доволі дикої птиці, а з домашньої уживали кури і від них яйця. Риби також мали досхочу, але рак не був у пошанівку; була приповідка: «Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак».

Далеко менше знали рослинної їжі. Каші вживали мало; найбільше поширене було пшоно з проса і «сочиво» з сочевиці, їли також варену пшеницю, часом з медом. З городини була тільки ріпа, часник, цибуля, мак; пізніше з Греції прийшли огірки, а на іншу городину треба було чекати ще кілька століть. До страв вживали також рослинного олію.

З муки пекли паляниці і хліб. Муку заливали окропом, додавали квас (дріжджа), місили тісто і пекли у печі. Мука була груба, з жорен, кращих родів муки ще не знали. Не знати, коли навчилися варити тісто.

З нап'яток здавна був мед. Слов'яни вживали питного меду понад міру, впивалися часто до нестями, як це читаємо у літописі про деревлян. Любили також кисіль; муку розмішували у воді, варили її і підливали медом, розведеним водою. З Греції приходило вже вино і варяги вживали його радо. «Вони дуже охочі до вина, пють його день і ніч, так що деколи хтось з них і вмирає з чаркою в руках», каже про Русь ібн-Фадлан.

Будівництво

По словам візантійського історика Прокопія, анти жили в дебелих «хижах», що їх будували з хворосту й обмазували глиною. На різьбах кольони цисаря Траяна в Римі, де зображено оселі даків, мешканців долішнього Дунаю, бачимо поверхові дома серед обширних подвір, обведених частоколом. На обісті стояли господарські будинки — стайні, стодоли, шпихлірі, тощо. Напевне подібні до будинків даків були й будинки наших найстарших предків. Будинки багатих, як і тепер, різнилися від будинків убогих. Останні вдоволялися одною «клітю» або «зрубом», що в ньому не було комина ні вікон. Світло входило й дим виходив дверми. Заможніші будували по дві «кліти» — теплу з печею й «холодну» без печі, де жили літом. Будинки багатіїв звалися «палатами» або «хоромами». В партері таких «хоромів» були «підкліти» або «клітини» (комори), над ними була властива домівка — одрина, або спальня. Нерідко бувало й відкрите «крильце» на поверсі, в роді нинішнього ганку чи балькону. Траплявся й другий поверх з «теремом» або світлицею, а над цілим будинком підіймалася сторожева башта. При таких будинках можна вже говорити про первопочини архітектурного мистецтва на Україні. Багацькі дома були будовані не тільки з увагою на потребу й вигоду, але й на красу, на естетичне вражіння. Для цього особливо чепурилися покрівлі будинків. Звичайно ставили покрівлі на два гострі спади, при чому хребет покрівлі закінчувався мальованим гребенем, що його звали «кнезьком». Кінці «кнезька» украшували різьбленими орнаментами на подобу сонць та кінських голов. Крім деревляних будинків ставили й муровані, хоч рідше. Літопис згадує мурований «Ольгин двір», а поблизу Десятинної церкви в Києві розкопано фундаменти якоїсь старшої мурованої будівлі, що була мабуть княжим теремом. Тут таки найдено останки мармурової узористої долівки. Стіни теремів покривали матерійними опонами та килимами, а стелі розмальовували в різні фантастичні взори. В деяких місцевостях, замість деревляних хат будували землянки, що їх нам описує арабський подорожник Ібн-Дуст: «В землі словян буває такий великий холод, що кожен із них викопує собі щось в роді пивниці, покриває її деревляною, гостроконечною покрівлею, що то їх бачимо на християнських церквах, а на цю покрівлю нагортає землю. У такі пивниці пересолюються словяни з усією сімєю й узявши дров та каміння, розжарюють його до червоного. Колиж каміння розжариться, поливають його водою, з чого витворюється пара, яка нагріває землянку до того, що всі в ній скидають одежу. Ібн-Дуст не каже, які це українські племена користувалися такими землянками. Мабуть належали до них деревляни, що літом жили в лісах під отвертим небом, а на зиму ховалися до землянок.

Обстанова

Найдавнішу обстанову українських домів творили лави, столи та стільці. Окрасою кімнат були пишно розмальовані скрині, замикані найвигадливішими замками. Ліжка появилися пізніше, їх місце довго заступає «постіль», розіслана просто на долівці. Килими, що ними покривалося все в кімнаті, привозили зі сходу, а згодом виробляли на місці.

Вірування

фетишизм

політеїзм

Поганські вірування слов'ян взагалі, а українців зокрема, відзначає своєрідна, молодеча невиробленість. Правда, вже наші предки — анти вірили в найвищого з богів, що володів громами, йому приносили жертви, складали рбіти й до нього зверталися з молитвами в прикрих хвилинах свого життя. Але ні в VI сторіччі ні три сторіччя згодом, не усталили українці розподілу роль та влади поміж поодинокими богами ані остаточно не оформили свого релігійного культу. Все тут було пливке й довільне й радше підходило під рівень чарів, забобонів і магії, ніж того, що звемо релігією. Рівночасно це не перешкодило тому, що коли на Україні завели християнство, то воно не зразу стало релігією народніх мас, що продовжували свої давні чари, забобони й заклинання, при чому цілу низку давніх поганських богів переіменували на християнських святців, а старі поганські обряди пристосували до різних християнських свят. Можна сміло сказати, що масове поширення християнства на Україні починається щойно від помонгольської доби. До того часу християнство було вірою верхів, а маси жили в поганстві, формально тільки називаючи себе християнами.

Сварог

У «Слові св. Григорія», де багато уваги присвячено залишкам поганства на охрещеній Україні, говориться на одному місці, що українці вірять у «Сварожитця». Назву подібну стрічаємо в мітольогії балтійських слов'ян (Зваразіці), але коли в них це бог війни, то в нас Сварожитець чи Сварожич це бог вогню, а краще кажучи сонця, що сушить жито й дає йому змогу dospівати. В київському літописному списку з 1114 р. наведено оповідання про те, що в Єгипті володів колись Гефест, за якого почали люди кувати залізо та почався обряд вінчання. По ньому володів його син Геліос — сонце. Літописець аж двічі завважує, що той єгипетський Гефест, це наш Сварог, а його син — сонце, це наш Дажбог. Сварог, завважив літописець, це те саме, що литовський Теля, «великий коваль, що скував своєму синові сонце й кинув його на небо». Сварог чи Сварожич, це можливо той найвищий бог антів, що згодом уступив у нас місце Перунові — богові грому.

Дажбог

Чи справді Дажбог був богом сонця й сином Сварога чи Сварожича в первісній українській мітольогії, не можна сказати з певністю. Можливе, що і рід і ролю прироблено йому пізніше, але певне те, що був він божеством прихильним і доброзичливим для людей. Вказувалаб на те сама його назва від «давати» — Дажбог то Дайбог. Можливе теж, що в дійсності Дажбог не був божеством, а тільки молитовним зворотом «дай боже!», що потім в уяві літописців став окремим божеством.

Стрибог

Назва й істота цього божества невияснена. Дослідники називають його «богом зустрічі», що його внуками є вітри, прозвані так у «Слові о полку Ігоревім».

Перун

Найвиразніше з усіх поганських богів України зарисовується в нашому уявленні бог лискавки-грому — Перун. В Густинському літопису говориться, що Перун був найстаршим з богів; його зображували в виді чоловіка з дорогоцінним каменем у руках і йому, як головному богові, приносили найбільші жертви. В договорі з греками в 944 р. хрещені українці присягали в церкві Іллі, а погани клялися перед кумиром (ставником) Перуна й Велеса. Коли князь Володимир заволодів Києвом, то поставив кумирі на холмі назовні теремного двора: «Перуна деревляного, а голова його срібна, а вус золотий», як каже літопис. Крім цього поставив Володимир кумирі Хорсові, Дажбогові, Стрибогові, Симарглі й Мокоші. Скрізь, при всякій нагоді, імя Перуна ставили на першому місці, йому теж припало найбільше ганьби й поневірки, як Володимир охрестив Україну. Ставник Перуна волочили кіньми, били палицями й топили у воді. По своїй природі, Перун, хоч і був грізним богом лискавки й грому, але він був теж богом життєдайного дощу, а його грім не тільки вбивав і запалював, але й проганяв засуху, задуху й смерть. З іменем Перуна зв'язано на Україні багато місцевостей та урочищ. В жертву Перунові приносили не тільки тваринні жертви, але й людські, з невільників узятих в бою. Літопис оповідає про двох варягів — християн, яких принесли в Києві Перунові в жертву.

Велес

Неменше почитаним від Перуна був на Україні бог тварини — Велес або Волос. Ідол цього бога стояв в XI сторіччі в Ростові. Перше аніж став богом тварини, був мабуть Велес, подібно, як Сварог і Дажбог богом сонця, бож не даром у «Слові о полку Ігоревому» співець Боян прозваний «Велесовим унуком». Коли прийняли християнство, заступив місце Велеса св. Власій, так само як прикмети Перуна переніс народ на св. Іллю.

Інші боги

Про решту поганських богів України не можна сказати й того, що ми сказали про Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна та Велеса. Поза їх назвами не збереглося до нас нічого: ні їх місце на українському Олімпі, ні їх роля в людському житті невияснені.

Храми

Про існування в нас поганських храмів літопис не говорить. Але з висловів ужитих літописцем при описі чужосторонніх ідолопоклонних обрядів догадуються деякі вчені, що були в нас і храми. Староукраїнське слово «капище» могло означати або вівтар, або храм, що міг теж називатися і «требницею», як звалися в нас взагалі місця, що на них приносили жертви богам.

Ідоли

Ідоли були в нас переважно дерев'яні, про що говорять між іншими насмішки чужинецьких християн над предками, мовляв: «боги ваші — дерево, роблені руками сокирою й ножом». Але бували й мальовані. В одному з літературних джерел XI сторіччя говориться, що українці, які придержуються ще поганства, «в неділин день покланяються намальованій по людській подобі жінці».

З пам'яток українського ідолопоклонства збереглося до нас усього два, тай то сумнівного походження. Перший, це камінний плоскоріз в печері біля села Буші на Поділлі, другий це ославлений ідол Світовида, знайдений в Збручі й тепер збережений у польській Академії Наук у Кракові.

В плоскорізі в печері біля села Буші добачують учені сцени з українського поганського культу. Зображує вона чоловіка з чашею в руках, навколішках під деревом, що на ньому сидить півень. Позаду чоловіка стоїть олень з розложистими рогами. Різьба виконана грубо, але нема певности, що вона справді походить з дохристиянських часів на Україні. Так само непевним є вік ідола Світовида, бога, про якого не знають на Україні сучасні джерела; є це покритий різьбами стовп, закінчений чотирма безбородими обличчями. В 1850 р. вилучили в р. Липиці біля Рогатина в Галичині фігуру з чотирма головами й стількиж, кругле кованими, ногами. Тогочасний панотець поблизького села Лопушної звелів перекувати фігуру на хрест, що й досі там стоїть на чотирьох ногах, які заціліли ненарушені. Можливе, що й це був якийсь поганський ідол, хоч певно цього сказати не можна. В стіну латинської катедрі в Дрогобичі вмуровано дивоглядну кам'яну голову й руки, що на думку декого з дослідників мають бути останками поганського ідола. Як досі, то питання усіх тих «ідолів» нероз'яснене науково.

Пережитки поганства

Те, що ми так мало знаємо про поганський світогляд України, не впливає виключно з того, що він був невироблений і неусталений. Дуже багато причинилося до цього становище християнського духовенства, що за всяку ціну старалося затерти сліди поганства й тому робило все можливе, щоби в уяві і пам'яті народу знищити все, що тільки відносилось до поганського культу. Робота християнського духовенства була тяжка і не все могла похвалитися успіхами. Коли княжі урядовці скинули ідол Перуна й привязали його коневі до хвоста, то, як пише літописець, «плакав невірний народ, дивлючися на свого почитаного кумира». На самому плачі не скінчилося. Правда, ми не знаємо про те, щоби народ виступав коли проти християнських місіонарів, бив їх чи вбивав. Для цього мав український народ забагато вродженої терпимости й вирозуміння для чужого світогляду. Але знаємо, що український народ зберіг пам'ять про своїх богів і вмів зберегти їх культ у найрізномордніших християнських обрядах. Давні поганські боги, а в першу чергу їх дрібний нарибок, всі оті біси, дідьки, домовики, лісовики, болотяники, мавки, русалки, водяники і як вони там не звалися, всі вони не переставали не тільки жити в народній уяві, але й далі грали свою роль в житті простолюддя.

Тимто серед українського простолюддя заціліло досі ще стільки різних обрядів, що ні народ не має уявлення про їх властивий змісл, ані вони не мають нічого спільного з християнством.

Отак давні Зелені Свята зійшлися з Сошествієм ст. Духа, Іван Хреститель став Іваном Купалом, а в «огнях святойванської ночі» заціліли незнищенні чари предвічної, поганської казки про щастя. Тимто пророк Ілля перейняв на себе всі риси Перуна, тваринного бога Велеса заступив св. Власій і т. д.

Як глибоко був на Україні закорінений поганський світогляд, що зацілів не тільки під покришкою християнських обрядів, але у своїй первісній формі справжнього ідолопоклонства, свідчить подія, яка трапилася на Україні недавно, бо в половині минулого сторіччя.

Було це при розкопуванні т. зв. Чортотлицького кургану на Україні. На вершку кургану стояла камяна «баба»; «баби» це грубо висічені в камені постаті жінок, що їх дуже багато залишили на Україні кочовики. При розкопуванні кургану, прийшлося зняти фігуру з могили й покласти вниз. Це викликало невдоволення серед докочовичного селянства. Виявилось, що «баба» була помічною у випадках лихоманки. А коли того літа випала посуха, то народ був певний, що це кара за знеславлення баби. Згодом поставили бабу на недалекій могилі. Трапилось, що раннім ранком підійшла до баби селянка з дитиною, поклонилася тричі фігурі й підняла дитину до баби. Відтак поклала біля баби мідяну монету й відійшла. Селянка приходила молитися до баби, щоби вона спасла її дитину від лихоманки. Не був це відірваний випадок. На старому місці баби в землі, найдено дрібну монету не тільки з XIX, але й з давніших сторіч.

Подружжя

Вже найстарший літопис говорить про те, що не всі українські племена в однаковий спосіб заключували подружні звязки. Одні з них визнавали обов'язковим свого роду подружній контракт, де жених умовлявся не тільки з судженою, але з її «родом», при чому сам акт сватання і вінчання обходився урочисто, а другі тих формальностей не визнавали. До перших належали найкультурніші зпоміж східньо-слов'янських племен — поляни, до других сіверяни й деревляни.

«Деревляни — говорить літописець — жили звірським способом, по худобячому. Вбивали один другого, їли все нечисте, а весіль у них не було, але поривали дівчат біля води». Подібно й сіверяни — «жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте і були в них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед жінками і не було в них весіль, тільки ігрища поміж селами. Сходилися на забави, на танці та на всякі бісівські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з котрою зумовився. Мали по дві й по три жінки», залежно від заможности. В князя Володимира було до його схрещення — кількості жінок.

Очевидно не слід брати висловів літописця про «звірскість» неполян дослівно. Певно, що поляни були найкультурніші, але і з їх племінними сусідами не було вже так зле. А ті «поривання» жінок на ігрищах теж не були такі вже дикі й позбавлені звичаєвого обряду. Ці «бісівські» ігрища поміж селами мали не тільки звичаєвий але й релігійно-культурний характер. На ці ігрища сходилися члени різних родів з дочками — умисне на те, щоби їх «поривали». А що звичай велів «пімстити» кривду, то з часом ця «кривда» лягла в основу оплати, яку суджений складав родичам за їх «піврану» дочку. Оплата за «вивід дівчини з роду» давалася звичайно вівцями та коровами. В племен, що не признавали звичаю «поривання» жінок, але трималися всіх формальностей сватання, цю оплату — віно, складав

не суджений, але навпаки — родичі судженої женихові.

Подібно не без глибокого змісту було «поривання» дівчат біля води. Керниці й джерела користувалися в поганській Україні особливою пошаною, вважалися святими місцями й таке «пирвання» дівчини біля води мусіло мати свій суто обрядовий церемоніал. Цей звязок подружжя з водою утримувався серед українського простолюду довго по прийняттю християнства. Довго іще «водили молодиць до води», проти чого виступали разураз християнські проповідники.

Похорони

Хоронення небіжчиків на поганській Україні відбувалося в двоякий спосіб. В одних племен спалювали небіжчиків, у других ховали їх цілими в землю. Літописець оповідає, що «коли хто вмирає, то правлять над ним тризну, потім розкладають великий костер і спалюють його, а потім збирають попіл в малу судину та ставлять на стовпі на роздоріжжі». У вятичів, як завважив літописець, не переводився цей звичай і після прийняття християнства.

Найцікавіший і найподрібніший опис поганських похоронів залишав нам арабський подорожник ібн-Фадлан, що в 922 році зустрівся з валкою українських купців у Великому Болгарі за Волгою.

«Я дуже хотів бути приявний при спаленні небіжчика, про яке багато чув, як тільки дізнався про смерть визначного купця. Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком на десять днів, поки не скроїли йому й не пошили одежі. А хоронять в них так: для бідного і роблять малий човен, кладуть небіжчика туди й палять. Колиж умре багатий, тоді забирають його майно й ділять на три частини: третину я дають рідні, за третину справляють похоронну одежу й все, що треба, а за третину купують питва, що його пють того дня, коли дівчина вбиває себе й горить разом з своїм паном. Коли умре пан, то його рідня питає його хлопців і дівчат: «Хто з вас умре з ним?» А коли котресь скаже: «я», то вже не можна йому від того відмовитися. Здебільша погоджуються на добровільну смерть дівчата.

янголом смерти

Далі прийшли до ями, згорнули землю з віка, вийняли мерця в одежі, у якій вмер. Я бачив — він почорнів від холоду того краю. Раніш поставили вони з ним разом у могилу напої, овочі й гуслі. Небіжчик нічим не змінився, тільки краскою обличчя. Вони задягли на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку й парчеву свиту з золотими гузиками. На голову наділи йому шовкову шапку обшиту соболями, понесли в шатро, що стояло на човні, посадили на килимі й підперли подушками. Далі принесли овочі, напиток, пахучі квітки й кинули перед ним.

Принесли собаку, розтяли її на двоє й кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика й поклали біля нього. Далі взяли два коні, ганяли ними, поки не попріли, розрубали мечами й кинули в човен. Далі привели двох биків, розрубали їх і теж вкинули в човен. Зчерги принесли півня й курку, зарізали їх і кинули тудиж.

Колиж настав час поміж півднем і заходом сонця, в п'ятницю, повели вони дівчину до чогось похожего на одвірки; вона станула на руки мужчинам, піднялася на ті одвірки, сказала щось своєю мовою й її опустили. Потім підняли її вдруге і втретє й вона робила й говорила те саме. Потім дали їй курку, вона відрубала їй голову та кинула геть, а курку кинула в човен. Я спитав у перекладача, що то вона говорила й він мені сказав: за першим разом вона

сказала: «От бачу я батька й матір». За другим разом сказала: «Бачу, як сидять усі мої покійні свояки». Втретє сказала: «От бачу я свого пана, сидить він у саді, а сад гарний, довкола нього мужчини й хлопці. Він кличе мене до себе, ведіть мене до нього!».

Її ввели до човна, вона зняла обручі (гривні) з рук й віддала старій жінці, що зветься «янголом смерти». Потім зняла гривні, що мала на ногах, і віддала їх двом дівчатам, що її обслуговували. Це дочки «янгола смерти». Потім підняли її в човен, не впроваджуючи в шатро. Надійшли мужчини з щитами й палицями й подали їй чарку з напитком. Вона проспівала над нею пісню й випила. Перекладач сказав мені, що це вона прощалася з своїми подругами. Потім дали їй другу чарку, вона взяла й почала над нею довгу пісню. Стара підганяла її, щоби вона скорше пила й ішла до шатра, де жде на неї її пан. Я бачив, як вона вагалася, хотіла ввійти в шатро й встромила туди голову. Тоді стара взяла її за голову й затягла до шатра. Мужчини почали бити палицями по щитах, щоби не було чути крику дівчини. В шатрі задушили мужчини дівчину мотузом, а баба доконала ударом широкого кінджала.

Потім підійшов найближчий свояк покійника, взяв кусень головні й пішов назадгузь до човна, тримаючи в одній руці головню, а другу держучи ззаду, сам голий, й запалив дерево під човном, рівночасно з тим, як біля покійника поклали вбиту дівчину. По черзі робили те саме інші: підходили до човна й запалювали костер. Дмунув дужий, сердитий вітер, полум'я обняло човен й усе, що було на ньому.

Біля мене — оповідає Ібн-Фадлан далі — стояв один з «русів» і я чув, як він балакав з перекладачем, що був з ним. Я спитав у перекладача, про що він з ним балакав, а він відповів, що цей чоловік сказав йому таке: «Ви араби дурні, що берете найдорожчого-й найбільш поважаного у вас чоловіка й кидаєте його у землю, де його жруть гади й черваки. Ми палимо своїх небіжчиків огнем і вони у ту мить вступають до раю». Далі він засміявся задоволене й показуючи на костер, сказав:

«З ласки до небіжчика, його бог наслав вітер, так, що вогонь спалить його за годину». І справді не минуло й години, а вже човен, дерево, небіжчик і дівчина перемінилися в попіл. На місці, де стояв витягнений з води човен, зробили вони щось подібне до круглого горба, встромили в середину великий березовий пал'як, написали на ньому ім'я небіжчика й ім'я руського князя, (що тоді правив), й пішли собі геть».

Другий арабський подорожник Ібн-Дуст доповнює опис Ібн-Фадлана словами:

«Коли котрий українець помре, вони палять його трупа. Жінки, коли хтось їм помре, деруть собі ножем руки й лице. Як сплять мерця, другого дня йдуть до того місця, де це діялося, збирають попіл, складають в посудину й ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть двадцять кухлів меду, несуть на гріб, там збирається родина, їдять, пють і йдуть геть».

Той сам Ібн-Дуст оповідає й про похорони без палення: «Як умре в них хто знатний, копають йому могилу, подібну до великої хати, кладуть його туди разом з одіжжю й золотими обручами (гривнями), що він їх носив. Далі ставлять туди багато страви й посуд з напитками, та гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика, живою. Вихід з могили закладають і жінка вмирає в заперті».

Очевидно такі величаві й пишні похорони справляли тільки знатним людям, з бідними бувало не так. Ібн-Фадлан оповідає між іншими таке:

«Коли котрий з українців заслабне, ставлять йому шатро здалека, кидають його туди й не підходять до нього близько; не говорять з ним, навіть не навідуються до нього за весь час недуги. Особливо, коли це вбогий або раб. Коли він подужає й встане, то вертається до них, колиж помре, то його палять, а коли це раб, то кидають його на жир хижим птицям та собакам».

Тризна

Пиття меду на могилі покійника, про яке оповідає ібн-Дуст, це загальна для цілої слов'янщини «тризна» — поминки по небіжчику, збережені в народній традиції й досі. Позатим, що про ту тризну говорить літописець, знаємо, що цей звичай не був чужий навіть полянам, яких літописець так вихвалює. Княгиня Ольга, вміраючи заповістила, щоби по ній не справляли тризни, але по свому чоловіці вона таки справила тризну. Деревлянам, що вбили її чоловіка, говорила вона: «Іду до вас, поставте меду доволі біля города, де ви вбили мого чоловіка. Хай поплачу над його труною й справлю свому чоловікові тризну». Над убитим князем не насипано було кургану й тому Ольга звеліла деревлянам висипати «велику могилу», на якій попоїли деревлян до безтями. Римський письменник Теофілякт, описуючи напад римлян на землю слов'ян, що жили на північ від Дунаю, оповідає, що нарад вдався тому, бо заскочив князя й дружину п'яними підчас тризни по княжому браті.

Про що говорять кургани

Оповідання літопису й арабських подорожників про похоронні звичаї поганської України находять повне потвердження в принагідних нахідках та розкопах українських могил та курганів. І справді на просторах України находимо сліди, що хоронили небіжчиків спалюючи їх або кладучи тіла у гріб. Перший спосіб стрічаємо в землях сіверян (Чернигівщина), другий переважає в землях деревлян та бужан. На правобережній Україні стрічаємо найчастіше похорони при допомозі закопування небіжчика в землю. Правда, сам спосіб хоронення бував теж різний. В одних місцевостях клали небіжчика у викопану яму, в других клали його на землі, або на невисокому насипі й над ним сипано могилу. Нерідко вживано деревляних домовин, одноцілих, видовбаних у деревляній колоді, або скринь збиваних цвяхами. Могилу сипали мабуть не зразу, а досипували щороку при нагоді поминок.

З безліччі курганів України на перше місце висуваються кургани Чернигівщини (колишньої Сіверянщини). Просліджено тут до тисячі могил розкинутих понад берегами рік Десни, Стрижня й Білоуса. Біля 150 могил просліджено біля містечка Сиднева над рікою Сновою, біля трицяти могил розкопано біля села Лавринівки на березі ріки Молотечни та більш тисячі курганів просліджено в околицях Переяславля над рікою Трубежем. Усі вони відносяться до поганської доби історії сіверян і виказують три способи похоронів: кострами, урнами й цілими кістяками.

Чорна Могила

Княжни Черни

Куди багатшими в побутовий інвентар бувають кургани з цілими, непаленими небіжчиками. Бувало багато відмін таких похоронів, але у загальному виглядали вони так: на дні могили, найчастіше в деревляній домовині, лежить кістяк покійника, на спині, з простягненими

ногами. Руки теж простягнені продовж тіла. Головою повернений покійник на захід. На кістяку й довкола нього розложена ціла безліч предметів домашнього обиходу, з яких ми й можемо так виразно відтворити рівень матеріальної культури поганської України.

Посуд

Староукраїнський посуд складався зразу з глиняних горшків, мисок та деревляних відер, кованих залізними, а то й срібними обручами.

В порівнянні з стрункою й видосконаленою формою грецького посуду, український посуд був низький, присадистий, але це не позбавляло його своєрідного чару лінії, як це й можемо нині ствердити, порівнюючи староукраїнський глиняний посуд з сучасним. Поруч глиняного посуду, що вироблявся й випалювався на місцях, вже з давен давніх вживали на Україні металевого — срібного, а то й золотого посуду, що очевидно спроваджували зпоза меж краю зі сходу (Персії, Арабії) та Візантії. Зразком вибагливого посуду можуть послужити нам два турові роги до пиття у сріблом кований оправі, знайдені в Чернигові. На одній з оправ бачимо фантастичну, східню орнаментику в формі арабесок і вигадливої плетінки, але на другій бачимо доволі вірно передані ловецькі сцени. Характеристичне, що обличчя й одяги ловців не східні, а словянські, що позволялоб нам припускати місцеве, а не привозне походження другої з цих оправ. Доми вбогих освічувалися, як і тепер у гірських селах, лучивом, але в багатіів світилися оливні світильники, звичайно дуже гарних форм, привожені зі сходу та Греції. Бували вони бронзові та глиняні.

Біжутерія

Не тільки жінки, але й мужчини старої, поганської України кохалися в металевих і самоцвітних окрасах, що їх переважно привозили зі сходу, відкіля ще грецькі кольоністи на чорноморському побережжі набіралися замилювання до виставности й зверхнього блиску. Найбільше уваги присвячували українські жінки та дівчата уборові голови. Волосся носили вони розпущене, або сплетене в коси й перевите різнобарвними стрічками. Деколи украшували волосся вужевидними (спіральними) металевими кільцями. На голову вбірали жінки намітки зі шкіри або матерії, що до неї причегілювали металеві кільця й підвіски у формі латинської букви «С». Деколи зчеплювано таких підвісок більше, або привішувано до них довгі дармовиси, що опадали на плечі. Багаті жінки носили металеві вінчики, а також повязки з нашитими на них металевими скобками.

Наушниці носили жінки і мужчини, але мужчини носили їх тільки в одному усі. Наушниці були дуже різnorodних форм, залежно від того, відкіля їх привозили, але наприкінці поганської доби появляються наушниці місцевого виробу, так звані «київські». В порівнянні зі східніми (головно арабськими) були вони куди скромніші, але доволі оригінальні. Дуже поширеною серед жінок була нашійна гривня в формі грубого обруча, плетених ланцюжків або дротів. Вживалися теж ожерелля з галок камяних, янтарних, шкляних, глиняних та металевих. Здебільша був це привозний товар, але дещо вироблювали на місці. Між іншими таку «фабрику» ожерельних галок відкрили в Києві. Крім галок, творено ожерелля з підвісок, металевих барабанчиків, скобок, бляшок, та арабських монет (діргем) що до них прироблювали вушка. Особливо характеристичні були підвіски в формі півмісяця, що їх дуже

багато находимо у волинських курганах.

В деяких місцевостях носили жінки т. зв. «канторги» — орнаментовані металеві коробочки на пахощі; жінки носили їх на грудях. На руках носили жінки браслети, подібні формою до металевих гривень, або широкі нараменники з двох металевих плиток покритих фантастичним звіринним орнаментом.

Характеристика поганської культури

Зібравши в одно відомості про нашу культуру в поганських часах, переконуємося, що ще на довго до прийняття християнства процвітала вона в нас, та що зустрівшись з Візантією, ми хоч і були культурно молодіш, але в порівнянні з рештою слов'ян стояли доволі високо. Дуже високо була в нас розвинута архітектура (будівництво), головно деревляна, що вже в поганських часах успіла витворити справді оригінальні форми, що до нині збереглися в церковному деревляному будівництві України. Найменше знаємо про дохристиянське малярство України, хоча, як пізніше побачимо, воно мусіло існувати й розвиватися. Доказом на це є старовинні українські орнаментальні мотиви, головно на писанках, які не могли бути в нас ні створені ні засвоєні в християнських часах. Багато зі скарбів української орнаментики, це передвічна спадщина наших забутих предків поган. Староукраїнське ювілерство (золотарство) стояло під непереможними впливами сходу, але вже в печатках нашого державного життя находимо майстрів на місцях, де й придумувано для ювілерських виробів самобутні й оригінальні форми. Доволі сильно розвинулася на поганській Україні різьба, що про неї мали ми нагоду довідатися при оповіданнях про ставники й зображення богів старої України.

Найстаршим з культурних впливів на Україну був арабський. Поширився він разом з виробами арабського золотарства, що великими масами привозилися на Україну в заміну за сирівці. Вплив цей прислаб на грані IX сторіччя. Йому на заміну, а то й рівночасно з ним, діяв вплив Візантії, найкультурнішої країни тогочасного світу, її вплив зміцнюється з моментом, коли Україна прийняла християнство, але ми находимо його помітні сліди ще в поганську добу. Зразу йдуть візантійські впливи на Україну з Херсонезу, колишньої грецької кольонії, а щойно по його упадку усталюється безпосередній зв'язок з Царгородом. Найслабшим з усіх був вплив Скандинавії, що присилала до нас своїх войовників і щонайбільше зброю. Зразки тієї прекрасної скандинавської зброї покритої плетінковим Орнаментом, відгребують по українських городищах та могилах.

Так з різних сторін приходили на Україну зразки й узорі культурної творчості. Наші предки могли черпати повними пригорщами із скарбівниць своїх сусідів. Але українець не приймає нічого бездумно, безкритично. Чутлива українська душа шукала у чужому того, що достроювалося до її вдачі, до її переживань, до її давніх традицій. Чуже перетоплювала й перетворювала на своє, рідне. Так на чужих зразках творилася окрема, оригінальна українська культура.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

Святославові сини

Святослав перед другим походом у Болгарію поділив свої землі між синів. Найстарший Ярополк мав княжити у Києві, молодший Олег у деревлянській землі, наймолодший Володимир у Новгороді Великім. Але ледви Святослав замкнув очі, вже між княжичами почалася боротьба.

Спир вийшов зразу між Ярополком та Олегом.

Дорадником Ярополка був Свенельд, старий воєвода Ігоря і Святослава. Син Свенельда, Лют, виправився раз на лови й необережно загнався у землю деревлян. Тут здивав його князь Олег, що також був на ловах. Запитався, хто це такий віхав у його державу. Коли дізнався, що це Свенельдич, виїхав проти нього й убив його. Яка була причина проливу крові, літописець нам не вияснив. Чи звичайна ловецька звада, чи легкодушність Олега або Люта, чи може якісь поважніші спори двох сусідніх князів-братів? Різноможно догадуватися. Старий Свенельд розгорівся жадобою помсти. Став підбивати Ярополка: «Іди на брата, забери його волость». Ярополк послухав і пішов на деревську землю. Олег вийшов йому назустріч, оба полки зударилися з собою. Ярополкове військо було сильніше і перемогло. Олег пустився втікати до недалекого міста Вручого (тепер Овруч). Але не добіг до безпечного захисту. Перед воротами міста був вузький міст над глибоким яром. Утікачі стовпилися тут, пхали один одного і несподівано ціла юрба звалилася у дебри. Упало багато вояків з кіннями, коні привалили людей, тут також погіб Олег.

Ярополк увійшов до Овруча і перейняв владу в ньому. Почав шукати за братом і не міг його віднайти. Аж один деревлянин приніс звістку, що бачив, як князя зіпхнули з моста. Ярополк звелів шукати брата. Від ранку до полудня витягали трупів з дебри, врешті знайшли й мертвого Олега. Принесли його тіло і поклали на килимі. Ярополк прийшов, заплакав над смертю брата і сказав до Свенельда: «Бачиш, маєш це, чого ти хотів». Олега похоронено біля міста Овруча, могила його стоїть ненарушена дотепер.

Володимир добуває Київ

Третій із братів, Володимир, підчас цієї боротьби перебував далеко на півночі, у Новгороді. Старші брати не вважали його рівним собі, бо мати його Малуша не виводилася з княжого роду; була донькою Малка Любчанина, з міста Любеча, й на дворі Ольги була тільки ключницею. Зате Володимир мав прихильників серед міщанства, а дорадником його був його дядько, мудрий і поважаний Добриня.

Ярополк, як забрав землю Олега, задумав узяти собі й Новгород. Може таку раду дав йому Свенельд; князь міг бути тільки тоді сильний, коли володів сам один у цілій державі.

Володимир не мав сили боронитися, кинув свою волость і виїхав за море, до Скандинавії. Ярополк осадив у Новгороді своїх посадників. В той спосіб став володарем цілої держави батька.

Але Володимир не думав зрікатися своєї частини. У Скандинавії наняв собі охочих варягів і з ними вернувся до Новгорода. Без труду вигнав з міста посадників брата, перебрав у свої

руки місто і всі північні землі.

Не вдоволився він цими успіхами, постановив добути собі й батькову столицю, Київ, з нею і владу над цілою державою. По лицарському звичаю попередив Ярополка про боротьбу: «Іду проти тебе, готовся до війни!»

Але війна не велася лицарськими способами. Ярополк зачинився у Києві. Володимир не мав такого війська, щоби добути сильний город і пустився на хитрощі. Почав переговори з Ярополковим воєводою Блудом і наклонював його до зради: «Будь мені приятелем. Як позбудуся Ярополка, буду тебе шанувати, як рідного батька; не я почав проти братів воювати, але він». Блуд обіцявся зрадити Ярополка. Зразу думав убити князя, але не знайшов у Києві нікого, щоби на таке зважився. Тоді удав перед Ярополком, що міщани ворохобляться проти нього і хочуть пустити до города Володимира. Ярополк налякався, потайки вийшов з Києва і пустився втікати. Володимир скористав з того і заняв Київ. Ярополк заховався у малім городі Родні на усті ріки Росі. Прийшов туди до нього Блуд. Невдовзі наспів й Володимир з військом. Почалася облога. У степовім городі не було припасів, настав великий голод,— пізніше навіть складено приповідку: «біда як в Родні». Тоді зрадливий Блуд підмовив Ярополка, щоби пішов до Володимира і помирився з ним. А тимчасом дав знати Володимирові, щоби зробив засідку на брата. Вірний слуга Варяжко остерігав князя, щоби не йшов до ворожого табору, бо загине. Але Ярополк не послухав і пішов. У хвилині, як він входив до двору Володимира, кинулися на нього два варяги з мечами і так Ярополк погиб.

Такими жорстокими способами вели князі порахунки з собою. Чи самі молоді Святославичі винні були в цій боротьбі, чи вони були тільки знаряддям у руках жадних влади воєвод, не знаємо напевно. Суворі і дикі були тодішні обичаї: шлях до влади вів по крові і трупах.

Доля княгинь

В ті криваві часи сумна і незавидна була доля жінок. Жінка була тоді власністю чоловіка, невільницею і слугою свого пана. Жінку купували або брали з добиччю. Ніхто не питався про волю молодої дівчини, — батько віддавав її силою тому, кого їй вибрав за чоловіка. Як умер муж, вдовиця була безборонна і діставалася у руки того, хто брав майно її чоловіка. І навіть княгині не мали більше прав, як їх сестри з народа. Давній літопис малює нам у коротких словах долю деяких княгинь з того часу.

Жінка Ярополка була грекинею, Святослав знайшов її, підчас походу на Візантію у якомусь монастирі; захоплений її красою, забрав її з собою і призначив на жінку синові. Нещаслива княгиня-черниця... Колиж Ярополк погиб, Володимир взяв собі братову за жінку, мав з нею сина Святополка, що пізніше добув собі сумне імя Окаянного. «З грішного кореня лихий плід родиться», завважає літописець.

Другою жінкою Володимира була Рогнідь, донька полоцького князя Рогволода. Коли Володимир опанував Новгород, задумав посватати цю княжну. Рогволод питався доньки: «Чи хочеш віддатися за Володимира?» Але горда Рогнідь відповіла: «Не хочу сина рабині, волю Ярополка», — бо й Ярополк сватався до неї. Володимир рішився пімститися за зневагу. Зібрав військо, напав на Полоцьк, убив Рогволода, а Рогнідь силою взяв собі за жінку. Нещасну княгиню назвали потім Гориславою. Володимир дав їй двір на Либеді, але

обоє не могли погодитися з собою, княгиня ненавиділа чоловіка, а він нею нехтував. Одного разу ніччю Рогнідь хотіла навіть убити Володимира, але він якраз збудився і хопив її за руку, у якій був ніж. Князь рішив жінку покарати смертю. Приказав їй убраться у найкращий одяг, як на весілля, та засісти на престолі. Потім увійшов до кімнати з обнаженим мечем, щоби княгиню зарубати. Але Горислава взяла до себе маленького сина Ізяслава і дала йому меч до рук. Коли Володимир наблизився, син вийшов проти нього і сказав: «Батьку, думаєш, що ти тут сам?». Володимир засоромився і сказав: «А хто ж знав, що ти тут» — і кинув меч. Потім князь радився з боярами, що робити з невірною жінкою. Бояри порадили йому, щоби не вбивав матері свого сина, але дав їй який город на прожиток. Володимир побудував город Ізяславль (тепер Заслав на Волині) і там примістив Рогнідь з сином.

Об'єднання держави

Після перемоги над братами, Володимир став самотнім володарем цілої держави, яку полишив його батько. Володіння його тривало від 980 р. до смерті 1015 р.

На початку князювання Володимир мусів покласти багато труду у це, щоби утримати разом різноманітні землі і племена. Коли почалася боротьба між Святославичами, дальші землі не почували над собою сильної влади і почали жити своїм окремим життям, як жили колись, у давні часи. Треба було наново силою притягати їх до державної організації. Протягом кількох років Володимир безнастанно був у воєнних походах, з військом виправлявся в різні сторони.

981 р. виправився на Галичину. Тутешні племена хорватів і дулібів ще за Олега признавали владу Києва і навіть брали участь у походах на Царгород. Пізніше дісталися під владу «ляхів», як каже літопис, але коли і в яких обставинах, про це нічого не знаємо. Володимир пішов походом на західні землі і зайняв Перемишль, Червен (на Холмщині) і інші городи. Того самого року була війна з вятичами; Володимир наложив на них дань від плуга, як платили здавна. Але на другий рік (982 р.) вятичі повстали знову проти влади Києва; князь ходив на них удруге і примусив до послуху.

983 р. виправився Володимир на ятвягів. Це було завзяте, дике плем'я, литовського роду; жили вони між Німаном та Двиною, у недоступних лісах і звідтам нападали на культурніших сусідів. Похід Володимира на довгий час затримав їх напади.

984 р. піддалися знову білоруські радимичі. Проти них Володимир вислав воєводу Вуєфаста, якого нарід звав Вовчим Хвостом. Він переміг радимичів на ріці Піщаній і з того пішла приповідка, що піщанці втікають від вовчого хвоста.

985 р. Володимир задумав похід на волжанських болгар. Ці «срібні» болгары, знищені походом Святослава, знову прийшли до добробуту й не хотіли платити дані. Володимир виправився проти них з своїм вуєм Добринею; військо їхало Волгою на човнах, а берегом ішли степові торки, яких князь закликав на підмогу. Але болгары були сильні і заможні і важко було їх підбити. Коли приведено бранців, мудрий Добриня оглянув їх і сказав: «Всі вони в чоботях, — такі не схочуть давати нам дані; краще ходімо на тих, що ходять у лаптях!» Тоді Володимир рішив скласти мир з болгарями. Обі сторони заприсягли згоду, але болгары потайки говорили: «Тоді буде мир між нами, як камінь буде плавати, а хміль буде потапати».

993 р. був ще один похід проти хорватів на Підкарпатті, але про нього літописець не дав ніяких ближчих подробиць.

Боротьба з печенігами

Рівночасно з цими походами треба було вести безнастанну боротьбу з печенігами. Ці дикі степовики вже протягом півстоліття жили в українських степах; воював уже з ними Ігор, а Святослав у боротьбі з кочовиками зложив свою буйну голову біля Дніпрових порогів. Осмілені першими успіхами печеніги з диким завзяттям перли на заселені землі України, рік річно нападали на гіограничні городи, а нераз заганялися аж під Київ. Війна з ними ніколи не переставала: «бі рать без переступа» (була боротьба без перестанку), пише літописець. Володимир добре розумів небезпеку від степу. Сам навіть був раз у небезпеці й мало не попав у полон. Печеніги напали на Василів (тепер Васильків, біля Києва), князь вийшов проти них, але війська мав небогато і не міг дати їм ради, — мусів відступати і заховався аж під якимось мостом; пізніше поставив там на пам'ятку церкву.

Щоби стримати напір ворога Володимир почав ставити городи й укріплення по обох сторонах Дніпра. Біля Києва укріплено ріки Стугну й Ірпень, на Лівобережжі Сулу, Трубеж і Сейм. У важніших місцях побудовано городи, а між городами вали з частоколом. У городах поставлено сильні залоги. Останки цих валів залишилися до нинішнього дня; протягаються вони довгими лініями, по 100—200 кільометрів. Такі величаві пограничні укріплення в давніші часи ставили тільки римляни (славний «лімес»).

Завдяки цим фортифікаціям Володимира наступ печенігів ослаб й Україна могла перейти до зачіпної боротьби зі степом.

Переказ про Кожемяку

Про боротьбу з печенігами літописи подають різні перекази 992 р., як Володимир вернувся з Галичини, печеніги напали на лівобережню Україну. Князь вийшов проти них і став на річці Трубежі. Печеніги пристали на другому боці; ні одно ні друге військо не мало охоти починати бою. Тоді печенізький хан під'їхав до ріки і подав думку, щоби боротьбу рішили два найсильніші вояки. Володимир погодився на це і звелів шукати у своїм війську найсильнішого чоловіка. На другий день печеніги привели свого борця; він був велитенського зросту і «дуже страшний». А у Володимировому таборі не могли знайти нікого, що міг би стати проти нього. Аж якийсь старий вояк прийшов до князя і сказав, що має дома найменшого сина такого сильного, що шкіру рве руками. Привели того хлопця. А він каже: «Не знаю, чи переможу, випробуйте мене». Пустили на нього великого і сильного бика, що його перше роздрочили вогнем. Хлопець хопив бика рукою за бік і видер йому шкіру з мясом, як далеко рукою досягнув. Володимир сказав: «Можеш боротися». Як печеніжин побачив хлопця, розсміявся, бо хлопець був малого росту. Розмірили місце між обома військами і борці пішли на себе. Хопилися руками і сильно трималися. Але хлопець притиснув печеніжинові руку й кинув ним до землі. Печеніги крикнули з переляку і почали втікати. Володимирове військо пустилося за ними і почало їх рубати.

Володимир відсвяткував перемогу, поставив на цьому місці город й назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печеніжина. (В дійсності Переяслав існував

уже в часи Олега). У народніх оповіданнях цього хлопця звали Кожемякою, від того, що він ніби мняв кожу (шкіру).

Білгородський кисіль

Інший переказ оповідає про облогу Білгорода (недалеко Києва) 997 р. Володимир виїхав до Новгороду, щоби звідтам привести військо проти печенігів; кочовики використали цей час і напали на Київщину. Облягли також Білгород і нікому не дозволяли вийти з міста. В місті почався голод, а помочі від князя не було. Міщани зібралися на віче і рішили піддатися ворогові: «Піддаймося печенігам; одних побють, але інші залишаться живі, а від голоду всі помремо». Але один старий чоловік порадив білгородцям боронитися хитрощами. Казав їм зібрати дещо вівса, пшениці або хоч отрубів (грису), залляти водою і зробити кисіль. Бочку з кисілем поклали у колодязь, а в другу криницю поставили бочку питного меду. Другого дня міщани запросили до міста печенізьких послів, щоби поглянули, що у них діється. «Що нищете свої сили», сказали печенігам, «хочби ви десять літ стояли під городом, нічого нам не зробите, бо ми маємо поживу з землі». І повели їх до одної й другої криниці та дали їм зісти кисілю і меду. Печеніги зачудувалися і сказали: «Не повірять нам наші князі, як самі не покушають». Білгородці налляли їм ціле ведро і відпустили послів з міста. Печенізькі князі повірили, що не зможуть добути міста голодом, і відступили від облоги.

Союз з Візантією

У печенізьких нападах на Україну була також рука Візантії. Від часу походів Святослава візантійська держава боялася наїзду з півночі і всіма силами старалася спинити зріст київської держави. Як у давніші часи, так і тепер греки стояли у зв'язках з печенігами і насилали їх на українські землі. Арабський письменник Яхія каже, що після смерті Святослава відносини між Києвом та Царгородом були дуже неприязні.

Але пізніше прийшли події, які примусили візантійців шукати підмоги на Україні. Наступники Цимісхія, цісарі Василь і Константин, що володіли спільно, знайшлися у великій небезпеці: підняв проти них повстання один з вельмож, Варда Фока. Бунтівничі війська з Малої Азії рушили на Босфор і загрозили цісарській столиці, Константинополеві. Цісар Василь просив тоді Володимира дати йому воєнну поміч.

Нераз уже в давніші часи війська з України бували у грецькій службі. І варяги і слов'яни воювали за справу грецького цісаря, за дешеву ціну проливали свою кров. Візантійці думали, що й тепер за яку умовлену плату київський князь дасть їм своє військо. Але Володимир показався тут справжнім володарем; обіцяв підмогу, але за те домагався не чого-небудь, — зажадав для себе руки сестри цісарів.

Для Візантії таке жадання було щось нечуване. Грецьке цісарство було найстарше в Європі, вважало себе спадкоємцем Риму, жило столітніми світлими традиціями світової імперії. Таке домагання руки царівної для «варварського» князя було для візантійської династії тяжкою зневагою.

Дід обох цісарів, Константин Порфирородний, полишив своїй родині вказівки, як поступати супроти таких «ганебних» жадань.

«Коли хозари», писав він, «або турки (тобто угри), або Русь, або який інший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятися, щоби прислано йому царські убрання, корони чи ризи за яку прислугу або поміч, то треба вимовлятися, що такі убрання й корони не людьми зроблені, а прислані від Бога янголом цісареві Константинові», (що перший прийняв християнство).

«Коли який з цих невірних і нікчемних північних народів почне домагатися, щоби посвоячитися з імператором ромеїв (візантійців), взяти у нього доньку за себе, або свою доньку віддати за імператора або його сина, — треба відповісти на таке ганебне жадання, що й на це є заборона, страшна й непорушна постанова святого і Великого Константина». Такими штудерними аргументами збивали візантійці ті нечувані, по їх думці, домагання «варварів». Навіть німецькому королеві Оттонові, що також титулувався римським цісарем, відмовили такої почеси.

Але тепер цісарі Василь і Константин знайшлися у такому скрутному положенні, що за союз з могутнім київським князем були готові заплатити найдорожчою ціною. І так Володимир дістав приречення, що сестра імператорів, цісарівна Анна, стане його жінкою.

Володимир вислав тоді поміч цісарям, шість тисяч пішого війська, озброєного щитами і копіями. Цей відділ брав участь у війні проти бунтівників у Малій Азії. Війська Фоки розбито, самозванець наложив головою і цісарі завели спокій у своїй державі.

Війна за Крим

Але як тільки минулася небезпека, горді цісарі зараз забули про прислугу Володимира і не хотіли сповнити своєї обітниці. Та Володимир не думав уступати. Скорим походом рушив він на південь й увійшов у Крим.

Для Візантії це був болючий удар. Крим мав для Царгорода важне значіння; тутешні грецькі міста посередничили у торгівлі з цілою східньою Європою; збирали сирівці з «варварських» земель і перепродували туди візантійські промислові вироби. Колиб Візантія втратила цю кольонію, її торгівля булаб поважно захитана.

Володимир по довшій облозі добув головне місто Криму Херсонез або Корсунь. Про добуття міста наш літописець оповідає так:

Пішов Володимир з військом на Корсунь і взяв город в облогу. Став від міста «на одно стрілище», тобто на віддаль, як далеко летить стріла з лука, і дав приказ добувати город. Його вояки почали сипати вали. Але корсуняни підкопалися під міським муром і потайки забирали землю, носили її до міста і сипали горб посеред замку. Володимир завзявся і сказав, що хочби прийшлося стояти три роки, добуде Корсунь. Мешканці вже ослабли, але все таки не давалися. Аж один корсунянин, на імя Настас, вказав князеві спосіб, як добути місто. Він написав на стрілі: «Від колодязів, що є на сході за тобою, ведуть водопроводи до міста; перекопай їх і перейми воду». І цю стрілу вистрілив з лука, так що вона впала перед Володимиром. Князь приказав перекопати водопроводи, у місті не стало води і Корсунь піддався.

Аж тоді цісарі мусіли сповнити свою обітницю: вислати сестру до Володимира. Але при цьому поставили умову, щоби Володимир прийняв хрещення. Князь дав на це свою згоду.

Царівна Анна зразу не хотіла їхати на Україну: «Якби у неволю їду» — жалувалася. Але брати толкували їй: «Бачиш, кільки лиха зробила Русь грекам, — вибавиш грецьку землю від тяжкої війни. А може Бог через тебе наверне руську землю». Ледви її присилували. Сіла вона на корабель, з плачем йопрощала матір і братів і поїхала морем до Криму. У Корсуні відбулося її вінчання з Володимиром. Володимир забрав тоді війська з Криму і повернув Корсунь Візантії.

Почини християнства на Україні

Християнська віра поширилася у чорноморських землях дуже скоро. Наш літопис подає легенду про те, що над Дніпром проповідував Христову віру апостол Андрій і сказав до своїх учнів: «Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка божа, має тут бути великий город і церкви численні Бог побудує». Ця легенда не має історичних основ, але можна здогадуватися, що у рухливих грецьких кольоніях над Чорним морем християнство появилось вже в I віці християнської ери. Крим мав традицію про мучеництво третього папи римського св. Климента в Корсуні, в інших чорноморських містах почитали різних мучеників з перших часів християнства.

Дещо пізніше поширилося християнство у глибину східно-європейського суходолу. Готи підчас побуту на Україні стали християнами, але під аріяньським впливом; їх апостол Ульфїла тут почав перекладати святе письмо на готську мову. Багато християн було у хозарській державі, мали вони свої громади, признані правом. Рухливі варяги підчас своїх мандрівок по всіх морях Європи також скоро зустрілися з християнством і в їх ватагах нерідкі бували християни. Так різними дорогами християнська віра могла дійти і до наших слов'ян.

Точніші звістки про християнство серед «Руси» (норманської і слов'янської) маємо від початків IX ст. З життя Стефана Сурожського довідуємося, що князь Бравлин під впливом чуда прийняв християнську віру; таксамо охрестився неназваний по імені ватажок «варварів Рос», що напав на Амастриду в Малій Азії. Слов'янський апостол Константан-Кирило біля 860 р. мав зустріти у Корсуні євангелію і псалтир «руськими письменами писані», — так оповідає про це легенда. В тім самім часі охрестився один з князів, що напали на Царгород 860 р.; може це був князь Аскольд, — на його могилі побудовано церкву. У договорі Ігоря з греками 944 р. вже виразно згадують християн; мали вони у Києві церкву св. Іллі — це перша церква, що згадується на Україні. Врешті княгиня Ольга, перша з пануючого роду, прийняла християнство, мала свого капеляна отця Григорія і з Німеччини спровадила першого місіонера, Адальберта.

Вже перед офіційним хрещенням за Володимира християнство мало на Україні більше як столітню традицію.

Володимир поганином

Князь Володимир зразу був ревним прихильником давніх богів. «Поставив ідоли на горбі серед двора перед теремом, Перуна деревляного, з срібною головою і золотими вусами, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. Складали їм жертви і називали богами. Приводили синів своїх і доньки і жертвували бісам, плюгавили землю своїми жертвами і сплямилася кровю земля руська і той горб»... Так оповідає літописець-чернець. І подає ще

переказ про першого київського мученика-християнина.

Одного разу сказали старці і бояри: «Кинемо жереб на хлопця і дівчину: на кого впаде, того заріжемо богам. А був у Києві один варяг, що прийшов з Греції і тримався християнської віри, і мав він сина, гарного лицем і душею. Жереб упав саме на того хлопця. Прийшли до варяга післанці, щоби віддав сина на жертву богам. Варяг відмовився: «Це не є боги, а дерево, що сьогодні є, а завтра зігніє; не їдять, ані не пють, ані не говорять, — зроблено їх руками з дерева. Бог є один, котрому служать і поклоняються греки. Не дам мого сина бісам». Тоді зібралася озброєна юрба і кинулася на двір варяга з криком: «Дай богам сина свого!» Варяг стояв з сином на горі «на сінях» і перечився: «Як вони є боги, то нехай одного зпоміж себе вишлють і візьмуть мого сина!» Юрба закричала, кинулася на дім, порубала його і зарубала варяга з сином. Не було відомо навіть, де похоронено їх тіла.

Володимир шукає нової віри

Київ був великим, багатолюдним містом, приїздили сюди визнавці різних вір і старалися приєднати князя до своїх вірувань. Літопис подає широке оповідання про те, як Володимир шукав нової віри.

Наперед прийшли до нього болгари — магометани і захвалювали свою віру. Але князеві не подобалося це, що не можна їсти вепровини і пити вина: «Руси є весело пити, без того не можемо бути», — такою приповідкою відповів князь магометанам.

Прийшли німці від римського папи і питався Володимир: «Яка заповідь ваша?» А вони сказали: «Постити по силі; як хто пє або їсть, то все на божу славу». Не подобався князеві такий піст і він відправив послів.

Надійшли хозарські жиди і захвалювали закон Мойсея. Питався їх князь, з якої вони землі. Вони відповіли, що були в Єрусалимі, але Бог загнував на батьків їх і розіслав їх по всіх країнах. На це Володимир сказав: «Якже ви можете бути учителями інших, коли Бог вас відкинув?»

Врешті греки прислали до князя філософа і той виложив йому основи християнської віри. Володимир скликав старців і бояр і питав їх о раду, яку віру прийняти. Вони відповіли: «Знаємо, княже, що ніхто нічого свого не ганить, а все хвалить; як хочеш дізнатися правди, то вишли мудрих мужів, нехай придивляться кожній вірі». Сподобалася ця думка князеві і вислав послів до різних країн.

Вернулися згодом післанці і оповіли таке: «Ходили ми до болгар, дивилися, як вони поклоняються у своїм храмі; стоїть такий без пояса, поклониться, сяде і дивиться сюди і туди як біснுவатий. Нема веселости у них, тільки жалість і сморід великий. Ходили ми до німців, бачили, як відправляють всякі служби, але краси не бачили ми ніякої. Зайшли ми на кінець до греків і ввели нас до своєї церкви. І не знали ми, чи ми на землі, чи на небі, бо на землі нема такого виду і такої краси і не вміємо того оповісти, але знаємо, що там Бог перебуває з людьми, — і тої краси не можемо забути».

На це бояри і старці сказали князеві: «Якби лихий був грецький закон, не прийнялаб його твоя бабка Ольга, а вона була наймудріша з усіх людей». Тоді Володимир рішився: «Підемо і приймемо хрещення». А бояри сказали: «Як твоя воля, княже».

Хрещення України

Про саме хрещення Володимира не знаємо нічого певного. Наші літопис каже, що князь охрестився у Корсуні; під час облоги міста він ніби осліп і аж по хрещенні відзискав зір. Але сам літописець чув також інші оповідання, що Володимир охрестився у Києві або у Василеві; Василів дістав імя від християнського імени князя, Василь. У скандинавським переказі оповідається ще інакше: що Володимира намовив до хрещення норманський князь мандрівник Олаф Тригвесон і що обряду хрещення доконав його єпископ Павло. Видно, хрещення не відбулося публично і святочне і не збереглася про це певна пам'ять. Було це 988 року.

Князь-християнин мав обов'язок приєднати до християнства свій нарід. Володимир взявся енергично поширювати нову віру. Не пішло це трудно, бо у Києві було вже багато прихильників християнства, особливо між боярами і старшиною; а простолюддя, хоч і привязане до давніх богів, не сміло противитися князеві.

«Як Володимир прийшов до Києва», оповідає літописець, «звелів поскидати ідоли,— одні порубати, другі кинути в огонь. Перунаж приказав привязати коневі до хвоста і тягнути з гори до ріки, і назначив чоловіка, що мав його бити залізом; це не задля дерева, що нічого не чує, але на посміховище бісові. Тягнули його з гори до Дніпра і плакали невірні люди, бо ще не прийняли хрещення. Потім кинули його до ріки. І Володимир приказав, як де пристане, відштовхувати ідола від берега, аж перейде пороги. Так і сталося. Переплив Перун через пороги і аж там вода викинула його на беріг, і це місце називається Перунова Рінь».

Тоді Володимир приказав, щоби другого дня всі люди зібралися над Дніпром на хрещення. «Коли хто не явиться, багатий чи убогий,— ворогом мені буде» — так проголосив князь. Нарід зійшовся послухно. «Колиб воно не було добре, князь і бояри не прийнялиб цього» — чути було такі голоси. Зійшлося люду без числа. Вийшов над ріку князь і бояри і священники, що приїхали з Корсуня, і почався обряд хрещення. Всі люди ввійшли у воду, дорослі по шию, молоді близько берега по груди, батьки тримали дітей на руках, а священники з берега відправляли молитви.

«І радий був Володимир, що пізнав Бога сам і люди його».

Організація церкви

З Києва християнство поволі перейшло до інших околиць. Зразу християнські громади повставали тільки по більших городах, де були заможніші і культурніші люди. Але у деяких місцях нова віра стрічалася зі спротивом. У Новгороді Володимирові воеводи мусіли ужити сили, щоби перевести хрещення, — з того вийшла приповідка, що «Путята хрестив огнем, а Добриня мечем». По селах дуже важко було проповідувати Христову віру, хочби з тої причини, що не було відповідного числа священників. Тому у дальших сторонах нарід ще довгі століття залишився поганський і складав жертви по лісах, болотах і джерелах, а різні знахорі і волхви мали більше значіння як духовенство.

Зверхнім доказом поширення християнства була будова церков. Християнські святині будовано передусім там, де дотепер стояли ідоли поганських богів. У Києві, на горбі перед княжим двором, на місці Перуна, Володимир виставив церкву св. Василя, свого патрона. На іншому місці побудував муровану церкву Богородиці, що звалася Десятинною, тому, що на її

утримання князь призначив десяту частину своїх доходів. Будували її майстри греки, — від того часу почався вплив Візантії на українське будівництво. В цій церкві приміщено мощі св. Климента, які Володимир привіз з Корсуня. Церкви прикрашували іконами і церковними речами, що їх багато прийшло зі здобиччю із Криму.

Організацією церковного життя займалися зразу корсунські духовні під проводом Настаса, того самого, що допоміг Володимирові добути Корсунь; він став священиком при Десятинній церкві. Але грецькі священики не надавалися до проповідування християнства, бо не знали гаразд мови народу. Тому Володимир звернувся за духовенством, куди інше, до Болгарії, де був самостійний патріархат в Охридї. У болгарській церкві уживано у богослуженнях болгарської мови і ця мова перейшла й до нашої церкви і уживається дотепер під назвою старо-словянської.

Осередком церковної організації була столиця держави, Київ, в якому зложено митрополію тобто верховне єпископство. Друге єпископство було у Переяславі, також з назвою митрополії; пізніше єпископські столиці появилися в Чернігові, Турові (на Поліссі), Володимирі, Перемишлі і інших значніших городах.

Устав Володимира

Разом з християнством прийшли до нас церковні закони. Принесло їх болгарське і грецьке духовенство, а князь приказав зібрати їх в одну книгу, що зветься Уставом Володимира. Цей устав не дійшов до нас у первіснім виді, бо пізніше нераз духовна влада його змінювала і доповнювала; але є у ньому кілька постанов, що напевно належать до часів Володимира. У першій частині Уставу князь назначає десятину на утримання церков. Ця десятина обіймала різні роди доходів: з суду, з торгу, з домів, зі збіжжя, з ловів, зі стад і взагалі з усяких прибутків.

У другім розділі князь затверджує церковний суд. До суду духовенства належали передовсім справи, що торкалися поганських обичаїв. Церковний суд карав умикання цебто старовинну крадіжку дівчат для шлюбу, знахорство, чарівництво, відьомство, зашіптування, варення чудодійного зілля, молитви і жертви по лісах і водах — всякого роду останки давніх вірувань. Дальше розглядалися тут злочини проти християнства: як хто порубає хрест або посіче стіну церкви, добуде мерця з могили, уведе худобу до церкви і зневажає якнебудь християнську віру. Нарешті до церковного суду належали справи про неправні подружжя, розвід, спори за майно, побиття батька або матері. Позатим у всіх справах підлягали судові церкви т. зв. церковні люди. Це були передовсім члени духовного стану і їх родини: ігумен, чернець, священик, диякон, попадя, попович, проскурниця (жінка, що пекла проскурки); дальше також люди, що шукали захисту при церкві, різні старці і каліки: «прошеник», що добув чудесне виздоровлення; «задушний чоловік», — невільник, пущений на волю, за чиюсь душу; «сторонник», — прочанин; сліпець, хромець і ін.

На кінець єпископам віддано догляд за мірами й вагами в містах; мали вони берегти їх справедливости, «не умножати ані умаляти».

Чужосторонні місії на Україні

У свіжо наверненій землі було багато церковної праці, а недоставало духовенства. Князь притягав священиків з найближчих християнських земель, з Греції і Болгарії, але все те було замало. Тому охотно витав усяких місіонарів, що приходили з інших країн, у жадобі служити Христовій вірі.

За Володимира були на Україні також західні, латинські місії. Не було ще тоді роздвоєння у християнській церкві, не було завзятої боротьби між обрядами; Володимир з тою самою ввічливістю приймав латинських проповідників як грецьких, бо для всіх було доволі місця. Одним з таких місіонарів був німець Бруно з Кверфурта, у чернецтві Боніфацій, чоловік близький до цісаря Оттона III. Він перейнявся бажанням проповідувати християнство невірним народам, прийняв єпископські свячення, виїхав зразу на Угорщину, потім приїхав до Києва біля 1008 р. Метою його була земля печенігів, «найлютіших з усіх поган», хотів він повернути їх на Христову віру. Про свою поподоріж Бруно оповідає так:

«Князь Русів, великий і багатий володар, проти моєї волі затримав мене місяць у себе, ніби що я хочу сам себе занапастити. Умовляв мене, щоби я не йшов до такого невірного народу; не здобуду їх душам ніякої користі, а тільки смерть собі здобуду і то найлютішу. Але не зміг мене умовити, та іще якесь видіння про мене налякало його. Тоді з військом два дні проважав мене до останньої границі своєї держави, яку він задля ворожих нападів оточив звідусіль міцною і довгою огорожею. Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він з своєю старшиною йшов за нами і так вийшли ми за ворота. Він став на однім горбі, я на другім: обнявши руками, ніс я хрест Христовий і співав прегарний спів: «Петре, чи любиш мене, паси вівці мої». Коли закінчено спів, князь прислав свого старшину до нас, з такими словами: «Я довів тебе, де кінчиться моя земля і починається ворожа. На Бога, прошу тебе, не занапащай на сором мені свого молодечого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години, без користі, без причини загинеш гіркою смертю». Я відповів: «Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до поган».

Відважний місіонар зі своїми товаришами пішов у степи. Ішли два дні, а третього дня ранком зустріли першу ватагу печенігів. Вістуні скликали нарід на раду. Дика юрба кинулася на покірних черців, почала їх штовхати, бити, водити з місця на місце. Нарешті дійшли до старшини, той вислухав мови Бруна і дав себе переконати, що місіонар прийшов з добрими намірами. Дозволено йому ходити свobodно і він обійшов три печенізькі орди. Вислід місії був невеликий, ледве тридцять печенігів прийняло християнство.

Бруно наклонив орду до перемир'я з Володимиром і вернувся до Києва. Володимир згодився на мир з печенігами і навіть дав свого сина на закладника. Бруно висвятив одного з своїх товаришів на єпископа для печенігів і він разом з Володимировим сином виїхав знову у печенізьку землю. Бруно поїхав в іншу сторону, до прусів над Балтійським морем, і там погіб мученичою смертю 1009 р.

Другим західнім місіонарем був єпископ Райнберн, також німець родом. Він приїхав на Україну як капелян доньки польського князя Болеслава Хороброго, що стала жінкою Святополка, найстаршого Володимирового сина. Німецький історик Тітмар не має слів похвали для місіонарської діяльності Райнберна: «Скільки працював він у повіреній йому справі, на це не вистарчить ані мого знання ані красомовности: І поруйнував і спалив поганські храми; в море, присвячене бісам, кинув чотири камені, помазані святим миром і

очистив море свяченою водою; вивів всемогучому Господеві нову галузь на неплодючому дереві, тобто поширив проповідь у цім народі неосвіченим; тіло своє морив безсонницею, нуждою і мовчанкою, а серце обернув до богомисленної задуми».

Але цей святець пустився на політичну інтригу, утримував потайні звязки з Болеславом і підюджував Святополка проти батька; Володимир був примушений увязнити і сина й єпископа: Райнберн умер у вязниці.

Наслідки християнства

Володимир прийняв християнську віру з різних причин. Передусім були тут релігійні мотиви: бажав він знайти правдиву, певну віру. Культ давніх богів, убогий змістом і нерозвинений, без ясних вказівок про загробове життя, не міг йому ні його сучасникам уже імпонувати. Володимир зацікавився віруванням сусідних народів, жидів, магометан, латинян, греків, — врешті вибрав християнство у грецькому обряді.

Поруч з чисто релігійними бажаннями йшло також змагання до підєму культурного життя. Володимир і його дорадники відчували добре, що погани стрічаються всюди з погордою; що хоч київська держава велика, багата і могутня, то християнські сусіди глядять на неї з легковаженням. Бажалося їм скинути з себе клеймо варварства і стати нарівні з культурними народами.

Врешті були й мотиви політичні. Коли Володимир прихилився до грецького обряду, то не тільки тому, що його послам подобалося так дуже грецьке богослуження; він прийняв грецьку віру тому, що це був поміст до близьких звязків з Візантією. Візантійська держава стояла на першому місці у тодішньому політичному світі; Володимир знав це добре, шукав союзу з могутнім сусідом і прийняв грецький обряд, щоби дістати руку грецької царівної. Як шурин візантійського цісаря мав він уже відкриту дорогу на всі європейські двори.

Християнство дало Україні також великі користи у внутрішньому житті. Християнська віра стала цементом, який сильно звязав і різні землі і народи в одну державну цілість. До того часу такого злучника не було. Різні племена мали власні вірування і звязану з ними культуру, і неохотно віддавалися під вплив полян чи варягів, які не могли дати їм релігійної системи. Інакше було з християнством. Релігія високо розвинена, з суцільним світоглядом, з приписами, що обіймали усі життєві справи, — така релігія не боялася ніякого суперництва і всі поганські вірування усувала з непереможною силою. А що ця віра йшла з Києва, з доручення київського князя, та разом з тим різні частини держави вязалися в одну, суцільну, неподільну цілість.

Християнство мало великий вплив на зміну обичаїв. Сам Володимир, як каже літописець, по хрещенні став лагідніший, закинув своє попереднє розгнuzдане життя, старався не допускати до проливу крови, опікувався бідними і немічними. Не було вже мови про те, щоби складати жертви з людей, поволі зникали різнородні варварські обичаї у подружньому житті наших племен. Християнська віра зрівняла людей, полекшила долю нижчих шарів, змагала до скасування невільництва.

Із стану варварства Україна переходила до вищої культури.

Шкільництво й освіта

Разом з християнством появилися на Україні перші школи. Володимир, оповідає літописець, «почав брати у визначних людей діти і давати їх на книжну науку; матері тих дітей плакали за ними, бо ще не утвердилися у вірі, — плакали якби по померлих».

Школа мала на меті підготувати духовенство, якого багато треба було для свіжо охрещеної країни, а також урядовців для держави. Школи засновувано зразу тільки при єпископських катедрах та при більших церквах. Навчання обмежувалося до читання, писання та пізнання святого письма. Учило саме духовенство, зразу певно тільки болгарські священики, що могли з дітьми порозумітися, пізніше підучені місцеві сили. Школа вводила молоде покоління у культурний світ. Навчання у Києві вже у перші часи було поставлене поважно; із Володимирової школи вийшов пізніший митрополит Іларіон, що визначався широкою освітою на візантійський лад і вславився як проповідник; освіту придбав він на місці, на Україні.

Сам Володимир «любив слова книжні», тобто охотно слухав читання, особливо святого письма. Чи князь добув і сам мистецтво читання і писання, про це літопис не згадує; але своїм дітям дав освіту, Ярослав славився вже як прихильник книжки.

При церквах і школах повставали вже перші бібліотеки; покищо були в них книги релігійного змісту.

Державні відзнаки

Володимир бажав показати назверх, що його держава стала на вищому щаблі розвитку, і за прикладом інших володарів почав уживати почесних державних відзнак.

Зразком для нього була Візантія. На царгородському дворі і сам цісар і його родина і цілий двір уживали різних приписаних одягів, риз, корон, діядемів. Коли Володимир узяв за жінку візантійську царівну, його шурина — цісарі певно подбали, щоби підняти його значіння й признали йому свої цісарські відзнаки. Давний літопис не згадує про це нічого, але пізніше був дуже поширений переказ, що при свому подружжі Володимир дістав відзнаки цісарської влади. З цих відзнак найважливіша була корона. У скарбі московських царів переховувалася т. зв. шапка Володимира Мономаха; це дійсно давній візантійський діядем й деякі учені здогадуються, що це саме корона Володимира Великого. Що князь справді уживав корони, на це доказом є Володимирові гроші, на яких він зображений у короні.

Володимир перший з українських князів почав бити свою монету. Робив він це також у тім намірі, щоби зробити більш відомою свою державу. Володимирові гроші були золоті і срібні. Роблені вони на зразок візантійських. На одному боці є образ Христа, на другому постать самого князя, що сидить на престолі, у царських відзнаках, з хрестом у руці. Написи є:

«Володимир на столі», «Володимир, а се его золото» або «Володимир а се его серебро».

На деяких монетах зображений тодішній герб київської держави, тризуб. Звідки прийшов цей геральдичний знак і що він означає, про це є різnorodні здогади. Одні учені думають, що це давній герб Рюриковичів, принесений зі Скандинавії; вже давніші князі мали свої печаті, — згадують їх у договорах з греками, — певно були на них якісь герби, може саме тризуб. Інші здогадуються, що Володимир прийняв герб на зразок Візантії і що тризуб це монограм князя: у сплетених там лініях можна відчитати ім'я «Володимир». Ще інші думають, що це символ

влади й панування на морі, як подібний знак грецького бога і Позейдона. До Володимирових традицій вернулась й нова українська держава, коли 1917 р. прийняла тризуб за свій державний знак.

Відносини до сусідів

Київська держава Володимира була простором найбільша зпоміж усіх європейських держав, хоч границі її дещо зменшилися на сході і полудні. На сході відокремилосся Поволжя; срібні болгари не хотіли признати влади Києва. Але втрата тих земель не мала великого значіння, бо Волга і Каспій втратили вже свою ролю у торгівлі. Більше болюче для України було те, що степ. дістався у руки диких печенігів і утруднений був доступ до моря; але фортифікаційні заходи давали надію, що ці землі перейдуть знову до України. Зате на заході українська держава дістала нові території. Володимир узяв під свою владу Полоцьк і увійшов у землю ятвягів; в той спосіб добув границю з Прусами і ближчу дорогу з Києва до Балтійського моря. Ще важніше було, те, що під рукою Володимира знайшлося Підкарпаття. Тутешні сільні джерела мали велику вагу для Придніпрянщини, особливо від часу, як печеніги замкнули дорогу до соляних озер над Чорним морем. На Волині недалеко Буга Володимир побудував новий город і від свого імени назвав його Володимиром.

З сусідами утримував Володимир мир і згоду. З Візантією від і часу подружжя князя були відносини приятні; розвинулася ще більше торгівля, грецькі купці й ремісники осідали на Україні, а до Візантії ішли часто варязькі й українські дружини. У приятні жив Володимир з угорським королем Стефаном, що так само охрестився і поширював християнство у своїй землі. Добрі звязки були також з чеським князем Андрихом.

Тільки з Польщею мир не утримався. Причиною незгоди були, червенські городи, які зайняв Володимир 981 р., може й інші ще нам невідомі причини. 992 р. війна вже починалася, потім Володимир ходив походом глибоко в Польщу, — але з яким вислідом, про це вже літописи не записали. Пізніше прийшло до миру і згоду закріплено подружжям між Святополком, сином Володимира, та дочкою Болеслава Хороброго. Але згодом Святослав почав бунтуватися проти батька, а Володимир підозривав, що це було за намовою Болеслава; він увязнив Святополка і єпископа Райнберна, що брав участь у цих інтригах. 1013 р. Болеслав рушив проти Володимира при допомозі німців і печенігів; але підчас походу прийшло у війську до бійки, Болеслав звелів вирізати печенігів і так похід покінчився на ніч.

Організація держави

Хоч держава Володимира була менша, як його батька, то зате вона була сильніше зорганізована. Давніше по різних городах сиділи воєводи, зразу варяги, потім місцеві люди, що з князем не були звязані нічим, окрім служби. Володимир завів інший спосіб управи: він постановив намісниками у городах своїх синів. У Турові на Поліссі сидів Святополк, у Володимирі на Волині Всеволод, у далекій Тмуторокані над Озівським морем Мстислав, у Новгороді Ярослав, в Ростові Борис, в Муромі Гліб. В той спосіб всі землі стали більше залежні від княжої влади і управа у них була одностайна.

В тім часі також остаточно покінчився вплив варягів. Володимир на початку свого володіння користувався ще наємним варязьким військом і навіть при його допомозі добув Київ. Але

варяги зажадали тоді окупу від міста: «Це наш город, добули ми його і жадаємо окупу, по дві гривні від чоловіка». Володимир пожалів столиці і задумав варягів позбутися. Покищо сказав їм: «Почекайте місяць, нехай зберуть куниці» (дорогі шкірки на плату). Варяги чекали місяць, а тимчасом князь зібрав інше військо. Тоді варяги пізнали, в чому справа. «Обдурив ти нас», сказали йому, «але покажи нам шлях до Греції». Князь вибрав з поміж них кращих вояків і залишив їх собі, а інших пустив до Царгорода. Але перед ними вислав цісареві звістку: «Ідуть до тебе варяги; не тримай їх у місті, бо зроблять тобі бешкет, порозсилай їх у різні сторони, а назад не пускай ні одного».

За володіння Володимира вже не було варягів на визначніших місцях; між воєводами згадується тільки один варяг, Вуєфаст чи Вовчий Хвіст. Вищі уряди були вже в руках таких людей, як Добриня і Путята, що були місцевого роду.

Відношення до громади

Володимир уважно прислухувався до голосу громадянства. Представників вищих шарів брав до своєї ради і разом з ними обдумував всякі державні справи: «про устрій землі і про війни і устав землі». Могутні бояри і старшини земель допомагали князеві у його праці.

Володимир завів деякі нові закони. Розбійників не карав смертю, як це роблено раніше, а накладав на них грошові кари. Але через те розмножилися розбої. Єпископи звернули на це увагу і питалися князя, для чого не карає смертю. «Боюся гріха», відповідав Володимир. А єпископи сказали йому: «Ти поставлений Богом на кару лихим, а ласку добрим: вільно тобі карати смертю розбійника, але як розглянеш його справу». Тоді князь зніс грошові кари і почав карати смертю. Але по якимсь часі єпископи і старшини порадили йому вернутися до давнього: «Воєнні потреби стали великі, то судові оплати придалисяб на зброю і коні». І Володимир знову завів грошові кари.

Для свого війська Володимир був щедрий і ласкавий. Літописець оповідає, що одного разу вояки почали нарікати на князя: «Зле нам і діється, їмо деревляними ложками, не срібними». Як почув це князь, звелів виковати їм срібні ложки, і сказав: «За срібло і золото не добуду дружини, а з дружиною добуду і срібло і золото».

Народню масу князь приєднував собі великими бенкетами, що відбувалися підчас різних свят і празників. Такі пири тривали по кілька днів, а запрошено на них таксамо старшину, бояр і визначних людей, як бідних і незаможних. На бенкетах роздавали усім мясо, риби, хліб, овочі, а меду давали по кількасот мір. Кожному вільно було приходити на княжий двір, а немичним і хорим, що не могли явитися, довожено страву і напитки возами. Ці Володимирові пири увійшли потім у народні пісні і добрячого князя називано «ясним сонцем».

Смерть Володимира

Під кінець життя Володимир мав багато гризоти з синами. Найстарший Святополк увійшов у підозрілі зносини з Польщею і Володимир відобрав йому турівську землю, увязнив його і тримав недалеко Києва у Вишгороді. Потім знову відмовив послуху Ярослав, що княжив у Новгороді: не хотів платити данини, яку здавна новгородці платили і до Києва. Старий князь розгнівався і приказав рубати ліси та будувати мости, — хотів іти походом на Ярослава. До

того ще прийшли вісти, що печеніги ідуть на Україну; проти них князь вислав молодшого сина Бориса.

Серед тих незгодин Володимир заслаб тяжко і 15 липня 1015 р. умер у своїм дворі на Берестовім, під Києвом.

Бояри затаїли на якийсь час його смерть, бо в Києві був Святополк; йому, як найстаршому належався престіл, але старшина видно хотіла мати князем котрогось з молодших князів, мабуть Бориса.

Похорони Володимира відбулися по старовинному обичаю. Чомусь не годилося виносити княжого тіла на руках; розібрано поміст у горішній кімнаті, де помер князь, і на шнурах спущено тіло покійника наділ і зложено на санях; тіло було обгорнене в килим. Везено його до Десятинної церкви на санях, хоч це було гаряче літо, у липні: такий обряд перевозення мерців саньми, заховався ще дотепер у наших Карпатах. Похоронено Володимира поруч з його дружиною Анною, що померла 1011 р. Кам'яні гробниці їх стояли посередині Десятинної церкви.

Десятинна церква завалилася 1240 р. підчас татарської облоги, тоді і гробниця князя запропастилася. Аж 1635 р. митрополит Петро Могила перевів розшуки у руїнах і віднайшов справді мармурову гробницю; думав перенести ці княжі останки до Софійської катедрі і просив московського царя про нову гробницю, але цар не спішився і свято не відбулося. Частини мощів Володимира переховуються у різних місцях; голова у Печорській Лаврі, інші частинки по різних церквах. Від XIII сторіччя почали Володимира почитати святим.

Характеристика Володимира

Наш літописець зображує князя Володимира в той спосіб, що у ньому немов були дві душі: поганська і християнська. Володимир-поганин був войовничий, жорстокий, рознузданий, — Володимир-християнин визначався лагідністю і милосердям, любив мир, лад і спокій, був строгий для себе. Така внутрішня переміна людини цілком можлива, — християнство мало величезний вплив на людей, особливо на тих, що приймали його щиро, з глибокою вірою. Але рівночасно Володимир був якби символом перемін, які переходило тоді українське громадянство. Україна довгі часи була пострахом сусідніх земель: «варвари-Русь, нарід жорстокий і немилосерний, що не знає ласки до людей» — оце звичайна характеристика наших предків у чужих письменників. З дикою, живлою силою, з молодечою буйністю, з завзяттям, відвагою і погордою смерті, гнали ці північні ватаги на південні, культурні землі, несли знищення, смерть і руїну. Але оце той грізний нарід поволі втихомирився, став лагідний, людяний, перейшов до спокійного життя. Ця переміна ішла сама з себе, під впливом змінених господарських умов та під натиском культурніших сусідів. Але до прискішення її немало причинився сам Володимир. Поширення християнства, засновання шкіл, початки освіти, нове будівництво, зміни в законодавстві, уліпшення управи, уведення України у коло християнських держав — все те великі заслуги князя. Тому пізніші покоління дали Володимирові імя Великого.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Несподівана смерть Володимира Великого була справжньою катастрофою для дальшого будівництва української Державности. Прийшла саме в пору, коли закінчилося «збирання українських земель», а не почалося ще закріплення стійкості тієї велетенської держави. Бож держава Володимира Великого була справді чи не найбільшою державою в тогочасній Європі! Обіймала біля 800 000 кв. км. й простягалася не тільки на українська, але московські, білоруські й фінські землі: простягалася вона на ціле поріччя Дніпра, по Рось і Сулу, доріччя гор. Дністра й Прута, Сяну, Двини, Волхви, гор. Волги й Оки і т. д. Смерть заскочила Володимира саме в моменті, коли відосередні змагання поодиноких земель та їх намісників (вони були синами Володимира) починали виявляти себе чимраз гостріше, не зважаючи на печеніжську небезпеку, яка чорною хмарою залягла південний схід України. Під самим оком Володимира перебував, у ролі в'язня, його найстарший син Святополк, князь турівський, що пробував бунтуватися проти батька. Напередодні смерті готовився Володимир у похід проти другого сина-бунтівника Ярослава новгородського, врешті проти печенігів виправив Володимир свого улюбленого сина Бориса, що його мабуть готовив собі на наслідника на великокняжому престолі. І саме в такий гарячий момент прийшла смерть.

Святополк Окаяний

Політична ситуація викликана смертю Володимира, була напружена. З одного боку односторонній Володимира старалися якомога затаїти катастрофу, поки не верне Борис з дружиною, а тимчасом Святополк уживав усіх засобів, щоби засісти на великокняжому столі. Опанувавши батьківську скарбницю, він почав приєднувати собі киян, рівночасно вислав людей на переговори до кн. Бориса.

Князь Борис, що мав при собі біля 8.000 дружини і воїв, довідався про смерть батька вже під час повороту з походу. Посли Святополка повідомляли його, що він зайняв батьківське наслідство й готов увійти з Борисом у злагоду. Але Борисові, що певне бачив себе великим київським князем, це не промовило до переконання. Він зупинився з військом над р. Альтою біля Переяславля й готовився до наступу на Київ. Але тут трапилося щось, чого Борис не ждав: однієї днини військо покинуло його й відійшло. Можливо, що причинилася до цього нерішучість і невойовничий характер Бориса, можливе теж, що серед війська найшлися агенти Святополка, які наперед збунтували дружину, а відтак убили самого Бориса. Згинув Борис на десятий день по смерті батька й тим промостив Святополкові дорогу до київського стола.

Вслід за Борисом, Святополк наслав душоубців на муромського князя Гліба й деревського князя Святослава. Гліб згинув під Смоленськом, а Святослав по дорозі на Закарпаття. Під Сколем показують ще й досі «могили Святослава».

«Перебю всю братію й перейму владу над цілою Русю» — мав собі сказати Святополк і може би був справді виконав цю страшну погрозу, якби проти нього не станув був сильніший суперник — новгородський князь Ярослав.

Почувши про смерть Бориса, Гліба й Святослава, Ярослав зрозумів, що з Святополком не жартує, та що замість ждати Святополкових душоубців, краще енергійно виступити й помірятися з ним в отвертому полі.

Бій під Любечом

Весною 1016 р. рушив Ярослав проти Святополка, маючи з собою новгородців і один варяжський полк. Святополк зустрів його з ордою печенігів на Дніпрі під Любечом. Довго стояли противники проти себе й не могли рішитися на початок кампанії, поки не виступив Ярослав і енергійним наступом не розігнав печенігів, без яких Святополкові не було чого й робити проти сил Ярослава. Він утік з поля бою до свого тестя польського короля Болеслава. Ярослав зайняв Київ й не бачучи вже перед собою противника, зразу прийнявся за відбудову міста. В першу чергу приступив до будови нової церкви св. Софії, на місці першої, що погоріла підчас боротьби за Київ. Зразу було видно, що це князь-господар і будівничий. Але вдержатися в Києві йому ще тим разом не вдалося. Правда, щоби забезпечитися проти Болеслава, Ярослав увійшов у союз із німецьким цісарем і в порозумінні з ним ходив походом на Болеслава (1017 р.), а навіть захопив якесь польське місто, але це не перешкодило Болеславови перемовити цісаря на свій бік.

Літом 1018 р. рушили на Україну війська Болеслава, що крім поляків мав іще біля 300 німців і 500 мадярів та Святополка, що знову найняв собі печенігів. Ярослав не ждав на напасників у Києві, а вийшов проти них аж під місто Волинь над Бугом. Але битва, що виникла 22 липня, випала для Ярослава нещасливо. З горсткою недобитків опинився Ярослав у Новгороді, й готов був тікати далі, до Скандинавії. Та новгородці й тим разом рішили піддержати свого князя-отчича.

Тимчасом Болеслав із Святополком зайняли волинську й деревську землю, та підступили під Київ. Після короткої оборони, Київ був примушений піддатися (14 вересня) й перенести на собі «горе побіджених». В руки Болеслава попала в Києві велитенська здобич та безліч невільників, що між ними була й родина Ярослава. За прислугу Святополк подарував своєму тестеві Червенські Городи, що їх був привернув до української держави Володимир Великий. Радість Святополка не тривала довго. Підтриманий новгородцями, з новими полками варягів, кинувся Ярослав на Святополка. Похід випав зимою 1018/19 р. й заскочив Святополка неприготованого. Він утік до печенігів, з якими появився на Україні аж весною 1019 р. Ярослав перестрів брата над р. Альтою й видав йому битву. «Пішли проти себе — оповідає літописець — й покрили летське поле хмарою війська. Була тоді п'ятниця, сходило сонце й на ту хвилину наспів Святополк з печенігами. І зійшлися оба війська й почалася січа, якої ще на Україні не бувало. Хапалися за руки й рубалися, кров текла долинами. Тричі сходилися й смерк заскочив їх у бою. І був великий грім і гук і дощ великий і блиск блискавиць; а як блискає блискавиця, так блискала зброя в їх руках».

Закінчилася та битва перемогою Ярослава. «Святополк повернув плечі й утік». Пропав не тільки з поля бою, але й з обрію історії. Тікав кудись на захід, але що з ним сталося невідомо. Літопис оповідає, що він мов Каїн, ніде не міг зупинитися й тікав куди очі несли перед своїми противниками чи викидами совісти — невідомо. Нарешті мав перебігти вже ляхську й чеську землю та в якійсь пущі згинути. З його могили мав підійматися нестерпний сморід, як знак кари за всі злочини «Окаяного». Так прозвав його літописець і таким остав Святополк у пам'яті народу. Засоби, якими він старався зєднати для себе великокняжий стіл, були справді понад прийняту в тогочасному світі міру нікчемні й дикі. За батьківську спадщину боролися перед ним і по ньому, але ніхто не вживав засобів, на які зважився

Святополк.

Позбувшись Святополка й здобувши не тільки великокняжий престіл, але й більшість земель, якими володів його батько, всю українську частину з Туровом і Пинськом. але без Червенських Городів, Ростов і Суздаль, Новгород і Смоленськ, Ярослав старався забезпечити ті здобутки за собою й по можності звязати віддалені землі культурними й торговельними інтересами з матір'ю українських городів Києвом. Очевидно передтим мусів він полагодити низку непорозумінь з Брячиславом полоцьким, а в першу чергу дуже небезпечним суперником, що ним виявився тмутороканський князь Мстислав.

Мстислав Сміливий

Був це князь лицар, під міру свого діда Святослава Завойовника. По словам літопису був він «кріпкий тілом, з лиця румяний, з великими очима. Був сміливий у боях і ласкавий для дружини. Нікому не боронив ні їсти ні пити, скільки воля». Зайнявши собі Тмуторокань, відрізану від решти України печеніжськими ордами, оточений некультурними але войовничими сусідами, Мстислав мав нагоду поспробувати свого гострого меча в боротьбі з кавказькими та кубанськими племенами. Між іншими воював він з касогами (кубанськими черкесами) й 1022 р. трапилася йому пригода, що прославила його навіки в народній пам'яті. Касожський ватажок Редедя, бажаючи уникнути проливу крові, запропонував Мстиславові двобій: хто перемаже, той забере майно й землю переможеного. Перемаг Мстислав, кинув противником об землю, й на очах касожського війська зарівав.

Хоч і пізно, а всеж таки обізвався Мстислав з претенсіями до київського стола. Коли в 1023/4 р. Ярослав перебував у Новгороді, Мстислав рушив з ватагами хозар і касогів на Київ. Але взяти йому міста не довелося. Зате підбив він собі Лівобережжя й осів у Чернигові. Коли згодом наспів Ярослав з Новгороду, зустрілися брати під Листвином біля Чернигова. Ярослав вів з собою варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав мав крім своєї дружини велику кількість сіверян. Битва випала нещасливо для Ярослава. Разом з Гаконом втік Ярослав знову до Новгороду — зібрати нове військо до дальшої боротьби.

Про саму листвинську битву збереглися не тільки літописні записки, але й пісні, при чому підкреслено в них особливу любов Мстислава до дружини. Пісні складали дружинники й їм це дуже подобалося, що Мстислав слав у найгірший вогонь полки сіверян, а дружину беріг від небезпеки. Ранком після перемоги, мав Мстислав ходити по побоєвищі й радіти, мовляв: «тут лежить сіверянин, тут варяг, а власна дружина ціла»...

«Вечором вивів Мстислав своє військо: посередині поставив сіверян, а свою дружину по боках. Настала хуртовинна ніч. Лив дощ, греміли громи й схрещувалися лискавиці. Це нам на користь! — сказав Мстислав своїй дружині. Й почалася січа люта й страшна. Коли блискала блискавиця, тоді запалювалася вогнем зброя й тільки тоді було видно мечі, що рубали одні одних при тому світлі. Вся сила варяг упала на сіверян й потопилися варяги, рубаючи їх. Тоді Мстислав скочив на варягів зі своєю дружиною й почав їх рубати. І побачив Ярослав, що програв і утік з князем варяжським Гаконом, що відрікся своєї золототканої шати».

Поконавши Ярослава, Мстислав і не думав іти на Київ. Він погодився, що це належиться Ярославові, як старшому братові. Сам він вдоволився Черниговом і в тому напрямку почав

переговорювати з Ярославом. Алеж Ярослав теж не хотів переговорювати, як переможений з переможцем, а щойно, як зібрав велике військо, приступив до переговорів. Біля Городка під Києвом, поділилися брати Україною — Ярослав узяв собі Правобережжя, Мстислав — Лівобережжя. Про північні землі в Городку мабуть не говорили. Вони належали безспірно до Ярослава. Відтоді Ярослав з Мстиславом «почали жити мирно, у братній любові й затихли усобиці та неспокої. І була велика тиша на українській землі»... завважує задоволений з такого висліді літописець. З того часу Ярослав помагає Мстиславові в його боротьбі з хижими сусідами Тмуторокані (похід 1029 р. на ясів), а Мстислав помагає Ярославові відвойовувати Червенські Городи.

Боротьба за Червенські Городи

Ярослав

Згодом ходив ще Ярослав кількома походами на захід. В 1038 р. розгромлює Ярослав ятвягів, у 1040 р. йде на Литву, рік згодом воює Польщу, з якої великим князем Казимиром своячиться й заключає союз.

По смерті Мешка (1034 р.) попала Польща в безодню політичного й морального розладдя.

Піднялася буря проти нових форм державного устрою й проти християнства. Цілий край потонув у різні всіх проти всіх. В 1049 р. вдається синові Мешка Казимирові укріпитися в

Польщі і використовуючи союз з німецьким цісарем і Ярославом, брати анархію за чуб.

Поволі, але певно починає Казимир акцію, за яку прозвала його польська історія

«відновником». Алеж без українсько-німецької допомоги бувби Казимир не вдіяв нічого...

Користи, що їх мав Ярослав від Казимира за допомогу були дуже скромні: короткий час

Червенські Городи перестали бути кістю незгоди поміж Польщею й Україною. Рівночасно

Ярослав посвоячився з Казимиром, видаючи за нього свою сестру Добрнігу-Марію, а сестру

Казимира одружив зі своїм сином Ізяславом. Як «віно» за невісткою дістав Ярослав 800

бранців, що їх забрав був з України Болеслав.

Юрїїв

Юрїїв

Розгром печенігів

Здобутки Ярослава на заході й півночі не відвертали його уваги від занятого печенігами

степового півдня України. Але треба признати, що печеніги, поза допомогою Святополкові,

не зважувалися вже тепер непокоїти українських земель на власну руку. Важка боротьба з

Україною за Святослава й Володимира помітно їх ослабила; щойно натиск на них з боку

орди узів-торків та кіпчаків-половців примусив їх поневолі покинути свої кочовища й рушити

на захід. Це саме було причиною їх останньої появи й наступу на Київ у 1034 р. Цілою ордою

станули вони під Київом, де не було тоді Ярослава. Він був у Новгороді й тут зорганізував

армію, з якою рушив на південь. Рішуча битва виникла на рівнині, що на ній станули згодом

собор св. Софії й ціла нова дільниця княжого Києва. Битва тривала цілий день і закінчилася

безспірною перемогою Ярослава. Підчас утечі потопилося багато печенігів у річці Сітомлю.

Решта розбіглася, куди очі несли: «Так вони погинули, а решта їх розбіглася до нинішного

дня» — радіє літописець.

половців

В 1036 р. помер колишній суперник, а тепер вірний союзник Ярослава — князь Мстислав Сміливий. Син його Евстафій умер скорше від батька на три роки. Ярослав побачив себе самотнім володарем цілої (як каже літописець: «єдиновластцем») батьківської спадщини з винятком полоцької волости, якою володів син Брячислава відомий «чудодій» Всеслав. Що більше, Ярослав посунув границю української держави на південь — залишаючи фортифікації Володимира на р. Стугні, він збудував нову її лінію на р. Росі, а велику територію поміж Стугною і Россю заселив бранцями та забудував оселями, зпоміж яких слід згадати місто Юріїв над Россю.

Закордонна політика

німецьким

Скандинавією

Гаральд не зразу здобув серце й руку Ярославни. Коли він заявив Ярославові про свою охоту одружитися з Єлисаветою, Ярослав не відмовив, але заявив, що треба йому чимось прославитися, щоби заслужити собі на руку його дочки. І справді, Гаральд пішов у світ шукати пригод і слави, про що він сам співає нам у складеній ним думі:

«...Наш корабель проминув Сицилію. Ми були гарно одягнені. Бистрий корабель з високою кермою сунув скорим бігом, несучи на собі воїв. Думаю, що непроворний, ледви чи заїхав би туди. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Станули ми до бою з трандами. Їх було більше. Виникла справді страшна й завзята битва. Мене відтягли від їх молодого короля, що я його убив у бою. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Було нас шіснацятьох. Ми вичерпали воду з чотирьох переділок корабля підчас сильної бурі. Тяжко навантажений корабель обливали хвилі. Думаю, що непроворний ледви чи давби собі раду. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я вмю вісім штук: вмю складати вірші, добре їзджу верхом, добре плаваю, вмю їздити на лецетах, вмю кидати списом і веслувати. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Ніхто цього не заперечить, як ми одного ранку зявилися в одному західньому місті, як намахалися там мечем, та як орудували зброєю і які сліди залишили по собі. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я родився там, де упляндці натягають луки. Тепер правлю воєнними кораблями, що їх так ненавидять гречкосії. Від коли ми пустилися у світ, неодні хвилі ми пороли своїми човнами. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...»

Анна Ярославна

Як наглядний доказ живих звязків України з далекою Францією, може послужити подружжя французького короля Генриха з дочкою Ярослава Анною. В 1048 р. король Генрих повдовів і вислав посольство з єпископом Готіє Савейрою на чолі в Київ, просити руки дочки Ярослава. Французький історик Левеск, пишучи про цю виправу, вложив в уста єпископа Савейри слова повні похвал для тогочасної культури України, мовляв «край цей більш об'єднаний,

щасливіший, могутніший, культурніший ніж сама Франція».

Вінчання відбулося 14 травня 1049 р. в Раймсі. З подружжя вродилося трьох синів, з яких найстарший Филип був королем Франції. Овдовіла Анна молодою, ледви 29-літньою жінкою, а була така гарна, що «подібної не було на світі». Вона вийшла заміж за графа де-Крепі, а повдовівши вдруге, вернулась до свого сина Филипа. Будучи королевою, вона приймала участь у багатьох справах, а її підписи збереглися на багатьох державних документах. Між іншими була вона основницею монастиря св. Вінкентія в Сенлі, та, як про це голосила легенда, привезла до Франції з Києва словянське євангеліє, т. зв. раймське, що на ньому французькі королі присягали. Від 1074 р. гине слух по Анні Ярославні. Вона ховається мабуть у монастирське затишша, в якому вмірає. Могилу Анни Ярославни відкрили в XVII в. у церкві абатства Віллієр, недалеко Парижа. На могилі була плита з портретом королевої.

«Тесть Європи»

«Тестем Європи» прозвали історики князя Ярослава. І не даремне. Крім наведених угорі посвоячень з чужоземними династіями, маємо чимало відомостей про неозначені ближче посвоячення Ярославичів. Святослав Ярославич мав бути одружений з сестрою трірського єпископа Бурхарта. Невідомий ближче «руський король» був одружений з дочкою саксонського марграфа Оттона з Орлягмунду, й нарешті ще один невідомий «руський король» мав за жінку дочку штадського графа Леопольда, Оду. Ізяслав Ярославич був мабуть теж одружений з якоюсь німецькою княжною Гертрудою. Котрусь з українських князівен мав батько угорського короля Андрія Володислав Лисий. З України привіз собі жінку й сам король Андрій.

Мрії про Царгород

Станувши на вершку слави, могутности й добробуту, Ярослав не спочив на лаврах. Будучи володарем велитенської держави, він рішився на сміливий плян здобути Царгород і зробити його столицею світової імперії. В 1043 р. висилає він свого сина Володимира в похід на Царгород.

Юрій Кедрин

«Місяця червня, дня 11 р. 1043 трапився похід Руси на столицю. До того часу жила Русь у згоді з ромеями (візантійцями), звязки були певні й купці ходили відсіля й назад. Але під той час випала у Візантії якась суперечка з руськими купцями, з того повстала бійка й одного скита (українця) вбито. Князь цього народу Володимир (син Ярослава) чоловік гарячий і гнівливий, як тільки довідався про цей випадок, розсердився, та не гаючись ні трохи з походом, зібрав своїх людей, скільки їх було здатних до війська, та приєднавши чималу допомогу від народів, що мешкають на північних островах океану, зложив, як кажуть, сили біля 100 тисяч, та посадивши їх на кораблі-однодеревки, рушив на столицю.

Імператор дізнавшись про це, посилає послів й просить Володимира, аби він залишив похід і взявши відшкодування за яку там кривду, хайби через малу причину не ламав віддавна усталеного миру. Колиж Володимир, одержавши лист, на ганьбу прогнав послів й відповів гордо та нерозважливо, імператор, утративши надію на згоду, почав ладитись до бою й собі. Скитських купців, що перебували в державі й тих скитських вояків, що служили при нашому

війську поарештував, і порозсилав по областях, щоби не було якої зради й наладнавши по змозі цісарські тривесельники (трієри) й багато інших, легких і гарно вивінуваних човнів, посадив на них тих військових, що найшлися в той час у столиці; сам сів на цісарський дромон і рушив на скитів, зустрічаючи їх при устю Чорного Моря. Рівночасно чимале кінне військо йшло за ним суходолом.

Обидві сили станули одна проти одної, але жадна не хотіла починати бою. Скити стояли, спокійно в пристані, а цісар ждав їхнього нападу. Так минав час і зближався вечір. Цісар знову післав послів до згоди, але варвари знову відправили їх з неславою, вимагаючи від цісаря заплатити їм по три літри золота на кожного вояка. Відповідь була неможлива й цісар рішився на бій. Василь Теодорокан, узяв на приказ цісаря три трієри і рушив до скитів; вігнався поміж їх кораблі й спалив сім кораблів штучним вогнем разом з людьми, а один полонив. Людей, що були на ньому, одних повбивав, а других примусив тікати. Колиж скити побачили, що наближається цісар з усією силою, кинулися тікати, але буря винесла їх на місце, де були скелі та підводне каміння. Там втратили вони більшу частину своїх кораблів, а тимчасом з суходолу нападали на них вояки, що тудю йшли й багато їх побили. Потім нарахували 15.000 трупів, що їх море викинуло на беріг.

По тій перемозі над скитами цісар постояв цілих два дні, а на третій вернувся до столиці, залишивши два полки, щоби вони обїздрли й пильнували берегів. Двацять два тривесельники, відірвавшись від решти фльоти, пігнали за скитами й запопали їх на якорі в якійсь пристані. Скити окружили їх з усіх боків. Ромеї кинулися тікати, але варварські кораблі встигли загородити залив. Ромеї станули до боротьби, але їх побито. Скити полонили чотири трієри разом з адміральським кораблем і всіх людей на них побили. Решту ромейських кораблів викинули на беріг, на мілини й скелі, де одні люди потонули, а інших полонили варвари й віддали їх мечеві та неволі. Ті, що спаслися вернули до своїх, піші й голі.

Побачивши, що справа не пішла так, як сподівалися, почали скити думати про поворот додому. Коли вони плили морем і йшли суходолом, бо багато кораблів потонуло й не стало для всіх, перестрів їх воєвода дунайських замків Катальон Вест. Біля Варни напав на них, багато побив, багато розігнав, а 800 взяв у неволю й повязаних відіслав цісареві... Там їх, по тогочасному, східньому звичаю — осліпили. На тому й закінчився останній похід великокняжої України на Царгород.

Згодом українсько-візантійські взаємини наладналися, але південний, чорноморський шлях підбоїв перестав на довго вабити сміливців з України.

Культурна праця Ярослава

Реєструючи успіхи культурної праці Ярослава, каже м. і. літописець: «Буває так, що один зоре землю, а другі засіють, ще інші пожнуть і споживають рясні овочі. Так і тут: «батько Ярослава зорав і змягчив землю, Ярослав засіяв, а ми споживаємо». І справді, подібно, як політика Ярослава у збиранні українських земель була очевидним повторенням роботи Володимира, так його культурна праця була свідомим продовженням праці батька. Забезпечивши державу перед внутрішніми потрясеннями й воєнними несподіванками, приклав Ярослав усю свою енергію до того, щоби підняти Україну на якнайвищий культурний

рівень, а її столицю Київ уподобити до столиці тогочасного культурного світа — Візантії.

Церква

«За Ярослава почала рости й множитися християнська віра» підмічує літописець. Володимир завів християнство і признав йому права державної релігії, а Ярослав робив усе можливе, щоби його поширити й уgruntувати. А що в тогочасному християнському світі панувало переконання, що нема спасення поза монастирськими мурами, то й не диво, що й Ярославові довелося прикласти руку до будови монастирів. Він то побудував і вивінував у самому Києві монастирі Юрія та Ірини, за нього теж викопано перші келії Києво-Печерського монастиря. Відомо теж, що Ярослав старався помножувати єпископські катедри, змагаючи рівночасно до українізації й унезалежнення української церкви від влади царгородського патріархату. В 1051 р. скликав він собор єпископів у Києві й довів до того, що на ньому вибрано київським митрополитом не грека, як дотепер, а українця, визначного церковного письменника й проповідника Іларіона. З нових єпископських катедр закладених Ярославом знаємо про катедру в Юрієві над р. Россю.

Освіта

За словами літопису, Ярослав днями й ночами читав книги, зібрав письменників і гарнописців та велів їм перекладати й переписувати церковні книги, що з них утворив згодом поважну книгозбірню при катедрі Софії в Києві. Рівночасно він усіма силами підтримував шкільництво, вводячи свого роду «шкільний примус» поміж боярські діти.

«Руська Правда»

В порівнанні в законодавню діяльність Володимира, Ярослав залишив свого батька далеко поза собою. Створивши вже куди більш упорядковані суспільно-державні умови, Ярослав міг уже більше уваги присвятити праву — й законодавству. І справді, він не тільки видав кілька законів, що упорядковували відносини поміж княжими дружинниками й громадою, але упорядкував й зібрав у одну книгу (кодекс) старі закони. Ярославові приписує історія створення збірника законів званого «Руською Правдою», хоча в неї попали закони давніші й пізніші від володіння Ярослава. З XIII ст. починаючи ходить у відписах збірник законів прозваний «Суд Ярослава Володимирича». Видно, Ярослав мав за життя славу замітного організатора й законодавця й таким перейшов до пам'яті потомности.

Будівництво

Ми бачили, що як тільки Ярослав осів у Києві, зараз таки взявся до будови софійської церкви, що погоріла підчас боротьби за Київ. А вже як Ярослав уgruntував свою владу в Києві й упорядкував відносини не тільки з удільними князями-намісниками, але й ближчими та дальшими сусідами, тоді почав він справді величаву будівничу діяльність, що в ті часи перемінювала Київ у мистецький самоцвіт східньої Європи. Як тільки розгромив Ярослав печенігів, то зараз побудував на побоевищі величаві Золоті Ворота з церквою Благовіщення, згадані вже монастирі Юрія та Ірини й гордість того часу — величаву Софійську Катедру.

Монета

Володимир велів бити золоту й срібну монету, але по ньому вже не б'ють на Україні золотої монети. За Ярослава били монету срібну з написом «Георгія — Ярослава». Вона була дуже гарна й тонка виконанням й мала на одному боці зображення християнського патрона Ярослава — Юрія, а на другому тризуб, тільки дещо відмінний від того, що був на Володимирових монетах. Перед Ярославом випустив дещо срібної монети його суперник Святополк; монети ці подібні до Володимирових: на одній стороні є портрет князя на престолі, на другій тризуб. Напис доволі невизначний. З великим трудом можна там прочитати: «Стополкъ на столі, а се его серебро».

Характеристика Ярослава

Ярослав правив цілих сорок літ і за той час закріпилася й усталила державна організація та культура України. Примушений зразу зводити порахунки з своїми конкурентами, Ярослав довго не мав воєнного щастя: його часто перемагають — Святополк і Мстислав і він постійно тікає в Новгород набирати нових сил до дальшої боротьби. Але в боях з закордонними ворогами йому щастить. Його впливи на польські справи, відбір Червенських Городів, здобутки на півдні й півночі, все те свідчить про немалий талант і щастя Ярослава. Впарі з тим іде його політично-дипломатичний змісл виявлений у цілій низці союзів і подружних звязків з чужими династіями. Неменче енергії й зрозуміння виявив Ярослав у культурній праці й внутрішній організації велетенської держави. Говорить про це звязання імени Ярослава з «Руською Правдою», що поправді була загальним збірником законів, зпоміж яких тільки деякі можна приписати Ярославові. А всеж таки, при всіх своїх подвигах і заслугах для України, сучасність не вміла чи не хотіла нам зберегти його духового портрету, не оспівала його в піснях, як Мстислава, ані не оповила переказами, як Володимира. А коли й збереглося щонебудь у піснях і переказах з часів Ярослава, то навіть у таких подіях, як його бої з Святополком чи Мстиславом, сама особа Ярослава стоїть, наче непричасна, з боку. Героями тих пісень і переказів є завсіди противники Ярослава. Так і видно, що Ярослав, що з такою енергією збирав українські землі й звязував їх з собою, не виявляв при тому якихось особливих рис свого таланту й характеру, але йшов шляхами й вживав засобів, що їх з таким успіхом випробував його батько Володимир Великий. Не диво, що потомність, бажаючи йому чимнебудь віддячити за працю вкладену в фундаменти української державности, прозвала його Мудрим.

Смерть Ярослава

Ізяславові

Святослав

Всеволод

Ігор

Вячеслав

право старшинства

вітчинне

ЯРОСЛАВИЧІ

Ще не закінчилися похоронні обряди над тілом Ярослава Мудрого, як повторилося те саме, що було по смерті Святослава й Володимира. Люди не змінилися й не змінився на краще закон про наслідство. А якби й він був ідеальний, то нікому було заступитися за його повагою. А змагання до влади й незалежності, що руководило наслідниками Ярослава, не було їх особливою прикметою чи хибою. Міжусобиці й коромоли шаліли тоді скрізь, а в нас вони скінчились сумніше тільки тому, що впоряд з ними підрізували українську державність дикі кочівники...

Хоч Ярослав й заповів своїм синам, щоби вони берегли права старшинства у відношенні до київського стола; то це були тільки гарні слова й побажання, проти яких стануло само життя. Ідея збирання українських земель ще була жива, тільки не було вже людей, щоби її перевели в життя.

Володимир Великий утратив сім літ на те, щоби об'єднати у своїх руках батьківські землі. Ярослав Мудрий боровся за те саме вже двацять літ. З наслідників Ярослава син його Всеволод опанував велику частину батьківщини. Помітних успіхів у збиранні земель добився син Всеволода Володимир Мономах й нарешті останнім із щасливих «збирачів» був син Мономаха Мстислав. Чим далі тим більше зникала й переживалася ідея збирання земель й висовувалася на перший план ідея волосної окремішності.

Ізяслав

Ізяслав

Всі три брати разом ідуть присмирювати полоцького князя Всеслава, що був захопив Псков та зайняв і пограбив Новгород. На ріці Немизі зустрілися брати й почалася нещаслива для Всеслава кривава й безпощадна січня, оспівана у Слові о полку Ігоревому:

«На Немизі снопи стелють головами, молотять сталевими ціпами,

На тоці життя кладуть, віють душу від тіла,

Немези криваві береги не добром засіяно, а кістками синів руських»...

Всеслава полонили з обома синами й увязнили в Києві, а полоцька волость перейшла до старших Ярославичів. Остаточно спільними силами здобули собі три старші Ярославичі — Волинь з Галичиною та Полоцьк, які взяв собі Ізяслав, що зате відступив Святославові Новгород, а Смоленськ взяв собі Всеволод. Але дальший хід внутрішньої гризні перебила на момент небезпека з степу.

Торки

узів

торками

Самих торків було розмірно небагато, але вони отвирали похід куди численішої орди кіпчаків, що їх наші історичні джерела називають половцями. Торки не зважувалися нападати на українські землі й трималися осторонь них. Щойно коли натиснули на них половці, вони подалися дещо на захід. І тут власне натрапили на енергійний спротив українських князів, що вперше виступили офезивно проти пришельців із степу. В 1060 р.

трійця найстарших Ярославичів (Ізяслав, Святослав і Всеволод) зібравши багато війська, рушила на конях і на човнах проти торків. Торки навіть не посміли протиставитися українським військам й пішли за Дунай. Тут вони якийсь час пустошили забалканські землі, поки сильна негода не здесяткували їхньої орди. Тоді частина її піддалася Візантії й була поселена в Македонії, а частина вернула назад у чорноморські степи, де вони здебільша піддалися українським князям, що розселили їх по окраїнах. Сліди торської кольонізації віднаходимо в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині та південній Галичині.

Половці

Прогнавши торків, українські князі дістали куди гірше сусідство половців, що вже рік по розгромі торків напали на переяславське князівство, поконали князя Всеволода й спустошили землю. В 1068 р. напали половці знову на Переяславщину. Проти них виступили всі три Ярославичі, але в боротьбі над Альтою їх побито, а переможці кинулися грабити українські землі по обох боках Дніпра.

Київське повстання

Невдачний бій над Альтою призвів до великих народніх заворушень у Києві, що їх мабуть викликали недобитки знад Альти. Вони скликали на торговиці віче й вирішили зібрати військо та знову рушити на половців. Післали до князя, щоб дав коней і зброї. Невідомо чому, але Ізяслав відмовив. Факт, що в княжому «порубі» (в'язниці) сиділо багато ув'язнених киян, свідчив-би про те, що вже давніше звязки міщан з князем були не найкращі. Відмова князя обурила киян до того, що вони підняли отвертий бунт. В першу чергу кинулися на двір київського тисяцького Коснячка. Не заставши Коснячка дома, половина збунтованих кинулася на в'язницю, визволяти своїх, а решта пішла на княжий двір і почала сварку з князем. З черги народ кинувся на тюрму — визволяти князя Всеслава. Побачивши такий зворот революції, князь не ждав кінця, але разом з братом Всеволодом і боярами втік з Києва. Народ кинувся грабити княжий двір, а визволеного Всеслава посадив на великокняжий престіл.

Всеслав

Сім місяців просидів Всеслав на великокняжому столі. Дарма, що був він той «віщий», про якого стільки збереглося переказів, а Слово о полку Ігоревому співало про нього: «Князь Всеслав судив людей, князям порядкував городи, а сам ніччю вовком ганявся. З Києва перед півнями добігав до Тмуторокані, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому ранком дзвонили у святої Софії в Полоцьку, а він уже з Києва слухав того дзвону. Та хоч яка віща була в нього душа, то часто доводилося йому зазнати біди. Давно вже проповій йому віщий Боян, що йому ні своєї долі ні суду божого не минути»...

Поворот Ізяслава

Втративши Київ, Ізяслав не важився його відбивати власними силами. Слідами Святополка Окаяного, він подався в Польщу й підбехтав Болеслава Сміливого допомогти йому. Весною

1069 р. рушив Болеслав з Ізяславом і польським військом на Київ. Проти них вийшов з Військом Всеслав під Білгород, але зневірившись у можливість перемоги, ніччю покинув табор і втік до свого Полоцька. Як говориться в Слову о полку Ігоревому: «діткнувся зброєю золотого київського стола, вовком ніччю проскочив зпід Білгороду, окутаний синьою млою...» Киянам не було що робити без проводу й вони вернулися до Києва; зразу хотіли здатися на ласку й неласку Ізяслава, але потім роздумали й поспробували взяти собі котрогось з князів до помочі. Вони післали до Святослава й Всеволода післанців, які більше-менше сказали їм таке: «Ми зле зробили, що вигнали свого князя, а тепер він веде нас на Польщу. Ідіть до нас на свою батьківщину. Коли не прийдете, то нам не лишається нічого іншого, як запалити місто й іти собі геть, у грецьку землю»... Але ніодин з князів не захотів стати, бодай покищо, проти Ізяслава і сил його польського союзника. Князі відповіли киянам, що вони заступляться за ними перед Ізяславом, а навіть загрозять йому війною, якщо він допустить до нищення Києва польським військом. «Всеслав утік — переповідає літописець посольство Святослава й Всеволода до Ізяслава — тай нема кому противитися. Не веди ляхів у Київ, а коли ти хочеш мститися й нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини!» Загроза була поважна й Ізяслав увійшов до Києва тільки з малим відділом поляків та Болеславом поклявшись, що міщанам не зробить ніякого лиха. Але він не дарував киянам ворохобні. Виконавцем кари назначив свого старшого сина Мстислава. Сімдесят киян поклало свої голови під топір, багато осліпив, при чому поміж одних і других, як звичайно при таких самосудах, попали й непричасні до ворохобні. Вдруге в житті зломав Ізяслав слово. Перший раз при арештуванні Всеслава, тепер при недодержанні умови з містом. Тоді теж погорів київський Подол, а Ізяслав, щоби забезпечитися перед ворохобною на майбутнє, переніс торговицю на «гору», де пізніше був т. зв. бабин торг. Відвоювавши київський стіл, Ізяслав затримав ще якийсь час польські війська й розділив їх по кватирах «на прокорм». Але вони почали бешкетувати й їх почали поволі різати. Це примусило Болеслава вертатись домів. По дорозі він зайняв, після довгої облоги, Перемишль на що мабуть була тиха згода Ізяслава..

Якийсь час по відібранню Києва, Ізяслав почував себе тут зовсім певно, але згодом почали псуватися відносини поміж старшими Ярославичами.

Як то часто буває у великій політиці, так і тепер прийшло до нежданої згоди поміж Ізяславом і полоцьким Всеславом, та до розладдя поміж Ізяславом та двома другими членами недавнього трьохмужжя — Святославом і Всеволодом. Що саме привело до розладдя — невідомо, але можна думати; що недавня пропозиція киян, які запрошували котрогось з братів Ізяслава на київський престіл, не проминула безслідно. Вона тільки підбехтала амбіції князів, а головню енергійного Святослава, хоч і Всеволод не був від того. До тогож і самі кияне не могли забути Ізяславові його кривавої розправи з бунтівниками, а такий впливовий чернець, як Антоній Печерський, не могучи чомусь погодитися з Ізяславом, перенісся потайки до Чернигова, де напевне не гамував апетитів Святослава на Київ. Вкінці прийшло до вибуху.

Ранньою весною 1073 р. виступив Святослав й Всеволод проти Ізяслава. Але, подібно, як підчас київської ворохобні Ізяслав не зважився на опір, а забрав скільки міг майна й родину, утік утертою дорогою до польського князя Болеслава. Безпосередно по тому проголошено

київським князем Святослава, а оба брати-побідники поділилися Ізяславовими волостями. Видно, що за втікачем не гонив ніхто ані дороги йому не заставляв, коли Ізяслав міг вивезти з Києва багатства, від яких ставало людям моторошно в Польщі та Німеччині. Коли вірити літописцеві, то Болеслав хоч і взяв від Ізяслава гроші за допомогу, але «показав йому путь від себе» й допомоги не дав. Бо й справді, в тогочасній середущій Європі не було кому цікавитися східними справами. Всі держави, були розбиті на дві ворожі партії — папську (північні німецькі князівства, Саксонія, Польща й угорський король Гейза) та цісарську (південно-німецькі землі, Чехія й угорський король Кольоман). Рівночасно в кожній з тих держав боролися поміж собою громадяни роз'єднані на такіж самі табори. Болеслав, хочби й хотів дати Ізяславові допомогу, не міг цього зробити. В кожному разі ця допомога не могла бути велика й рішача. Про якусь слабу акцію поляків на українському пограниччю говорить Мономах у своїм життєписі оповідає, як його вислав Святослав у Берестє, на пожарище, та як він ходив у Сутиск «творити мир з ляхами». В тому мирі Болеслав зрікся інтервенції в користь Ізяслава, за що дістав поміч українських князів проти Чехії та Угорщини.

З черги подався Ізяслав до німецького цісаря Гайнріха IV. Було це в січні 1075 р. На цісарському дворі в Майнцу з'явилися рідкі гості й принесли з собою «безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах».

Діставши дорогі подарунки й напевне багато грошей, цісар Гайнріх, хоч і не думав чи не міг думати про інтервенцію, всеж таки вислав до Святослава трірського владика Бурхарта й загрозив Святославові війною з Німеччиною, якщо він не поверне Ізяславові київського стола. На ділі з того посольства нічого не вийшло. Святослав тільки найшов нагоду похвалитися перед послами своїми багатствами, на що послы мали сказати, що багатство, само по собі нічого не значить, дорожче від багатства військо, що зможе й не таке здобути. Але так Святослав дома як і Ізяслав на чужині, заімпонували німцям своїми багатствами непомалу. Тогочасний німецький хроніст Лямберт каже, що Бурхарт привіз цісареві від Святослава стільки золота, що його ніхто з живих не з'явив стільки в Німеччині. І не диво. Тогочасна Україна, безпосередня наслідниця культури грецьких кольоній, країна, що не переривала торговельно-культурних зв'язків з далеким Сходом, а в першу чергу Україна як переємниця візантійської культури, могла здивувати тогочасну Польщу чи Німеччину не тільки багатством золота, самоцвітів і якістю матерій, але й мистецьким рівнем своєї біжутерії та одягів.

Посольство до папи Григорія VII

Довго було Ізяславові ждати на поворот цісарського посольства й він додумався поспробувати щастя в папи. Що папа був непримиримим ворогом цісаря, це його не бентежило. В квітні 1075 р. з'явився на папському дворі один із синів Ізяслава, та в імені батька попросив від папи «руського королівства», як ленна (надання) св. Петра. І з того посольства не було Ізяславові ніякої користі. Правда, папа Григорій VII спромігся написати дві буллі (грамоти) одну до Ізяслава, а другу до Болеслава, але вони не мали ніякого значіння для князя-вигнанця. Навіть просьба папи до Болеслава, щоб той повернув Ізяславові гроші, що він узяв від нього на «інтервенцію» зовсім не зворушила Болеслава.

Остаточно усі спроби Ізяслава зацікавити своєю справою західню Європу не довели до нічого. І Болеслав і цісар і папа не відмовлялися від Ізяславових подарунків, але ніхто з них не спішився йому помагати. Щойно смерть його суперника Святослава (27 грудня 1076) протерла йому поворот на київський престіл.

Князювання Святослава

На київському столі вдалося Святославові посидіти недовго — усього чотири роки. Хоча Ізяслава кияни не любили, бо не могли йому забути кривавої розправи за ворохобню, то й Святославові не вдалося добути великої популярності. Особливо сильна була опозиція проти нього в колах дружини та духовенства. І одні і другі заявили себе по стороні Ізяслава, а печерський ігумен Теодозій раз ураз дорікав Святославові, щоб той повернув київський стіл Ізяславові. Святослав старався приєднати собі духовенство як міг і це йому почасти вдалося. По тогочасній моді він щедро вивінував нову печерську церкву, заклав монастир свого імени (Симеона) та велів переписати збірник богословських статей, відомий під назвою «Збірника Святослава». Збірник переписаний був якимсь діяконом Іваном (1073) та украшений трьома прекрасними мініятурами, між іншим й родинним портретом Святослава. Короткий час володіння й опозиційні настрої оточення не дали Святославові розвинути ширшої діяльності ні у внутрішній ні в зовнішній політиці. З закордонних зв'язків Святослава знаємо тільки про якесь посольство до нього від німецького цісаря (крім Бурхартового) та про допомогу Святослава візантійському цісареві Михайлові проти повстанців у Херсонезі. Помер Святослав ледви 49-літнім чоловіком по невдалій операції якогось боляка на шиї, а поховано його не в Києві а в чернігівській церкві Спаса, наче на потвердження того, що в Києві йому й за життя не було місця.

Ізяслав у Київі

Негайно по похоронах Святослава, дня 1 січня 1077 р. відбувся святочний візд Всеволода на київський стіл. Чернігів зайняв його син Мономах, Волинь припала синові Святослава Олегові. Й було би може на тому й стало, якби на Київ не рушили полки польського короля Болеслава, що тепер найшов уже час і змогу поцікавитися справою Ізяслава. Проти польських військ виступив Всеволод на Бузі, але до бою не прийшло. Справу полагодили брати угодою й разом вернулись до Києва.

Дня 15 липня 1077 р. засів Ізяслав утретє й останнє на київському столі.

Але втішатися йому поверненою батьківщиною довелося недовго. Між Святославичами й Всеволодом, що захопив їхні землі, прийшло до війни, в яку випало вмішатися й Ізяславові. Олег Святославич, що йому Всеволод забрав Чернігів і Борис Вячеславич, якого Всеволод вигнав зі Смоленська, взяли собі до помочі половців й розбили війська Всеволода над р. Сожицею. Всеволод кинувся за допомогою до Ізяслава. Ізяслав зрозумів, що у власному інтересі не може відмовити. Але прихильний йому літописець робить з цього якесь богоугодне, братолюбне діло, вкладаючи Ізяславові в уста слова такого змісту: «Не тужи брате! Чиж не бачиш, скільки я лиха перебув? Перше вигнали мене й майно моє пограбили, потім я нічого нікому злого не зробив, а ви мене, брати мої, чиж не вигнали, чи не скитався я по чужих землях, без майна й захисту? Але тепер брате, не тужім. Коли матимем часть

української землі, то разом, колиж нам відберуть, то обом. Голову положу за тебе...» Тепер рушив Всеволод з Ізяславом на Чернігів, що станув по стороні свого «отчича» Олега Святославича. На якомусь урочищу «Нежatina Нива», 3 жовтня 1078 р. прийшло до боротьби. В ній довелося Ізяславові наложити головою. Тут згинув теж і Борис Вячеславич, а війська Олега розбито до того, що він мусів тікати аж на Тмуторокань.

Похорони Ізяслава

Геройська смерть Ізяслава в обороні брата та його скитальство за останні роки життя, привернули йому симпатії Києва. Човном привезли його з побоєвища до столиці. Тут його перенесли на сани й перевезли з великою парадом до Десятинної церкви, де поховали його в мармуровій гробниці. В характеристиці, що її дає нам про Ізяслава літописець, маємо виразну відбитку тих останніх настроїв. А коли літописець каже, що Ізяслав «не платив злом за зло» то це може послужити для нас не мірилом історичної правди, але того, що навіть таку криваву лазню, яку влаштував Ізяслав киянам у 1068 р. могли кияне забути, прослезившись над долею свого князя.

Всеволод

З трійці найстарших Ярославичів, що разом збирали землі, разом кривдили братаничів й разом пустили по світу цілий гурт князів без землі (ізгоїв) залишився тільки один Всеволод. Колись призначений батьком на київський стіл, досяг його тепер по праву, без насильства. Разом з столицею володів він більшою частиною батьківських земель. Найбільше клопоту мав Всеволод з ізгоями, що сам він їх, до спілки з старшими братами, стільки пустив по світу...

Ізгої

Назва «ізгоїв» відносилася первісне до людей, яких покривдило життя, з власної вини чи долею викинутих поза скобки громадянства. Ізгоями звалися поповичі, що не добилися до свячень, випущені на волю раби, зруйновані купці й підприємці, й нарешті назва ізгоїв перейшла на княжих сиріт, що їх свояки й опікуни висадили з батьківських уділів. Вже Всеволод мав проти себе аж три родини ізгоїв: чотирьох Святославичів (Роман, Олег, Давид і Ярослав), двох Ігоровичів (Давид і ще якийсь невідомий з імені) та трьох Ростиславичів (Рюрик, Володар і Василько). Де далі, ставало їх чимраз то більше й відносини на Україні ставали чимраз то непевніші. За Всеволодового п'ятнадцятилітнього князювання в Києві не переводяться війни з ізгоями, що зправила приводять собі до помочі половців. Сам Всеволод виручається здебільша своїм сином Володимиром Мономахом, що або бється з ізгоями, або пробує зацитькати їх якимись уступками. В усякому разі ні ті війни ні тимчасові перемир'я не зміцнюють молодій українській державності. В завірюсі княжих коромол захитується й паде право старшинства, а разом з ним ідея державної одноцільності українських земель, її місце заступає ідея нерозривності династії від землі, так зване «вітчинне» право, а з ним разом розбиття великої руської імперії на її окремішні, та національно ріжні складові частини.

Відокремлення Галичини

Галичину

відокремлення

Відокремлення Галичини й передача її Ростиславичам, відбулася при мовчавій «згоді» Ярополка, але цей не міг стримати свого обурення за те на Всеволода й рішив піти на нього війною. Але Всеволод його перехитрив. Ще не вспів Ярополк злаштувати виправи, а вже війська Мономаха маширували на Володимир. Ярополк злякався й утік до Польщі, залишаючи майно й родину в Луцьку. Мономах опанував Володимир без труду й забравши Ярополкове майно й родину до Київа, надав Волинь Давидові Ігоревичеві. Алеж в 1087 р. прийшов Ярополк з польськими військами і переговоривши з Мономахом вернув собі Волинь. Зчерги захотів Ярополк відібрати й Галичину від Ростиславичів та вибрався війною на Звенигород, але по дорозі убив його підступом якийсь нерядець. Можливе, що це був чоловік Ростиславичів, які в той спосіб рішили позбутися грізного суперника.

По смерті Ярополка розділив Всеволод його спадщину в той спосіб, що головну частину Волині з Володимиром дістав Давид, Берестейську землю дістав брат Ярополка Святополк, але рівночасно не забув Всеволод і про себе, беручи собі, за труд Погорину. Заспокоївши в той спосіб Ігоревичів та Ростиславичів, Всеволод міг не дуже то лякатися Святославичів, що на їх землях він сидів сам і не виявляв найменшої охоти чимнебудь їм поступитися. Покищо вони мусіли задоволитися Муромом та Тмутороканню і ждати кращих часів.

Політика Всеволода

Німеччиною

Рівночасно не перериває Всеволод приятних звязків з Візантією. Сам він був одружений з візантійською царівною й користав із візантійських звязків навіть тоді, коли йому треба було заслати в Царгород невігідного ізгоя, як от Олега Святославича. Між іншими візантійський цісар Михайло пропонував Всеволодові подружжя свого брата з дочкою Всеволода за поміч проти повстанців. В живих звязках з Візантією оставав і син Всеволода Мономах.

Врешті не переривалися й звязки з Скандинавією. Син Всеволода Мономах був одружений з дочкою англійського короля Гаральда, а свого старшого сина одружив Мономах з дочкою шведського короля Інга Штенкельса, Христиною.

Поправді, то сам Всеволод займався публичними справами доволі слабо. В старшому віці виручав його Мономах, що як ми бачили вже мав через те гладко промощену дорогу до київського стола.

По словам літопису Всеволод мав незрозумілий в ті часи нахил оточувати себе молодими, недосвідченими дорадниками, що використовуючи своє становище, інтригували проти старших бояр й занедбували найпекучіші справи державної управи. «Тивуни почали грабити й здирати податками народ, а князь про те не знав. Земля збідніла від безустанних воєн і урядницьких здирств». Правда, літописець прихильний до Всеволода старається його оправдати перед потомністю, мовляв у нього було забагато клопоту з ізгоями, що він був старий й немічний. Натомісць славить Всеволода літописець за те, що він... «змалку любив правду, був ласкавий для вбогих, віддавав честь єпископам і священникам, особливо любив монахів і заспокоював їхні потреби. Сам цурався пянства та розпусти й тому любив його

батько».

Як бачимо, Всеволод був непоганий дипломат й розумів, що добрі зв'язки з духовенством взагалі а чернечим зосібна це все одно що популярність серед сучасних і добра пам'ять у потомности. Тому то він фундував кілька монастирів (м. іншими видубицький монастир Михайла, та монастир Андрія, закладений для його дочки Анни). Син його Мономах завважує в своїм життєписі, що батько його «сидючи дома, навчився чотирьох мов» що було в ті часи особливою рідкістю й признакою високої освічености. Помер Всеволод 13 квітня 1093 р. в приявности синів Мономаха й Ростислава. Поховали його в софійській катедрі, вїїоряд з гробницею батька Ярослава, що любив його найбільше з усіх синів.

Святополк

Мономах не спішився обіймати спадщини по батькові. Як добрий і вирахований політик, він скоро проглянув усі наслідки, якіб викликав такий його крок й тому він зразу таки написав лист до Святополка Ізяславича, щоб той прийшов сісти на столі свого батька. Сам пішов собі до Чернигова, свідомий того, що київський стіл прийде до нього скорше чи пізніше.

Переяслав дістав тоді Ростислав Всеволодич, а Новгород Давид Святославич, що мало бути вступом до уступок у користь Святославичів.

У провідну неділю 24 квітня 1093 р. віхав Святополк до Києва. Кияне вітали його з радістю, але дуже скоро переконалися, що їхня радість була передчасна. Не тільки тому, що Святополк зовсім не надавався на великокняжий стіл, але й тому, що його володіння почалося в умовах, яких йому не вдалося опанувати.

Половці

Половецька тревога давалася в знаки Україні вже в останніх роках володіння Всеволода, але за Святополка то вже справді настали в південньо-східній Україні часи, коли по Слову о полку Ігоревому: «рідко гукали по українській землі орачі, але зчаста крякали ворони, що ділилися трупами, та розмовляли поміж собою галки, збираючися летіти на жир». Рівночасно язва сарани в 1094—5 рр. викликала лютий голод і помір на Україні. Не диво, що такі початки князювання Святополка не ворожили нічого доброго.

Шолудивий Буняк

Чим були в народній уяві половці, можна відтворити собі з легенди, що її склав український народ про половецького ватажка Буняка. В літописі виступає він як дикий, шолудивий грабіжник, але в народній лєгенді, це потвір, без тіла, огидний кістяк з вонючими тельбухами, який вбиває слуг, що підглянули його нелюдський вигляд. По правді, це був один з визнатніших половецьких ватажків, що своєю зручністю, як і жорстокістю вівся українському народові глибоко в печінки.

Як тільки половці прочули, що помер Всеволод, зараз прислали до Святополка послів по окуп. Святополк увязнив послів, а сам почав готуватися в похід. Алеж у нього було всього 800 війська, сила, з якою не було що й пориватися на половців. Святополк пішов за допомогою до Мономаха й той не відмовив, потягнувши з собою брата Ростислава. Війська

зустрілися з половцями за р. Стугною біля Трипілля. Але недостача відповідного проводу й незгода поміж князями довели до їх повної поразки. «По лютій битві» змусили половці втікати всіх, при чому першими тікали кияне, що найголосніше домагалися від князів боротьби, а не перемиря...

Серед безладної втечі, потонув у Стугні брат Мономаха Ростислав; його смерть оспівав відтак автор Слова о полку Ігоревому, мовляв «молодому князеві Ростиславові зачинив Дніпро свої темні береги. Плаче мати Ростиславова, по молодому князю Ростиславові, посумніли цвіти від жалю й дерево з туги до землі похилилося»...

Половці підійшли під сам Київ й пустошили землю, грабили й на-бірали невільника. Даремне пробував їм заступити дорогу Святополк. Втрати, що він їх поніс тим разом були куди більші, ніж над Стугною. При відвороті зайняли половці обложений Торчеськ, місто спалили, а людей побрали в неволю. Вертали половці ситі побіли й добичі. А нещасні невільники, «пройняті холодом, виснажені голодом і спрагою, помарнілі з біди на лиці, почорнілі, йшли незнаними землями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терню й крізь сльози розмовляли з собою: «я з того міста», «а я з того села» і плакали не бачучи нівідки порятунку». Не бачили його й князі. Після першої невдачі рішили окупитися напасникові. Святополк одружився з дочкою половецького ватажка Тутор-хана, заплатив окуп і Мономах. Як на князів, посвоячених з німецькими й візантійськими цісарями, такі родинні звязки були аж надто упокорюючі. Відчували це князі, відчував і народ, але ні одні ні другі не находили на це ради.

Олег Святославич

Розбиття військ Святополка й Мономаха осмілило Олега Святославича, що досі сидів у Тмуторокані, поспробувати тепер вернути собі батьківщину. Він набрав собі половців і рушив на Чернигів, що в ньому сидів Мономах. Попустошивши передмістя, Олег кинувся здобувати острог; це примусило Мономаха піти на переговори. Остаточно Мономах зрікся Чернигова й пішов у Переяслав. Тут він сидів якийсь час спокійно, продумуючи над способами знищення половецької загрози.

нього

Похід, що стався весною 1096 р. заскочив Олега неприготованим. Він утік з Чернигова до Стародуба, де по пяти тижнях облоги був примушений піддатися й погодитися на пропозиції побідників. Між іншими цілував хрест на те, що приїде до Києва на зїзд. Очевидно, робив це Олег нещиро й як тільки небезпека проминула, рішив ще поспробувати щастя, щоб вийти з положення оборонною рукою. Він пішов на Смоленськ, а хоч там його не прийняли, то всеж таки прислали йому свої «вої», якими від відвоював собі Муром, де згинув Ізяслав Мономахович, та опанував Суздаль і Ростов. Але тут наспів Мстислав з Новгороду й розбив Олега на р. Колачці під Суздалем. Тепер уже справді не лишалося Олегові нічого іншого, як покоритися перед «братією» і з їхньої ласки вдержатися при якомусь уділі. Тай «братія» не мала багато до вибору. Треба було чимскорше поладнати хоч сьак-так претенсії «Святославичів» щоби спільними силами рушити на половців й не лякатися їх наступу з боку чи ззаду, як підмоги, котромусь з ізгоїв.

Коли Святополк з Мономахом ганялись за Олегом, то половці не спали, а їх ватажок Буняк проскочив аж під сам Київ, попалив передмістя й монастирі, а разом з ним і двір Всеволода біля Видубич. Рівночасно Святополків тесть Тугор-хан напав на Переяслав і тільки скоро поява полків Святополка й Мономаха примусила половців до відступу, в якому сам Тугор-хан наложив головою. Всякий на Україні бачив, що з половцями не жарти й щоб не дати їм цілого краю на поталу, треба зробити все для внутрішньої згоди й спільної акції. В такій атмосфері повстала ідея загального зїзду князів, що й відбувся в осени 1097 р. в Любчу під Києвом.

Любецький зїзд

На зїзд прибуло шість князів Ярославового коліна, а саме Святополк Ізяславич, Мономах Всеволодович, Давид та Олег Святославичі, Давид Ігоревич, та Василько Ростиславич. Завданням того династичного конгресу було остаточно «створити мир» поміж князями й повернути всі сили проти зовнішнього ворога. Завдання справді велике й гідне слів захоплення, що їх присвячує йому літописець: «Чого сваримося поміж собою й губимо українську землю? Користають з того половці й пустошать наші землі та радіють нашим розладдям. Від тепер будьмо однодушні й спільно боронім та пильнуймо української землі!» Таке було перше рішення зїзду.

хоронючи раз на все право старшинства й ідею нерозривности українських земель

Осліплення Василька

Союз Мономаха з Святополком був дещо односторонній. Чи в боротьбі з половцями, чи з Святославичами, Святополк завсіди помагав Мономахові, але ніколи не користав з Мономахових успіхів. До того при Мономасі залишалася отчина Святополка — Новгород, що згідно з ухвалами любецького зїзду не повинна була припасти йому. Не диво, що Святополк дивився косо на дальші починання Мономаха й мав нагострене вухо на всякі ворожі Мономахові підшепти. Зараз по зїзді Давид Ігоревич сповістив Святополка, що Василько Тербовельський накладає з Мономахом проти нього й проти Святополка, щоб відібравши Волинь від Давида, забрати Святополкові Погорину, Берестя та Турово-Пинськ. Давид радив увязнити Василька й пригадував Святополкові смерть його брата Ярополка з намови Ростиславичів. Святополк зразу вагався, але далі підбехтуваний Давидом, погодився вхопити підступом Василька й запросив його до себе на імянини. Василько зразу вимовився браком часу. Тоді Святополк післав до нього вдруге, мовляв, коли він не має часу залишатися на імянини, то хай приїде поснідати з ним і Давидом. Тим разом Василько послухав і хоч його й остерігали, приїхав на двір Святополка.

Святополк вийшов йому назустріч, завів до «GRIDНИЦІ» й ще раз просив залишитися на імянини. Але Василько відмовив кажучи, що він вже вислав свій обоз попереду й треба йому слїдувати за ним з дружиною. Святополк якось вийшов до сіней, а за ним за хвилину вийшов і Давид. Василько залишився сам. Тоді впали до кімнати Святополкові слуги, схопили Василька, закували подвійними, кайданами й замкнули в замковій тюрмі. На другий день скликав Святополк віче киян і бояр та на ньому кинув на Василька обвинувачення, яке нашептав йому Давид.

Кияни сказали: «Тобі, княже, треба берегти своєї голови. А коли правду говорив Давид, то хай Василько прийме кару, а коди ні, то хай Давид прийме пімсту й хай відповідає перед Богом». Пробувало вставитися за Васильком духовенство, але переміг голос Давида, що казав: «Коли ти пустиш Василька, то ні мені княжити ні тобі».

Василька вивезли до Звенигороду під Києвом й тут сталося те, від чого і досі проходить мороз по тілі потомности.

Оповідання літопису

«І коли так сидів Василько, побачив, що торчин гострив ніж і зрозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І ввійшли висланці Святополка й Давида — Сновид Ізечевич, стаєнний Святополка й Дмитро, стаєнний Давида, та почали розстилати килим. Потім вхопили Василька й хотіли його кинути на килим. Боровся з ними Василько й не могли його кинути. Увійшли інші, кинули його і звязали та, знявши дошку з печі поклали йому на груди. Самі сіли по боках на дошку й не могли вдержати. Тоді приступили інші два й зняли другу дошку з печі й сіли, придавили йому плече, аж груди затріщали. Тоді приступив торчин прізвищем Беренди, вівчар Святополка, й хотів ударити його в око. Але не попав і перетяв йому обличчя й Василько має близну досі. Потім ударив його в око й вийняв зіницю, а потім у друге око й вийняв другу зіницю. І тоді Василько став наче мертвий. Узяли його, звязали та, поклавши на килим, повезли на возі до Володимира. А коли його везли, й переїхали через здвиженський міст, зупинилися з ним на торговиці; стягли з нього закривавлену сорочку й дали попаді випрати. Попадя випрала й надягнула на нього, як вони обідали. Й почала попадя плакати над ним, як над вмерлим. І збудив його плач й він запитав: «Деж я?» А вона відповіла йому: «У Здвижені». І попросив води; вони дали йому й він напився; вступила в нього душа, він прийшов до себе й посмотривши сорочку, сказав: «Навіщо ви здіймали її з мене? Хай би я в тій кривавій сорочці прийняв смерть і станув у ній перед Богом»...

І коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по грудоватій дорозі, бо був тоді листопад. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили трицять чоловіків, щоб його берегли, та двох княжих дружинників».

Сповідь Василька

Той сам літописець, що бачився з Васильком підчас його перебування у володимирській тюрмі, залишив для потомности сповідь нещасного князя, який говорив: «І це я чую, що Давид хоче мене віддати ляхам. Ще мало напився моєї крові, хоче її ще більше, коли віддає мене ворогам. Бож я їм заподіяв чимало лиха й ще думав заподіяти та помститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, то я не злякаюся смерті, а тільки те скажу тобі поправді: «Це Бог покарав мене за мої горді думки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, то я так собі подумав: коли будуть у мене берендичі, печеніги й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: «Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!» І думав я, що за зиму й літо я опаную ляцьку землю й помщуся за нашу батьківщину. А потім хотів я набрати наддунайських болгар і поселити їх у себе. Потім хотів я у Святополка й Володимира проситися на половців — або добуду собі

слави, або голову свою покладу за українську землю. Іншої гадки не було в мене ні на Святополка ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я нічого злого проти моїх братів».

Акція Мономаха

«Не бувало ще в українській землі ні за наших дідів ні за наших батьків такого лиха» — сказав Мономах, коли почув про страшний злочин. Він звернувся до Давида й Олега Святославичів з закликом: «Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, що натворилося на українській землі, й у нас поміж братією, що пхнула в нас ніж. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата й погине українська земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її». Святославичі послухали заклику Мономаха й зяви-лися під Києвом. З Городка вислали вони посольство до Святополка й вимагали оправдання за злочин над Васильком. Святополк злякався й хотів уже тікати з Києва, але в допомогу прийшли йому кияни й духовенство, що теж заважили на долі Василька й вони вислали до Мономаха вдову по Всеволоді й митрополита на переговори. Підчас пізніших нарад дійшли князі до переконання, що всьому винен Давид та що його слід покарати, відібравши Волинь, що її присуджено його таки спільникові у злочині — Святополкові. Тимчасом Давид, держучи Василька в заперті, рішив загорнути собі його уділ, але тут зустрівся з Володарем, що приневолив його не тільки закинути думку про Васильків уділ, але й звільнити Василька. Тепер уже Ростиславичі удвох почали мститися на Давиді. Вони понищили його пограничні землі й підступили під Володимир. Тут вони вислали до володимирців послів з домаганням видачі тих бояр, що підбехтали Давида на Василька. Бояр справді видано й Ростиславичі повісили їх та розстріляли стрілами. Це діялося наприкінці березня 1098 р. На початку 1099 р. виступив проти Давида його спільник, що осліпив Василька, а тепер виконавець княжого суду Святополк. Він обляг Давида у Володимирі й по сьоми тижнях примусив його піддатися. Давид віддав Святополкові Володимир, а сам утік до поляків, що взяли від нього гроші за відсіч, а відсічі не прислали. Від поляків пішов Давид до половців.

Бій під Перемишлем

Відібравши Волинь від Давида, Святополк спокусився прилучити до неї ще й Галичину, нібито як волость «його батька і діда». Але з Ростиславичами не пішло так легко, як з Давидом. В зустрічі на «Рожні полі» (на вододілі Серета й Буга) Ростиславичі розбили Святополка й він утік до Києва, залишаючи провід дальшої кампанії в руках Святославичів. Вони звернулися за допомогою до маляр й діставши її відступили під Перемишль. Тимчасом Давид Ігорович порозумівся з Ростиславичами й кинув своїх половців на маляр. Вони «збивши їх у мяч, як сокіл збиває галом» вибили їх та потопили безліч у Вягрі й Сяні. Угорські літописці, оповідаючи про цей розгром під Перемишлем кажуть, що тоді «така біда сталася, що нема такого й у книгах й оповісти несила». Наш літописець начислює малярських втрат під Перемишлем на 40.000 війська. Заломання Святополкової кампанії під Перемишлем осмілило Давида до спроб повернути собі Волинь і це йому остаточно вдалося. В осені 1099 р. бачимо Волинь знову в руках Давида. Правда тішитися йому

волостю довелося недовго, Святополк скликав зїзд князів у Ветичах (в серпні 1100 р.) на якому відсудили Давида від Волині й з ласки надали йому кілька дрібних клаптиків волинської землі, за які згодом заміняв йому Святополк Дорогобужську волость, що в ній закінчив Давид життя.

Рівночасно на тому самому зїзді винесли ще одну ухвалу, яка зовсім не відповідала братолюбним рішенням любецького зїзду. Літописець переказує її там: «Тоді послали послів до Володаря й Василька кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам один Перемишль, схочете, жийте собі в ньому, а не схочете, пусти Василька сюди, а ми будемо його тут годувати. А хлопів й смердів, наших (забраних у недавній війні) видайте»...

Таке нікчемне рішення винесли князі зібрані у Витичеві. Покаравши Святополкового спільника Давида за осліплення Василька, рішили покарати ще й... осліпленого. Алег Ростиславичі не послухали цього рішення й не злякалися загрози походу князів, що й не відбувся, за намовами Мономаха.

По війні, що виникла за осліплення Василька й по зїзді в Витичеві прийшла нарешті рівновага сил в колишній державі Володимира й Ярослава в той спосіб, що всі українські землі по правому боці Дніпра опинилися в руках Ізяславичів і Ростиславичів, а за Дніпром у руках Мономаха й Святославичів, при чому Мономах спирався на союзі з Ростиславичами, а Святополк з Святославичами. В той спосіб Святополк задержував рухи Мономаха, що так землями як і повагою в громадянстві перевищував київського великого князя.

Перемога над половцями

Як тільки втихли княжі міжусобиці, все що жило й хотіло жити на Україні, повернуло увагу князів на половецьку небезпеку. «Не губить української землі!», кличе раз ураз літописець під адресою князів, «а зберіться разом і йдіть проти половців, поки вони не знищили всієї української землі». Найкраще поміж князями відчував цю конечність рішучої боротьби з диким степом Мономах. І йому теж завдячує Україна чимало перемог над половцями.

В 1103 р. зїхалися під Києвом Святополк і Мономах з дружинами, щоб остаточно вжити заходів щодо рішеного вже походу на половців. Ріжницю думок, що виникла на нарадах, рішив Мономах. Вирішено йти на половців зараз весною й не оглядатися на полеві роботи. До походу прилучилося кількох молодших князів, між іншими Давид Святославич. Олег відмовився від походу — надто багато завдячував він половцям і не хотів рвати з ними звязків. В березні виправилися війська на човнах Дніпром до Хортиці, а відтіля пішли вже суходолом на схід. Над р. Самарою заскочили половецьке військо й розгромили його, при чому перебили чимало половецької старшини, набрали багато добичі та невільників. Рівночасно вивели зі степу рештки торків та печенігів, якими заселили пограничні городки для оборони перед половцями.

Очевидно, половці пробували помстити ся за цей похід і проривалися на Україну кількома наворотами. Особливо лютував тут Буняк, що знову заганявся під Київ, нищив Переяславщину, але нарешті наскочив під Лубнями на війська Мономаха, був розбитий і мусів тікати. По тій поразці половці ввійшли в переговори й навіть посвоячилися з Мономахом і Олегом, видаючи ханські дочки за їхніх синів, але одна і друга сторона були

свідомі, що це тільки тимчасова перерва, після якої мусить прийти до рішучої розправи. В 1109 р. пішло Мономахове військо знову далеко в степ й над Донцем знищило багато половецьких кочовищ («веж»). Два роки згодом пішли слідом того війська, що було тільки розвідкою Мономаха, збірні сили українських князів й 27 березня 1111 р. розбили в порох головні половецькі сили, що були мов «великі ліси й тьма темінна». З великою добиччю, невільниками й славою вертались побідники до дому.

Евшан-зілля

А вже найбільше слави й поваги серед українського громадянства припало Мономахові, що то «знищив половців, загнав хана Отрока в край обезів (Грузію) за залізні ворота (Кавказ) а Сірчан остався на Дону й попав у крайну нужду. Тоді князь Мономах пив золотим шоломом воду з Дону й забрав усю землю проклятих агарян. А коли Мономах помер, Сірчан післав співака Орю, що один тільки й залишився в нього, у край обезів й переказав ним Отрокові: «Володимир помер. Вертайся, брате, в рідну землю!» Але мабуть Отрокові не спішно було вертатись й тому Сірчан звелів співакові заспівати йому половецьких пісень, а коли це не поможе то дати йому понюхати чарівне зілля «евшан». І щойно воно пригадало йому чар рідної землі. Отрок заплакав й сказав: «Краще в рідній землі кістками полягти, аніж у чужій славному бути». І він вернувся в половецьку землю та був батьком Кончака, що дався Україні в знаки в другій половині XII ст.

Покищо походи Мономаха приборкали половців на довший час і хто знає, чи вони колинебудь булиб ще поважилися трівожити українську землю, якби не пізніше міжусобиці поміж князями й дальше втягування до них половецьких сил.

Смерть Святополка

Смерть Святополка 16 квітня 1113 р. викликала серед киян доволі нежданий відрух. Замість плакати за князем, вони кинулись громити його урядовців та жидів. Був це перший погром жидів на Україні. Память, що її лишив по собі Святополк була особливо йому неприхильна. В печерському Патерику читаємо, що за часів Святополка люди терпіли багато кривди, що він без вини нищив дома визначних громадян, та багато награвив чужого майна, не соромлючись і спекуляції з жидами, на соли. Даремне Святополкова вдова роздавала виїмково щедрю милостиню, вона ані не зворушила киян, ані сльози бояр не ставали щиріші від щедрої тризни по смерті цього несимпатичного князя.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Київське наслідство

Хоча «отчинне» право закріплене на зїзді в Любчі ніби промощувало шлях до київського стола синові Святополка Ярославові, але в тому випадку сталося зівсім інакше. Відчуваючи настрої серед князів і громадянства, Ярослав навіть не пробував посягати по Київ. Саміж кияни, що їм так вївся в печінки Святополк, вислали послів до Мономаха й запропонували йому сісти на київському столі. Мономах не прийняв пропозиції зразу, але по короткому ваганню погодився. Його популярність як герою протиполовецьких походів і взагалі сила примусили мовчати навіть тих, що моглиб підняти до Києва не менше чи більше оправдані претенсії. Мовчали Святополковичі, не обзивалися й Святославичі, що мали погану славу половецьких союзників.

Вїзд Мономаха до Києва відбувся на пятий день по смерті Святополка. Йому назустріч вийшов митрополит Никифор з єпископами й усіми киянами і «всі були раді й ворохобня затихла».

Нераді були тільки ті, що вважали себе покривдженими. Найгрізнішим був Ярослав Святополкович, що сидів на Волині. Проти нього забезпечився Мономах союзом з його сусідами. Свого сина Романа одружив з дочкою Володаря Ростиславича, дочку свою Агафію видав за городенського князя Всеволода Давидовича. Рівночасно заключив Мономах союз з Святославичами, що й запевнило йому спокій та безпеченство перед можливими посягненнями Ярослава.

Але до боротьби з Ярославом Святополковичем всетаки прийшло. Не знаємо її безпосередньої причини, але бачимо Ярослава обложеного у Володимирі як піддається силам Мономаха. Правда, ця піддача була нещира і Ярослав безпосередньо по ній починає дальшу боротьбу з Мономахом. Для цього закликає собі мадярів а відтак поляків, а поки ті рішилися на щонебудь, Мономах зайняв Волинь і передав її своєму синові Романові. По його смерті обняв Волинь другий Мономахович Андрій.

Смерть Ярослава Ярополковича

Хоч як сильно почував себе Мономах, Ярослав Ярополкович не давав за вигране. Зразу пробував вернути собі Волинь при допомозі поляків, але не пішов далі поза невдачну облогу Червна. Згодом, у 1123 р. він уже взяв собі до помочі не тільки поляків, а й угрів з їх королем Стефаном на чолі, чехів та Ростиславичів, що ставали ворогами кожного київського князя, як тільки він простягав руку по Волинь. Похід був поважний й заскочив Мономаха неприготованим. Почалася облога Володимира й невідома, як булаби скінчилася, колиб не смерть Ярослава, що погиб з руки двох поляків.

Була неділя й князь Ярослав з двома дружинниками їздив попід мури Володимира й насміхався з володимирців та Андрія Мономаховича, мовляв «це город мій, як не відчините й не вийдете до мене з поклоном, то завтра його візьму приступом». Коли Ярослав вертався яром до табору, два поляки вдарили на нього списами й смертельно поранили. Хто були напасники і з чиєї намови доконали душоубства, невідомо. На тому й закінчився похід

з'єдинених польсько-угорських і галицьких армій проти Мономаха, а літописець, що заєдно бере сторону сильнішого, записує з того приводу: «Володимир прославив Бога за таке чудо й допомогу»... В дійсності сталося тут не чудо, а звичайний, кримінальний злочин.

Становище Мономаха

Позбувшись найгрізнішого суперника, Мономах став безспірним паном щонайменше трьох четвертих українських земель, що ними володіли Володимир і Ярослав. Розсудливість, воєнне щастя, організаційний хист, підприємчивість, що він їх мав змогу виявити ще за життя батька, тепер, коли він став наймогутнішим із князів, віддали йому в руки ролю справжнього патріярха української землі. Більшість князів слухала його поволі, непокірних умів він до того приневолити. Не диво, що коли погіб Ярослав з руки насланих душегубців, то літописець, що передав тодішні настрої, не стає по стороні покривдженого Ярослава, але славить Мономаха, «бо він був смиренний і покладав свою надію в Бозі, а Ярослав був молодий і зі своїм дядьком поведився гордо й не покладав надії на Бога а на велику силу». Так і видно, що в громадянстві панували настрої старшинства київського стола.

Законодавство

Подібно як Ярослав Мудрий, так Володимир Мономах присвятив багато уваги законодавству, стараючися усунути або злагіднити надто вже різкі ненормальности суспільно-громадського життя. Особливу увагу присвятив він неймовірній лихві, що її розвели на Україні жиди й защо діждалися першого в нашій історії погрому. Крім цього взяв Мономах під опіку закону збанкрутованих купців і так зв. «закупів», себто людей, що були примушені відробляти позичені гроші. Взагалі у своїй закондатній діяльності старався Мономах облегчити долю тих, що з різних причин попали в залежність й до того часу були неполюдськи використовувані. Збереглася теж неперевірена вістка, що Мономах, коли не міг примусити жидів законними способами до людяної поведінки з своїми довжниками, остаточно прогнав їх з краю. Було ще їх тоді небагато й це не було так трудно зробити.

Закордонна політика

Відколи вдалося спільними силами князів приборкати половців, Мономах старався утримувати з ними сусідські звязки, а навіть посвоячився з ними, одруживши свого сина Андрія з внукою Туторхана. Звязки Мономаха з Візантією, не обмежувалися тільки до родинних звязків. Дочку свою він видав за претендента до візантійського престолу Льва Діогена. Колиж він в 1116 р. пішов підбивати собі Болгарію і погіб у поході, то Мономах, як його тесть, вислав у здобуті Львом Діогеном міста своїх посадників, а в слід за ними й війська, пробуючи піти слідами свого прадіда Святослава Завойовника й стати твердою ногою на Балкані. Але вдержати болгарські міста йому не вдалося й прийшлося наладнувати поповані, з того приводу, взаємини з Візантією. Тісні звязки навязала тепер Україна з Угорщиною, що чимраз то більше цікавилася західньо-українською політикою. Дочка Мономаха Евфимія вийшла заміж за старого вже угорського короля Кольомана. Подружжя не було щасливе: старий король запідозрив молоду королеву в подружній зраді й відіслав її

до батька. Тут вона привела сина Бориса, пізнішого претендента до угорського престолу. Назагал закордонна політика України часів Мономаха не була особливо жива — забагато було пильних справ у краю, і з половцями, які щойно наприкінці володіння Мономаха притихли.

Характеристика Мономаха

Помер Мономах 19 травня 1125 р. в 73 році життя. Прожив більш-менш стільки, що Ярослав Мудрий, але на великокняжому столі просидів (формально) тільки дванацять літ. Фактично, то на широкій арені української політики виринув він іще за життя свого батька й вже тоді виявив стільки енергії, що не було сумніву, що він, а не хто інший з князів стане в очах громадянства справжнім ідеалом князя-володаря. Літопис називає його «благовірним, христорубивим, великим, чудним, святим і добрим». Але тими прикметами не вичерпується характеристика Мономаха так само, як мало що нам говорить про цього володаря, вояownika й дипломата похвала духовенства, мовляв він «любив митрополитів, єпископів та чорноризців». Це була прикмета всіх розумних князів, що хотіли забезпечитися проти опозиції з боку всевладного духовенства. Мономах, це була надто багатогранна особистість, щоби її можна охопити одним реченням чи сухим вичисленням прикмет, як це робить літопис. Куди краще характеризує себе сам Мономах у своїм «Поученню дітям», що є життєписом Мономаха, прибраним у дуже цікаву, приповідну форму.

«Поучення дітям»

Залишаючи своє «Поучення», Володимир Мономах не був надто оригінальним. Залишив його Ярослав, не полінувався зробити цього й Святослав Ярославич. Писав його Мономах «на санях», що треба розуміти «напередодні смерті», бо як відомо в ті часи возили в нас небіщиків на санях, чи зима чи літо. «Послухайте мене, коли не все, то прийміть бодай половину!» — починає Мономах навчальну частину свого поучення. І мов для пояснення своїх законодавчих праць, говорить: «Не позволяйте сильним нищити слабих. Самі розсудіть справу вдовиці. Не вбивайте ні винного ні невинного, навіть коли заслужить на смерть, не губіть душі людини. Переїздячи по своїх землях, не позволяйте службі кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах ні на полях — щоби вас не проклинали. Де пристанете, напійте й нагодуйте вбогого, особливож уважайте на чужинців, звідкіляб вони не прийшли, малий чи великий, чи в посольстві. Коли не можете їх чимнебудь обдарувати, то дайте їм їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка славу чи неславу по всіх землях. Навідайте хворого, проведіть покійника, не минайте людини, не привітавшись й не сказавши їй доброго слова. Старих шануйте як батьків, молодих, як братів. Дома не лінуйтеся, але всього догляньте, не спускайтеся на суддю ані на молодшого дружинника, щоб не насміхалися ті, що приходять до вас ані з вашого дому, ані з вашого обіду. На війні не здавайтеся на воєводів, сторожі самі наладнуйте, а вночі, не забезпечивши вояків не лягайте спати й рано встаньте. Зброї не скидайте з себе швидко, не розглянувшись довкола, бо через неввагу людина гине несподівано. Любіть свої жінки, але не давайте їм влади над собою. Коли знаєте щось доброго, того не забувайте, колиж не знаєте, того навчіться».

Давши стільки гарних формою і змістом поучень, й виявивши себе неабияким письменником-афористом. Мономах оповідає про своє життя, вичисляє свої воєнні походи, працю при управі своїх земель та заходи, як забезпечити українську державу зверху й утривалити її лад у середині. Оповідает він не так для пам'яті потомности, як для прикладу й науки своїм наслідникам, що їм радить бути заєдно сміливими й не лякатися смерти ні на війні ні дома, бо мовляв нам призначено місце, де маємо вмерти й від того не спасе нас ніяка сила ані обережність.

Мстислав Мономахович

Другого дня по смерті Володимира Мономаха засів на київському престолі його син Мстислав. Претендентів на Київ тоді вже не було, а ті, що й малиб на київський престіл апетит, не мали сили, щоб його добути. До тогож Мстислав виявився гідним наслідником свого батька й свідомо та доцільно продовжував його політику. Подібно як Мономах, що вмів поставити решту князів у деяку вассальну залежність від себе (його славне «приходи, коли тебе покличу» та «у всьому слухатися», що ними кінчалася кожна умова Мономаха з приборканим князем) Мстислав утримує київський престіл на висоті, на якій поставив його Мономах; Літопис називає його «великим», як і батька, хвалить його за підтримування боротьби з половцями й взагалі признає його семилітнє володіння за один з світліших моментів минулого.

Сам Мстислав мав крім Києва ще Новгород і Смоленськ, а з його братів — Вячеслав княжив у Турові, Андрій у Володимирі, Ярополк у Переяславі, а Юрій у Ростові-Суздали. При великій любові родини Мономаховичів, Мстислав був справжнім паном на Україні й був, каже Томашівський «останній київський князь, який підтримував ці традицію часів Ярослава, та якого імя мало так би сказати європейську стійність». Сам жонатий з шведською королівною, віддав дочки в Швецію, Данію та Візантію.

У Чернигові сидів, якийсь час, останній з Святославичів — Ярослав, поки не прогнав його звітіля (1127) син Олега Святославича Всеволод. Припадок хотів, що одного й тогож року (1124) померли оба Ростиславичі — Василько й Володар, залишаючи по двох сині при чому Володаревичі — Володимир і Ростислав почали боротьбу за наслідство. Переможцем з боротьби вийшов остаточно Володимир Володаревич, прозваний Володимирком, що й був справжнім творцем великого й сильного галицького князівства.

Щирці

В 1127 р. рушив Мстислав з великими силами («чотирма дорогами») проти полоцьких князів, що пробували відвоювати собі Минську волость. Зразу примусив їх до покори, але коли згодом вони знову почали бунтуватися проти нього, й насилати на нього половців, він пічшов на них походом удруге (1130) й виарештувавши п'ятьох полоцьких князів, вислав їх на заслання до Царгороду. Цілу Білорусь приєднав Мстислав до Києва й це був останній акт «збирання земель». Крі» щасливих походів на половців, Мстислав ходив на ятвягів та на Литву, але ці походи не мали більшої політичної ваги.

Мстислав був останнім з київських князів, яким вдалося утримав ти ідею одноцільности української держави, та які спіраючися на праві старшинства, вміли бути справжніми патріярхами для решти княжих родів. Правда, й по ньому трапляються талановиті та

енергічні і князі, що пробують піти слідами Володимира й Ярослава, але це здебільша не вдається, а що найважливіше, осередком притяганий перестає вже бути мати українських городів Київ.

Ярополк Мономахович

Помер Мстислав 15 квітня 1132 р. й передав князівство й свою родину в опіку брата Ярополка, що княжив у Переяславі. Кияни, які любили й шанували Мстислава, вволили його волю, післали по Ярополкі й він засів на київському престолі два дні по смерті брата.

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Від коли ідея окремішності земель перемогла ідею соборності, Київ, хоч і був іще найбагатшим і найбільшим українським містом, перестав бути політичним осередком. Якийсь час ще силою традиції київський князь мав ніби славу першого поміж князями, але це вже не мало ніякого реального значіння. Поволи, але певно займає місце Києва Володимир над Клязьмою, а там починає суперничати з ним Галич. Правда, не сталося це за одну ніч, але процес цей ішов невідхильно, майже рівночасно з винятково завзятими боями за Київ, що розгорілися по смерті Мстислава. Зразу стають до бою Мстиславичі, молодша лінія Мономаховичів та дві лінії Святославичів. Але згодом таким уже Юрієвичам зівсім не залежить на тому, чи здобудуть Київ, а на тому, щоб його знищити і якнайшвидше підірвати його дальший розвиток. Наприкінці XII в. виринає нова сила в галицько-володимирському князівстві, що опинилося в руках старших Мстиславичів, які перестають цікавитися Києвом і подібно, як суздало-ростовські князі, раді би тільки діждатися його повного упадку. Остаточно назустріч їх «побожним побажанням» виходить монгольська навала, в половині XIII сторіччя. Очевидно, не самі тільки політичні причини зводять Київ нінащо. Важну роль грають тут господарсько-поселенчі причини. Кількакратне спустошення передстепової смуги Подніпров'я, безупинні напади й облоги Києва, підірвали торговельні звязки України з півднем і сходом, а дальші звязки сусідніх земель наладнуються іншими шляхами, обходячи колом непевні простори Подніпров'я. Київ і Подніпров'я перестає вже вабити до себе купців, промисловців та працівників культури. Всі вони йдуть на північ та на захід, де починають рости й могутні нові культурні осередки. Замість кількох земель об'єднаних з собою спільною династією в можливо гармонійну цілість, повстає тепер ціла мережа княжих уділів, що де далі стають мініятурами держав й мають свої династії, свої дружини й своїх урядовців.

Всеволод Олегович

рівночасно

Ярополкові

Вячеславові

Всеволод

Забезпечившись з боку братів і братаничів, Всеволод не дбав і про симпатії київської громади. Ще за життя Ярополка він нищив київські околиці, а ставши київським князем викликав ненависть проти себе здирствами й зловживаннями своїх урядовців. Невдоволена була й київська дружина, посварився Всеволод і з митрополитом Михайлом, що виїхав з Києва до Царгороду й мабуть не вернув. Про людське око Всеволод вдавав побожного й побудував Кирилівський монастир у Києві та Юріївську церкву в Каневі.

Всеволод посвоячився з польським великим князем Володиславом II, що за його сина Болеслава Високого видав дочку Звениславу. Помагаючи Володиславові проти його молодших братів, Всеволод користувався його допомогою в походах проти Ізяслава і Володимира (1144).

половцями

Ігор Олегович

Ігоря

Ізяслава

Ізяслав був на це мабуть здавна приготований і, не гаючись, пішов з військом на Київ. Уже при переправі через Дніпро вийшли йому назустріч висланці Поросся й турецькі кольоністи київського пограниччя («Чорні Клобуки») й заявили: «Ти наш князь, а Олеговичів не хочемо. Іди скоро, а ми підемо з тобою». З черги прийшли висланці з Білгороду, Василева й нарешті з самого Києва, заявляючи свою радість з приводу приходу князя з Мстиславового коліна. Кияни обіцяли в рішучій хвилині перейти до Ізяслава, мовляв: «Ти наш князь, не хочемо бути спадщиною Олеговичів. Як побачимо твою хоругву, то й підемо зараз до тебе». На те відповів Ізяслав: «Або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого». Ігор старався робити що міг, щоб тільки затримати у своїх руках Київ. Шукав союзників поміж князями, підлещувався теж боярам. Але й ті, що їх привернув до себе, не могли нічого вдіяти. Було пізно, а бояри, то попросту зрадили Ігоря й перейшли на бік Ізяслава. Дня 13 серпня підступив Ізяслав під Київ. Ігор вийшов йому назустріч з полками свого брата Святослава Всеволодича. Але київські полки перейшли до Ізяслава, як тільки він наблизився. Тоді Ігор кинувся на Ізяслава з своєю дружиною але вибрав для цього таке не вигідне місце, що при першому натиску Ізяслава пішла дружина в розсіпку. Ізяслав вїхав до Києва, а Ігоря найшли чотири дні пізніше серед болот, закували й перевезли до Переяслава, де замкнули в монастирський «поруб». Рівночасно кияне кинулися грабити майно бояр і дружини Олеговичів.

Ізяслав Мстиславич

Ще за життя Всеволода мав Ізяслав умовитися з Вячеславом Мономаховичем, що по смерті Всеволода візьме собі київське князівство з Вячеславом до спілки. І справді, як тільки Ізяслав добув Київ, Вячеслав почав розпоряджатися київськими землями, не зважаючи на Ізяслава, що стратив уже охоту ділитися владою, яку здобув собі не так силою, як дістав її з рук громадянства. Ізяслав почав ліквідувати розпорядження Вячеслава й увійшов з ним в конфлікт, що відтак дався йому добре в знаки.

З черги Ізяслав погодився з Давидовичами й Святославом Всеволодовичем, але не міг погодитися з Святославом Олеговичем, що бажаючи визволити брата Ігоря з Ізяславого «поруба» найшов собі союзника в суздальсько-ростовському Юрію Мономаховичу, який вважав себе правним кандидатом на київський стіл. Він то утворив проти Ізяслава спілку з Святославом Олеговичем, що з свого боку мав за собою половців, та галицького князя Володимирка, що з ним увійшов у родинні звязки. Зате Ізяслав, спираючися зразу на київські сили, згодом приєднав собі рязанського князя Ростислава та допомогу чужосторонніх союзників, що ними були — великий польський князь Болеслав Кучерявий, угорський король Гейза та чеський король Володислав II.

Юрій Мономахович

В осені 1146 р. рушив Юрій Мономахович на Ізяслава. Але рязанський князь напав тимчасово на землі Юрія й це спиноло його в поході. У відповідь на це кинувся Ізяслав з Давидовичами на чернігівські землі Святослава, та пограбив його двори, хутори та стада. Волости Святослава, що втік у пятицькі ліси, передав Ізяслав Давидовичам. Колиж Юрій покінчив з рязанським князем і звернувся проти Давидовичів, то вони не тільки покинули волости Святослава, але й перейшли на сторону Юрія. Навіть виявили замір зловити і вбити Ізяслава. Ув'язнений у Переяславі Ігор звернувся небаром до Ізяслава з проською, щоби він дозволив йому постригтися в черці. Ізяслав дозволив й Ігор справді постригся в київському монастирі Федора. Тут просидів Ігор до 1147 р. Коли Ізяслав вибірався в похід на Юрія й попросив помочі киян, вони йому відмовили, кажучи, що на Олегове плем'я підуть радо кожної хвилини, але проти Мономаховича «племени Володимира» не хочуть підіймати руки. Ізяслав зібрав охотників і пішов у похід, але по дорозі дізнався про зраду Давидовичів, супроти чого рішив звести кампанію на півдні. Поручивши братові Ростиславові натиснути на Юрія з боку Новгород, Смоленська й Рязані», вислав послів до Києва з пригадкою киянам, мовляв вони обіцяли йому виступити проти Олеговичів «від малого до великого» «Отже я вам тепер даю знати» — говорив через послів Ізяслав киянам — «Володимир Давидович, Ізяслав та Святослав Всеволодович, якому я стільки зробив добра, що колись клялися мені (цілували хрест), а тепер клянуться потайки Святославові Олеговичеві, послали послів до Юрія й закоїли проти мене зраду: хотіли мене вхопити й убити за Ігоря, але заступив мене Бог і чесний хрест, що вони мені на ньому клялися. Теперже, братя кияни, що ви мені обіцяли, те виконайте — ходіть зі мною під Чернігів на Олеговичів, збирайтеся, від малого до великого! В кого є кінь, той на коні, хто не має коня, той у човні, бо вони не тільки мене хотіли вбити, але й вас викорінити!»

Смерть князя Ігоря

Кияни спалахнули обуренням й відповіли своєму князеві: «Радіємо, що Бог тебе вирятував, брата нашого, від великої зради. Підемо всі за тобою, з дітьми, як ти собі бажаєш». Але заки кияни зібралися в похід, хтось пригадав їм, що в монастирі Федора сидить пострижений князь Ігор. «Подумаймо про те — говорив чийсь голос, що то воно зробили лихі люди за Ізяслава Ярославича з ув'язненим Всеславом. Добули його з «поруба» й поставили собі князем і багато було потім біди нашому місту. Убиймо вперед Ігоря, а потім підемо на Чернігів, кінчати з іншими ворогами нашого князя!»

І ще один злочин ляг на карти української історії... Даремне стримував розпалених киян Ізяславів брат Володимир. «То вже ми знаємо — відповіли йому, — що по доброму не скінчимо з тим племенем. Ні ми, ні ви». Кинулися до монастиря, та виволікли Ігоря з церкви. Тут наспів на допомогу Ігореві Володимир й наклав нещасного князя плащем, але це не допомогло; люди почали бити Ігоря й били аж до втрати притомності. Потім потягли його півнагого й непритомного на «бабин торжок» й тут добили. Потім узяли трупа й вивезли на торговвицю на Подолі й там покинули.

Злочин стався напевне без вини й проти волі Ізяслава, але це не перешкодило потім Святославові Олеговичеві називати Ізяслава «убивником брата»... Тимчасом кияни, доконавши злочину на безборонному, не поспішили з допомогою Ізяславові. Йому

прийшлося воювати без них. Кількома походами примусив Ізяслав своїх противників до переговорів. «Так було за наших дідів і батьків наших. Мир починає війну, а війна мир. А тепер не май до нас жалю, що ми пішли проти тебе війною. Жаль нам було нашого брата Ігоря й ми змагали до того, аби ти його випустив. Але, що його вже немає в живих, то докиж будемо губити українську землю? Чи не кращеб нам помиритися?» І справді помирилися. В 1148 р. стануло поміж братами на тому, що вони мають забути справу Ігоря й не ворогувати проти Ізяслава. Зчерги відбувся в Городку під Києвом зїзд, що на нього прибули, крім Ізяслава, Давидовичі та син Юрія Ростислав. На зїзді старався Ізяслав примирити до себе синів Юрія й тому дав Ростиславові волость на Побожу, а коли сам мусів іти в похід проти Юрія, то його синові дав «стерегти української землі». Але в похід проти Юрія не ставилися Святославичі й Ізяслав з братом Ростиславом мусіли обмежитися до наїзду на верхнє Поволжа. Колиж він вернувся з походу, довідався, що Ростислав Юрієвич, якому він дав берегти української землі... почав проти нього бунтувати й набірати поміж киянами приклонників для свого батька, непримиреного ворога Ізяслава. Ізяслав відібрав Ростиславові Юрієвичеві подаровану волость і виправив його з неславою до батька. Тут він підбехтав батька, щоб той підняв свої претензії до київського престолу.

Боротьба Юрія за Київ

Наприкінці липня 1149 р. рушив Юрій з половцями на Київ. Давидовичі заявили тимчасово за Ізяславом, Олеговичі приєдналися зразу до Юрія. Похід заскочив Ізяслава непередбаченим — брат Ростислав був іще в своїм Смоленську, а кияни нераді були втручатися у війну поміж Мономаховичами. Всеж таки, для самої воєнної демонстрації, як заповнював їх про те Ізяслав, вони таки виступили й разом з військами Ростислава та Ізяслава Давидовича станули під Переяславом, куди наспів Юрій.

Юрій, хоч і запевняв своїх союзників, що «або головою наложить, бо відомстить на Ізяславі сором свого сина й своєї повоюваної землі», але про справжню війну не думав і радби був піти з Ізяславом на переговори. Перед битвою він післав послів до Ізяслава, мовляв: «От, брате, ти на мене приходив і землю мою воював і старшинство мені відібрав (недопустив до київського престолу) Але, брате і сину, для руської землі й для християнства не проливаймо християнської крові. Дай мені Переяслав, хай я посаджу в ньому мого сина, а ти сиди й царствуй у Києві. А коли ти не хочеш мені того зробити, то вже хай Бог рішає справу між нами». Слова були підступні, хоч і примашчені братолюбною облудою.

Ізяслав не пішов на уступки, хоч як його просили духовники, а переяславський єпископ клякав перед ним на коліна. Він розумів, що поволі допускати собі під бік ворога, це все одно, що самому класти шию в ярмо й не помирився. Алеж в боротьбі з Юрієм відступили від Ізяслава переяславці, серед яких давно вже велася агітація за Юрієм. «Юрій нам князь, його варто було далеко шукати» — говорили, без сорому, зрадники. Вслід за зрадою переяславців кинулися тікати кияни, що й примусило Ізяслава відступити. Юрій зайняв Переяслав й рушив на Київ. Колиж Ізяслав запитав киян чи вони тепер стануть у його обороні, коли ворог стоїть під брамами міста, перелякані й знеохочені до війни кияни відповіли:

«Панове, князі наші! Наші батьки й брати тепер на побоевищі. Одних узяли в неволю, других побили й зняли з них зброю. Їдьте ви тепер у свої волости, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юрієм не будемо добрі. Як пізніше побачимо, де ваші хоругви, зараз при них станемо»...

Не було що Ізяславові робити. Покинув столицю й пішов на Волинь, а Юрій вїхав до Києва, як справжній переможець, хоча перемогла тут не військова сміливість і хист полководця але підступ і зрада, що стають відтоді постійною зброєю суздальської півночі проти українського півдня. Щоб оминати грабежі, кияни вийшли проти Юрія й показували «радість велику» з його приходу. Зараз таки взявся Юрій господарити й пороздавав київські пригороди синам, з яких старшого посадив у Переяславі. Не знав сердега, що від оволодіння Києвом до опанування київського престолу ще далека й небезпечна дорога. Небаром переконався, що це неправда, що «коли вже опанував Київ, то вже й на тому скінчилося», як насміхається над ним літописець.

Ізяслав не думав піддаватися й зараз кинувся до своїх закордонним свояків — угорського короля Гейзи, чеського Володислава й польського Болеслава за допомогою. Крім чеського оба другі дали поміч, ще й угорський король Гейза зобов'язався зв'язати руки галицькому князеві Володимиркові, щоб той не пішов помагати Юрієві, Але зі збройної допомоги союзників мав Ізяслав мало користи й після першого походу проти Юрія, був примушений піти з ним на переговори. В переговорах забезпечив Юрій Ізяславові Новгород і Волинь, але як тільки поляки й мадяри відійшли, підступний Юрій зірвав переговори й почав війну з Ізяславом наново. Але війна йому не велася; він краще воював інтригами, як мечем. Тепер уже з власної понуки приступив Юрій до переговорів з Ізяславом.

«Весною 1150 р. складено в Києві умову, яка давала Ізяславові змогу прилаштуватися до рішальної розправи з Юрієм. Несподівано для всіх, а в першу чергу для Юрія, захопив Ізяслав Погорину, відкіля перейшов напрасними маршами в південну Київщину. Тут піддалися йому Чорні Клобуки й зміцнили його сили своїми полками. Відсіля вже просто пішов Ізяслав на Київ, з якого Юрій утік в останній хвилині.

При тому трапилася ще пригода з Вячеславом, що як тільки Юрій утік з Києва, пробував сісти на київський стіл й уступився щойно за намовами Ізяслава; той переконав його, що на київський стіл в нього нема даних, а коли він не вступиться поволі, то все одно усунуть його поневолі. Вячеслав дав себе переконати і відступив до свого Вишгороду. Алеж Ізяслав, що захопив Київ тільки силою несподіваного наскоку, не зміг ще тепер вдержатися в ньому тим більше, що Юрій зараз zorganizував проти нього своїх союзників. В небезпеці пригадав собі Ізяслав на Вячеслава, що був старшим від Юрія Мономаховичем й рішив використати його вік та його дружину проти Юрія. Він поїхав до Вячеслава у Вишгород і сказав: «Ти мені як батько, от тобі Київ, от тобі й київська волость... Що тобі подобається, бери собі, а мені дай щонебудь інше». Вячеслав зразу пручався, але згодом змяк, заключив з Ізяславом угоду й передав йому свій полк.

Тепер Ізяслав, дібравши собі ще киян, пішов походом на Юрієвого союзника Володимирка галицького. Але в зустрічі з ним знову недописали йому його полки й він мусів у безладі тікати. Саме в моменті, коли він сидів у двох з Вячеславом на київському замку, побачили вони полки Юрія, що наближувалися з лівого боку Дніпра. Бачучи, що кияне, лякаючись

грабежі Юрія й Володимирка, йдуть їм на зустріч, оба князі рішили тихо покинути Київ, мовляв: «Ідіть батьку у свій Вишгород а я у свій Володимир, а там як уже випадє». І розіхалися.

Скоро тільки притихло з Юрієвими союзниками, Ізяслав почав нову кампанію за Київ. В першу чергу пішов на Володимирка, якого старався ослабити наступом угорського короля Гейзи. Але Володимирко вспів перемовити королівських дорадників і Гейза казав відступити мадярським військам з Галичини; зате весною 1151 р. прислав 10 тисяч свого війська на допомогу Ізяславові проти Юрія. Тепер уже Ізяслав рішив «добути або дома небути».

Скорими маршами прийшов Ізяслав у Київщину, а несподіваним наскоком захопив «ключ до Києва» — Білгород. У тому моменті, як завважує літописець, син Юрія Борис, що він його посадив у Білгороді, «пив у себе на сінях з дружиною й білгородськими попами, а якби був мостовий не спостеріг і не звів мосту, то й Бориса, булиб тут ухопили». Подібно несподівано заскочив Ізяслав Юрія, що сидів собі в «красному дворі» під Києвом. Він тільки те й придумав, що подбав за човен й вирвався на ньому з небезпеки. Велика скількість дружини Юрія, не встигла втекти й попала у руки Ізяслава. Як тільки Ізяслав заняв Київ, зараз пішов до Софії, де відбув церемонію «вокняження» на київському столі, а потім на Ярославому дворі дав бенкет для дружини і воєнні ігрища (турніри) для угорських військ.

Тимчасом Володимирко галицький, що йшов на допомогу Юрієві, щоб узяти Ізяслава в два огні, міг тільки висварити Юрієвого сина Андрія, що був при ньому: «То таке то княження мого свата? Військо йде на нього з Володимира, а він не знає. Один його син сидить у Пересопниці, а другий у Білгороді й не можуть його остерегти? Як ви так з вашим батьком княжите, то правуйтеся самі, а я сам один на Ізяслава не піду. Ізяслав хотів іще вчора зі мною битися, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючися та втягаючи мене в битву; але як він тепер дістався до столиці всієї української землі, я не можу один стати проти нього». Й вернувся до дому.

Колиж Ізяслав забезпечився в Києві, післав послів до Вячеслава Мономаховича й закликав його до Києва. Вячеслав приїхав, «сів на столі свого діда й батька» та назначив Ізяслава своїм співправителем: «Я вже старий і всіми справами порядкувати не можу. Тому будемо оба правити в Києві: коли випадє яка справа з христіянами чи поганями, то підемо разом, а моя дружина і полк будуть нам обом і ти ними розпоряджайся. Де можна буде поїхати нам обом, поїдемо, а як ні, то ти підеш зі своїм полком і моїм».

На тому стала угода поміж Ізяславом і Вячеславом й протривала до смерті Ізяслава. Раділи нею кияни. Вони розуміли, що така сполука поваги старшинства, якою був Вячеслав Мономахович з такою діяльною особою, якою був Ізяслав, приносить тільки добро і користь для землі й тому тепер станули муром при своїх князях.

З кінцем квітня рушив Юрій знову проти Ізяслава. Зєднавшись з половцями, пробував під Києвом перейти Дніпро. Але Ізяслав пустив по Дніпру понтони з помостами, що обсажені військом і забезпечені двома кермами, плавали в обидва боки ріки й недопускали ворогів перебратися на другий беріг. Тоді Юрій зробив фальшиву спробу переходу через ріку під Витичевом, а тимчасом переправився під Зарубом. Ізяслав рішив отаборитися проти Юрія під Києвом, куди за одну днину стяглися всі Чорні Клобуки разом з своїм майном, стадами і ріднями, перевезеними з їхніх кочовищ на Пороссю.

Тимчасом наближався до Юрія Володимирко й Ізяслав рішив перешкодити їм у тому, щоби вони получилися. Забравши скільки міг війська зпід Києва й не ждучи заповідженої мадярської допомоги, він пішов услід за Юрієм. Тим разом пішли за ним кияни з правдивим завзяттям: «Підемо всі, хто тільки годен узяти палицю в руки, а хто не піде, то дайте його нам, ми його самі забемо!»

Зустрівся Ізяслав з Юрієм за р. Стугною біля «Перопетових могил». Ізяслав пробував переговори тай Юрій не рвався до бою, але як каже літописець, перли до війни Олеговичі й половці, бо «вони були скорі до кровопроливу».

Кілька днів витратив Ізяслав на те, щоби врешті примусити Юрія до боротьби. Нарешті це йому вдалося щойно тоді, коли його Чорні Клобуки обіхали Юрія ззаду й не дали йому далі відступати перед Ізяславом. Ізяслав їхав попереду війська й перший ударив на ворогів, але підчас натиску його спис зламався й він поранений злетів з коня. Тим неслабше наперло його військо на Юрія й по короткій, але кривавій січі примусило його до втечі. Половці тікали «не пустивши навіть по одній стрілі», за ними тікали войовничі Олеговичі, а вже їхнім слідом тікав сам Юрій, що рад був узагалі не битися. На болотах р. Рути загруз і погиб чернігівський князь Володимир Давидовим. Небагато до смерти бракувало й Ізяславові, що лежав поранений на побоєвищі. Йогож таки кияни, не знаючи, хто він такий, кинулися його бити і щойно коли його пізнали, підхопили на руки й раділи, що «ворога побито, а вони бачуть свого князя живим».

Поплакавши над трупом Володимира, Ізяслав вислав до Чернигова Ізяслава Давидовича з трупом його брата й дорученням зайняти собі Чернігів. Вслід за ним пігнав Святослав Олегович, але застав уже Ізяслава Давидовича на чернігівському столі й вернувся у порожні. З нічим вернувся Юрій до Переяслава, а половці без добичі в степи.

Ізяслав, хоча поранений і стомлений боротьбою, не, дозволив засиджуватися Юрієві в Переяславі й розпустивши всі інші полки, пішов на нього з одним тільки Вячеславом. Юрій не опирався довго, але й Ізяслав не рад був його цілковито знищити. Куди корисніша була для нього якась тривка угода з Юрієм. Уложено умову, що Переяслав залишається синові Юрія, але він сам мусить вибиратися геть з України, мовляв «ти знову наведеш на нас половців». Але Юрій не радо вибірався з Переяслава. Колиж його нарешті відтіля «випросили», то він таки не пішов собі в свою Суздаль, а станув в Остерському городку й відтіля ані не думав вибиратися. Так йому засмакувало українське підсоння й українська земля, що треба було його викурювати звідтіля облогою. За кару за недотримання умови, Ізяслав підібрав синові Юрія Переяслав і спалив його Остерський городок. У відповідь на те Юрій почав лаштувати новий похід, всеж таки не кидаючи мрій про київський престіл.

В осені 1152 р. бачимо Юрія знову в поході на Київ. Він провадив з собою «усю половецьку землю від Дніпра до Волги» та рязанських князів. По дорозі пристав до нього й Святослав Олегович, а з Галичини знову виступив Володимирко.

Але Ізяслав тим разом уже не злякався походу і дав собі раду з усіма союзниками. Зразу вийшов проти Володимирко й примусив його вернутись у Галичину, зчерги примусив Юрія відступити від облоги Чернигова. За цілу кампанію заплатив своїми землями Святослав Олегович та половці, проти яких вислав Ізяслав сина Мстислава з Чорними Клобуками. Вони попустошили половецькі кочовища над самим Орелем і Самарою, забрали багато добичі й

визволили безліч невільників.

Ще раз поспробував Юрій, але вже цілковито невдало, загорнути Київ. Його похід на Київ у 1153 р. був уже тільки пародією попередніх. Скінчився на безцільному спустошенні Переяславщини і неславному відвороті Юрія.

Крім Юрія суздальського мав ще Ізяслав другого непримиренного ворога, що ним був галицький князь, підприємчивий і сміливий у війні й непоганий державник Володимирко. Ще ходючи помагати Юрієві, Володимирко захопив декілька пограничних міст (Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю) й за ніяку ціну не хотів їх вернути. Навіть примушений Ізяславом до присяги й угоди, Володимирко не віддав тих міст й не вивів з них своїх посадників. Даремне Ізяслав пригадував Володимиркові його присягу. Він тільки насміявся з Ізяславого посла, а коли помер, Ізяслав мусів йти походом проти його сина Ярослава. На початку 1154 р. з'явився Ярослав у Галичині й розбив галичан у бою під Теробовлею. Невідомо з чого, але Ізяславове військо охопила паніка й воно, хоча побідне, почало тікати з поля. Ізяслав нернувся додому з перемогою, але без війська. Тоді ж відвоював собі набрані Володимирком міста.

Це був останній похід і остання перемога того знаменитого князя, останнього з великих на київському столі. Ніччю дня 14 падолиста він помер, не маючи ще 60 літ. Літописець плаче над його домовиною, славлячи його як чесного, благовірного, христоролюбивого, славного й великого князя. «Плакала за ним уся українська земля й усі Чорні Клобуки не тільки як по своєму «царю й господині», але як по рідному батькові».

«Ізяслав Мстиславич — говорить проф. Томашівський — це одна з найзамітніших постатей нашої старої історії. Вихований у традиціях Мономаха, почував себе покликаним відіграти визначену роль на Україні, до чого й мав незвичайні особисті дані. Енергійний, сміливий і лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасних подив і прихильність. Як визначний полководець здобув велике признання дружини і полків, любив, щоби його називали царем і звик говорити: «Не йде місце до голови, але голова до місця»...

Поправді то смерть Ізяслава прийшла київській землі зовсім не впору. Тільки він міг відвернути нещастя міжусобиць за київський стіл. По ньому залишився нездарний Вячеслав, не дорівнював йому його брат Ростислав, а тимчасом жив іще й не кидав своїх апетитів на Київ Юрій Суздальський...

Ростислав Мстиславич

Ізяслав Давидович

Ростислав

Ізяслав Давидович

Правда, в Києві не закріпив Ізяслав довго місця. З подібною малодушністю, як Ростислав, віддав його в руки свого суздальського «союзника» Юрія.

Юрій Суздальський

Хоч як не по нутру була киянам переміна Ростислава на Юрія, вони вдають, що радіють з його приходу. Юрієві вдається нарешті осісти на київському столі й союзами та інтригами забезпечити себе перед можливими несподіванками. Правда, з часом українські князі

отрясаються з безрадности й проти Юрія повстає союз Ростислава, Мстислава й Ізяслава Давидовичів, але до виступу тієї спілки проти Юрія не прийшло. Дня 15 травня 1157 р. згинув Юрій від перепоя на бенкеті в одного з бояр. Його смерть стала гаслом до погрому суздальців, що на добре вже вілися українцям у печінки. Тоді вибила знову година Ізяслава Давидовича; він удруге засів на київському столі, але й тим разом не на довго.

Передавши Чернігів Святославі Олговичеві, старався Ізяслав заспокоїти вимоги, а навіть амбіції решти князів. Але це йому не вдалося. Між іншими розсварився він з своїм досьогочасним союзником Ярославом Осьмомислом Галицьким. Справа пішла за Івана Ростиславича, прозваного пізніше Берладником, якому Ізяслав рішив повернути галицький стіл. Але Ярослав Осьмомисл, проглянувши Ізяславі пляни походу на Галичину, випередив його й 22 грудня 1158 р. зайняв Київ, щоб його передати правному володареві Ростиславі.

Ізяслав Давидович не дав за вигране. Він закликав половців і при їхній допомозі здобув Київ від Ростислава на початку 1161 р. Тепер засів на київському столі утретє і востаннє. В боротьбі з Ростиславом, що стягнув собі союзників на допомогу, погіб Ізяслав Давидович від чорноклобуцького меча. Наваживши на київський стіл, він вирікся свого Чернигова, а з утратою Києва мав до вибору або нужденне, як на його амбіції, життя десь в далекій волости, або смерть. Вибрав останню.

Смерть Ізяслава Давидовича запечатала чергову добу боротьби за Київ й закріпила Ростислава остаточно на київському столі. При своїй спокійній вдачі, безоглядній чесности й справедливості, Ростислав доволі скоро наладнав звязки з рештою князів: чернігівськими Олговичами, волинськими Ізяславичами, галицьким Ярославом і переяславським Глібом та підчинив свому впливові рязанських і новгородських князів. Пильнуючи миру поміж князями й підтримуючи серед них ідею братньої любови та справедливості, Ростислав гідно сповняв роль патріярха української землі; залишивши на боці «високу» закордонну політику, міг чинно поцікавитися половецькою небезпекою.

По довшій передишці, український літописець починає знову відмічувати чимраз частіші половецькі наскоки на українські землі. Починаючи з 1149 р. турбують половці український південь і схід в 1150, 1153, 1155, 1159, 1161, 1164, 1167 і 1168 рр., примушуючи українських князів до більше чи менше енергійної протиакції. Очевидно, про розмах протиполовецької офензиви часів Мономаха, тепер не може бути й мови. Князі поневолі обмежуються до незначних випадів у степи, а частіше всього «задружують» з половцями, то є контрибуціями й родинними звязками стараються ослабити руйнівний розмах степових орд.

Так приміром у 1162 р. Ростислав «задружив» половців й оженив свого сина з половчанкою, але це допомогло не на довго. З наведеної низки дат видно, якими частими гістьми бували в нас половці; щойно велика воєнна демонстрація улаштована Ростиславом при співучасті дванацятьох князів у 1166 р. під Кановом та похід Мстислава у степи в 1168 р., що відбувся вже по смерті Ростислава, трохи приборкали степових хижаків.

Помер Ростислав з початком 1167 р. на дорозі з Новгороду до Києва, десь поблизу Смоленська, їздив туди мирити свого сина з новгородцями й вертаючися дуже поспішав: прочував смерть і дуже хотів доїхати живим до Києва й там, напередодні смерті постригтися в черці. Його останнє побажання є чи не найкращою характеристикою того

князя, що створений до мирної праці й державотворчості, був нежиттєздатний скрізь, де умови вимагали від нього рішучості й воєнного духа.

Мстислав Ізяславич

Мстислава

Вже на самому початку 1168 р. відбув він перший похід у половецькі степи, що зустрівся з великим захопленням українського громадянства, як і кожна спроба князів оборони української землі перед зовнішнім ворогом. Найкраще ілюструє тогочасні настрої літописець, що говорить м. ін.: «І вложив Бог добру думку в серце Мстислава Ізяславича, що всім серцем бажав добра українській землі. Скликав він свою братію й порадившись з нею, сказав: Братя! Зжальтеся над українською землею! Над своєю отчиною і дідиною, що з неї кожного року забирають поганці християн у свої кочовища. Вже нам займають грецький, солоний і залозний шлях. Чи не кращеб нам братя, піти слідами наших батьків і дідів і придбати собі слави?»

Промова Мстислава впала на добрий ґрунт; князі пішли справді гликим походом проти половців, а через рік улаштували чергову демонстрацію для охорони українських купецьких караван, що простували на Україну з півдня і сходу.

Романа

Андрій Юрієвич Боголюбський

Мирна доба князювання Ростислава причинилася, хоча й посередньо, до створення й закріплення нового державного організму на північному сході старої Київської Держави — Ростово-Суздальщини. Східньо-словянська еміграція, натрапивши тут на фінське етнічне підложжя, дуже скоро вспіла його опанувати й віссати в себе. Зразу княжать тут князі, що не виявляють ні амбіцій ні енергії виплисти на ширшу політичну арену і щойно з моментом, коли в РостовоСуздальщині зявляються енергійні Мономаховичі, положення основне міняється. Володіючи над територіями, що їх сама вже невдячна природа вимагала від людей скупчення в праці й витривалості, над населенням, що змішане з спокійним і податливим фінським елементом, само набірало прикмет рабства й приниження, вони дуже скоро стають самовладними володарями й пробують свою деспотичну владу поширити на решту земель Київської Держави. Зразу вабить їх до себе золотоверхий Київ, згодом, коли не без їхньої участі, Київ тратить своє політичне й культурне значіння, вони змагають, щоб його цілкого знищити й заступити старий український центр новим, тепер уже етнічно відчуженим і політично ворожим.

Ми бачили скільки енергії зужив і скільки крові пролив Юрій Мономахович Суздальський, щоби добути собі Київ і бодай умерти в ньому по недовгому княженню. Але вже син його Андрій, прозваний Боголюбським, був людиною зі зовсім відмінними ідеалами.

Андрій Юрієвич родився й виховався на Суздальщині, далеко від гамору княжих міжусобиць українського півдня. Діставши від батька Володимир над р. Клязмою, він зовсім не цікавився тим, що діялося поза межами його волости, а коли в 1149 р. примусив його батько прийняти участь у кампанії проти Ізяслава Мстиславича Київського, Андрій мав нагоду виявити всі прикмети свого замкненого, підступного й інтригантського характеру. Колиж у 1154 р. батько

посадив його в київському «пригороді» Вишгороді, Андрій витримав у ньому несповна рік і потайки від батька, втік з Вишгороду; з собою забрав на північ і вишгородську святощ — ікону Богородиці, привезену сюди з Царгороду. Колиж по смерті Юрія ростовці й суздальці посадили його на батьківському столі, він у першу чергу позганяв з уділів своїх молодших братів, а разом з ними й тих бояр, що могли чимнебудь пошкодити в його самовладних намірах.

Закріпивши своє становище в Ростово-Суздальщині, Андрій взявся перемінювати суверенних князів Київської Держави на своїх «підручних», нацьковуючи одного на одного й користаючи з вічної метушні, що її не бракувало ніколи на українському півдні. Не могучи м. і. покорити Новгород воєнною силою, він примусив його до покори економічними утисками. Скрізь, де не помагала сила, там робили своє інтриги й підступ Андрія Боголюбського. Натрапивши в старих осередках Ростово-Суздальщини на доволі сильно розвинутий міщанській автономізм, Андрій Боголюбський переніс столицю своєї волости, зразу до Володимира над Клязмою, а потім до ще менче помітного Боголюбова, що він його сам збудував і від нього прийняв своє історичне прізвище. Бажаючи визволитися від переваги Києва на церковному полі, він «добром і лихом» заходився створити у себе митрополію, але це йому не вдалося. Будучи наскрізь деспотичною натурою, Боголюбський не посягав по київський стіл, бо розумів, що не зможе осідлати ані суверенности українських князів, ані своєрідного громадського й державного устрою України. Й тому він тільки про те думає, щоби понизити й знищити Київ, хапаючися кожної нагоди, що наближувала його до мети. Не диво, що як тільки помер Ростислав, Андрій використав безладдя, що повстало довкола київського стола, та пішов війною проти Мстислава Ізяславича. На чолі походу станув син Андрія Мстислав, а йому в допомогу станули всі, невдоволені Мстиславом князі: чотирьох Ростиславичів, Гліб Переяславський, двох синів Святослава Олеговича та Володимир Андрієвич.

Зруйнування Києва

Похід князів на Київ, улаштований на початку 1169 р. заскочив Мстислава неприготованим. Його військо пішло на допомогу синові Романові до Новгороду й на місці залишилася невеличка частина дружини.

«Ціла хмара українських князів посунула нищити Київ, на славу його північного супірника» — завважує М. Грушівський...

Хоч і без потрібних сил та підготування, Мстислав рішив боронитися. Колиж зрада чорноклобуцьких ватаг дозволила противникам обійти Київ ззаду, Мстислав вийшов з Києва й подався з недобитками на Волинь.

Дня 8 березня 1169 р. опанували українські князі під проводом суздальця — Мстислава, сина Андрія Боголюбського столицю України й кинулися її нищити:

«Смольняне, суздальці, чернигівці грабили Поділ, Гору й монастирі, Софію, Десятинну Богородицю й не було нікому, нівідки милосердя: церкви горіли, християн убивали та брали в неволю. Церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали». Так описує літописець руїну Києва, спричинену князями, підюдженими суздальським ворогом, що звівши собі кубельце на півночі, рішив остаточно розправитися з південним супірником. Київ, що втратив

уже вагу політичного центра, приваблював ще до себе своїм багатством і культурою й їх треба було знищити й розграбити, щоб дати змогу розвинутися північному Володимирові над Клязмою.

Гліба Юрієвича

Володимира Мстиславича

Роман Ростиславич

Рюрика Ростиславича

Прочувши про похід Андрія, Ростиславичі не зважилися протиставитися йому в Києві. Вони обсадили київські пригороди — Білгород та Вишгород, а Давид кинувся за допомогою в Галичину.

Андрій був надто певний перемоги й дав наказ своїм воєводам привести йому Мстислава Ростиславича живим; але це не належало до легких завдань. Мстислав, укріпився в Вишгороді й вийшов ворогові назустріч та привитав його сильним боєм:

«І був бій великий і стогін і крик ранених і голоси нелюдські. І можна було бачити, як ламалися списи, чути, як бряжчала зброя, а від копоту не було пізнати де їздець а де піший».

Ярослава

Святославів Всеволодичеві

Всеволод Юрієвич

Роман Ростиславич

Святослав Всеволодич

Своє обмеження до київського стола й пуского титулу відчув Святослав зразу як зневагу й пробував здобути собі справжню силу й повагу патріярха української землі. Навіть не завагався стати на прю з Всеволодом Суздальським й для цього затіяв складну політичну гру та широко закроєну воєнну кампанію, але програвши на всіх фронтах, остаточно погодився з своїм скромним становищем і заключив нову угоду з Ростиславичами (1181 р.) на старих умовах.

Протиполовецька кампанія

По тій умові запанував поміж князями сякий-такий мир. Зчасом Святослав виборов собі деякий послух у князів і повагу в заграничній політиці. Між іншими візантійський цісар Ісаак Ангел видав за його внучку Офимію Глібівну свого сина й наслідника Олексія. Рівночасно наладнані відносини в нутрі, дозволили українським князям на доволі інтензивну протиполовецьку акцію, яка виповнює десятиліття 1184-1194 рр. Протягом того часу приходиться до більше, як двадцяти нападів і походів з обох сторін, при чому головним тереном кампанії стає Поросся в Київщині та Переяславщина. З українського боку добуває собі слави в тій кампанії сам Святослав, Рюрик Ростиславич з сином Ростиславом, Володимир Глібович й нарешті оспіваний Словом о полку Ігоря — Ігор Святославич князь новгород-сіверський. З половецького боку був героєм кампанії хан Кончак, син того Отрока, що його колись загнав Володимир Мономах за Кавказ. Кампанія починається з невдачного походу Кончака на Україну 1184 р. Українські князі, не то що прогнали його, але й запустилися на половецькі кочовища, та сильно їх попустошили. В липні того самого року пішли українські

князі походом на Низ і за р. Орелею розгромили половців, набравши багато здобичі та полону. Між іншими попав в українську неволю половецький хан Кобяк. Героєм того успішного походу був Святослав, що про нього читаємо в безсмертному Слові:

«Ігор з братом розбудили половецьку силу, що її приспав грізний, великий київський князь Святослав: прибив своїми сильними полками й сталевими мечами, наступив на половецьку землю й притоптав холми та яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а Поганого Кобяка, наче буря вихопив зпоміж залізних половецьких полків. Упав Кобяк навколішки в городі Києві у Святославовій гридниці. Німці й венеціянці, греки й моравяни виспівують славу Святославу».

Не подарував Кончак тієї зневаги й весною 1185 р. рушив на Переяславщину. А хоча притяг з собою якись невидані луки-самостріли й мав якогось «бесурмена», що стріляв «живим огнем», то біля Хорола розгромили його українські князі Святослав і Рюрик. Вслід за втікачами пустили вони Чорних Клобуків й вони пограбили ще й половецькі кочовища.

Похід Ігоря Святославича

Протиполовецька кампанія почалася щасливо і якби українські князі виступали спільно та при постійному порозумінні, булаб вона напевне закінчилася повною перемогою і зломала половецьку силу надовго перед монгольською навалою. На жаль князі, що досі билися за уділи й кривавилися під стінами Києва, тепер, кожний на свою руку, забажали слави й добичі на половецькому полі. Ігор Святославич, зговорившись з кількома молодшими князями, вибрався в квітні 1185 р. походом у половецькі степи. Половці, насторожені Чорними Клобуками й попереджені про задуманий похід Святослава, стріли Ігоря боєм. Щастя зразу сприяло Ігореві й у першій зустрічі він побив половців та розграбив їхні «вежі». Але половці не дали за вигране. Вони скоро змобілізували «всю половецьку землю» й заступили Ігореві дорогу над р. Каялою. Тут прийшло то до нещасного бою, що ляг в основу найкращої перлини українського письменства, що дійшла до нас із княжих часів.

«Слово о полку Ігоря, сина Святослава, внука Олегового»

Темою Слова був отой нещасливий похід Ігоря Святославича, князя новгородсіверського з Всеволодом, князем трубчевським, Володимиром путивельським і Святославом рильським на половців у 1185 р. В порівнанні з літописним оповіданням про той похід, оповіданням Слова виказує деякі різниці. Так і видно, що Слово складене не на основі літопису, а радше під впливом народніх переказів, може й пісень, що їх співали про той похід. Особливо помітна різниця в світогляді літописця й автора Слова. Літописець — людина духовного стану, пояснює всі вдачі й неудачі походу в дусі християнства тоді, коли автор Слова, напевне княжий дружинник, а може й учасник походу, наближується своїм світоглядом до залишків поганства в народі, що звязує хід подій з таємничими силами боготвореної природи. Позатим Слово, як поема, поминає деякі подробиці, підчеркувані літописом, а видвигає те в події, що краще підходить під поетичний хист і творчу уяву його автора. Починається Слово з надхненого заспіву: «Чи не кращеб нам браття, старовинним ладом почати повість про повен трудів похід Ігоря Святославича? А початиб цю пісню за діями того часу, а не за видумками Бояна. Бо Боян віщий, бувало, як хотів кому пісню скласти, то біг

вивіркою по дереву, сірим вовком по землі, сизим вірлом попід хмари. А коли спогадував невзгоди часів минулих, тоді пускав десять соколів на стадо лебедине. А що тільки сокіл торкнувся котрого з лебедів, то він починав співати пісню, то про старого Ярослава, то про Сміливого Мстислава, то про гарного Романа Мстиславича. Алеж бо, братя, Боян не десять соколів на стадо лебедине пускав, але своїх десять віщих пальців на живі струни покладав і вони князям славу гомоніли».

Нещасний похід попереджає зловіщий знак — соняшна затьма:

«Тоді глянув Ігор на ясне сонце й побачив, що від нього все військо пільмою покрите. І сказав Ігор до дружини: Дружино-браття! Краще нам порубаними бути, ані у неволю попасти. Сядьмож, браття, на наші скорі коні і погляньмо поза синій Дій! Бо запала князеві в серце жадоба погостювати над Доном й вона йому закрила очі на злощасні знаки неба».

«Хочу — сказав він — з вами надламати спис край поля половецького, і або головою наложити, або води з Дону шоломом напиться».

Тому ніщо не злякає й не заверне з походу Ігоря, що «скріпив розум силою і нагострив завзяттям свого серця, духом лицарським пройнявся й навів своє військо на землю половецьку, за землю українську».

«Трублять труби в Новгороді, мають прапори в Путивлі. Ігор жде-дожидає свого брата любого Всеволода. І промовив до нього Буйтур-Всеволод: «Один ти мені брат, один ти мені світ ясний, обидва ми Святославичі. Сідлай, брате, своїх бистрих коней, бо мої вже готові. Мої куряни вояки сміливі — під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем списа годовані. Всі шляхи їм відомі, всі яруги знайомі, луки в них натягнені. Саміж вони скачуть мов вовки-сіроманці і в полі, добуваючи собі чести, а князеві слави».

«Тоді князь Ігор ступив у золоте стремено й пустився по чистому полі. Сонце тьмою йому дорогу закрило, ніч застогнала лиховісне й пташок розбудила. Свист звіря збив їх у стада. Див зверещав над деревом. А половці непрохідними шляхами тікають до Дону великого. Скриплять вози опівночі, мов сполохане стадо лебедів клекоче: Ігор на Дін військо веде! І вже його нещастя накормить лісову птицю. Вовки завивають по яругах, орли клекотом на кости звірів скликають, ;лисиці на червоні щити брещуть. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула».

«Довго ніч меркне. Зоря саявом засяла, мряка поля полонила, рритих щебет соловіїв, гамір галок проснувся. Русичі перегородили широкі поля червоними щитами».

Перша зустріч з ворогом принесла українським військам перемогу:

«Вранці-рано, в п'ятницю, потоптали вони полки невірних полов-і і, мов стріли, розбрившись по полі, погнали гарних дівчат половецьких, а з ними набрали золота й тканин шовкових і дорогих оксамитів. Повязками, опанчами й кожухами половецькими мости мостили Га болота й дряговиння закривали. Червоний прапор, біла корогва, червоний бунчук і срібне ратище дісталися хороброму Святославичеві».

«Дрімає в полі хоробре гніздо Олегове — задалеко залетіло... Та не на наругу воно зродилося, ні соколові, ні кречетові, ні тобі, вороне чорний, половчанине невірний!»

А другої днини «вельми рано, криваві зорі світ заповідають. Чорні хмари з моря йдуть, чотири сонця собою закрити хочуть, а в них тремтять-блискають блакитні блискавиці. Бути громовиці великій. Ітима дощ стрілами від Дону великого. Тут списи надламаються, тут

шаблі на шоломах половецьких притупляться, на ріці на Каялі, біля Дону великого. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула!»

Почався бій: «Вітри, стрибожі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля стугонить, ріки каламутяться, курявою поля закурилися, прапори лопочуть. Половці йдуть від Дону і від моря і з усіх боків обступили українські війська довкола. Бісові діти криком поля розбудили, а хоробрі русичі поля червоними щитами перегородили».

Тут поет знаходить час і місце оспівати хоробрість Буйтура-Всеволода, мовляв: «Куди він тільки поскочить, виблискуючи своїм золотим шоломом, скрізь котяться невірні голови й шоломи половецькі». Та даремне геройство Всеволода. «Від ранку до вечора, а з вечора до світанку летять стріли розпалені, дзвонять шаблі об шоломи, тріщать списи булатнії в незнаному полі. Чорна рілля копитами зрита, кістками засіяна, кровю полита, а туга зійшла на українській землі».

«Що це шумить, що це дзвенить в ранці рано, на зорі? Це Ігор полки завертає, жаль йому брата любого Всеволода. Билися день, билися другий, а третього з полудня, поникли стяги Ігореві. Тут розійшлися брати на березі Каяли, кривавого вина не достало; тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли а самі полягли за українську землю».

«І заплакали жінки українські: Вже нам любих наших мужів ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати. Смуток розлився по українській землі». Даремне кличе старий Святослав князів, щоб вони пішли і відомстили «рани Ігореві» та стерли сором з української землі. Даремне звертається до галицького Ярослава Осмомисла: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі. Підпер ти угорські гори своїми залізними полками, заступив шлях королеві, Дунаєві затворив ворота, суди судячи по Дунаю. Грізний ти для всіх земель: відчиняєш київські ворота, із батьківського, золотокованого стола стріляєш салтанів у далеких землях! Стріляй же тепер Кончака, коція поганого, за рани Ігоря, сміливого Святославича!»

Даремне. Невдача Ігоря створила половцям дорогу на Україну. Кинулися вони на неї двома загонами, один, під проводом Кончака пішов на Переяславщину, другий під Гзою залив Посемє. Поросся й Чернигівщину оборонили князі, вийшовши половцям назустріч.

Якийсь час по тих великих походах панував спокій, але вже в 1187 р. заганяються половці на українські землі двічі. Весною прогнали їх князі з південних окраїн, але літом загнався Кончак у глибину Поросся й сильно його попустошив. З того часу не буває й року, щоби половці не пустошили українських земель, при чому ослаблені князі обмежуються вже тільки до оборони своїх волостей, ніколи не зважаючи запускатися в глибину половецьких кочовищ. Не допомгло теж багато українсько-половецьке перемир'я з 1190 р.

Дня 25 липня 1194 р. помер Святослав, що перед смертю передав Київ Рюрикові Ростиславичеві, сам постригшися в черці.

Рюрик Ростиславич

Вїзд Рюрика до Києва відбувся з великою святочністю. «Вийшли проти нього з хрестами митрополит, всі ігумени й кияни, від малого до великого. Рюрик увійшов до св. Софії й поклонившись іконам, сів на престолі свого діда й батька з славою великою. І зраділа вся українська земля його князюванням, кияни і християни й погани (Чорні Клобуки), бо всіх він

приймав з любов'ю, не відтручуючи нікого» — записує з того приводу літописець.

Ніхто з князів не протестував проти того, що Київ припав Рюрикові. Навпаки, поміж князями запанувала в той час виїмкова гармонія, але вона не подобалася Всеволодові Суздальському й він рішив знищити її за всяку ціну. Не бажаючи витрачувати сил на походи проти українських князів, він придумав спосіб, щоби їх розсварити й дивитися, як самі українські князі руйнують ненависний йому Київ...

В першу чергу він пересварив Рюрика з його зятем Романом Мстиславичем. Справа пішла за Романів Торчеськ, що його випросив Всеволод від Рюрика, ніби для себе, а відтак передав синові Рюрика Ростиславові. А хоча Рюрик не завинив нічого в тій переміні, то назверх це виглядало так, наче Рюрик справді відібрав Торчеськ від зятя, щоб його окружною дорогою, через Всеволода, віддати своєму синові. Це розбудило в Романові ненависть до тестя й він створив навіть союз князів проти нього. Правда, той союз не був дуже діяльний і нарешті Рюрик успів виправдатися перед зятем, але не стало вже між ними первісної щирости й довіря. Інтрига Всеволода Суздальського поставила проти себе двох найбільш впливових українських князів — Рюрика київського й Романа волинського, що небаром опановує Галичину й стає наймогутнішим володарем українського півдня. І з черги пересварив Всеволод Рюрика з Олеговичами й створив на Україні підложжя до нової внутрішньої завірюхи.

Роман Мстиславич

Як тільки помер Володимир Ярославич, останній з князів галицької династії, пішов походом на Галичину Роман Мстиславич волинський, що давно вже умовлявся з галицькими боярами про галицький стіл. Зайнявши Галичину, Роман не випускав рівночасно з рук і Володимирщину, що при його виїмковому таланті та енергії, робило його наймогутнішим поміж українськими князями.

Як інакше булаб виглядала тогочасна українська політика, якби не інтрига Всеволода Суздальського, що поріжнивши Романа з Рюриком, тепер дивився на овочі своєї інтриги. Роман наблизився тепер до Всеволода й почав шкодити Рюрикові на кожному кроці. Поневолі єднається Рюрик з Олеговичами, що раді були бачити Галичину в руках Ігоровичів, синів Ігоря Святославича. Остаточно, десь в 1201 чи 1202 р. Рюрик рішається на похід проти Романа.

Але Роман був куди проворніший і заки Рюрик зібрався з Олеговичами, він пішов на Київщину. Як слабо сидів Рюрик на своєму столі, свідчить факт, що як тільки Роман виступив у похід, усе що жило покинуло Рюрика й перейшло до Романа. Перейшли до нього сини Володимира Мстиславича і Чорні Клобуки й народ, що з усіх сторін слав послів до Романа, віддаючися йому в опіку. А коли Роман наблизився до Києва, кияне самі створили йому ворота й пустили до міста; не оглядалися на Рюрика й Олеговичів, що наспіли до нього з своїми дружинами.

Видно, що Роман мав уже славу енергійного й талановитого володаря і від нього надіялися київські патріоти, що він поверне Києву блиск і могутність із часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Становище киян вирішило остаточно кампанію Романа проти Рюрика. Він мусів зректися Києва, Олеговичі претенсій на Галичину. Але сам Роман не забажав сісти

в Києві. Для нього був він уже занадто вузькою політичною ареною... В Києві посадив Роман, більш у ролі свого намісника, ніж самостійного князя Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича. Будучи вже на сході, Роман не полінувався піти на половців, розбив і пограбив їх кочовища та з великою славою і добиччю вернувся додому.

Другий розгром Києва

Скористав з цього Рюрик. На початку 1203 р. він напав з Олеговичами й «усією половецькою землею» на Київ, здобув його й немилосердно пограбив. Літопис запевняє, що теперішній погром Києва був лютіший, аніж у 1169 р. коли на Україну прийшли ватаги Андрія Боголюбського. Половці хапали людей в неволю, з чужоземних купців тягли контрибуцію, а що вже попало церквам і монастирям, то й не казати. Наче завзялися до решти обдерти їхній блиск, щоб уже нікого не приваблював Київ до себе. Так помстився Рюрик на рідному місті за його «зраду», сам уже не маючи відваги сісти на київському столі. Руйнував тепер Київ не Рюрик, а Всеволод Суздальський Рюриковими руками.

Похід Романа на половців

Почувши про те Роман, зараз виправився проти Рюрика й обложив його в Овручу. За ціну того, щоб Рюрик зірвав союз з Олеговичами й відстав від половців, Роман вернув йому Київ, а в осени тогож року пішов з Рюриком, Ярославом Всеволодичем переяславським і ще декількома князями на половців. Похід удався, але по дорозі з нього Роман розсварився чогось з Рюриком, арештував його й відіслав до Києва, де звелів постригти його в черці. Рівночасно звелів постригти жінку й доньку Рюрика (свою жінку), а його синів Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину. Щойно після заходів Всеволода Суздальського Роман звільнив Ростислава й посадив його в Києві. Забезпечившись в той спосіб на сході, Роман розв'язував собі руки в західній політиці, але несподівана смерть Романа в боротьбі з поляками під Завихостом (в червні 1205 р.) припинила дальший розвиток подій.

На вістку про смерть Романа, покинув Рюрик монастир і засів на київському столі; поєднавшись з Олеговичами, рішив завоювати собі спадщину по Романі, що залишив двох синів-підлітків Данила й Василька. Перший похід Рюрика й Олеговичів зліквідував угорський король, що обсадив Галич своєю залогою, але на другий рік займають Галичину Ігоровичі (Володимир, Роман і Святослав). На якийсь час захоплює Київ Всеволод Чермний, що загорнув собі й Переяслав. Проганяє його відтіля Рюрик, але відтак приходить між ним і Всеволодом до угоди. Чермний залишається в Києві, Рюрик у Чернигові.

Колиж у 1212 р. вмирає Всеволод Суздальський, припинюється з ним і вплив суздальської півночі на українську політику. Три роки пізніше вмирає Рюрик, Ростиславичі проганяють з Києва Всеволода Чермного й садять тут зразу Інгвара Луцького, відтак Мстислава Романовича, але на це вже не звертають ніякої уваги інші князі. Тепер уже стають безспірними політичними центрами — Володимир над Клязмою для північно-східніх територій колишньої держави Володимира і Ярослава та Галич, якому за Данила підчиняється й «мати городів українських» Київ. В міжчасі приходить монгольська навала, що й становить переломову дату в політичному устрою Східньої Європи. На її мапі стає Київ глухим провінціяльним містом з одними тільки спогадами й румовищами своєї колишньої

величі.

Яскравою картиною того, на що звелось політичне життя Київської Держави в останньому столітті її існування (1146-1246) можуть нам послужити сухі числа: за одно століття переходив київський стіл з рук до рук — 46 разів! При тому княжило тут 24 князю з 7 ліній і 3 династій. З того один князь «вокняжувався» на київському столі 7 разів, п'ятьох засідало по 3 рази, вісьмох по два рази. Найдовше, бо 13 літ продержався один князь, один княжив 6 літ, двох по 5, трьох по 3 роки, сімох по два роки, трицять п'ятьох не княжило в Києві довше, як рік, а то й ще коротше. Не диво, що серед такої мінливості князів на київському столі не могла тут закріпитися якась державотворча система, крім цього терпіла на тому духовна й матеріальна культура народу.

Відокремлення земель Київської Держави

Святослав Завойовник, Володимир Великий та Ярослав Мудрий, ці три велитні нашого минулого вміли досягти того, щоби з цілої низки земель і племен, поміж якими не забракло й несловянських, створити велику імперію, найбільшу в тогочасній Східній Європі. Вміраючи, всі вони думали про те, щоби твір їхнього державо-творчого духа не пропав і тому старалися запевнити наслідство головного, київського стола найстаршому з наслідників, супроти якого решта князів малаб сповняти ролю намісників поодиноких земель. А хоч їм не вдалося докладно окреслити законів і форм наслідства, всеж таки право старшинства, або т. зв. сеніорат, був підвалиною державотворчої теорії й практики у перших десятиліттях існування Київської Держави. Правда, київський стіл опинювався заєдно в руках неконечно найстаршого, але найенергічнішого представника династії, як це було хочби з Володимиром, Ярославом, чи навіть Мономахом. Всі вони, засівши на київському столі, головною метою життя ставили собі «збирання українських земель» в одну нероздільну цілість. Але чим далі, тим трудніше їм це приходило, а там і зівсім не вдавалося. Поодинокі племена та землі, за виїмкою полянської Київщини, поволі приходили до переконання, що на приналежности до київського центра вони не зискують, а тратять. Вони дивилися на вічну метушню княжих міжусобиць за київський стіл й переконувалися, що Київ чим далі тим слабше обороняє культурні та економічні інтереси своїх провінцій. Колиж княжі міжусобиці дозволили степовикам врізатися клином поміж Чорне море й Київщину, всі ті землі зрозуміли, що з упадком торговельних шляхів на південь та схід мусить і сам Київ зректися свого провідного становища й з великокняжої столиці великої імперії стати столицею глухої провінції, що й нарешті сталося. Тоді то вибила година для відокремлення земель Київської Держави в окремі національно-політичні організми, з яких деякі, як Ростово-Суздальщина та Галичина й Володимирщина поділилися великодержавною спадщиною Київської Держави. До остаточного відокремлення поодиноких земель від Києва не прийшло зразу. Це діялося спровола, ідею нероздільности заступала ідея окремішности земель ступнево, але яскравим виявом тої переміни напрямних ідей є без сумніву ухвала любенького княжого сойму в 1097 р. Рішення про те, що кожен з княжих родів має триматися своєї землі-«отчини», раз на все перечеркнуло ідею «збирання українських земель» і разом з цілою низкою причин географічного, етнографічного й культурно-політичного характеру, припечатало дальший розвиток Київської Держави, як могутньої східно-європейської імперії.

Галичина

Чернігівщина

Переяславщина

Турово-Пинщина

Куди спокійніше жилося людям у заглиблій серед поліських болот Турово-Пинщині. В 1150-их рр. покликали собі турівці потомка одного з давніх своїх князів Святополка, станули муром при ньому й оборонили свою самостійність перед черговими спробами київських князів, що хотіли привернути собі Турово-Пинщину.

Волинь

З часом розділюється Волинь на поменчі удільні князівства — Володимирське й Луцьке, а там ще менчі — Белзьке, Пересопницьке Берестейське, Дорогичинське та інші.

В зєдиненню з Галичиною за Романа Мстиславича, довелося Волині відіграти подібну ролю в українській історії, яку якраз тоді закінч Київщина.

ГАЛИЧИНА І ВОЛИНЬ

Як довго осередком українського культурно-політичного життя був Київ і середнє Подніпрів'я, так довго наші і чужі літописці не звертають особливої уваги на західньо-українські землі: Посяння, Побужжя й Подністрів'я. Для Києва і його володарів були ті землі байдужі так довго, як довго стояв перед ними отвором шлях на південь і схід, до Чорного та Каспійського моря. Колиж степові орди печенігів, торків та половців відрізали Київ від моря, прийшла пора подумати про нові шляхи зв'язків зі світом, у тому випадку з західньою Європою, а там Балтійським морем. Щойно тоді вибила історична година для західньо-українських територій.

До того часу тільки такі велитні нашої державотворчості, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий розуміли, що західньо-українські землі варті не тільки ближчої уваги, але й жертвенного труду, щоб їх утримати в межах Київської Держави.

З того розуміння зродився протипольський похід Володимира Великого в 981 р. а відтак його сина Ярослава в 1038 р. В обох випадках чинно задокументовано безспірну, політично-національну приналежність т. зв. Червенських Городів до української Держави. Позатим були ті землі предметом постійних польських та угорських зазіхань, а деколи падали жертвою дипломатичних торгів поміж претендентами до київського стола й польськими володарями. Так було за Святополка Окаяного, що в боротьбі з Ярославом за Київ заплатив Червенськими Городами за допомогу Болеславу Хороброму; повторилося те й за Ізяслава Ярославича, що звабив Болеслава Сміливого на Київ тихою згодою на польську окупацію Посяння.

Назагал київські князі не виявляли не тільки охоти, але й змоги оборонити Підкарпаття від його західніх та південних сусідів і тому політичне відокремлення тих земель від Києва, переведене правнуками Володимира Великого — Ростиславичами, слід вважати спасенним відрухом національно-політичного самозбереження тих земель.

Ростислав Володимирич

Ділючи Київську Державу поміж своїх синів, Володимир Великий дав Галичину, злучену з Волинню, своєму синові Рюрикові, а відтак Всеволодові. Але вже в половині XI ст. бачимо саму Галичину в руках князя Ростислава, сина Володимира Ярославича, що то в 1043 р. ходив, з батькового доручення, на Царгород.

Смерть молодого, бо ледви 32-літнього енергійного й талановитого Володимира Ярославича заскочила його сина Ростислава нелітнім хлопцем, що «ізгоювався» зразу на дворі свого діда Ярослава, а по його смерті (1054) під опікою найстаршого з дядьків Ізяслава. Дуже можливо, що коли Ярослав Мудрий умірав, то в своєму завіщанні призначив своєму внукові Ростиславу Володимир Волинський, але Ізяслав не квапився виконувати батьківський заповіт. Він, правда, одружив свого братанича й щойно, коли в нього було вже трьох синів, дав йому в управу один з галицьких городів, мабуть Перемишль. Згодом Ізяслав надумався й відібрав Ростиславу уділ. Це примусило Ростислава кинутися ї в Тмуторокань (1064), щоби там, придбавши собі сил, вимогти від дядька призначений йому дідом уділ. Талант, енергія і войовничість, що їх виявив Ростислав у Тмуторокані, дуже скоро звернули на себе і увагу його візантійських сусідів. На бенкеті у візантійського посадника Херсонесу

згинув Ростислав від поданої йому отрути (1065) залишаючи по собі трьох синів — Рюрика, Володаря та Василька.

Ростиславичі

Тепер узявся Ізяслав «ізгоювати» Ростиславичів, а коли помер (1078) р. передав це завдання своєму синові Ярополкові Володимирському.

Рюрик

Володар

Василько

Найстарший з Ростиславичів Рюрик вмирає підчас пошести в 1092 р. й Галичина залишається в руках Володаря та Василька, якому зараз таки по любецькому зїзді довелося пережити страшну трагедію осліплення. Про неї ми оповіли вже докладно на іншому місці. Страшне каліцтво Василька, можна сказати, не міняє нічого в користь ворогів Ростиславичів. Навпаки. Оба Ростиславичі, як каже Томашівський — «дають зразок такої братньої любови, політичної оборотности, воєнного таланту й невсипучої енергії, що вибиваються понад усіх сучасників, не виключаючи навіть такого розумного й поважного князя, як Володимир Мономах».

Затії Давида Ігоровича й Ізяслава, щоби загорнути собі Василькову волость, не вдаються. Ростиславичі, при всіх своїх виїмкових прикметах, виявляють ще й подивугідну поміркованість: вони задовольються покаранням бояр, що підвели Давида Ігоровича на Звенигородський злочин й не тратять свого поміркування тоді, коли одна воєнна перемога за другою отирає перед ними перспективи заволодіння Волинню.

Перемога Ростиславичів «на Рожні полі» (в нин. Золочівщині), а відтак не менше славна перемога над мадярською армією під Перемишлем (1099 р.) це найсвітліші моменти нашої воєнної історії взагалі. Вони закріпили за Ростиславичами безспірне володіння над Галичиною, не спокушуючи їх рівночасно висуватися поза політичні межі їхньої волости. Забезпечивши себе раз на все від зазіхань волинських та київських князів, могли вони з тим більшою енергією присвятитися внутрішній організації краю та його обороні перед сусідами з заходу й півдня.

З наведеної нами сповіди осліпленого князя Василька, ми можемо прослідкувати за політичною програмою Ростиславичів. Для створення кращих, природних меж від заходу, вони плянували широко закроєну, воєнну кампанію проти Польщі, а рівночасно думали про поширення галицьких меж від сходу та про кольонізацію здобутого на половцях Поділля й Бесарабії. Осліплення Василька ослабило цей державотворчий розмах Ростиславичів, але його не припинило.

Нажаль ця доба діяльності Ростиславичів закрыта для нас крімшньою тьмою аж до 40-вих років XII ст., коли то нова боротьба за Київ примушує літописця хочби перегадом натякнути на галицькі справи та політику володарів Галичини.

До смерти київського князя Святополка II Ростиславичі підтримували союзні звязки з Мономахом, які не перериваються й тоді, коли Мономах засів на київському столі. Разом з Мономахом воюють вони проти Святополкового сина Ярослава Володимирського, разом з ним садять на володимирському столі Володаревого зятя Романа Мономаховича. Але як

тільки виявилось, що Мономах бажає приєднати Волинь, що київських волостей і рівночасно з тим загрожує суверенності Галичини, Ростиславичі міняють фронт і з союзників Мономаха стають його противниками. Так і видно, що вони раді боронити інтересів Київської Держави, як цілоти, але протиставляться кожній спробі перемінити Волинь, а з нею й Галичину на підрядну волость київського стола.

Відношення Ростиславичів до Польщі є надалі в постійному воєнному напруженні.

Розуміючи краще, аніж київські й волинські князі вагу небезпеки з заходу, Ростиславичі підтримують протипольський союз з словянськими поморянами й литовськими прусаками, а коли треба, то й наводять на Польщу своїх таки ворогів половців.

Один такий протипольський похід Василька Ростиславича з половцями записав літописець під 1092 р. Під 1122 р. занотовують літописи факт, що хоч незгідний з тогочасними лицарськими обичаями, дуже яскраво наświetлює напруженість галицько-польських взаємин. Польський воєвода Петро Дунін Власт, затіваючи нікчемний підступ, вступив на службу до перемиського князя Володаря, здобув його довіря і в умовленому з поляками моменті піймав князя і в кайданах завіз до Польщі. За викуп зажадали поляки не тільки великої суми грошей, але й певних політичних уступок — м. і. зірвання союзу з поморянами та військової допомоги в польській акції проти Мономаха.

Доказом успіхів кольонізаційної акції Ростиславичів може нам послужити факт створення княжої столиці в Галичині, що за Володимирка стає столицею не тільки південної, а цілої Галичини.

Працюючи й борючися рука в руку, Ростиславичі вмирають майже рівночасно в 1123 р. Наперед вмирає Василько, а по ньому Володар, оба досягнувши понад 60 літ від роду. Оба залишили по двох синів:

Володар — Ростислава й Володимира, Василько — Юрія та Івана. Крім того Володар мав дві дочки — одна вийшла за візантійського цісаревича, друга за Романа Мономаховича. Про дочок Василька не знаємо нічого. Завдяки тому династія Ростиславичів могла удержатися й перетривати до кінця XII сторіччя. І хоч не без родинних непорозумінь, вона охоронила країну від воєн за наслідство та дала їй добу світлоти й добробуту, поки не дозріло нове історичне завдання Галичини — політичного об'єднання з Волинню й утворення великої загально-української держави.

«Разом з тим деформувався і глибоко вкорінився в наші землі окремих, національно-культурний і політичний тип, що в усіх пізніших історичних переворотках, хуртовинах і лихоліттях, не тільки виявив велику життєздатність, тривкість і відпорність, а ще став неперебраним резервуаром людности для кольонізації диких степів на сході. І коли ми нині стверджуємо, що до самого кінця XIX ст. українська племінна територія на заході, в загальній цілоти, небагато змінилася в нашу некористь, а подекуди навіть виявляє очевидні сліди асиміляції неукраїнського населення, то не можемо не згадати тих молодих князів-ізгоїв, що поклали основи під національно-політичну будівлю.» (С. Томашівський).

«Трицятилітнє князювання Ростиславичів у Галичині, — говорить М. Грушевський, — становить дуже важну добу в історії цієї країни: низкою завзятих, більше чи менше щасливих воєн, оборонили Ростиславичі самостійність Галицької землі від Польщі, Угорщини й Волині. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною, з національного й історичного погляду сама

собою ясна, але й боротьба з Волиню не була позбавлена цієї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту міжусобицю. Важно було, щоби Галичина перестала бути прищипкою до київського стола, якою так довго була Волинь, щоби вона стала метою для своєї династії, якаб подбала про забезпечення тієї zagrożеної позиції, що її, в ролі київської провінції, могли занедбати серед хуртовин, що виснажували енергію київської влади. Завдяки діяльності Ростиславичів, цю галицьку програму виконано. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії, кольонізацією поширено її простір і тим помножено її сили для дальшої боротьби; зложено підвалини для зросту ваги цієї далекої від центра української волости й треба було тільки чоловіка, що зумів би використати вже зроблене й повести Галичину по наміченій дорозі»,
Такий чоловік найшовся в особі Володимира Володаревича, прозваного Володимирком.

Володимирко

По смерті обох Ростиславичів розпалася Галичина на чотири княжі уділи й погрожувала небезпека її політичного розпаду. Але тут повторилося те саме, що діялося на Подніпрів'ю в часах переваги старшинного права наслідства над отчинним. Поміж наслідниками Ростиславичів найшовся, на щастя, меткий і талановитий «збирач» галицьких земель — Володимирко Володаревич, що не допустив до політичного розпаду Галичини. Про те, як жили та як правили своїми волостями Васильковичі, ми не знаємо майже нічого. Дуже можливо, що вони не дорівнювали свому батькові й тому залишилися в тіні. Куди більше знаємо про Володаревичів.

Зразу жили вони в згоді, а навіть ходили разом на Польщу. Але десь біля 1126 р. почалася поміж Володаревичами боротьба. Правдоподібно причину до війни дав Володимирко: за Ростиславом, проти Володимирка, заступаються Васильковичі та Мстислав Мономахович Київський. Володимирко забезпечив собі малярську допомогу. На самому передодні братньої міжусобиці, коли Ростислав був уже готовий до походу, а Володимирко не міг діждатися малярських полків, були спроби вирішити справу мирним шляхом. Відбувся навіть зїзд князів у Щирці, але з переговорів нічого не вийшло. Тоді почав Ростислав облогу Володимиркового Звенигороду. Облога не повелася, та про дальшу боротьбу братів поміж собою ми не маємо певних відомостей. Правдоподібно сили обох були рівні й не було іншого виходу, як угода.

Володаревичі задержали свої волости, а коли в 1130-их рр. Ростислав помер, то Володимирко перейняв перемиський стіл, а син Ростислава Іван засів у Звенигороді. Іван Василькович княжив тоді в Галичі, а Юрія мабуть не було вже на світі.

В 1141 р. помер Іван Василькович Галицький, а Володимирко загорнув собі його волость та переніс до Галича свою столицю.

Почувши себе паном більш аніж трьох четвертин Галичини, Володимирко задумав позбутися ще й Івана Ростиславича Звенигородського. З свого боку Іван теж не дивився приязними очима на свого дядька й шукав нагоди, щоби здихатися його грізного супірництва.

Зимою 1145 р. виїхав Володимирко з Галича на лови в околиці Тисьмениці. Ждали цієї нагоди галичани, що накладали з Іваном Ростиславичем проти Володимирка й закликали

його до себе княжити. Іван з'явився зараз у Галичі й почав приготування до війни з Володимирком.

Два тижні облягав Володимирко Галич; третього тижня виступив Іван з Галича й ударив на військо Володимирка. Але в розпалі боротьби Іван загнався за далеко й Володимирко відтяв йому відворот до міста. Ця тактична помилка рішила долю Івана, а разом з нею й долю Галичини. З останками дружини втік Іван Ростиславич на Пониззя, а відтіля до Києва, де княжив Володимирів протівник Всеволод. Тимчасом галичани оборонялися самі ще цілий тиждень, але врешті мусіли піддатися. Володимирко зайняв Галич й покаравши бунтівників, забезпечився на становищі неподільного володаря всієї Галичини.

Іван Берладник

Поконаний Іван Ростиславич, діставши допомогу від Всеволода, подався в берладське князівство на нижньому Дунаю, опанував його й почав кампанію проти Володимирка з південного сходу. Але кампанія йому не повелася й ми бачимо Івана Ростиславича, прозваного від тепер Берладником, знову на київському дворі.

З Всеволодом Київським була в Володимирка стара ворожнеча, подиктована політикою Ростиславичів, що заодно протівилися приєднанню Волині а з нею й Галичини до київського стола.

Зразу закривав Володимирко свою неприхильність до Всеволода як міг, але згодом, коли Всеволод посадив у Володимирі свого сина, виступив проти нього отверто. В 1144 р. прийшло до великого походу Всеволода проти Володимирка. Київські, волинські, чернігівські, переяславські, турівські та смоленські полки, рушили на Галичину разом з польською допомогою. Рівночасно Ізяслав Давидович поскочив до половців, щоби напасти з ними на галицьке Пониззя тоді, коли головні сили станули під Теробовлею.

Запевнившись угорською допомогою й залишивши Пониззя на божу волю, Володимирко вийшов Всеволодові назустріч, щоби зупинити перехід його війська через Серет. Але Всеволодові вдалося таки перейти верхній Серет, получитися з Ізяславом Давидовичем, що привів половців, й облягти Звенигород, що його перед тим обсадив Володимирко. Коли Всеволод обійшов Звенигород і загрозив йому з холмистого боку його околиць, Володимирко зрозумів, що не виграє. Він вислав послів до Всеволодового брата Ігоря й пообіцявши йому допомогу, якщо Ігор захотівби київського стола, запропонував переговори. Під впливом Ігоря, Всеволод погодився, але подиктував Володимиркові доволі тяжкі умови перемир'я. За зворот зайнятих Ізяславом Давидовичем міст на Пониззю, мусів Володимирко покоритися перед Всеволодом і заплатити йому біля 1.200 гривен контрибуції.

Видобувшись в той спосіб з прикрої ситуації, Володимирко зівсім не думав далі коритися перед Всеволодом. На початку 1146 р. прийшло до нового походу Всеволода проти Володимирка. Похід був задуманий широко — крім українських військ ішли тепер на Звенигород і Галич половці й поляки, але успіх походу був куди менший від попереднього. Ціла кампанія заломалася під стінами Звенигороду. Безуспішна облога й невдалий наступ на Звенигород примусили Всеволода до відвороту. Правда, вже тоді рішив Всеволод улаштувати ще один похід на Володимирка, але перешкодила йому в тім недуга і смерть.

З переминою на київському столі не змінилася протикиївська політика Володимирка, ані навпаки. Як тільки засів на київському столі Ізяслав Мстиславич і відібрав від Святополка Всеволодича Волинь, Володимирко дуже ясно зрозумів небезпеку, яка з того боку погрожувала самостійності Галичини. Втративши союзників у мадярах, Володимирко ввійшов у союз з Візантією а відтак з Юрієм Суздальським. Візантія шахувала Угорщину, Юрій Суздальський — Київ. Ми вже бачили, яким щирим і корисним для Юрія Суздальського був Володимирко. Він заодно підтримував його акцію для здобуття київського стола й тільки виїмкова талановитість Ізяслава Київського вдержувала його так довго на київському столі. Ізяслав оцінював небезпеку з боку Володимирка й кількакратно пробував її зліквідувати. Коли його вдруге вигнав Юрій і Володимирко з Києва, Ізяслав, перше аніж відбирати Київ, звернувся проти Володимирка. Ізяслав умовився тоді з угорським королем Гейзою й коли той мав заатакувати Володимирка з півдня, Ізяслав мав рівночасно наступати з півночі. Загрожений з двох боків рівночасно, Володимирко кинувся на дипломатичні хитрощі й примусив угорського короля покинути Галичину, щоби відтак стати проти Ізяслава. Гра Володимирка вдалася й Ізяслав звернувся проти другого свого противника Юрія Суздальського. Зайнявши Київ і прогнавши Юрія з України, Ізяслав виступив проти Володимирка, що тимчасом захопив міста південньої Погорині — Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю.

По невдачному поході на Галичину в 1151 р. Ізяслав повторив його весною 1152 р. зумовившись з угорським королем — вигнати Володимирка, а його волостю поділитися. Гейза провадив на Володимирка 76 полків, Ізяслав мав з собою київські, волинські та чорноклобуцькі полки.

Володимирко кинувся зразу на угрів, але не витримавши напору переважаючих сил, мусів замкнутися в Перемишлі. Тимчасом Ізяслав наспів під Перемишль з чорноклобуцькою кіннотою. Бачучи перевагу противників, Володимирко знову спробував дипломатії: підкупив прибічну раду угорського короля й узискавши перемиря, присяг Ізяславові, що поверне йому забрані міста Погорині й Бужськ та буде його досмертним союзником. Але Володимирко вмовлявся й присягав нещиро. Він і не думав про якусь підлеглість Ізяславові, ані про зворот зайнятих городів. Даремне кликав Ізяслав свого мадярського союзника, щоби той примусив Володимирка до послуху; даремне, на прикінці 1152 р. вислав до Володимирка іосольство, що про нього читаємо в літописі:

«Післав Ізяслав до Володимирка Галицького, з хрестними грамотами, Петра Бориславича, бо він у Перемишлі, з людьми королевими, водив його до присяги й звелів переказати Володимиркові: Ти цілував нам хрест, що звернеш усе, що взяв з Руської (київської) волости, але не дотримав нічого. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш дотримати хрестного цілування й бути з нами в згоді, то верни мої городи, що про них ти мені з королем цілував хрест; колиж не захочеш вернути, то знай, що ти не дотримав хрестного цілування, забери собі хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою, як Бог дасть». На те відповів Володимир: «Скажи йому: Брате! Вистеріг ти час на мене й навів на мене короля. Але хібаб я не жив, тоб або головою не наложив, або не пімстився за себе». Петро сказав йому на те: «Княже! Ти цілував хрест своєму братові Ізяславові й королеві, що все виконаєш і будеш у союзі з ними, а тепер не дотримуєш хрестного цілування!» А Володимир на те: «От мені той

маленький хрестик!» Засміявся, а на кінці сказав: «Наговорив ти, скільки хотів, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя». Петро поклав хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрові ані коней, ані харчів і він поїхав своїми кінями».

Смерть Володимирка

«Як поїхав Петро з двору — оповідає літописець далі — пішов Володимир до біжниці св. Спаса, на вечірню. Йдучи переходами до біжниці побачив, як Петро їхав й поглузував із нього: «От поїхав руський боярин, повідбиравши всі волости!» По тих словах пішов на хори. Відспівавши вечірню, пішов Володимир з біжниці, а як був на тому місці, де поглузував з Петра, сказав: «Ой! Якби мене хтось у плече вдарив!» І не міг ні трохи поступити з того місця й почав падати. Тут підхопили його під руки й занесли до горнички та поклали в теплу воду. Одні казали, що то йому дна (ревматизм) підступила, інші говорили інакше й пускали різні здогади. Було вже пізно, як Володимир почав знемагати й коли надійшла пора на сон — помер.

Петро, коли виїхав з Галича, зупинився на ніч у Болшові. Після перших півнів пригнав з Галича дітський до Петра і сказав: «Князь каже тобі — не їдь нікуди, аж пришлю по тебе». Петро не знав нічого про смерть князя й той дітський йому про те не сказав й тому дуже засумував, що мусить знову вертати до Галича. Думав, що прийдеться йому прийняти наругу, гіршу від першої.

Було ще перед обідом, коли пригнали з города до Петра й сказали: «Їдь, князь тебе кличе!» Петро поїхав й приїхав на княжий двір, а тут вийшли йому назустріч княжі слуги, всі в чорних плащах. Петро не порозумів, що воно таке. Прийшовши на сіни, побачив Петро Ярослава, що сидів на батьківському місці, в чорному плащі й чорній шапці. Таксамо були вдягнені всі його бояри. Поставили Петрові стілець і він сів. Сидів, нічого ще не знаючи й запитав: «Що сталося?» І сказали йому:

«Цєї ночі Бог узяв князя». Петро відповів: «Таж я цієї ночі відїхав і князь був здоров». Вони відповіли: «Щось його вдарило в плече й з того почав знемагати, а там і переставився».

Петро сказав на те: «Божа воля. Всім нам там бути». А Ярослав сказав Петрові: «Ми покликали тебе ось чому: Бог учинив свою волю, як хотів. Тиж їдь до мого батька Ізяслава поклонися йому й скажи: Бог узяв мені батька й тому ти заступи мені батька. Сам ти знаєш, що було між Ізяславом та моїм батьком. Бог їх розсудив — узяв мого батька, а мене залишив. Його полк і дружина в мене. Один тільки спис залишився біля його домовини, але й він у моїх руках. Отже, батьку, кланяюся тобі й прошу, прийми мене, як свого сина Мстислава. Нехай син твій Мстислав їздить при твоєму стремени з одного боку, я їздитиму з другого, з усіма моїми полками». І так відправили Петра»...

Описана вище подія, це один з найцікавіших, побутових епізодів нашого літопису. Крім цього дає він доволі вірну, хоч може й дещо причорнену характеристику князя Володимирка, одного з основоположників пізнішої Галицько-волинської Держави.

Характеристика Володимирка

В черзі галицьких князів з Ростиславового коліна, був це один з найпроворніших «збирачів» галицьких земель. Вирахуваний і сміливий, де треба проворний, де треба безоглядний, умів собі помагати «лисячим хвостом» там, де не вдіяв нічого «вовчим зубом». Опинившись поміж ворогами з заходу, півдня і сходу, він умів найти дорогу й спільну мову з далекою Суздальщиною та ще дальшою Візантією. Всі його стратегічні потягнення відповідали дипломатичним і навпаки. Свому синові Ярославові передав він велику спадщину, а цей подбав про те, щоби її не змарнувати.

Ярослав Осьмомисл

Щастя хотіло, що Володимирко залишив тільки одного, а при тому талановитого сина, що йому припала Галичина ціла, неподільна. Правда, політика Ярослава була куди інша від політики його батька, але неменче від неї успішна й далекосяжна в наслідках.

Як схарактеризував Ярослава автор Слова о полку Ігоревому, ми вже знаємо. Неменче підхлібно характеризує його й київський літописець: «Був він князь мудрий, вимовний, богобійний, поважаний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то він не ходив з своїм військом, але посилав своїх воєводів. Він привів землю до цвітучого стану, роздавав багато милостині, був ласкавий для безпритульних, годував убогих, любив чернечий чин і помагав йому, скільки міг; у всьому сповняв божий закон і тримав у порядку церковні справи».

Опинившись на галицькому столі несподівано, будучи під безпосереднім вражінням несподіваної батьківської смерті, Ярослав зразу заломився, але дуже скоро відзискав рівновагу духа й показав противникам свій львиний пазур.

Бій під Теробовлею

Забраних від Ізяслава городів Ярослав не віддав, але зате перетягнув угорського короля на свій бік. Обурений тим Ізяслав вибрався в 1154 р. походом на Галичину. Ворожі війська зустрілися над Серетом. Сили Ізяслава були куди більші від Ярославових. Бачучи це, галицькі бояри вислали свого князя геть з обозу й веліли йому самому замкнутися в Теробовлі: «Ти молодий — казали бояри — поїдь собі набік і дивися на нас, як ми складатимемо голови за честь твого батька й твою за те, що батько твій нас любив і годував. Ти в нас один, то щоб ми зробили, якби з тобою що сталося? Їдь ти до городу, а ми самі будемо битися з Ізяславом. А хто з нас остане в живих, прибіжимо до тебе й зачинимось в городі».

Ярослав послухав й почалася кривава січа, що тривала від полудня до вечора. Ізяслав переміг на своєму відтинку, але волинські війська кинулися тікати перед галичанами. Тоді Ізяслав ужив підступу: казав виставити на побоєвищі галицькі прапори й ними заманив до себе й полонив велику кількість галичан. Решта, пізнавши підступ, заперлася в Теробовлі. Ізяслав залишився на побоєвищі сам з невеликим військом і великою кількістю полонених. Його союзники розбіглися на всі сторони. Сподіючися випадку галичан з Теробовлі й лякаючися великої кількості полонених, Ізяслав рішився на страшне й нелицарське діло: звелів вирізати полонених, залишаючи при життю тільки знатніших, за яких сподівався більшого викупу. Доконавши цього, Ізяслав вернув до дому, ніби як побідник але з пятном

злочину на чолі. «І був великий плач по всій землі галицькій» — кінчить літописець опис того злощасного бою.

Галичина й Ярослав переболіли те нещастя. Колиж помер Ізяслав Київський, а на Волині повсталала низка удільних князівств, Ярослав почув себе забезпеченим від сходу.

Задруживши з мадярським королем і забезпечившись союзом з Польщею, він міг тепер усю свою енергію вжити на культурну розбудову краю та зміцнення молодого державного організму, що його дістав у спадщині по батькові.

Одиною справою, що могла його непокоїти, була справа Івана Ростиславича Берладника, що далі не спочивав, щоб вернути собі галицький стіл.

Тиняючись по всіх княжих дворах, він забрив нарешті до Ізяслава Давидовича, що тимчасом засів на київському столі. Ярослав, що був з Ізяславом у союзі, зажадав від нього видачі Івана Берладника (1158). Своє домагання підпер підписами цілої низки українських і польських князів та ще й мадярського короля. Але Ізяслав не міг сповнити домагання свого союзника. Правда, він відпустив від себе Івана Берладника, що кинувся за допомогою до половців, але це означало зірвання союзу й можливість нової війни поміж київським і галицьким князем.

Покищо почав свою діяльність сам Іван Берладник. З половцями він пішов на долішне Подунав'я (Берладь) і опанувавши його без труду, почав грабити галицькі кораблі, що йшли в низ Дунаєм, та галицькі купецькі каравани. З черги він почав наступ на городи галицького Пониззя. Але Ярослав не дозволив йому за довго гуляти на Пониззю. Його війська зліквідували цілу акцію Івана, що знову втік до Ізяслава Давидовича Київського.

З черги зорганізував Ярослав великий похід проти Ізяслава й нагнав його, разом з Іваном Берладником з Києва. В 1161 р. вмірає Іван Берладник у Солуні, а небаром по ньому вмірає його опікун Ізяслав Давидович. Ярослав міг тепер спокійніше відітхнути. На київському столі засів його союзник Ростислав, політичне становище Галичини було забезпечене з усіх боків.

Вплив бояр на князя

Сильне й непохитне було становище Ярослава Осьмомисла в зовнішній політиці. Вперше в історії виступила за нього Галичина, як міцно зорганізована й забезпечена союзами держава, з високою культурою та цивілізацією. Куди слабше зате почувався той сам Осьмомисл, що «стріляв салтанів у далеких краях», проти своїх таки бояр. Вони здобули собі вплив ще на Ярославового батька, а що вже було з Ярославом, то ми бачили під Тербовлею. Правда, там бояри покладають голови за свого князя, але замикаючи його в твердині, відсувають від особистої участі, а затим і від лаврів боротьби. При всій їх доброзичливості бачиться, що бояри взяли свого князя не тільки в охорону, але і в опіку, що чим далі, тим душе дається князям у знаки. Вплив бояр на князів, що помічується за Володимирка, зростає за Ярослава, а вже за його наслідників боярські «коромоли» доводять до трагічних зіткнень, подібно як колись княжі міжусобиці в Київській Державі.

Палатна революція

Князь Ярослав Осьмомисл, що як відомо, був примушений шукати союзу з Юрієм Суздальським, закріпив свій політичний зв'язок ще й подружжям з Юрієвою дочкою Ольгою. Подружжя, що виникло з політичного підложжя, не могло бути щасливе. Увага й серце князя повернулися до якоїсь Настасі з боярської родини Чагрових. Почування князя до Настасі було глибоке й щире. Воно теж перенеслося на сина Олега, що він його мав з Настасею. Подружна мораль того часу, та ще й на княжому дворі, не була надто строга. Княже оточення потурало куди гіршим вибрикам, якщо вони не погрожували інтересам того оточення. В даному випадку, на любовних зв'язках князя Ярослава з Чагрівною, зискувала її рідня, а на це не могла дозволити решта бояр. І от на цьому тлі прийшло до палатної революції.

На чолі незадоволених бояр став колишній повірник Ярослава — боярин Кость Сірославич та якийсь «служебний князь» Святополк. Ніби заступаючись за кривду княгині Ольги Юріївної та її сина Володимира, починають бояри отверту боротьбу з впливами Чагрових. Княгиня покинула Галич й подалася в Червень, відкіля син її кермував бунтом бояр на галицькому дворі. Невідомо як, але бояри опанували князя, вирізали всіх Чагрових, а нещасну Настасю спалили на кострі. Сина її Олега вислали з краю, а Ярослава запрягли, що він далі житиме в згоді з княгинею та не старатиметься вкоротити впливів боярської мафії.

Літопис переповідає цю трагедію княжої поваги і серця коротко й не дає блищих пояснень про хід подій. Не є виключене, що крім боярської мафії, загроженої в своїх інтересах, грала тут роль й випробувана на київському ґрунті суздальська, політична інтрига. Палатна революція, звернена отверто проти князя і Чагрових, не направила взаємин Ярослава з його законною жінкою. Вже в 1171 р. тікає Ольга з сином Володимиром до Ярослава Луцького, що обіцяв їм вимогти від Ярослава самостійну волость для Володимира. Але Ярослав, вислав до Луцька три тисячі наємного польського війська й прогнав відтіля свою жінку, що тікаючи з місця на місце, опинюється нарешті у Володимирі над Клязмою. Вертати їй до чоловіка не було чого. Вона постриглася в черниці, а син її Володимир якось поєднався з батьком та вернув до Галича. Правда, не на довго. Тінь спаленої Настасі станула поміж батьком і сином. В 1182-3 рр. бачимо Володимира Ярославича знову на мандрівці. Нарешті найшов він захист у славного героя протиполовецького походу Ігоря Святославича в Путивлі. Тут пробув два роки й замиривши з батьком, знову вернув до Галича.

Смерть Ярослава Осьмомисла

Дня 1 жовтня 1187 р. помер Ярослав. Почуваючи себе хорим, він скликав на двір бояр та духовенство, вбогих та багатіїв, гостював їх через три дні, роздавав милостиню й просив їх вибачити йому всі провини. Своім боярам залишив Ярослав політичне завіщення такого змісту:

«За свого життя, я один тримав цілу Галицьку Землю, а по смерті передаю мій стіл Олегові, мойому молодшому синові. Старшому Володимирові передаю Перемишль». Рівночасно змусив Ярослав бояр і Володимира присягти, що він не буде добиватися галицького стола, а бояри не будуть йому в тому помагати. Літописець пояснює це рішення Ярослава в той спосіб, що «Олег був син Настасі й батько любив його, а Володимир його не слухав і тому

батько не дав йому Галича». Формально, то Ярослав поступив правильно: Перемишль був старшим столом від Галича, тому й припав старшому. Але Галич був уже столицею цілої Галичини й у тому зясовується вирішення Олега попереду Володимира.

Галицька міжусобиця

Завіщання Ярослава Осмомисла привело свіжо зорганізовану Галицьку Державу до кипучого стану міжусобиць, що наблизили її над беріг пропасти. Майже безпосередно по тому, як похоронили тіло Ярослава в галицькій церкві Богородиці, підіймають голови всі, що так чи інакше були незадоволені з Ярославового завіщання. В першу чергу боярство. Воно тепер завідує політичними справами й воно перекидується князями, мов куклами.

Олег Настасин

Даремне заприсягав Ярослав бояр і Володимира, що вони пошанують його останню волю. Бояри відразу проганяють Настасиноного сина Олега з Галича й саджають тут Володимира. Олег утік до Рюрика в Київ, а відтіля в Польщу, де намовив до інтервенції, в свою користь, Казимира Справедливого. Він пішов походом на Галич, прогнав Володимира й посадив Олега. Але недовго княжив син Настасі на батьковому столі. Згинув від отрути, після чого бояри назад «вокняжили» Володимира Ярославича, що зараз таки відомстив Казимирові Справедливому походом на Польщу.

Володимир Ярославич

Володимир, що завдячував галицький стіл боярам, не виявляв надзвичайної вдячності своїм опікунам. Боярської ради не слухав, а оточив себе кількома заушниками й тим визвав обурення решти бояр. Не знати чи по правді чи по сплетням його ворогів, літописець заніс у свій літопис кілька дуже несимпатичних рис характеру Володимира. Він, мовляв, «любив багато випити, а коли йому подобалася чия жінка чи дочка, він забірав її силою до себе». Дивно тільки, що Володимир так «зледащів» щойно від хвилі, коли відсунув від впливу на державні справи боярську мафію. По правді, то так уже зле з моральністю Володимира не було. Правда, подібно як батько, він не жив з своєю шлюбною жінкою Бояеславою й узяв собі якусь Попадю, але коли бояри зажадали в нього, щоб він їм видав попадю на смерть (як колись Настасю) то Володимир волів відцуратися княжого престолу, аніж своєї нешлюбної жінки.

Тому, не жура за чистоту обичаїв князя, але обурення за відсунення від влади, поставило тепер бояр проти Володимира, як колись проти його батька Ярослава. Володимир утік і залишив галицький стіл порожнім. Скористав з того володимирський князь Роман Мстиславич.

Роман Мстиславич у Галичі

Талановитий володимирський князь, давно вже слідкував за внутрішньою політикою Галицької Волости. Можливо, що й «святе обурення» бояр на «неморальність» Володимира Ярославича було теж, до певної міри, ділом його рук. Знаємо, що він зговорювався з

галицькими боярами й може навіть створив перед ними перспективи більшого впливу на хід галицької політики, якщо вони проженуть Володимира й запросять його на галицький стіл... Володимир утік з Галича. Забравши діти й жінку, майно й кількох бояр-приятелів, подався до угорського короля. До Галича прийшов Роман Мстиславич Володимирський. Він був такий певний галицького стола, що свою Володимирську Волость віддав братові Всеволодові й навіть запряг» що ніколи не вимагатиме її назад. Віхав до Галича й «вокняжився» Роман як і годилося, але в момент, коли він цього найменше сподівався, рознеслася чутка, що на Галич іде Володимир Ярославич з угорськими військами. Це так злякало неприготованого Романа, що він ледви встиг зібрати останки Володимирівського майна й втекти з Галича. Мадяри зайняли Галич без вистрілу.

Мадярська окупація

Мадярський «союзник» Володимира, зайнявши Галич, не мав і гадки випустити його з своїх рук. Угорський король попросту арештував Володимира й замість нього посадив на галицькому столі свого сина Андрія, що мав правити Галичиною до спілки з боярами. Сталося це 1189 р. і з того часу угорські королі починають називати себе «королями Галичини». Цей пустий титул послужив потім Австрії... «ревіндувати» Галичину, як землю приналежну до корони св. Стефана.

Становище, що в ньому опинився тепер Роман Мстиславич, було незавидне. Даремне пробував відібрати від брата Всеволода Володимир, даремне шукав підмоги в Польщі. Не допомогла йому теж допомога тестя Рюрика Київського. Зайнявши Рюриковими полками Пліснеськ, даремне ждав Роман галицьких бояр з запросинами на галицький престіл. Правда, бояри прийшли, але, посполу з мадярськими полками, вибили його з Пліснеська. Не було ради. Роман відіслав Рюрикові полки до дому, а сам подався у Польщу. Випросивши підмогу в Мєшка Старого, пішов відбирати Володимир, але безуспішно. Щойно чергова інтервенція Рюрика Київського примусила Всеволода Мстиславича віддати Володимир братові. Галицькі бояри, загорнувши тепер усю владу в свої руки, обороняли мадярського королевича, що його вдасть була тільки номінальна. Але тяжка мадярська окупація далася в знаки народові. Де далі невдоволення широких галицьких мас мадярами ставало чимраз сильніше й активніше. Крім цього проти мадярської окупації Галичини почало виступати громадянство решти українських земель, а київський митрополит просто-таки закликав українських князів відібрати Галичину з мадярських рук, мовляв, «чужоземці забрали нашу отчину, пораб нам заходитися біля повернення її». Зразу задумали похід на Галичину Рюрик і Святослав, що тимчасом сів у Києві. Але не могли погодитися на тому, як поділити Галицьку Волость поміж собою й не пішли.

Похід і смерть Ростислава Берладинича

Ростислава

Вістка про зраду бояр сколихнула галицьким громадянством. Воно повстало проти мадярів й намагалося вибити їх з Галича. Але сили мадярів були куди більші. Вони згнобили повстання, а Ростислава вбили, «приложивши смертне зілля до його ран», як каже літописець.

Поворот Володимира Ярославича

Протимадярський бунт галичан насторожив чужинецьких заволок і вони почали мститися на бунтівниках. Почали насилувати жінок і дочки галицьких бояр, грабити що попало й провокувати релігійні почування, ставлючи коні по церквах. А коли вже рвався терпець галицького громадянства, несподівано з'явився в краю Володимир Ярославич. Йому вдалося втекти з мадярської тюрми й добитися допомоги від німецького цісаря Фридриха Рудобородого (Барбаросси). Сам цісар, зайнятий приготуваннями до чергового хрестоносного походу (це діялося на початку 1189 р.) не міг дати Володимирові свого війська, але доручив це зробити своєму підвладному, польському князеві Казимирові Справедливому. З військами Казимира, що були під проводом воєводи Миколи, з'явився Володимир у Галичині.

Протимадярські настрої в краю зробили своє й Володимир відібрав собі галицький стіл без великого труду. На самого Спаса в 1189 р, засів Володимир знову на батьківському столі. Забезпечившись союзом з Всеволодом Суздальським та Рюриком Київським, а при тому спіраючись на галицькому громадянстві, що так гірко перенесло мадярську окупацію, Володимир прокняжив уже в Галичині спокійно до смерти в 1199 р. Ми знаємо, що Володимир мав з своєю «попадею» двох синів, але вони залишилися на Мадярщині, з якої ніколи вже не вернули. Через те на Володимирі Ярославичу вигасла династія Ростиславичів, а з нею разом скінчилася й самостійність Галичини. До слова приходить тепер знову Роман Мстиславич Володимирський, в якого руках перетворюється давня Волинь і Галичина в могутню Галицько-Волинську Державу. Заки оповімо її історію, пригадаємо собі дотогочасну історію Волині.

Волинь

Волинь

хорвати

дулібами

лучани

дреговичів

«Валіанана»

Бужськ

Луцьк

Бориса

Всеволода

Роман Мстиславич

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Переповідаючи історію Київської Держави, головню ж з часу, відколи вона почала хилитися до упаду, ми чимраз частіше стрічалися з західньо-українськими князями, що їх діяльність виходила поза межі їхніх волостей і, так чи інакше, впливала на хід і уклад загальноукраїнської політики. Зчаста ми мусіли згадувати князів Ростиславичів, головнюж Василька Тербовельського, Володимира Володаревича (Володимирка), Ярослава Осьмомисла й безталанного Івана Ростиславича Берладника з галицьких, та Давида Ігоровича й Романа Мстиславича з волинських князівств. Особливо помітною була на тлі загально-української політики тих часів постать останнього князя. Бо й справді небуденною постаттю був Роман Мстиславич, творець Галицько-Волинської Держави, якому тільки передчасна смерть не дозволила відіграти ролі Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. З того, що знаємо про його життя й діяльність переконуємося, що він мав усі дані для такої ролі.

Роман Мстиславич

Безустанна й кривава боротьба за київський стіл, що її добром і лихом, війною та інтригами провадив Андрій Боголюбський, примусила Романового батька Мстислава Ізяславича Відректися нарешті від Києва й обмежитися до своєї володимирської отчини. Напередодні смерті умовився Мстислав з своїм братом Ярославом у той спосіб, що Володимирщина мала залишитися в родині Мстиславичів, а Луччина в родині Ярославичів. Вперше в українській історії склалася поміж князями умова, що спіралася на «отчинній» ідеї наслідства, яку узаконив відомий любецький сойм князів. В 1170 р. перейшла Володимирщина в руки найстаршого Мстиславого сина Романа, що його матірю була польська княжна, дочка Болеслава Кривощогого. Діточий і молодечий вік перебув Роман на польських та німецьких дворах і це не осталося без впливу на його політичний світогляд і пізнішу діяльність. В порівнянні з іншими українськими князями, був Роман людиною західної культури й тим можна пояснити не одно з його потягнень.

Ще як його батько був великим київським князем, випросили собі в нього новгородці Романа на князя (1168), проти чого Андрій Боголюбський запротестував війною. Він вислав свого сина на Київ і зруйнував його без пощади (1169 р.), але виперти Романа з Новгороду таки не зміг. Щойно смерть батька примусила Романа вернути до Володимира.

Сама Володимирщина не вистарчала цьому енергійному володареві й ми вже мали нагоду розповісти, як він у 1188 р. старався захопити Галичину, для якої навіть визбувся Володимирщини. Але перша спроба не вдалася Романові. Не кидаючи думки про Галичину, він звертає увагу на Київ, у якому княжив його тесть Рюрик, Інтрига Всеволода Суздальського привела його до ворожнечі з тестем і не допустила до того, щоби Роман попробував своїх сил на широкій, загально-українській, політичній арені.

Колиж на прикінці 1198 чи початку 1199 р. вимерла в Галичині династія Ростиславичів, Роман рішився у друге, але тепер уже з повним успіхом, заволодіти Галичиною. Смерть Володимира Ярославича не заскочила його несподіванкою. Забезпечившись допомогою польського князя Лешка та угорського короля Андрія, а там нейтральністю Всеволода Суздальського й згодою німецького короля Пилипа IV, міг Роман спокійно рушити на

Галичину.

Правда, проти Романових посягань станули сини Ігоря Святославича, що їх мати була сестрою останнього галицького князя. Вони звязалися союзом з тестем Романа Рюриком Київським та Олеговичами. В самому Галичі сприяла Ігоровичам партія бояр під проводом Володислава Кормильчича. Але Роман зумів впору заволодіти Галичем й запрягнувши галичан на вірність, піти походом на Рюрика й прогнати його з Києва. Тут посадив він свого стрийного брата Інгвара Луцького, а сам скористав з нагоди й придбав собі слави успішним походом на половців. Ми вже оповідали, як витала Романа Київська Земля, та які надії звязувала з його приходом до Києва. Але Роман, який добре розумів безвиглядне положення «матері городів українських», мусів розчарувати киян. Він вернувся до Галича, що в тогочасних умовах, один міг бути підставою великодержавних задумів Романа. Ми вже оповідали, як то по відході Романа до Галичини, тесть його Рюрик навів на Київ половців (1203 р.) та як безпощадно його поруйнував. В тому кроці Рюрика була напевне рука Всеволода Суздальського, що нібито заступаючись за Рюриком, заставляє Романа повернути Рюрикови київський стіл. Правда, Рюрик не покняжив в Києві довго. Роман скинув його й постриг у черці, в на київському столі посадив Рюрикового сина Ростислава. Княжучи в Галичі, Роман підіймає кілька успішних походів на половців і тим задокументовує свою печаливість за цілість українських земель, що опинилися в крузі його влади й політичного впливу. По правді, то він володів усею Україною, крім Чернігівщини, й не даром зве його літописець «самодержцем». Титул, яким не наділив літопис нікого з дотогочасних українських князів.

Забезпечившись від сходу, Роман лаштувався до остаточної розправи з Всеволодом Суздальським, а тимчасом поширював границі Галицько-Волинської Держави в західному напрямі. Він відновив звязок Володимира Ярославича з німецьким цісарем й увійшов у протипольський союз з хрестоносцями. Як союзник німецького короля Пилипа Гогенштавфа, пішов Роман походом проти польського князя Лешка, через якого землі хотів перебитися до Саксонії. Але при переправі через Вислу, під Завихостом, поляг Роман Мстиславич дня 19 червня 1205 р.

Роман Мстиславич в історичній традиції

Як усі великі діячі минулого, Роман Мстиславич прикував до себе не тільки увагу сучасних і пізніших літописців, але стався героєм народньої традиції та усної словесности. Галицько-волинський літописець називає Романа — Великим, та дає йому виїмковий у нас титул «царя і самодержця всеї Руси».

Галицько-волинський літопис починається якраз посмертною похвалою Романа Мстиславича, що йдучи слідами свого діда Мономаха, кидався на «поганих як лев, сердитий був як рись, нищив ворогів як крокодекль, переходив ворожі землі як орел, а був хоробрий як тур». Так і видно, що в основу літописної характеристики Романа лягла якась народня дума про його щасливі, протиполовецькі походи.

Позатим вяжеться з іменем Романа традиція про його виїмкову ревність для православя й не менче виїмкову жорстокість супроти поконаних ворогів-бояр, яких він «видушував мов пчолу» та литовців, що він їх мав запрягати в плуги — «орати Литвою».

Що до Романової ревності для православ'я й ворожості до католицизму, то це ледви чи можливе в князя, що був сином польської княжни й виховався на західно-європейських, отже католицьких дворах. Правда, як союзник німецького короля Пилипа, він станув по стороні тогочасної коаліції Гогенштавфів проти папи Інокентія III (1198— 1216) що «мечем св. Петра» помагав Вельфам. Але ця кампанія мала наскрізь політично-династичне підложжя й з католицизмом чи православ'ям не мала нічого спільного.

В рівній мірі неслухною, а що найменше переборщеною є традиція про виїмкову жорстокість Романа. Про те, з якими симпатіями вітали Романа кияне та як обожали його й любили володимирські бояри, ми переконуємося з автентичних джерел. Що Роман не погладив по головці збунтовану проти себе мафію галицьких бояр з Кормильчичами на чолі, трудно дивуватися. Вигнання з краю, це хіба була надто лагідна кара для бунтівників. Тому то так православну ревність як і жорстокість Романа треба скласти до архіву легенд, створених його політичними противниками, що між ними чоловіче місце займає польський літописець Вінкентій Кадлубек. Для політичних цілей він не лякався фальшувати історії й дуже часто робив з білого чорне й навпаки.

Оскільки польські літописці віднесли до Романа, остільки прихильно віднеслася до його пам'яті та імені усна словесність народу. Про князя Романа та його родину збереглася ціла низка пісень, опрацьована вченими, як Безсонов і Жданов з російських, та Костомарів, Антонович, Потебня й Драгоманів з українських.

Особливо цікава веснянка «Воротар», що в ній виступають «люди князя, Романа нашого пана», що везуть з собою «мизине дитятко у сріблі, у золоті, на золотім кріслі». Це «мизине дитятко», що його по довгих пересправах впускають виконавці веснянки у стережене ними місто, це сироти по князі Романі, які з таким трудом добивалися й добилися наслідства по батькові. Позатим у московській народній поезії зацілилися сліди первісне українських пісень про литовські напади на Романові землі та його жінку Рюриківну, що він її постриг разом з батьком.

Значіння Романа

Данила

Василька

Боротьба за Романову спадщину

Данилові

Рівночасно заметушилися князі Олеговичі й поєднавшись з Рюриком, що кинув монастир, рушили походом на Галич. Але сили їх були невеликі, а противники Романовичів серед бояр не встигли ще зорганізуватися. «З соромом мусили вони завертати зпід Галича».

На другий рік Олеговичі зібрали куди більші сили: Святославичів чернігівських, Ігоровичів новгородських, смоленських та київських князів, Чорних Клобуків, половців, та поляків з Лешком на чолі. Тепер підняла голову боярська мафія у самому Галичі, Романова вдова побачила, що не вдержиться в Галичі й заки наспів їй у допомогу угорський король, перейшла до Володимира Волинського. Туди наспів угорський король і перемовив Лешка, щоби залишив Романовичів у спокою. Рівночасно закликав він на галицький стіл князя

Ярослава Суздальського, сина Всеволода. Володіння Ярослава мало бути тимчасове, поки не підростуть Романовичі. Олеговичі й тим разом не добилися Галича. Вони переждали на границі Волині, поки відійшов з своїми військами угорський король і щойно тоді пішли в глиб Галичини.

Володимира Ігоревича

Володимир Ігоревич

Звенигород

Вона подалася до колишнього противника Романа — Лешка, що використав момент і «пожалів сиріт», а навіть вставився за ними до угорського короля. Залишивши Романову й меншого її сина Василька в себе, він вислав старшого Данила з посольством на Угорщину. По словам літопису він закликав короля Андрія піти на Галичину й вернути Романовичам їх отчину. Але до польсько-мадярського походу на Галичину тепер не прийшло. Володимир Ігоревич прочув небезпеку й зацитував грізних сусідів подарунками.

Міжусобиця поміж Ігоревичами

Олександр Белзький

Белзько-Червенської

Галицька метушня

Роман Ігоревич, що прогнав свого брата Володимира й заволодів Галичем при мадярській допомозі, дуже скоро настроїв проти себе галицьких бояр. Вони підняли проти нього отверту ворохобню й навіть, на якийсь час, вигнали його з Галича. Роман відбив собі Галич і помстився на ворохобниках, але з метушні рішив скористати його «союзник» – угорський король Андрій. Він вислав на Галич свого воєводу Бенедикта, що вхопив Романа й вивіз на Угорщину, а місто обсадив мадярською залогою.

Мадярська інвазія

Нова мадярська інвазія далася галичанам дуже в знаки. Літописець підчеркує жорстокість воєводи як «томителя бояр і міщан», та прирівнює його до антихриста. Галичани почали оглядатися за способами добути зпід мадярського ярма. Зразу закликали до себе Мстислава Пересопницького, але він вибрався з дуже малими силами й мусів завертати. Колиж рознеслася чутка, що Роман Ігоревич утік з Мадярського полону. Галичани звернулися до нього й до Володимира, та просили вибавити їх з мадярської неволі. Ігоревичі послухали й рушили з великими силами на Галич. Бенедикт не посмів їм протиставитися й Ігоревичі знову заволоділи Галичиною. Володимир сів у Галичі, Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Невтральність Угорщини забезпечили собі Ігоревичі дарунками.

Боротьба Ігоревичів з боярами

Галицькі бояри, що підчас двох мадярських окупацій зросли в силу, не думали потурати Ігоревичам, яких вважали своїми ставлениками. Але й Ігоревичі були за амбітні для того,

щоби потурати боярам. Обостороннє подразнення привело до безпримірно кривавої боротьби. Ігоревичі виждали нагоду й справили боярам криваву лазню. Рівночасно в кількох містах вони вирізали біля 500 бояр, між ними й найбільш знатних та впливових. Багато бояр угікло з краю. Майно побитих і втікачів Ігоревичі поконфіскували. Але цей крок не обійшовся Ігоревичам. Бояри рішили відомстити й для цього видвинули проти Ігоревичів кандидатуру Романовичів. Вони вислали посольство на угорський двір, де перебував Данило Романович. На чолі боярської делегації стояв досьогочасний ворог Романовичів — Володислав Кормильчич.

Делегація просила короля Андрія, щоби він відібрав Галичину від Ігоревичів й посадив на галицькому столі Данила Романовича.

Король Андрій прийняв цю пропозицію «з великою любовю» й вислав значне військо на Галич. З військом ішов галицько-володимирський «отчич» Данило.

Перший похід Данила на Галичину

Несподівано для Ігоревичів, стануло угорське військо під Перемишлем. Володислав Кормильчич звернувся до перемиської залози з промовою: «Чого вагаєтеся братя? Чиж не Ігоревичі побили ваших батьків і братів, пограбили ваше майно, ваших дочок повіддавали за ваших рабів, чиж не заволоки заволоділи вашою батьківщиною? І ви тепер готові за них покладати свої голови?» Промова мала повний успіх: Перемишль отворив ворота й видав у руки Володислава Кормильчича — князя Святослава Ігоровича. З черги обложили угорські війська Звенигород. Але «звенигородці завзято боролися» й облога затяглася. На щастя наспіли помічні війська Романових бояр з Белза, полки Василька Романовича, Олександра Володимирського, Інгвара Луцького та Мстислава Пересопницького. Не забарився з допомогою і Лешко польський. Роман Ігоревич мав тільки звенигородців та половецьку орду. Він побачив, що оборона даремна й потайки втік зі Звенигороду. Думав податися в Київ і придбати собі допомогу свого свояка Всеволода Святославича. Але по дорозі, під Шумськом, Романа зловили чати противників. Щойно тепер піддалися звенигородці. Союзні війська посунули на Галич. Володимир не дожидав противників. Утік з Галича й залишив місто без оборони.

Вокняження Данила

Данила Романовича

Данило, що мав тоді щойно дев'ять літ від роду, хоч і проголошений галицьким князем» не міг кермувати державними справами. Для цього приїхала до Галича з Белза Романова вдова. Але тут вона зустрілася з несподіваною опозицією боярства, що на те спровадило нелітнього князя з Угорщини, щоби правити державою в його імені. Романова мусіла покинути Галич і звернутися з жалями на бояр до угорського короля. Король Андрій зразу пішов походом на Галич і приборкав боярську мафію, арештуючи головних провідників — Володислава, Судислава та Пилипа. Та як тільки угорські війська вийшли з Галичини, бояри знову підняли голову й нехтуючи Данила та його матір, закликали собі князя Мстислава Пересопницького. Тоді вдова Романова вислала меншого сина Василька до Белза, а сама з Данилом подалася на Угорщину.

Володислав Самозванець

Володислав Кормильчич

Самозванство Кормильчича, було чимсь нечуваним у досьогочасній українській історії й тому визвало проти себе справжню бурю. Пружиною, що рушила українських князів проти самозванця, став тепер Мстислав Пересопницький, що зєднав собі допомогу Лешка польського й з Олександром Володимирським рушив на Галич.

Війська князів і Володислава зустрілися на ріці Бібрці. Володислава розбито, але взяти Галича не вдалося — князі вернулися з нічим до дому, а Володислав до Галича.

Мадярсько-польська змова

Угорський король Андрій та польський князь Лешко, що досі ніби «безкористовно» заступалися за Романовичами, додумалися нарешті до того, щоби спекти свою печеню при огні боротьби за галицький стіл. Згідно з плянами краківського каштеляна Пакослава, Андрій і Лешко мали заключити тісний союз, закріплений подружжям Лешкової дочки Сальомеї (вона мала тоді два роки) з молодшим сином Андрія Кольоманом, що теж був тоді ще дитиною. Кольоман мав дістати титул «короля Галичини», а Лешко західньо-галицькі землі з Перемишлем. Романовичам назначили союзники Володимирщину без Берестейщини й пізнішої Холмщини, що їх мав Лешко затримати для себе.

Проект Пакослава прийнято на зїзді Андрія й Лешка, що відбувся 1214 р. на Спішу. Небаром відбулася комедія вінчання Сальомеї з Кольоманом, а зимою з 1215 на 1216 р. відбулася коронація Кольомана короною, що її прислав папа Інокентій III.

На Галичину рушило мадярське військо, що полонило Володислава-Самозванця й вивезло на Угорщину. Він там і помер. На галицькому столі засів, формально, маленький Кольоман, а дійсну владу над краєм обняв відомий уже нам воєвода Бенедикт. Перемишль узяв собі Лешко, а автор польсько-мадярської змови Пакослав, дістав за труд — Любачівську волость. Олександр мусів покинути призначену Романовичам Володимирщину.

На щастя, польсько-мадярський союз не продержався довго. Угорський король дуже скоро розсварився з Лешком і відібрав йому Посяння з Перемишлем. Рівночасно підірвав собі Андрій ґрунт у Галичині, де почав насильну латинізацію церкви. Одно й друге привело до того, що як писав Андрій в 1215 р. до папи «останніми часами галицький народ не тільки відступив від свого короля (Кольомана), але й зібравши військо, обляг галицький замок, де перебував наш син з невеликою залогою».

Мстислава Мстиславича

Мстислав Удачний

На ширшу політичну арену вплив Мстислав Мстиславич при черговій кампанії за київський стіл, по смерті Рюрика Ростиславича. Вже тоді мав славу неustraшеного лицаря; новгородці прозвали його «Удачним» і готові були йти за ним в огонь і воду, мовляв: «Куди ти, княже, очима глянеш, туди ми своїми головами кинемо». Мстиславові не сиділося в Новгороді. Безустанні напасти суздальських князів, та вроджена жадоба воєнних пригод, гнали його геть з Новгороду. Манів його неспокойний український південь, а в першу чергу Галичина, де нікому з претендентів не давали засиджуватися.

Допомігши Ростиславичам відвоювати Київ від ставлеників Всеволода Суздальського (1215), Мстислав дістав, за труд, Торчеськ на Пороссю. Але й тут не перестав снувати плинів про підбій Галичини. Тимчасом на його Новгород напав Ярослав Всеволодич Суздальський і Мстислав мусів іти його обороняти. У славіній боротьбі над рікою Лисицею розгромив Мстислав суздальців, але в Новгороді таки не залишився. Саме тоді наспіли до нього послі від Лешка польського, з закликом іти на Галичину.

Мстислав пішов не вагаючись, але під Галичем побачив, що сили його замалі й завернув на Подніпрівя. Тут придбав собі союзників та поїхав попрощатися з Новгородом і новгородцями. Весною 1219 р. поклонився новгородській Софії, могилі свого батька й новгородцям, та пообіцявши їх не забувати, рушив походом на Галичину. Галицькі бояри, пробували протиставити йому Романовичів, але Мстислав випередив Данила й зайняв Галич.

Другий виступ Данила Романовича

Розрив поміж Андрієм і Лешком краківським, розбуджує нові надії на Галич у Данила, що тимчасом дійшов до 18 літ. Бажаючи створити собі випадну базу на Волині, він не те, що не виступає проти Мстислава Удачного, але задружує з ним та жениться з його дочкою. Запевнивши себе у Мстислава, Данило рішив відібрати свою отчину від Лешка краківського. Зв'язавшись з Олександром Волзьким, пішов Данило походом на Лешка (1219 р.) й відібрав від нього Берестейщину та забужські волости. Лешко, думаючи, що Данило зважився на похід проти нього за відомом і тихою згодою Мстислава Удачного, забув зараз усі кривди від Андрія й увійшов з ним у союз проти Мстислава. Нагло й несподівано з'явилися польсько-мадярські війська в Галичині. Здобувши Перемишль, рушили вони на Галич, де тимчасом на просьбу Мстислава, засів молодий Данило Романович. Сильний бій, яким Данило зустрів союзників, примусив їх звернути проти Мстислава, що з невеликим військом станув на ріці Зубрі. Під великою перевагою ворожих сил Мстислав мусів уступити з Галичини й зупинившись на Понищю, закликав туди Данила з Галича. Обдарувавши зятя за його відвагу й ярість, Мстислав відпустив Данила до Володимира, а сам кинувся навести на мадярів і поляків половецьку орду.

ЛИТОВЦІВ

Угорський король зразу махнув рукою на дальшу боротьбу за Галичину й увійшов з Мстиславом у переговори в справі свого сина Кольомана. Помирився з Романовичами й Лешко, а за цілу кампанію заплатив Олександр Белзький, що зрадив був Мстислава й перейшов на польсько-мадярський бік.

Та вороги не спали. Вони бачили, як гарно укладалися взаємини Мстислава й Романовичів, а разом з тим відживала державотворча ідея їх батька Романа. Покараний Романовичами за зраду Олександр Белзький, нашептав Мстиславові в ухо, мовляв, Данило настає на його життя. Лицарський, але простодушний Мстислав повірив і від того часу всі його виступи повні недовіря і ворожнечі до свого найкращого й найщирішого союзника Данила. В 1222 р. заключив Мстислав договір з угорським королем, що без інтриг проти Данила, був би для нас цілком незрозумілий. За звільнення Кольомана й Сальомеї, зажадав Мстислав, щоби Андрій відрікся усіх своїх претенсій до Галичини, але за те Мстислав обіцяв одружити свою

дочку з третім сином Андрія, теж Андрієм, і як зятеві передати йому Галичину. Потім вибирався Мстислав двічі походом на Данила, але він зумів відборонитися, а на зїзді в Перемилю переконав тестя про безпідставність його підозрінь.

татарщини

Татари

Споконвічне роєвище мандрівних народів — Азія — ригнуло тепер на Європу новою хвилею півдиких, турко-монгольських племен, що їх наш літопис признав дітьми пекла (Тартару) й прозвав «татарами»; зявилися на межах України, що вже й так хилилася до упадку, роздєрта княжими міжусобицями й безупинною боротьбою з попередниками татар — печенігами, торками та половцями.

Монгольські племена середньої Азії почали свій завойовницький похід від південного Амуру. В XII ст. бачимо їх зєднаних під владою Бурджігенів, що виводили свій рід від прародича турських племен — сірого вовка. Нащадок цього роду Темуджін, покорив усі монгольсько-турецькі племена, та розбивши сусідні держави турків-кераїтів і алтайських найманів, уже в 1206 р. проголосив себе, в старій турецькій столиці Каракорумі, незмінним володарем — джінгізханом. З того часу починається нестримний похід монгольських орд на захід. Паде держава тангутів, піддається північний Китай, Хіва, північна Персія й нарешті східній Кіпчак і Кавказ. Щойно тут наштовхуються монголи на опір. Половці, яси й черкеси, поєднавшись з кавказькими втікачами, станули на прю з непереможними ордами Темуджіна. Але там, де не помагав меч, приходила до слова, негірша від меча, татарська дипломатія. Татарам удається порізнити союзників і розгромити їх одинцем. Около 1222 р. прийшла черга на половців. В околиці Подоння програли половці рішаючу битву з татарами. Згинув у ній найстарший половецький хан Юрій Кончакович, наложив головою хан Данило Кобакович, а старий тесть Мстислава Удачного, хан Котян, подався до Дніпра й кинувся до українських князів за підмогою.

Зїзд князів

Мстислав Мстиславич, що мав серед українських князів велику повагу, скликав їх на зїзд до Києва. Крім «старшин української землі» явилось тут багато молодших князів, а між ними й Данило Романович. З виїмковою однозгідністю вирішено на тому зїзді загальний, протитатарський похід, з неменчою солідарністю станув до походу цвіт українського лицарства. Усталено збірне місце на Хортиці, біля Дніпрових порогів. Відтіля рушив грандіозний похід на схід, у степи. Були тут князі київські, чернігівські, смоленські й волинські. На тисячу човнах припливли сюди через Дністер, Чорне море й Дніпровий лиман «галицькі вигонці» з пониззя, зявилася й уся половецька орда. Не зявилися тільки суздальські князі, що, нібито, запізнилися й завернули зпід Чернигова...

Даремне висилювалася татарська дипломатія, щоби порізнити українських князів з половцями. «Ми вашої землі не займали — говорили татарські послы — ми прийшли, з божого допущу, на наших рабів конюхів половців, що й вам чимало лиха натворили». Князі тямали, скільки лиха натворили їм половці, але розуміли й те, що коли вони сьогодні дадуть пропасти половцям, то завтра доведеться їм самим винести на собі весь натиск татарської

навали. Татарських послів побито й похід рушив далі в степи.

Бій над Калкою

Калки

Було це дня 31 травня 1223 р. Захоплений успіхами Данила Мстислав Мстиславич, не порозумівшись з усіма князями, взяв з собою кількох молодших князів та половців, перейшов Калку й почав бій з татарами. Українські війська станули посередині, половецька кіннота гарцювала по боках.

Мстислав Київський

Лаштуючися до нового походу на підбій Європи, татари завернули на схід, щоб поліквідувати всі огнища, які моглиб їм колись загрозити на задах. Попустошивши Поволжа й Великий Булгар, вони пішли в Туркестан, щоби в 1236 р. знову загрозити Європі. Тимчасом (1227 р.) помер джінгіз-хан, а його начальна влада над ордами припала його молодшому синові Огодаєві. Старшому синові Батієві (Бату) доручено остаточно покорити Чорноморя. З Субутаєм та іншими членами джінгіз-ханового роду, як Гуюк, Байдак і Менке, з 150 тисячною армією, рушили татари знову на захід. В 1236 р. знищили вони волжську Болгарію, через рік підбили Мордву, а там Рязаньщину, Московське князівство, Володимир над Клязмою, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер і Торжок, та зпід Новгороду завернули на південь, де в землі вятичів здобули й вирізали Козельськ. В 1238 доконали до решти половців й завернули на Кавказ, відкіля в 1239 р. пішли вже просто на українські землі. Тут погромили Переяславщину й Чернигівщину та полюбувавшись Києвом, залишили собі його на черговий рік. Українські князі, хоч і бачили, до чого йде, не міняли своєї внутрішньої політики й далі кривавилися в братовбивчій боротьбі за уділи.

Становище Мстислава Мстиславича

Як володар Галичини був Мстислав безвільною куклою в руках боярства. Колиж Андрій угорський заручив свого сина Андрія з дочкою Мстислава, що дав своєму майбутньому зятеві Перемишль, бояри почали отверту боротьбу з Мстиславом. Один з боярських проводирів на дворі Андрія в Перемишлі почав підбивати королевича, щоби він пішов походом на Мстислава й забрав собі Галич. І справді, на прикінці 1226 чи на початку 1227 р. королевич рушив на Галич з помічними полками батька й Лешка краківського.

Мстислав, хоч і скривдив Данила своїм договором з Андрієм угорським, звернувся тепер до нього за допомогою й дістав її. Угорсько-польські війська відбито і якби не Судислав, що намовив Мстислава не розбивати їх цілковито, Галичина булаб уже тоді спекалася угорсько-польської опіки. Що гірше, той сам Судислав намовив Мстислава не гніватися на королевича Андрія, одружити з ним дочку й віддати йому Галичину. Мстислав послухав, дав королевичеві Андрієві Галичину й залишивши за собою тільки Пониззя, пішов у свій степовий Торчеськ. Данило, хоч як йому було це Мстиславове рішення неприємне, нічим не виявив свого невдоволення й не перестав шанувати у Мстиславові свого тестя і союзника. Відчув це Мстислав і сповідався перед Данилом: «Сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, що віддав чужинцеві. Це мене Судислав підвів. Але коли буде на це божа воля, я ще піду походом, візьму половців, а ти підеш з своїми полками. Ти візьмеш собі Галич, а я

Пониззя»...

Але «божого воли» вже на це не було. Мстислав занедужав, постригся в черці й у 1228 р. помер. Перед смертю висловив побажання побачитись з Данилом, але один з галицьких бояр Гліб Зеремієвич не допустив до цього.

Смерть Мстислава зразу розв'язала руки Данила, що як ми бачили, весь час старався бути льояльним супроти свого тестя. Тепер уже був Данило безспірним паном усієї Волині й міг узятися за повернення собі Галичини. Свому братові Василькові віддав Данило Берестейщину, сам задержав Володимир. Коли ще в 1225 р. вмірав Мстислав Пересопницький (Німії), то свою луцьку волость і сина Івана доручив Данилові в опіку. Небаром помер Іван Мстиславич і Луччина залишилася при Данилі. Правда, син Інгвара Луцького — Ярослав пробував зайняти Луцьк, але безуспішно. Данило дав йому Перемиль, а всю Луччину й Пересопницьку волость передав братові Василькові в заміну за Берестейщину, що її прилучив до Володимирщини. Поза волинськими волостями Романовичів залишилися тільки дрібні південні окраїни та частина Белзчини в руках неспокійного Олександра.

До створеного ще за Мстислава союзу князів — київського, чернігівського та галицького, ставився Данило доволі байдуже, поки той союз не виступив проти нього в обороні пинських князів, що їм Данило відібрав захоплений в 1227 р. Чорторийськ. Небаром той союз розбився. Михайло Чернігівський почав зазіхати на Київ і Галичину з чого вийшла війна з Володимиром Рюриковичем Київським. В зв'язку з тим Володимир задружив з Данилом, а Михайло з Ізяславом Мстиславичем.

Рівночасно по смерті Лешка краківського (1227 р.), що відіграв таку велику роль в досьогочасній галицько-волинській метушні, починається в Польщі княжа міжусобиця. Користають з того сусіди, а між ними й українські князі, що помагають ріжним польським князям добиватися краківського престолу.

Данило задружив з братом Лешка — Конрадом Мазовецьким й у 1229 р. помагаючи йому, запустився в Польщу так глибоко, «як ніхто з українських князів, крім Володимира Великого». З свого боку Конрад, не міг відмовити допомоги Данилові.

В 1230 р. вибрався Судислав з військом на Пониззя. Скористав з цього Данило й, не гаючись, пішов на Галич. Один Данилів полк зашахував Судислава, решта війська облягла угорського королевича. Судислав, розбитий на Пониззю, ледви проскочив до Галича, але це не врятувало ні його ні угорського королевича. Мусіли піддатися й тікати на Угорщину. Тут зворохобили проти Данила старшого королевича Белю. Він з'явився під Галичем, але дуже скоро примусили його галичани завернути з поворотом.

Куди грізнішими для Данила, аніж зовнішні вороги, були галицькі бояри. В боротьбі Данила з королевичем, вони станули по його стороні тільки тому, що за Данилом було все галицьке громадянство, але їхня прихильність була нещира. Вони почали провокувати Данила образами, змовлялися на його життя й нарешті висунули проти нього Олександра Волзького. Данило боронився як міг. Братові Василькові доручив прогнати Олександра з Белза, що втік до своїх однодумців у Перемишлі, а сам скликав галичан на віче й запитав громаду, чи може на неї числити. «Ми вірні Богові й тобі!» — відповіли галичани. Спіраючись на підтримку громади, прогнав Данило Олександра з Перемишля. Олександр утік на Угорщину й тут

настроїв старого короля Андрія на Данила. В 1232 р. рушили мадярські війська на Галичину. Данила не було в краю. Городські воєводи, що здебільша ворогували проти Данила, піддавали мадярам один город за другим. Засівши в Галичині, пішли мадяри походом на Володимир, але тимчасом Данило вернув до краю й розбив мадярів під Шумськом. З черги поєднався з Олександром Белзьким і при допомозі Володимира Київського здобув від мадяр Перемишль, та пішов на Галич. В Галичі зорганізувалися Данилові прихильники під проводом боярина Доброслава. Вони вийшли йому назустріч й допомогли відвоювати Галичину; сам Галич здався не зразу. Судислав успів перемовити на свій бік Олександра Волзького, але тимчасом помер у Галичі королевич Андрій і Судислав мусів тікати з прихильниками на Угорщину. По Олександрі гине тепер слух, але галицькі бояри не перестають «коромилити» проти Данила. Коли тільки Данило рушив з Галича на підмогу Володимирові Київському, бояри підняли бунт і змовившись з Михайлом Чернигівським, не пустили Данила до Галича.

Було це в осени 1235 р. Данило доручив Василькові зібрати військо проти повстанців, а сам подався на Угорщину. Тут він даремне старався забезпечитися від мадярського втручання в галицькі справи. Новий король Беля не захотів мати під своїм боком енергійного Данила й увійшов в переговори з Михайлом Чернигівським.

Союз Данила з австрійським герцогом

Непримирне становище Белі примусило Данила оглянутися за іншим союзником. В боротьбі німецького цісаря Фридриха II з австрійським герцогом Фридрихом Войовничим, бачимо помічні війська Данила й Василька в обозі герцога. Це злякало Белю. Він запросив до себе Данила й Василька та зобов'язався не піддержувати їхніх противників. Та хоч як Данило напружував усі сили, хоч зв'язався з Литвою, перекупив половців, а від німецьких хрестоносців відвоював Дорогичинську землю. Галича не вдалося йому відвоювати. Там засів Михайло Чернигівський, а по його відході до Києва син його Ростислав; з ним перетяглася війна Данила за Галич цілих літ десять. Випробувано в ній усіх засобів, не покидаючи і мирними договорами. Після двох безуспішних походів Михайла й Ростислава на Волинь та двох таких же походів Романовичів на Галич, Данило признав Ростиславові Галич, залишивши собі Перемишль, але перемир'я не тривало довго. Ростислав відібрав Перемишль і війна почалася наново. Данило виждав момент, коли Ростислав пішов проти Литви й рушив на Галич. Галичани кинулися тоді до Данила, мов «пчоли до матки», а бояри, «хоча противні Данилові, не могли вдержати міста» й, прикинувшись його прихильниками, вийшли йому назустріч «з слізми в очах і з усміхненими обличчями, облизуючи собі губи за пануванням, що втікло від них», як оповідає прихильний Данилові літописець.

Данило ввійшов у місто, в церкві Богородиці сів на престолі свого батька й на знак перемоги заткнув свою хоругву на Німецьких воротах. Ростислав утік на Угорщину, а бояри «припадаючи Данилові до ніг, просили в нього ласки: «Завинили ми перед тобою, що прийняли іншого князя». Данило помилував ворохобників, а скориставши з того, що Михайло втік з Києва перед новою татарською навалою, зайняв Київ і посадив у ньому свого воєводу Дмитра. Небаром вернулися з Угорщини Михайло Чернигівський і Ростислав, та покорилися перед Данилом. Данило дав Михайлові Київ, а Ростиславові Луцьк, але через татарську

небезпеку оба вони мусіли користати з гостинности Данила. Небаром і Данилові прийшлося тікати з краю.

Друга поява татар на Україні

Пізною осінню 1240 р. вибрався татарський хан Бату на підбій держав південно-східної Європи. Мав на приміті Україну, Польщу й нарешті Угорщину, що дала захист розбитим половцям. З початком грудня станув Бату під Києвом. Пройшовши замерзлий Дніпро, татари оточили місто з усіх боків. «Від рику волів, реву верблюдів й іржання коней не було чути голосу в місті» занотує літописець. Але очевидна перевага напасників не злякала киян, що їм проводив Данилів воєвода Дмитро. Бату уставив тяжкі обложні машини з боку Лядських воріт.

Кількоднева праця машин зрушила стіни. Кияне кинулися обороняти пролім і «треба було бачити, як ламалися списи, як розбивалися щити, як від стріл померкло сонце» — пише літописець. Татари опанували пролім і змучені боротьбою стали відпочивати. Скористали з того кияни і окопалися довкола Десятинної церкви. До церкви збіглися жінки з дітьми й майном. Черговий наступ татар привів до катастрофи. Укріплення довкола церкви впали, а сама церква, не видержавши тягару народньої маси на своїх зводах, завалилася. Сталося це 6 грудня 1240 р. Впала будівля Володимира Великого, а з нею разом упала й досьогочасна слава матері українських городів...

Татари спустошили Київ, багато людей перебили, багато забрали в полон; воєвода Дмитро попав ранений у татарську неволю, але татари, в признанні для його хоробрости, дарували йому життя й прийняли до ханового двора. На українських князів упав смертельний жах. Данило втік на Шлеськ, Михайло з сином на Мазовше, Лев Данилович на Угорщину. Й нікому було боронити предківських огнищ.

Розгромивши Київ, пішов Бату далі на південний захід. Під Колодяжином уставив дванацять обложних машин, але взяти міста не зміг. Зате зайняв Камянець на Случі й Ізяславль на Горині. В дальшому поході оперлися татарам Данилів і Кремянець; Взято й страшно спліндровано Володимир Волинський, де по словам літописця не залишилося ні живої душі, а церкви були завалені трупами. Нарешті впав Галич «і багато огородів, що їм нема числа». В лютому 1241 р. гуляли татари по Галичині, заганяючись на Польщу, Шлеськ та Моравію. Головна сила перейшла тимчасом крізь «Руські Ворота» в Карпатах на Угорщину. Тут вони поєдналися з другою кольною татарських військ, що прямувала на Угорщину з чорноморських степів крізь Роднянський провал на Семигород. Коли татари перейшли на Угорщину, українські князі вернулися до своїх волостей і, якби нічого не сталося, почали дальшу міжусобицю.

На Угорщині пробув Бату до 1242 р. й був би тут забарився довше, а може й посунув далі на західню Европу, якби не смерть головного хана Огодая, по якому надіявся Бату дістати головний ханат. Весною 1242 р. бачимо вже Батія в поворотному поході через Галичину і Волинь. Татари спішилися й тільки пліндрували землі по дорозі, але укріплених городів не брали. Завдяки тому Данило втримався на Волині, Михайло в Києві а Ростислав у Чернигові. Тут Ростислав не кидав далі думки про Галич. Правда, як тільки Данило з Васильком рушили проти нього, Ростислав утік з Галича, а разом з ним пішли неприхильні Данилові бояри та

єпископ Артемій. Подібно придушив Данило бунт перемишлян, яким проводив насланий Ростиславом рязанський князь Константин та місцевий владика. Ростислав не дав за вигране й zorganizував ще один похід проти Данила, але наштовхнувшись по дорозі на татар, що верталися на схід, утік на Угорщину.

Боярська сваволя

За цілий час боротьби князів за Галич, справжня влада опинилася в руках боярської верхівки. «Галицькі бояри — пише літописець — називали Данила своїм князем, але самі держали всю землю. Доброслав Судич, попів унук, розпаношився мов князь і грабив усю землю. Без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв усе Пониззя. А Григорій Василевич хотів собі загорнути все перемиське Підгір'я. І була в землі велика метушня й грабіж від них. Коли Данило дізнався про те, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава й сказав боярам: «Я вам князь, а ви мене не слухаєте, грабуєте всю землю. Я тобі Доброславе заборонив приймати в службу чернігівських бояр, а казав роздавати волости галицьким боярам, а коломийську сіль звелів задержати для мене». Доброслав сказав на те: «Добре». Але тимчасом, коли Яків сидів у нього, прийшов Лазар Домажирич і Івор Молибожич, два беззаконники з роду смердів і поклонилися Доброславові до землі. Яків здивувався й запитав — чого вони кланяються. «Я дав їм Коломию» — сказав Доброслав. Яків сказав: «Якже ти міг, без княжого дозволу, дати їм Коломию? Чейже великі князі мають Коломию на утримання дружинників, а ті не гідні мати й власної батьківщини. Але Доброслав тільки засміявся й сказав: «Що маю на те сказати?» Не мав «що на те сказати» й Данило, якому боярська сваволя виростала понад голову.

Тимчасом Ростислав, що втік перед татарами на Угорщину, успів прихилити до себе короля Белю, що не тільки одружив його з своєю дочкою, але й дав йому велику військову допомогу. Під Перемишлем набрав Ростислав багато селян і з ними зустрівся під Січницею з передовими полками Данила. Зразу Ростислав переміг, але коли проти нього рушив сам Данило, Ростислав утік назад на Угорщину, щоби в 1245 р. виправитися з свіжими угорськими й польськими військами проти Данила.

Бій під Ярославом

Почувши про новий похід Ростислава, Данило вислав частину війка з дворським Андрієм під обложений Ярослав, а відтак пішов сам з повними силами і Васильком. Прийшло до бою під Ярославом; блискуча перемога Данила раз на все закріпила становище Романовичів, як неподільних володарів Галицько-Волинської Держави.

По словам літописця, Ростислав, ще заки виступив до бою, нахвалявся перед своїми, що якби він побачив де Василька чи Данила, зараз би наскочив на них: «Хочби з десятима воями, а поїхав би на них!» Але Ростиславові не суджено було перемогти. Для піддержання духа в рядах, він улаштував перед битвою лицарський турнір. В двобою з якимсь Воршем упав під Ростиславом кінь, він викрутив собі рамя й «це знамення було йому не на добро»... як пророчить літописець. Зате куди краще «знамення» показалося військам Романовичів. Коли вони підїхали до Сяну й позіскакували з коней, щоби одягти на себе зброю, «налетіло хмарою багато вірлів та круків; вірли клекотіли й плавали та кидалися в повітрі як ніколи

передтим; і це знамення було добре».

Попереду Данилових полків виступили половці. Вони заскочили стада Ростиславового війська без охорони, але не маючи на те приказу Данила, не рушили обозу противника. За половцями посувалися полки Данила й Василька. Був тут теж маленький Лев Данилович, під опікою хороброго боярина Василька. Почав бій дворський Данила Андрій. Він вирвався попереду, натискаючи списами. «Зломилися списи і був гук, як від грому. З обох боків упало багато людей з коней і згинуло, багато теж було ранених від сильного удару списів». Вже почав дворський знемагати, але Данило післав йому свіжий відділ на підмогу й він не віддав позиції. Тимчасом поляки наперли на полк Василька, а мадяри, з «гордим» Филею на чолі станули в запасі; Филея насміхався з військ Романовичів: «Русь скорі до удару, але треба тільки витримати їх натиск, бо вони невитривалі на довгу битву».

Недовго вдержався Филея в запасі. На нього наскочив сам Данило й примусив до битви. Був момент, у якому Данило ледви вирвався з мадярських рук, але він скоро добувся з небезпечного місця, й ударивши якогось мадяра списом, збив його з коня й убив на місці. Маленький Лев теж зламав свого списа об самого воєводу Филею. Данило впорядкував свій полк і натиснув на Филею з силою, що її мадяри не витримали. Розбиті почали тікати, а Данило захопив хоругов Филі й тутже роздер її надвоє. В погоні через глибокий яр Данилові війська товкли мадярів без милосердя.

Негірше справився й Василько з поляками. Хоч вони нахвалялися прогнати українські війська «на великі броди», хоч як грімко співали «кіріселейзон», то Василько розбив їх, а Данило міг, по своїй перемозі над мадярами, тільки слідкувати за хоругвою Василька, що гнала за поляками.

Небаром поле опустіло. Герої дня — Данило і Василько пристанули на могилі під містом й дивилися, як їхні війська кінчають ворогів. Привели до них і самого Филею. А хоч як він тепер складався, Данило не витерпів і вбив його власною рукою. Забагато бо лиха накоїв той маляр українській землі. Згинув теж «лихий ворохобник землі» боярин Володислав, що накладав з мадярами.

До півночі тривав ще гамір і суєтня на побоєвищі. Одні одних шукали. Потім побідники вернулися до Холму.

Ярославська битва була останньою перемогою Романовичів у боротьбі за цілість Галицько-Волинської Держави. Смерть «гордого» Филі стала символом перемоги над зовнішнім ворогом так само, як смерть боярського ватажка Володислава була осторогою для боярської тічні, що вже закінчила свою роль.

Татарщина

Вернувшись з Угорщини, татари не відплили в азійські кочовища, але розбили свої похідні шатра над долішною Волгою й відтіля рішили кермувати справами покорених країв та народів. Нагнавши всім жаху й погрожуючи новими походами, вони залякали своїх безпосередніх сусідів тим легше, що західня Європа не мала ні сили ні належного розуміння, щоби протиставити себе монгольській небезпеці. Європейські лицарі здобувалися на далекі й виснажні походи до Святої Землі, але безпосередньої небезпеки не розуміли.

Один з перших поклонився татарам суздальський князь Ярослав (1243 р.) За ним потяглися «до татар по свою отчину» й інші московські князи; не минула лиха доля й Михайла Чернігівського. Він вибрався в орду за «ярликом», тобто ханським потвердженням на чернігівському столі, але тут довелося йому наложити головою. Татари зажадали, щоби він, на знак очищення від лихих думок, пройшов поміж два вогні та щоби поклонився опікунчим духам ханської рідні. Михайло відмовився й зате заплатив життям, разом з своїм боярином Федором. Оба вони загинули під п'ястуками й чобітьми ханського оточення...

Перемога під Ярославом запевнила Романовичам безспірне володіння над галицько-волинськими землями й забезпечувала рішучий вплив на загально-українську політику. Данило обняв Галичину, Василько Волинь, але обі області були об'єднані в спільному державному організмі, що якийсь час не відчував навіть прикрих наслідків татарської зверхності. Але прийшов і на Данила Романовича час, коли він почув від татарського посла страшні слова: «Дай Галич!» Гордий син великого Романа дуже скоро зрозумів, що спротив не здатся нінащо й приведе нову руїну на край. «Данило дуже тим зажурився, бо не укріпив ще своєї землі городами й порадившись з братом, сказав: «Не дам половини моєї отчини, але піду сам до Батія».

26 жовтня 1245 р. виїхав Данило в Орду. По дорозі вступив до Видубицького монастиря під Києвом і звелів відслужити Богослужбу за успіх своєї принижуючої подорожі. В Орді стрінули Данила з особливою прихильністю. Правда, подали йому напитися кумису, не зберегли від ріжних двірських церемоній, але пошанували в ньому сміливого войовника й великого державника. Татарам імпонував такий вазаль. Але татарські ввічливості не радували ні Данила ані не зводили літописця. «Данило Романович — пише літописець — великий князь, що разом з братом володів Києвом, Володимиром, Галичем й іншими землями, тепер навколішках, називається холопом, що від цього вимагають дані, непевний життя, мусить вислухувати погроз...» Та дарма. Три тижні гостював Данило у Батія й вернувся додому з ханським потвердженням на Галичину. «Вернувся у свою землю, зустрів його брат, удвох плакали над образою Данила, але ще більше раділи тим, що вернув живий».

Очевидно, Данило не корився перед татарами щиро. Татарську доброзичливість прийняв як зневагу, закусив зуби й ждав тільки моменту, коли зможе випростатися на весь ріст. Не тільки ждав його, але й усіми силами й засобами старався його приспішити. Безпосереднє по свому Ювороті від татар почав Данило «будувати городи проти безбожних татар» та шукати проти них союзників у західній Європі. Рівночасно не вагався використовувати татарську протекцію над собою там, де того вимагала потреба.

В першу чергу змінив своє відношення до Данила мадярський король Беля, що зараз таки запропонував йому союз, закріплений подружжям королівської дочки Константії з Львом Даниловичем. Ростислава Михайловича, що його дотепер підтримував проти Данила, усунув Беля цілком з політичного овиду, давши йому банство в Слявонії а потім у Мачві. Правда, Данило, не дуже тепер і спішився на дружбу з Угорщиною, що воювала проти його австрійського союзника. До остаточної згоди, то є подружжя Льва Даниловича з угорською королівною й повороту мадярських бранців зпід Ярослава, прийшло щойно в 1247 р.

Зв'язки з папою

Підчас побуту Данила в Орді переїздив через Волинь до татар папський легат Пляно Карпіні. В 1246 р. він гостював у Василька й старався приєднати його до унії. Василько, при всій своїй привітності й гостинності для папського посла, не відповів йому нічого обов'язкового вимовляючися неприсутністю Данила. Але проворний Карпіні подбав про те, щоби зустрітися з Данилом підчас його повороту з Орди й використати його пригноблення для своєї унійної акції. Данило не відкинув пропозиції. Навпаки, роблячи папському легатові надію на можливість прийняття унії української церкви з римським престолом, сам думав про можливість загальноєвропейського хрестоносного походу проти татар. І Данило і легат говорили двома різними мовами, але ні один і другий не виключав можливості порозуміння, з очевидною користю для обох сторін.

Коли літом 1247 р. вертався Карпіні з Орди, він не забув відвідати Романовичів, щоби довідатися, що його вступні переговори попали на пригожий ґрунт: Романовичі вже почали з папою листуватись. Правда, те до чого змагав папа, не вповні покривалося з тим, чого хотів Данило. Папа мав на приміті церковні справи, в Данила була на першому плям політика; й тому так важко було їм порозумітися, а потім так легко розійтися. В грамоті з 3 травня 1246 року писав папа, що він приймає «руського короля» під покров св. Петра, а його ворогам загрожує гнівом божим і своїм. Але про протитатарську інтервенцію західньо-європейських держав не говорить ані та ані інша грамота папи. Не диво, що коли Карпіні, вертаючись з Орди, відвідав Романовичів удруге (1247) то вони мали час отрястися з рожевих сподівань, що їх зв'язували з папою. І тому мусів Карпіні вжити свіжого запасу красомовства й аргументації, щоби привести Романовичів до нових зв'язків з папою.

І справді з 1247—8 рр. маємо знову цілу низку папських грамот до Романовичів, що в них, крім церковних питань, порушені й політичні; в першу чергу справи майбутньої боротьби з татарами. Але Данило дуже скоро зрозумів, що «меч св. Петра», такий грізний в католицькій Європі, не спасе його перед азійською небезпекою й тому знову закинув переписку з папою; відновив її щойно по чотирьох роках, під впливом угорського короля. Тепер (1253) пробував папа здобутися на рішучий крок у користь Данила й проголосив хрестоносний, протитатарський похід, закликаючи до нього лицарів Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Та заклик папи прогомонів без успіху. Ніхто й не ворухнувся.

Коронація Данила

Дорогочині

Боротьба за наслідство по Бабенбергах

По союзникові Данила, австрійському герцогові Фридрихові II Войовничому, що був останнім з роду Бабенбергів, залишилася одна тільки братаниця Гертруда. Герцогство Австрії обняв її чоловік Герман. Та небаром Герман помер і австрійські барони закликали на престіл чеського королевича Отокара, що проти нього виступив угорський король Беля разом з королем Данилом. За ціну пограничних австрійських земель, згодився Беля одружити Гертруду з сином Данила Романом і допомогти йому здобути й удержати австрійський престіл.

Весною 1252 р. відбулося подружжя Романа з Гертрудою а рівночасно почалася широко закроена кампанія за австрійський престіл. Але угорсько-українська коаліція не видержала проби. Беля, захопивши австрійське пограниччя, підпомагав Романа Даниловича нещиро. Роман залишився майже сам у боротьбі з Отокаром і, не хотючи піти з ним на угоду, був примушений тікати з обложеного Гімбурга. Данило, зайнятий татарською небезпекою, не міг як слід підтримати сина й на тому закінчилася його смілива спроба заволодіти австрійським престолом. Далі Роман закинув думку не тільки про Австрію, але і про свою жінку Гертруду, перейшов на Литву, одружився з дочкою князя Гліба Волковийського і так зійшов з ширшого політичного обрію.

Люблинська земля

Помагаючи Конрадові Мазовецькому в його боротьбі з Болеславом Соромливим, Данило загорнув собі Люблинську землю. Для оборони Люблина від заходу збудував Данило славну люблинську вежу й іміцнив укріплення, але небаром віддав усе добровільно за ціну добрих взаємин з Польщею. Маючи на оці татарську небезпеку, Данило дорожив зв'язками з польськими князями. Вони не попусувалися навіть у 1259 р. коли галицько-волинські князі, примушені татарами, пішли з ними походом на Польщу.

Литва

Ще за Романа Мстиславича Великого почали непокоїти волинське пограниччя литовські племена ятвягів. Але Роман приборкав їх скоро, та як ми знаємо «орав Литвою». Та зараз по його смерті Литва знову підняла голову. Правда, в 1219 р. заключено у Володимирі литовсько-українську згоду, але вона не перешкаджала поодиноким, незорганізованим литовським племенам непокоїти українські землі. Особливо докучали ятвяги й проти них мусів Данило організувати союз з мазовецькими князями та орденом хрестоносців. Коли у 30-их рр. XIII ст. литовський князь Мендовг зорганізував першу литовську державу, Данило заключив з ним перемир'я. За ціну вільної руки в боротьбі з ятвагами, Данило підтримував до якогось часу державнотворчі зусилля Мендовга. Але небаром побачив, що Мендовг виростає йому понад голову й починає погрожувати Галицько-Волинській Державі як цілості. Тоді Данило зірвав союз з Мендовгом і зв'язавшись з деякими литовськими племенами, що не визнавали Мендовга, та з хрестоносцями, почав з ним боротьбу. Боротьба тривала недовго і обмежилася до кількох походів Данила на т. зв. Чорну Русь і, відстрашивши Мендовга від посягань на українські землі, закінчилася в 1254 р. новим українсько-литовським перемир'ям. Тоді то Роман Данилович дістав волости на Білій Русі, а Шварно Данилович заручився з дочкою Мендовга. Межі держави Романовичів поширилися тепер далеко на захід і північ, Литва почала входити в круг українського, культурно-політичного впливу. Проглянув це Мендовг, відібрав Романові його білоруські волости а відтак аж до смерті не перестав непокоїти українських земель. В боротьбі з Мендовгом гине (1256 р.) кандидат на австрійський престіл Роман Данилович.

«Татарські люди»

Болоховці

Куремса

Бурундай

В той спосіб Бурундай, ніби й не воюючи з Романовичами, досяг свого: мрія Данила про остаточну розправу з татарами розвіялася. Надії на папу й західньо-європейську допомогу пропали, а одиноке проти-татарське забороло — городи, що їх тільки Данило набудував, лежали, тепер у румовищах. Не пережив цього великий князь, захворів і 1264 р. помер у Холмі, де його й поховали.

Характеристика короля Данила Романовича

«Цей князь — пише літописець — був князь добрий, хоробрий і мудрий; збудував багато городів і храмів та прибрав їх різними окрасами. Головно ж вславився своїм братолюбям з Васильком. Був другим по Соломоні»...

Микола Костомарів

Михайло Грушевський

Степан Томашівський

В сузір'ї великих, опікунчих духів княжої України, поруч Святослава Завойовника, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й Романа Мстиславича, був король Данило Романович рівнорядною величиною, дарма, що високо трагічною, бо... останньою.

Король-будівничий

Холму

На місці, що його Данило визнав пригожим для будови городу, не було, мабуть, ніякої оселі. Довколичні люди знали його «холмом» і ця назва перейшла на «малий городок», що його збудував тут Данило в 1237 р. Річка Угорка з маленьким допливом і багnistими берегами, впарі з високим положенням, скріплювали природну оборонність городка. Данило тільки використовує пригоже положення й будує стіни з «заборолами», ставить на них «пороки» й «самостріли», а посередині городка ставить, високу на 15 ліктів, муровану вежу з деревляним верхом. З неї було видно й можна було стріляти далеко поза місто. Тутже прокопав Данило 35-сяжневу криницю для залоги. Недалеко городка збудував Данило ще 12-ліктеву сторожну башту («будильницю») украшену двоголовим вірлом, вирізьбленим з каміння. Руїни тієї вежі Данила збереглися щасливо до нині, разом з руїнами другої, незгаданої літописцем вежі біля нин. села Столпя.

Зчасом поширив Данило Холм і побудував у ньому собор св. Івана Золотоустого, що по словам літописця, був справжнім архитвором тогочасного, західньо-українського будівництва. Баню собору двигали чотири луки, сперті на стовпах, закінчених різьбленими в камені, людськими головами. Вівтарний лук спірався на двох одноцілих кольонах, склепіння пресвітерії було розмальоване золотими зорями по синьому полі. Два входи до церкви, від заходу й півночі, були пишно різьблені в білому галицькому й зеленому холмському камені. Над входами були різьблені постаті Христа та св. Івана. Всю різьбарську окрасу собору

виконав різьбар Авдій. Долівка в церкві була кладена в шахівницю, з мідяних і оловяних плит, що вигладжені, блищали мов зеркало. На вікнах були «римські скла», себто різноколірові вітражі, а ікони, що красувалися в соборі, були привезені з Києва, Овруча та інших українських міст. З Києва привезено теж дзвони та церковні книги.

Крім святойванського собору, побудував ще Данило в Холмі церкви Трійці, Богородиці та Кузьми й Дамяна. Довкола холмського замку розвів Данило парк.

В 1255 р. р. Холм погорів. Почалася пожежа від якоїсь «окаянної баби», а була така велика, що її заграву бачили аж у Львові. Але Данило не зневірився й зараз таки приступив до відбудови. Обновив собор Івана та Церкву Трійці, а навіть збудував нову церкву Богородиці. Перед її царськими ворітьми поставив Данило прегарну чашу-хрещальницю, що її привіглі з Угорщини. Чаша «була різьблена з подивугідним майстерством» й мала вінок з різьблених гадючих голів.

Для того, щоби розвести життя, промисл і торгівлю в місті, почав Данило закликати до Холму «німців, інозячників і ляхів». Крім того тікали сюди знад Дніпра «сідельники, лучники, сагайдачники, ковалі, золотарі» й інші ремісники. «І було життя й наповнило довкола городу двори, поля і села».

Львів

Василько Романович

Смерть Данила передала керму державних і династичних справ у руки мого брата, володимирського князя Василька Романовича. Весь час життя й діяльності Данила ховався Василько в тіни. Не висунувся на перший плян і тепер, дарма, що в ньому шанували свого «отця й господина» не тільки найближчі свояки, але й посвоячені з Романовичами сусіди й союзники. Небаром (1270 р.) помер Василько, передавши Волинь своєму одинокому синові Володимирові. Тепер перейшла керма галицько-волинської політики в руки енергійного й підприємчивого сина короля Данила — Льва.

Лев Данилович

Лев

Мстислав

Шварно

Сильна особистість і жадоба влади, що її виявив Лев Данилович, дуже скоро сколихнула родинною гармонією, що панувала поміж Романовичами. Непомітно створилися два табори — в одному залишився сам Лев, а проти нього станув дядько Василько з сином Володимиром та Мстислав і Шварно Даниловичі. Колиж помер Василько й Волинь опинилася в руках Володимира, формальний дотепер розділ поміж Галичиною і Волиню, стався дійсним. Галицько-Волинська Держава на довго перестала бути суцільним, державним організмом.

На щастя, вплив Льва Даниловича на хід західньо-української політики був настільки сильний, що про можливість справжнього розвалу не могло бути мови. Бо Лев був невідродним сином Данила I й внуком Романа. А хоч і недорівнював їм у всіх напрямках, хоча літописець, задивлений в світлу постать Данила, не так совісно підмічує його прикмети

й успіхи, маючи завжди створені очі на його промахи, Лев був, у цілому, небуденньою історичною постаттю.

«Це була помітна особистість — каже Томашівський — але іншого покою, ніж батько й дядько. Його енергія була злучена з пристрасною вдачею, політична амбіція переходила в безоглядність, лицарськість з нахилом до воєнної наживи. Але при всьому тому, Леїв мав великий воєнний і політичний талант».

Смерть Войшелка

Войшелк

«Під той час — оповідає літописець — прислав Лев до Василька посла з такими словами: «Хотів би я зійтися з тобою, аби притім був і Войшелк». Василько післав по Войшелка на страсному тижні, кажучи таке: «Прислав до мене Лев, аби ми разом зіхалися, а ти не бійся нічого». Войшелк боявся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку приїхав у світлий тиждень до Володимира й пристанув у монастирі св. Михайла Великого. Німець Мархолд запросив до себе всіх князів — Василька, Льва і Войшелка на обід. Почали пити й веселитися. Напившись, поїхав Василько додому спати, а Войшелк вернувся до монастиря. Сюди приїхав за ним Лев і почав говорити Войшелкові: «Куме, напиймося по чаші вина!» Й почали пити. А діявол, що ніколи не хоче добра людському родові, вложив у серце Львові, щоби він убив Войшелка з зависти за литовську землю, що її дістав брат Шварно, а не він»...

Тройден

Краківський престіл і Люблинська земля

По смерті Болєслава, останнього з краківської лінії роду Казимира Справедливого, сягнув по краківський престіл Лев Данилович. А коли польські вельможі обрали собі князем Лєшка Чорного з мазовецької лінії, Лев пішов з ханом Ногаєм, Васильком і Мстиславом на Польщу. Виправа Льва Даниловича по краківську корону не вдалася. Українсько-татарські війська розбрилися загонами по Польщі, а перемога Лєшка Чорного під Госліцами примусила Льва завернути до дому з великими витратами й «неславою».

Відтепер, аж до смерти Лєшка (1283) не втихає польсько-українська війна, Лєшко раз-у-раз нападає, грабить і вирізує пограничні українські міста й села (Переворськ, Щекарів, села над р. Кроєною), а Лев з свого боку відплачує йому подібними походами; улаштовує їх сам, або з татарами спільно. Татари, хоч і «союзники» Льва, скільки разів проходять українськими землями на Польщу, пліндрують їх і граблять, як колись половці, помагаючи претендентам на київський стіл, грабили землі Придніпрівя.

Володимир

Львовом

Смерть Лєшка розкрила перед Львом нові вигляди на завоювання Люблинщини. Зразу виправляє на Люблин свого сина Юрія, а коли він вернувся з нічним, Лев пішов сам і прилучив Люблинщину до своїх волостей.

Був це, як зауважує Грушевський, останній акт переваги України над Польщею, остання успішна спроба української експанзії на захід.

союз з королем Вячеславом чеським

Здобутки на Закарпаттю

Вміраючи залишив Данило своїм наслідникам приятні звязки з Угорщиною. Угорський король Стефан, поміж своїми союзниками вичисляв і «зятя нашого Льва, руського князя, брата його Мстислава та Володимира, сина Василька, князів руських». Але Лев недовго витримав у приятних взаєминах з мадярами. Десь наприкінці 70-их рр. військо Льва пішло походом далеко поза Карпати й понищило землі верхньої Тиси. Тоді то приєднав Лев до своїх волостей частину українського Закарпаття. В грамоті з 1299 р. надзупан берегської столиці Григорій титулується «урядником Льва, князя українського». Як широко простягалася і як довго тривала українська влада на Закарпаттю не знаємо певно. Ще в 1320 р. належав до українських князів неозначений ближче замок «Маск».

Звязки з татарами

В протилежності до політики свого батька й усупереч громадській opinii, Лев Данилович підтримував дружні звязки з татарами. Користувався заєдно їхньою підмогою і разом з ними ходив походами на Литву (1277), Угорщину (1285) та Польщу (1286). Правда Золота Орда, знеможена внутрішніми міжусобицями не була вже така грізна, як колись, хоч давалася в знаки так своїм «союзникам» як і ворогам, коли вже про колишню її загрозу цілій Європі не було мови. Тому «зверхности» татарського ватажка Ногая над українськими князями не спід розуміти дослівно. Підчеркувана літописцем «татарська неволя» князів, обмежувалася тепер більше до форми, до того церемоніяльного івиходження назустріч татарам «з напитками й дарунками», а самої істоти залежності не охоплювала. Навіть тоді, як татари закликали українських князів до походу на їхніх сусідів, робили це дуже оглядно і старалися підкреслити, що похід відбувається в інтересі самих таки українських князів. Так прим. коли Ногай шле військо на Литву, то до українських князів переказує: «Ви все жалуетесь передімною на Литву, тому посилаю військо з воєводою Мамшієм — підіть собі з ним на своїх ворогів». Так само не платили українські князі татарам постійної данині, як це робили князі Поволжа. В цілому «татарська неволя» була радше союзом і не сягала глибоко в умови українського життя та політики.

Володимир Василькович

В рівній мірі, як Лев був невідродним сином енергійного Данила, син другого Романовича Володимир Василькович, теж не відбіг від свого батька. Спокійний, лагідний, хоч завзятий, більш зацікавлений культурними справами й позагробовим життям, аніж політикою, ховався в тіні Льва, як колись його батько не вихилявся зпоза тіни Данила. Таким уже вдався з роду, а крім того тяжко хворів. У нього був рак долішньої щоки.

Літописець, що відноситься до Володимира Васильковича з особливою прихильністю, малює нам його як великого покровителя освіти й мистецтва, що не тільки підтримував культурний рух того часу, але й сам писав та ілюмінував богослужбні книги.

«Він вмів ясно говорити про книжні справи, був книжник і великий філософ, якого не було перед ним у цілій землі й по ньому не буде. Він розумів минуле й передбачував майбутнє, а при тому був зручний ловець, відважний, але тихий і смирний, незлобний; щирій, нехапчивий, ненавидів брехні й злодійства, не пив від молодих літ, любив усіх а головню своїх братів, а присяги беріг з усією щирістю й правдою».

«Був високий, ростом, широкий у плечах, гарний з обличчя, волосся мав русяве, кучеряве, а бороду стриг. Руки і ноги мав гарні, але спідню губу мав грубу й говорив грубо».

Покорення ятвягів

Мабуть саодиноким воєнно-політичним досягненням Володимира Васильковича було остаточне приборкання ятвягів, доконане ним разом із Львом Даниловичем. В 1273-4 рр. ятвяги були вже цілком розбиті й приборкані, а в 1279 р. звернулися до Володимира за... хлібом: «Господине, княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, надіючися на Бога і на твоє здоровля. Не помори нас, а перекорми, пішли до нас збіжжя на продаж, а ми дамо тобі радо все, чого тільки захочеш: воску, білиць, бобрів, чорних кун та срібла». Володимир зжалівся над ятвягами, післав їм збіжжя, човнами на Буг і Нарву, але по дорозі напали на транспорт поляки й розграбили. З того приводу прийшло до війни поміж Володимиром і мазовецьким князем Конрадом Земовитовичем, але про ятвягів уже з того часу не чуємо. Стиснуті в українсько-польсько-німецькому трикутнику вони пропали остаточно з політичної арени.

Остання воля Володимира

Володимир, хоч і любив своїх братів, то до Льва Даниловича відносився з особливим упередженням. Колиж прийшов йому час готуватися на смерть, він завіщав «всю свою землю і престольний город Володимир» Мстиславові Даниловичеві. Жінці завіщав город Кобринь з дооколичними селами. Львові ні його синові не дав нічого «за гордість». Щоби запевнитися перед можливими зазіханнями Льва на його спадщину, Володимир покликав на свідків свого завіщання татарських ханів Телебугу й Аглуя, що справді подбали про те, щоби Волинь не виховзнула з рук нездарного Мстислава й не обєдналася в руках талановитого й енергійного Льва.

Помер Володимир Василькович 10 жовтня 1289 р. й «плакали, по ньому всі володимирці, чоловіки, жінки й діти». Плакали не тільки бояри, а й прості, не тільки свої, але й чужинці — «німці, сурожці й новгородці, а жиди плакали так, як по упадку Єрусалиму вели їх у вавилонську неволю».

Мстислав Данилович

Наслідник Володимира Васильковича на володимирському престолі не позначив себе нічим на картах історії. Правда, литовські князі відступили Мстиславові добровільно Волковийськ, аби він тільки «тримав з ними мир», а Конрад мазовецький здобув собі при помочі Мстислава Сандомирщину, але тут діяли не особисті прикмети того князя, але та сила й повага, яку давало йому волинське наслідство. А хоч як прихильно відносився до Мстислава

Даниловича літописець, то міг тільки підкреслити, що він «світився правдолюбем» у відношенні до братів, бояр і простих людей, та що збудував каплицю над гробом своєї бабки у Володимирі й оборонну вежу в Чорторийську.

Смерть Даниловичів

Про останні роки життя Льва Даниловича не знаємо нічого певного таксамо, як не маємо докладної дати його смерті. В хроніці міста Львова Вартоломея Зіморовича з половини XVII ст. говориться, що Лев став під кінець життя «смирний, мов ягня», постригся в черці й тихо закінчив своє бурхливе життя. Поховали його василіянські черці в чернечій одежі, без усякої виставности, «а місця його спочинку не знають українці й дотепер». З оповідання Зіморовича виходилоб, що Лев помер і був похований у Львові, де більше всього перебував, але збереглася теж традиція про те, що Лев постригся в спаському монастирі під Старим Самбором, тут помер і тут його поховали, а відтак перенесли до монастирської гробниці в Лаврові. Дату смерті князя Льва усталено, з деякою правдоподібністю, на 1301 рік.

Наприкінці галицько-волинського літопису маємо доволі підхлібну, але не зовсім повну характеристику Льва, мовляв «був Лев князь мудрий, хоробрий і кріпкий на війни; велику відвагу показав у багатьох війнах».

Про останні роки Мстислава Даниловича та про його наслідників знаємо ще менше. У 80-их рр. XIII ст. він мав уже дорослого сина Данила, але що з ним сталося, не знаємо. З 1376 р. збереглася записка на рукописному євангелію, що якийсь князь Юрій «син Данила холмського надав чотири села холмській катедрі» але нема певности, що цей князь був справді внуком Мстислава Даниловича.

Король Юрій Львович

Із щасливо збереженої печатки Юрія Львовича переконуємося, що по смерті Льва й Мстислава Даниловичів, усі галицько-волинські землі опинилися в руках того князя, що титулує себе «королем Руси й князем Володимирії». Столицю держави переніс Юрій до Володимира.

З важніших подій того часу знаємо про вінчання Юрія Львовича з Евфемією дочкою киявського князя Казимира, сестрою пізнішого польського короля Володислава Локетка. В 1302 р. бачимо українські союзні війська з Локетком на Сандомирщині; тогож року краківські й сандомирські можновладці відвойовують від Галицько-Волинської Держави Люблинщину. Крім союзу з Локетком, що перетривав самого Юрія Львовича, ввійшла Галицько-волинська Держава в союз з хрестоносцями, проти Литви.

На час володіння Юрія Львовича припадає теж многоважна подія утворення галицько-волинської митрополії около 1303 р. Він теж відновив звязки з римським папою і переговорював з ним про унію. При тій нагоді дістав від папи корону й королівський титул, але на цьому й закінчилася його уніоністична спроба, що не мала, мабуть потрібного ґрунту для свого розвитку й закріплення.

Польський історик Длугош усталює дату смерті Юрія Львовича на 1308 рік, при чому наводить його характеристику: «Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його влади тішилася українська земля миром і славилася багатством». В «житію» першого

галицько-волинського митрополита Петра, писаному наприкінці XIV ст. говориться, що за Юрія «була Волинська земля в чести й повазі, повна багатства й слави».

На згаданій уже королівській печатці Юрія зберігся його портрет. Бачимо тут Юрія в мантиї на престолі, в зубчастій короні зі скиптром у руці. В нього довге волосся й борода.

Латинський напис і готицький стиль печатки свідчать про поширення західньо-європейських культурних впливів на землі Галицько-Волинської Держави.

Андрій та Лев Юрієвичі

По смерті Юрія вступають у права володарів Галицько-волинської Держави його два сини — Андрій та Лев. Всупереч досьогочасній практиці, вони не діляться батьківською спадщиною, але правлять удвох і разом виступають назверх.

Як сестрінці польського короля Локетка, вони залишаються у союзі не тільки з ним але й з його союзниками — скандинавськими й поморськими князями проти бранденбурських марграфів (1315). З дня 9 серпня 1316р. маємо першу спільну грамоту Юрієвичів, де вони титулюють себе «з божої ласки князі всієї української землі, Галичини й Володимирії». Тою грамотою обновляють Юрієвичі союз з пруськими хрестоносцями, яких обіцяють боронити від татар і «від всякого ворожого напасника». Під останнім слід розуміти Литву, що чим далі тим більше загрожувала не тільки цілості, але й самому існуванню Галицько-Волинської Держави. Знаємо, що в другому десятилітті XIV ст. Литва позначила свій натиск на Галицько-Волинську Державу, відірвавши від неї Дорогичинську та Берестейську землю. В боротьбі з литовським князем Гедиміном проминають теж короткі роки володіння обох Юрієвичів, що рівночасно були «непоборним щитом» Польщі проти татар.

В травні 1323 р. писав Володислав Локеток до папи, що «два останні українські князі-схизматики, що були йому за непоборний щит проти татар, зійшли з цього світу», а з їх смертю загрожує Польщі безпосередня татарська небезпека...

З листа Локетка довідуємося, що в 1323 р. не жили вже оба Юрієвичі, але коли саме та з чого померли чи згинули, разом чи нарізно, не знаємо. На всякий випадок не залишили по собі мужеського нащадка й Галицько-Волинська Держава опинилася без своєї династії. Галицько-волинські бояри, пробували якийсь час кермувати державними справами самі. Можливо, що для цього подбали про татарську опіку, якої так злякався Локеток, але небаром перемогли поміж боярами більш консервативні елементи, що покликали на галицько-володимирський престіл, посвояченого з Юрієвичами, мазовецького князя Болеслава Тройденовича.

Болеслав Тройденович

Те, що зпоміж багатьох претендентів на галицько-володимирський престіл вибрали собі бояри саме сина сестри Юрієвичів Марії свідчить про змагання піддержання династичної тяглости бодай у жіночій лінії.

Болеслав, син мазовецького князя Тройдена й Марії Юріївної, був охрещений і вихований в католицькій вірі, але з огляду на можливість засісти на галицько-володимирському престолі, він перейшов на східній обряд і прийняв імя свого діда по матері — Юрія.

В характері «князя Руси» виступає Юрій-Болеслав уже в грамоті з 1325 р. Два роки згодом титулує себе «князем землі української, галицької й володимирської», вживаючи рівночасно маєстатичної печатки короля Юрія Львовича. Чи, покликаний боярами, Болеслав заволодів галицько-волинськими землями мирним шляхом, чи нашттовхнувся на якийсь спротив, невідомо. Знаємо, що погодилися на його кандидатуру татари, які виконували ще своє формальне зверхництво над Галичиною й Володимирією й тому дехто з західно-європейських літописців (Іван Вінтертурський) вважав його навіть татарським ставлеником.

Львові

Оповідання Зіморовича має всі прикмети легенди, але воно цінне, як відгомін місцевої традиції, що жила у Львові ще в половині XVII сторіччя.

Хоча Болеслав-Юрій був князем з польської династії, то його закордонна політика далеко не покривалася з польськими інтересами. В першу чергу свідчать про це дружні взаємини нашого князя з пруськими хрестоносцями, що тоді були непримирними ворогами Польщі. До нас збереглося чотири грамоти-договори Болеслава-Юрія з хрестоносцями. Перша з 1325 р. друга з 1327. В них підчеркує Болеслав-Юрій повну невтральність у боротьбі Локетка з хрестоносцями. В третій грамоті з 1334 р. коли на краківському престолі сидів син Локетка Казимир, згадує Болеслав-Юрій стару українсько-німецьку приязнь, «непорушену з часів Романа Мстиславича». Болеслав-Юрій обновлює цю приязнь «аби замкнути роти тим, що виють і брешуть на наш союз, та намагаються його розірвати». Нарешті в четвертій грамоті, виданій півтори року згодом, з нагоди переімени на становищі великого магістра хрестоносців Болеслав-Юрій ще раз підкреслює вагу й тривкість українсько-німецького союзу.

Болеслав-Юрій не обмежився до одної тільки невтральности в змаганнях Польщі з хрестоносцями. Навпаки. В 1337 р. бачимо українсько-татарські війська під Люблином. Облога Люблина тривала 12 днів і мала на меті привернення Люблинщини, втраченої в 1302 р. до Галицько-Волинської Держави.

Литвою

Цілість закордонної політики Болеслава-Юрія була різко протипольська й тому, коли Локеток покладав які надії на польське походження галицько-волинського князя, то грубо переліслювався. Тому не диво, що його син Казимир, не бачучи виглядів на вдержання польського стану посідання на заході й шукаючи противаги своїм втратам на сході, затіяв широкозакроєну, дипломатичну підготовку для опанування галицько-волинських волостей.

Вишеградський договір

В 1339 р. заключив польський король Казимир з угорським Карлом Робертом договір у Вишеграді про те, що на випадок, колиб у Казимира не було синів, польське наслідство перейде на угорського королевича Людвика, сина Карла й сестри Казимира Єлисавети. За те мала Угорщина допомогти Казимирові в майбутньому приєднанні до Польщі галицько-волинського наслідства по Болеславі-Юрію. Як знаємо, Угорщина вже від кінця XI ст. зазіхала на Галичину й Волинь, кількакратно захоплювала у ній владу, а від смерті Романа Мстиславича угорські королі вважають себе зверхниками Галицько-волинської Держави й навіть титулюються постійно її «королями». Тепер, коли Болеслав-Юрій не мав уже виглядів на мужеського нащадка й наблизився до Литви, старі малярські апетити на галицько-

волинські волости віджили з новою силою. Розумів це Казимир і тому, зазіхаючи на Галичину й Володимирію, рішив заспокоїти мадярські претенсії на неї аж такою високою ціною, як королівська корона Польщі.

Осягнувши згоду угорського короля. Казимир почав тепер свою акцію на галицько-волинському ґрунті. Як відомо, Болеслава-Юрія покликали на престіл самі бояри. Зробили це в надії, що він, як володар з чужої династії, не наслідиться виступати проти їхньої самоволі й буде тільки куклою в руках боярської верхівки. Але перечислилися. Болеслав-Юрій показався куди самостійнішим і енергічнішим, як того сподівалися по ньому внутрішні й зовнішні вороги. Він, не тільки титулував себе, але й хотів бути володарем з божої, а не з боярської ласки. Правда, він не відтрочував бояр від ради й репрезентації, але старався тримати їх подальше від керми державними справами. Це, очевидно, було першим зерном незгоди поміж ним і боярством.

Як уроджений католик і людина західної культури, Болеслав-Юрій поневолі тяготів у бік заходу. Його протекцією тішилися в першу чергу чужинці та духовники латинського обряду. Алеж та прихильність до західної культури й латинського обряду не примусила його покинути східної віри й відхилити своєї політичної лінії в бік від українських державно-творчих інтересів. Зрештою, в своїй наглядній прихильності до західно-європейської культури, не був Болеслав-Юрій особливим піонером. На захід повертав заєдно очі Роман Мстиславич, людиною західно-європейської культури був Данило Романович, й нарешті Лев Данилович, під впливом своєї дружини Констанції, теж підсилював розвиток західно-європейської культури й діяльність латинських чернечих місій на українських землях. Але, за браком інших закидів, ворожа князеві агітація могла користуватися й тими, які найшлися під рукою. Тим більше, що агітацію підтримували зовні держави чорні духи Казимира.

Смерть Болеслава-Юрія

Остаточно дня 7 квітня 1340 р. прийшло до катастрофи: князь Болеслав-Юрій Тройденович, останній володар самостійної Галицько-Волинської Держави згинув від отрути... Отрута мала бути така сильна, що тіло князя розлетілося на кусні. Рівночасно, в різних містах, а між ними й у Львові, почався погром чужинців, яким нібито так дуже сприяв Болеслав-Юрій. Сучасні літописці оповідають, що отруту подали Болеславу-Юрієві бояри. Іван Вінтертурський пише, що князь згинув «по довгих роках доброї управи за те, що почав розмножувати віру й скількість латинників». Пражський крилошанин Франтішек оповідає, що «цей князь, ревний до правдивої (католицької) віри, спроваджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи викоринити серед українців схизму, а вони, в обороні своєї віри, отруїли князя й ріжними способами позбавили життя багатьох католиків». Подібні причини катастрофи подає сучасний польський літописець Ян з Чарнкова, але т. зв. Записки Траски додають до тих причин ще й інші. Згідно з тими записками, Болеслав-Юрій «був дуже непростриманий у відношенні до своїх підданих, вазнів їх і правив від них гроші, відбирав їм та безчестив жінок і дочки, а крім того наводив на них чужинців — чехів і німців». Цей останній реєстр «ґріхів» Болеслава-Юрія найменше гідний до-Ц віря. Найпевніше, були це свідомі клевети, якими відпоручники Казимира старалися приспішити а потім оправдати

боярський злочин. Про те, наскільки польський король був зацікавлений в тій агітації і з якою самопевністю вірив у її успіх, найвимовніше свідчить факт, що мало не на другий день по смерті Болеслава-Юрія впав з готовим військом у межі Галицько-Волинської Держави...

Любарт Гедимінович

Любартові Гедиміновичеві

нову литовсько-польську добу

визвольна боротьба українського народу

ОРГАНІЗАЦІЯ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ

Громада і князь
вічем
князі
право наслідства

Князі поміж собою
февдальної

Дружина
дружини
бояри

Військова сила
воєвода
посадники

Княжий двір
дворський
дворецький
печатник
покладник
ключники
тивуни
биричі
дітські
отроки

Первісне об'єднував князь у своїх руках найвищу військову, адміністративну й судову владу, але з ускладненням політично-громадського життя, він мусів себе виручувати довіреними людьми, що й утворили згодом різношерсту класу княжих урядовців.

Суспільні класи
земські бояри
купці
промисловці
закупам
рабам
холопам

Право
Церковних Уставах
Руська Правда
вира
головництво

Судівництво
громадські
княжих
Домініальний
Церковні

Процес

В противенстві до сучасної організації судівництва, староукраїнське судове поступовання мало більш приватно-особистий характер. Слідство («гонення сліду») й збирання доказів (свідків) провадив не суд, а сама покривджена сторона. Коли слід завів покривдженого на територію якоїсь громади, вона мусіла або допомогти відшукати виновника, або взяти на себе кару чи відшкодування. У випадках крадежі чи загублення, в яких не було ні сліду ні підозріння на когось, покривджений «закликав» або «заповідав» про свою втрату на громадському торзі. Коли до трьох днів йому крадене чи згублене не вернулося то той, у кого найшли згубу, не тільки мусів її повернути, але заплатити 3 гривни кари, як за крадіж. Колиж у когось найдено згублену чи крадену річ перед «заповідю» на публичному місці, то він мусів доказати в кого взяв чи купив цю річ. Коли в той спосіб, покривджений найшов злодія, то він мусів не тільки покрити шкоди, що їх потерпіли продавці крадених предметів, але заплатити за всі річи що в когось пропали, хоча їх у злодія не найшли. Крім того платив кару до княжого скарбу. Злодієм уважався той, що не міг чи не хотів довести, від кого набув крадену річ. Подібно, як покривджений мусів сам «гнати слід» так само мусів він власними силами доставити виновника перед суд. Міг, вимагати для цього помочі влади, але коли на суді не довів вини арештантові, то платив кару — 3 гривні за арештування смерда, 12 гривень за боярина. Доказом вини було признання обвинуваченого, при побиттю знаки на тілі покривдженого, зізнання свідків, присяга й нарешті т. зв. божий суд. В справах з місцевими людьми доволі було двох свідків-очевидців, але в процесах проти чужинців, треба їх було більше. Свідоцтво холопа не мало ваги доказу, а тільки підсилювало підозріння. Коли покривджений не міг доказати обвинуваченому вини, цей міг правуватися з ним за образу — «поклеп». Для цього місцевий обвинувачений ставив сімох «послухів», тобто свідків своєї доброї слави; чужинцеві доволі було двох «послухів». В кого не було «послухів», той ішов на «божий суд».

Коли справа була менчої ваги (до двох гривен) можна було очистити себе присягою; в справах до 6 гривен піддавався обвинувачений «пробі водою», в ще вищих «пробі заліза». При «пробі водою», кидали обвинуваченого в воду й коли він потапав, признавався невинним. При пробі розпаленим залізом вважався невинним той, у кого не залишилося слідів від попарення. Крім того існував ще рід «божого суду» в формі двобою «мечем а любо

деревом». Хто переміг, доказував тим самим свою рацію.

Як цілий судовий провід, так і езекуція присуду належали до покривдженого. Державна влада переводила езекуцію присудів тільки в випадках найбільших злочинів, за які присуджена була конфіската майна й заслання.

Обставина, що чужинці мали перед старо-українським судом упривілейоване становище, свідчить про високий рівень юридичної культури того часу.

Господарство

Староукраїнське господарство рідко виходило поза межі експльоатації природних богацтв землі, звужуючись до найпростіших форм звіро– й риболовлі, бджільництва, скотарства й найкраще розвиненого хліборобства. В основу господарства лягла приватна власність, за якої порушення були назначені високі кари. При первісному стані природного господарства, велика земельна власність набірала ціни залежно від кількості «челяди», тобто напіввільного, або невільного населення, привязаного до землі. Поруч великої земельної власности, головну підставу, ядро громадянства творила маса вільного й економічно незалежного селянства, що обробляло землю власними руками. Праця вільного селянства була основою добробуту в краю, але в суспільно-громадському життю грало староукраїнське селянство доволі скромну ролю. Куди виразніше позначило себе в суспільно-громадському життю метке й підприємчive міщанство, що його сила й незалежність спіралася на торгівлі й промислі.

Торговля

«Мати українських городів» — Київ, вирісші змогутнів до рівня столиці найбільшої східньо-европейської держави завдяки положенню при такому важному торговельному шляху «з варяг во греки» як Дніпро з вузлом його допливів. Торговля й була тим чинником, що привів до організації державного життя на українських землях. Перші українські князі були на ділі начальниками купецьких караван. Заслуга варяжських пришельців зясовується у військовому забезпеченню тих караван і промощенні українській торгівлі шляхів на далекий південь і схід, північ і захід.

Найстаршим, бо природним шляхом для торговельних звязків старої України був Дніпро з такими допливами, як Десна й Припять; мережею поменчих допливів окутували вони цілу українську територію. Поважну звязкову функцію сповняв і, сплавний від Галича, Дністер. Вслід за водними шляхами пішли й сухопутні. Літопис відмічує три з них, найголовніші: «грецький» — з Києва, через Крим до Царгороду, «залозний» на Подоння й до берегів Озівського моря та «солоний», що вів до солоних озер на Криму. Київ лежав на самому перехрестю тих шляхів і через те дійшов до виїмкової могутности та досяг найвисшого, на старій Україні, культурного рівня. При первісному стані українського господарства, предметом вивозної торгівлі з Візантією були в першу чергу невільники, т. зв. челядь, а відтак були сирівці, як віск, мід, скіри, футра та збіжжя. Зате ввожено на Україну промислові продукти, як шовкові матерії (паволоки), металеві й скляні виооби, галянтерію й біжутерію, вина, словом предмети виставности й вибагливости.

Торговельні договори українських князів з Царгородом, нерідко вимушені великими воєнними випадами, свідчать дуже вимовно про ролі, що їй в державно-політичному житті княжої України грала Торговля. У відношенні до європейського заходу мала українська торгівля ще й т. зв. транзитивний характер. Впоряд з вивозом сирівців і привозом промислових продуктів західної Європи, Україна посередничала поміж торгівлею Європи й глибокої Азії, користаючи з права первокупна й перепродажі. Не диво, що Київ уже в заранні свого історичного життя був місцем осідку цілої низки чужинецьких торговельних агенцій, що користувалися особливими правами (екстериторіяльність) навіть у моменти воєнних завірюх і княжих міжусобиць. Греки, перси, вірмени, німці й поляки проживали в Києві як «гості», що про них говорить Володимир Мономах у своєму Поученні дітям . До особливої сили дійшли в містах княжої України жиди. Як і сьогодні займалися вони спекуляцією й причинилися до рознуздання кредитової лихви. Про оплакані умови кредиту може свідчити факт, що зниження Мономахом позичкових оплат до 40 відсотків річно, приняло громадянство як радикальну реформу й оздоровлення кредиту!

Монетна справа гривною

Державний скарб

Державний скарб, що був рівночасно приватною касою володаря, поповнювався податками, судовими.оплатами й приходом з державних, тобто княжих маєтностей. В заранню української державности поодинокі українські племена платили князям «дань» від «рала» або від «диму». Деревляни платили по куні, вятичі по шелягу від рала. Крім усталеної «дані» існувало ще «полюддя» тобто оплата князям чи їх відпоручникам, коли вони розіздили по краю на суди й інші адміністраційні функції. Крім цього населення платило певні суми на будову городів, мостів, гребель та шляхів.

З судових оплат в користь державного (княжого) скарбу згадаємо т. зв. «вири», цебто кари за вбивство — по 40 гривень за звичайного чоловіка а по 80 за «княжого мужа» та «продаж» — грошеві кари за поменчі злочини.

На торгах і при купні-продажі, що вимагали урядового затвердження чи посвідчення, при городських брамах і мостах, побирали оплати для скарбу княжі «митники».

Нарешті в користь державного скарбу йшла більша частина воєнної добичі та контрибуції; менчу частину ділив князь поміж дружину, а деколи й поміж «воїв».

Княжий двір, а в першу чергу дружина поїдали ледви не всі державні чи княжі приходи. Судові й адміністраційні урядовці не обтяжували скарбу — вони оплачували себе самі, процентами від стягнених податків, кар та оплат.

Церковна організація митрополію галицької митрополії

Подібно, як київського митрополита накидував князям патріарх по своїй вподобі, так і владики не обіймали своїх столів з вибору єпископського собору, але по волі митрополита й князя. Великий київський князь «ставив» єпископів не тільки в своїй волости, але і в інших. Проти таких практик виступали волосні князі й деколи не приймали накинута собі владику, мовляв його «люди не злюбили». Щойно в XIV ст. вже по упадку Галицько-Волинської Держави усталилася канонічна практика вибору владик.

Митрополією мав управляти митрополит у порозумінню з собором владик, але собори відбувалися в нас рідко, а через те так митрополити як і владики управляли церковними справами самовладне. Вони здебільша кермувалися волею князя та своїм «крилосів», тобто ради міських священиків, що бували при кожній катедрі.

Владики мали своїх урядовців, як «намісники», що проводили єпископським судом «десятники», що збирали десятину й «тивунів», що завідували господарськими справами катебри.

судів

деяких

всьому

З позацерковних функцій прислугував духовенству нагляд над мірами й вагами; завдяки своїй освіченості воно дуже часто було притягане до княжої ради й дипломатичної служби. Закордонні посольства й внутрішні пересправи князів рідко коли обувалися без участі духовенства. Через те воно мало постійний вплив на внутрішню й зовнішню політику; нерідко воно зловживало тим впливом, а навіть зважувалося підпомагати ним боярські «коромоли» й бунти. В свою чергу світська, тобто княжа влада мала вплив на справи церкви, аж до канонізації святців включно.

приходів

десятини

Особливими приходами митрополичих і владичих кас були високі оплати за «ставлення» владик і священиків. Дуже часто ці оплати перемінювалися в просту торгівлю церковними достоїнствами, ославлену так у Візантії, як і на католицькому заході — «симонію».

Манастирі й чернецтво

Культурні звязки старої України з Візантією, припадають на часи особливого в ній розвитку манастирів і поважання чернецтва, що призвело до подібних явищ і в нас. Думка про те, що найкоротша дорога в рай веде через чернечу келію, поширилася й закорінилася з часом і на Україні.

Печерський

Антоній

Теодозій

Чистота і строгість чернечого життя, заведена Теодозієм, приспорила Печерському манастиреві поваги, що нею він користувався навіть у часах, коли по «студійському уставі» не залишилося в нім і сліду. В другій половині XIII ст. нараховано трицять єпископів, що вийшли з Печерського манастиря. В XII—XIII сторіччях стає чимраз частішим явищем постригання себе в черці князів, княгинь та сановитих бояр. Разом з тим росли й маєтності

манастиря, що їх вносили з собою, як «віно» високопоставлені кандидати на печерників.
галицьких

Родина і становище жінки

Підвалиною суспільної організації в княжій Україні була родина; під впливом християнства відійшла вона доволі далеко від форм старого, родового устрою, хоча дещо з нього таки залишилося. Приміром, від спадщини по батькові були виключені доньки, що мали тільки право на віно. Виїмок творили дочки бояр. За вбивство жінки, хочби вона була винувата, ішов чоловік перед суд — знак, що чоловік і батько перестав уже бути необмеженим паном дому. Віно жінки й майно чоловіка уважалося, як непорушна власність кожного з подругів. Коли чоловік украв що в жінки, відповідав перед митрополичим судом і платив три гривни кари. Були теж заборонені і карані родинні образи та бійки. Вплив церкви на староукраїнську родину позначив себе особливо в ділянці заключування й розв'язування подруж. Не вільно було дружитися близьким своякам, женитися втретє й жити без вінчання. Так зв. «Устав Ярослава» признає важним тільки три причини до розводу: коли жінка затаїть замисл чоловіка проти князя, коли вона затаїть ворожий замисл проти чоловіка або сама спробує навести на нього душогубців чи злодіїв, сама обікраде чоловіка або церкву; коли жінці докажуть невірність, або ходження на нічні гулянки без волі чоловіка. Очевидно, старе звичаєве подружнє право не скрізь уступало перед приписами церковних вінчань. Як не боролася церква з тими пережитками, скількість «диких подруж» і нешлюбних дітей, була в нас заєдно велика. Особливо поширені були полові звязки «господ» з «рабинями-наложницями» й церква не мала виглядів на перемогу в боротьбі з тим загальним явищем. Руська Правда з XII ст. встановляє тільки, що по смерті пана, мають бути пущені на волю — його рабиня-наложниця й діти, що вона їх мала з паном. Характеристичне, що церковні шлюби вважав народ дуже довго «панським», тобто княжим і боярським привілеєм. Сам народ дружився по старому звичаю. Те, що церква вважала «диким» подружжям, конкубінатом, народ вважав за законне і морально samozрозуміле. Куди рідшими від нецерковних вінчань бували в нас випадки многоженства; ще рідшими подружньої невірности. Подружнє життя громадянства княжої України, хоч і не все підхопило до канонічних приписів церковного права, було назагал чисте, звязане старими звичаями й впливаючою з них моральністю. В противенстві до інших народів, де жінку вважали, коли вже не рабинею, то неповноправною, на Україні займала жінка рівнорядне, а деколи й упривілейоване становище. Входячи в подружні звязки, вона не перестає бути власницею внесеного віна, розпоряжає ним за життя й по своїй волі завіщає на випадок смерті. Повдовівши, українська жінка заступала місце чоловіка, як господаря і голови дому. Ольга правила по смерті Ігоря не тільки його господарством але й державою. При рівнорядній участі в спільному господарстві з чоловіком, мала українська жінка необмежену свободу появлятися в товаристві чоловіка, на публичних забавах і бенкетах, чого не було в наших сусідів.

Українське подружжя і його мораль, основувалися на взаємній любові й зрозумінню; ніколи на примусі й на букві закону. Зразком такого подружнього кохання може нам послужити незрівняна сцена плачу Ярославни за чоловіком у Слові о полку Ігоревому. Там не плаче за

чоловіком жінка-рабиня, але його щира товаришка й досмертна приятелька. Про те, що українські жінки нерідко зловживали своїм становищем у родині й коверзували чоловіками, свідчить те місце в «Поученню» Мономаха, де він каже жінку любити, але не допускати її до влади над собою.

Українські княгині та боярині зправила встрявали в церковні, політичні й громадські справи своїх чоловіків. Трагедією нешлюбної жінки Ярослава Осьмомисла Настасі, не була «неморальність» її звязку з князем, але її своєрідна, фамілійна політика.

Уперта й послідовна діяльність вдови, по Романі Мстиславичу, привернула її синам батьківщину й поклала підвалини під обновлену й скріплену Галицько-Волинську Державу. Жінка Володимира Васильовича, заступає його підчас недуги й сама преговорює з послами й чужоземними князями.

Колиж пошукаємо за приміром погубного впливу українських жінок на чоловіків, то вистарчить нам пригадати епізод з походу мадярів на Галичину в 1232 р. Сильно укріплений і забезпечений залогом Ярослав, піддався мадярам тільки тому, що теща команданта замку Давида Вишатича, прихильниця мадярофіла Судислава, вмовила в свого зятя, що він не опреться угорській силі...

Батьки і діти

Дітей не слід було дружити силоміць. У випадках трагічних наслідків силуваних подруж, батьки відповідали перед митрополичим судом. Виїмок творили княжі родини, де на подружні звязки мала вплив політика й тому нерідко одружувано дітей недорослими, по волі батьків. Дочки переставали бути залежними від батьків з хвилиною, коли виходили заміж; беручи віно, вони тим самим тратили права до спадщини по батьках. Сини незалежнювалися від батьків з хвилиною розділу батьківського майна. Коли батько вмів без завіщання, сини ділилися його майном нарівні. Сам батьків двір припадав усе наймолодшому синові.

Світла й тіни старого побуту

Музика, спів, гра й напитки, були сутєвими додатками всяких забав і свят. В розпалі веселости, наші прадіди нерідко перебирали міру й це викликало згіршення серед духовенства. А хоч і воно, приватне, не цуралося цьогосвітніх радощів, то офіційно гримало на п'яниць та обжор і кидало громи на «бісівські гулянки й музики» наших предків. Воно навіть старалося установити якісь певні міри в їжі й питтю. Не було ще гріху, коли хтось випив три чаші (про те, яких розмірів були ті «чаші» ми не знаємо); крізь пальці дивилися духовники на чергові чаші аж до семої. Щойно вона була «богопрогнівительна, Духа святого оскорбительна, ангелів відгонительна, бісів звеселительна». Щойно з семої чаші починався «блуд і стид, бісівські ігри, пісні й гульба»...

«Слово про хміль»

До нас збереглося дуже цікаве, не тільки з обичаєвого, але й літературного боку «Слово про хміль», що приписуване Кирилові Фільософові, повстало мабуть на Україні. Воно настільки

цікаве, що варто його навести в цілості, хочби як... протиалькогольний маніфест, пригожий і для наших часів...

«Так каже хміль до всіх людей, до священничого стану, бояр, слуг, купців, багатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший від усіх землевладців, з коріння сильного, племені великого й многоплодного. В мене ноги слабкі, черево невелике, але мої руки тримають усю землю. Голова в мене високомудра, а розумом ніхто мені не рівня. Хто пристає зі мною, того зроблю розпусником, непильним до молитви, безсонником. Його город чи село запусу, самого його звезду на бідака, а дітий пуцу невільниками по світу».

«Так говорить хміль: задружить зі мною цар чи князь, зроблю його зразу гордим і пишним, потім дурним і нерозбірчивим, лютим і немилосердним для людей. Почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, спати почне до півдня, людям ладу не стане давати. Пічнуть його бояри брати хабарі від сиріт й удовиці, пічнуть нарікати на безладдя, всі пічнуть його зневажати».

«Так говорить хміль: коли задружить зі мною єпископ, або ігумен, або піп, або діякон, або чернець, буде він ні божий ні людський, всьому світові на лихо й гідність свою втратить».

«Так говорить хміль: коли пристане зі мною купець, зроблю його вбогим і бідним, у вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі в подертих чоботях, почне він позичати в добрих людей срібло й золото, заставляти жінку й діти, йому не наймуть двора й перестануть позичати, бачучи його пянство, вбожество й розпусту».

Оттак «говорив хміль до людей», а з него говорили всі приварі старо-українського громадянства, що йому «веселієм було пити й без того не могло жити»...

День українського вельможі

В знаменитому «Поученню дітям» Володимира Мономаха, змальований м. і. спосіб його життя, що його можна прийняти за звичайний «поділ годин» вищих княжих та боярських кругів старо-українського громадянства.

День Мономаха починався з молитви — відстоявши заутренню, Мономах «думав з дружиною», або приступав до судових функцій. Позатим князь обходив господарство й перевірявав ловчих, конюхів, соколів та яструбів, не занедбуючи й догляду над Богослужбою в церкві. По обіді лягав відпочати, бо «Бог призначив спання на полудне, коли відпочиває звір, птиця й люди». Особливою розривкою князів, бояр і взагалі «лучших людей», були лови, нерідко музики й співи. Теодозій Печерський, прийшовши раз до Святослава, застав там музикантів; одні грали на гусях, другі на органах, треті на «замрах», і взагалі йшла гульня, як «це звичайно буває в князів».

В одному з багатьох «Слів про багатія й Лазаря» змальовано розкіш та виставність життя вищих верств українського громадянства в протиставлені до нужди й горя вбогих:

«Багатий одягався в багор і паволоку. Коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла золочені; перед ним бігли раби в шовкових одягах і золотих гривнах. При обіді стояло багато золотого й срібного посуду — великі срібні й позолочені чаші, кубки, чарки. Було багато ріжних страв — тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, куриї, заяців, оленини, вепровини, телятини, волонини й усяких напиків — вина, меду чистого й вареного з корінням, квасу. Пили до пізної ночі з гусями, дудками, бували й великі забави з

прибічниками й сміхунами, танці, співи й інше. Багато кухарів обливалося потом, слуги бігали, розносячи полумиски, мидниці з водою і пляшки з вином, а другі махали віяльцями для прохолоди бенкетуючих.

На ніч застиляли багатієві ліжку, прикрашене слоневою кісткою, з наволочними перинами й узористими, шовковими простиралами. Коли богач лежав і не міг заснути, одні слуги гладили його по ногах, другі по бедрах і плечах, інші оповідали казки, сміховинки та грали на інструментах».

Княжі й боярські одяги

одяг

Не гірше від князів одягалися й бояри. В житію Теодозія Печерського малюється виїзд київського боярина XI ст. словами: «Одягнувшись в розкішну одягу, сів на коня й поїхав. Довкола нього їхали отроки, а інші вели перед ним коні в багатій збруї». В слуг перемиського владика, що бунтував проти Данила, були «боброві сагайдаки, вовчі та борсучі прилбиці».

Біжутерія

Княгині носили на головах золоті діядеми, складені з емаліованих узорами та іконами плиток. В ухах носили ковтки різних форм і розмірів. Типовими були ковтки з трьома повними й емаліованими, або ажурними жемчужинами, нанизаними на каблучку. До повязок і шапочок на голові, привязували жінки металеві, пишно орнаментовані коробочки на пахощі, звані «колтами». На шиях носили жінки «гривни» з плетеного або суцільного дроту та «намиста» з коралин та жемчужин.

Князі носили на раменах золоті ланцюхи з масивних огнив, емаліованих медальонів й плиток з великими медальонами (панаями) або хрестами (енколпіонами) на грудях. Дуже поширені були наручники, покриті черненим чи емаліованим орнаментом. Перстені вживалися менше для прикраси, частіше, як гербові печатки.

КУЛЬТУРА

Чужинці, що подорожували по дохристиянській Україні, та новіші археологічні дослідження впевняють нас, що буйний розвиток культури не почався на Україні щойно від моменту прийняття християнства, але має за собою дуже довгу історію й передісторію. Найстарші українські літописці, що були духовниками й разом з тим палкими славословниками християнства, не доцінювали того, що творилося в нас у дохристиянські часи й тому, створили в своїх писаннях штучну й невірну межу поміж поганською «тьмою» й сліпучим сяйвом високої культури, що нібито заблисла щойно разом з християнством. Ми вже мали нагоду ствердити, що так зле з поганською культурою України не було. Навпаки, безпосередні впливи греків, скитів і готів та посередні впливи персів, арабів й цілої низки культур народів сходу й заходу, витворили на українських землях ще в поганські часи культуру, що її нам не було чого соромитися не тільки перед тогочасною західною Європою, але й перед найкультурнішою у тогочасному світі Візантією. Так само, з прийняттям християнства, стара українська культура не пропала зівсім, подібно як поганські боги та ідоли, була витиснута з центрів культурно-політичного життя й жила, а навіть розвивалася далі, хоча й під впливами урядового християнства, серед народу.

будівництво

деревляне

Про стиль деревляних церков ми вже говорили, але в якому стилі будувалися перші в нас муровані церкви, про те до нині спорять дослідники.

Літописці, задивлені в розкіш культурного життя Візантії, підчеркують на кожному кроці, що нарівні з християнством, що прийшло до нас з Візантії прийшов і візантійський, по їхньому «грецький», стиль церковного будівництва. Алеж дослідники виявили, що так не зівсім було. Не саму Візантію з її столицею слід вважати джерелом нашої християнської культури а навіть і самого християнства. По правді, то в створенні старохристиянської культури на Україні приймали участь не тільки культурні впливи старого сходу (Асирії, Арабії, Персії й Індії), що з ними оставала в зв'язках поганська Україна, але й християнські культури Armenії, Грузії та болгарського Балкану. Тому то назву «грецький», що нею так часто пишається літописець, слід поширити на цілий простір безпосередніх і посередніх спадкоємців старої грецької культури, не виключаючи й західно-європейських впливів, що проховзуються на Україну ще в часах Ольги, а чим далі міцніють.

Будівництво Володимира Великого

Десятинної церкви Богородиці

Збудована Десятинна церква приблизно в 986—998 рр. на місці, де ніби замучено в честь Перуна перших українських християн Івана і Теодора. Вже за Ярослава Мудрого, після пожежі в 1017 р. церкву обновлювано, а 1240 р. вона, як ми знаємо, завалилася від напору народу, що шукав на її хорах захисту перед татарами. В румовищах простояла Десятинна церква до часів митрополита Могили. В південно-західньому її куті збудував він церкву Миколи, що простояла до 1824 р. В 1824 р. розібрано решту румовищ і могиливіську надбудову, та нехтуючи первісний план і вигляд церкви, збудовано на її місці ніби візантійський, пятибанний дивогляд. Західню й південну стіну нової будівлі опер архітект

Стасов на старих володимирових підвалинах, але стару кладку збережених стін знищив безсовісно до тла. Перед тим одначе переведено довкола Десятинної церкви научні досліді, що повинні були стримати московських варвар від цілковитого знищення тієї дорогоцінної пам'ятки. Тоді то найдено в румовищах церкви останки стінних мозаїк, шматки фрескового розпису й шматок грецького напису на камянних плитах, що їх вмуровано в південну стіну нового будинку. Останки мозаїк і фресків збережено в музею київського університету. Щойно пізніші досліді архітекта Мілієва, переведені недовго перед світовою війною, усталили первісний плян, а почасти й стилевий характер Десятинної церкви.

Була вона трьохнавна, мала притвір і бокові крила, що творили її опасання. Довга на 45 м. широка на 35 і пів, мала грубі, метрові мури й підвалини в глибині 2 — 2 і пів метра. Під церквою були пивниці з гробницями. В свому заложенню наближувалася до типу базилічних церков і мабуть не мала центральної бані. В пошукуванні за правзорами Десятинної церкви, находили їх учені в ріжних місцях. Про Болгарію ми вже говорили. Крім того пробувано усталити її схожість з царгородською Базилікою 12 апостолів, з храмами в Некрезі й Мокві на Кавказі, в Корсуні й нарешті в деяких церквах Малої Азії. В кожному разі базилічний плян Десятинної церкви різко відбиває від центробанних заложень пізніших київських церков, що мали в собі куди більше схожости з суто-візантійськими зразками.

Крім пляну найдено при розкопках старої церкви чимало відломків декоративних різьб (кольон, капітелів і різьблених плит) та поливяних і вигадливо орнаментованих плиток, що ними була виложена долівка. На особливу увагу поміж тими плитками заслугоють ті, що покриті загадочними знаками, відомими нам з монет Володимира. Одні з дослідників вважали їх монограмами імени Володимира або грецького титулу володаря «базілевс», але більшість погодилася з тим, що це був родовий герб київських князів. Це й послужило до прийняття цього знаку державним гербом Української народньої Республіки в 1917 р. Хоч які були вбогі останки мозаїк Десятинної церкви (усього кількадесять ріжнобарвних, золотих і синіх кубиків) то досконала гладь і точність їхніх розмірів уповноважили дослідника Айналова висловити думку, що мозаїки Десятинної церкви «були виконані з великим майстерством і досконалістю, яким не дорівнюють софійські мозаїки». Подібно шматок фрескової розписи, що зображує горішню частину обличчя якогось молодого святця, приводить дослідника Сичева до таких висновків: «Розбіраючи стиль цього шматка, дивуєшся його глибокій старовинності, що переносить нас далеко поза межі візантійської, мистецької культури X сторіччя. Витворюється окреслене вражіння, що творцеві того фреску не були чужі традиції і прийоми енкавстичного малярства (восковими красками), що своєї мистецької освіти набрався він у тому середовищі, в якому ще не затратилися традиції єгипетсько-гелленістичного портрету. І тут помітні сліди візантійського іконописного ригоризму, але нема ще того трафарету, що запанував у візантійській іконописі XI сторіччя». Так чи інакше, і сама архітектура Десятинної церкви і її стінопис, наскільки можемо судити із збереженого фрагменту, не підходять до тогочасного корсунського мистецтва, куди біднішого в своїх технічних досягненнях і оригінальності. Найстарший пам'ятник українського репрезентативного мистецтва станув на найвищому рівні мистецьких творів свого часу.

Будівництво Ярослава Мудрого

Золотими ворітьми

Софії

Юрія

Ірини

Київська Софія

Вже сама її назва свідчить про те, що в замислі Ярослава було переціплення на український ґрунт величі царгородської Софії цесаря Юстиніяна, що її західньо-європейські подорожники називали «найвеличавішою з церков усього світу», а посли Володимира Великого казали про неї, що «нема на світі ні виду ні краси такої». В Царгороді станула Софійська катедра на місці погорівшої в 532 р. базиліки «божеської мудрости» Константина, що поставив її як наслідницю поганського храму Атени в Атенах. У Києві вона теж не була першою Софією. Вже підчас захоплення Києва військами Болеслава Хороброго й Святополка був у Києві монастир, з деревляною церквою Софії, що її мала збудувати ще Ольга, вернувши з Царгороду. Але церква погоріла, а Ярослав, як тільки опанував Київ, взявся за її відбудову; примушений уступити з Києва, залишив і будову. Щойно в 1037 р. коли Ярослав станув у Києві твердою ногою, приступив він до будови, вже не скромної монастирської церкви, але величавої катедри на місці поза городом, де він рік перед тим розгромив печенігів. Будова катедри тривала довго й була закінчена в 1061 або 1067 р. Несторовий літопис говорить коротко про украшення храму «золотом і сріблом, посудом та многоцінними іконами». Зате митрополит Іляріон каже, що Ярославова Софія «заслужила собі на подив у всіх довколичних народів», та що «не знайдеться для неї пара на всій півночі від сходу до заходу».

Протягом свого довгого існування пережила київська Софія багато. В 1169 р. ограбив її син Андрія Боголюбського Мстислав, відтак у 1203 р. Рюрик Ростиславич й нарешті татари в 1240 р. З початком XIV ст. була вже Софія без кривлі, мала розколини в склепіннях, а її західня частина лежала в румовищах. В XV ст. граблять її татари двічі, за Едігея й Менлі Гірея. Від 1596 до 1633 р. оставала Софія в руках уніятів. Тоді була вона в оплаканому стані. Але серед румовищ ще «золото й лазур виблискували в приділах, красувалися в ній ще кольони з порфіру й алябастру».

Починаючи з 1632 р. київську Софію раз ураз обновлюють, прибудовуючи до первісного корпусу нові приділи. Згадаємо тут реставрацію катедри за митрополитів: Могили (1632-1647), Сильвестра Косова, Святополка Четвертинського й нарешті Варлаама Ясинського. Особливо поширено Софію підчас її обнови за Ясинського та гетьмана Мазепи (1690-1697). Тоді то над боковими опасаннями надбудовано поверхові приділи й добудовано ще дві широкі нави. З пятинавної сталася тоді Софія девятинавною й непомірно поширилася на боки. Тодіж таки, не рухаючи головної бані, перебудовано в бароковому стилі всі інші й добудовано чотири нові. Всі перекрито характеристичними для українського барока вигинчастими шоломами. В 1843—53 рр. переведено ще одну, а в 1882 р. останню обнову Софійської катедри. Знімки роттердамського рисівника Авраама ван Вестерфельда з 1651 р. дають нам повне уявлення про стан Софії в половині XVII ст. Досліди переведені з

доручення Всеукраїнської Академії Наук І. Моргилевським, усталили остаточно стилевий характер і розподіл будівлі з часів Ярослава.

Первісне мала київська Софія п'ять нав і п'ять вівтарних закарелків (апсид) від сходу.

Середня, головна апсида була ширша й довша від бокових. Поздовжні іави перехрещувалися з чотирма поперечними, до яких, від заходу, притикав партеровий притвір (нартекс). Склепіння й луки, що двигали дев'ять, а може й 13 бань, спіралися на 12 стовбах (пільонах). З трьох боків обігало храм партерове опасання (паперти) з галерією, сперте на кольонах і луках, особливо пишно украшених від заходу. На північно-західньому розі церкви здіймалася вежа, з вужевидними сходами на опасання й хори. Другу вежу, напроти старої, прибудовано в XII ст. В цілому займала київська Софія прямокутник в 39х34 м.

З первісних мурів збереглася середня частина з склепіннями й головною банею та апсидами, що одні виступають нині зпоміж пізніших прибудівок. В противенстві до базилічного заложення Десятинної церкви, київська Софія мала вже виразно доосередний характер, так у поземому пляні, як і в надбудові (елевації).

Шукаючи за правзорами для київської Софії, находили їх дослідники то в церкві в Мокві на Кавказі, то в церковному будівництві Сирії, то знов у церквах Солуні та самого Царгороду. По правді, київська Софія не була плодом механічного перенесення жадного з готових зразків, але твором так своїми формами, як технікою й конструкцією пристосованим до місцевих умов, тобто матеріялу, майстрів, традиції і естетичних вимог її фундатора.

Мозаїки й фрески київської Софії малярська і різьбарська декорація

В 1848 р. відкрито в Софії фрески з часів Ярослава, що їх при обнові за Могили забілено. Зараз таки їх «обновлено трудами старця Іринарха, братії та о. Жовтоноського», й тільки фрески на стовбах головної апсиди закриті тоді іконостасом, та фрески Михайлівського приділу спаслися від тої «обнови». В 1885 р. відкрито мозаїки в головній бані та на стовбах побідного лука — Христа Пантократора, Архангела, погруддя апостола Павла та Богородиці й арх. Гаріїла в сцені Благовіщення. Мозаїчні зображення пресвітерії т. зв. Нерушимої Стіни, тобто Богородиці-Оранти, Евхаристії і галерії отців церкви, були відслонені давніше. Збереглися теж зображення Деїсуса на самому побідному луці, первосвященника Арона й п'ятнадцять медальонів з циклю Сорока Мучеників, на підбанних арках. Тоді, як головні партії катедри (головна баня, побідний лук і пресвітерія) були покриті мозаїками, всю решту займали фрески, здебільша вже нині попсовані.

Чотири бокові апсиди були розмальовані «житіями» Богородиці, Михайла, Петра та Юрія. Стіни головної нави були покриті сценами зі Старого і Нового Заповіту. Решту стін і стовбів покривали поодиночні постаті святців, у весь ріст, в погруддях та медальонах. В цілому задержаний канонічний розподіл сцен і постатей, що вже усталився був у візантійському стінописі.

портрет родини князя Ярослава

Досліджуючи київо-софійські мозаїки, дійшли історики-візантіністи до переконання, що так розподіл картин, так і типи постатей як і стиль композицій — суто візантійські; вони теж найшли місце софійським мозаїкам поміж мозаїками XI ст. монастиря Луки в Фокиді, Дафні в

Аттиці й монастиря Неа Мені на острові Хіос. «Софійські мозаїки — каже дослідник Н. Сичев — виконані не одним майстром, а гуртком мистців. В цьому гурті були першорядні мистці й другорядні майстри. Перші з них дали твори скінченої досконалости, Другі дали слабші, наче нерішені форми зображень. Працею одного, мабуть головного мистця, є частина вівтарного фризу святців, а в першу чергу зображення Лаврентія, Василя Великого та Йвана Золотоустого. Обличчя Лаврентія, це без сумніву сірійсько-геленістичний портрет, близький до мозаїчних портретів з VI ст. у Сан Віталє в Равенні. Не менше портретні й голови Василя Великого та Йвана Золотоустого» проникнуті глибокою психологією. Блеск красок, ясных і ярих, що переливаються ніжними, голубо-зеленими відтінками в півтонах і рожевими в світлах, чіткість конструкції форми й незвичайна вмілість в укладанні самої мозаїки, кажуть бачити в авторі цих подивугідних портретів майстра, що вийшов з першорядної, мистецької школи».

Найправдоподібніше творці софійських мозаїк і фресків походили з самого Царгороду, або в ньому добували собі мистецької освіти.

Саркофаги Софійської катедрі

В пресвітерії приділу Софійської катедрі, близько при південній стіні, стоїть величавий, мраморний саркофаг, що його стара традиція приписує Ярославові Мудрому. До його середини ніхто досі не заглядав і чи справді спочив у ньому великий, київський князь — невідомо.

Про похорони Ярослава говорить літопис під 1054 роком: «А Всеволод спрятав тіло свого батька, поклав на сані й повіз (з Вишгороду, де Ярослав помер) до Києва, і принісши, зложив у мраморній домовині, в отчинній церкві Софії».

Ерїх Лясота, що їздив у 1594 р. з доручення німецького цісаря Рудольфа до запоріжців, бачив у Софії кілька нагробників, а між ними й домовину Ярослава. «Ще в каплиці, в гробниці з прекрасного білого алябастру, лежить князь Ярослав, син Володимира, з дружиною» — пише в своїх спогадах Лясота. «Ця гробниця, заввишки мало не на зріст людини іще не зруйнована, зберігла свій первісний вигляд». До речі, дружина Ярослава похована в новгородській Софії, але незвичайні розміри київської гробниці довго підтримували думку, що в ній поховано великого князя й княгиню.

Арабський подорожник половини XVII ст. Павло Алепський, так описує Ярославову домовину: «В одному зі згаданих вівтарів стоїть великий, біломраморний саркофаг з горбовидною кривлею, з хрестами. Він подібний до гробниці св. Іліяна в Ємессі. Справжнє чудо! Відкіля вони привезли цей мрамор, ці великі кольони що стоять зовні церкви, бож у цій країні нема мраморних каміньоломів. Мабуть його привезли на човнах з (острова) Мармара, що біля Царгороду, по Чорному Морю, потім рікою Дніпром, що до нього впадає і вигрузили тут, у Києві».

Домовина Ярослава це велика, скриня з одноцілого, мраморного бльоку, покрита двохспадною кривлею з акротеріями, викованою теж з мраморного моноліту. Усі її стіни украшені плоскорізьбою символічних, розцвілих хрестів (т. зв. «дерево життя»), кипарисів, пальм, риб, птахів та Христових монограм, у дусі старохристиянського мистецтва. На зразок античних гробниць має Ярославова домовина форму дому. що збереглася, як незрозумілий

вже нині пережиток, у скринях наших гуцулів. В цілому й подробицях, виконаних рукою першорядного майстра, пробивається глибока старовина, що для культури XI сторіччя, коли вмер Ярослав, здається справжнім пережитком. На думку останнього з дослідників нашої різьби в княжій добі (М. Макаренка) Ярославова Домовина є неукраїнського, а малоазійського походження й повстала вона не в XI сторіччі, коли вмер Ярослав, а в VI а найпізніше VII-ому. «Зроблено її на замовлення інших осіб, аніж тих, про кого ми думали, а потрапила вона згодом до Києва, через кілька сот років після свого народження. Тут їй в друге, довелося виконати свою ролю, прийнявши в себе тіло великого князя Ярослава». В томуж самому, Володимирському приділі Софійської катедрі, зберігається друга мраморна гробниця, але куди менша розмірами й скромніша своїми мистецькими формами. Є це низька, широка, одноціла скриня без віка, до тогож сильно понищена. Вся невибаглива орнаментика чолової стінки гробниці зводиться докола з монограмою Христа (т. зв. хризмою) що від нього розходяться на боки хвилясті, неправильно зарисовані вітки, з хрестами на кінцях. Гробниця порожня, без назви й невідомо хто колись у ній спочивав.

«Золоті Ворота»

Не пізніше, як у 1037 р. побудував Ярослав Мудрий камені укріплення довкола поширеного Києва, а в них славні «Золоті Ворота». Первісно творили їх дві башти з грубими на 1 метер а 14-17 м. довгими стінами, що віддалені від себе на 7 метрів, були получені склепінням і завершені маленькою церковцею Благовіщення. «Золотими» прозвано ворота мабуть, від золотої кривлі церкви, хоча збереглася легенда про золочені одвірки тих воріт. Подорожник XV I ст. Гайденштайн вияснює, що стіни Золотих Воріт були золочені. Письменник XVII ст. Кальнофойський бачив ще Золоті Ворота не зовсім зруйновані й прирівняв Благовіщенську церкву на них до церкви на т. зв. Святих Воротах Київо-печерської Лаври. На рисунку Вестерфельда з 1651 р. бачимо ще добре збережені луки й одну башту Золотих Воріт. До наших часів збереглися ледви румовища двох нерівних стін і шматок склепінної арки, цінні для історика кладкою будівельного матеріялу та характеристичною для XI ст. заправою. В польській історіографії покутує до сьогодні легенда, нібито Болєслав Хоробрий, помагаючи Святополкові Окаяному проти Ярослава Мудрого (1018 р.) віхав до здобутого Києва... Золотими Ворітьми. В катедральній скарбниці на краківському Вавелі зберігається навіть меч Болєслава («щербєц»), що він його нібито вищербив на Золотих Воротах. По правді, то все в тій легенді фальшиве: Золоті Ворота повстали щойно в двадцять літ по «гостині» Болєслава в Києві.

З пізнішої історії Золотих Воріт знаємо, що в 1320 р. їх основне перебудовано, в 1649 р. віздить через них у Київ Богдан Хмельницький, а в 1651 р. литовський гетьман Радивил. В обох випадках відіграли Золоті Ворота ролю тріумфальних луків, що крізь них переїздили імператори й побідники староримських часів.

В 1654 р. московські стрільці завісили на чоловій стіні Золотих Воріт ікону Богородиці, що до нині зберігається в Троїцькій церкві на Либеді й зветься «Казанською». Тодіж підперто порисовані мури воріт деревляними відпірниками, що до 1745 р. зівсім погнили й ворота розвалилися. Румовища засипано, а в 1750—3 рр. побудовано над ними нові ворота, що простояли до 1799 р. Коли в 1832 р. зарівнювано старі вали Києва, відкрито останки воріт з

часів Ярослава Мудрого. Тоді то кремянецький архітект Міхович зв'язав рештки стін залізними шпугами й підпер їх полукруглими відпірниками. В такому вигляді збереглися Золоті Ворота до нині.

Успенська церква Печерської Лаври

В 1078 рр. повстала Успенська церква Київсько-печерської Лаври, що її в 1083 р. розмальовано при співучасті українського маляря Олімпія. По словам печерського «Патерика», будували церкву грецькі майстри, «чотири мужі багаті вельми», що привезли з Царгороду і гроші й мощі святих. До будови причинився теж «варяг Шимон», що прийшов нібито до Києва не сам, а з цілим родом «до 3.000 душ і священниками своїми». Він теж привіз з собою гроші, мощі й дорогоцінності. Між іншими привіз золотий пояс, що його колись повісив його батько в Скандинавії на хресті, почитаному «латинянами». Цим поясом міряли місце під Успенську церкву...

Дехто з істориків звертає увагу на справжнє підложжя цієї печерської легенди, яка навітлює зустрічу двох культур — греко-візантійської й варяго-римської, на київському ґрунті. В переплеті з українськими стремліннями до церковно-політичної незалежності від Царгороду (вибір першого митрополита-українця в 1051 р.) створили вони той своєрідний центр культурного життя, що ним був увесь час печерський монастир. Успенська церква мала бути першим мистецьким втіленням тої многоважної зустрічі візантійських і північно-романських впливів з місцевою, українською культурою. Нажаль Успенська церква Лаври, як і інші будівлі велико-княжого Києва, не збереглася до нас у первісному вигляді й ми не маємо змоги прослідити, наскільки такі висновки істориків вірні. З первісних мурів Успенської церкви збереглися тільки дві вівтарні апсиди (середня й північна) та ціла західня стіна, закрита пізнішими прибудовами. В кінці XI чи на початку XII ст. прибудовано до церкви маленьку трьохнаву, одноканну каплицю Івана Предтечі, що згодом теж увійшла в поширений корпус головної церкви. Землетрус в 1230 р. дуже церкві пошкодив, вона «розсілася на четверо», а по 1240 р. деякі її частини були розібрані до вікон. Щойно в 1470 р. відбудував церкву князь Семен Омелькович. В 1516 р. обновив її князь Константин Острожський. За митрополита Могилы (1638-1646), гетьмана Мазепи й у 1722— 1729 рр. по великій пожежі, розбудовано Успенську церкву Лаври до нинішних пяти нав, при чому так конструкція як і форма бань, та

Два Михайлівські монастирі

В 1088 р. повстає в Києві над Дніпровою кручею славний Видубицький монастир з церквою Михайла а в 1108 р. будує князь Святополк-Михайло Ізяславич (1093-1113) Михайлівський Золотоверхий монастир. Повстання обох цих михайлівських церков зв'язують історики з поширенням у нас так зв. дуалістичної науки болгарських «богумилів» (боротьба добра й духа зі злом і матерією, що її героєм є архистратиг Михайло) та ослабленням впливу, що його мав у нас Царгород за Ярослава Мудрого. «Не зриваючи цілком з візантійськими традиціями, що їх підтримує грецька митрополича катедра в Києві, діячі українського церковного життя, шукаючи нових центрів, ідуть старими шляхами, що грали таку важну роль за Володимира Великого». (Н. П. Сичев.) Відомо, що Антоній Печерський постригся на

Атоні, відкіля й датується «благословення» для Київсько-печерської Лаври, відомо теж, що київські й чернігівські виходці з кінцем XI ст. придбали собі на Атоні монастир Ксігургу, що хоч і перейшов відтак до сербів, до нині зветься «Русіка».

романські

Видубицького монастиря

Милоніг

Золотоверхого Михайлівського монастиря

Стінопис Михайлівського монастиря

З мозаїчного та фрескового стінопису Михайлівського монастиря збереглося до нас куди менше, аніж з стінопису Софійської катедрі. Ще в XVII стор. бачив подорожник Павло Алепський в головній апсиді церкви зображення Богородиці-Оранти, Евхаристії, та кілька фризів з обличчями святих. До нас збереглася тільки середня полоса з Евхаристією, а з циклю святців тільки постаті Степана з кадилом у руках і тонзурою на голові, та Дмитра з щитом і списом. Напис над Евхаристією словянський, хоч і з помилками, над святцями грецький. З михайлівських фресків відкрито покищо Благовіщення на стовбах головної апсиди та постаті пророків Знахарія і Самуїла, двох святителів, і двох мучеників.

Стиль михайлівського стінопису відмінний від софійського. В ньому пробиваються нові атонські та західньо-європейські, романські впливи. «Розміряний і тяжкий ритм композиції сцени Евхаристії в Софійській катедрі, замінився тут новим ритмом, відмінним від первісної одноманітності постатей і їхніх рухів, їхні пози, повороти, й само групування повні ріжноманітності. Їхні, рухи стали легкі. Мистці намагалися встановити психологічне взаємвідношення поміж поодинокими учасниками процесії, надаючи обличчям постатей ріжні вирази, більш людські й реальні. Обличчя подрібно й м'яко модельовані, відмінні від декоративно й плоско трактованих облич софійських мозаїк» (Сичев).

Подібно як софійські, михайлівські мозаїки були твором цілого мистецького гуртка, що поводився в межах старо-візантійських традицій доволі свobodно. «Мистецтво тих мозаїк — говорить акад. Кондаков — як і в київській Софії, було візантійське, але майстерство було вже українське, а й саму мозаїку повинні були виконати почасти київські учні греків». Проф. А. В. Прахов, захоплюючись мистецьким рівнем михайлівських мозаїк, що в них українська фантазія внесла стільки живої обсервації, переконаний, що мозаїки є твором українського мистця. «Порівняйте апостолів, що підходять зправа до Христа з чашею, з апостолами софійської Евхаристії. Ви напевно віддасте першенство михайлівському зображенню».

Проф. Н. В. Покровський, хоч і допускав можливість виконання михайлівських мозаїк українськими мистцями, звернув увагу на грецькі написи біля облич Дмитра Солунського та діякона Степана. Проф. Д. В. Айналов вважав михайлівські мозаїки наслідством царгородської школи, приписуючи їх виконання печерському черцеві Олімпієві. Нарешті дослідник Н. П. Сичев переконаний, що «мозаїка Золотоверхого Михайлівського монастиря є результатом мистецьких досягнень македонської школи, так у своїх архаїзуючих формах (Дмитро Солунський), як і в нових формах романізованого, македонського мистецтва, виявлених у композиції Евхаристії».

«Святі їздці» Михайлівського Золотоверхого монастиря

В зовнішні стіни церкви Михайлівського монастиря вмуровані дві «шіферні» плити (з серацитового, місцевого лупаку) покриті фігурною плоскорізьбою двох святих воївників, на конях. Один з них це ніби св. Юрій, другий св. Димитрій. Дехто з дослідників думає, що це портрето-ікони княжих дружинників. Дехто знову шукає для них роду в староіранських різьбах. На загал обі ці, надзвичайно цікаві різьби непростудіовані як слід і так про їх тему, як

Кирилівська церква

Около 1140 р. заклав князь Всеволод II Олегович, в Дорогожичах під Києвом, Кирилівську церкву й монастир, що став «отним» (родовим) для династії чернігівських Олеговичів. Кирилівська церква цінна для нас не тільки своїми фресками, що творять черговий етап розвитку українського стінопису, але й тим, що вона одинока з церков великокняжого Києва зберегла ненарушеним свій первісний корпус. Зовнішній, бароковий вигляд завдячує вона реставрації з часів гетьмана Мазапи й митрополита Ясинського. Тоді то перекрито церкву новою крівлею з пяти банями, а від чола збудовано бароковий фронтон з суто-бароковою, різьбарською декорацією.

Кирилівські фрески відкриті в 1860 р. були в 1881—83 рр. обновлені під доглядом проф. Прахова, й не збереглися до нас ані в цілості, ані в своєму первісному вигляді. Найкраще збереглися фрески південньої апсиди, нинішнього «Кирилівського приділу», що ілюструють «діяння» Кирила й Афанасія Олександрійського.

мозаїчний

малярський

Н. П. Кондаков добачується в кирилівських фресках «понурої характеристики пізнього візантійського малярства». Кость Шероцький бачить у них «сцени українського побуту XIII ст.», для яких використано тут події з життя Кирила та Афанасія тоді, коли і стиль фресків і обильність на них македонців і солунян, що на них звертали вже увагу і Шероцький і Шміт, переконує дослідника Сичева про звязок кирилівських фресків з македонською, мистецькою школою.

В порівнанні з софійськими та михайлівськими стінописами, віднаходить Сичев у кирилівських фресках елементи нового стилю. «Характер будови фігур у деяких композиціях розвинений вже не по візантійськи й не візантійськими гранями ломляться складки одягів і драперій. Це особливо помітно в сцені навчання Кирилом царя. Постаті цієї сцени мають якийсь графічний, напружений характер і особливу гостроту форм, чужу так геленістичній як і східній парости візантійського мистецтва того часу».

Патріярх українського малярства — Олімпій

Олімпія (Аліпія) Печерського

Кисти Олімпія приписують деякі дослідники Богородицю, що її Володимир Мономах подарував до ростовської катедри, та ікону Христа-Пантократора в іконостасі московської Успенської катедри. Нажаль ту ікону перемалював у XVIII ст. маляр К. Уланов. Дослідник Айналов думає, що Олімпій був творцем мозаїк Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Спас на Берестові

Над дверима старого притвору Преображенської церкви на Берестові під Києвом, зберігся напис часів митрополита Могили, такого змісту:

«Сію церков созда великій і всея Руси князь і самодержець, святой Владимир. По літіх же многих і по разореніі от безбожных татар, обновися смиренным Петром Могилою а х м г года». Згідно з цим написом, перші дослідники українського будівництва вважали «Спаса на Берестові» пам'яткою по Володимирі Великому і щойно пізніші досліди над кладкою стін і технікою деревляних підвалин усталили походження церкви з XI а навіть XII ст. Правда, Спас на Берестові мав своїх попередників. Уже за Ярослава Мудрого стояла тут Петропавлівська церква. Під 1072 р. згадує літопис «монастир германеч», прозваний так від ігумена Германа. Попалений половецьким ханом Буняком у 1096 р. обновили Володимир Мономах і збудував у ньому гробниці для свого сина, дочки й внука. Крім цього збудував собі Мономах на Берестові «новий двір», з якого в 1113 р. вийшов відомий протижидівський указ. В більш-менш тому часі повстала тут Преображенська церква, що збереглася до нас тільки частинно.

До київського землетрусу в 1230 р. була це трьохнавна, трьохапсидна, трьохбанна будівля з притвором й двома чоловіми баштами від заходу. В одній башті була дзвіниця, в другій церковця-гробниця з нішею для саркофагу й трьома апсидними закарелками в товщині східньої стіни. До церкви вели, крім чоловіго, два бокові входи з притворами. Головну баню підпирало чотири могутні пільони в центрі будівлі. Вівтарні апсиди були круглі знутри й гранчасті зовні.

Реставрація, переведена Могилою в 1645 р. не обняла цілої церкви, а тільки її західню половину. Зі стін башт і притвору та частини нав, по першу пару центральних пільонів, збудував Могила типову для пізнішого українського будівництва хрещату церкву й перекрив її п'ятьма типово-українськими, придавленими банями з ліхтарнями й маківками. Решту спаських румовищ знесено до тла в XVIII ст. при будові київської фортеці. Зацілілі останки старої будівлі легко відрізнити від могилиних прибудов по характеристичній для великокняжої доби кладці стін. Вони тепер розчищені від тинку й разом зі стовбом Ірининської церкви служать як загальнодоступні зразки будівляної техніки й декорації княжих часів.

Інші церкви великокняжого Києва

Троїцька

Успенська

Васильківську

Андріївську

Будівництво Чернигова

Спаська катедра в Чернигові

З решти чернигівських церков збереглися до нас—Успенська-Іллі, Борисоглібська й П'ятницька.

Успенська

Іллі

Борисоглібської

П'ятницька

В порівнянні з київськими, чернігівські церкви краще збереглися. Зате вони куди слабше обслідувані. Загальними архітектурними формами вони не дуже відрізняються від київських, але в їх декорації куди виразніші західно-європейські, романські елементи.

Різьбарські декорації києво-чернігівських церков

різьба

капітель

Борисо-глібського храму

Капітелі

софійської катедри

перила хорів

Софії

Спаса

В пошукуванні за правозорами наших плит, знаходить їх дослідник М. Макаренко в Болгарії, а саме в охридській Софії. Тамешні плити «мають ту саму, основну композицію, подібні мотиви, рисунок, техніку виконання, а навіть призначення».

Поза Болгарією існують аналогічні пам'ятники, декоративної різьби на Атоні, в монастирі Дафні біля Атен, в Царгороді, та в церкві св. Марка у Венеції. «Орнаментика наших плит прийшла до нас через Болгарію з культурного, греко-італійського світу, занесена сюди, як і решта мистецько-декоративних ідей з малоазійського культурного осередку». (М. Макаренко).

Характеристика конструкції й техніки києво-чернігівських церков

Переглядаючи пам'ятники києво-чернігівського а почасти й волинського будівництва, бачимо, що всі вони мали суто-візантійський характер, хоча й не без романських елементів, так у конструкції як і зовнішній декорації. Будували їх зразу «грецькі» майстри, хоча під тим іменем не слід розуміти греків у етнографічному змислі. Греками були будівничі наших перших церков по приналежності до круга візантійської, тобто грецької, чи пак східно-римської культури. По національності могли вони бути вірменами, грузинами, македонцями, болгарями, тощо. «Греками» чейже називали польські хроніки українських мистців, що будували й декорували польські костели в XIII—XV ст. на тлі західно-європейського (романо-готицького) мистецтва мали їхні твори «грецький», тобто візантійський характер.

Милоніга

Олексу

При всій різноманітності в подробицях, києво-чернігівські, а почасти і волинські церкви, мали однорідний, стилевий характер. Основним їх типом було з'єднання центробанної, круглої чи багатокутної будівлі з базилікою. Поземий план такого типу творив форму грецького, рівнораменного хреста в середині й зближеного до квадрату прямокутника зверха.

парусами
будівляна техніка

Будівництво Волині

катедра

Успенська катедра

романська

Архітект Котов, хоча й оперся на первісних фундаментах катедри, але розібравши загрожені стіни і склепіння, усунув теж обі чолові вежі й побудував нову баню над перехрестям нав у нібито українсько-візантійському стилю. Після такої обнови, сьогодні вже ніхто не зможе відповісти на питання — як саме виглядала первісна Успенська катедра в Володимирі Волинському. Чи справді була вона тільки реплікою київо-чернігівського будівництва, чи мала переходовий, візантійсько-романський характер. Звено, що про нього говорить архітект Січинський, пропало для нас безповоротно.

Лугою

По інших володимирських церквах, як Пятницька, каплиця Якіма й Анни, збудована Мстиславом Даниловичем у 1289 р., Введенівська та Михайлівська, залишилися тільки урочища.

Васильківська

ротонди

Зимному

Успенська

Васильківська

Васильківська церква в Овручі

Галицька архітектурна школа

Упадок Києва, як політичного центра, супроводять яркі прояви його культурної знемоги. Київське духовенство, письменники, мистці й ремісники, примушені шукати собі нових захистів для своєї праці. Одні тягнуть у Суздаль, до Володимира над Клязмою, другі йдуть на захід, до центрів нової. Галицько-волинської Держави. Творці нового політичного організму, тої міри, що Ярослав Осьмомисл, Данило Романович та Володимир Василькович, дбають не тільки про успіхи внутрішньої й закордонної політики, але й про створення пригожих умов для розвитку духовної й матеріальної культури краю.

галицька архітектурна школа

Про найстарший пам'ятник галицького будівництва — перемиську катедру св. Івана, що її збудував князь Володар Ростиславич (†1124) знаємо тільки з нотатки польського історика Длугоша. По його словам була це будівля «найкращим способом збудована з квадратного каменя». Під церквою були гробниці. Коли в 1412 р. переїздив через Перемишль король Ягайло, закинув йому якийсь німець з оточення, ніби він підтримує «схизматиків». Щоби змити з себе цю «образу»; Ягайло відібрав катедру від українців і дав латинникам. Не помогли «гіркі ридання, крики й сльози українського духовенства та народу, що вважали це великою кривдою і образою своєї віри», як говорить про цю подію польський історик Длугош.

Згодом святойванську катедру розібрали й, обмивши кожній її камінь «від схизми» в Сяні, збудували пресвітерію нинішньої, латинської катедри.

З нагоди обновлювання лат. катедри в Перемишлі найдено кам'яну плиту з вирізьбленою на ній постаттю муштини в боярському колпаку. Дехто з дослідників висловив думку, що це є нагробник князя Володаря Ростиславича...

княжого Галича

Пантелеймона

катедри Богородиці

Спаська

Дібровою

Іллі

деревляним

В румовищах Ілінської церкви найдено останки різьбленого одвірка в формі осьмигранних кольон і валків з архівольти, покритих рослинним орнаментом. Була вона збудована не пізніше XIII ст. з тесаного каміння й у цілості засклеплена.

Благовіщенської

Карповім Гаю

Пантелеймона

Збудована около 1200 р. збереглася пантелеймонівська церква до висоту кривлі. Її пізно-ренесансова, точніше ранне-барокова, цегляна надбудова з бляшаною кривлею й ніби-готицькою дзвіничкою (сигнатуркою) датується XVI сторіччям. Коли перемінено нашу церкву на костел Станислава — невідомо. Ще в XIV ст. була вона в українських руках, в XVI ст. застаємо вже в ній загосподарованих францісканів.

Поземний плян пантелеймонівської церкви (19.50x17 м.) трьохнальний, центробанний, характеристичний для україно-візантійського будівництва. Головна й одинока центральна баня спіралася на чотирьох масивних стовпах, що розділяли тягар бані й склепіння поодиноких піль луками на стіни, зглядно виступаючі з них полустовпи (пілястри).

Характеристичне, що замкнений стовпами простір (6.10x6.60 м.), не має форми квадрату, але видовженого, в напрямі вівтаря, прямокутника й тому можна би думати, що сперта на ньому баня, була не кругла, а еліптична.

головний портал

Черени другої пари кольон творять вязку гладкого пруття, з романи ська перевязаного посередині. На капітелях кольон і виступах порталю спірається пошевка (гзимс) покрита різьбленою орнаментикою рослинних мотивів. На гзимсі спірається полукругла архівольта, розчленована згідно з кольонами й виступами долішньої частини порталю. Кольоіам відповідають різьблені валки, один украшений мотивом крученої лінії (спіралі), другий мотивом плетених ліній та розет.

арабські

бічного порталю

Цінними зразками декоративної різьби є капітелі струнких полукольон, що ними розбиті зовнішні стіни головної апсиди. Усі вони, хоч і ріжняться поміж собою в подробицях, нагадують схему листяних капітелів упрощеного, коринтійського типу.

Стіни пантелеймонівської церкви, уложені зі старанно оброблених, прямокутних квадрат вапняка, що біжать правильними пасмами, споєними тонкою заправою з вапна, піску й ріни. Старанний уклад квадрат і особливий спосіб вязання, викликає вражіння сили, гармонії і краси. «Будучи, під оглядом поземого пляну й конструкції суто візантійського будівлею, решту архітектурних форм ділить пантелеймонівський храм з романським будівництвом остільки, оскільки засіб тих форм є спільний для обох стилів, або висловлюючись докладніше, оскільки романщина, виростає з східньо-візантійського ґрунту й творить поруч нього другу вітку спільного, старо християнського, мистецького пня» (О. Пеленський).

Названий дослідник, не завагався виділити останків галицького, середньовічного будівництва в окрему «галицьку архітектурну школу». «Усі віднайдені й досліджені дотепер румовища церковних будівель в Галичі, характеризує однакова техніка і стиль: тесаний камінь, однакові різьби й поздовжно-базиличний або доосередний, переважно квадратний, чотирьостовпний, трьохапсидний плян. Ті будівлі були твором одної архітектурної школи, що обєднала два мистецькі живла, приписувані дотепер двом ріжним стилям, то є візантійську конструкцію й романську різьбу. Цвіла та школа на Галицькій Україні й у самому Галичі в XII і XIII ст.».

На тлі історії середньовічного мистецтва, творить ця школа окрему, архітектонічну групу, окрему від східно-української (київо-чернигівської) й від інших, найбільше зближених до неї груп — російської (суздальської) й південно-словянської.

Різьби й деякі архітектурні форми галицької школи нагадують романські, зосібна південно-німецькі зразки. Безпосередня участь західніх будівничих і камінярів у створенні цього галицько-українського, архітектурного стилю дуже можлива, хоча, покищо, недоказана.

Меценатство Данила й Володимира Васильковича меценатство Володимира Васильковича

Білявино

Стопю

Камянці

Ротонда в Горянах

Як відомо, тип церковних будівель княжої України створився із зєдинення круглої, доосередньої будівлі, тобто ротонди, з подовгастою, трьохнавною, «базилікою». Незалежно від цього комбінованого типу, існували в нас самі ротонди й мусіли існувати чисті базиліки. Так одні, як і другі були будівлями невеликих розмірів і скромного, нерепрезентативного призначення. Знаємо про існування ротонд у Херсонесі (біля 600 р.), Вишгороді (1115), Галичі (XII—XIII ст.), Володимирі Волинському (Васильківська ц.) й нарешті в Горянах (XII—XIII ст.). Будувалися в нас ротонди й пізніше, от як у Лаврові (XV ст.), Камянці (1575), Мукачеві (1661) а згодом, на грані XVIII—XIX ст. була форма ротонд улюбленою в т. зв. «ампірному» будівництві. Самож питання ротонд на Україні доволі нове й нерозроблене, так щодо сталевого характеру, як і походження та поширення цього типу будівель.

ротонда в Горянах

пресвітерії

Остаточно погодилися дослідники горянської ротонди на тому, що в основу її сталевого характеру лягли візантійські, східні, а не романські, західні зразки.

«Ясні й логічні форми будови, доосередність, заложення і просторового об'єму, широкий підбанник, спосіб перекриття, зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас — все це промовляє за візантійським стилем». (В.Січинський.) При повній недостатці документальних даних, час повстання горянської ротонди дається означити тільки приблизно XII—XIII сторіччям. В той час ціло будівництво на галицькому ґрунті й звязки Мадярщини, а зосібна українського Закарпаття з Галичиною, були дуже живі. Очевидно, що не слід тут виключати й західньо-романських впливів, але вони були, на диво, куди слабші, аніж у тогочасному, галицькому будівництві.

Іконопис княжої доби

З домонгольської доби збереглося до нас біля 40 ікон царгородського, корсунського й місцевого походження, але стан їхнього збереження остільки фатальний, що робити на їх основі якісь дальші висновки — трудно. Вони здебільша грубо й невміло «оновлені» (перемальовані), погрижені зубом часу й покриті копотом сторіч. І тільки розчищення декотрих зпоміж них, дозволило дослідникові Петрову сказати: «Староукраїнського іконопису ніколи не можна називати одноманітним в порівнанні з західніми зразками. Навпаки, перед нами мистецтво з великою силою кольориту, композиційною помисловістю й високою досконалістю у виконанні. Все в ньому, починаючи від глибоко своєрідної техніки, дише незвичайно старими й міцними традиціями».

Христос-Пантократор

Богородиця

Смоленська

Ченстохівська

Холмська

Володимирська

Ігорівська

Ледви не з кожною іконою княжої України звязаний переказ, ніби то її привезено з Царгороду. Але ті перекази мають здебільша таку саму вартість, як традиція деяких наших Богородиць, нібито малював їх апостол Лука. Поправді; то хоч і привозилися до нас ікони з далекої чужини, то рівночасно й малювалися на місцях. Знаємо чейже імена українських малярів і маємо ікони місцевих святців, що мусіли бути продуктом місцевих сил. Що більше, завезені на Україну іконописні типи, обогачуються тут українськими мотивами й елементами. На чужих зразках і під впливом неукраїнської культури, розвивається на дотатарській Україні живе й життєздатне, іконописне мистецтво, чимраз більше українське по суті й формі.

Мініятури й рукописна орнаментика

Остромирове Євангеліє

Збірник Святослава

Трірська Псалтир

Молитовник Гертруди

Остромирове Євангеліє та Збірник Святослава, повстали в Києві. Українські мініятури Трірської Псалтирі повстали на Західній Україні, а саме в Луцьку або Володимирі Волинському.

Остромирового Євангелія

Збірник Святослава

Трірська Псалтир

Молитовник Гертруди

п'ятьма мініятурами

Дослідники виявили, що власничкою молитовника, вшитого до Егбертової псалтирі, була Гертруда, «княгиня ляховиця», мати князя Ярополка-Петра Ізяславича, що княжив у Володимирі Волинському й загинув у боротьбі з Ростиславичами (1085) з рук насланого душегубця.

Німецький дослідник Газельоф прийшов до висновку, що мініятури виконані в Києві в 1078—87 рр., коли там уже існували мистецькі майстерні при Печерському монастирі; в тих мініятурах, на думку цього дослідника, з малими відхиленнями збереглася візантійська композиційна схема та іконографія, та що вони, цінні для староукраїнського мистецтва й побуту, дуже близькі до мініятур Остромирового Євангелія й Збірника Святослава.

До відмінних висновків дійшов російський дослідник Кондаков. Він переконаний, що текст і мініятури Молитовника Гертруди були виконані на Західній Україні (Володимир, Луцьк, а навіть Галич) а виконавцем їх був не грек, але німець або слов'янин, що зрисував мініятури не з візантійських, але полувізантійських і полузахідніх оригіналів.

Дослідник Сичев каже, що мініятури Гертрудиного молитовника є твором не одного маляра-мініятуриста, а трьох. Один з них малював романо-візантійську мініятуру ап. Петра, другий домалював до цього зображення родинний портрет Ярополка, та був автором трьох чергових мініятур, а між ними другого портрету Ярополка та його жінки Ірини. Ці мініятури є наявним зєднанням візантійських форм з формами німецької мініятури райхенавської й регенбурської школи, часів цісаря Оттона. Нарешті третій мініятурист був автором Богородиці печерського типу, виконаної в стилі греко-македонських мініятур. Де саме виконано ці мініятури, важко сказати. Напевно в середовищі, що в ньому було можливе зєднання східніх і західніх форм та прийомів.

Нажаль, ніодин з видатних пам'ятників української мініятури не найшов свого українського дослідника. Тим теж пояснюється недостача виразного окреслення їхнього становища на тлі української культури взагалі. Те, що в тому напрямі зроблено чужими руками, не може нас, чейже, задоволити.

Емаль

емаль

київська діядема

нашийник з Кам'яного Броду

оправа євангелія кн. Мстислава

сахнівська діядема

Володимир Василькович пожертвував перемиській катедрі «євангеліє апракос, мальоване золотом, оковане золотом і жемчугом, а серед нього Спаса з фініфтом» (емалю); до любомльської церкви дав тойже князь євангеліє, що його «окував усе золотом і дорогим камінням з жемчугом, і Деїсус на ньому викуваний з золота, цяти великі з фініфтом (емаліовані іконки) прекрасні на вигляд, а друге євангеліє апракос, покрите оловітом (оксамітом) і цяту поклав на нього з фініфтом, а на ній святі мученики Гліб і Борис».

ювілерстві

колти

Дорогоцінність матеріялу вимагала високого майстерства у виконанню та багатства орнаментальних композицій. Кожній з наведених вимог відповіла староукраїнська емаль, а совісне й повне обслідування її пам'ятників, дало б нам змогу наблизитися до праджерел нашої мистецької культури взагалі.

Золотарство

Коли князь Ізяслав Ярославич старався позискати собі допомогу німецького цісаря Гайнріха (1075) то післав йому «безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах». Подібно його супірник Святослав дав цісареві « стільки золота, що його ніхто з живих не зтямив стільки в Німеччині ». Знаємо, як осліпила розкіш київського двора Болєслава Хороброго та скільки добра в золоті, багрянцях і дорогих футрах вивіз польський король Казимир з Галичини. Коли Володимир Василькович захворів і прочув, що наближається йому край, то, по словам літописця: «роздав убогим усе своє майно: золото й срібло й дороге каміння, і пояси золоті й срібні свого батька і свої, і підноси (блюда) великі, срібні, сам перед своїми очима побив і поламав у гривні, й намиста великі своєї баби й матері, все перетопив і розіслав милостиню по всій землі»...

Справді східнім блеском осліплював київський «золотокований престіл» і свого й чужого й може той блеск і був тією злощасною, принадою що в боротьбі за неї полилося стільки крови.

золотарство

емаль

оксидований

філігран

готського

срібні нараменники

ковтки

змієвики

Нерідкі нахідки форм до відливання золотарських виробів (особливо цінна нахідка в 1893 р. на київській горі Киселівці) теж свідчать про те, що наше золотарство не було чужинецьким імпортом але місцевою продукцією.

«Давно вже доказано — говорить дослідник Грабар, — що найвигадливіші техніки мистецького промислу існували в Києві, та що нахідки предметів візантійського чи

орієнтального стилю не все означають чужинецький імпорт, а навпаки, є пам'ятниками місцевої роботи, в гарно засвоєному стилі, до тогож речі з очеркненим призначенням, зрозумілою для місцевого майстра орнаментикою і особисто важним для нього змістом». Дослідниця Полонська висловлюється про пам'ятники староукраїнського золотарства так: «Дивлючись на них, ми поневолі дивуємося ніжності й красі роботи, чарові, що його моглиб позаздрити сучасні ювілери своїм попередникам з княжої доби. Нема тут грубости, що ціхує виробу Сибірі, тяжкості й схематичности лотських пам'ятників, убожества фантазії окрас фінів і литовців. Тут усе гармонійне, чарівне, ярке і свіже кольоритом».

Музика

Спів і музика були одною з найбільш характеристичних признаков старо-українського побуту. Без них не обходилася не тільки церква, але й світське життя. Ще дружина Володимира Великого, царівна Анна, приїхала до Києва в оточенні грецьких духовників, що між ними були й співаки. В 991 р. вислав царгородський патріярх до Києва не тільки метрополита, але й хор з «демесником», тобто дірігентом. За Ярослава Мудрого переселилися до Києва три грецькі співаки з родинами. До князя Мстислава прийшли (ок. 1130 р.) три грецькі співаки, а між ними й пізніший смоленський єпископ Мануїл. Печорський «демесник» Степан, став зразу ігуменом, а потім єпископом. Видно, що становище учителів співу й дірігентів церковних хорів було визначне, коли промощувало дорогу до чоловічих церковних достоїнств.

**церковна
світської**

Бояна

Митуси

«Кінчилися віки, зілля сухеє огонь поїдає, хай загибає, Русь із князями...»

Інші дослідники (Смоленській) вважають Митусу звичайним, а то й церковним співаком, не поетом.

Виконавцями веселих, побутових пісень, а по части й їхніми творцями, були мандрівні музиканти, співаки, танцюристи й подекуди сміхуни «скоморохи»; набожно-моралізаторські пісні, необрядового й нецерковного характеру, поширювали каліки й прохожі старці, передвісники пізніших лірників.

З староукраїнських музичних інструментів знаємо — дуті: сурми, роги, сопілки, свирілі, дуди, а зі смичкових — гуслі й гудки. Вживалися теж бубни й «замарни», щось у роді примітивних цимбалів.

Загальний погляд на мистецтво княжої України

засвоювання

наслідування

архітектури

малярства

емаль

золотарство

ужиткового й декоративного мистецтва

самостійну

Хто знає, скільки часу, енергії, майна і крові витратила Київська Держава на боротьбу з диким степом і... внутрішні, княжі й громадські міжусобиці, той може тільки дивуватися непомірним засобам енергії, вложеним у культурні досягнення епохи. А треба мати на увазі ще й те, що мистецька культура великокняжої України досліджувалася до недавня неукраїнськими, в першу чергу московськими силами, а це мало свій погубний вплив не тільки на нашу мистецьку історіографію, але й на долю самих пам'яток. Запропащення цінних румовищ Десятинної церкви в Києві, «обновлення» софійських і кирилівських фресків, «востановлення» княжих церков Володимира Волинського та Овруча, це класичні докази ведмежої прислуги, що нею позначилися руки чужинецьких ігнорантів і «обрусителів» у ділянці української, мистецької культури.

Галицько-Володимирської Держави

романських

А коли можна тут вжити порівняння, то з старо-українською духовою й матеріальною культурою сталося те саме, що з культурою старої Греції, у відношенні до культури римської імперії. Рим, сам іще напів варварський, покорив політично Грецію, але піддався всеціло високій культурі завойованої країни. Литва, Польща, Московщина, опанували територію Великої Київської й Галицько-Володимирської Держави. Але культура її земель лягла в основу культури Литви і Польщі Ягайла, та Московщини, від Андрія Боголюбського, через Олексія, Петра I аж до мистецької культури наших днів.

ПИСЬМЕНСТВО X—XIII СТ.

Найстарша українська азбука дохристиянській

Народня словесність

Незалежно від пізнішої, християнської книжності, впоряд і в безупинній боротьбі з її чужим, непристосованим до нашого життя світоглядом, розвивалася в нас, з давен давніх, устна, народня словесність. Її відгомін помітний скрізь, навіть у церковних, полемічних книгах княжої України, не кажучи вже про Літопис і такий архитвір поетичної творчости княжої України, як Слово о полку Ігоревому. Пісні, приповідки й народні перекази, деколи живцем переносилися на сторінки книжної літератури і нині, можемо їх легко найти й порівняти до залишків нашої найстаршої устної словесности в сучасних піснях, переказах і приповідках українського простолюддя. Очевидно, з виображеннями, поглядами й взагалі поганським світоглядом тієї словесности, не могли ніяк погодитися християнські книжники. Вони називали їх «бісівськими, богопротивними», старалися не допустити їх до книжности й витиснути з самого життя. Самеж письменство княжої України намагалися творити наші книжники на основі грецьких і болгарських зразків, незапідозрених у поганстві й єресі. Алеж, як ми бачили, прийняте Володимиром Великим християнство, було тільки урядовою, офіційною релігією. Воно обмежувалося до тонкого наскірня передових кругів староукраїнського громадянства, а в народню масу проходило з трудом, спроквола й не без протестів, а навіть саботування офіційної релігії. Давний, поганський світогляд народньої маси залишився під християнською поволокою, майже без перемін. Навпаки, він виповнив собою форми християнського культу й обрядовости. Характеристичне для тих часів «двоєвіря», що в ньому християнська форма покривала поганський зміст, мали ми нагоду простежити в українському золотарстві. Амулети й талісмани тих часів, що на них, впоряд з Богородицями, Михайлами, Борисами й Глібами, бачимо поганські медузи, грифи, тощо, вживалися проти хворіб і нещасть, не простолюддям тільки, а духовними єрархами й князями. Славний чернігівський «змієвик» мав належати до такого освіченого поборника християнства, як Володимир Мономах! Поганські, похоронні звичаї цвіли впоряд з християнськими не тільки в старій Україні. Вони збереглися до нині. Не диво, що й народня, устна словесність виявила стільки впливу на наше книжне письменство, незалежно й проти волі наших старих письменників.

Зарання українського шкільництва

Перші школи на Україні, закладені духовенством при владичих катедрах і більших монастирях, мали церковний характер і урядове призначення. Вони мали придбати грамотних людей для потреб церкви й княжих канцелярій. Строгість шкільної дисципліни й новизна шкільної науки взагалі, не приманювали старо-української молоді до шкіл. Ми бачили, як то плакали матері за дітьми, що їх Володимир Великий силою набірав до «книжного ученія». По Володимирі дбав про шкільництво Ярослав Мудрий, захвалював

«книжне почитаніє» й Володимир Мономах. Вчили в тих найстарших українських школах духовники, а до неширокої научної програми належала вмільість писати, рахувати й співати. З мов учили тільки церковно-словянської та грецької, а шкільна та домашня лектура не виходила поза межі візантійського проповідництва й хронографії. Очевидно, успіхи тієї шкільної науки бували дуже скромні. Не всі наші князі знали грамоту, а коли хтось з них, як Всеволод Ярославич, знав кілька мов, або як Володимир Василькович, прикладався до «книжного почитанія», то його називали сучасники «великим філософом, що його не було передтим і потому не буде».

Змагання до того, щоби наші школи й книжники не обходилися без книг та підручників, привело Ярослава до створення цілої артілі переписувачів і каліграфів, що їх праця лягла в основу Ярославової книгозбірні при Софійській катедрі. По ньому особливо заслужився для книжної справи на Україні, Володимир Василькович. Він не тільки казав писати, переписувати й орнаментувати книги для церковного обиходу, але писав і орнаментував їх сам. На українському ґрунті, доволі скоро поширилося збирання книг не тільки для заспокоєння потреб церкви й школи, але й з самого замилювання, з біблїофілства. «Солодкий є медяний сок і цукор, але солодший від оїбох є книжний розум» — повчає український книжник XII ст.

Посторонні впливи

Подібно, як в образотворчому мистецтві, так і в письменстві, охрещена Україна не була здана виключно на впливи з круга візантійської культури. Письменство як і грамотність та освіта, були тоді привілеєм найвищих суспільних шарів, а знаємо, що вони, головнож князі, підтримували живі звязки з цілим світом.

Крім візантійських царівен у нас, дочки українських князів виходили за королів Франції, Англії, Німеччини, Скандинавії. Наші воєнні дружини були відомі на далекому Сході й на близшому Заході. Тимто й не диво, що французька «Пісня про Ролянда» (XI ст.) знає «полки з племені росів і словян», німецька «Пісня про Нібелюнгів» згадує «багатьох лицарів із землі Київської», а перський поет Нізамі (XII ст.) славить хоробрість «руського короля» в боротьбі з... Олександром Великим. Одним словом, родинні звязки княжих династій, воєнні походи наших воїв та каравани наших купців, єдали Україну з цілим культурним світом. Всежтаки Візантія мала першенство й перевагу поміж посторонніми впливами на староукраїнське письменство.

Кирило й Методій

В Солуні (Сальоніках) місті, що в ньому жили поруч греки й болгари, прийшли на світ два брата, що їм припала почесна роля «словянських первоучителів».

Молодший з них Константин (в чернецтві Кирило, род. 827, пом. 869 р.) учень царгородського «філософа» Фотія, був зразу бібліотекарем при Софійській катедрі, відтак учителем філософії й нарешті місіонарем. У 857 р. вибралися оба брати проповідувати християнство до хозар, а потім до Панонії й Моравії. Тут створив Кирило (836 р.) словянську азбуку й, до спілки з братом, переклав св. Письмо та кілька богослужебних книг на болгарську мову. Панувало в тогочасному, християнському світі переконання, що св. Письмо

можна проповідувати тільки в тих трьох мовах, що ними колись виконано напис на хресті (латинській, грецькій та жидівській) й тому почин солунських братів признано мало не єресю й закликано їх до Риму, на виправдання. На щастя визнавець думки про «три божі мови» папа Микола помер; «словянські первоучителі» зуміли переконати його наслідника Адріана в корисності свого кроку для поширення християнства поміж словянськими народами. Методій помер у Римі, а Кирило, як моравський єпископ, довго ще працював над моравянами.

літературна

Перекладне письменство

Славні, своїм мистецьким вивінуванням рукописи «Збірника Святослава» й «Остромирового Євангелія» є рівночасно пам'ятниками тої первісної, староболгарської мови, що найшла собі до нас доступ разом з поширенням християнства. Пізніші рукописи не виявляють уже тієї чистоти старо-болгарської мови — чимраз частіші примішки української, народньої мови, як теж транскрипція й вимова поодиноких букв та звуків, додають їй особливий, український характер.

Шестоднев

Фізіолог

Християнська топографія

З історичних підручників були в нас поширені всякого роду палєї, хроніки й хронографи.

Палєї

З поширених на старій Україні «хронік» згадаємо твори Івана Малали, Георгія Амартоля, патріярха Нікифора, Константина Манасії й інших. Збірки таких хронік, що в них розказано минуле нібито всіх народів землі від створення світу, звалися «хронографами».

апокрифів

Зразу, апокрифічна література толєрувалася церковними єрархами, але коли вона почала загрожувати церкві всякими єресями, піднявся хрестоносний похід на апокрифи. Повстають списки «отречених книг», їх нищать, а переписувачів переслідують; та це тільки поширює популярність та вплив апокрифів на літературу а навіть богослужбу (акафисти).

Доповненням апокрифів були книги з ворожбами, як «Громник», «Колядник», «Про часи добрі і злі», всякі «астрольогії», «звіздочетці», «сонники», «чарівники» й «волховники». Як апокрифи, так і ворожбитські книги поширювалися проти волі й бажання духовенства, й перетривали до наших днів. Людина, що не находила відповіли на цілу низку питань життя і смерті в Святому Письмі, шукала її в отих книгах, надиханих вибуялою фантастикою й поетичним чаром.

белєтристики

Олександрія

Олександрії

Про троянську війну

Притча про князів

Девгенієво діяніє

Оповідання про вавилонське царство

Про білий клубук

Про Соломона царя і Китовраса

Про царя Синагрипу

Стефаніт і Іхнілат

Про Варлаама і Йоасафа

Про індійське царство

Всі ті повісти східнього й грецького походження, перекладалися в нас, перероблювалися й переписували, раз ураз пристосовуючись до способу думання, засобів знаття й естетичних уподобань наших предків. Зерно грецької науки чи індійської філософії, було тут обмотане в основу християнської моралі та середньовічної невіжі й забобону. Воно теж було посівом під оригінальну, літературну творчість старої України.

Оригінальне письменство

Не тільки візантійське, а за ним українське, але й західньо-європейське, середньовічне письменство, було в цілому й у подробицях повернене на спасення душі. Тому то бачимо таку перевагу церковщини навіть у творах світської літератури.

Перші наші письменники, це з правила духовники, що зразу розділюються на дві окремі групи. Перша це «філософи», що станули на рівні тогочасного, візантійського знання й літератури, друга, це «простеці», що до них не добилося сонце візантійської вчености й стилю. Одні творять літературу для тогочасної інтелігенції, другі популяризують її для простолюддя. До першої групи належать — Іляріон-митрополит, Клим Смолятич, Кирило Турівський, та кілька анонімів, до другої — Лука Жидята, Теодозій Печерський, Яків Мніх, Нестор, Георгій Заруцький, Серапіон, та інші.

Іляріонові

Клим Смолятич

Кирило Турівський

публіцистика

Творці тієї публіцистики здебільша невідомі; вони ховалися перед пімстою «сильних цього світу» поза імена визначних отців церкви, це підсилювало вплив їхніх «крамольних» думок на громадянство.

Життя і подорож Данила, ігумена української землі

Поучення дітям

Молення Данила Заточника

«Іржа проїсть залізо, а горе людині розум відбирає. Всякий чоловік хитрує і мудрує про чужу біду, а про свою не може подумати. Коли дурня післав, то не лінуйся й сам піти за ним. Не сій жита на борознах і мокряках. Не вичерпаєш моря решетом. Лиха не зазнавши, добра не досягнеш. Краще трястею хворіти, як з недоброю жінкою жити».

Оце прислів'я й афоризми, що їх Данило переняв з усної словесности. Алеж автор, що був напевне дружинником якогось князя, не скрізь захоче свій філософічний погляд на світ і людей. Подекуди знижується до дворацького підхлібства та помітування «холопами». В його творі помітні вже перші проблески ідеології розкладу українського громадянства на клясу аристократичної верхівки й безправних низів.

«Заточником» прозвано автора «Моленія» пізніше, коли до одної з копій його твору додано оповідання, ніби то він жив вигнанцем над Білоозером, а написав своє «Моленіє» для повернення собі ласки загніваного князя.

Літописи

По суті, слід би нашим давнім літописам підвести місце в історичній науці, але по своїй формі вони належать до письменства.

«Се повісти временних дій, откуда єсть пошла Руськая земля, кто в Києві нача первіє княжити і откуда Руськая земля стала єсть».

Оце повний заголовок нашого найстаршого літопису, що його неслухно приписують «літописцеві Несторові». По правді, то є зведений в одно збірник літературних праць різних авторів, а навіть різних часів. Зібрано на сторінках цього збірника не тільки сухі історичні дати та відомости, але й твори тогочасного письменства в цілості й уривках.

З сухої хроніки, початої на візантійський зразок, виріс наш «Несторів літопис» до розмірів живої енциклопедії староукраїнського життя-буття, закріплюючи його змагання й напрямні, далекозамисли й буденні турботи. Життя тут перемагає хронікарську схему, література історіографію. Виїмкова талановитість, дар живого оповідання, добірна форма й стиль, роблять наш літопис одним з найцінніших пам'яток т. зв. гарного письменства.

До величавої будівлі нашого літопису зносили свої цеглини духовники й люди світські, що жили поблизу дієвих осіб нашого минулого й дбали про те, щоби пам'ять про те, що було, перейшло до потомности.

Зберігся до нас літопис у кількох списках (копіях). Найстарший з них т. зв. «Лаврентіївський» (з 1377 р.) але найцінніший для нас «Іпатський» (з 1425 р.). Найшли його на московській півночі, в Іпатському монастирі в Костромі, але повстав він не там, а на Україні.

Начальний

Київський

Галицько-волинський

Ціле намисто народніх легенд, казок, переказів, пісень, приповідок, нанизане тут на нитку історичної черги віків, а й сама історія первочин в Київської Держави з такими епізодами, як побут апостола Андрія на Україні, смерть Олега, пімста Ольги над деревлянами, анекдоти про білгородський кисіль чи заснування Переяслава, це одна велика, чарівна, поетична легенда. Прекрасне оповідання Галицько-волинського літопису про «євшан-зілля» як і сама характеристика Романа Мстиславича, це без сумніву останок з великого циклу дружинної поезії, що її самотнім пам'ятником залишилося для нас безсмертне «Слово о полку Ігоревому».

публіцистики

Поетична творчість

Про те, що вже в сиву старовину були в нас співці-поети, ми вже говорили. Згадували ми «віщого» Бояна й «словутого» Митусу. По Бояні залишився тільки відгомін його поетичної творчости в «Слові о полку Ігоревому», щож до Митуси, то нема, певности, чи був він справжнім співцем-поетом, чи тільки церковним співаком.

Слово о полку Ігоревому

Одинокий список «Слова» з XVI ст. загинув підчас пожежі Москви в 1812 р. а залишилася тільки копія з нього, зладжена для цариці Катерини II. Копія, зроблена з пізнього, до того ж московського списку, що в нього проскочило чимало неукраїнських додатків. Але й у тій попсованій формі зберегло «Слово» стільки ярих, українських прикмет, що ніхто з дослідників не міг завагатися, щодо українського походження поеми. Не диво, що письменники часів нашого культурно-національного відродження, намагалися присвоїти «Слово» сучасній, українській літературі. З цілої низки перекладчиків поеми вистане назвати таких, як Щашкевич, Вагилевич, Шевченко, Максимович, Федькович, Руданський, Мирний, Щурат, Лепкий та Загул.

Автором «Слова» був напевне сучасник, а може й учасник нещасливого Ігоревого походу на половців у 1185 р. а склав його не пізніше 1187 р., коли то Ігор вернувся з половецької неволі, а в Галичі княжив іще Ярослав Осьмомисл. Був це виїмково талановитий і неменче освічений письменник, що користав з досягнень і досвіду цілої літературної школи. Без тієї школи, він мусівби бути генієм, що сам собі виробив таку досконалу техніку й стиль. І зміст і форма «Слова» проникнуті глибокими громадськими й національними ідеями, ще сьогодні викликають потужне вражіння, а для свого часу остануть найвищим, творчим досягненням. «Автор знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, жадні на всяку, справжню красу — і твір його не спопелів від часу... Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє але й серцем відчуває — стає перед нами на повен зріст і доповнює величню постать оригінального поета». (С. Єфремов.)

Загальний погляд на письменство княжої України

Устна словесність дохристиянської України, що її відгомонами живе український фольклор до нині, була першим проявом нашої поетичної творчості. Придушила її й виперла з обходу висших верств народу візантійська, християнська література.

Візантійсько-болгарські богослужбні книги, тексти св. Письма, апокрифи, книги з ділянки астрольогії, географії, збірники виїмків з античної й східньої, але християнізованої науки й філософії, лягли в основу нашої оригінальної, літературної творчості.

Почало її проповідництво, що в творах Іляріона, Кирила Турівського й Кліма Смолятича, досягло високого рівня. З черги зявилося незрівняно «Поучення» Мономаха, подорожні записки Данила-паломника та збірка притч і афоризмів Данила Заточника. Література отрясається з пут церковщини, йде на службу ідеалам збірного і індивідуального життя.

Збірним зусиллям цілої низки духовних і світських письменників та політиків, повстає наш найстарший літописний кодекс. Історична наука, устна словесність, літературна творчість і публіцистика, подають собі дружню руку для створення виїмкової в своєму роді книги для пізнання всіх ділянок культурно-національного й політичного життя княжої України.

А на самому вершку духового життя, наче брилянтове закінчення золотої діядеми староукраїнської культури, виблискує всіма красками веселки «Слово о полку Ігоревому».

Щасливо збережений пам'ятник найвищого рівня поетичної творчості, є для нас тільки акордом могутнього культурного підйому, що його трагедія почалася над Каялою, а закінчилася над Калкою...

ЛИТОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

литовського князя Любарта Гедиміновича

Болеслава-Юрія II

Литва

Про Литву згадувалося вже не раз протягом нашого оповідання. Ще Володимир Великий ходив походом на ятвягів (983); «орав Литвою» Роман Мстиславич, приборкував ятвягів Данило, Лев, Володимир Василькович, мирилися, дружилися й знову билися з литовськими племенами ледви не всі українські князі й нарешті останній опер майбутнє своєї держави на литовській династії.

Литовці й Литва

пруси

жмудини

литовці

жемгола

курони

летгола

ятвяги

ятвягів

Мешкаючи в непрохідних лісах, над ріками й озерами, жили давні литовці з ловецтва й риболовлі. Хліборобству не давала розвинутися неврожайна земля й велика цивілізаційна відсталість. Поганська релігія литовців, була близька до словянської. Найстаршим богом був у литовців Перкунас, їхні жерці звалися «криве» й слухали найстаршого «криве-кривейто». Щойно натиск зовнішніх ворогів примусив литовські племена і роди об'єднатися в сильний, зачіпно-відпорний, державний організм. Найраньше, під натиском українських князів, зорганізувалися, політичне, ятвяги. Але їхні князі не встигли створити міцного союзу й тому мусіли скоритися й зникнути. Справжня державна організація датується щойно початком XIII ст.

ливонських меченосців

тевтонський орден

прусів

Мендовг

В 1250-их роках володіє вже Мендовг Городном, Вслонимом, Волковийськом, Новгородком, Здітовом і Свислочом, усіма городами т. зв. Чорної, або німанської Руси.

Данило

Войшелк

Тройдена

короля Тутувера

Наримунт

Ще за князювання Андрія й Льва Юрієвичів, або безпосереднє по їх смерті, відриває Литва від Галицько-Володимирської Держави Берестейсько-дорогичинську землю. Рівночасно прилучує до себе частину «деревської землі», а за часів Гедиміна входять у сферу

політичних інтересів Литви землі північної Київщини, покищо без самого Києва. В 1331 р. княжив ще у Києві якийсь Федір, впоряд з татарським баскаком...

Дмитро Детько

Боротьба за Галичину

Польсько-мадярський договір у Вишеграді вирішував питання майбутнього наслідства по Болеславі-Юрію. Польському королеві Казимирові залишено не тільки вільну руку, але запевнено допомогу в боротьбі за Галичину й Волинь.

І справді, як тільки розійшлися чутки про смерть Болеслава-Юрія, Казимир іде походом на Галичину, а йому в допомогу йдуть мадярські війська. Болеслав-Юрій згинув 7 квітня, а вже з кінцем того місяця мадярський воєвода Вілерм стає з військом на галицькій території. Рівночасно з'являється тут Казимир. Оба війська станули в Галичині, зваблені сюди давно умовленим гаслом, що ним була смерть Болеслава-Юрія. Про похід мадярських військ не знаємо нічого більше поза тим, що він відбувся. Куди більше відомий є похід Казимира. Оповідують про нього тогочасні чужоземні хроністи, оповідає й сам Казимир у листі до папи, та польський хроніст Траска.

Похід Казимира на Львів

В листі до папи з дня 29 червня 1341 р. повідомляє польський король Казимир, що обурений убивством Болеслава-Юрія та погромами латинників по містах Галичини й Волині, він, мстючись за зневагу католицизму й бажаючи покорити собі український народ, рушив походом на Галичину. Але «старший українського народу» (Дмитро Детько), закликав собі татарського хана Узбека, відпер наскок Казимира та вдерся в саму Польщу. Не маючи допомоги від інших католицьких володарів, Казимир був примушений замиритися з тим «старшим українського народу» й, прийнявши його під свою зверхність, заховати український народ у його обрядах, правах та звичаях.

Вкінці просить Казимир папу, щоби він звільнив його від присяги, даної Дмитрови Детькові про збереження українського народу в його «обрядах, правах та звичаях»...

Подібно оповідає про похід Казимира на Галичину йогож таки канцлер Ян з Чарнкова. Куди ширше й незгідне з реляціями Казимира і Яна з Чарнкова оповідає про подію тогочасний польський хроніст Траска. Найважливішою різницею оповідання Траски є те, що він говорить не про один, а про різні походи Казимира на Галичину.

Траска оповідає, що коли Казимир дізнався про смерть Болеслава-Юрія, вибрався, коло Великодня, з малим військом на Галичину, напав на Львів, і спаливши замок, забрав зі собою купців-католиків з родинами, що сховалися перед погромом місцевого населення, на львівський замок. У Львові забрав Казимир велику добич — скарбницю українських князів. Було в ній кілька золотих хрестів, дві дорогоцінні, княжі діядеми, княжа багрянниця (мантія) та кований золотом престіл. Вернувши з добиччю до Кракова, Казимир вибирається літом, під св. Івана (24 червня), в другий похід на Галичину. Тепер уже веде з собою 20.000 війська, що ним добуває собі, по дорозі, галицькі міста й замки, та покорує собі Галичину «на майбутнє». Правда, українці й татари, в числі 40 тисяч погналися за королем, але ніщо йому не пошкодили, бо він «вернувся домів з великою перемогою й славою, без шкоди й втрати

когось з своїх панів»...

По правді, то Казимир ходив тільки одним походом на Галичину, весною 1340 р. й не підбив тоді краю «на майбутнє», але задоволившись добиччю, залишив її у владі боярства з Дмитром Детьком на чолі. Наскок Казимира був несподіванкою, а цілий похід не тривав довше, як два тижні. Дня 15 травня був уже Казимир у Кракові, а в липні, наляканий вістками про похід українських військ на Польщу, написав лист до папи за допомогою. Татарсько-український похід відбувся щойно в грудні й спустошив окраїнні землі Польщі та Мадярщини. Щойно тоді увійшов Казимир у переговори з Дмитром Детьком, але не як з підвладним, а як з рівнорядним союзником. Свій договір Казимир поприсяг, а щойно, як минула татарсько-українська гроза, написав лист до папи з проською звільнити його від присяги.

Дмитро Детько

Похід Казимира, весною 1340 р. не змінив нічого в політично-державній приналежності Галичини. Вона залишилася в номінальній владі Любарта, під такоюж татарською зверхністю, а фактичну владу виконували в ній бояри, під проводом Дмитра Детька. Около 1341 р. видав цей галицький воєвода грамоту, що дуже ясно очеркує державно-правне становище Галичини. Видана вона для громади й купців міста Торуня, що їх закликає до відновлення порваних, революцією, торговельних звязків з Галичиною: «Памятаючи святі слова: блаженні смирні, бо вони наслідять землю — читаємо в грамоті — ми, надхнені святим Духом, перемогли спокусителя людського роду й залишили незгоду, що її посіяла діявольська спокуса поміж нами й Казимиром, польським королем. Тому повідомляємо всіх, хто хоче їхати в українську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно приїздити до Львова, нічого не лякаючися. Колиж би хто хотів приїхати на життя, дістане громадянство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давніше бувало, та інші права, тільки мусітиме платити чинш. А шкоди, заподіяні по смерті нашого пана, блаженної пам'яті українського короля, наскільки заподіяли їх львовяни, беремо тим листом, як і давнішим, на себе».

З грамоти ясно, що Казимир не був зверхником Дмитра Детька, але тільки рівнорядним сусідом, що з ним заключив Детько згоду, як рівний з рівним. Так само, не підпала в 1340 р. Галичина під зверхність Мадярщини. Король Людвик, у грамоті з 17 серпня 1340 р. трактує українських купців, як «заграничних» і відріжнює «українське Королівство» від угорського.

Польські здобутки на Західній Україні

Сяніччина

Щойно в 1349 р. Казимир, по словам Янка з Чарнкова, «напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, залишивши Любартові тільки Луцьк з округом, та й то по своїй волі». Подібну звістку записує Новгородський Літопис під 1348 р.: «Прийшов король краківський з великою силою, забрав підступом Волинську Землю і накоївши чимало лиха християнам, забрав святі церкви під латинську, богопротивну відправу».

нашу

нашого

Перемогу Казимира над Любартом слід пояснити розгромом литовських князів хрестоносцями над Стравою в 1348 р. й перетягненням на сторону Казимира татар. Алеж перемогою Казимира боротьба за Галичину й Волинь не закінчилася.

Литовські князі з Любартом на чолі ходили кількома наворотами на Казимира й пустошили забрані ним галицькі землі, поки не відібрали Володимира, Белза, Берестя й інших городів.

галицько-волинське

Літом 1351 р. зіхалися польський і угорський королі в Кракові. Похід звернувся на Берестя, волость Любартового брата Кейстута. По дорозі захворів Казимир і залишився в Люблині, а Людвик, дійшовши з мадярсько-польським військом до литовської границі, увійшов з Кейстутом у переговори. За Кейстутом і Любартом залишилися волинські землі надалі, але зате литовські князі мали вийти в тісний союз з Угорщиною і Польщею.

За допомогу Людвикові, забезпечив собі Кейстут допомогу мадярського короля проти хрестоносців і татар, союзників Казимира. Кейстут обіцяв вихреститися в латинському обряді, а Людвик мав звільнити з неволі Любарта, що його Казимир «з великою втратою в людях полонив у якомусь замку». Як закладника перемиря, взяв Людвик самого Кейстута. Алеж Кейстут утік з неволі по трьох днях, а польський і угорський королі, «побачивши, як їх підвели, дуже засумували, але направити зробленого не змогли». Тодіж таки вони постановили другий похід на Литву, що й відбувся весною 1352 р.

Облога Белза

Людвик пішов дорогою через Сянік на Белз, де вже застав Казимира. Візвали белзького воєводу Дрозда до здачі, але хитрий Дрозд протяг переговори з королями цілий тиждень, сам тимчасом укріплюючи город, на очах ворога. Напустивши води в рови довкола городу й укріпившись, як слід, заявив Дрозд, що й не думає піддаватися ворогам,. Кинулися королі здобувати замок, але даремне. З ранку до полудня билися, стоячи по горло в холодній воді, але вкінці мусіли відступити з соромом і втратами. Поміж убитими найшовся кривняк Людвика, а й сам він дістав палкою по голові так сильно, що аж злетів з коня. Угорські хроністи нотують, що хоробрі оборонці Белза стільки накалічили мадяр і поляків, що й почислити годі. Збентежений невдачею Людвик, почимчикував навпростець на Мадярщину, через Мукачів, але й по дорозі йому не пощастило. Українські партизани підпалили хату, що в ній він спав, і король ледви з життям вирвався з полум'я.

Так то і другий польсько-мадярський похід на Волинь не вдався. Татари, побачивши слабкість свого польського «союзника», погодилися з українськими й литовськими військами, та пішли з ними пустошити Польщу.

Прилучення Галичини до Польщі

Але Казимир не дав таки за виграну. Літом 1352 р. пішов новим походом проти Литви, що закінчився польсько-литовським перемирем на два роки. Перемирна грамота усталювала тогочасний стан польського й литовського посідання західньо-українських земель у той спосіб: Казимир задержав Люблинську й Львівську землю, тобто середню Галичину тоді, як за литовськими князями залишилися землі — Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й

Берестейська, тобто Волинь. Кремянецька волость залишилася нейтральною. Її мав держати Юрій Наримунтович, як спільне, польсько-литовське надання.

Таким чином польсько-литовська боротьба 1350-2 рр. закінчилася відірванням від Литовсько-української Держави частини Галичини. А хоч яка нестійка була ще тоді польська влада в Галичині, всеж таки дата польсько-литовського перемир'я з 1352 р. має для тої частини України переломове значіння.

Дальша боротьба Польщі з Литвою

Польсько-литовська згода з 1352 р. не була тривка. Вона кривдила Литву й не заспокоювала апетитів Польщі. Тому то обі сторони стараються дальшими походами, набігами й дипломатичними заходами переважити перемогу на свій бік.

Вже весною 1353 р. пустошать війська Любарта Львів, у липні здобувають Галич, а в серпні впадають у Сандомирщину й пустошать околиці Завихосту. Набіги інших литовських князів примушують Казимира укріплювати Плоцьк; в осені того року бачимо його знову в протилитовському поході під Белзом. Але успіху з цього походу не було. Литву підтримували хрестоносці й татари, що їх вдалося Казимирові перетягти на свій бік щойно в 1356 р. Всеж таки, поки Литву підтримували хрестоносці, польсько-литовська боротьба велася далі, зі змінним щастям. Нарешті, коли при співучасті папи, вдалося Казимирові порозумітися з хрестоносцями, завдано Литві рішучий удар.

Похід 1366 р. і «вічний мир»

Ян з Тарнова оповідає, що «в 1366 р. Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на українські землі. Князь Юрій (Наримунтович) белзький піддався йому, але потім показалося, що його покора була фальшива. Король здобув силою Володимирську землю з усіма її замками, що їх держав Любарт й віддав цілу Олександрові (Коріятовичеві), братаничеві Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм дав король князеві Юрієві...»

Похід відбувся літом і був несподіваний, а король мусів мати з собою великі сили, що досягли перемоги, при рівночасному наступі на Литву хрестоносців, а може й допомозі, або хоч прихильній нейтральності татар. Закінчився він двома польсько-литовськими трактатами. Один заключив Казимир з Ольгердом, Кейстутом, Явнутою й Любартом зі синами, другий з самим тільки Любартом.

Литовські князі підписують з польським королем «вічний мир», залишаючи Польщі Володимирщину без східних волостей за р. Турією, південно-західні волости Луцького князівства (Кремянець, Олесько, Перемиль) та зверхність над Холмсько-Белзькою землею, що нею володіє Юрій Наримунтович, як вазаль Казимира. Луцька земля залишається за Любартом, Дорогичинсько-Берестейська за Кейстутом, а Кобринська волость за Ольгердом. Рівночасно йдуть у непамять обосторонні кривди й зради, затісняються дружні звязки й усталюється, в Городлі над Бугом, комісія для полагодження граничних непорозумінь. В доповненні трактату з усіма литовськими князями, особна умова Казимира з Любартом усталює точні границі Казимирових і Любартових волостей, забезпечує торговельні звязки й нарешті закріплює зачіпно-відпорний союз Казимира з Любартом, що повинен помагати

королеві проти всіх його ворогів, за виїмком литовських князів. На випадок воєнного конфлікту Казимира з «братією» Любарта, він може залишитися нейтральним.

Немає на світі нічого вічного, а вже зівсім нетривким виявився той «вічний» мир Казимира з литовськими князями. Вже в 1369 р. пише папа до польських єпископів, що «Русь і Литва, з природженої своєї злоби й клятої підступности» спустошила землі Казимира й забрала багато людей у неволю». Тому то Казимир, під кінець свого життя, з великим накладом коштів і поспіхом взявся будувати замок у Володимирі Волинському.

Колиж рознеслася по краю чутка про смерть Казимира (1370), Любарт і Кейстут кинулися на Володимир, знищили Казимирів замок й приєднали Волинь назад до Литви. Пробували відвоювати й Галичину, але їм це не вдалося. Рівночасно Литва не присипляє справи й безнастанними наскоками на Польщу (найповажніший був литовський похід на Сандомирщину в 1376 р.) примушує польсько-угорського короля Людвика до протиділання. Літом 1377 р. йде Людвик походом на Волинь. Польські війська облягають і здобувають Холм, угорські війська стають під Белзом й здобувають його по кривавій, семитижневій облозі. Остаточно прилучено знову до Польщі Холмсько-Белзьку землю та західню частину Луччини (Кремянець, Олесько, Лопатин). Юрій Наримунтович дістав від Людвика Любачів і 100 гривень з доходів бохенської жупи, а Любарт мусів присягти на «згоду й послушенство» польсько-угорському королеві.

До перемоги польсько-угорської експедиції причинився рівночасний наскок хрестоносців на Жмудь та замішання в нутрі литовської держави, викликане смертю Ольгерда. Щойно по смерті польсько-литовського короля Людвика (1382 р.), Любарт знову зайняв собі землі південно-західнього пограниччя Волині (Кремянець, Олесько, Перемиль, Городло, Лопатин), й на тому, покищо, припинилася сороклітня, оружна, боротьба Польщі й Литви за українські землі.

Литва займає Сіверщину

московського

Володимира

низкою

Згодом опанував Ольгерд дрібні сіверські князівства, як Брянськ, Стародуб, Новгород, Чернігів, Рильськ, Курськ та інші городи. Без великого труду перейшла під литовську руку стара Переяславщина з велитенським простором рідко заселених земель поміж Дніпром, Десною, Сеймом, Донцем і Самарою.

Так звана Золота татарська Орда, переживала тоді упадок своїх сил і внутрішньої суцільности. Чотири головні орди, що дотепер творили одностайну татарську імперію на всьому Сході Європи, тепер змагали до самостійности, а це підкопало їх силу і вплив на зовнішню політику. Скористав з того Ольгерд і, заспокоївши татар признанням їм позірної зверхности, об'єднав ледві не всю Україну під владою литовської династії.

Литовсько-українська держава

Короткий час, як теж і легкість, що з нею опановує Литва Сіверщину, Київщину й Поділля, говорять про те, що для українського загалу, зацікавленого в державній політиці, перехід під литовську руку, був питанням тільки зміни династії, що не торкалася ні внутрішнього устрою краю, ані напрямки його культури й економіки.

При тому і сама литовська династія, була литовською тільки з імені. Ще Гедимін визнавав себе литовцем і за ніяку ціну не хотів вихреститися, але вже його сини — Наримунт-Гліб, Коріят-Михайло, Любарт-Дмитро, а може й Ольгерд, були всі похрещені в східньому обряді й подружені з українськими князями, культурно почували себе більше українцями, як литовцями. Ще більше зукраїнчене було друге покоління Гедиміновичів, не тільки вірою, але й мовою. Українська мова стала розговорною на литовських княжих дворах, нею писано всі державні документи, вона стала мовою літописів та дипломатичної переписки. Українська література й мистецтво опанувало все життя корінної Литви, а згодом, коли вона увійшла в унію з Польщею, перейшла й на Польщу Ягайлонів.

Зрештою трудно такому явищу й дивуватися. При безперечній культурній висшості старої України над Литвою, український елемент мав і під чисельним оглядом подавляючу перевагу. В парі з суто українським характером литовської держави, що «старини не рухала, а новини не вводила», ожили на Україні надії на повну асиміляцію литовських династій, що переймуть на себе згодом державотворче післанництво Володимира, Ярослава та Романа Великого й Данила. Нажаль політичні ускладнення й дальша доля литовсько-української держави розвіяли ті оправдані надії й передбачування.

Галицька політика Казимира

Згідно з вишеградським договором поміж Карлом і Казимиром (1339 р.) відновленим відтак з Людвиком (1350 р.) здобута польським королем Казимиром Галичина, належала, формально, до Угорщини, а на випадок смерті Казимира без полишення мужеського потомка, мала, разом з цілою Польщею, перейти під безпосередню владу угорського короля. А колиб Казимир навіть залишив по собі сина, угорський король мав право викупити Галичину від Польщі за ціну 100 тисяч фльоренів...

Не зважаючи на таку умову, Казимир трактував Галичину, як постійний і невідлучний здобуток Польщі й пристосовував до цього свою внутрішню політику. Позискавши неутральність татар, що були одинокою підпорою неприхильного йому галицького боярства, він старався підтягти сили непримирної опозиції конфіскаціями маєтків, наділяючи рівночасно добрами й привілеями бояр, що не приймали участі в боротьбі проти нього. Потураючи культурно-правним окремимостям української церкви й громадського устрою Галичини, він старався зміцнити сили західнього, впливового елемента. Підпомагав німецьке купецтво по містах і роздаровував галицькі маєтності чужинцям ріжного походження, але узалежненим своїми інтересами з тривкістю політичної приналежності Галичини до польської держави. Німецьке міщанство й польська, або чужоземна, але спольщена шляхта, були авангардою Казимира в його змаганнях до закріплення Галичини за Польщею. Вони теж дозволяли йому трактувати, забезпечені договорами, претенсії Угорщини до Галичини, як чисту формальність, мовляв: «я здобув Русь своїми власними людьми й дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям», або «нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони

помагали мені на татар і інших ворогів».

Невідомо, як саме уявляв собі Казимир майбутнє Галичини по своїй смерті, але до цього моменту господарив у ній так, як у безспірно польській провінції.

Тимчасом смерть Казимира (1370 р.) створила угорському королеві Людвикові шлях до польської корони. А що він, як і Казимир не залишав по собі мужеського потомка, то змагаючи до забезпечення польської корони одній з своїх дочок, він силується рівночасно вирішити питання державної приналежності Галичини в користь Угорщини.

Володислав Опільський

Руського Королівства

земель Руси паном і власником

З усіх тих титулів і поведення Володислава ясно видно, що він не був звичайним управителем чи підручником Людвика, але справді суверенним володарем Галицької Волости, хоча й під зверхністю угорського короля. Відокремлюючи Галичину в осібне Руське Королівство, незалежне від Польщі, а тільки посередно зване з Угорщиною, король Людвик хотів затерти сліди зусиль свого приятеля й союзника Казимира, в напрямі нерозлучного з'єднання Галичини з Польщею. Це йому остаточно вдалося й коли він усвідомив собі, що шість літ існування суверенного Руського Королівства вистарчає для його «відпольщення», звільнив Володислава Опільського з обов'язків галицького володаря й приєднав Галичину безпосередно до Угорщини (1378 р.).

Обдарувавши Володислава Добринською Землею (ніби то в заміну за Галичину), Людвик доручив йому ще більше відповідальний уряд, а саме губернаторство Польщі, що її престіл рішив забезпечити одній з своїх дочок. В характері безпосередньої угорської провінції, в заряді угорських урядовців, пробула Галичина недовго (до 1387 р.). Смерть короля Людвика (1382 р.) й нез'ясоване як слід питання угорсько-польського наслідства, потягло за собою дуже скоро остаточний поворот Галичини до Польщі.

Польсько-литовський договір у Крєві

Ягайла Ольгердовича

Ягайло був сином другої жінки Ольгерда й тому передання йому великокняжого престолу в Вильні, викликало незадоволення старших братів та замішання в молодій державі.

Витовт

І власне в тому трудному для Ягайла моменті, як пише літописець, «почали ляхове з Кракова слати до князя великого Ягайла, щоби прийняв хрещення старого Риму й узяв їхню королеву іменем Ядвигу за жінку, і став у них королем у Кракові та в усій землі лядській»... Комбінація з подружжям Ягайла з Ядвигою була ділом малопольських вельмож. Маючи до вибору поміж Угорщиною, Австрією й Литвою, вони без надуми вибрали Литву; її культурно-політичний недорозв'яз, отвирав перед Польщею перспективи переваги й можливостей поширити польські межі далеко-далеко на схід. З другого боку Ягайлові теж промовляла до переконання можливість стати польським королем.

Крєві

Поміж зобов'язаннями, що їх брав на себе Ягайло, за ціну руки Ядвиги й польської корони, було в першу чергу, охрещення себе, братів, бояр і людей в своїх землях, у латинському обряді, а відтак довічне прилучення до Польщі всіх, литовських білоруських і українських земель Ягайла.

Поворот Галичини до Польщі

Ядвигу

Дізнавшись, що польська королева Ядвига вибирається походом на Галичину, Володислав Опільський видав у своїй маєтності в Ченстохові грамоту з дня 6 липня 1387 р., що в ній закликав галицьких міщан, без огляду на шкоди, якіб з того виникли, не піддаватися Ядвизи, але віднести в справі державної приналежності Галичини до рішення чеського короля, мишинського марграфа, ренського палятина або котрогось з саксонських герцогів. Передаючи питання державної приналежності Галичини на суд котрогось з суверенів, Володислав Опільський, був певний у безспірності угорських, а разом з тим і своїх претенсій. Одначе за Ядвигою було два аргументи — військо й претенсії її чоловіка Ягайла, що як литовський князь, мав за собою теж непередавні права Гедиміновичів до їх галицько-волинської «полуотчини»...

Похід Ядвиги на Галичину

Дня 18 лютого 1387 р. станула Ядвига, з розмірно невеликими військами в Ярославі. Титулюючи себе «панею Руси», видала вона грамоту шляхті, міщанам і духовенству Перемиської Землі, що в ній, нібито на просьбу перемишлян, обіцяє не відлучати Перемиської Землі від польської корони, ані не віддавати її в управу якогонебудь князя. Дня 1 березня є вже Ядвига в Городку Солоному (тепер Ягайлонському) під Львовом й веде переговори з міщанами й шляхтою Львівщини. Переговори протяглися тиждень, а дня 8 березня видала Ядвига потвердження прав і привілеїв міста. Перемишль і Львів піддалися Ядвизи без бою, хоча й не без правно-політичних застережень. Трудніше пішло з Галичем. Галицький воєвода Венедикт, приготувався до облоги. Даремні були наступи польських військ, не допомогла й підмога литовських князів з Витовтом на чолі. Щойно пізнім літом вдалося обложникам привести Венедикта до переговорів й «по доброму» вступити в брами Галича.

Вінчання Ягайла з Ядвигою

Поки польські вельможі вмовлялися з Ягайлом, австрійський герцог Леопольд перемовив угорську королеву Єлисавету й обоє подружили своїх дітей — Вільгельма з Ядвигою. Вінчання відбулося 23 серпня (15 серпня підписано в Крєві умову з Ягайлом!) а новоженці зажили собі разом на краківському замку. Тут захопилися краківські вельможі, що вже доби́ли торгу з Ягайлом, прогнали Вільгельма з Кракова, вимогли в папи уневаження його подружжя з Ядвигою й присилували її повінчатися з Ягайлом. В днях 12-18 лютого 1387 р. відбувся хрест, вінчання й коронація Ягайла польською короною.

Сповняючи одну з точок кревського договору, Ягайло приказав литовським князям, що володіли литовськими, білоруськими й українськими землями, виставити «присяжні грамоти» з запевненням послуху й вірності Ягайлові, його дружині й наслідникам та польській державі. Князі, що й без того визнавали Ягайла своїм зверхником, видали такі грамоти, але дуже скоро опам'яталися, що поправді вони підписали, не послушенство Ягайлові, належне йому, як великому литовському князеві, але підданство земель великого Литовського Князівства — Польщі.

Витовт

Витовт

В моменті угоди Витовта з Ягайлом, ціле Велике Литовське Князівство складалося з окремих уділів, що ними правили князі з династії Гедиміна. Мережа князівств покривала тоді й Україну. Луччина й Володимирщина оставали під владою Федора Любартовича, на Поділлі княжив Федір Коріятович, Київщина й Задніпрів'я були в руках Володимира Ольгердовича, Чернигівщиною володів Дмитро Кррибут Ольгердович, брянське князівство було в руках другого Дмитра Ольгердовича й нарешті в Стародубі княжив братанич Ольгерда Патрикій На-римунтович. Низка дрібних князівств покривала припетське, чорторійське й пинське Полісся.

Усі ті більші й менші князівства, живучи під владою князів з литовської династії, що вспіли вже зукраїнщитися та пристосуватися до місцевих звичаїв і порядків, не бачили особливої різниці поміж новим життям і побутом а тим, що вдомашнілося в них за старої династії Рюриковичів. Життя затирало поволі сліди й рани по державно-політичних катастрофах минулих десятиліть; здавалося, що все повертало до «старих, добрих часів», коли український елемент і українська культура, віра, обряд і закони були пануючими в краю. Та новий уклад політичних сил на Сході Європи, припинив цей процес відродження української Державности під тимчасовою фірмою Великого Литовського Князівства.

Чернигівщина

Волині

Києва

Поділля

Давна литовська толеранція, що то «старини не рухала, а новини не вводила», перемінилася тепер на політику інтензивної централізації в усіх напрямках і формах. Ягайло, як зверхник напів-суверенного Литовського Князівства почав з того, що видав грамоту про доступність прав і привілеїв виключно для бояр і шляхти латинського обряду. Рівночасно пристосовано цю виключність до міщан, передаючи міста під т. зв. магдебурське право, доступне тільки для католиків. Без огляду на потреби, з метою пропаганди католицизму, почали виростати по українських і білоруських містах латинські єпископства, що їх наділювано маєтностями, нерідко відбираними від православних, єпископських катедр. Стара українська церковна єрархія, що досі була пануючою верствою, опинилася нараз в умовах ледви терпимої й на кожному кроці кривдженої та зневажуваної. Де далі, перехід українського й білоруського боярства на католицизм почав підривати основи самої православної церкви, що позбавлена опіки вельмож і доходів, почала хилитися до упадку.

Щойно тепер відчув український народ, чим для нього була власна Державність, щойно тепер дух бунту почав опановувати не тільки керівну верхівку народу, але й широкі маси. Перехід литовського боярства на латинство, що набрав масового характеру за часів Витовта і Ягайла, дуже скоро створив у Великому Литовському Князівстві два ворожі собі громадянства. Литовське, окатоличене й за те обдароване маєтностями й привілеями, та українсько-білоруське, православне, й через те відсунене набік від державних справ, урядів та достоїнств. Литовсько-українська держава починає розколюватися на складові частини, при чому Литва тяготить до Польщі, Україна і Білорусь, поневолі повертає очі на північ, в бік однієї з нею Москви. Галичина тимчасом починає орієнтуватися на молоду Молдавію.

Свитригайло

Свитригайло Ольгердович

Ще за життя Витовта зговорився Ягайло з литовсько-польськими дідичами Поділля, що як тільки помре великий князь, вони захоплять Камянець та інші подільські замки й передадуть їх Ягайловим людям. Так теж і сталося. Повірники Ягайла на Поділля, як тільки дізналися про смерть Витовта, виманили з Камянця команданта литовської залоги й заняли Камянець та інші замки. Ягайло був тоді з Свитригайлом на похоронах Витовта в Вильні. Свитригайло розлютував на Ягайла й погрозив йому неволею, якщо він зараз не прикаже своїм однодумцям віддати йому Поділля. Ягайло пообіцяв видати наказ і вирвався з рук Свитригайла, але, чи збрехав, чи його литовсько-польські пани не послушали, досить, що Поділля не спорожнило. У відповідь на це українсько-білоруські однодумці Свитригайла облягли Смотрич та позаймали пограничні міста Збараж, Кремянець і Олесько, що їх поляки були відірвали від Волині. З того й почалася війна між Свитригайлом і Ягайлом, а польсько-литовська унія знову зависла на волоску.

Літом 1431 р. виступив Ягайло, з великим військом, у похід проти Свитригайла. Він зайняв Володимир Волинський і підступив під Луцьк. Сильно укріплений і добре обсаджений луцький замок, боронився під проводом воєводи Юрші завзято й облога протягалася в безконечність. Тимчасом Свитригайлові союзники німці вдарили на Куяви, Добринську землю й Великопольщу та примусили Ягайла відступити від Луцька нізчим. В той грізний для Ягайла момент, виявився Свитригайло кепським політиком, бо пішов на мир з Ягайлом. Замість користати з виїмково корисної нагоди, Свитригайло умовився (26 серпня 1431 р.) з поляками на тому, що захоплена ними західня частина Поділля (Камянець, Смотрич, Бакота, Скала, Червоногород) залишалася при Польщі, а східне Поділля (пізніша Браславщина) при Литві. Такий стан посідання усталено тоді тимчасово, на два роки, але він протривав куди довше, бо поверх сотні літ.

Не могли поконати Свитригайла в отвертому бою, поляки з литовцями рішили усунути його при допомозі підступного замаху, а на його місце проголосити великим князем Жигмонта Кейстуовича. Замах мало що невдався. Свитригайло, нападений заговірниками, поночі під Ошмяною, ледви з душею втік до Полоцька. Литовські землі, з Вильном і Троками на чолі, проголосили великим князем Жигмонта, але українські й білоруські остали вірні Свитригайлові. Донедавна ще одноціле й однодушне Литовське Князівство розпалося, в своєму нутрі, на двоє.

Не допомогли обіцянки Жигмонта, мовляв українські й білоруські бояри будуть зрівнані в правах та привілеях з литовсько-польською шляхтою; українці й білорусини не вірили обіцянкам і не покидали Свитригайла. Але він не мав щастя. В боротьбі під Ошмяною на Литві й під Копистрином на Поділлі, Свитригайлові війська побито...

Городненський трактат

Успіхи Жигмонта і Ягайла над Свитригайлом, постаралася Польща закріпити новим державно-політичним актом, що стверджувавби й закріплював давніші акти польсько-литовської унії. Для цього, вже 30 червня 1432 р. вислав Ягайло до Жигмонта шістьох делегатів з повноваженнями, для відновлення унії поміж Польщею й Литвою. Стануло на цьому, що Ягайло, як найвищий суверен Литви, передає титул великого литовського князя Жигмонтові, що з свого боку, зобов'язується не посягати по королівську корону.

По смерті Жигмонта Литва, за виїмком троцького князівства — дідичности Жигмонта, повинна вернути до Ягайла чи його синів з тим, що тоді польсько-литовські стани виберуть нового великого князя. Поділля мало залишитися при Польщі, а Луцьку землю, по відібранню її від Свитригайла, мав Ягайло віддати Жигмонтові. в доживіття.

зрівнючий православних з католиками

польське право

Між іншими відкрито заговор митрополита Герасима, що зумовився видати Жигмонтові Смоленськ та Київ. Герасим згинув на кострі, але тимчасом Луцьк піддався Жигмонтові, а Кремянець і Браслав (1434 р.) Польщі.

Нарешті літом 1435 р. станув Свитригайло, підпомаганий українцями, білорусинами, татарами та інфлянтськими хрестоносцями, до рішучої розправи з Жигмонтом і Ягайлом. В кривавій боротьбі під Побійськом, біля Вилькомира, над р. Святою, дня 1 вересня 1435 р. військо Жигмонта перемогло Свитригайла. Вигинула мало не вся німецька допомога, згинув магістер хрестоносців і вожд Свитригайлових військ Жигмонт Корибут, а 42 самих князів попало в неволю. Перемога Жигмонта була безсумнівна, а Польща не полінувалася закріпити й використати її у внутрішній та міжнародній політиці. Перш за все заключила «вічний мир» з хрестоносцями, що мусіли відсахнутися від Свитригайла, а Жигмонт приборкав і підбив собі білоруські городи. За Свитригайлом, що осів на Волині, залишилася тільки Україна, що не ламала своєї вірности й не тратила ще надії. Свитригайло поспробував увійти в звязки з галицькими вельможами, що захопивши Поділля, поглядали жадібним оком на Волинь. Вони взяли на себе обов'язок порізнити Ягайла з Жигмонтом, й за приєднання Волині до Польщі, повернути Свитригайлові велике, литовське князівство. Така комбінація не подобалася волинським станам й вони, лякаючись прилучення до Польщі, зумовились з Жигмонтом (1438 р.), щоби він перейняв Волинь під свою руку. Незручна політика Свитригайла привела його до повного осамітнення. Алеж і Жигмонтові не довелося довго втішатися користями з своєї перемоги над Свитригайлом.

Прихильники Свитригайла зумовились й убили Жигмонта, в саму вербну неділю 1440 р. На чолі змови стояли Іван та Олександр Чорторийські, зукраїнчені князі з литовської династії; вони усунули Жигмонта «за волею всіх панів і князів», як каже літопис. Серед мотивів замаху були й такі, що Жигмонт старався всіма способами винищити князів та панів, а опертися на

«людях простих». Поговорювали, що нібито він задумував скликати шляхту й бояр на сойм та тут їх і вирізати до ноги.

По правді, то Жигмонт ледви чи був таким прихильником «простого народу» й ворогом «панів і князів», за якого видавала його поговорка. Замах був ділом Свитригайла, що зараз таки прибув на Волинь, прийняв титул великого князя й почав заходитися над визнанням його з боку Польщі. Але литовські вельможі, що ніяк не погоджувалися на зріст впливів у державі української й білоруської шляхти, обрали собі великим князем молодшого Ягайлового сина Казимира. Свитригайла так і залишили доживати віку на Волині.

Волині

Київщину

Ще за життя Свитригайла вернула Волинь на становище литовської провінції, що нею правили намісники. Так само по смерті Семена Олельковича (1470) не захотіли литовські вельможі віддати Київщини його наслідникам. Казимир дав рідні Семена Олельковича случьке князівство на Білоруси, а в Київ післав намісником воєводу Мартина Гаштовта. Кияни протестували, а навіть пробували боронитися від того оружною рукою, але Литва вислала на Київ військо й силою осадила Гаштовта на київському намісництві. Обурення з такого повороту справ було велике й Україна почала готуватися до чергового повстання. Скрізь по Україні пішла агітація, мовляв Литва що колись платила Україні дань віниками, тепер коверзує славою й повагою матері українських городів — Києва. На чолі повстання станув брат Семена Олельковича Михайло. Він зорганізував свояків та українських вельмож, зговорився з молдавським воєводою Стефаном і московським великим князем Іваном, щоби при їхній допомозі захопити великокняжий, литовський престіл. На нещастя змову викрито вже в 1481 р. й скомпромітовані в ній люди мусіли ховатися, або тікати з краю. Михайло Олелькович і його свояк князь Іван Гольшанський станули перед литовсько-польським судом, що закинув їм заговор на життя великого князя Казимира і засудив обох на смерть.

Приєднання Сіверщини до Москви

Поки Литва жила українською культурою, респектувала православну віру й свої закони спірала на українських зразках, український елемент уважав себе коли не пануючим, то рівнорядним з литовським. Колиж Польща почала чимраз глибше вrostати в культуру, побут і державний устрій Литви, становище українського й білоруського елементу було загрожене. Найвиразніше й найбільш болюче позначилася та переміна в ділянці віри. В тій теж ділянці прийшло до найгрізніших конфліктів.

Яна Ольбрахта

Олександра

На самому вступі свого володіння в Литві мусів Олександр п'їти назустріч литовським вельможам і поширити права їхньої ради та підкреслити незалежність Литви від Польщі. Рівночасно мусів встрягти у війну з Москвою, що прийняла під свою владу низку дрібних князівств північної Чернигівщини й виступила проти Литви, в союзі з татарським ханом Менглі-Гіреєм.

Війна закінчилася на початку 1494 р. залишенням спірних князівств при Московщині й подружжям Олександра з дочкою московського князя Івана III, але це не поправило московсько-литовських взаємин. Олександр, хоч і мав жінку православної, почав насильно заводити латинство, чим визвав нову філію переходу українсько-білоруських князівств під Москву. В 1500 р. перейшла туди майже ціла Чернигівщина, а московський князь не полінувався використати нагоди, мовляв, він «стоятиме за християнство, скільки Бог поможе». Пішов походом на Сіверщину й прилучив до Московщини ті князівства, що ще вагалися. Рівночасно погрозив Литві відібранням решти земель «грецької віри». Смерть Яна Ольбрахта (1501) промостила Олександрові шлях до польської корони, що й привело до нової польсько-литовської, персональної унії. Навчені досвідом поляки, постаралися закріпити її формально. З нагоди коронації Олександра, проголошено в Петрикові акт нової злуки Литви з Польщею в одно неподільне тіло з тим, що кожночасний польський король буде й великим, литовським князем. Тісна литовсько-польська злука привела до нової нагінки на українсько-білоруський елемент та православну церкву у Великому Литовському Князівстві. Це не обійшлося без реакції.

Первочини й зріст московського «государства»

Заломання великодержавної політики Києва, спричинене внутрішніми міжусобицями й припечатане монгольським розгромом у половині XIII ст., об'легчило розвиток і скріплення північних князівств колишньої Київської Держави. Ростов, Суздаль, Володимир над Клязмою й нарешті Москва, стають осередками державно-творчих змагань, що лягли в основу пізнішого, московського царату.

Іван I Калита

Дмитро Донський

Витовт

Василя I Дмитрієвича

Василем II Темним

Іван III

Кримський ханат

татарської держави

Усбека

Витовтові

Дмитра

Кримська Орда

Хаджі-Гірей

Менглі-Гірей

Її місце зайняли три самостійні орди — Казанська, Астраханська й Кримська. Перші дві недовго раділи своєю самостійністю. В 1552 р. піддається московському князеві Іванові IV Казань, а в 1556 р. Астрахань, і тільки татарський Крим могутніє та на цілі століття стає зморою України. Помагає йому в цьому «самодержець всея Руси» в Москві й нова східно-європейська потуга — Туреччина.

Турки

турків-османів

Хаджі-Гіреєм

Тепер то Кримська Орда, узалежнена від Туреччини, але оперта на її світову могутність, стає кількасотлітньою загрозою України.

В 1480 р. пустошить Менглі-Гірей Поділля. В 1482 р. руйнує Київ, а золоту чашу й дискос з Софійської катедри, посилає... московському князеві. В 1485-1487 рр. знову горить і отікає кровю Поділля, а по ньому Київщина (1488-1489), Волинь і Холмщина (1490). Далі уже що року, а то й кілька разів на рік впадають татарські загони на Україну — від Карпат по Нарву й Десну, нищать, палять, граблять, мордують і тисячі ясиру виводять з нашого краю. В 1480 р. починається в нас оте — окроплене сльозами, полите кровю й оспіване в героїських думках і невірницьких піснях, жахливе татарське лихоліття...

Повстання Глинського

Зимою 1508 р. знялося останнє з повстань аристократичної верхівки «руського» живла у Великому Литовському Князівстві. Героєм руху був князь Михайло Львович з Глинська над р. Ворсклою, в Переяславщині. Молодим виїхав він закордон на науку. Довший час пробув на дворі цісаря Максиміліяна, а потім саксонського курфюрста Альбрехта. З військом курфюрста побував Глинський у Фризії, а крім цього проїхав Італію та Еспанію. Як знавець західно-європейського, воєнного мистецтва й дипломатії того часу, вернув Глинський на двір великого князя Олександра, та вже в 1500 р. став маршалом двора; користаючи з своїх впливів, почав протегувати свояків та українську й білоруську шляхту, що бачить у ньому мужа провидіння в своїй скруті та пониженню від литовського, окатоличеного панства. Колиж великий князь захворів і вмер, зависники кар'єри Глинського пустили чутку, начебто він отруїв Олександра, щоби самому стати великим князем. Повірив у цю сплетню наслідник Олександра Жигмонт; він відібрав Глинському маршалківство й цілу низку земель, що він їх тримав у державі, а разом з тим почав відбирати землі й уряди його своякам. Даремне Глинський домагався суду, даремне викликав зависників на двобої; не помогли вставлення за ним у Жигмонта татарського хана Менглі-Гірея й угорського короля Володислава. Обурений несправедливістю великого князя й нікчемністю своїх ворогів, Глинський поїхав у свої турівські маєтності й тут, увійшовши в порозуміння з Москвою й Кримом, почав організувати повстання.

З тогочасної переписки великого, московського князя довідуємося, що в червні 1507 р. прислав до нього, «бити чолом», Глинський, а багато князів та людей «грецької віри», просило оборони перед насиллям латинників. Мотив оборони «грецької віри» підіймав Глинський і на потайних сходинах та нарадах своїх однодумців. В Новгородку «зібравши багато людей», переконував їх Глинський, що на найблизшому соймі в Вильні, будуть українців і білорусинів силоміць перехрещувати на латинство, а непослушних карати смертю.

Загальне негодування на литовсько-польську політику й агітація Глинського, зробили своє. В лютому 1508 р. почалося повстання української й білоруської шляхти, з походу на Мозир, що піддався Глинському без бою. Місцеве населення, як оповідає хроніст Валєвський,

віддавало Глинському «божеські почести, наче володареві; православне духовенство й монахи вийшли йому назустріч, з святощами». З черги пішов Глинський на Слуцьк і Минск, але здобути їхніх замків йому не вдалося. Його сили вистарчали на покорення кількох поменчих міст Білої Руси. Рівночасно брат Глинського, новгородський староста Василь, оперував на Київщині, де обляг Житомир і Овруч. Він, по словам хроніста Стрийковського, «намовляв українську шляхту й бояр, добровільно приступати до повстання, щоби, при божій помочі, відібрати велике князівство з рук Литви й вернути Україні, як передтим бувало споконвіку, та відновити Київську Державу». Тими обіцянками підняв він чимало шляхти на повстання й привів до присяги на вірність князеві Михайлові Глинському.

Але сили повстанців були заслабі для більших воєнних успіхів. Крім цього, великий московський князь, що спочував повстанню, бо сподівався спекти собі печеню при вогні революції, підпомагав Глинського доволі слабо й нерішуче. Диверзія московських військ, в напрямі Смоленська й Полоцька, не відповідала воєнним плянам Глинського, а татарський хан Менглі-Гірей крутив; хоч і готувався до походу на Україну, але готов був помагати тій з обох сторін, що... братиме верх.

Весною 1508 р. рушив проти Глинського великий князь Жигмонт з 5000 кінноти й двірським полком. В Новгородку приєдналося до нього литовське військо, під проводом гетьмана Константина Острожського й це вирішило долю повстання. По кількох невдачах, Глинський відступив за Дніпро, а відтак подався в Москву; за ним пішли скомпромітовані в повстанню його свояки та однодумці — Друцькі, Одинцевичі, Жижемські, Козловські, Дрожжі й інші.

В жовтні 1508 р. уложила Литва «вічну згоду» з Московією й почала нагінку на учасників повстання. Тодіто попала під арешт ціла низка українсько-білоруських вельмож, як новгородський воєвода Ольбрахт Гаштовт, великокняжий конюший Мартин Хребтович, маршал Олександр Ходкевич та інші.

«Вічна згода» Москви з Литвою не потривала довго. Вже в 1511 р. почалася, з намови Глинського, велика московсько-литовська війна; а хоч в 1514 р. князь Константин Острожський розгромив московське військо над Оршею, то Москва зайняла й успіла вдержати Смоленськ, що його великий московський князь Василь обіцяв віддати Глинському.

Князь Василь не дотримав слова і Глинський почав переговори з Жигмонтом. Конспірація виявилася, Глинського арештували й засудили на смерть, але подружжя великого князя Василя з братаницею Глинського, врятувало йому життя... Колиж великий князь Василь помер (1530 р.) Глинський, при боці своєї братаниці-регентки, добився найбільш впливового становища в Московщині. Але тут повторилося те саме, що підняло його на повстання проти Литви й примусило шукати захисту в Московщині. Зависники закинули йому, що він... отруїв великого князя Василя (як колись литовського, великого князя Олександра). Наклеп зробив своє. Глинського арештували, а по кількох тижнях він таки й помер у тюрмі (15 вересня 1534 р.).

Повстанчий зрив, викликаний Глинським, заломився без успіхів, як останнє зусилля української й білоруської, аристократичної верхівки до відзискання належного їй становища в Великому Литовському Князівстві. А хоч у Глинського була на устах справа «грецької віри», а може й снилася йому корона Київської Держави, то сили, що він ними орудував,

були заслабі, не тільки своєю чисельністю. Українська родова аристократія почала вже примирюватися з положенням. Хто з неї не вспів іще переіменити прадідної віри й національності, був на дорозі в той бік, а навіть такі оборонці віри й національності, як князь Константан Острожський, були переконаними литовсько-польськими патріотами. Вони то й перешили перемогу, над повстанням Глинського, в бік литовсько-польської держави. «Українську національну справу, в польсько-литовській державі, мали двигнути нові суспільні елементи. Але тоді, коли догоряла українська, аристократична фронда, про них ще не було й передчуття» (М. Грушівський).

Доля Галичини

Москву

Молдавії

Степана Великого

Покуття

Повстання Мухи

Муха

Наскільки ситуація, викликана повстанчим зривом Мухи, була грізна, свідчить факт, що король не тільки скликав усю шляхту в похід, але попросив помочі в прусаків. Видно, що повстання обняло велику територію, а його сили були куди більші, як це їх означує перемиський біскуп. По йогож таки словам, небезпека, що загрозила Польщі з боку Мухи, була усунута «більше божою, аніж людською поміччю». Муха перейшов Дністер і станув під Рогатином, але, мабуть, ішов незабезпеченим маршем. Тут його перестріло польське військо й розбило. Багато повстанців лягло в бою, багато потонуло в Дністрі, решта розбіглася, а сам Муха ледви з душею втік до Молдавії.

Тенденційні, тогочасні чутки оповідали, нібито молдавський воєвода Степан прийняв собі на службу українця, іменем Муху, чоловіка до зброї й бою завзятого й він, при допомозі татар, попусто-шив цілу Галичину й Поділля, забираючи відтіля рік-річно багато добра так, що воєвода міг платити ним дань татарам...

Тим, що поширювали такі чутки про Муху, залежало на підірванню його симпатій в населення, представляючи його як молдавського наємника й татарського спільника. В дійсності, силою Мухи були ватаги селянських повстанців, що може й організувалися на Волощині, але збігалися туди, з Галичини, зпід руки своїх, чим далі тим більше безоглядних панів-дідичів.

По рогатинському розгромі Муха не зник з овиду. Він далі гуртував повстанців і трівожив Покуття, але звела його зі світу... жінка. Зрадлива любовниця, видала його в руки поляків, що посадили його в краківську тюрму; там він і помер.

турецького

Молдавсько-польські війни

В 1497 р. розгромили молдавани велитенське військо польського короля Яна Ольбрахта, в буковинських лісах, а рік згодом молдавський воєвода Степан, станув під мурами Львова. Він то, власною рукою, висадив у повітря галицьку браму Львова й, не могучи здобути міста, попустошив його оба передмістя, галицьке і краківське. В 1509 р. станув під Львовом син Степана — Богдан. Разом з ним було багато української шляхти і селян, що по невдачі виправи, мусіли емігрувати на Молдавщину. Сили молдавських воєводів виявилися заслабі, щоби підтримати визвольні змагання галицького громадянства...

Люблинська унія

Від часу першої, польсько-литовської умови в Креві (1385), Польща спрямувала всі свої сили й заходи на те, щоби підчинити собі велитенські простори Великого Литовського Князівства. Вона не переставала думати про об'єднання з собою Литви «в одно тіло, один народ, одну націю». А хоч литовські вельможі були проти унії, лякаючись утрати своїх привілеїв і державно-правної окремішності Литви, хоча проти унії з католицькою Польщею змагало всіми силами українське й білоруське панство, Польща не спочила, поки не досягла свого. Сталося це на многоважному соймі польсько-литовських «станів» у Люблині, в 1569 р.

Жигмонт I

Жигмонт Август

Литовські можновладці бачили добре, що державна незалежність Литви загрожена, й устами князя Радивиля (1564) висловлювали переконання, що литовській самостійності погрожує, з боку Польщі, така сама небезпека, як з боку Москви. Ріжниця тільки в засобах її приборкання. Москва змагає до цього силою, Польща «лестю».

Сеймові розмови над унією почалися, зразу, з обоїльного глузування. Коли поляки запрезентували литовським магнатам давні, унійні умови, литовці пробували їх злегковажити, мовляв, «пролежали вони довго по скринях, тай потухли»... Поляки теж не дуже настоювали на важности «потухлих» документів, зате рішили вже раз добити торгу й зробити польсько-литовську унію дійсною. Литовські пани перестали глузувати й побачивши, що не зможуть протиставитися полякам ані волі короля, покинули сойм. Використали це прихильники унії й почали працю без участі литовських магнатів.

Волині

Підляшша

Литовсько-Українська Держава

Литовські магнати слухали польських «аргументів» і дивилися на анексію українських земель ледви не мовчки. Проти них була перевага Польщі, поваги короля й опінія дрібної шляхти українських земель.

Подібно як шляхта давно вже «інкорпорованої» Галичини, вона бачила ідеал в повному зрівнанні українських земель з польськими під оглядом права, устрою й суспільних умов життя. Правно-політичних і суспільних окремішностей, що залишилися в Галичині, як спадщина по Українській Державности, тамошня шляхта, без огляду на віру й національність, не доцінювала. Сама вона домагалася й добилася переведення інституцій «руського права» на польське й німецьке (1434); тому то так легко пішла Польщі справа з прилученням Волині й Підляшша, а відтак Поділля й Київщини. Представники східньо-

українських земель самі заявили охоту бути разом з західньо-українськими землями під Польщею... «В тодішній, політичній ситуації, була певна користь у тому, що всі майже українські землі опинилися в одних політичних, господарських і культурних умовах життя. Був це, від часів Романа й Данила, дальший етап у витворюванні української, національно-політичної індивідуальності, що, не вважаючи на тяжкі обставини й великі небезпеки, поклав основу новій добі в історії України». (С. Томашівський).

польсько-литовської унії в Люблині

Річпосполиту

межу

Такто люблинський сойм, що на ньому зєдинено остаточно Литву з Польщею, позначився рівночасно актом (незалежної від унії) «інкорпорації» українських земель до Польщі. По Рюриковичах і Гедиміновичах, перейняла тепер місію «збирання українських земель» — Польща.

Устрій і побут українських земель під Литвою

Люблинська унія, попереджена анектуванням ледви не всіх, українських земель Польщею, була смертним ударом для дальшого життя й розвитку державно-політичного організму, що офіційно називався Великим Литовським Князівством, а на ділі був Литовсько-Українською Державою.

Литовською була ця держава більше по формі, аніж по суті. Створювала цю форму литовська династія, але її зміст був український, а почасти білоруський; українські й білоруські землі придавлювали литовські своїми велетенськими просторами таксамо, як українсько-білоруська культура покрила собою литовський, культурний недорозвій. Об'єднання українських і білоруських земель під литовською династією не було актом заборчого насильства. Навпаки, нащадки Гедиміна, вважаючи себе правними спадкоємцями Рюриковичів, ішли на Україну, як її визвольники зпід татарського ярма й усмирители анархії, що виникла з княжих міжусобиць та боярських «крамол». Такими вважали вони себе самі й за таких уходили в опінії громадянства, зацікавленого політичними справами.

устрій

Стани

Суспільні кляси

стани

На самому вершку громадянства, поблизу великокняжої влади, станули пани-аристократи (вельможі, магнати), нащадки з старих князівських родів. Вони замкнулися в своєму, невеликому крузі й, спіраючись на родовій традиції та велитенських маєтностях і привілеях, скупчили в своїх руках найвисші військові й адміністраційні уряди й титули. Особливим привілеєм аристократії було право виставляти власні, військові відділи під власними, гербовими хоругвами. Вісім селянських дворів («служб») виставляло одного їздця й по скількості тих їздців можна було обчислити скількість загосподарених маєтностей поодиноких вельмож. По перепису з 1528 р. князі Слуцькі виставляли відділ в 433 коні, Острожські 426, Радивили 628, Сапіги 153, Вишневецькі 98 і т. д. Уряди — гетьманів,

канцлерів, сеймових маршалів, підскарбіїв, воєводів, каштелянів, старостів, не виходили з рук аристократії, що більше, утримувалися в поодиноких родах, своєрідним правом наслідства. В привілеях, що їх забезпечили собі вельможі, грамотами з 1492 і 1506 рр. було сказано, що вони, вільні від судів провінціальної адміністрації, відповідали тільки перед судом великого князя або Панів-Ради, перед який треба їх було кликати на цілих чотири тижні до речинця розправи. Все те давало аристократії безспірну перевагу над іншими станами й залишало широке поле для зловживань.

Найбільше княжих і боярських родів загіздилося на Волині. Острожські, Сангушки, Чорторійські, Збаражські, Вишневецькі, Любецькі, Ружинські, Добровицькі, оце були ті магнатські роди, що виводили свою генеалогію від Рюриковичів тоді, як Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські й інші виводилися з українських та білоруських бояр. На перших порах литовсько-української федерації, вони грали першу скрипку в політиці, згодом витиснули їх з передових становищ, окатоличені, литовські магнати, поки вони самі не роздумалися й не... зрадили предківської віри й нації. Всежтаки деякі з них, як Острожські, Сапіги, Сангушки, Ходкевичі, заслужилися для української культури, напередодні нашого культурно-національного відродження XVI—XVII сторіч.

шляхотський

Подібно, як магнати, виставляли шляхтичі-дідичі по одному їздцеві з кожних 8 дворів своїх маєтностей й самі ставилися під хоругвою свого повіту. Крім шляхти-дідичів, що нерідко рівнялися своїми «фортунами» (маєтками) з магнатами, була ще вбога, загородна («околична») шляхта, що не маючи з чого поповнити військових рядів, була обтяжена деякими повинностями, що їх не знала посідаюча шляхта (служба на замку, погранична сторожа, пошта й т. п.). Ця шляхта, жила по селах й там остаточно «хлопіла», хоч і задержувала особисту свободу, або примазувалася до шляхти-багатіїв та магнатів і на їхніх дворах шукала собі прожитку й кар'єри в т. зв. «рукодайній» службі. Вона голосувала за своїми хлібодавцями на соймках і соймах, або вибивалася в їх військових відділах. Особиста свобода й можливість вибитися наверх, витворила в тій верстві характеристичну самопевність, мовляв, «шляхтич на загороді, рівний воєводі»...

міщанство

магдебурського

Де далі тих автономічних, міських громад стая більше, а під литовською владою, міста з магдебурським устроєм стають правилом. Міста, наділені магдебурським правом, були ніби державами в державі. Вони дбали про безпеченство міста, для чого будували довкола нього укріплення й удержували власну, військову залогу для оборони. Міська рада, з бурмістром на чолі, завідувала фінансами міста тоді, як війт з лавниками сповняли суддівські функції. Все населення міст було поділене на цехові корпорації, що дбали про рівень торгівлі, промислу й ремесла, та боронилися перед незорганізованою конкуренцією, т. зв. «партацтвом».

Правда, упривілеювання шляхти, що не платила ані податків, ані мита, до цьогож заспокоювала своє запотребування в товарах на власну руку, а для своїх потреб удержувала власних ремісників, дуже шкодило містам і не давало їм розвинутися. Всеж таки

міська автономія створила зконсолідований міщанський стан, що в XVI ст. доходить до великої, матеріальної сили та ставить чоло не тільки внутрішнім, але й зовнішнім ворогам. Тількиж магдебурське право, признаване містам на українських землях, мало в собі цілу низку клявзуль, що не допускали рівноправности для некатолицького міщанства. Терпіли на цьому православні українці, що всю свою енергію спрямовують на боротьбу з тими, ворожими для себе клявзулями. Покищо панами .положення, по українських містах, були німецькі та польські кольоністи, підпомагані вірменськими та жидівськими зайдами.

селянство

тяглих

промисловців

слуги путні

Зразу селянство було вільне, а його повинности в роботизні й чиншах були, розмірно, невеликі. Проти збільшення повинностей й обмеження свободи рухів, воно протестувало, а навіть, з успіхом, бунтувалося. Де далі селянські повинности росли, а з ними росла й селянська неволя. Одним з перших ступнів закріпощення селянства й привязання його до землі, була «Устава на волоки» з 1557 р. По перемірненню скількості землі в селянському користуванню й заведенню т. зв. «волоки», (19 і пів десятини) як підставової міри господарств (служб, дворищ, хуторів, димів, як їх в різних місцях і різними часами називали) «устава» піддавала селянство під догляд адміністрації, ослаблювала вагу сільської громади й окреслювала панщизняні повинности. Покищо праця для пана не повинна була переступати двох днів, але ті два дні були вже справжньою неволею.

піддані

Підпорядкування селянства волі панів-землевласників, припинило його внутрішню, громадську організацію, як політичного чинника. Державою правив великий князь, при співучасті Панів-Ради й шляхти. Міщанство жило своїми інтересами внутрі міських мурів і магдебурського права, селянство, хоч і найчисленніше, мовчало, корилося й працювало. Очевидно до часу, поки не втратило терпцю...

Уряд

В міру того, як ускладнюються функції великого князя, як володаря, судді, адміністратора й начальника боєвої сили держави, повстають уряди — міністра фінансів, званого земським підскарбім, начальника державної канцелярії й міністра закордонних справ, тобто канцлера й міністра військових справ, тобто гетьмана. Зразу це уряди тільки виконавчі, з часом вони зискують на самостійности й ширині ініціятиви та відповідальности. Рівночасно громадяться на великокняжому дворі двірські урядовці, як маршал двора, підчаший, крайчий, стольник, мечник, двірський підскарбій і т. п. Всі ті уряди й функції були репрезентовані відповідними людьми на дворах українських князів, а тут вони тільки далі різничкувалися й оформлювали.

Пани-Рада

Панів-Ради

Сойм сойм

Право земський підкоморський городський замковий

Литовського Статуту

В основу цього кодексу лягла «Руська Правда» подібно, як українські правові установи прийнялися на землях Литовсько-Української Держави, на довго перед остаточним оформленням Литовського Статуту, на сеймі 1523 р.

Ухвалений тоді збірник законів, поділений на 13 розділів з 264 статтями, вирішував питання верховної влади, організації військового поготівля, шляхетських вольностей та судівництва. В 1554 р. обрано спеціальну комісію, що перевірила Статут і зреформувавши його в напрямі поширення шляхотських вольностей, добилася затвердження його поширеної й «поправленої» редакції в 1566 р. Тепер мав уже статут 14 глав і 366 статей. Нарешті на люблинському соймі, що перевів литовсько-польську унію, обрано нову комісію для перевірки й пристосування Литовського Статуту до норм польського законодавства. Ця третя з черги редакція Литовського Статуту, вміщала в собі багато законів, що йшли в розріз з Люблинською унією і різко відмежовувала Литву від Польщі, була затверджена щойно в 1588 р. польським королем Жигмонтом III.

Статут проголошено тоді друком у Вильні й з того часу стався він кодексом законів, що обов'язували не тільки на землях Великого Литовського Князівства, але й на тих українських землях, що їх анексувала собі Польща на Люблинському соймі. Що більше, він пережив Литовське Князівство й саму польсько-литовську унію. Він був підставою українського законодавства в добу Гетьманщини, а на Лівобережжю втримався аж до перших десятиліть XIX ст. Ще в 1819 р. друкували в нас Литовський Статут, як збірник обов'язуючих законів.

копні суди

Для боротьби зі злочинними елементами, єдналося населення певної української території в союз. У випадку розкриття якогось злочину чи зловживання й приловлення винувника на території союзу, скликувано «копу» або віче, куди входили всі правоздатні особи округи. Починалося слідство з т. зв. «гарячої копи», тобто людей найблизших до місця злочину, після чого збиралася вже «велика копа», для відбуття суду над винувником. Присуд виносили усно, або закріплювали його на письмі, а все те проходило в дуже урочистій формі, при задержанні доволі складного церемоніялу. Під компетенцію «копи» підпадали майже всі цивільні й карні справи, а затвердження присуду, як і апеляція від нього, належала вже до державного, городського суду. Найінтензивніше працювали «копні» суди в XVI ст., але вдержалися вони до XVIII ст. й були наявним доказом животности староукраїнського права й судової практики, закріпленої ще статтями «Руської Правди».

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРЕХОДОВОЇ ДОБИ

Чотири століття державної незалежності підняли українську культуру на високий рівень, не тільки в цілій Словянщині, але й у порівнанні з культурою тогочасної, західної Європи. Українське право, устрій, побут, література й образотворче мистецтво, хоч і творилися в тяжких умовах внутрішніх міжусобиць та безупинної боротьби з варварством степу, витворили такий запас цінностей, що його вистало не тільки на заспокоєння власних потреб, у добу нашого національно-державного занепаду, але й на обділення ним переможних сусідів. Середньовічна Москва, Литва а навіть Польща дуже довго черпали з резервуарів старої української культури.

Література

літературна мова

На ґрунті литовсько-української федерації проходить українська літературна мова процес свого дальшого розвою; отрясаючись від церковно-словянської мертвеччини, приймає в себе чимраз більше елементів народньої, розговірної мови, вслід за чим іде чимраз різкіше її відокремлення від московської. Національний тип українця, що почав кристалізуватися в умовах культурно-політичного життя Галицько-Володимирської Держави, досягає тепер свого остаточного оформлення. Де далі пропасть поміж українцем і москалем ширшає, поки розбіжність культурних інтересів та світогляду, не ставить їх проти себе, як непримирних ворогів дарма, що об'єднує їх ще «східня віра» й почуття кровного споріднення.

Судебником

Литовського Статуту

Зразу користувалася Україна під Литвою й Польщею літературним надбанням попередніх століть, але згодом почала пристосовувати до своїх духових потреб літературні зразки тогочасного Заходу. Відтіля прийшли до нас ті лицарські повісти й романи, як ось «Книга про Тавдала лицаря», «Про славного лицаря Трістана», «Римська бувальщина» або «Вірні історії коротко зібрані з римських та інших авторів». Дорогою з Європи через південно-словянські землі, Чехію та Польщу доходили до нас такі твори, як «Велике зеркало», «Про трьох королів», «Про сімох мудрців», «Петро-золоті ключі», «Факції або польські «жарти», а навіть дещо з Боккачієвого «Декамерона» («Весела повість про купця, що заложився з приятелем за чесність своєї жінки»), та французьких байок і оповідань. В уривках дійшла до нас середньовічна енциклопедія («Люцідарій») та це і те зі скромної скарбниці середньовічної науки й філософії. Було цього небагато по кількості, не імпонувало воно й своїм добром та якістю. Як колись заспокоювало воно потребу «книжного почитання», і не викликало оригінальної, інтензивної творчості. Під тим оглядом «литовську» добу нашої історії слід уважати прогалиною, антрактом перед новим вибухом творчих сил, викликаних потребами самооборони й боротьби за політичне існування, що їх викликала анексія України Польщею й клявзулі люблинської унії.

Церковне будівництво

готицизму

візантійсько-романських

Атоні

Молдавії

еклектичний стиль

переходовість

святоюрська церква

Онуфрівська церква в Лаврові

готицькі

Перший з дослідників лаврівської церкви, архітект К. Мокловський висловив переконання, що «всі ті стилеві елементи належать до одної доби, переходової поміж романщиною й готикою, що мов вишивки західньо-європейської культури, перетикають візантійську канву». В лаврівській церкві бачить він «документ культурних впливів на Галицьку Україну, що йшла з Німеччини, Угорщини й Шлеська, з заходу, та Візантії й Києва, зі сходу».

атонських

Богородична церква в Рогатині

Покровська церква в Сутківцях

Двометрова грубість стін й ціла конструкція церкви говорять про те, що крім богослужебного, мала вона ще й оборонне призначення. Над кожним із рамен плянового хреста підіймається полукругла башта, завінчана широким, зубчастим карнізом і стіжковим перекриттям з ліхтарнею й маківкою зверху. Західна (чолова) башта мала колись прекрасну, деревляну надбудову (з XVIII ст.) типову для українських деревляних дзвіниць.

Середуща, прямокутна нава була перекрита двохспадною кривлею, з характеристичними, для готицького будівництва, зубчатими фронтонами.

Сутківська церква — двоповерха. Приземелля з круглими, твердинними вікнами і амбураами, перекрите складною системою жолобових і гостролуких склепінь, з готицькими нервюрами і замками; вони вистрілюють з масивного ПІЛЬОГУ посередині центральної нави. Верхній поверх церкви-твердині має цілу систему стрільниць-амбазур. Стіни церкви збудовані з ломаного вапняка, залитого своєрідним цементом, склепіння з цегли. Цілість, зі своїм доосередним заложенням, має характер замкового будівництва. «Загальна концепція цілої будови, простірний розподіл мас, конструкції та склепіння, перекриття, окремі архітектурні форми та деякі деталі, цілком ясно говорять, що тут маємо до діла з готикою» (В. Січинський). Візантійським залишився тут тільки поземий плян.

Зимному

Дермані

Кодні

Вишнівці

Риботицькій Посаді

замковому

Луцьку

Києві

Лубнях

замок Любарта в Луцьку

З інших замкових будівель згадаємо румовища замків в Острозі, Крем'янці, Дубні, Кам'янці Подільському, Галичі та мури старого Львова.

Різьба

триптих Богородиці-Оранти

ікона св. Софії

св. Михайла з драконом

відливництва

Любартівський дзвін

Дубні

Малярство

Кирилівської церкви в Києві

Лаврові

Львові

Українське мистецтво на польських землях

Візантійсько-українська культура на польських землях, що з такою силою розцвіла за Ягайла та його наслідників, мала вже тут свою традицію і вироблену славу. Найстарші польські костели, будувалися, різьбили й розмалювали «грецьким способом»; на монетах Болеслава Хороброго стрічаємо зображення храму в візантійському стилі. «Формою й звичаєм греків» були збудовані костели в Тиньцу, Сецехові, на Лисій Горі, Плоцьку, в Кракові (св. Андрія) та інші. Візантійсько-романська архітектура була пануючою в Польщі до XIII ст. Творцями тої архітектури були українські майстри, що в XV ст., як малярі, святкують на польських землях справжні тріумфи. «Україна, що мала у візантійському цісарстві зразки з першої руки, в мистецькій творчості випередила Польщу і вже в XI ст. могла виказатися не тільки творами письменства, але також монументальними, мозаїчними й малярськими творами. В пізніших сторіччях вплив українського мистецтва відбився особливо в станковому малярстві й то не тільки на українсько-польському пограниччю, але навіть в обсязі корінно-польських земель» — пише дослідник польського малярства проф. В. Подляха. Про перевагу української мистецької культури в тих часах над польською, пишуть і інші польські дослідники, з виїмковою однозгідністю.

вроцлавського

По словам польського хроніста Длугоша «грецьким», тобто візантійсько-українським способом і напевне українськими руками побудовано вже в XII ст. монастирський костел на Лисці й колегіантський у Вислиці, оба фундовані Болеславом Кривоустим. Той сам Длугош згадує в своїй історії, що одна з каплиць при катедрі на краківському Вавелі, фундована королем Казимиром у 1340 р., славилася своїми малюнками, що їх, на думку проф. Войцеховського, мусіли виконати українські малярі, бо тогочасні польські «вміли тільки

мазати стіни синкою й золотити звізди».

Ягайла

Польські хроністи вичисляють роботи українських малярів у костелах на Лисці, в Кракові, Вислиці, Сандомирі, Люблині й Гнезні. Длугош пише, що з доручення Ягайла, розмалювали українські малярі головну наву костела на Лисці. Крім цього знайдено рахунки Ягайловрго скарбника, Гінчки з Пшеманкова, що їх поодинокі позиції прояснюють нам питання праці українських малярів на Ягайловому дворі.

Владика

вислицької

гнезнеській катедрі

марійської

Троїцької

Нових Троках

Отеє булиб відомости, що стверджують розвиток українського мистецтва на польських землях у часи Ягайла.

Гайля

малярські

Люблинський стінопис

З низки збережених, монументальних поліхромій, що ними мистці українського походження й культури обогатили в XV ст. мистецьку скарбницю Польщі, люблинський стінопис висовується на чолове місце. Він найраніший з відомих, гарно збережений, його українськість задокументована не тільки стилем, але й підписом автора, а перш за все, в цілому і подробицях, це пам'ятник високо-розвинутої малярської техніки й насправду оригінальної творчості. Вперше відкрито частину того стінопису ще в 1875 р. але цілість відслонено, відчищено й просліджеио щойно в 1917-1923 рр. підчас світової війни й безпосередньо по ній. Найраніше відкрито й опубліковано в копіях «вотивну ікону» в пресбітерії каплиці, що на ній бачимо Богородицю на престолі в окруженні духовних достойників, а перед нею короля Ягайла навколішках. Постаць Ягайла змальована тут з можливим, на ті часи, реалізмом, а його обличчя виявляє багато схожості з іншими, автентичними портретами цього короля. З черги відкрито дальші фрагменти стінопису, поки в 1917 р. не виявилось, що ними покрита вся каплиця зверху до низу, не виключаючи й центрального пільона, що підпирає систему готицьких склепінь каплиці. Перед очима щасливих відкривців розкрилася ціла низка картин-ілюстрацій з історії Нового Завіту, змальованих ніби за старими, візантійськими традиціями, але з свободою й творчим полетом, на який міг собі дозволити тільки першорядний мистець того часу. Документарною «метрикою» люблинського іконопису, є без сумніву кириличні написи поодиноких його сцен та постатей, що їх розшифрував проф. Огієнко — 14. Найважніший зпоміж них, всеж таки, той, що вміщений на правій стіні пресбітерії, під постатю благословляюче Христа. На жаль, з нього зберелось тільки шість, тай то знищених рядків. З того фрагменту довідуємося, що троїцку каплицю на люблинському замку розмалювано за «короля Ягайла, багатьох земель господаря» в 1418 році, «рукою Андрієвою»...

західньо-українському

Джотом півночі

Очевидно, виконуючи таку велику роботу, маляр Андрій користав з допомоги своїх челядників, чим і можна пояснити технічні недотягнення поодиноких частин стінопису. Але, в своїй цілості, люблинський стінопис це один великий крок вперед у історії розвитку українського малярства.

Сандомирські фрески

Сандомирської

краківському Вавелі

Краківський стінопис

Краківська поліхромія, найпізніша з черги. Вона стала в 1470 р. з доручення Казимира Ягайловича та його дружини Єлисавети. Відчищена й обновлена в 1904-1905 рр. проф. Макаревичем, виявляє вона вже гармонійну синтезу старих, візантійсько-українських традицій з подихами західньо-європейського готицького малярства. Як і в попередніх стінописах, тематика краківської поліхромії не виходить поза Новий Завіт. Нарізне розкинуті постаті старозавітних пророків, з розвинутими пергаминами в руках, це тільки натяки на те широке пристовування тем Старого Завіту, характеристичне в дальшому розвиткові українського, релігійного малярства.

Труднощі в розв'язці питання як розмістити поодинокі теми, які перед українськими малярами висовувала готицька структура каплиці, розв'язали вони в той спосіб, що призначені для візантійської бані й підбанників хори янголів, пророків та апостолів, розмістили вони по склепінних вітрилах, поміж нервюрами, а на стінах розкинули сцени, що в церквах східнього типу призначувалися для головної нави й пресбітерії.

На стінах і склепіннях Чеснохрестської каплиці вавельської катедрі зберіглося 43 картини з сценами євангельського тексту, від Благовіщення по Успення, а поміж картинами, на вільних місцях, розкинуті постаті святих, євангелистів та янголів.

Назагал, стилевий та іконографічний характер мальовил традиційний, але тут і там проглядають крізь нього елементи чужі для старого візантійсько-українського малярства. Певні відхили від старої, іконографічної традиції бачимо в Тайній Вечері; св. Дух у сцені Благовіщення, не спливає небесним промінням на Богородицю, але, подібно, як цей момент зображувало на Заході, над Богородицею зринає маленьке немовля, в сьайві. На голові рознятого Христа бачимо терновий вінок, а Богородиця не хилиться під тягарем надмірного болю. Скрізь уступає стара, візантійська монументальність, драматизмові подій, і анекдотизмові, в дослівному розумінню тексту Святого Письма.

руського

Мальовила Чеснохрестської каплиці, є покищо, найпізнішим, відомим дотепер пам'ятником українського, середньовічного мистецтва на польських землях. Але на них не кінчиться ані співпраця українських мистців при творенню польської культури, ані вплив українського мистецтва на польське.

«Не можна заперечити — говорить польський мистецтвознавець В. Подляха, — що поруч впливів, що з Польщі, або за її посередництвом проникають до українського іконопису, протягом XVI—XVII ст. відбувається рівночасно, в межах польських (етнографічних) земель замітний процес українізації (рутенізації) естетичних поглядів і мистецтва».

Станкове малярство

Куди скромніше, від стінопису XIV—XV ст. запрезентовані, по наших і чужих збірках та музеях, пам'ятники станкового малярства того часу.

Петрові Ратенському

З галицьких ікон найстарша запрестольна ікона Вовлочення, з Жипачева, мальована в 1406 р. черцем Венямином; позатим заслугує на увагу кілька «Деісусів», та іконостасних фрагментів з різних, галицьких областей. Характеристичне, що галицькі ікони куди консервативніші в своєму стилі від східньо-українських. Пояснює це не тільки провінціалізм місцевостей, що в них найдено іконописні пам'ятники, але й куди сильніший натиск латинства на «руську віру й націю». Реакція виявилася м. і. в строгому придержуванні традиції не тільки в Богослужбі, але й у релігійному мистецтві.

Петра Ратенського

Він походив знад ріки Рати на Волині (в нин. Равщині). Дванацятилітнім хлопцем постригся в черці у Володмирі Волинській й пройшовши всі ступні духовної єрархії, 1307 р. був поставлений митрополитом у Москві. Змалку «звик до іконописного мистецтва», як говорить про нього новгородський літопис, та присвячував йому весь вільний час. В приписуваних йому іконах (м. і. так зв. «Петрівська» ікона в Петропавлівському приділі, Успенської катедри в Москві) Петро Ратенський, доволі помітно відхилюється від ікон, приписуваних київо-печерському іконописцеві Олімпієві. І тут, як у цілому мистецтві України, переходнової доби «життя, силоміць вдирається в мистецьку творчість і підготовляє прихід нової доби відродження». (Д. Антонович).

Мініатура

Житіє Бориса й Гліба

Радивилівський

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Поляки і Польща

поляни

лехітів

Наймолодший син Болеслава III, Казимир Справедливий (1177— 1194), що йому вдалося на короткий час об'єднати щераз цілу Польщу під своєю рукою, здобув собі вплив на внутрішню й закордонну політику Галицько-Волинської Держави. Зате, за його влади, Ругію відвоювали данці, а переднє Помор'я німці.

З особливою силою позначилася в польській політиці тенденція напору на схід, при рівночасному ослабленню західньої границі, в XIII ст. Залишивши боротьбу з пруським поганством хрестоносному ордену, Польща починає чимраз інтензивніше вмішуватися у внутрішні справи Західньої України.

Князь удільного, мазовецького князівства, Конрад, закликає собі в допомогу хрестоносців й відступає їм Прусію, як область для їх територіяльно-політичної експансії. Хрестоносці використовують нагоду й укріпивши добутий край цілим рядом твердинь, поширюють межі німецької колонізації на схід. Дуже скоро німецька сила й організація стала загрозою для північно-західніх границь корінної Польщі. Німці, станувши сильною ногою на прибережжі Балтійського моря, на похід від устя Висли, відрізали Польщу від моря й примусили її шукати собі нових територій і нових шляхів комунікації з рештою світа.

Король Володислав Локетек (1306-1333) започаткував зв'язок Польщі з Литвою, подруживши свого сина Казимира, з дочкою великого литовського князя Гедиміна. Повернувши очі на схід, Локетек не використав своєї перемоги над хрестоносцями під Пловнями (1331), а його син Казимир (1333-1370), продовжуючи східню політику батька, зрікся формально й остаточно Шлеська та Помор'я. Смерть останнього з суверенів Галицько-Володимирської Держави (1340) дозволила Казимирові, завоювати Галичину й здобути вплив на політику Українсько-литовської Держави. В завойованій Галичині, старався Казимир скріпити силу західнього, католицького елемента, для чого вжив помочі папи в організації латинської церкви й німців у колонізації міст та скріпленню польської торгівлі й промислу. Весь час свого володіння думав Казимир про остаточну розраву з хрестоносцями, але до неї дійшло щойно за Ягайла (1386-1434), що як король Польщі й суверен прилученої до неї Литовсько-Української Держави, змірився з хрестоносним ордену в бою під Грунвальдом (1410).

Польсько-литовська перемога над хрестоносцями, невикористана як слід, всежтаки зломил віру в непереможність ордену й привела до миру в Торуні (1466). Орден відступив тоді Польщі територію на лівому й правому березі устя Висли, а Східня Прусія з Кенігсбергом, як столицею, піддалася в васальну залежність Польщі.

З черги, остаточне з'єднання Польщі з Литвою (1569), попереджене анексією українських земель Литовсько-Української Держави, поставило могутню польську імперію віч-навіч імперіалізму Москви й Туреччини, що нарівні з Польщею змагали до володіння над берегами Чорного Моря.

Скріплена остаточною перемогою над хрестоносцями й забезпечена від сходу Польща, пробувала поширити свою імперіалістичну політику на Чехію й Угорщину, але без тривких

успіхів. Вся її сила й майбутнє оперлися на південньому сході, на територіях колишньої Київської Держави. Замирившись з німцями, поляки мусіли вийти в конфлікт з найблищим сходом — Московщиною й Туреччиною, що мала все на свої послуги страшну Кримську Орду.

В такому складі сил на сході найшлася бездержавна Україна, що не забуваючи про традиції Великої Київської Держави, цілими століттями змагає відбороти свою незалежність.

Для цього вживає вона всіх засобів і шляхів, від революційних зривів, до використання політичних ускладнень, раз ураз шукаючи собі союзників, що для них незалежність України булаб основною програмою політичної рівноваги на європейському Сході. Тимто й пояснюються ті мінливі й нетривкі концепції української політики, що цілими століттями хитається поміж Польщею-Москвою й Туреччиною-Кримом. В тому крузі політичних ускладнень лягла вся суть і вся трагедія дальшої історії України...

Польсько-литовська унія, заключена 1569 р. в Любліні, попереджена приєднанням до Польщі тих українських земель, що, по розвалі Галицько-Володимирської Держави, ввійшли в звязок з Литвою, становить дуже важний етап польської експанзії на схід. За винятком Сіверщини, що, поволі й поневолі ввійшла в межі новоствореного Московського Царства, опинилася під Польщею вся Україна. До підбитої в XIV—XV ст. Галичини й Холмщини, приєдналася тепер Київщина з Задніпрів'ям, Волинь та Поділля; роз'єднані дотепер, польсько-литовським кордоном, вони знову об'єдналися, щоби, під польською владою, ділити спільну долю й недолю, зажити спільним, культурно-національним життям, спільним горем і спільними надіями на майбутнє.

Правда, до повного зрівнання західньо-українських земель зі східньо-українськими, не дійшло під Польщею ніколи. Два століття влади Польщі над Галичиною й Холмщиною, що попередили прилучення решти українських земель, не проминули безслідно. Ополячення «верхів» західньо-українського громадянства, кольонізація західньо-українських земель, а в першу чергу міст, неукраїнським елементом, закріпощення селянства, пішло тут скоршим ходом і сягло куди глибше, аніж те, в пізніших сторіччях, могло статися на східньо-українських землях. Польща опанувала Галичину й Холмщину в хвилину її найбільшого державно-політичного занепаду й не полінувалася використати цього в свою користь. А всежтаки, приєднання східньо-українських земель до Польщі мало свій благодатний вплив на західньо-українські землі, що без того, булиб може й зовсім пропали для майбутнього, державотворчого життя цілої України,

Так звані «Червенські Города», тобто західня частина пізнішої Галичини й Холмщини, були, здавен давніх, ласим куском для польського займанництва. Вже Володимир Великий мусів, збройною рукою, привертати їх до складу Київської Держави, а син його Ярослав-Мудрий теж мусів їх обороняти перед польським заливом, що по різних перипетіях, мирних та ворожих, остаточно перемиг у половині XIV ст.

єдлиньський привілей

адміністративний поділ

Руськ

Подільське

Белзьке

соймики

Нарівні з загалом польської шляхти, галицька, шляхта була звільнена від усяких тягарів (як співпраця при будові замків) і податків (за винятком «ланового», по два гроші від лану); вона була зобов'язана до воєнної служби тільки в обороні держави, а вільна від походів поза її кордони. Маючи такі великі права, а майже жадних обов'язків, шляхта зросла в силу й багатство, здобуті кривдою інших суспільних верств, тобто міщанства, а головно, цілком обезправленого селянства. Правда, поміж шляхтою і селянством існувала ще посередня верства, це «загородна» або «ходачкова» шляхта. Вона жила більшими гніздами малоземельних хліборобів на панських, шляхетських і королівських землях, за що була обтяжена певними повинностями в користь землевласників. Вона то, рекрутуючись з колишнього українського боярства, позбавленого своїх привілеїв і маєтностей, відсунута на сірий кінець суспільно-громадського життя, дуже довго притримувалася предківської віри й національності тоді, як повноправна українська шляхта дуже скоро цілком ополячилася. Зрівнана з польською шляхтою в правах, вона старалася дорівнати їй звичаями, мовою й культурою. Вже в XVI ст. гине слід по українських, боярських родах, а й дрібна шляхта, що притримувалася своєї національності, належить до винятків. Українська шляхта Холмщини й Підляшша, ополячилася куди швидше, ніж галицька.

міщанства

селянства

Брацлавське

Київське

Волинське

трибунал

Кольонізація

Волинь

Київщина

Переяславщина

Становище української церкви

Україна перейняла християнство з Царгороду. Царгородському патріархатові підлягала митрополія «всеї Руси» в Києві. Царгород використовував своє становище в той спосіб, що накидав Україні митрополитів неукраїнського; переважно грецького походження, а це мало свій вплив не тільки на церковні, але й політичні справи України. Змагання князів Ярослава Мудрого, Ізяслава Мстиславича та Данила Романовича, до звільнення київської митрополії від царгородських ставлеників, були замало енергійні й несистематичні. Тимто, аж до упадку Української Держави, київська митрополія не переставала бути політичною амбасадом Царгороду на Україні. Рівночасно з занепадом Київа й першою татарською навалою, київська митрополія тратить свою повагу й виконавчу силу. Вже, поставлений королем Данилом, київський митрополит, поглядає тужним оком на Суздальщину, більше всього цікавиться північно-руськими єпархіями й тут, на Суздальщині, вмірає (1281 р.). Його

слідами йде його наслідник грек Максим, що в 1299 р. таки переноситься до суздальського Володимира над Клязмою й резидує тут, не кидаючи титулу «київського» митрополита. У відповідь на це створено українську митрополію в Галичі (1303), але по смерті першого галицького митрополита Ніфонта, його наслідник Петро Ратенський, як «митрополит всеї Руси» перенісся до Москви. Замість нього обрано галицьким митрополитом грека Теогноста, але і цей не задоволівся галицькою митрополією, а обєднавши в, своїх руках київську й московську, теж потягся на північ. В 1347 р. уже по розвалі Галицько-Володимирської Держави, Москва добилася формального скасування галицької митрополії. В 1371 р. відновив її польський король Казимир, але не на довго. Під кінець XIV ст. вона перестала існувати.

Кипріяна Цамвлака

Григорія Цамвлака

Ізидор

Принявши християнську віру з Царгороду, Україна, разом з царгородським патріархом відділилася від західньої церкви, вслід за чим «грецька віра», тобто східній обряд, залишився ознакою культури, а подекуди й політики українського громадянства.

Протиставлючись католицизмові своїх західніх сусідів, Україна, поневолі наближувалася до «православної» Москви й цілими століттями підтримувала культурно-політичні звязки з «одновірною» Молдавією. Рівночасно, у себе дома, в літературі і образотворчому мистецтві, плекала Україна східні традиції, що набрали прикмет української, національно-політичної окремішности від польського, католицького елемента. Станувши проти фронту воюючого й сильно зорганізованого, свідомого своєї політичної місії католицизму, Україна видвигнула гасло «віри й нації руської», що покривалися й взаємно себе доповнювали. Зрада віри була рівночасно зрадою національності й навпаки.

В незалежній Українській Державі, східня віра й православна єрархія мали характер державної релігії й державної установи. Дуже різко змінилися умови життя української церкви й духовної єрархії з хвилиною втрати державної незалежности. В Литовсько-Українській Державі, поки литовські князі придержувалися поганства, було ще пів біди. Українська церква імпонувала литовцям своєю організацією й культурою, а християнізація Литви почалася в напрямі православної церкви. Навіть пізніший польський король Ягайло охрестився зразу в православному обряді. Куди гірше повернулися справи, як польські впливи на Литву висловилися в змаганні до окатоличення верхів литовського громадянства. Вже умови т. зв. городельської унії (1413) започаткували пізнішу практику виключного користування правами, привілеями та державними становищами для католиків. А хоч у люблинській унії говорилося про повну рівноправність релігій та віроісповідань, то в практиці це виглядало зовсім не так. Східня церква й єрархія перейшла на задній плян, а нехтована й покидвана вельможами та шляхтою, дуже скоро перейшла на становище понижованої, «хлопської» віри.

Рівночасно падала сила й повага православної єрархії. Митрополитові залишено тільки формальне «свячення» владик тоді, як владичі престולי, разом з маєтностями, роздавалися Панами-Радою, а затверджувалися великим князем чи королем. Подібно практикувалося і з посадами самих митрополитів. Зчасом у ряди церковної єрархії ввійшли люди, що дуже

часто не мали ніякого відношення до церковних справ і, очевидно, ніяких кваліфікацій для будьяких церковних становищ. Перемінити шаблю на патерицю, жовнярський шолом на владичу мітру й «увійти в царські врата з острогами» починало, дедалі, ставати правилом. На цьому не зискувала церква, а тратила повага духовного стану.

Погано завелися справи на верхах церковної єрархії, не краще вони стояли і в «низах», де обов'язувало право «патронату». Землевласники-дідичі, вважали себе власниками церков і монастирів, по своїх маєтностях і назначування для них духовників, вважали своїм природженим правом. Не питаючись владик, а часто проти їх волі, вони розпоряджалися парохіями й церквами, куди призначали й скидали священиків, не турбуючись їх кваліфікаціями. А коли зважимо, що до користолюбивости панів-дідичів, що просто торгували парохіями й церквами, приєднувалося звичайно ріжновірство «патрона» й парохій на його землях, то зможемо уявити собі те безладдя зловживань і переслідувань, у яких довелося жити й не розвиватися, а просто мучитися й загинати українській церкві.

Роздумуючи про умови, що в них попала в ті часи українська церква, а разом з нею українська духовна культура, можна тільки великим дивом дивуватися, що вона не пропала, а навпаки, найшла сили й спроможність піднятися з упадку й започаткувати національно-політичне відродження цілої України.

КОЗАЧЧИНА

«Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнску від царгородської церкви приймали»...

Так то писали про козаків українські церковні єрархи, в меморіалі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козаччини не було перебільшення так само, як вірний був родовід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козаччини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козаччина в народній пам'яті й уяві — в історичній традиції й усній словесности народу.

«Козаччина, це не тільки найблискучіша, найефектовніша поява української історії; вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козаччині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово «арістос», значить — найкращий». (Д. Дорошенко).

Оспівала козаччину українська, народна пісня, звеличала українська романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козаччина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижакками. Повстає козаччина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибшої політичної програми. Але об'єднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському серцю, розум нації, козаччина дуже скоро змінила свою ролю добичника й оборонця степових окраїн на ролю будівничого-творця відродженої Української Державности.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернігів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожовими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже «дикі поля»; дикі не так через своє запусцення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

«Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе».

«Київщина — пише подорожник XVI ст.— має такі родючі землі, що як виорати їх парюю волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград, В старих дубах та буках рої пчіл і щільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набірають хлопці повні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибою. На Поділлю доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір»...

Так було в Київщині й на Поділлі. Ще краща природа розгорталася на «диких полях», тих самих, що перед татарською навалою були землями найвищої, східньо-європейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої «обітуваної землі», давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежності зродила козаччину.

Почалося з «уходів». Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. «рушниці мали й стріляти добре вміли», не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшись до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заєдно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відбороняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з «уходів», мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його «управителями».

Де далі й самі старости, помітивши дохідність «уходницького промислу», організують ватаги «уходників» і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чаб'янів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи «козацького промислу» почали заманювати в степи не самих тільки пограничних городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константан Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

Назва й первопочини козацтва

козак

Богдана Глинського

Остап Дашкевич

Остап Дашкевич

Великою славою вкрилося імя Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим військом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використали їх для постійної охорони південнього пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2 000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козаччина мусіла мати свою силу й вагу, так щодо кількості як і щодо якості. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилаються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, «козакування» було ще тільки принагідним, сезонним «промислом» пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні службні норми. Козаччина творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручвань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоровлям, щоби збутися посторонньої опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький

Дмитро Байда-Вишневецький

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селімана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тількиб він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, лаяв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

політики

Богдан Ружинський

Ружинський, це «гетьман Богданко» народньої традиції й сучасного йому літописання.

Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що «покинувши світові роскоші, станув, як мужній лев, піднісши

руку праву, щоби звести з поганами розправу криваву».

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з випадкове творених загонів, перероджувалися в чітко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися «козацьким питанням». Загострювалося воно в міру того, як «уходництво» почало перемінюватися в тривку, військову колюючацію «диких піль». Чим далі, тим рідше верталися «уходники» додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козачі республіки, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою колюючацію на степ, ставали з дня на день загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи «своїж» таки старости.

Томаківці

Звивши собі свою «січ» (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе «січовиками» й «запорожцями» й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

Івана Бадовського суспільної верстви

Іван Підкова

Іван Підкова

Підкова не гаявся, взяв 4.000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумітися з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом. Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й «по приятельськи» порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над «невірними» турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його «рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього», варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх закинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового претендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам щойно при допомозі семигородських військ, при чому

Олександр попав у руки-туркам, що замучили його на палі. Тоді козаки ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й спустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправдувався перед султаном, мовляв це «не його» козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

«Реформи» Баторія

«Нераз я наказував — писав король Баторій до старостів — щоби ви не переховували в себе низовців і не запомагали їх порохом, оловом та харчами, але ви не слухали. Тепер ми наказали київському, воєводі Константинові Острожському, щоби він, додержуючи своєї умови з кримським ханом, прогнав знад Дніпра козаків-розбишаків, а хто з них йому попаде в руки, щоби карав на горло. Усім українським старостам наказую підпомагати Острожського, й так само ловити й карати смертю запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу»...

Так гримів Баторій на старостів, що потурали козацтву, але сам у те не вірив, щоб його листи й накази щонебудь помогли. Для цього треба було змінити умови життя на «диких полях», а це було не під силу хочби й такому енергійному королеві, як Баторій.

Коли скарги кримських ханів на козаків не втихали, Баторій написав нарешті в 1570 р. кримському ханові, що всі козацькі походи на Крим провадяться без його відома й проти його волі, а в тім «козаки — люде вільні й приборкати їх йому не під силу»... Сам Баторій користав тоді з козацької допомоги в його війні з Московщиною. Низовці, під проводом отамана Івана Оришівського, впали тоді в московські землі, спалили Стародуб і спустошивши околицю, вернулися з великою добиччю й славою на Низ.

Баторієву реформу

Івана Оришівського

Вже реєстровики Баторія, з своїм отаманом Оришівським на чолі, дуже скоро переконалися, що їхня служба королеві тільки принагідна, а постійне вдержання їх на державному такби сказати «етаті», це тільки побожне побажання влади. Як тільки закінчилася польсько-московська війна (1579-1581) реєстрові козаки, що приймали в ній участь були без плати звільнені й ніхто не поцікавився, з чого їм далі жити й зодягатися. Нічого дивного, що вони злилися з рештою, нереєстрова-ного козацтва й разом з ним жили «козацьким промислом» та кермувалися плянами своєїрідної козацької політики.

Запоріжська Січ

Байда-Вишневецький заклав першу козацьку фортецю — «січ», на Дніпровому острові — Хортиці. Острів був невеликий, але високо піднятий понад Дніпрове плесо, з обривистими берегами й тому легкий до оборони. Природну оборонність острівця скріпили козаки ровом і валом з частоколом, настороженим гарматами. До фортеці провадив тільки один широкий проїзд, забезпечений баштами й зводженим мостом. Попри вали й частоколи тяглися куріні,

тобто казарми січової залоги. Як усе в Січі, куріні були деревляні, криті очеретом, або шурами. Посередині фортеці був майдан, що на ньому відбувалися зібрання й наради населення козачої республіки.

По смерті Вишневецького козаки переселилися на острів Томаків-ку, відтіля на острів Базавлук над Чортомликом, а потім на Микитин Ріг. Проте, як виглядала Січ на о. Томаківці, оповів нам польський письменник Бартощ Папроцький, що описав козацькі пригоди Самійла Зборовського. Про Січ на о.Базавлуці залишив нам звіт повідомлення посол німецького цесаря Рудольфа II до козаків — Еріх Лясота.

Лясота добився на Січ дня 9 червня 1594 р. Козаки привітали цесарського посла гарматними сальвами. Не заставши в Січі отамана Богдана Мікошинського, що з 1500 козаками, на 50 чайках, виправився в похід, Лясота мусів прожити в козакому курені кілька тижнів (відіхав з Січі дня 9 липня) й мав нагоду добре приглянутися до січового життя, звичаїв та обичаїв. Січ на базавлуцькому острові була осередком усеї низової, добре вже тоді зорганізованої козащини. Приказів січової старшини слухало не тільки козацтво, тобто дієва армія того часу, але й людність, що «сиділа по містах і селах, а признавалася до запорожців». Сила козащини, по обчисленням Лясоти, обіймала біля трьох тисяч війська на Дніпровому Низу, а кілька тисяч готових на кожен поклик, жило кругом по селах, та хуторах.

В час гостювання Лясоти на Січі, повнило вартову службу по засіках на татарській переправі 400 козаків, а решта, що не пішла в похід, відпочивала на Січі та по різних пунктах Низу. В листі до цесаря Рудольфа козацька старшина нараховувала 6.000 «вибраних людей, бувалих козаків», здатних до далекого походу, не вчисляючи сюди козаків-хліборобів «по пограничних краях», що, в разі потреби, кидали плуг і хапали за шаблю. Поза тим шниряли по Низу ватаги незорганізованих козаків-добичників, що їх січове брацтво, «не знало й знати не хотіло».

Організація й виряд січового товариства подобалися Лясоті так само, як і січова гостинність. Коли він віздив до Січі й виїздив з неї січовики били з гармат, а крім цього грала добра військова музика. На спомин подарували січовики Лясоті шубу з куниць і шапку з чорних лисиць.

Низове військо ділилося на полки по 500 мушкетів, а полки на сотні й десятки. Порядку в війську пильнували гетьманські штабовці-осавули.

Списки виплат козакам за похід на Московщину вчисляють — гетьмана, обозного писаря, чотирьох полковників, вісьмох осаулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбушів, трубачів, 1799 рядовиків («чорних пахолків»), 12 пушкарів і 20 фірманів — усього 2032 осіб. На ділі в т. зв. «ливонській» війні приймало участь до 4000 козаків, при чому чисельний стан полків росте разом з козащиною. В т. з. «хотинській потребі» було вже 14 козацьких полків, а в кожному по 1600—4000 козаків.

Козаки, в своїх листах і грамотах титулюють себе «військом запоріжським» або «лицарством війська запоріжського». Метою поставили собі вони боротьбу з «невірними» й для цього радо підпомагали всіх оборонців «хреста святого». Будучи в котрогось з них на службі, вони, з чемности звали себе його «нижайшими слугами», але це нівчому не торкалося їхнього почуття самостійности й незалежности. Коли, приміром, у 1620 р. польська влада старалася припинити протитурецькі походи козаків, вони відрубали королеві по козацьки: «Знаємо, що

король помирився з турецьким цісарем, але ми — ні!»

Всю козацьку організацію звали козаки «товариством», деколи «братством», поміж собою титулувалися «товаришами» тоді, коли поляки, будучи з козаками в дружніх взаєминах, титулували їх «молодцями», або «панами молодцями».

Козацька старшина була виборна. Начальний вожд звався «гетьманом», деколи, по скромности «старшим». Тільки він, силою свого виборного авторитету порядкував козацькими справами й приказував у походах. Наставників, що їх, час до часу, пробувала накинути козакам польська влада, вони нехтували, в найкращому разі признавали посередниками поміж січовим товариством і польським урядом. Виборність і широкий демократизм козацького устрою висловлює назверх титулятура козацьких гетьманів. Вони підписують листи й грамоти не від свого тільки імені, але й від усього товариства, мовляв «гетьман, полковники, сотники і все лицарство війська запоріжського». Козацька рада, подібна до старо-українського віча, була найвищою інстанцією й останньою апеляцією для всіх важних справ і питань. Вона вибирала собі старшину, або її скидала» вона заправляла козацьким господарством й вела козацьку політику.

Багато цікавого про козацький побут довідуємося з книжки польського письменника Папроцького, надрукованої в 1599 р.:

«Є кілька широких місць, або островів на ріці Дніпрі, більш уже в татарських, аніж подільських сторонах. Туди, сливе за нашої памяти почали їздити люде лицарські, аби пробувати щастя з татарами-поганцями. Там вони нашли собі захист і що далі то більше їх туди зіздилося. Перше, як їх було кілька сот, то здавалося багато, тепер уже їх кілька тисяч найдеться. Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйности. Українці звать їх «запоріжськими» козаками від порогів, а інші звать «низовими» козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони на тих островах багато амуніції й тримають там сторожу завсігди, коли йдуть на війну, проти татар або турків. Часами у всьому мають великий достаток, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм, чим ті схочуть — кіньми, волами, а також грішми. А хоч вони живуть на татарських землях, татари не можуть їх перемогти, навпаки, дари їм великі дають, щоб тільки вони їх не турбували. І з Москви, від великого московського князя мають вони що року дарунки. Скарбів ніяких козаки не мають, а як хочуть щось кому подарувати, беруть на борг від котрогось, найзаможнішого поміж собою, а потім віддають, або складаються, як їм попаде здобич, а виплативши те, що військо завинило, решту пускають у рівний поділ, а кожен розпоряджає своїм добром по своїй волі. На зиму розходяться по волинських і подільських селах, чекаючи весни, а потім сходяться знову на свій острів»...

Італійський письменник Гамберіні списав з уст якогось козацького старшини в 1584 р. м. і. такі відомости про козаків:

«З козаків можна зібрати 14-15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, що в них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни пішої й кінної, а звать себе козаками, бо вони легкі, мов кози й живляться чимнебудь а мешкають у хворостяних курінях, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва й татарської добичі. Хліба не їдять ніколи, а пють тільки

воду. Живуть на островах. Коли їх мало, то на однім, малім, колиж їх намножитья, то переходять на більший. Дерев там багато й вони уміють оборонити себе засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певности, вирубують довкола острова лід і будують з нього вали. А літом не Можна ріки перейти, бо з обох боків тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги. Козаки дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

Для повнішої характеристики козаччини слід іще навести звідом-лення польського літописця Старовольського (1628) та французького інженера Бопляна (1640-ві рр.).

Старовольський пише: «Ранньою весною, коли сніги починають таяти на степах, кожний, охочий до воєнної слави, спорядивши човна й припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набірає з тих приходнів військо. Здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відсилає до дому, забравши привезені ними припаси. Прийнятих віддає під владу десятників-отаманів; їх вони слухають, поки не зміниться їх заняття й становище. Гетьмана вибірають зпоміж старшин й він зістається на службі, поки щастя служить. Коли він розумний і знає своє діло, то потверджується на своєму уряді до смерти. В козацькій раді не приймають участи «новики», до трьох літ. За той час вони виконують повинности джурів, а коли що наброять, то їх карають отамани дуже дошкульно. Таких новиків, окрім девяти старих вояків, має під собою отаман трицять, а деколи пядесять. Коли хто з них утече з битви, не сміє вернутися, бо скарають його смертю. На зиму, гетьман вертаючи до дому, залишає на кожному острові по 500 людей — стерегти місця й гармат та усякого воєнного припасу. Там, у хижках, сплетених з очерету, покритих корою дерев, ждуть вони повороту гетьмана й товаришів, а ті, що кілька літ зносили тут холод і голод, остаючи на сторожі загального добра, вважають себе славнішими від інших.

Зброя їхня — рушниця й шабля. Деякі мають короткий спис і лук зі стрілами. Залізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, що немає теж багатшої одежі ані виставнішого стола. Вбіраються в грубу сорочку й керею, а харчуються вяленою рибою та дичиною. Мід пють та сир їдять, вертаючи до жінок: у таборі не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть її з добичею.

Воюють на морі й суші. На море ідуть не всі, а відважніші, здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть у них трицять людей, а щоб вони не потонули, довкола човна привязують снопи очерету.

Коли натраплять на турецькі галери, вважають завсігди за ліпше згинути, аніж безсоромно тікати або піддатися, через те й не будучи рівні силами, вони не ухиляються від битви й часто перемагають, попавши в розпучливе положення. А здобувши перемогу, вони часом на турецьких галерах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунт, а кого захоплять, беруть у неволю. Козаки такі сміливі, що в них встановився звичай нападати, палити й грабити навіть найблизші околиці Царгороду.

На татарські степи, ногайські чи перекопські, вибіраються пішки. Коли зустрінуть кінські табуни, раптом перемінюються в кінноту і або нападають на переляканого ворога, або вертають з табунами до дому. Колиж найдуть тільки худобу та вівці, то повязавши їх за хвости й роги, ставлять їх замість укріплення й, коли треба, відбиваються зпоза них, як зпоза

валів.

Коли ідуть походом в далекі краї, то кожен з них має віз, запряжений одним конем, а на ньому мосяжну гармату. Крім рушниці, шаблі й амуніції, кожен козак мусить мати при собі сокиру, косу, заступ, шнури й усе інше, потрібне до сипання валів й вязання возів у табор, коли їх перестріне ворог по дорозі.

Вони називають табором такий уклад возів: зпереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями ослонюють боки, а коли трапиться велика небезпека, ховаються поза вози й бороняться відтіля, як з фортеці. Коли ж і цього замало, наповняють вози землею і роблять з них ще міцніший вал.

Самих козаків не більше 15 000, але з новиками виходить сороктисячне військо, що в ньому панує староримська карність, тверезість, послух й спокій у таборі; в секретних справах козаки бережуть таємниці, а провинників карають спартанським звичаєм»...

Нарешті з «Опису України» французького інженера на польській службі Бопляна (1630-1640 рр.), довідуємося таке про козаків:

«Вони грецької віри, що її, в своїй мові, звать руською. Люблять випити, але підчас війни й воєнних експедицій вони притримуються тверезости. В них немає нічого простацького, крім одежі. Вони дотепні, проникливі, вибагливі й щедрі, не ласі на велике багатство, а зате божевільно розкохані в свободі: без неї в них життя не життя, для неї вони здійсмають повстання, для неї живуть і гинуть.

Козаки дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, сміливі, а навіть очайдушні, бо не цінять свого життя. Найбільше зручності й умілости виявляють у боротьбі табором, заслонившись возами. Вони дуже влучно стріляють з рушниць й до загину боронять своїх позицій. Незлі вони й на морі, але на конях не найліпші. Під охороною табору, 100 козаків не лякається 1000 поляків чи татар, а якби вони були такіж сильні на конях, як пішо, то їх не перемоглаб ніяка сила. Вони здорові з природи й рідко вмірають з хвороби. Здебільшого кінчають життя на полі слави, вбиті на війні, позатим зі старости.

Задумавши йти на море, вони збирають раду й вибірають собі походного старшину, потім будують чайки, їхні чайки 60 стіп довгі, 10-12 стіп широкі й 12 стіп глибокі. Основою козацької чайки служить вербовий або липовий човен, що на ньому набиваються борти з дощок, одна на другій, поки не дійдуть до 12 стіп висоти й 60 довжини. Обвідка з очерету, груба як бочка, окружає цілу чайку, від краю до краю. Середину чайки виробляють з перегорожами й поперечники брусками, потім смолять. Козацькі чайки мають дві керми з кожного кінця тому, що при великій довжині корабля, вониб багато тратили часу на його обертання. З кожного боку чайки є 10-12 весел, що гребуть скорше, як турецькі галери. Мають теж щогли та вітрила, але користуються ними рідко. В кожную чайку сідає 50—70 людей, кожен з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4—5 гарматок, та харчеві припаси. Будова чайки триває до двох тижнів, бо козаки майстри на всі руки.

В поході пильнують козаки тверезости — в когоб найшли горілку, того викидають з гурту.

Живляться сухарями й «саламахою», тобто вареним, на рідко, пшоном з тістом.

Збудувавши 50—70 чайок, творять козаки летючий полк, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

Отаман має свій значок на щоглі й їде попереду. Човни ідуть так тісно, що сливе один торкається другого. Турки, звичайно попереджені про похід, тримають кілька галер при усті Дніпра, щоб не дати козакам прорватися в море. Але козаки перехитрують турків; вони продираються в море плавнями, що в них не можуть рухатися турецькі галери. Підбравши час і перехитривши ворога, козаки протягом 30—40 годин опинюються в Анатолії.

Приїхавши, залишають у кожній чайці по двох козаків і двох новиків, а самі кидаються на прибережні турецькі міста. Нищать, палять, граблять і визволяють невільників. Заки турки вспіють оглянутися, вони вже на чайках, їдуть в інше місце.

Коли трапиться козакам перестріти кілька турецьких галер, або інших кораблів, вони женуться за ними й нападають на них, та здобувають. Роблять це так: їх чайки підіймаються над водою всего на 2 і пів стопи, тому вони бачуть галеру чи інший корабель куди скорше, як вони їх помітять. Тоді вони спускають щогли своїх чайок і, завваживши напрям вітру, уставляються так, щоби, під вечір мати сонце ззаду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти в напрямі корабля чи галери, щоб не стратити її з ока, й так тримаються до півночі. Тоді дають гасло й прожогом підпливають до кораблів.

Підпливши, кидаються з криком і стріляниною на корабель. Ворог заскочений і переляканий, піддається по короткій перестрілці. Розграбивши корабель з усього, що вважають придатним для себе, вони решту добра на ньому і залогоу топлять. Коли найдуть на них бранців веслярів, то їх визволяють.

Трудніше, аніж прорватися в море, приходиться козакам пробитися назад в Дніпрове гирло: Розбуджені нападом турки, подвоюють чуйність при усті. Але козаки сміються з неї. Вони виїзять на мілини, кудюю не можуть проплисти галери й вискакують на сушу, що нею перетягають свої човни з добичею до Дніпрових берегів. Тут вони, вже безпечні вертають на Січ, ситі добичі й слави.

Буває, що козацькі чайки, доглянені й обстрілювані залогою галер, вдаються з ними в битву. Тоді вони тримаються й не рухаються з своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, а другі набивають рушниці; стріляють без упину і влучно. Рукопашний бій може звести галера тільки з одною чайкою, але галерні гармати чинять великі шкоди так, що в боротьбі гине добра третина козаків. Рідко коли вертають вони з половиною війська. Зате привозять велику добич: еспанські реали, арабські цехини, коври, золотоглави, шовки та інші дорогі товари».

З оповідань усіх, що в той чи інший спосіб, мали нагоду познайомитись з козаками та їхнім побутом і звичаями, висовується на перший плян подив для сміливості й лицарства. Навіть не дуже прихильно настроєні до них чужинці, не всілі відмовити козакам тієї, найбільш характерної для них, прикмети. Вони, мовляв словами Старовольського, «легковажать собі все й саму смерть». Папроцький підкреслює між іншим такі факти з бувальщини козаків, коли вони, заскочені небезпекою, самі собі говорять: «не годиться тікати нам, людям, що про них всі народи знають, що в хоробрости не дорівнює нам ніхто в світі». Посол цісаря Рудольфа II, Лясота, вербуючи козаків у протитурецький похід, називає козаків «сміливими й хоробрими людьми, від молодости при звичаєними до війни». Польський гетьман Жолкевський, навіть радіючи з своєї перемоги над козаками, зве їх «військом відважним, у воєнному ремеслі добре вправленим». Турецький літописець Наїма, описуючи козацькі

походи на турків, каже, що «нема на світі людей сміливіших, що менше дбали би про життя й менше лякалися смерті».

Нарівні з козацьким лицарством, викликала загальний подив строгість козацького життя, як каже М. Грушевський: «спартанська простота в життю й відносинах старшин до рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру», що особливо кидався в очі в порівнанні з виставністю й пишнотою польських військ. Тільки та строгість життя й майже чернечий аскетизм у вимогах, дозволили козацтву стати з часом ніби орденом українських хрестоносців, охоронним щитом для краю, месником кривд і виразником визвольних змагань українського народу. Січ стала воєнною школою для цілих поколінь, а козаччина ідеалом демократично-республіканського устрою для сучасности й далекої потомности.

Криштоф Косинський

На прикінці XVI ст. Дніпровий Низ з своєю «столицею» на Запоріжській Січі, був уже доволі сконсолідованим, суспільно-політичним організмом. Козаччина, опанувавши «дикі поля» й прорубавши собі шлях на Чорне Море, залякавши татарський Крим і турецький Царгород, сталася поважною загрозою для Польщі, що її шляхетський устрій почав уже запускати коріння на східньо-українських землях.

Всеволодна польська шляхта, «відчула, який страшний ворог виростає в неї під боком, готовий звести боротьбу на життя й смерть, з самими основами польсько-шляхотського устрою». (М. Грушевський).

Рівночасно з походами в Молдавію, козаки не проминають нагоди, щоби не потурбувати татарських та турецьких земель. Тимчасом козацтво росте в силу, вже не по дням, а по годинам — в його ряди збігаються вже не тільки мешканці міст і сіл українського пограниччя, не тільки «уходники» й цікава на воєнні пригоди й спрагнена слави шляхта. Де далі козацькі сотні й полки поповнюються селянами, що тікають на Низ зпід панцизняного ярма; вони, обурені на шляхетські зловживання, несуть з собою на Низ іскри чимраз частіших і бурхливіших конфліктів козаччини з польсько-шляхотським устроєм на українських землях. Все, що було здорове, здатне на воєнні труди й невігоди, все що сміливе й боєздатне в закріпощуваному селянстві, тепер «козачиться». Одні йдуть на Низ, а другі підпомагають козаччину всякий раз, коли приходить до пересправи з «панамі».

Криштоф Косинський

Вже за січового гетьмана Микошинського згадується Косинський, як заслужений і випробуваний в боях запорожець. Був він, з походження підляський шляхтич, що в 1590 р. разом з кількома козацькими отаманами шляхетського походження, дістав від короля якусь маєтність у Київщині.

В умовах життя тогочасного польського пограниччя, мало хто звертав увагу на королівські надання й привілеї — про все рішала тут сила. Білоцерківський староста, Іван Острожський, не дав Косинському обняти подарованої йому маєтности, а цей, зібравши козацьку ватагу, кинувся в 1591 р. на маєтности Острожського. Рівночасно друга ватага обсадила Трипілля. Проти Косинського вислав король комісію, але вона, не вдіявши нічого проти козацьких гармат і рушниць, рішилася на переговори з козаками. Вона домагалася від козаків видачі Косинського, а потім скинення його з проводу козаками, але тимчасом за Дніпром, на Волині

й на Поділлі спалахнули селянські бунти. Приборкувані в одному місці, здіймалися вони в другому й не вгавали протягом цілого 1592 р. Вперше мабуть зрозуміли тоді шляхтичі-землевласники, що таке козаччина й чим вона їм погрожує. Змобілізовано шляхту волинського воєвідства, а на її чолі станув не хто інший, а сам князь Константин Острожський. Під містечком Пяткою, поблизу Житомира, прийшло до зустрічі шляхти з козаками і селянами-повстанцями. Було це на початку 1593 р. Козацьке військо побито; на побоевищі лягло 2000 козаків, у руки переможців попало 26 козацьких гармат і кілька хоругв. Косинський мусів скоритися, розпустити змобілізованих селян й відійти з козаками на Низ.

Але на цьому боротьба не скінчилася. Вже весною 1593 р. змобілізував Косинський новий козачий загін у 2000 люда з артилерією й станув під Черкасами. Нахвалявся відомстити князеві Олександрові Вишневецькому за розгром під Пяткою, але тут він, під Черкасами згинув у бою.

Козаки й протитурецький союз

Римський папа Климент VIII, порозумівшись з німецьким цісарем Рудольфом II рішив використати всі сили на сході Європи для боротьби з загрозливим походом турецького імперіялізму на Європу. Слава козаччини вже добре гомоніла по Європі, коли цісар Рудольф II рішився післати до козаків свого посла Еріха Лясоту, щоби підбити їх на протитурецький похід. Зацікавилися тою справою польські пани на Україні, а в першу чергу латинський біскуп у Києві — Верещинський. Повертаючи козаччину на «бісурмен», вони тимсамим ослаблювали його розгін у боротьбі з шляхетською всевладдою на Україні.

Осіною 1593 р. приїхав на Україну папський посол Комулович. Він віз козакам 12 000 золотих дукатів, як задаток за участь в протитурецькій кампанії. Але добитися йому на Січ не пощастило. Зустрівши по дорозі козацького ватажка Наливайка, він передав йому гроші, а сам завернув з небезпечного «дикого поля». Сміливішим був цісарський посол Еріх Лясота, що в 1594 р. добився на Січ і пробув тут кілька тижнів. Він привіз козакам 8000 дукатів, але до якоїсь більшої протитурецької кампанії не зумів козаків намовити. Цікавішим аніж Крим і Царгород було тепер для них українське пограниччя, що його обсіла шляхта й чим далі, тим дуще напосідала на його мирне, хліборобське населення. Ідея боротьби з «бісурменом» перейшла тепер у козаків на дальший плян. Перевага втікачів-селян у козацьких рядах повернула козацьку увагу на захід, відкіля надвигала на Україну, гірша від татарщини — панщина.

Северин Наливайко

На чоло козаччини висунувся, по смерті Косинського, новий ватажок. Був ним сатанівський міщанин Северин Наливайко. Впікся йому в печінки власник місточка Гусятин Калиновський, що по словам самого Наливайка, в листі до польського короля, його батькові «без усякої причини полатав ребра й тим його зігнав зі світу»...

Григорієм Лободою

Осіною 1594 р. рушили об'єднані війська Наливайка й Лободи на Молдавію. Разом було їх до 12 тисяч, з артилерією, під 40 хоругвами, що між ними були й хоругви, прислані цісарем

Рудольфом II і архикнязем Максиміліяном.

Перейшовши Дністер над Сорокою, козаки розгромили молдавського господаря Арона, здобули Ясси й спустошили околицю. Арона примусили вони виломитися згідно турецького підданства й скласти чолобитну присягу цісареві. Про перемогу й акт присяги, що її відібрав від господаря сотник Демидович, повідомив Наливайко короля.

В черговому році, на спілку з Ароном, спустошили козаки околиці турецьких городів — Тягані, Білгороду й Кілії, почім вернули на Брацлавщину. Світла перемога Наливайка й Лободи, хоч і не була по нутру польській владі, всеж таки не перешкодила їй покористуватися козацькими успіхами. Коронний гетьман Ян Замойський, пішов з військом на розбиту козаками Молдавію й, прогнавши з престолу Арона, посадив на ньому молдавського боярина Єремію Могилу, що піддався під польську опіку. Козакам звелів Замойський вертати на Низ, але вони його не послухали. Упевнені в своїх заслугах для польської політики, вони розквартирувалися по шляхетських маєтностях Поділля, і як це було звичаєм польських військ того часу, зажадали «стації» тобто прохарчування. А що подільська шляхта не спішилася харчувати козаків по доброму, Наливайко брав те, чого потребував, силою. Під тим оглядом не різнився він нічим від коронного польського війська, що не могли добути свого «правим» завсіди здобувало собі прожиток «лівим». Тількиж те, що було дозволене коронним військам, не могло стосуватися до козаків. Пани-шляхта дивилися на козаків, як на бунтівників, що виломалися згідно накиннутих їм панщизняних обов'язків й не могли спокійно дивитися на те, як ті вчорашні панщизняки, очайдушною сміливістю й лицарством духа, здобували собі не тільки славу й незалежність, але привілеї, що дотепер прислугували тільки шляхті. Збіглася шляхта до Брацлава, думала розігнати козацькі ватаги, але Наливайко її випередив. Порозумівся з брацлавськими міщанами й розгромивши шляхетське ополчення, захопив Брацлав.

релігійної

Господарка Наливайка на Поділлі, Волині й Білорусі, а Лободи на київському Поліссю, вивела нарешті польську владу з терпеливості. Злякавшись загрозою відірвання тих частин України від Польщі, вона напустила на козаків коронного гетьмана Станіслава Жолкевського.

Весною 1596 р. рушив Жолкевський в похід проти козаків. Військо мав з собою добірне й знамениту артилерію, а сам був непоганий полководець. Правою рукою в нього був Кирик Ружинський, шляхтич, що ще недавно «козакував» й знався на козацькій, боєвій тактиці та «фортелях». В першу чергу натиснув Жолкевський на Наливайка. Гонючись за ним прискореним маршем, допав його під Прилукою, на Поділлі. Але Наливайко, бачучи перевагу Жолкевського, не дав себе примусити до битви. Через уманські ліси пішов дорогою на Корсунь і під Білою Церквою зєднався з запорожцями, що мали добру артилерію й непоганого кошового — Шаулу.

Розбивши передові частини Жолкевського, що їм проводив Ружинський, козаки рішили переступити Дніпро, не бажаючи Собі зустрічі з головними силами Жолкевського. Але Жолкевський догнав козаків на переправі, та в околиці Трипілля, на урочищі Гострий Камінь, примусив до битви. В бою стратив кошовий Шаула руку і замість нього козаки обрали гетьманом Наливайка. Даремне окривавився Жолкевський, наступаючи на козаків. Обвівши

себе табором, козаки витримали наступ, а потім, блискавковим випадом, примусили Жолкевського відступити до Білої Церкви. Тут він зупинився й післав по підмогу. Козаки тимчасом перейшли спокійно Дніпро. В Переяславі зібрали раду й, невідомо чому, скинули Наливайка, вибіраючи гетьманом Лободу. Це мало свій поганий вплив на дальший розвиток подій. Серед козаків запанував переполох і різноголосиця — скинувши Наливайка, самі не знали на яку ногу ступити. Одні радили перейти на московський бік і віддатися під протекцію царя, другі дораджували протекцію кримського хана, треті готові були піддатися Жолкевському. Найбільше мороки було з т. зв. городовими козаками, що маючи маєтки, жінки та дітей по правому боці Дніпра, виявили найбільше малодушности. Та поки козаки радилися, Жолкевському прийшла підмога з Польщі та Литви й він рушив на козаків. Даремне пробували козаки перешкодити Жолкевському в переправі через Дніпро. Козацька фльотилія, під проводом отамана Підвисоцького, мусіла уступити перед огнем гармат Жолкевського. До нічого теж не довели переговори з Жолкевським. Він вимагав видачі ватажків, а на це козаки не могли погодитися. Лобода перейшов у степи Полтавщини, але Жолкевський погнав за ним і окружив на річці Солуниці, під Лубнями. Здеморалізовані польською перевагою козаки, завели поміж собою сварки й бійки. В одній з них згинув Лобода. По ньому обрано гетьманом полковника Кремпського. Наливайка далі залишено в тіни.

Дня 16 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького табору. Як не шаліла польська артилерія, як не кривавилися польські частини в безупинних наступках, не могли нічого вдіяти. Козаки відбивалися завзято, дарма, що на 6000 боєздатної залоги, було в таборі стільки жінок і дітей, що тікали з хуторів та зимовиків, разом з козаками. Почався в таборі голод, кинулися хвороби. Але козаки не здавались. Тримало їх козацьке завзяття, й надія на підмогу отамана Підвисоцького, що справді плыв Дніпром на байдаках з Запоріжжя. Бачив це Жолкевський й, випереджуючи злуку козаків Підвисоцького з обложеними, наказав безоглядну, гарматню канонаду. Два дні ревіли польські гармати, два дні косили кулі все, що живе найшлося на їх дорозі. Не допомгло завзяття, не помогла погорда життя і смерті. Над табором замаяла... біла хоругва. Козаки здалися на ласку й неласку переможця. Наливайка, Шаулу й ще кількох козаків заковано в кайдани. Забрано 20 гармат, хоругви й клейноди. Переможці кинулися на переможених — лягло їх трупом кілька тисяч. Тільки Кремпському з 1500 козаками вдалося вирватися з табору й втекти від смерті й неволі. Жолкевський вернув у Польщу переможцем. По дорозі до дому зупинився у Львові. Тут страчено кількох козацьких ватажків. Наливайка повезено у кайданах до Варшави. Тут його страчено 11 квітня 1597 р. Сучасники оповідають, що згинув Наливайко в страшних муках — його мали живцем спалити в мідяному биці. Варшавський сойм проголосив козаків «зрадниками і ворогами батьківщини», що їх треба винищити з корінем. На тому закінчився сміливий рейд Северина Наливайка по шляхетських маєтностях...

Два табори

Перемога Жолкевського над річкою Солуницею, як і рішення варшавського сойму про поставлення козаччини поза скобку закону, хоч і сколихнули основами Низовового Товариства, всежтаки не змогли припинити його живлового розвитку й росту. Перемога —

припадок, сеймове рішення — свисток паперу, а проти них — життя, що не оглядається на припадки й нехтує папером. Правда, одно й друге внесло в козачину деяке замішання. Козацтво розкололося на дві партії — таких, після сучасної термінології «опортуністів», що здобувши від Польщі визнання своєї автономії та маєтности, хотіли їх закріпити й поширити, й таких, по нашому «принципіялістів», що раз дірвавшись шаблі, не хотіли її випустити з рук скорше, поки не вирубають собі нею повної незалежності, не тільки в суспільному, клясовому й господарському розумінню, але й релігійному, національному та політичному. До перших належали т. зв. «городові» козаки, ця напівшляхта польської Річипосполитої, до другої належала козацька «гомота», що тікала зпід панщизняного ярма в степ, не хотіла й думати про поворот до «законних», але, де далі, тим більш невиносимих умов життя. Для них не було місця в Річипосполитій, але їх було більше. Вони теж остаточно перемогли льюляльну меншість і, як переможці, ввійшли в історію.

Христоф Нечковський

Кремпський

Підвисоцький

Тихона Байбузи

Федора Полоуса

Самійло Кішка

Самійла Кішку

Туркофільська Волощина почала в 1600 р. війну з польонофільською Молдавією. Волоський воєвода Михайло пішов на молдавського господаря Петра. Польські впливи на молдавську політику були загрожені й Польща пригадала собі козаків, що то не раз уже ходили на Молдавію, трясли її престолом і знали там усі входи та виходи. Якось забулася сеймова ухвала про поставлення козаків поза законом, а в кватирі козацького гетьмана Кішки з'явився висланник польського уряду Іван Оришівський, той сам, що колись гетьманував козакам за Баторія.

Кішка був не від того, щоби вмішатися в молдавсько-волоське непорозуміння, але коли це має бути в інтересі Польщі, то хай вона здійме з козаків «баніцію» й поверне їм автономію, плату й клейноди з часів Баторія. Король Жигмонт III пообіцяв сповнити козацькі домагання й, на королівське слово, рушило 4000 козаків у похід на Волощину. На спілку з військом коронного гетьмана Замойського, розбили козаки війська волоського воєводи й посадили на волоському престолі Семена Могилу, брата молдавського господаря Петра.

Тимчасом загрозила Польщі небезпека від півночі. По смерті Івана Вази, брата польського короля Жигмонта III, шведський престіл, що належався Жигмонтові, захопив його дядько Карло Зідерманляндський, досьогочасний регент. Оповістивши себе королем, він зайняв Естонію а в 1600 р. загрозив Ливонії, т. зв. польським Інфлянтам. Почалася війна й поляки побачили, що без козацької допомоги не обійдеться. Під вражінням небезпеки, варшавський сойм уневажнив свою ухвалу про баніцію на тих козаків, що приймуть участь у протишведській виправі. Правда, давньої автономії козацтву, покищо, сойм не повернув. Не підчинив їх, як колись, королеві, але старостам і землевласникам, що на їх землях жили козаки. Всежтаки скасування баніції було досягненням, за яке варто було допомогти Польщі

в її шведській потребі.

Гаврило Крутневич

Війна затяглася. По перших успіхах прийшли невдачі, що разом з важкими умовами боїв на холодній півночі, знеохотили козаків до того, що вони махнули рукою на Ливонію, й через Білорусь помандрували до дому. Втративши гетьмана та багато старшин і рядовиків, змаргавшись у боях, вони розуміли, що за знесення на них баніції заплатили з лишком.

турецьку

Московська «сму́та»

Тимчасом у Московщині почалася т. зв «сму́та». По безпотомній смерті московського царя Івана IV, з'явився в Польщі претендент, що назвавши себе Дмитром, сином Івана Лютото, забажав скинути з престолу самозванця Бориса Годунова. Польща будучи не від того, щоби пожитися на московській «сму́ті», допомогла сумнівному синові Івана Лютото сформувати собі ватагу добровольців й рушити з нею на Москву. У ватазі «царевича» найшлася ціла низка польсько-української шляхти, прилучилося до неї й 12000 запорожців. В 1605 р. вони здобули Москву і з того моменту почалася затяжна московська революція, що закінчилася аж в 1613 р. Вслід за «царевичем» Дмитрієм почали виринати нові самозванці, що добиваючись московського престолу, винищували Московщину й тягли її над пропасть. Усім їм помагали козаки, що не відмовили своєї допомоги й полякам, коли вони захотіли посадити на московському престолі свого королевича Володислава. У війську короля Жигмонта, що в 1609 р. добувало Смоленськ, було 30.000 козаків, не менше оперувало їх на Сіверщині та інших московських областях. Рівночасно козаки воюють на півдні з турками. В 1606 р. здобувають Варну, в 1608 Перекоп, в 1609 палять Ізмаїл, Кілію, Білгород.

Морські походи

Колиж, у 1613 р. Польща замирилася з Московщиною й відтягла відтіля свої війська, а разом з ними й козаків, уся їхня сила й живловий розмах повертається на південь. Починається низка морських і сухопутних, козацьких походів на Крим, Царгород і побережжя Малої Азії, що для їхньої бравури й очайдушности а в парі з тим і політичної ваги, не легко підшукати пари в минулому. Про один з таких козацьких походів, у 1614 р. оповідає турок-очевидець: «Козаки напали на твердиню Синоп, на березі Анатолії (в Малій Азії), що його через його гарні околиці прозвано містом коханців. Здобувши місцевий, старовинний замок, козаки вигубили всю його залого, пограбували й попустошили музулманські будинки й нарешті так спалили й знищили місто, що ця прегарна й чарівна закутина, перемінилася в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галери й човни, а шкоди наробили на 40 мільйонів золотих. Та поки турки вспіли зібрати проти козаків озброєних людей з околиці, вони забрали здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, попав у страшну лють і жаль; він велів повісити великого везиря Насух-башу»...

В черговому році козаки напали на побережжя під самим Царгородом. Турецька фльота наздігнала їх при устю Дунаю, але козаки вдалися з нею в бій, розгромили її, взяли в полон турецького адмірала, а захоплені галери спалили під Очаковом.

Петро Конашевич Сагайдачний

ВІД КОНАШЕВИЧА ДО ОСТРЯНИНА

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих козацьких вождів і політиків, виводив свій рід з дрібної шляхти Попелів-Конашевичів в Перемищині. Освіту здобув в Острожській академії, військову кар'єру почав на Запоріжжю. З низовим козацтвом ходив походами на татар, турків, у Волощину та Ливонію, вславився при здобутті Кафи. Особиста сміливість і лицарськість, як теж стратегічний талант і політичний хист, винесли його на чоло козаччини в 1616— 17 рр. тобто в пору, коли польська влада почала наново думати про приборкання козаків, як зростаючої загрози для її закордонної політики й для самої Польщі. Ціла низка сеймових ухвал і цілий ряд комісій, що мали за завдання оформити козаччину як служебну силу, розщипалася навзаводи, щоби якнебудь розв'язати «козацьке питання».

Житомирська комісія

Саме 1614 р. коли Сагайдачний грав уже помітну роль в крузі козацької старшини, зібралася така комісія в Житомирі. Належали до неї такі польсько-українські магнати й впливові політики, як гетьман Станислав Жолкевський, Януш Острожський, Януш Заславський та Олександр Калиновський. Вона запропонувала козакам, щоби вони, не виходючи поза територію Запоріжжя, несли там службу пограничної, протитатарської охорони, за ціну 10000 золотих, 700 штук сукна річного «жолду» і певної внутрішньої самоуправи. Старшину козакам мав назначувати коронний гетьман. Решта козаків, що проживала по городах, позбувалася своєї самоуправи й мала слухати старостів і панів-землевласників, що на їх землях вони жили. Одні й другі козаки не повинні були поповнювати своїх кадр ніякими «своєвільцями», тобто втікачами зпід панцизняного ярма. Взагалі комісія утворила з козацтва напів-вільну, військову верству, підпорядковану інтересам польської, внутрішньої й закордонної політики. Козаки, хоч і не захоплені ухвалами комісії, погодилися на них. Найціннішою для них була не так державна плата, як самоуправа, що з неї вони навчилися користати дуже широко. Колиж польська влада, не вивязувалася з своїх грошевих зобов'язань супроти козаків, вони зрозуміли, що їм нема чого оглядатися на владу й треба «промишляти» походами на татар і турків. Для цього вони зорганізувалися, для цього існували й ніякі заборони та комісії не могли проти того нічого вдіяти.

Весною 1616 р. зорганізував Сагайдачний перший з своїх походів на турків. Розгромивши їх при Дніпровому гирлі, Сагайдачний здобув і спалив Кафу та визволив сотні невільників, готових для транспорту на невільницькі ринки турецького світу. Світла перемога й визволення бранців зразу здобули Сагайдачному славу й ореолу народного героя.

Підхопила це й утривалила навіки українська, народня пісня.

Осіною, тогоч таки 1616 р. вдарили козаки на Трапезунт, а здобувши його, на Босфор. Не допомогла сильна турецька фльота. Козаки розбили її, потопили та попалили безліч турецьких галер.

Козацькі походи на море, не залишилися без наслідків для Польщі. Туреччина загрозила Польщі війною, якщо вона не вгамує козаків. Злякалася погрози польська влада й кинула проти козаків коронного гетьмана Жолкевського, що мав уже за собою перемогу над Наливайком. Сагайдачний, не бажаючи даремної витрати сил і кровопроливу, пішов на

уступки. Він погодився обмежити скількість козаків, виключаючи з них «ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмістрів, різників та кравців», тобто міщанське живло та не вдаватися в боротьбу з степовими й південними сусідами Польщі. Зате Польща обіцяла правильно виплачувати річну плату й залишити козакам вільний вибір старшини.

Підчиняючись, формально, впливам польської влади, фактично козаччина поширювала свою автономію й не обмежувала дальшого росту. Як одна так і друга сторона не налягала дуже на букву умови, бо обі розуміли її тимчасовість, тай те, що робилася вона не з власної ініціативи, а постороннього, турецького домагання. Полякам були козаки невігідні, але потрібні й це об'єднувало політику Сагайдачного.

Коли в 1618 р. польський королевич Володислав пішов добувати собі московського престолу й застряг під самою Москвою, одинока, надія на рятунок була ще в козаках. І справді, Сагайдачний, зібравши біля 20000 козацького війська, пішов величавим, переможним райдом крізь цілу Московщину. Піддалися йому — Путивль і сусідні міста, а тільки польсько-московське перемир'я спасло Москву від козацької інвазії.

Козацька допомога здобула Польщі Смоленщину й Сіверщину, а козакам... славу й невдячність тих, що потребували, а разом з тим лякалися козаків.

Дня 17 жовтня 1619 р. на річці Раствавіці біля Паволочі, склав польський коронний гетьман Жолкевський умову з Сагайдачним і козацькою старшиною про обмеження козацького реєстру з 10.600 до 3000, про припинення козаками походів на Чорне Море й обмеження свободи вибору козацької старшини, до королівської волі.

Нова умова не принесла користи Польщі й не дуже пошкодила козакам. Легалізована частина козаків, з Сагайдачним на чолі, поспішила використати козацько-польську умову для внутрішньої консолідації й вжити козаччину для підтримки українського культурно-національного відродження в межах Польщі, решта, тобто нелегалізована частина козаків вернула на Січ, щоби тут далі розбудовувати козацьку «вольницю» й підготовляти прихід Хмельницького. Позірно роз'єднана козаччина, не створила двох непримиримих таборів. Навпаки — городове, позірно «статечне» й льояльне козацтво не визбувалося ідеалів низової «голоті», а одні й другі, шанували Сагайдачного, як уосіблення розважної, але рішучої, державно-творчої політики. Покищо її гаслом стає постійна боротьба за права «віри й нації руської». Започаткувала її стара українська аристократія, підтримало міщанство, а тепер прийшло в допомогу міщанству — козацтво. На грані XVI—XVII ст. утворюється в життю українського народу ситуація, де «головою» громадянства стає духовенство, його «рукою» дрібна шляхта й міщанство а «щитом» — козаччина. Об'єднання тих сил одною думкою і вірою в остаточну перемогу, доводить до світлого відродження України в добу Хмельниччини.

Не зразу вдалося Сагайдачному опанувати козацьку стихію. Більшість козацтва, що згідно з новою «реєстрацією» опинилася поза скобками військової організації, хоч і не підіймала явного бунту, хвилювалася й ждала нагоди, щоби якнебудь висловити недовіря розважній і вирахованій (по сучасному «опортуністичній») політиці Сагайдачного.

Якова Бородавку

Цецорський погром

Михайло Хмельницький

Не вдалося ще козацька депутація вернути з переговорів у Варшаві, як і решта козаків вимашерувала в протитурецький похід, на допомогу польській армії.

Перемога під Хотиним

Наприкінці серпня 1621 р. стануло 35.000 польського війська під проводом гетьмана Хоткевича й королевича Володислава під Хотиним I на Поділлі. На нього сунула 150-тисячна маса добірного турецького війська.

Становище було безвихідне. Всі ждали на прихід козаків, як на спасення.

Прийшло козаків у двоє стільки, як ухвалив варшавський сейм, бо 41.500 з 22 гарматами. Під проводом гетьмана Бородавки переправились через Дністер біля Сороки та кинулися пустошити Молдавію. Конашевич, що їздив на переговори до Варшави, прибув до польського табору, Тут зустрівся з делегатом від козаків Михайлом Дорошенком, що приїхав по інструкції. Провід польської армії благав на милий біг, щоби козаки, як мога найскорше получилися з польськими силами. Конашевич виїхав з польського табору до козацької армії. По дорозі трапилася йому пригода. Турки напали на невеликий його відділ; в бою з ними Конашевич був тяжко ранений в руку й ледви продерся до козаків під Могилевом.

Козаки зустріли Конашевича з великою радістю. Невдоволені з нездарного Бородавки, вони скинули його з гетьманства й вибрали гетьманом Конашевича. За Конашевичем була слава щасливих боїв на Молдаво-Волощині й під Москвою, успішні переговори з поляками й звязки з королевичем Володиславом. Бородавку обвинувачували в непотрібному розпорошуванні козацьких сил: його арештували, судили й покарали смертю. Скінчивши з Бородавкою, козаки рушили з Конашевичем під Хотин.

Турки вдарили зразу на козаків. Два дні під ряд штурмували безуспішно козацький табор, на третій перейшли козаки до протинаступу». Наступ був переведений з справді козацькою бравурою. Турецькі ряди захиталися. Козаки захопили артилерію й вірвалися в турецький табор. Турки боронилися, як могли й по кривавій боротьбі вибили козаків з табору, але втрати їх були величезні. На побоєвищі лягло безліч турецьких трупів. Один паша й багато турецької старшини опинилося в козацькому полоні. Султан, що був певний перемоги, бісився.

По кількадевній передишці, турки пішли до нового наступу, їм на допомогу наспіли татари, що відрізали польсько-козацькій армії звязок з Камянцем. Але перемогти козаків і витиснути їх з позиції, туркам не вдалося. Втративши цвіт армії в безуспішних наступках, вони запропонували переговори. Козаки були теж виснажені, полякам не усміхалася дальша кампанія й дня 8 жовтня прийшло під Хотиним до перемиря. Ситі добичі й слави верталися козаки зпід Хотина. Вирятувавши польську армію з смертельної небезпеки, козаки попробували використати свою позицію. Вони вислали до короля депутацію з домаганням затвердження козацьких вольностей і привілеїв, виплати «жолду», що його ухвалив варшавський сейм і особливої нагороди за хотинську перемогу.

Домагання козаків, що числилися з польською дразливістю в таких справах, були, в порівнанні з козацькою заслугою в хотинській «потребі», більше, як скромні. Але король

Жигмонт був переконаний, що козаки сповнивши свій «обовязок» можуть відійти з нічим. Він сказав козацькій депутації, що своє рішення перекаже спеціальною комісією, а тимчасом звелів комісії звести козацтво до стану з 1619 р, обмежуючи його кількість до 2—4 тисяч. Щож до справ переслідування православної церкви, то король заявив, що як дотепер «не було українській церкві кривди, так і далі не буде»...

Для Сагайдачного був Хотин останньою з перемог. Ранений в руку, він поїхав з побоєвища до Києва, хорував тут й помер 10 квітня 1622 р. Поховали гетьмана в брацькій церкві на Подолі. Над могилою греміли козацькі гармати й лунали похвальні оди «на жалісний погреб» героя зпід Москви й Хотина, що їх склав ректор братської школи Касіян Сакович.

Характеристика Сагайдачного

Співучасник хотинської кампанії, батько пізнішого польського короля — Яків Собеський, оцінив Сагайдачного словами: «Цей Петро Конашевич, настільки піднявся над своїм простим походженням способом життя, своїм бистрим розумом, видатною зрілістю думок, надзвичайною дотепністю; в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений до найвизначніших людей в Польщі. Це була людина великого духа, що шукала небезпеки, легковажила життя, в бою була перша, при відвороті остання, жива й діяльна». Автор «Історії Русів» назвав Сагайдачного «виборним українським князем або гетьманом». О. Єфименко бачила в ньому «доброго знавця військового мистецтва й розумного дипломата, але перш за все завжди — людину, що глибоко й цілком була перенята любовю до рідного краю». М. Грушевський бачить у ньому «видатного політика, що свідомо йшов до свої мети — запевнення своєму народові відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви, вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства».

Оліфер Остапович Голуб Голуба

Михайло Дорошенко

Михайла Дорошенка

Увійшовши в порозуміння з татарським ханом Шагін-Гіреєм, що хотів виломитися зпід залежності Туреччині, запоріжці улаштували в 1624 р. протитурецьку диверсію на морі. В моменті, коли турецька флотія оперувала біля Кафи, 30 козацьких чайок по 50 мушкетів на кожній, впало несподівано в Босфор, спалило найбагатші оселі по обох боках заливу (Буик-Дерес, Ені-Кій, Стенія) та з великою добичею вернули додому. Два тижні згодом зявилося на Чорному морі 150 козацьких чайок. Вони пробилися крізь турецьку заставу на Дніпровому гирлі, спалили пристань Фарос і погулявши три дні по Босфорі, вернули без втрат. Заохочені двома успіхами під ряд, вибралися козаки ще тогож таки року в третій похід, доплили до Босфору й знову попустошили Ені-Кій. Дня 24 грудня 1624 р. заключили запоріжці союз з Шагін-Гіреєм як держава з державою. З черги спробували комбінації з претендентом на турецький престіл, якимсь Яхією, що видавав себе за сина султан Магомета VII. Вони

прийняли його на Січ, а потім, дорогою через Київ післали в Москву. Старалися прихилити до Яхії хана Шагін-Гірея, але їм це не вдалося. Крім цього запоріжці посилали послів до Москви і взагалі поводити себе свobodно, як суверенна республіка, не оглядаючись на претенсії польської влади. Вона теж пробує приборкати Запоріжжя. На домагання польської влади — припинити морські походи запоріжці зараз таки впливають на море, й пустошать околиці Царгороду й Трапезунту. Тоді польський уряд підкупив татар і розірвавши союз з запоріжцями, вислав проти них коронного гетьмана Конєцпольського.

Куруківська угода

Куруківської угоди

Колиж турки почали будувати твердині на долішньому Дніпрі, Дорошенко не витримав. Відновивши союз з Шагін-Гіреем, він рушив весною 1628 р. на Крим. Боротьба з турками під Бахчисараєм була нерівна. Згинув у ній Дорошенко та його попередник, на гетьманстві, Оліфер Голуб. Козаки пробилися до Кафи й разом з татарськими союзниками обложили місто. Та тут зрадили козаків татари. Шагін-Гірей поєднався з своїм супірником Дженібек-Гіреем й спільно вдарили на козаків. Це примусило козаків відступити від облоги й покинути кримську авантуру. Відворот козаків з Криму, був одним з найблискучіших маневрів козацької тактики й стратегії. Переслідувані татарами козаки відступали з боєм, не кидаючи велитенської добичі, що в ній були гармати, захоплені турками в поляків під Цецорою.

Григорій Чорний

Левка Івановича

Оливи до вогню доливало особливо тяжке, в той час, положення православної церкви. В боротьбі з напором уряду, вона шукала підтримки в низового козацтва. Делегати низового козацтва з'являються на православних синодах, козацтво вмішується в спори православних з уніятами, заєдно стаючи по стороні перших. Тому то, виступаючи проти реєстровиків, що їх вони вважали шляхотськими підлизнями, низівці вважали їх теж прихильниками унії і як таких їх поборювали.

Повстання Тараса Трясила

Коли в кінці 1629 р. закінчилася війна Польщі з Швецією, й на Україну вернуло багато «виписчиків», що приймали участь у тій війні, ряди невдоволених зміцніли. Придав іще потуги коронний гетьман Конєцпольський, що розкватирував своє незаплачене військо на Україні. Вороже відношення Конєцпольського до козаків, зловживання й грабунки його голодного війська, та нерішуче становище Чорного, привело до зриву. Низовики рушили на «волости», захопили Чорного й на Запоріжжю покарали його смертю за «уніятство». Ворогування низівців з реєстрованими перемінилися в отверту, братовбивчу боротьбу. Реєстровики злякалися великої маси розяреного, нереєстрового козацтва і піддалися в опіку польської армії, що стояла під Корсунем»

Тараса Федоровича Трясила

Тимошем Орендаренком

Так приміром, семигородський воєвода Бетлєм Габор переговори вав у 1629 р. з козаками, а вслід за ним шукав звязку з козаками шведський король Густав-Адольф. Літом 1631 р.

вибралися на Запоріжжя посли шведського короля; вони мали доручення намовити козаків стати за кандидатуру Густава-Адольфа на польського короля, на випадок смерти Жигмонта III. Крім цього вони мали звербувати відділ козаків для помочі шведам у війні з Австрією. Та посли не мали щастя. Замість до низовиків, вони попали до реєстровиків, а ті видали їх у руки польського уряду.

Смерть Жигмонта III (в квітні 1632) й вибір його сина Володислава на польського короля, прийняли козаки, як облегчення. Причинилися до того не тільки симпатії бувшого королевича до козаків, а перш за все надії на війни, що їх він мусів звести для заспокоєння свої претенсій до московської й шведської корони. Війна була живлом козаччини й тільки на полі крові й слави могла вона чогось добитися. А козаки знали, що без їхньої помочі не обійдуться. І не помилилися.

Тимоша Орендаренка

З черги допомогли козаки Польщі розправитися з турками й татарами, що намагалися використати становище Польщі на півночі. Здавалося, що для козаччини наріла доба живлого розвитку: відігравши таку визначну роль в польських війнах, піднявши повагу Польщі й поширивши її границі, вона мала право дечого ждати від неї, і домагатися.

Кодак

Іван Сулима

Павло Бут

Павлюком

Вона усталила козацький реєстр і записала 7.000 козаків на вірність Польщі. Поділено реєстровиків на сім полків — білоцерківський, канівський, черкаський, корсунський і чигиринський на правому боці Дніпра, та переяславський і миргородський на лівому. Старшина полків, сотень і десятків була виборна, а жили козаки з хліборобства, риболовлі й ловецтва. А хоч козацькі землі були розкинуті поміж приватними й державними маєтностями, реєстровики запевнили собі на них власне судівництво й самоуправу. Хоча в порівнанні з заслугами козаків для Польщі це було мало, але «статечні» реєстровці, вдоволялися й тим, що їх залишають в спокою та дають їм загосподарюватися. Алеж така дивна ідилля не тривала довго.

Повстання Павлюка

Саву Кононенка

Поки Павлюк вибрався з Запоріжжя, польське військо перейшло Черкащину. Повстанчий дух потух. Павлюків полковник Скидан, стоячи в Корсуні, не поважився встрявати в битву з Потоцьким й відступив від Мошни. Не виступали й лівобічні козаки, під проводом Кизими. Колиж Павлюк наспів нарешті, з запоріжцями під Мошни й закликав лівобічних пристати до нього, щоб «постояти за віру християнську й золоті вольности козацькі», прийшло до рішальної битви.

Кумейками

Богдан Хмельницький

Іляша Караїмовича

Гетьман Острянин

Яцко Острянин

Дмитро Гуня

Гуня був старий козак і знаменитий стратег. Дуже скоро опанував він здеморалізовані маси й відбивши черговий польський наступ, відступив на старе Дніпрове річище й тут станув новим табором. Для укріплення табору використав не тільки природню оборонність місця, але й старі окопи, що в них давніше билися козаки з черкаським старостою. Табор Гуні зробився фортецею, що її можна було взяти хіба голодом, але не силою. Признали це пізніше знавці фортечного будівництва противників.

Колиж Потоцький підступив під табор і попробував узяти його наступами, дуже скоро переконався, що це неможливе. Не маючи часу для гаяння й сили на облогу, рішив увійти в переговори з козаками. Гуня не відкинув пропозиції, але застерігся, що коли й помириться з поляками, то не на умовах, що їх подиктовано під Кумейками. Сам він рахувався з можливістю підмоги й почувуючися безпечним в своїй фортеці, затягав переговори. Потоцький пробував прискіпити переговори — обстрілом з гармат, бльокадою, але даремне. Щойно, як Потоцький розгромив відділ полковника Філоненка, що віз обложеним харчі й відбив від нього обоз, в таборі Гуні запанувала депресія. Переговори пішли тепер скоршим ходом й закінчилися некорисним для козаків перемир'ям.

Козаччину знову обмежено, тепер до 6.000, відібрано їм право вибирати старшин, та настановлено полковників поляків. Дозволено реєстровикам жити тільки у черкаському, корсунському й чигиринському старостві, а все, що опинилося поза реєстром, примушено повернутися в підданство...

Підписавши такі умови перемир'я, козаки пробували відборонитися від них «королівською ласкою», але даремне. Козацькі депутати вернулися з Варшави в порожні й наприкінці 1638 р. почалася реорганізація реєстрового козацтва.

Замість гетьмана, опинився на чолі козацького війська королівський комісар, усі полковницькі становища зайняли польські шляхтичі, а козаки попали тільки на становища осаулів та сотників. Між ними чигиринським сотником став дотеперішний козацький писар Богдан Хмельницький. На завершення перемоги над козаками відбудовано Кодак. Відбудовували його під охороною військ Конецпольського, що зараз таки обсадив його залогою. На Запоріжжю мали, проти татар, чергуватися два полки реєстровиків, що на спілку з залогою Кодака повинні були не допускати «своєвільників» на Низ і перешкоджати їх походам на Крим і Чорне Море. Додатково розквартировано по волостях польське військо. На око здавалося, що козацтво приборкане раз на все. Викликало таке вражіння десять літ відносного миру й спокою, що запанували на Україні по зліквідованню повстання Острянина й Гуні. Та це тільки так здавалося — це був «спокій перед бурею»...

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ XVI—XVII СТ.

Впарі з тим, як на степовому півдні України росте й могутніє козащина, в старих, культурних центрах краю зароджується культурно-національний рух, що згодом, подавши руку козащині, призвів до відродження Української Держави.

Започатковують цей рух старі, магнатські роди України й Білорусі, переймають його українські міщани, а завершує козацтво й створена з нього аристократична верхівка Гетьманщини.

Тяжке було положення українського живла на землях, що ще до люблинської унії ввійшли в склад польської держави. Нащадки старих княжих боярських родів, оскільки не були винищені фізично, позбавлені маєтностей і впливів, або розплилися в безправній народній масі, або спольщилися. Українське міщанство, коли придержувалося прадідівської віри, було відсунене магдебурським правом на сірий кінець громадського життя. Не краща доля зустріла духовенство, а вже на самому дні життя опинилося закріпощене селянство. Здавалося, що на все українство того часу прийшла хвиля національно-політичної смерті й заглади.

В куди кращому положенню найшлися ті українські землі, що від розвалу Української Державности до 1569 р. входили у звязок з Литвою; тут довго іще не переводилася стара українська аристократія, що хоч і відсунута від участі в політичному життю держави, всеж таки не визбувалася своїх маєтностей й не випускала з рук посад і достоїнств місцевої адміністрації. Перед польською кольонізацією й переходом маєтностей українських князів і бояр у руки польської шляхти, боронив її Литовський Статут, що в парі з тим стояв на сторожі української мови в урядуванні й української церкви, як керівного, культурного чинника тих земель. Тай безпосереднє по злуці земель Українсько-Литовської Держави з Польщею, місцева аристократія не зразу втратила своє упривілейоване становище. Українські й білоруські вельможі стають воєводами, каштелянами, сенаторами, депутатами на сойми й трибунали; в такому характері вони доволі довго мають змогу обороняти перед чужинецьким заливом права української мови, церкви, устрою й взагалі культури. Але те, чого не змогла доконати політична перемога Польщі, доконало само життя. Східньо-українське панство доволі скоро зрозуміло, що його культурно-національний консерватизм, виходить йому на шкоду. Томуто воно, ніби й ніким не примушоване, з власної волі, полячиться. Починається від модної в ті часи латини в слові й письмі, від ноші й звичаїв, а кінчається на самій вірі й національності. Де далі, навіть ті вельможі, що скрізь і завсігди маніфестуються, як українці, підчеркують свою приналежність і відданість «руській вірі», в дійсности стають поляками під культурним і політичним оглядом, їх найблизші нащадки кидають врешті й цю одинокую ознаку національності — «руську віру» й уже без решти винародовлюються.

Даремне писав український магнат Василь Загорівський своїм синам у заповіті (1577) «аби письма свого руського й мовлення руськими слови не забивали». Без латини в науці, уряді й переписці, без польської мови в буденній практиці вже тоді трудно було українському панові пропхатися крізь життя. Тому теж забувалося те «письмо руське», що перемінилося на старосвітську церковщину й те «мовення руськими слови», що залишилося мовою неосвічених, народніх мас. Не диво, що в таких умовах завмірала й українська літературна

творчість. А хоч серед духовенства, головнож вищої єрархії й тоді не бракувало талановитих і освічених людей, але заломилася в них творча енергія. Зустріч старої української культури й східньої церкви з західньо-європейською й католицькою позначилася глибокою, на щастя хвиливою, духовою депресією...

«Представники книжності, літературности, помітивши, як життя їх обминає, безнадійно опустили руки, навіть не стараючись приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу, до тих нових потреб і вимог життя; в почуттю своєї безсильности й непридатности для громадянства, вони замикалися в свої келії й церкви».

М. Грушівський.

Миколи Рея

єзуїти

Єзуїти, спроваджені до Польщі 1560-их рр. на рятунок zagrożених позицій католицької єрархії, дуже скоро сталися панамі положення. Проповіддю й школою завоювали вони уми польського громадянства. Залишивши шляхті вільну руку в експльоатації дочасних дібр, вони обняли всевладу в справах церкви й релігії. Польща, що за Жигмонта Августа вважала себе найбільш вільнодумною країною під сонцем, по приході єзуїтів сталася заборолом назадництва й безпримірної, релігійної нетерпимости. В умовах ідеальної гармонії польської шляхти з єзуїтами, в добу найвищого зросту культурно-політичної експанзії Польщі, прийшло до пропамятньої «інкорпорації» східньо-українських земель. Здавалося, що для українства вибила остання година. А всеж таки... «власне в той рішаючий момент, коли мала на віки рішитися доля України, коли національна смерть уже віяла своїм крилом над нею», сталося неждане чудо — відродження Нації.

Реформація на Україні

На загал вплив німецької реформації позначився на українському життю доволі слабо. Правда на західньо-українських землях вже в половині XVI ст. з'являються гуртки й громади «нововірів», але вони, як вияв хвиливого настрою панів-землевласників, не мають змоги запустити коріння в місцевому ґрунті. Протестантизм, поза боротьбою за направу устрою католицької церкви, мав іще свої суспільно-політичні завдання, що не находили пристосування до української, православної церкви. Українцям, що трималися своєї «руської віри», не було по дорозі з протестантами. Вони раділи ослабленню наступаючого на них католицизму, але спасення бачили не в протестантизмі, а в піднесенню поваги, направленні устрою й матеріальній та моральній підтримці «віри і нації руської». Протестантизм і аріяństwo були впливом ділання польської культури, а ті з українців, як Чапличі, Гойські, Немиричі й і., що переходили на нього, давно вже й без того порвали звязки з рідньою церквою. Не запустивши в нас коріння, всеж таки протестантизм не залишився без впливу на наше духове життя. Приклад широкої релігійної пропаганди в народній мові серед поляків, викликав подібний рух на Білорусі, а відтак на Україні.

Передвістники відродження

Франціск Скорина

Пересопницьке Євангеліє

Симеон Будний

Василь Тяпинський

«Хтоб богобоязливий стримався, хтоб не заплакав — пише Тяпинський — дивлючися на таку кару божу — бачучи в таких великих княжат, таких значних панів, таких малих, невинних дітей, мужів з жонами, в такому славнім і то найважніше — в такому, колись талановитім, ученім народі руськім, таке занедбання своєї славної мови — просто зневагу до неї, за котрою їх ясна, природжена мудрість відійшла від них, а на її місце зараз прийшла та оплакана невченість, що вже дехто соромиться й свого письма, особливо у божому слові. А що вже може бути жалісніше, що гірше, як не те, що ті, які між нами зуться духовними й вчителями, найменше те письмо знають, найменше його розуміють, шкіл для його вивчення не закладають і поневолі, на сором, до книжок і шкіл польських та інших самі вдаються і дітей примушують»...

Представивши такий сумний стан української мови й культури, звертається Тяпинський до панів, щоби вони вплинули на владик, аби вони з маєтків, наданих їм предками, не витрачували приходів на одяги й роскоші життя, але повертали їх на школи й на науку слова божого в рідній мові. Кінчаючи промову, Тяпинський просить Бога дати йому змогу «або згинути з батьківщиною, коли вона має до решти згинути, або, коли вона буде подвигнена, вибрати разом з нею з недолі»...

Друкарство

Іваном Федоровим

Петром Мстиславцем

Львова

Біблії

Князі Острожські, що виводили свій рід з династії Рюриковичів, володіючи велитенськими маєтностями й користуючись повагою в уряді, від давен давніх використовували своє майно й суспільне становище на оборону рідньої культури й національності. Патріярхом православних вважався литовський гетьман князь Константин Острожський (помер 1530 р.) покровителем українського культурного життя був і його син, київський воєвода Василь-Константин. Він то в 70-их рр. XVI ст. організує в Острозі друкарню, школу й той «острожський гурток», що йому припала честь започаткувати організацію вищого шкільництва на Україні.

В Острожській школі, званій теж «триязычним ліцеєм», бо в ній вчили мов — словянської, грецької й латинської, а відтак граматики, реторики, діалектики, стислих наук — арифметики, геометрії, астрономії, а навіть музики, працювали не тільки місцеві вчені, але й греки (пізніший патріярх Лукаріс, протосінкел Нікифор) люди з високою, західньо-європейською освітою. Сама школа була живим запереченням заперечень противників українства, буцімто на підложжі церковно-словянщини й східньої традиції, немислима ніяка наука й взагалі освіта. З черги видання повної Біблії й багата полемічна література, створена членами острожського гуртка, були дальшими доказами живучости й розвоєвих можливостей старої,

української культури.

Але острожському культурному осередкові не судився довгий вік. Сини князя Василя-Константина усі покатоличилися, а там і пополячили. Одинокий з поміж них Олександр, що не зрадив рідної церкви й нації, не пережив батька. Смерть князя Василя-Константина була заразом смертю початого ним діла.

Андрія Курбського

Юрія Слуцького

Меценатські спроби аристократії, отих Ходкевичів, Острожських, Слуцьких і Курбських, якнебудь підтримали упадаючу українську культуру, обмежені до доброї волі одиниць, не були тривкі самі по собі. Зі смертю меценатів приходив кінець і їхньому ділу. Гідних пересемників не стало й українське громадянство, хоч і як раділо Заблудовом, Слуцьком, Милянковичами й Острогом, дуже скоро зрозуміло, що нема йому чого «надіятися на князів», а самому братися за діло. Скромнішими засобами, меншими, але збірними силами, своїми міщанськими, «кожемяцькими» руками розбудувати те, що започаткували останні могікани родової аристократії. І справді, розпочате діло вже не гине. Підіймає його й веде аж до остаточної перемоги міщанство, зорганізоване в церковних брацтвах. Започатковує рух і довгий час несе його на власних плечах українське міщанство Львова — славна «львівська Русь».

«Львівська Русь»

Львів, як наймолодша, але й найбільш многонадійна зпоміж українських, княжих столиць, уже з перших років польського володіння в Галичині, стає оком у голові польської влади. Призначивши йому ролю випадної бази свого напору на схід, Польща окружила його особлив-шою опікою. Тут створено осідок галицького арцибіскупа, на львівському замку сидів «генеральний староста руських земель», тутешньому купецтву об'легчено можливість скорого збагачення при допомозі т. зв. «права складу», тобто монополію на торговельний транзит поміж сходом і заходом. Усі купці з заходу мусіли виставляти у Львові свій товар на продаж і щойно з непроданою рештою, могли їхати далі. Те саме об'язувало купців зі сходу. Завдяки правові складу, Львів стався вже наприкінці XV ст. справжнім торговельним диктаторо'м, зосередивши в собі торгівлю з далеким сходом, Кримом, Молдавією, а почасти й Московщиною. А хоч панамі міста були чужинці (в XIV—XV ст. німці, в XV—XVI ст. німці й поляки, від другої половини XVI ст. поляки), то загальний добробут не остався без впливу на українську громаду у Львові. Безпосередно по упадку Української Державности «львівська Русь» принишкла й зійшла на задній плян. Але чим далі, тим вона висше підіймає голову, в там стає грізною конкуренткою для чужинецького можновладства. В 1529 р. уже нарікають львівські німці й поляки, що «Русь позаймала крамниці й місця християн римської віри»... По правді, то в колишній княжій столиці найшлося мало місця для автохтонів. У Львові, як каже В. Лозінський, було тоді «мало русинів, але багато Руси. Була вона тут завжди в якомусь дуже скороченому, але тим ціпкішому завязку; в худому, але заєдно спосібному до кільчення зерні, подібному до зерен пшениці, находженої у споконвічних, єгипетських гробницях. Про неї оповідають, що кинута в землю, приймається й росте. Під румовищем давнього, самостійного існування, так скоро забутого самою Русю, що в її памяти

окутувалося серпанком історичної легенди, наче під холодним попелом випаленого багаття, залишалася завжди жива іскра, що її леда сильніший подув міг потушити, але й роздути в полум'я».

Під суспільним оглядом займала «львівська Русь» XVI ст. третьюрядне становище, в політичному житті була зовсім позбавлена голосу, в єрархії львівських «націй», українці слідували щойно по вірменах, алеж... «коли поза вірменською вулицею не було вже нікого й нічого, то поза «руською» простиралася цілий світ, сонний і несвідомий, але засиллюючий її усім тим, що прокинулося зі сну». (В. Лозінський).

Вона то, по словам тогочасних літописців «установляла собі конзулів і проконзулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди й кари установляла, тих що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них»...

Та «львівська Русь», прокинувшись зі сну, вмiла себе взяти в руки, вмiла стати «одностайно во єдну волю, во єдну раду в той справі, котора ся точить о вольности всего народа руського. А если би которий отступовати мiл, такового в ненависти совершенно, яко проклятого і декретами духовними, от віри і сполечности руської отдаленого, з каждым часом і на каждом мiстцу таким гнушатись, яко отступником і квалтовником віри і всеї Руської Речи Посполитої»...

В львівських актах першої половини XVI ст. находимо ще свіжі слiди того, як галицька провінція засилювала львівську Русь. Як то все, що було в ній більш енергійного й підприємчивого тиснулося до Львова, як то працю, ініціативою й справністю, добивалися багатства й значіння усі ті українські пришельці з Дрогобича, Вишні, Перемишля, Рогатина, Щирця, Бібрки, Городка та з цілої низки довколишніх сіл і містечок.

Тим людям не усміхалося вже ані краківське ані галицьке передмістя Львова, тісно їм було на «руській» вулиці в сусідстві жидівського гета (нин. Зарваниці) й вони чим далі тим численніше пропихаються в ринок, «правим і лівим» добираються до цехів та торговельно-промислових підприємств та імпрез, дотепер доступних тільки католикам.

Щойно скріплена свіжими силами з провінції місцева громада українців, зважилася підняти боротьбу з упокорюючими обмеженнями, накинутими православному обрядові й українській національності.

Брацтва

Організаційними комірками українського міщанства, що їм було під силу не тільки снувати, але й виконувати сміливі пляни й важкі завдання, були церковні брацтва. Міщанська верства, що втративши державну організацію й незалежність, опинилася по містах серед чужинецького засилля і ніби відірвалася від рідньої маси, призабуваючи на рідню мову й звичаї, всеж таки не кидалася рідньої церкви й гуртуючись довкола неї, доволі скоро попала на властивий шлях культурно-національного, а там і політичного відродження.

Про одно з наймогутніших брацтв на Україні, Успенське у Львові, говорить польський історик Лозінський: «дивна річ — львівські українські міщани, що (в XVI—XVII ст.) здебільша говорили й писали по польськи, одягалися по польськи, навіть в головній фортеці своєї окремішности — Ставропігії — радили й списували протоколи по польськи, на портретах і

вотах, на домовинах і гробницях в підземеллях Успенської церкви ставили польські, або латинські написи, ця назверх ополячена Русь не переставала ані на хвилю бути собою й почувала себе наче державою в державі»...

Брацька організація мала за собою глибоку історію й традицію. Первочини її сягали ще в старі, поганські часи, коли то великі рокові свята й похорони зібрали довкола усвячених місць споріднені з собою (братні) роди на богослужби й ігрища. Звичай цих «храмових» пирів перейшов відтак у християнські звичаї, набравши тільки інших форм і глибшого змісту. Самі пири, сталися тільки назверхньою маніфестацією об'єднання «братчиків во Христі», що взяли на себе опіку над церквою, над власною освітою та фізичним і моральним здоров'ям. З церкви було близько до школи, зі школи до книжки й взагалі до книжнього діла, а там уже до братських шпиталів, захистів і т. д.

Великий вплив на устрій і організацію наших церковних брацтв мали ремісничі цехи, що в них почало організуватися населення міст з хвилею поширення т. зв. магдебурського права. Подібно як у цехах так і по брацтвах почали обов'язувати строгі організаційні статuti, що окреслювали брацькі права й обов'язки. Але коли до цехів могли належати тільки кваліфіковані ремісники-католики даного міста, а вся цехова організація спіралася на професійній виключності й змагала до вдержання означеного числа тих, що могли користати з цехових привілеїв, то українські церковні брацтва, хоч і міщанські в своїй основі, радо приймали до себе й позамісцеву шляхту й духовенство, тобто гуртували у собі все, неопозбавлене ще прав, українське громадянство.

Формально, статутіві справи і обов'язки брацтва зводилися до опіки над церквою, взаємної брацької допомоги та вдержання, так би сказати, товариського життя. Фактично, в таких брацтвах, як львівське, луцьке, а потім київське, ці права й обов'язки були куди ширші. Вони не обмежувалися до самого церковного будинку але до церкви, як установи, та як одинокого заборона української, національної окремішності. Так було, в першу чергу у Львові. Львівське Успенське брацтво, разом з брацтвами цілої низки передміських церков, не спочило, поки не досягло такого, якби здавалося, неможливого в ті часи подвигу, як відновлення галицького владичтва.

Відновлення галицького владичтва

В 20-тих рр. XVI ст. починає львівська Русь боротьбу за віднову православної єрархії. Спорожнення галицької митрополії й віддання її в опіку галицькому... старості, прийняла та відроджена львівська Русь, як визов таксамо, як і засвоєння собі львівським арцибіскупом права завідувати справами західньо-української церкви. Львівські міщани, оті «шевці, кравці й кожемяки», як їх згирдливо називали противники, прибравши собі до помочі останки, іще неополяченої української шляхти, добилися в решті решт в 1539 р. відновлення галицького владичтва з осідком у Львові. Дорого, бо аж 450 волів хабаря коштував привілей на галицьке владичтво, але він оплатився сторицею...

Макарій Тучапський

Заохочені успіхом в справі відновлення владичтва, львівські «братчики» почали уперту й систематичну боротьбу за рівноправність з рештою міщанського живла в мурах міста. Боротьба була тяжка й затяжна, а при тогочасному укладі сил, тобто при безсильности

королівської влади й всесильности місцевих елементів, ворожих українській еманципації, деколи здавалася безнадійною. Всеж таки і в тій боротьбі львівське міщанство добилося певних успіхів. Особливо палка боротьба завелася довкола зміни календаря. Коли католики прийняли новий т. зв. «григоріянський календар і пробували накинути його православним, вони прийняли це як замах на свою обрядову й національну окремішність й відстояли старий «юліянський» календар, не жалуючи для того ані коштів, ані жертв крові. Чисто практичне календарське питання, в тогочасних умовах польсько-українських, а краще кажучи католицько-православних взаємин, набрало яскравої, політичної закрески. Українці не прийняли справленого календаря тільки тому, що його силувалися їм накинути їх політичні противники. Остаточно мали рацію — за ціну непрактичності старого календаря й цілої низки втрат і невідгод, впливаючих з його пристосування до життя, вони всеж таки відборонилися від загрозливого етапу нівеляції їх культурно-національної відрубности. Багато енергії зужили львівські братчики на поширення освіти й книжності. А хоч перша їх спроба з печатником Іваном Федоровим, обмежилася до видання «Апостола» (1574 р.) а закінчилася банкрутством підприємства, братчики не кидали думки про друкарню. По смерті Івана Федорова, братчики, на спілку з львівським владикою Гедеоном Балабаном, викупили його друкарню з жидівського заставу, поширили її й небаром пустили в рух. Збудувавши коштом всенародніх збірок величаву церкву Успення у Львові, вони зараз таки подбали, щоби при ній, крім друкарні, заложили ще й школу. Поблагословив їх заміри в 1585 р. антиохійський патріарх Йоаким, а владика Гедеон Балабан видав заклик до всього світу православних, прийти львівському брацтву в допомогу. Та й самі братчики, захоплені такими високими й загально-національними змаганнями переконалися, що реформу відродження слід починати від себе. Для цього вони зреформували брацький статут, а традиційні брацькі пири, замінили на поважні зібрання, на своєрідні сойми «руської нації», що на них вирішувалися всі біжучі справи віри, національності й культури. Зреформований статут Успенського брацтва затвердив патріарх Йоаким, а вслід за ним царгор. патріарх Єремія, що ще й від себе доручив брацтву нагляд над духовенством і зверхність над іншими брацтвами у Львові й краю. Львівське Успенське брацтво дістало титул «ставропігіяльного» тобто «хрестоносного» й було вилучене зпід влади місцевих владик, а віддане в безпосередню опіку патріархові.

Таке вирішення львівського брацтва, мало свої добрі й лихі сторони. На зразок львівського й під його зверхністю повстає на галицькій провінції й поза нею низка брацтв (прим. в Перемишлі, Берестю, Луцьку, Рогатині, Городку, Гологорах, Сатанові й ін.). Скрізь засновуються при брацтвах школи, шпиталі й захисти для старців, скрізь теж кипить боротьба за права української церкви й національності. Але з другого боку право нагляду над духовенством й незалежність від місцевого владика, дана львівському брацтву, привели до тертя і непорозумінь з духовною єрархією, що очевидно, дуже некорисно відбилося на ході загально-українських, культурних і політичних справ.

Оскільки видавничо-науковий рух при Успенському брацтві у Львові не міг дорівняти подібному рухові в Острозі а відтак у Києві, остільки високо піднялася львівська брацька школа.

В її учительському зборі були такі люди, місцеві й приїжджі, як архієпископ Арсеній, Стефан Кукіль та Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, пізніший київський митрополит Іван Борецький, та інші. Подібно як в Острозі, львівська школа належала до установ вищого, ліцеального типу, і як така доставляла вчителів для початкових і середніх шкіл галицької провінції.

Числючися з рівнем польських, головних єзуїтських шкіл, львівські братчики пробували заводити в своїй школі різні іновачії на зразок чужинецьких шкіл, а перш за все уприсупнювати виклад зрозумілою для початкуючих, народньою мовою. Назагал це подобалося й імпонувало українському громадянству, але були в ньому й консервативні елементи, що в кожному новаторстві підозрівали загрозу для східньої церкви й української національності.

Іван Вишенський

На чоло консервативних елементів висунувся найславніший український письменник і публіцист тих часів Іван з Вишні. Пробувши багато літ на Атосі й пройнявшись духом аскетизму, він старався поборювати всякі новости, що поневолі втискалися в українську культуру й картаючи «світське» життя українського духовенства не спочував він і львівським братчикам, за їх нібито загрозливе для українського життя й старої культури новаторство. Та хоч як братчики поважали Івана Вишенського, хоч як подивляли його відданість справі, всежтаки не далися збити з раз обраної дороги. В славній «Пересторозі» написаній Юрієм Рогатинцем, вони дали ясну й вичерпуючу відповідь на всі закиди того роду. На їх думку українська школа, бажаючи видержати конкуренцію з аналогічними установами єзуїтів, мусить наближуватися до їх рівня й не обмежуватися єдино до переживання непридатної вже до життя, хоча й поважаної старовини.

Церковна унія

Дарунок східніх патріархів Йоакима й Єремії для львівського брацтва в формі їх зверхности над духовенством і незалежности від місцевої, духовної єрархії, був трагічний в своїх наслідках. Тертя й непорозуміння поміж брацтвом і духовенством з того приводу, спричинили серед єрархії рух в напрямі... унії з католицькою церквою. Українські владики, не бажаючи підлягати й рахуватися з «простими хлопами, сідельниками й кожемяками», як вони згїрдливо називали міщан, воліли піддатися під зверхність римського папи й увійти в звязок з добре зорганізованою католицькою церквою.

Почалося від боротьби брацтва з львівським владикою Гедеоном Балабаном. Справа дійшла до патріярхату, а коли до Львова зіхав сам патріярх Єремія й, розібравши питання спору, станув по стороні брацтва, Гедеон Балабан рознервувався до того, що викляв брацтво, а сам піддався під опіку львівського, латинського арцибіскупа...

Цього тільки ждала польська влада й католицька єрархія. Вона здавна продумувала над тим, якби то, коли вже не можна було заступити православної єрархії католицькою, то бодай підчинити її владі римського престолу й католицької єрархії. На фльорентійському соборі в 1439 р. з'явився київський митрополит Ісидор, що разом з багатьома грецькими владиками прийняв унію, але ця унія не вийшла поза особу самого митрополита. Спроба перецепити її

на ґрунт православної церкви не вдалася. Даремні теж були унійні змагання великого литовського князя Казимира Ягайловича, а по ньому князя Олександра. Не довела до нічого схильність до унії й такого всевладного українського магната, як князь Василь-Константин Острожський. Але тепер, коли православні єрархи почули себе особисто ображені й покривджені царгородським патріярхатом, витворилася атмосфера, пригожа для унії. Очевидно, тільки в верхах духовної єрархії, що рішила ділати потайки знаючи, що громадянство на унію не піде.

Нерозважний і упокорюючий українського єрарха крок Гедеона Балабана, був гаслом для цілої унійної акції. По кількох місяцях живої переписки і диспут, стануло при Балабані ще трьох інших українських владик — Терлецький з Луцька, Пелчинський з Турова й Зборівський з Холму. Вони списали постанову визнати римського папу своїм зверхником, але зобов'язалися тримати свою постанову в таємниці. Думали поставити громадянство перед доконаний факт у надії, що решту зробить вже за них польська влада й католицька єрархія. Сталось це в 1590 р. З черги приступив до змовників ще й київський митрополит Михайло Рогоза. Подібно, як Балабан, він був обурений на патріярха, що нібито кинув на нього клятву. По правді, обурення Рогози було неслухне. Грамота з клятвою була злбним фальсифікатом особистих ворогів митрополита і нічого спільного з патріярхом не мала. На прикінці 1594 р. написали названі українські єрархи лист до короля й папи, що в ньому заявляють свою охоту піддатися під зверхність римського престолу та обіцюють наклонити до цього решту єрархів, духовенство й громадянство. Тількиж у своєму листі, вони висловлюють побажання, щоби унія з Римом не порушувала ані устрою ані обрядів східної церкви, та щоби владик зрівняти в правах з католицькими єпископами.

Король, діставши до рук таке письмо, дуже зрадів і заявив повну готовність піти назустріч побажанням «навернених» єрархів. Наприкінці 1595 р. виїхали до Риму владика Терлецький та новий володимирський єпископ Іпатій Потій; 23 грудня тогож року, вони перед папою й собором кардиналів зложили присягу на вірність католицькій церкві, в імені своїм і всіх українських владик.

Таємниця, в якій унійно настроєні владики вели своє діло, не вдержалася довго.

Громадянство доволі скоро довідалося про їхні заходи, але не бентежилося ними. Воно знало, що все одно, такий преважний акт, вимагає загального одобрення й перед собором владик і духовенства, він не може стати правосильним. Але король, лякаючись, що собор православних не одобрить акції владик, не погоджувався на його скликання дарма, що домагався його скликання такий впливовий магнат, як князь Василь-Константин Острожський. І в цьому була помилка. Острожський, обурений на короля, видав універсал до громадянства, в якому п'ятнує владик уніятів зрадниками віри й народу, та закликає всіх до оборони православля.

Грамота, підписана таким авторітетом у справах культури й політики, як Острожський, зробила своє. Піднявся загальний ропіт, що злякав деяких владик-уніятів. Перший покинув задумане діло сам його ініціатор Гедеон Балабан, його слідами пішов і перемиський владика Копистинський. А коли замішання в царгородському патріярхаті по смерті Єремії (1594) не подавало православним надії на поміч з цього боку, вони звернули свої погляди на — козаків. Вони то, як ми вже знаємо, погромили маєтности владика Терлецького на Волині й

взагалі заявляли готовість кожної хвили озброєною рукою «захищати святу церкву православну». Правда, саме в той тривожний час, козаки переживали важку скруту, по перемогах Жолкевського над ними, але це не виключало їх допомоги православним у найближшій будучності. Покищо король уступив і на день 6 жовтня 1596 р. назначив собор духовенства й шляхти в Берестю.

Берестейський собор

Скликано собор не на те, щоби на ньому розважити питання прийняття унії, але щоб на ньому проголосити унію, як доконаний факт. Такий недипломатичний підхід був черговою помилкою прихильників і покровителів унії. Зіхалися до Берестя не тільки світські уніяти й духовні, але й православні єрархи, духовенство, магнати, шляхта та депутати міських громад і брацтв. На чолі православних станув князь Василь-Константин Острожський і одинокий його православний син Олександр. Але до спільних нарад не прийшло. Уніяти зібралися в місцевій катедрі, православні у приватній господі. А хоч поміж обома партіями три дні кружляли листи й посередники, до згоди не прийшло. Розіхалися з Берестя з тим, з чим приїхали. Уніятські владики проголосили унію, а всіх її противників викляли. Те саме зробили православні у відношенні до уніятів. Одні й другі вислали до короля просьби допомогти їм у боротьбі з противниками. Очевидно, король як прихильник унії, знехтував голос православних і рішив підпомагати уніятів.

Почалася боротьба. Зразу словом і письмом. В повені полемічної літератури, що спливала бистрими потоками з обох сторін, траплялися речі гідні уваги. Такою була «Апокрізіс» Філялета (Бронського) такими були повні палкого вогню й переконуючі силою вислову писання Івана з Вишні.

Але проти слова й письма православних стануло не тільки слово й письмо уніятів; за ними була влада, був король і католицька єрархія. А кого вони не могли переконати, того могли примусити до мовчанки силою. Почалося насильне відбирання владичих катедр і церков від православних, почалися переслідування ворожих унії священиків і мирян. А коли, по смерті Рагози (1599) став київським митрополитом Іпатій Потій, становище православних перейшло в нестерпну скруту. Питання унії й православя, перестало вже бути питанням богословської догматики. Навпаки, воно перемінилося в сутополітичну проблему й стало зародком непередбачених у наслідках зударів і конфліктів. Лави оборонців православя слабли щодо суспільної якості, але могутніли щодо кількості. Покидали їх, вимираючи, або ополячуючись магнати, шляхта, але залишалося тверде в своїх переконаннях міщанство, козацтво й жмінка малоземельної шляхти.

«Справді, щирого поваження варті були ці шляхотські недобитки — пише Грушівський — що махнувши рукою на ласку королівську й усіх можних сього світу, боронили завзято, свої справи церковної, що в їх поняттях була національною справою, бо православна церква вважалася підставою цілого національного життя і здавалося, що з упадком православної церкви впаде до решти все національне життя».

Відданість справі й подивугідна завзятість православних робила своє. В 1607 р. вони вимогли на уряді закон, що згідно з ним, на будуче всі духовні посади православних будуть віддаватися тільки православним. Але цей закон не увійшов у життя. Прихильний унії король

Жигмонт далі роздавав православні катедри й парохії виключно уніятам. Доходило навіть до того, що коли король звелів перебрати Печерську Лавру від православного архимандрита Федора Тура, то він, маючи за собою київського воєводу князя Василя-Константина Острожського, спротивився королівському наказові й відборонив монастир від уніятів збройною рукою. Подібно оборонився й Жидичинський монастир на Волині. В Галичині було покищо пів біди. Тут на обох владицтвах — львівському й перемиському сиділи православні, алеж вони не були вічні й треба було думати про те, що станеться з галицькими єпархіями, по смерті православних владик.

А тимчасом верхи українського громадянства чим далі, тим більше рідли. Мелетій Смотрицький в своєму «Треносі» (1610) або «Плачі східньої церкви» даремне бідкається над втратами через окатоличення магнатів і шляхти. Вірне своїй церкві й народности громадянство, не бачучи підпори ні допомоги, попадає в одчай, з якого рятує його — козаччина.

Коли Потій, розгромивши православних у Вильні, попробував зробити це саме в Києві, козацький гетьман Тискиневич післав йому осторогу, щоби не важився цього робити, бо він уже дав наказ козакам збройною рукою протиставитися його замірам. Під опікунчими крилами козаччини почалося в Києві нове культурно-національне життя. І тут, подібно, як у Львові, започатковує його міщанство. Воно залякане перемогою унії, старається задержати за православними бодай їх сильно обкроєний стан посідання.

Манастирі, церкви і школи

Єлисея Плетенецького

брацтво

На ґрунті, записанім Гулевичівною, будує брацтво великий Богоявленський монастир а при ньому закладає школу, на зразок львівської. Колиж у Галичині померли православні владика — Балабан (1607) і Копистинський (1610), а на цілу Україну залишився тільки один одинокий православний владика — Тисаровський у Львові, київські громадяни переймили єрусалимського патріярха Теофана, підчас його повороту з Москви, й заставили його відновити їм українську, православну єрархію.

Прошення київської громади підтримав своєю повагою гетьман Сагайдачний й це переконало патріярха. Протягом осени й зими 1620 р. він висвятив православним митрополита й пятох владик; зробив це в тайні перед польською владою й уніятською єрархією й тому потайки перебрався поза границі Польщі. На перемиського владика висвячено тоді ігумена київського, брацького монастиря Ісаю Копинського, вслід за тим настановлено київським митрополитом Йова Борецького, на полоцького владика посвячено Мелетія Смотрицького, на володимирського владика посвячено трехтемирівського ігумена Єзикиїла Курцевича, на луцьке владицтво Ісаака Борисковича нарешті на холмське владицтво Паїсія Іполитовича. Українська православна єрархія, з митрополитом на чолі, була обновлена, алеж переведена потайки, революційним шляхом, не найшла апробати в уряді. Православні єрархи так і залишилися титулярними й не могли обняти своїх єпархій, залишилися в Києві, під охороною «христілюбивого війська запорозького». Формального затвердження обновленої, православної єрархії добилось українське громадянство куди

пізніше, щойно по смерті творця й покровителя берестейської унії короля Жигмонта. Розгром військ і смерть Жолкевського під Цецорою (1620), де забракло українських козаків, поставив Польщу в трудне положення. Українське громадянство бачучи, що Польща без козаків не обійдеться, рішило скористати з нагоди й вимогти на ній уступки в користь православної церкви.

Справу порушено на варшавському сеймі 1621 р. Та даремне висилував свою красномовність і аргументацію голова українських парламентаристів Лаврентій Древинський, що, малюючи безпримірні утиски православних, казав:

«Король жадатиме чи не більшої половини війська від українського народу, але як цей нарід заступатиме своїми грудьми державу, коли він не буде заспокоєний у своїх домаганнях? Як можемо заходитися коло спокою від сусідів, коли не маємо внутрішнього спокою, в себе в дома?»

Король не поступився. Знав, що без козаків не обійдеться, але новопоставлених владик звелів арештувати, як тільки вони пробували обняти свої єпархії, а хто їм у цьому помагатиме, звелів карати на горло. Для позискання козаків дав тільки голословні обіцянки, що їх не думав дотримати й не дотримав. Козаки з Сагайдачним на чолі повірили королівському слову й під Хотином спинили загрозливу турецьку навалу. Про польську «заплату» козакам за хотинську кампанію ми вже говорили. Сагайдачний вмів огірчений на польську невдячність, а його наслідники й усе українське громадянство зрозуміло, що мирним шляхом не здобудуть від Польщі нічого. Українці пригадали собі «одновірну» Московщину. Ігумен густинського монастиря біля Прилук, основаного Раїною Могилянкою Вишневецькою (матір'ю ославленого Яреми), зорганізував акцію втягнення Москви в справу української православної церкви. Літом 1624 р. поїхав до Москви один з українських владик з пропозицією цареві — прийняти козацьке військо й всю Україну під свою протекцію... Москва, ослаблена недавно «смутою», не мала відваги послухати українських пропозицій, але її апетити на Україну загострилися, шлях на північ протерто... Тимчасом козаччина кривавилася в непосильних повстаннях проти Польщі, а громадянство терпіло й дожидало переміни умов свого незавидного життя. Остаточно діждалося. Принесла її смерть короля Жигмонта (1632).

На так зв. конвокаційному сеймі, українські депутати — Древинський з Волині, Кропивницький з Поділля й Кисіль з Київщини, підтримувані представниками козаччини, поставили рішуче домагання заспокоєння потреб православної церкви. Рівночасно козацький гетьман Кулага посунув з військом на Волинь. Але українські справи не мали успіху на конвокаційному сеймі. Не маючи сміливости відмовити, поляки відложили їх до елекційного сейму, скликаного на осінь 1632 р. Тут, при особистій інтервенції королевича Володислава, що готовився до війни з Московією й потребував козацької допомоги, прийшло до компромісу. Порішено створити дві митрополії — православну й уніятську, а владцтва розділити в той спосіб, що львівське, перемиське й луцьке припалоби православним, а володимирське, холмське й турівське малиб дістатися уніятам. Осібні королівські комісарі мали переводити розподіл церков та парохій. Рівночасно обіцяно видати закон про повну рівноправність православних по містах. Домагання козаків, щоб їм забезпечити право участі в виборі короля, нарівні з шляхтою, відкинуто, так само, як не признано владик обраних і

посвячених тому двадцять літ без відома й проти волі польського уряду.

Петро Могила

Хоч які були скромні й здебільша, формальні уступки польської влади в користь українського громадянства й православної церкви, українці мусіли задоволитися ними, хочби тільки тимчасово. Вони зразу взялися до вибору митрополита й встановлення православної єрархії.

Петра Могилу

Зєднавши в своїх руках усі установи православного Київа, він умів використати велитенські доходи з монастирських маєтностей і власну повагу на велику культурну працю.

Опанувавши стихію анархії, що запанувала в православній церкві, направивши її устрій, він підняв високо рівень брацької колегії, zorganizував письменників і вчених та почав широко закроєну, видавничу діяльність.

Крім зреформованої, брацької школи в Києві, що її відтак названо «могилянською», оснував ще Могила школи в Винниці (1634) та в Крем'янці (1636). В лаврській друкарні надрукував м. і. славний «Требник», рід енциклопедії, що водноставила церковну практику й обряди, «Антологіон», та цілу низку проповідей і передмов до лаврських видань. Могилі приписують теж авторство, а бодай співпрацю в «Літописі», одному з найвидатніших, полемічних творів того часу.

«В його особі — каже Грушівський — святкувало українське громадянство свою першу національну перемогу по стільки літах смутку, неволі й пониження».

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

З повстанням Богдана Хмельницького починається нова епоха історії України — доба відродження української державності. Приспана цілими віками лихоліття ідея державної самостійності, пробудилася серед релігійної боротьби і козацьких повстань першої половини XVII ст. Але весь політичний і національний рух, що тоді так широко розвинувся, був тільки приготуванням до того, що мало прийти пізніше, це були немов вступні маневри перед великою воєнною кампанією. Народні сили поволі збиралися й організувалися до спільного діла, серед труднощів і перешкод пробивалися уперед. Але аж у Хмельниччині виявилася у повнім виді могутність маси, її елементарна сила, організаційні здібності, культура й громадська зрілість. Серед великого народнього зриву виявилось, що таке український нарід і що він може досягнути. Україна, що довгі часи була невідомою, забутою закутиною на краю світа, знову стала центром уваги цілої Європи, добула собі значіння і пошану, вернувши між інші народи і держави як повноправний громадянин. З печаттю Хмельниччини український нарід пішов у дальшу свою історію.

Причини Хмельниччини

Цей великий народній рух був вислідом різnorodних причин, яких коріння сягало у далеке минуле. Народня маса найбільше відчувала соціяльне поневолення. На західній Україні панська влада досягнула вже верх своєї сили так, що селянинові не залишилися ніякі людські права. На сході, у Придніпрянщині, селянин мав ще деяку свободу, але пани намагаються відібрати йому ці останки волі. Нарід боронився, але доля його ставала все більше важка. Це признавали самі поляки. Польський історик Коховський пише: «Що з українським народом поступали без деякої несправедливости, не можу заперечити. Все залежало від суворої або м'якої вдачі старост і панів тамошніх та від вдачі самого народу — покірного супроти влади чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинности, які здавна відбувалися і зносилися. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові податки — шкіру за право ловити звіря, небували податки від риболовлі, коли збільшено панщину, всякі вини, кари і інші такі речі, — на них селяни нарікали і жалувалися як на незносні тягарі, тим більше, чим сильніше наставляли збірщики та немилосердно виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирливість жидів, що з кривдою людности вишукували різні доходи, або брали на себе горівчану аренду»... Другий польський історик Грондський зображує справу так: «Нарід український тим способом утіснявся: синів змушували пани до всяких служб, а від батьків звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькові одного, щоби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету, звану «дудком»; жиди цей податок збирали і виплачували. Крім того, коли родилася дитина, особливо хлопець, — не дозволяли хрестити, поки такої монети не заплатять. Також коли дівчина віддавалася заміж, не можна було побратися, не заплативши наперед того дудка панові. І це на перший погляд здавалося легке, але потім через жидівську хитрість виросло у важкий тягар. Також інші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій часті тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки відумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними собі

присвоювали». Навіть сам жидівський письменник Натан Гановер признає, що селяни були дуже обтяжені: «Решта бідного українського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а ці обложили його тяжкою працею, дома і на полі. Шляхта накладала на нього великі тягарі, а декотрі шляхтичі страшними способами силували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід із усіх найбідніший — жидівський — теж панував над ним!» Французький інженер Боплян, будівничий Кодаку, писав просто: «Шляхта живе як у раю, а селяни як у чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти у неволю лихому панові, їх становище гірше від галерних невільників»...

Положення міщан було краще як селян, бо міста мали яку-таку самоуправу; але пани, у погоні за зиском, почали вимагати і від міщан чимраз більших данин і повинностей.

Ненаситність магнатів дала відчуватися навіть дрібній шляхті; малий шляхтич-хлібороб мусів у всьому іти за паном, а як відважився спротивитися, вельможа міг знайти тисячу способів, щоби його знищити, відібрати йому майно і самого прогнати з батьківщини. Над усіма тяжіла рука могутніх «короленят».

Неменше як соціальна справа було напружене релігійне питання. Хоч у 1632 р. доведено до релігійного компромісу, то далеко ще було до того, щоби настала повна релігійна толеранція. З тодішніх відносин могли бути вдоволені верхи православної єрархії, яким забезпечено духовні уряди і маєтності і які до влади ставилися лояльно і послухно.

Поміркований курс увів уже Петро Могила, а його наступник Сильвестер Косів (1648-1657) у політиці лояльності йшов так далеко, що зірвав цілком зносини з революційною козащиною, не вважаючи на те, що саме козацтву православна єрархія завдячувала своє оновлення...

Але нижче духовенство, особливо дуже чисельне чернецтво, стояло близько народу, прихильно дивилося на козацькі рухи і релігійним «заспокоєнням» цілком не було захоплене.

А це заспокоєння ішло дуже поволі і серед різних перепон. Хоч і центральна влада наказувала мир, нижча адміністрація відносилася до наказів неохотно і, де могла, дошкулювала православним. Релігійна боротьба невгавала, уособливо у західніх землях.

Сокаль, Белз, Красностав, Грубешів, Ковель, Бересть, Люблин, Більськ, Кобрин, все були ареною взаїмних нападів уніятів і православних, а у Перемищині боротьба перенеслася і на села. Заїзди, напади, відбирання церков, повторялися з року на рік. Відгомони цього ішли по цілій Україні, ворушили уми, викликали фермент невдоволення.

Та найбільше невдоволення було поміж козаками.

Почини повстання

Польська влада на Україні дуже суворо пильнувала постанов ординації 1638 р. і щоби забезпечитися перед новими козацькими рухами, перевела низку гострих мілітарних заряджень. Відбудовано твердиню Кодак, що мала перепинити перехід козаків з волости на Низ. Запоріжжя очищено від повстанчих елементів. На Січі осаджено залогу з реєстрових козаків під командуванням польських офіцерів. Реєстрових козаків уведено у строгу дисципліну. На спорожнені місця до реєстру приймалися тільки люди певні і віддані Польщі. Козацькі вольности обмежувалися чимраз більше. Місцеві уряди не шанували козацького присуду і намагалися підчинити козаків під свою владу, силували їх до всяких робіт і данин. Козаки ніде не могли добитися справедливости. Комісар запорожського війська Шемберг,

що з уряду мав доглядати козаків, пригнітав їх таксамо, як інші урядовці. Коронний гетьман Станислав Конецпольський був здавна ворогом козащини і старався знищити її в самому корені; гетьманський син Олександр Конецпольський вславився як найбільший гнобитель козаків. Протягом сімох років реєстрові козаки жили у великому ярмі нової ординації. Аж в 1646 році прийшли для козащини деякі полєкпгі. Король Володислав IV, в останні роки свого панування, став гарячим поклонником християнської ліги проти турків. Під впливом папи і за намовами Венеції він рішився підняти великий похід на Туреччину двома дорогами, через наддунайські краї і Чорним Морем. До цього походу він задумав ужити і козацькі сили. На королівське візвання в квітні 1646 р. до Варшави приїхали відпоручники реєстрових козаків, військові осаули Іван Барабаш та Ілаш Караїмович, а з низової старшини Максим Нестеренко і Богдан Хмельницький. Король прийняв їх на приватній аудієнції, втаємничив у справу війни з Туреччиною, дав доручення збирати військо і обіцяв повернути давні вольности. Як посли вернулися з Варшави, серед козаків почалися оживлені приготування до війни, — козащина мала надію добути собі наново давнє становище. Але пляни короля були побудовані на слабких основах, — чужі держави не дали відповідник підмог, польський сойм рішуче відкинув проєкт війни з Туреччиною. На домагання шляхти треба було стримати також козацькі воєнні заходи. Місцеві уряди використали цю зміну, щоби наново почати утиски козаків. Запоріжське військо віднеслося з своїми жалями до Володислава, але король був безсильний супроти шляхти. «Шаблями добувайте ваших вольностей», таку раду короля переказувала козацька традиція. Козаки заведені у своїх надіях на поправу долі, розярені шляхетським гнетом, кинулися до нового повстання. Осередком організації стали реєстрові полки, що найбільше відчували на собі чужу владу. Від них повстанчі кличі перейшли до козаків, що були виписані з реєстру, — і до всього народу. Зброї поширено так багато, що князь Ярема Вишневецький у своїх підданих на Лівобережжі відібрав кількадесяти тисяч рушниць. Приєдналися до руху також деякі частини польського війська, в яких служили українці, нпр. драгони, що були «з роду українці, з віри греки, з убрання німці». Для агітації послужила легенда про це, що король прийде з підмогою козакам проти шляхти і що він своїми листами заохочує їх до повстання. Під кінець 1647 р. приготування були покінчені; 500 довірених від усіх полків виїхало потайки на Запоріжжя, — на їх чолі Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький

Богдан Зеновій Хмельницький походив з дрібного шляхетського роду, гербу Абданк. Його батько, Михайло, був дворянином у Жолкевських і Даниловичів, жив зразу в Жовкві й Олеську, потім переселився у Придніпрянщину, заложив на краю степів містечко Чигирин і був там підстаростою. 1620 р. ходив проти турків під Цецору на чолі відділу охотників і там поляг лицарською смертю. Богдан уродився біля 1595 р., учився в якійсь українській школі і потім у єзуїтських колегіях у Львові і Ярославі та добув собі середню шляхетську освіту. Як двадцятилітній парубок був теж у бою під Цецорою і попав там у татарський полон. У неволі перебув два роки, в околицях Константинополя. Козаки викупили його і він пристав до запоріжського війська. Тримався з реєстровими козаками і у повстаннях не брав участі: волів спокійне життя; оженився, господарив і побільшував батьківський хутір Суботів під

Чигирином. 1638 р. був козацьким писарем і при тодішній ординації дістав уряд чигиринського сотника. 1646 р. їздив до Варшави для переговорів з королем. Майже до старости, «до сивих літ», як сам казав, Хмельницький був незамітною людиною, нічим не визначався, нічим не звертав на себе уваги. Великі цінності, заховані у глибині його душі, може й ніколи не проявилися б назверх, може був би покінчив життя як маловідомий чигиринський сотник. Аж особисті кривди, яких він дізнав, так сильно потрясли тим чоловіком, що нараз з спокійного господаря і льояльного реєстрового козака став проводирем збунтованих мас, славним полководцем, великим організатором та творцем нової Української Держави.

Справа Хмельницького була така сама, як багато інших козаків. Чигиринський підстароста Чаплінський, протегований Конецпольського, почав дошкуляти Богданові; забрав йому воли, забрав улюбленого коня, яким він їздив у дикі поля, побив малого синка, так що той умер; потім оклеветав його перед владою, що він безправно держить хутір, дістав дозвіл відібрати Богданові ґрунти, уладив збройний напад на його дім, забрав збіжжя і всяке добро.

Хмельницький шукав справедливости у суді, в соймі, навіть у короля, але нічого не міг добути. Тоді зійшовся з іншими покривдженими козаками і спільно став готувати повстання. Молодий Конецпольський дізнався про ці пляни і наказав Хмельницького увязнити. За порукою полковника Кричевського його звільнено; але Хмельницький не чекав, що далше буде, а з іншими змовниками виїхав на Запоріжжя.

Союз з Кримом

На Низу, по Дніпрових островах і в захисних місцях у степу проживало багато козаків — випищиків, що воліли небезпечне життя на безлюдді, як панську владу. Хмельницький почав їх збирати і при їх допомозі добув Січ, на Микитинім Розі, де стояла залога з реєстрових козаків. Добуття Січі мало велике значіння, бо Січ здавна уважалася серцем і столицею Запоріжжя: тут стояла козацька гармата, тут був військовий скарб, тут переховувалися військові клейноти. Хмельницький, якого обрано тут гетьманом, міг рахувати на признання серед всього козацтва. Стали до нього напливати все більші відділи охотників, всякі «пластуни, луковники, лисичники».

Хмельницький рівночасно вів переговори з татарами. Козацькі сили, зібрані на Запоріжжі, були за малі до війни з поляками, потрібна була чужа поміч. Козаки вже ранше (1645-1647) порозумівалися з Кримом, хотіли запевити собі неутральність татар на випадок війни. Тепер справа пішла далше. У посольстві до хана поїхав козак Книш і з ним старший син Хмельницького, Тиміш. В Бахчисараї зустріли послів прихильно; посередником був, як казали, один татарський мурза, котрому Хмельницький відіслав сина, захопленого у полон. Татари були розізлені на поляків, що не діставали на час умовленого гарачу, та що поляки нападали на їх оселі й забирали худобу. Хан Іслам Гірей дав дозвіл одному з мурзів Тугай-бееві іти на підмогу козакам. Ця поміч була для Хмельницького дуже цінна. Козацьке військо мало добрих піхотинців, але неставало йому кінноти, що швидкими рухами моглаб заскочити ворога, — легка татарська їзда якраз добре надавалася до цього. Притім повстанці мали забезпечену південну границю від несподіваного набігу татар. Обі сторони заприсягли союз, а татари дали притім обітницю, що не будуть брати у полон українського населення.

Жовті Води

Жовті Води

Камяного Затону

Княжі Байраки

Корсунь

Корсуня

Тріумф козацький був незвичайний. Перемога була така велика, як дотепер ніколи у козацькій історії. Богдан Хмельницький з своїми військами пішов далі на північ аж до Білої Церкви, де кінчилася давня козацька займанщина. Нарід витав переможців з хоругвами, з хлібом і сіллю. Тут козацький гетьман відправив свято перемоги, при участі військової музики, гарматних вистрілів і радості війська.

Переговори

Козаки підняли постання з одною означеною метою, добути назад старі козацькі вольности. Інших, ширших змагань вони не мали. Не думали про це, щоби викликати соціальний переворот, знищити шляхту, увільнити селян від підданства, або щонебудь інше. Ще менше думали про національне повстання й утворення самостійної держави. Вони уявляли собі, що козащина може жити свobodно у Польщі, як тільки король матиме більшу владу, — вони вірили, що король має найкращі наміри, а все лихо походить тільки від магнатів, «короленят». Світлі перемоги на Жовтих Водах і Корсуні не змінили цих поглядів. Богдан Хмельницький і його однодумці почували, що зробили більше, як задумали, але уважали, що якраз тепер пора до переговорів, бо сили магнатів розбиті, — тепер можна свobodно говорити з королем. Хмельницький рішив зараз зпід Білої Церкви вислати посольство до короля. Як посередник прийшов йому у поміч браславський воєвода, Адам Кисіль. Був це православний шляхтич, дуже прив'язаний до православної церкви, гарячий оборонець її прав; він чванився своїм українським родом і тим, що ніби його предок боронив Києва від наїзду Болеслава Хороброго, — але сам не уявляв собі інакше України, як тільки у злуці з Польщею. Перед поляками він заступався відважно за права свого народу, але знову серед українців голосив безупинно потребу державно-польського патріотизму. За його радою Хмельницький поставив дуже помірковані домагання: він жадав, щоби побільшено козацький реєстр до 12 000 та виплачено військову плату, що залягала 5 років; разом з тим просив, щоби не порушувано прав православної віри у Польщі й Литві та привернено православним кілька забраних церков.

Повстання черні

Але поміркована козацька політика не мала ніяких видлядів на успіхи. В тім самім часі, коли Хмельницький приготував посольство до Варшави, умер король Володислав IV. Була це подія, що помішала всі козацькі пляни. Козаки були певні, що король їм співчуває, що розуміє причини, які загнали їх до повстання, що погодиться з тим, що сталося, і простить запорізьському війську його «поневільну вину». А тут на місце цього поміркованого,

розумного володаря приходили до влади недоступні магнати і юрба шляхти, що кипіла ненавистю до козаків, — тяжко було думати про мир.

З другого боку мировим переговорам перешкодило всенароднє повстання. Від самого початку агітація за повстанням ішла не тільки серед козаків, але й між «посполитими людьми», панщизняними селянами і дрібним міщанством, між яким було багато випищиків. Це були природні союзники козацтва. Але Хмельницький і його однодумці не сподівалися, що на їх зазив повстануть такі величезні маси народу та що повстання, мов огонь, піде по цілій Україні. «І так народ посполитий на Україні, почувши про знищення військ коронних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки, не тільки ті, що козаками бували, але хто й ніколи козацтва не знав», оповідає про це наш літописець Самовидець. «І на той час туга велика людям значним всякого стану була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів; що хочби який чоловік значний не хотів приступати до козацького війська, то мусів, щоби позбутися того посміховиська і нестерпних бід...»

Розбурхана народня маса почала боротьбу на свій спосіб, під своїми кличами і для своїх цілей. Селяни і міщани не хотіли миритися зі шляхтою: вони якраз у знищенні шляхти бачили кінець свого поневолення. Ненависть до панів, що зростала цілими десятиліттями, тепер вибухла у найгострішій формі, «Денебудь знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й урядовці міські, — усіх забивали, не щадячи ні жінок ні дітей їх, маєтности грабували, костели палили, обвалювали, ксьондзів забивали, двори і замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не зіставляючи жадного цілого. Рідко хто у тій крові, на той час, рук своїх не мачав і тої грабежі не чинив», пише Самовидець.

З поміж народу, «черні», виринуло багато талановитих ватажків. На Сіверщині визначався дрібний шляхтич Петро Головацький; повстанці здобули тут Чернігів, Стародуб, Гомель і інші менші городи й уладили страшну різню жидів. В Уманщині проводирем був Ганжа, у Браสลівщині Трифон з Бершаді. Тут, на Правобережжі, у руки повстанців дісталися всі визначні замки, як Немирів, Тульчин, Винниця, Браслав, Попонне; шляхта майже вся вивтікала, жидів багато вирізано, повстанці захопили масу зброї і всякої добичі.

Максим Кривоніс

Пилявці

Реєстрові козаки, що підняли повстання для своєї справи, зпочатку з острахом гляділи на народній рух. Не в їх намірах було іти з «гультайством» і панщизняною черню, — розбої і грабежі народніх ватажків компромітували їх діло перед польським урядом, з яким вони хотіли наладнати добрі відносини. Але народній рух поширився так далеко, що не можна було ані його стримати, ані йому противитися. Треба було рахуватися з тим, що сталося. А притім розгром шляхти давав козащині великі матеріяльні і політичні користи: ціла східня Україна була вільна від панів, можна було зайняти великі простори й завести тут козацький лад. Відділи черні скріплювали незвичайно козацьке військо, з такими силами можна було опертися цілій Польщі.

Так прийшло до союзу між реєстровим військом і «поспільством». Хмельницький увійшов у порозуміння з ватажками черні і признав їх козацькими полковниками. Кривоніс дістав

черкаський полк, Головацький переяславський, Ганжа уманський. Але разом з тим козацький гетьман старався увести ватаги охотників у військовий порядок і дисципліну. Він домагався безоглядного послуху своїм наказам, нищив анархію, своєволю і розбишацтво. Одною з перших езекуцій, які він наказав, було покарання смертю своєвільників, що знищили маєтности Вишневецького. Так само суворо поведився Хмельницький з полковниками: навіть народній герой Кривоніс, за непослух, був покараний звичайною запорізьською карою — був прикований до гармати.

Обі сторони, й українці й поляки, не мали охоти до згоди і війна почалася наново. На чолі польського війська, на місце гетьманів, що були у неволі, станули три «регіментарі»: старий князь Заславський, молодий Конєцпольський й учений Остророг; Хмельницький схарактеризував їх коротко: «один перина, другий дитина, третій латина»... Польське військо під Константиновом ударило на передові українські відділи, віднесло деякі успіхи, але під напором козацьких полків мусіло уступити назад і повстанці добули сильні замки Межибіж і Бар.

Пилявцями

Львів і Замостя

Після пилявецької перемоги козацька старшина відбула раду, що робити далі. Помірковані полковники були за тим, щоби не йти далі, але стати на Случі і тут укріпитися. Але чернь була жадна дальшої боротьби, а також татари домагалися походу у Польщу. Хмельницький, хоч сам бажав мира, рішився продовжати війну. 8 жовтня 1648 р. українські війська станули вже під Львовом, що був тоді укріпленою твердинею. Але війська у місті було небагато, бо Ярема Вишневецький, що зразу готовився боронити Львів, на вістку про наступ Хмельницького, захопив гроші, які зібрано на оборону, і залишив місто на власну долю. Налякані міщани почали відразу переговори. Але Хмельницький не думав нищити Львова: «пожалував найпершого міста на Русі», пише польський історик Рудавський. Козацькі гармати ледви кілька разів вистрілили на мури, а тільки відділи Кривоноса вели наступи і 15 жовтня добули Високий Замок. Гетьман пристав на окуп, біля пів мільона золотих, і 26 жовтня українська армія помаширувала далі.

Замостя

У Києві і Переяславі

На день перед святом Різдва гетьман-переможець уладив візд до Києва, старої столиці України. Ціле місто витало його святочне, на стрічу йому виїхав митрополит Косів з єрусалимським патріярхом Паісієм, київська академія приймала Хмельницького промовами і віршами, в яких славлено його як Мойсея, що освободив український нарід з неволі, «Богом даного і тому Богданом названого». По дорозі усюди Хмельницький стрічався з радістю і любобою народа і відчував, як дуже змінилися відносини на Україні завдяки повстанню, — але аж тут, у розмовах з найвизначнішими представниками української інтелігенції, утвердився у думці, що повстання увело український нарід на нову дорогу: що справа козацького реєстру чи автономії дрібна і другорядна супроти змагань, які проявляє цілий нарід, — що одинокий шлях, яким треба іти, це шлях власної Державности.

В лютні 1649 р. до Переяслава приїхали послы Яна Казимира, щоби вручити Хмельницькому булаву — новий король признав його гетьманом козацького війська. Але на промови послів, що заповіли приїзд комісії для остаточного замирення, Хмельницький відповів іншою мовою. «Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде, — тепер війна, мусить бути! У тих трьох чи чотирьох неділях виверну всіх вас, ляхів, до гори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Вибю з ляцької неволі український нарід весь! Перше я за свою кривду і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможе мені в тім чернь уся, — по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоби ви не знищили хлопів і на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділлю і Волині тепер, — досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя і шляхетки у тій країні; а схоче котрий з нами хліба-соли їсти, — нехай війську запоріжському буде послушний!»

Перемога і мир під Зборовом

Хмельницький погодився на коротке перемир'я, але під літо 1649 р. розгорілася наново війна. З польського боку виступали у поле всі найвизначніші магнати, Вишневецький, Заславський, Фірлей, Конецпольський, Лянцкоронський. Вони легко перейшли Случ і тут почали громити пограничні селянські і козацькі відділи. Але як прийшли вісти, що наближається головне військо Хмельницького, склався між ними переполох. Один польський офіцер описував це так: «Панове регіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше; а тепер, як прийшлося до справжніх козаків і татар, зовсім стерялися, тільки один до одного їздили; уже стало на тім, щоб як тільки настане ніч, кожний у свою путь: одні до Кам'янця, інші до Володимира; один з другим шопотів, а кожний, що мав кращого у возі, тягнув на коня»...

Збаражі

На допомогу польським обложенцям у Збаражі виправився сам король Ян Казимир. Він ішов на Сокаль, Радехів, Топорів, Зборів. По дорозі проголосив універсал, яким відібрав Хмельницькому гетьманський уряд, а на його місце гетьманом визначив Семена Забузького, одного з нечисленних козаків, що не пристали до повстання. Але про українську армію і її наміри король не мав ніяких певних відомостей; польські стежі ніде не могли захопити козаків, а від місцевого населення навіть на муках не можна було нічого добути. Тимчасом Хмельницький незаметно забрав більшу часть війська зпід Збаража і виступив з ним на стрічу королеві. Дня 15 серпня, коли польське військо наближалось до Зборова, несподівано ударили на нього козаки і татари. Польські обози, що були розтягнені на довгім просторі від села Метенева до Зборова, не могли боронитися і дісталися у руки татар. Сам король перейшов Стрипу, і тут з військом замкнувся в оборонному таборі. Війська Хмельницького почали наступ з усіх сторін, — ситуація була така, що король міг потрапити у подон з усім військом. Тоді Ян Казимир був примушений віднести до козацького гетьмана з

пропозицією переговорів, — до того самого Хмельницького, якому перед кількома днями відібрав булаву.

Під напором хана, Хмельницький мусів погодитися на мир, який підписано 18 серпня 1649 р. Число козацького війська означено на 40 тисяч. Козаки мали право перебувати у трьох воєвідствах, — київським, brasлавським і чернігівським, — від Случі на заході по московську границю на сході. Як кого з інших земель приймуть до реєстру, може без перешкоди перейти з усім майном на Україну. На козацьку територію не вільно входити королівському війську. Також жиди не можуть тут проживати. Державні уряди у згаданих трьох воєвідствах має діставати тільки шляхта грецької віри. Справа знесення унії буде рішена на найближчому соймі. Київський митрополит дістане місце в сенаті. У Києві не вільно єзуїтам закладати шкіл. За всякі воєнні проступки проголошується амнеція; маєтності сконфісковані шляхті, що була у повстанні, будуть привернені власникам.

Козацька держава

Зборівський мир не заспокоїв мрій Хмельницького про велику державу «по Холм і Галич», але всетаки дав козаччині можливість організувати державне життя. Найважлишим вислідом замирення було це, що запорожське військо дістало свою обмежену територію, на яку не мали вступу польські війська, — це була основа для державної будови. Козаки почали вводити тут запоріжський устрій.

Найвищу законодавчу владу мала козацька рада, якій належав вибір гетьмана і рішення про напрям внутрішньої і заграничної політики. У перші роки повстання, Хмельницький доволі часто скликав повну чи генеральну раду, до якої доступ мали усі козаки. Але така рада, на яку збиралися тисячі козаків, не була здібна до яких небудь ухвал; що найбільше могла прийняти внесення, які їй ставив гетьман, але часто перемінялася на анархічні, бунтівничі збори. Тому більше значіння мала рада старшини, невелика щодо числа учасників, — на якій була можлива річева дискусія.

На чолі виконуючої влади стояв гетьман і йому підлягали всі урядовці. Хмельницький, завдяки своїй сильній індивідуальності і заслугам, мав послух у всіх і проти його волі ніхто не відважався що небудь робити; а часто він сам без відома ради і старшини переводив це, що уважав за відповідне. При гетьмані була генеральна старшина: писар, обозний, два осаули і два судді. Вони творили немов міністерство, що мало управу краю. Найбільше значіння мав генеральний писар Іван Виговський, найближчий дорадник гетьмана; він зорганізував генеральну канцелярію, у якій сходилися всі нитки і внутрішньої управи і заграничних зносин. Військо було під управою осаулів, які заступали гетьмана у походах; обозний мав нагляд над артилерією і обозами. Скарб був зорганізований добре, хоч не було ще постійного уряду ген. підскарбія. Доходи ішли з давних королівщин, з податків, які платило ціле населення і з цпа, яке побирали на границі; цлові комори уладив молдаван Остафій Остаматенко.

Цілий край поділено по запоріжському звичаю на полки і сотні. Після зборівського мира було 16 полків: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, brasлавський, кальницький (винницький), київський, переяславський, кропивенський, миргородський, полтавський, прилуцький, ніжинський, чернігівський. Полковники мали і

військову і цивільну владу, таксамо сотники; по містах над козаками мали владу городові отамани, над міщанами війти.

Суди були городові, сотенні, полкові, а найвищою інстанцією був суд генеральний. Козацьке судівництво користувалося давним міським, магдебурьським правом і звичаєвими нормами, які витворилися на Запоріжжі. Обов'язувала засада: «де три козаки, там два третього судять».

Спроби порозуміння з Польщею

Після зборівського замирення Хмельницький льояльно старався утримати добрі відносини з поляками. Таку умірену політику наказував політичний розум: щоби увести і закріпити козацьку владу на великих просторах Придніпрянщини, на це був потрібний довший час спокою. Для цієї мети треба було понести великі жертви.

Першою було заведення козацького реєстру. Під прапорами повстання стояло до 300 тисяч людей, що звалися козаками і уживали козацьких вольностей; на основі зборівського миру козацьке військо мало бути обмежене до 40 тисяч. Таке обмеження війська було навіть по думці гетьмана і старшини, бо з таких великих мас народу підчас війни мало було користи, а ці охотники ждали для себе козацьких прав на некористь справжніх, «старовинних» козаків. Хмельницький остаточно перевів цей 40-тисячний реєстр, але через те втратив багато популярності серед народу. Нові «випищики» збиралися полками, виступали з погрозами проти гетьмана «зрадника», у деяких місцях виринули навіть самочинні гетьмани.

Ще більше невдоволення прийшло з моментом, коли на Придніпрянщині появилися наново пани. Вони приїздили зразу з невеликою службою, до селян відносилися лагідно, не вимагали ніякої панщини, а вдоволялися чиншами, — а все таки нарід бачив, що зненавиджена панська влада обновляється знову, що всі визвольні змагання пішли на марне. До того ще з земель, які залишилися під королівською владою, доходили страховинні вісти, як то пани карають повстанців, кілька людей пішло під суд, кілька покарано смертю. Амністія, яку обіцяв король, залишилася тільки на папері.

Не були здійснені і інші зборівські постанови. Православний митрополит не дістав місця у сенаті, хоч і це було святочно запоручене; не повернено теж православним спірних церковних маєтностей. Мiroва політика, яку вів канцлер Оссолінський, втратила ґрунт і на королівському дворі і серед шляхти. З татарської неволі повернувся гетьман Микола Потоцький давній ворог козаччини, і став організувати біля себе прихильників кривавої розправи з «бунтівниками».

Молдавський похід

У таких відносинах Хмельницький мусів шукати помочі для України куди інде. У печатках повстання козаччина опиралася на союзі з Кримом; зрада хана під Зборовом показала, який цей союзник непевний. Але зірвати з татарами було неможливо супроти польської небезпеки; треба було тільки знайти спосіб, щоби цих своєвільних союзників утримати у вірності. Крим був під протекторатом Туреччини і туди повернув Хмельницький свої наміри. Турецька держава в ті часи була доволі ослаблена, недоставало їй великих султанів, що піднялиб значіння ісламу, — але всетаки це була одна з найбільших держав в Європі,

належали до неї багаті країни, а її вазаліями були й християнські держави, Семигород, Волощина й Молдава. Польща боялася союзу українців з татарами і турками і заохочувала Хмельницького до походів на Чорне Море, — там повинні козаки шукати воєнного «хліба», не на «волости». В червні 1650 р. до Чигирини приїхав також венецький посол Віміна й обіцявав козакам допомогу республіки св. Марка, якщо вони рушать на море проти турків. Але Хмельницький вже перше навязав добрі відносини з Портою і не думав їх зривати, а навпаки старався увійти у ближчі зв'язки з балканським світом.

У Молдавії, яку від України відділяв Дністер, воєводою або господарем був Василь Лупул, князик хитрий і незвичайно багатий. Він уміло лявірував між Туреччиною, якої був підданцем, та Польщею, якої боявся; у зборівській війні він помагав полякам проти українців. Хмельницький задумав відплатитися Лупулеві за його інтриги й у вересні 1650 р. несподівано, з 70-тисячним українським військом і татарами, рушив на Молдаву. Цей блискучий рейд захопив Лупула неприготованим; він мусів під Яссами миритися з козацьким гетьманом. Мир став на тому, що Лупул обіцяв бути союзником України та віддати свою доньку, славу красавицю Розанду, за жінку старшому синові Хмельницького, Тимошеві. Цей успішний похід підняв значіння Хмельницького у Константинополі. Козацького посла, полковника Ждановича, султан прийняв ласкаво і переслав гетьманові у дарунку дорогі коні і зброю; невдовзі приїхало до Чигирини турецьке посольство, а врешті в березні 1651 р. султан, окремою грамотою, заявив готовість обняти протекторат над запорожським військом. Кримському ханові султан наказав помагати козакам проти Польщі.

Берестечко

Хоч Хмельницький уже «одною ногою стояв у Туреччині», не хотів війни з Польщею і пробував по мирному вирішити справу. У листах до шляхти, зібраної на соймики, він писав так: «Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра наша мусить бути ще миліша. Ми за неї завсіди радо вмирили. А тепер нам дома насильство діється! Ми нікому не хочемо чинити безправя, тільки своєї власносте допевняємося. З їх милостей (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємося. Але панове уніяти, що нам гвалтом забрали, нехай повернуть! Не приведіть нас до останнього одчаю! Не примушуйте нас, щоб ми шукали помочі деінде!» Але Ян Казимир рішив уже війну і польські полки рушили на козаків.

Поляки несподіваним нападом захопили Красне (недалеко Бару); браславський полковник Данило Нечай поляг у бою 21 лютого 1651 р. Польські війська пішли дальше, на Винницю, але полковник Іван Богун цілий тиждень боронився завзято і такі втрати завдав полякам, що не були в силі іти дальше. Тоді наспіли на підмогу козацькі полки з Придніпрянщини. Під Липівцем 20 березня прийшло до великого бою; серед польського війська прокинулася паніка, така, як колись під Пилявцями, що полків не можна було стримати від утечі. Хмельницький пішов скорими маршами вперед і дійшов аж до Зборова в Галичині. У всіх землях, через які переходили козацькі війська, селянство кинулося знову до повстання. Селянський бунт спалахнув навіть на етнографічній польській території, на карпатському Підгіррі, біля Нового Торгу: ватажком виступав там Олександр Костка Наперський, що називав себе сином короля Володислава IV; була це людина з освітою,

зручний демагог, дуже популярний серед селянської маси; але його скоро увязнили і він дав голову під сокиру ката.

Головне польське військо під проводом Яна Казимира рушило на Волинь і Хмельницький мусів також туди повернутися. Оба війська зустрілися під Берестечком. Польський табор усадовився на кращому місці, серед річок і болот, що його добре боронили; Хмельницькому залишилося гірше місце, нерівне, між горбами і лісами, де не можна було розвинути всієї сили. Перші бої були корисні для українців — на полі стрічі полягло до 7 тисяч поляків; ця перемога підняла дуже духа серед козаків. Але несподівано прийшли події, що цілком змінили ситуацію.

Хан Іслам Герей, що прийшов також під Берестечко, від початку не проявляв охоти до боротьби. Засланявся тим, що у татар байрам, піст, то нарікав на невідгідне місце боротьби, то на дощі; але ймовірно хан мав якісь зобов'язання супроти поляків і тому відтягався від участі у війні. І нараз, коли бої були у повному розгарі, татари кинули свій обоз і пустилися втікати. Хмельницький разом з Виговським пустилися здоганяти хана, але він не тільки не затримався, але просто увязнив гетьмана та писаря і забрав їх з собою.

Козацьке військо, залишене без гетьмана, попало у замішання і переполох. Старшина всіма силами старалася утримати порядок. Провід взяв зразу кропивенський полковник Джалалий, старий друг і дорадник Хмельницького, але не міг добути собі послуху. По ньому з черги гетьманили Матвій Гладкий і Богун. Коринтський митрополит, що був у таборі з численним духовенством, старався також впливати на військо. Але всі зусилля були даремні. Поляки, що дізналися про ці події, рушили наступом на козацький табор. Схвильована маса кинулася до безладної утечі. 10 липня 1651 р. — по трьох тижнях боїв — прийшла остаточна катастрофа: поляки добули козацькі становища з артилерією, обозами і великим військовим майном.

Мир під Білою Церквою

Хмельницький, як тільки добувся з татарської неволі, з незвичайною енергією взявся до нової організації війська. Положення було нелегке, бо рівночасно литовські війська під проводом гетьмана Януша Радивиля напали на Київ, добули місто й уладили тут страшний погром, — погоріла тоді велика частина міста з церквами і монастирями. Радивил мав тепер зійтися з польським військом і спільно нищити козаків. Хмельницький за центр оборони вибрав Білу Церкву, у скорому часі побудував сильні фортифікації і стягнув тут усе військо, що ще залишилося. Поляки, що рахували на повний занепад козащини, з дивом побачили перед собою добре впорядковану і сильно укріплену армію.

Під Білою Церквою прийшло до переговорів, що закінчилися миром 28 вересня 1651 р. Козацьке військо зменшено до 20 тисяч. Територія, на якій козакам вільно було проживати, мала обмежитись до самого тільки київського воєвідства; Браславщину і Чернигівщину козаки мали залишити. Шляхті вільно було вернутись до своїх маєтків, таксамо жидам, татари повинні вийти з України. До цих тяжких умов додано ще пусті слова про амністію і дарування провин...

Перемога під Батогом

Хмельницький прийняв білоцерківські умови тільки тому, що знав, що вони залишаться невиконані. Польські магнати уважали мир тільки коротким перемир'ям, — готовилися знову до війни, яка мала повернути вповні панську владу на Україні. Польський сойм не затвердив білоцерківського договору. З другого боку маси покозаченого селянства не думали піддаватися реєстрації, або вступатися із місць, на яких засиділися. Поворот панів при асистенції війська викликав тільки загальне озлоблення; нарід кинувся до самооборони. Почалася знову війна, ще більше завзята і кривава.

Батогом

«Вінець і кінець» Тимоша Хмельниченка

Битва під Батогом виказала, що Берестечко було тільки випадковим епізодом занепаду духа серед козаччини; що енергічна рука Хмельницького знову увела військо у порядок і веде його до перемоги. Сам Хмельницький відчував свою силу і сильніше, як передтим, підкреслював свої змагання до повної державної незалежності. Один з польських політиків писав тоді про «Намір Хмельницького — панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати у своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московської границі».

У ті самі часи в Англії владу взяв у свої руки Олівер Кромвель, також генерал збунтованих військ, і твердо держав країну у своїх руках; Кромвель переписувався з Хмельницьким як з рівним і титулував його володарем козацької країни. Безперечно приклад «льорда протектора» утверджував українського гетьмана у його змаганнях. Щоби зазначити свою силу, Хмельницький підіймає знову молдавський плян, — подружити сина з донькою господаря.

Тиміш Хмельниченко мав тоді двацять кілька років. Був високого росту і великої постави, визначався силою, чудово їздив на коні і володів зброєю. Батько вислав його у походи, уводив у тайни своєї політики, готовив його собі на наступника. У почоті 3 тисяч добірного козацького війська виправився Тиміш до Яссів і у серпні 1652 р. взяв шлюб з Розандою. Після весілля Лупул став накланяти зятя до виступу проти Волощини і Семигороду; хитрий воєвода думав при допомозі козаків злучити під своєю владою всі три прикарпатські господарства. Але семигородський князь Ракоцій і волоський воєвода Басараб випередили ці пляни, напали на Лупула і прогнали його з Молдави. Тиміш виправлявся двічі на підмогу тестеві, але перший раз вороги погромили його під Торговицею у Волощині, — другий раз спинився при облозі Сучави і тут поляг від гарматної кулі 15 вересня 1652 р.

Не стало улюбленого сина гетьмана, а разом розвіялися династичні і політичні пляни Хмельницького. Гетьман думав ще сам іти на Молдавію, але полковники рішучо спротивилися йому: «Не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати!»

Договір з Москвою

З невдачею молдавського пляну втратив також для Хмельницького значіння союз з Туреччиною. Зрештою з цього союзу користи було небогато: султан не був у силі дати воєнної підмоги своєму вазалеві, а навіть на хана, Порта не мала великого впливу і він вів

свою власну політику супроти України. Тому Хмельницький рішив скермувати політику України на інші рейки — до союзу з Московщиною.

Українські політики ще перед Хмельниччиною старалися приєднати для України протекторат Москви, — згадати хочби Сагайдачного, митрополита Борецького і проводирів повстання 1637—38 р. Хмельницький також від початку намагався добути приязнь московського царства. Вже по перших перемогах закликав царя, щоби засів на польському престолі, потім безнастанно закликав Москву ратувати православну віру; коли ці заклики не помагали, почав погрожувати: уладив демонстративну мобілізацію лівобічних полків, почав на своїм дворі приймати московського самозванця Тимошку Акундинова. Але Москва зразу трималася обережно; хоч і не відмовлялася, але й не приймала козацьких оферт. Аж по довгій обсервації подій московські політики дійшли до переконання, що союз з Україною утвердить силу Московщини на цілому сході Європи і вкаже їй шлях на Балкан; тоді згодилися на переговори.

В січні 1654 р. до Переяслава приїхало московське посольство під проводом воєводи Бутурлина. З української сторони явився тут Хмельницький з генеральною старшиною, майже всі полковники, біля 100 сотників, стількиж нижчої старшини і дещо козаків. 18 січня 1654 р. гетьман відкрив раду. У промові він вказав на це, що Україна не може жити без тісного союзу з одним із сусідних володарів; вибирати можна між Туреччиною, Кримом, Польщею та нарешті Московщиною. Але тамті царі усі завели, — вся надія на одного московського царя. Рада, підготовлена наперед, без протесту, однодушно згодилася на звязок з Московщиною.

Але як тільки почалися переговори про суть об'єднання, зараз виявилися різниці між політичним думанням українців і москалів. Українці ждали, щоби бояри в імені царя запрягли злуку. Москалі не хотіли про це й чути: цар не звик присягати своїм підданцям, козаки повинні вірити цареві без присяги. Ця різниця поглядів мало не розбила переговорів; але як бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вольности України, гетьман з козаками склали присягу. Але залишилося немиле почування, що важко буде утримати згоду з Москвою.

Остаточний договір складено в Москві у березні 1654 р. Це т. зв. «березневі статті». Цар забезпечив Україні автономію, що торкалася таких справ; гетьмана і старшину вибирає рада; українські уряди й суди є незалежні від московських; податки на Україні збирає український уряд; козацького війська має бути 60 тисяч; залишається давній поділ на стани, козацький, шляхетський, міщанський і духовний, а кождий стан захоче свої права; Україна має право вести переговори з іншими державами. Українці признали такі права царя: утримувати у Києві воєводу та військову залогу; про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; також про вибір нового гетьмана військо повідомляє царя. На затвердження прав усіх станів цар видав свої грамоти.

Учені історики права стараються означити, під яку категорію державного права підходить об'єднання України з Московщиною. Погляди є поділені: одні уважають це персональною унією, другі реальною, інші конфедерацією; найбільше прийнята теорія васальства або протекторату. Україна залишалася окремою державою під зверхнім протекторатом московського царя. Але Москва від початку змагала до того, щоби свої права над Україною,

скільки можна поширити.

Війна з Польщею

Хмельницький склав умову з Московщиною передовсім в тій цілі, щоби дістати військову допомогу проти Польщі. Польсько-московські відносини здавна були напружені і тепер цар, заступаючися також за Україною, виповів Польщі війну. Зате Україна втратила іншого союзника — Крим. Хан був занепокоєний тим, що Україна спільно з Московщиною може звернутись на татар і виповів Хмельницькому давню приязнь. Татари почали тепер співділати з поляками і так Україна знайшлася у боротьбі з двох сторін. Рік-річно повторялись походи і бої на Правобережжі.

В осені 1653 р. Хмельницький був під Жванцем на Поділлі. В грудні поляки склали договір з ханом, у яким погоджувалися привернути зборівський договір; але у тайній умові король згодився на це, щоби татари взяли ясир з козацької території.

Весною 1654 р. польські війська вийшли у Браславщину і загналися аж під Умань; всі менші містечка знищено, але Умань був укріплений так сильно, що порівнували його з славною нідерландською Бредою, — поляки не вдіяли тут нічого.

В осені 1654 р. польські війська повторили рейд у ті самі сторони. Вславилася тоді геройською обороною подільська Буша; жінка сотника Зависного, щоби не дістатися у неволю, порохом висадила замок у повітря. В тому самому місці поляки водою залили печеру, де поховалися повстанці, — всі вони потонули, але не піддалися. Таксамо завзято, але безуспішно боронилися інші подільські містечка. Щойно сильний Браслав затримав наїзд.

Дріжиполі

Ці війни і напади спричинили страшне знищення Поділля, Браславщини і південньої Київщини. Щорічно боєва лінія пересувалася з заходу на схід і зі сходу на захід, все появлялися нові війська і експедиції, все нещасливу країну пустошили татарські наїзди. Один з сучасників оповідає, що між Дністром та Богом орда спалила 270 містечок, 1000 церков лягло у попелищах; татари погнали до Криму 200 тисяч людей, кількож загинув у боях, важко було зрахувати. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на 10 тисяч. Велів я по полях їх ховати і до одної ями накидали 270, а решту й кинули ховати. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя»... Так пише про це сучасний старшина.

Другий похід на Галичину

Може Україна не прийшлаб до такого знищення, якби Москва скорше прийшла на підмогу. Але царські війська збиралися поволі і щойно літом 1655 р. рушили на Польщу. Одна частина московської армії пішла на Смоленськ, друга разом з українськими військами на Галичину. Вже в початках походу прийшло до непорозуміння між московським воєводою та Хмельницьким. Москалі хотіли вести війну як у ворожій країні, бажали добувати приступом міста і брати добичу; гетьман не дозволив нищити західніх земель, старався переговорами і ласкою єднати собі населення. Під Городком 15 вересня 1655 р. українські і московські війська погромили Миколу Потоцького так сильно, що він мусів уступити на захід. Ціла

Галичина знайшлася знову у руках козаків і Хмельницький вислав окремі зағони на Перемишль, Ярослав, Замостя, навіть Люблин, де була невелика українська громада. «Що Бог дав нам зайняти руської країни, на цьому стоятимемо» — приговорював гетьман, а Виговський додавав: «Доки дійшла козацька шабля, доти мусить бути козацька влада». Але столичного Львова козаки знову не добували, — Хмельницький боявся, щоби московський воєвода не примусив львовян присягати на віру цареві і згодився взяти окуп.

Тимчасом прийшли вісти, що хан, як союзник польського короля, напав на Придніпрянщину і знову її пустошить. Хмельницький розпочав відворот. Під Озірною 18 листопада 1655 р. на козацький табор напали татари; у боях дуже потерпіли москалі, а Хмельницький переговорами заспокоїв хана.

Окупація Білоруси

Одночасно велася боротьба на землях Литовського вел. князівства. Тут при московськiм війську був помічний козацький корпус під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка. Українські війська добули низку твердинь, як Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, все на білоруській території. Але ці міста піддавалися не на царське імя, а під козацьку владу, всюди поширився козацький устрій, з поділом на сотні, селяни і міщани записувалися до козацького війська і навіть по козацьки голили чуприни. Цар невдоволений таким ходом справи вислав Золотаренка дальше на північ аж на Вильно, Городно, Ковно. Але козаччина на Білій Русі не упала. Після смерти Золотаренка (він поляг при облозі Старого Бихова в листопаді 1655 р.), його наступник Іван Нечай почав титулуватися білоруським полковником і ще тіснішими зв'язками злучив білоруську займанщину з Україною. Білоруси, яких з українцями лучила культура і спільна оборона православної церкви, воліли бути у політичній єдності з Україною, як підлягати Москві.

Виленський мир

Московські війська зайняли майже ціле Литовське вел. князівство з столицею Вильном. Рівночасно на Польщу рушив шведський король Карло Густав і опанував Варшаву та Краків. Ян Казимир мусів кинути свою державу і шукати захисту на Шлезьку. Тоді серед польських магнатів повстала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя Олексія Михайловича. Цар, вдоволений таким вислідом війни, згодився на переговори. Можливість згоди Московщини з поляками дуже занепокоїла Хмельницького, — він боявся, що поляки зажадають знову України для себе. Всіми способами старався він відтягнути царя від мира, а як це показалося неможливе, вислав до Вильна своїх представників і жадав, щоби козацькій державі признано границю на заході так далеко, поки сягає православна віра. Підчас мирового зїзду московські делегати піддержали українські домагання і ждали для України, злученої з Московщиною, границі по ріку Буг. Але до самих переговорів козацьких послів не допустили; московська делегація уважала, що вона сама може заступити українські справи.

Ця поведінка москалів викликала страшне обурення на Україні. Козацькі послы вернулися знеохочені, припали до ніг гетьмана й обливаючися сльозами, говорили: «Пропало тепер запорізьське військо, нема нам нізвідки помочі, не маємо де голови своєї прихилити. На чому

договорилися царські послы з ляхами комісарями, про те нам зовсім нічого невідомо. Царські послы не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пустили нас до посольського шатра, але й здалека не допускали нас — як псів до церкви божої!... Й оповіли, що є чутки, що Україна має вернутися під польську владу. Хмельницький кинувся тоді мов божевільний і скричав: «Вже ви, дітки, тим же журіться! Я вже знаю, що робити; треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить: не то що під християнського пана, але хочби під бісурмана». Так почав рватися союз з Московщиною.

Переговори зі Швецією і Семигородом державність

Хмельницький зумів майстерно використати ці суперечні інтереси держав для скріплення міжнароднього становища України. Він вів переговори на всі сторони, приймав оферти від усіх, підсичував суперництво сусідів, не ухилився перед політичними інтригами, але ні в одну сторону не ангажувався всеціло. Він з досвіду знав, що Україна не утримає своєї незалежності в унії ні з Московщиною, ні з Польщею; він шукав забезпечення самостійності під гарантією усіх держав, що мали інтереси на сході, отже також Швеції, Семигороду, Туреччини, Криму.

Великим успіхом української дипломатії було навязання дружби зі Швецією. Провести ці звязки не було легко, бо комунікацію треба було вести окружною дорогою, поза плечима Польщі і Москви; послы і листи часто пропадали і на відповідь треба було чекати нераз кілька місяців. До шведсько-українського наближення причинився багато мандрівний дипломат, грецький монах Данило, що пізніше прибрав собі прізвище Олівеберг; він зразу працював у шведів, але потім вступив в українську дипломатичну службу і спопуляризував справу України на заході. За життя Хмельницького приїхало шведське посольство до Чигирини і підготовляло союз, який потім проголосив Виговський.

Приєднання західніх земель

Хмельницький від початку повстання значив границі козацької держави «по Львів, Холм і Галич». Але зразу це був тільки теоретичний постулат, гасло, неможливе до здійснення. У перші роки українська державність мала свою головну опору на Придніпрянщині, що здавна «козакувала». Але пізніше, коли південні землі підпали татарському знищенню, треба було шукати підпертя дальше на півночі і заході, — на Поліссі, Волині, Галичині. Ці землі здавна визначалися високою культурою, у церковно-національній боротьбі займали перше місце і підчас повстання дали багато визначних людей, як нпр. генеральний писар Виговський. Тепер політичні відносини сприяли справі приєднання цих земель до української держави. Польська влада втратила тут майже цілком значіння. Московщина не була всилі сягнути так далеко, — отже козацький «регімент» міг знайти тут признание. Хмельницький виявляв великий інтерес для цих земель, але проводив об'єднання дуже обережно і поволі, щоби не викликати підозрінь Польщі і Москви. Вислані ним полковники обірали ступнево різні городи й округи, незаметно проводили у них козацький устрій, старалися приєднати населення справедливою управою і ласкавим поведенням. Ці заходи українського уряду осягнули вповні свої успіхи. Зразу приєднано білоруську територію над Дніпром; великим тріумфом

козаків було це, що Старий Бихів, що був сильною твердиною і довго боронився, нарешті піддався на гетьманське ім'я. Потім прийшла черга на українське Полісся. Тамешні магнати, як князь Степан Святополк-Четвертинський, самі просили, щоби їм прислати для охорони козацькі залоги. Під протекторат українського гетьмана просилися навіть могутні колись князі Радивиличі, і Хмельницький взяв під свою опіку Слуцьке воєводство, де володіла сестра Розанди. Шляхта з різних околиць Волині, Поділля і Берестейщини також воліла прийняти українські залоги, як московські або шведські. У дуже святочний спосіб прийняла козацьку владу шляхта пинського повіту, якої делегати в Чигирині в червні 1657 р. склали присягу вірної приязні запорожському війську «в щастю і нещастю — на вічні часи».

Щоби укріпити козацьку владу на західніх землях, Хмельницький рішився підперти семигородського князя Юрія Ракоція у його змаганнях добути польський престіл. Київський полковник Антін Жданович з 30-тисячним військом ходив на підмогу князеві і перейшов з ним здовж Польщу, з Кракова, через Сандомир, Люблин до Варшави. Але через політичну неповоротність Ракоція цей великий козацький рейд не приніс сподіваних користей: князь мусів соромно капітулювати перед поляками у Чорнім Острові на Волині (в липні 1657 р.).

Смерть Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький в останні роки часто занепадав на здоров'я; відбивалися на ньому далекі воєнні походи і велика організаційна праця. Почуваючи близький кінець життя, наклонив він старшину обрати своїм наступником молодшого сина Юрія; козацька рада вволила волю старого гетьмана і у квітні 1657 р. віддала булаву Юрасеві. Невдача Ракоція і бунт, що тоді почався у війську Ждановича, спричинили кінець гетьмана. Богдан Хмельницький умер у Чигирині 6 серпня 1657 р., а похоронено його в його родинному Суботові.

По Хмельницькім залишилася його родина. Гетьман був подружений тричі. Першою його жінкою була сестра пізнішого наказного гетьмана Сомка. Другу жінку звали Чаплинською; Богдан перед повстанням хотів з нею женитися, але забрав її насильно ворог його Чаплинський і аж пізніше вона взяла розвід і подружилася з гетьманом; в 1651 р. Богдан покарав її смертю за невірність. Третя жінка звалася Анна, була вдовою по полковнику Филипіві, незнаного прізвища. Гетьмана пережили, окрім Юрія, дві доньки: Олена, подружена з Данилом Виговським і Степанида, жінка Івана Нечая.

Характеристика Богдана Хмельницького

Венецький посол Віміна, що гостював у Хмельницького в Чигирині 1650 р., так описує гетьмана: «На зріст скорше високий, як середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляється йому погуляти, але справ він не залишає; тому здається, ніби у ньому міститься два єства: одно діяльне, тверде, віддане правлінню, інше сонне, утомлене мрійливе. У поведінню ласкавий, простий і тим зискує любов вояків, але з другого боку тримає їх у карности тяжкими карами».

Акад. Михайло Грушівський на основі інших характеристик і згадок доповнює цей духовий образ гетьмана. Хмельницький звичайно представлявся добродушним, скромним, без претенсій. Говорив радо і багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Але

теж легко запалювався, уносився безпосередніми почуваннями — радістю, гнівом, шалом, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности; «кидався з лавки, волосся рвав на собі, ногами бив землю». «Взагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздраження, жалю; і це сполучення дрібношляхетської низькопоклонности, прищипленої вихованням і теж часами утримуваної умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастя і провіденціяльне призначення, розвиненого великими подіями, які йому прийшлося пережити — роблять дивне вражіння. Глибокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж колинебудь шукати в гульні забуття, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміна долі, ці нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося перенести — видобули з нього незвичайні таланти, незрівнано побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії».

вродився на володаря

«Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі — не розпоряджав він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, Зносини з сусідніми державами — все треба було створити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати у найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то це була його особиста заслуга»...

Для України гетьманство Хмельницького відкрило нову добу історії. Своєю залізною енергією він створив нову Українську Державу. Козацьке, запоріжське військо, що до того часу славилось тільки буйністю і своєю волею, він зумів перетворити в дисципліновану національну армію, що на своїх прапорах несла клич державности. Він зумів зужити, для будови держави останки української шляхти, підняв з занепаду міщанство, перед селянством відкрив надії нового життя, невиробленим дотепер масам вказав ідеал власної держави. По довгих століттях забуття він знову зробив Україну голосною і славною, — увів її на широкі хвилі міжнародньої політики, зручно змагався з могутніми сусідами, та увійшов у зносини майже з усіма державами Європи. Хоч багато його зусиль показалося невдачними, все таки в його часи український нарід знову зажив повним національним життям, освідомив собі свої завдання, почув себе нацією. Тому Хмельниччину уважаємо одною з найважливіших епох нашої історії.

ВИГОВСЬКИЙ І ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Богдан Хмельницький, на кілька місяців перед смертю, перевів на козацькій раді вибір сина Юрася гетьманом. Бажав він тим способом залишити гетьманську владу у своїм роді, а тим самим забезпечити Україну перед елекційною системою, якої погубні наслідки бачив у Польщі. А що Хмельниченко був молодий і до влади незрілий, старий гетьман, на смертному ложі, віддав його в опіку своєму вірному помічникові й дорадникові, Іванові Виговському; генеральний писар мав вести немов регенцію в імені молодого гетьманича. Але ця комбінація не вдержалася. Запорозьке військо здавна привикло до сильної влади в одних руках, — поділ управи був рівнозначний зі знищенням авторитету влади. До тогож козацька старшина неохотно відносилася до діничного гетьманства, бо гетьман незалежний від виборів міг відсунути її від впливів у державі. Щоби уникнути майбутніх небезпек, порішено усунути Юрася Хмельниченка від гетьманства, а на його місце обрати гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

Іван Виговський

Іван Виговський був шляхетського роду, гербу Абданк; його батько Остафій був власником Гоголева в Київщині. Замолоду Виговський вчився в київській академії, — згадував її пізніше з вдячністю, згодом вступив до кавалерійського війська і дослужився ступня поручника; далі пішов до уряду, — був намісником луцького підстароства в 1629-1636 рр. У битві на Жовтих Водах був ранений і попав у татарський полон. Хмельницький викупив його з неволі і доручив йому вести писарство. Виговський зорганізував велику канцелярію, дібрав ряд талановитих співробітників і виховав ціле покоління урядовців і дипломатів. Незначний давніше уряд писаря став найважливішим урядом у державі; Виговський держав у своїх руках всі нитки внутрішньої і заграничної політики. При боці Богдана Хмельницького відбув він майже всі походи і переговори: в 1648 р. був у Галичині й їздив до Семигороду, 1649 р. укладав зборівську умову, 1653 р. трактував під Жванцем, 1655 р. під Львовом, — вів усі пересправи з Москвою, шведами, Кримом та іншими державами. Він був правою рукою, дорадником і заступником гетьмана. Мав він сильний вплив на Хмельницького, та нераз міркував його надто гострі виступи. Козацька старшина шукала у Виговським посередника до старого гетьмана, тільки через нього могла перевести свої змагання. При генеральнім писарі утворилася його партія, звязана з ним становими інтересами і політичною ідеологією, — вона підняла його на становище гетьмана.

Виговський, як описує сучасник, був високого росту, з великим носом і ясною бородою (на портреті у літописі Величка він без бороди); був спокійної вдачі, умів здержувати і закривати свої пляни, — але в рішучій хвилі виказував незвичайну енергію і силу.

Внутрішня політика

Іван Виговський, від самого початку гетьманування, виступав з суцільною, твердою програмою. За час довгої праці на уряді генерального писаря він мав нагоду розслідувати глибше всі державні справи, пізнав усі недостачі устрою молоді держави, обдумав потрібні реформи.

Основами, на яких мала опиратися будова держави, він уважав три стани: козацьку старшину, шляхту і вище духовенство. Ці три стани були наближені до себе економічним становищем, соціальними інтересами і культурою, зливалися чимраз більше в одно громадянство. Козацька старшина вже стала відмежовуватися від загалу козаків в окрему верству. Генеральна, полкова і сотенна старшина, що діставала на утримання державні маєтності і сама збирала податки, могла розводити широке хазяйство, набувати нові землі й зростати в земельну аристократію. Урядова влада давала їй ще й політичну перевагу над «черню». Виговський не спиняв зросту старшини, як це робив Хмельницький, а навпаки старався скріпити її й через нові надання збільшити її владу. Останки української шляхти вже майже вповні зіллялися з козацькою старшиною і нарівні з нею мали доступ до урядів і маєтностей. На Україну верталася навіть шляхта, що перше емігрувала на захід; гетьман не ставив перепон у цьому, а ще намагався збільшити шляхетський елемент.

Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, одна з найбільш освічених одиниць між шляхтою, що науку добув в Голандії, Оксфорді, Кембріджі і Парижі, пробував сил в літературі і віддався дипломатії; спершу аріянин пізніше вернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирини і став дорадником гетьмана. З поміж духовенства найближче до Виговського стояв новий митрополит Діонісій Балабан, вибраний і висвячений проти бажань Московщини.

Виговський старався добути у вищих станах противагу проти «черни» й при їх допомозі думав утримати гетьманську владу на тім рівні, на яким поставив її Хмельницький. Вже при виборі, приймаючи до рук булаву він сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, злому на кару; нікому у війську підлещуватися я не буду; військо запорожське не може бути без страху». Ці слова справді переводив він у життя, не оглядаючися нінакого, ішов шляхом, який уважав за найкращий.

Загранична політика

Політичним ідеалом Виговського була самостійна незалежна українська держава, — так, як він це висловив у переговорах зі Швецією: «признати й оголосити запорожське військо з підвладними йому провінціями за вольний і нікому не підданий нарід». До козацької держави бажав він прилучити всі українські землі аж до Висли і границь Пруссії; проектував також злучити з Україною близькі культурно білоруські землі. Але щоби досягнути незалежності, треба було звільнити Україну від звязку, що від 1654 р. лучив її з Московщиною.

Виговський шукав опертя проти Московщини в інших державах. І так 16 жовтня 1657 р. в Корсуні він підписав давно підготовлюваний союз зі Швецією. Союз був дефензивний: обі сторони забезпечували собі поміч на випадок ворожого нападу, мали повідомляти себе про пляни ворогів і обов'язувалися приступати до мира тільки за спільним порозумінням. Дальше українці ставили такі жадання: Швеція мала признати Україну вільною державою і боронити її свободи; українська держава крім українських земель до Висли, мала обіймати теж білоруські землі від Березини до границь Пруссії; обі сторони мають право до свобідної торгівлі через Прусію; Україна могла добути дозвіл зтягати військо і офіцирів у шведських провінціях, спроваджувати ремісників і механіків, добувати зброю й амуніцію.

В тому ж часі Виговський відновив союз з Кримом, що був зірваний від 1654 р.; татари протягом цілого гетьманства Виговського (1657—59) лишилися його союзниками. Також війну з Польщею покінчено перемирям: обі сторони відділилися нейтральною полозою, що займала край між Случею і Гориню.

Відносини до Москви

Ці переговори скріпили становище України на міжнародньому полі і дозволили уложити відносини до Московщини. Виговський дуже прикро відчував тягар злуки з Москвою, але не почувався приготованим до повного розриву і пробував ще переговорів з царем, щоби добути корисніші умови. Змаганням його було на місце дотеперішньої васальної залежності України від Московщини перевести союз рівного з рівним. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною, — ми є військо непереможне», сказав він московському послові, як той розвивав теорію, що Україна це «гилля відломане від природного коріння Великоросії». Виговський жадав, щоби Москва не мішалася у внутрішні справи України, щоби полишено без зміни військо, скарб, суспільний устрій, щоби обмежено владу московських воєвод у городах. Він домагався, щоби в Москві шанували гетьмана, як одинокого репрезентанта держави, щоби всі справи переходили через його руки, щоби московський уряд не вів за його плечима переговорів зі старшинами, духовенством чи Запоріжжям.

Але в Москві вже на передодні смерті Богдана Хмельницького постановлено остріший курс щодо України; колиж Виговський став гетьманом, порішено використати його слабе становище для переведення цих плянів. Цар жадав наперед, щоби московських воєводів і залоги допущено крім Києва також до Чернигова, Ніжина, Переяслава й інших міст; щоби вони побудували там замки; щоби людність осіла при замках підлягала воєвідському присудові; щоби доходи з подимного й аренд по містах ішли на удержання московського війська. Друге домагання було, щоби козацькі війська залишили Старий Бихів і Чавси на Білій Русі. Врешті цар жадав, щоби гетьман у своїх письмах не називався «вільним підданим» а «вірним». Щоби вимогти ці уступки, вислано з Московщини на Україну, у вересні, військо під проводом кн. Григорія Ромодановського. Ці надмірні жадання знеохотили гетьмана і старшину до союзу з Московщиною; остаточний розрив привело вмішання москалів у домашню війну на Україні.

Бунт Пушкаря

Виговський у внутрішній політиці легковажив вповні сили нижчих кляс, не старався вглянути в їхні змагання і потреби. Тимчасом ривалізація між черню і вищими верствами привела до вибуху народнього руху на соціально-політичному тлі. Територією цього руху були полки Полтавщини; Полтавщина була найліпше загосподарена і найзаможніша серед земель України, користала з родючої землі і довголітнього спокою, бо навіть війни Хмельниччини її не займали. На полудні ішла буйна кольонізація, що поширювала культурні області далеко в степи і до московської границі. Нарід почувався тут свобідний, незалежний. Але з початком гетьманства Виговського прийшли зміни, козацька старшина і шляхта, на основі гетьманських надань, стала займати ці простори, накладала на «поспільство» великі данини

й повинности, змагала до заведення кріпацтва; особливо важка мала бути управа урядників Юрія Немирича на Ворсклі й самого гетьмана в Гадяччині. Чернь, що вже відвикла від залежності, зараз піднялася проти нових панів. Почалися напади на панські двори, на міщан, грабування купців, — рух спалахнув у соціяльне повстання. Кличі, які підняли повстанці, були: привернення черні т. зв. козацьких вольностей, свобідне варення горівки, вільні лови, рибальство, перехід на Запоріжжя, дальше вибір гетьмана «Чорною Радою». На чолі руху станув Мартин Пушкар, полтавський полковник з часів Хмельницького, кандидат на гетьманську булаву, людина з невеликою освітою, але дуже амбітна. Разом з ним ішов кошовий з Січі, Дмитро Барабаш. Сили Пушкаря доходили до 40.000; це були козаки з полтавського й лубенського полку, дещо з сусідніх і кількасот запорожців. Особливий розголос добули собі селянські ватаги «дейнеків» (дейнека — дрючок), слабо озброєні, але дуже завзяті.

Виговський спершу думав спинити цей рух мирним способом, шукав порозуміння з Пушкарем і з запорожцями. Але згодом мусів вжити гострих мір. Полтавщину і Запоріжжя окружив бльокадою із вірних військ, щоби недопустити туди зброї і харчів та не дати поширитися бунтам в інші частини України. З початком лютого 1658 р. Виговський вислав на Полтаву два полки, але Пушкар відпер їх зі значними втратами. У травні, на зазив гетьмана, прийшли на Лівобережжя татари; разом з ними Виговський повів свої війська на Пушкаря. Головні бої велися коло самої Полтави, що боронилася дуже завзято два тижні. Дня 11 червня пушкарівці пробували випасти з міста на облягаючу армію; але тут їх окружили і розбили так страшно, що 15.000 лягло на полі бою. Поляг і сам Пушкар. Щоби знищити бунт до коріння гетьман дозволив татарам зруйнувати Полтаву і взяти ясир з цілого полку. Ця домашня війна коштувала Україну до 50.000 жертв у людях.

Розрив з Московщиною

Московщина старалася використати народній рух для своїх цілей. Московські агенти, найбільше зпоміж духовенства, ширили кличі, що треба обмежити владу і права гетьмана та старшини, завести по містах московські залоги, та піддати Україну прямо під царську руку. Московський уряд вів потаємні переговори з Пушкарем і Барабашем, царські воєводи, яких наслано на Україну, нищили прихильників Виговського. Перемога під Полтавою підняла авторитет гетьмана. Оден з воєводів князь Ромодановський зараз уступив з України на московську територію, до Білгорода, другий Шереметєв замкнувся в київській фортеці. Виговський почувся на силах збройною рукою виступити проти Московщини і виконати давній плян визволення України.

Гетьман видав універсали до народу і маніфест до сусідніх держав про причини війни: «Ми, все військо запоріжське» — писано в маніфесті — «заявляємо і свідчимо перед Богом і усім світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідівської свободи, якої любовю ми держимося... Приватні наші справи в порівнянні до публичних і божих держали ми завсігди далеко... І длятого союзів уложених з татарами, з королевою шведською, а потім з найяснішим королем Густавом, ми завсігди дотримували, заховували ненарушеними і додержували їм усе вірности. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пактів;

усім дотримували ми свято вірності, умов і союзів. І не з інших причин прийняли ми протекторат великого князя московського, як щоби нашу свободу, добуту за божою поміччю і проливом крові освячену, могти заховати, а по смерті передати нашим нащадкам». Цар одначе завів надії України, не давав їй помочі проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, казав ставити твердиню в Києві, щоби удержати в ярмі українців; царські воєводи відмовляли гетьманові почестей, піддержували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про Україну. «От така то зрада підступної Москви слідна у всім: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинности, а тепер примушені підняти законну оборону та удатися до сусідів з проханням про поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася»...

Переговори з Польщею

Успішна війна з Московщиною була неможлива без попереднього порозуміння з Польщею. Виговський мав надію, що зможе домовитися з поляками, бо Польща, окружена з усіх сторін ворогами, потребувала мира хоч на одному фронті. Згода з Україною знаходила своїх прихильників не тільки в урядових колах, але й серед шляхти, особливо на Волині й Поділлі, що за всяку ціну бажала спокою. Щодо самого замирення, поляки доходили вже до пересвідчення, що треба зробити українцям широкі уступки. «Що згода з козаками не сталася до тепер» — писав один польський політик — «то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактували не як людей. І за це покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність — і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такіж люди як і другі, і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони... І ми мусіли впасти, бо вони боролися за свободу, а ми за безмежне панування... Справді треба їх признати за націю, а не за партію; даймо вже їм спокій і ніяким штучним та неприродним способом не викликуймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим немає ніяких окремих прав, бо тільки через законно унормовані відносини держаться держави, а через вивищення одного народу над другим приходять розладдя»...

Виговський знав ці настрої і почав переговори. Українськими представниками були переяславський полковник Павло Тетеря і львівський міщанин Теодосій Томкевич; польську сторону заступав волинський каштелян Станислав Казимир Бенєвський; Дня 16 вересня 1658 р. на раді під Гадячем підписано основні точки умови. Потім велися ще переговори щодо поодиноких пунктів, а в березні 1659 р. польський сойм прийняв умову до своїх конституцій; запряг її король Ян Казимир, а таксамо склали присягу й козацькі послі.

Гадяцька умова

Зміст гадяцького договору був такий:

Воєвідство. київське, браславське і чернігівське мали творити одну цілість, що входила у склад литовсько-польської держави, але з ширшою автономією.

Начальну владу на Україні мав гетьман; до нього належала, як і давніше, управа козаками і командування всіма воєнними силами; він мав також держати уряд київського воєводи і бути першим сенатором на Україні; до гетьманської булави належало чигиринське староство.

Дальше утворено для України нові уряди канцлера, маршалка і підскарбія, що вели верховну адміністрацію. Канцлер мав видавати через свою канцелярію всі надання світські і духовні та приймати відклики у цих справах. Маршалок вів судівництво; утворено вищий трибунал для України. Підскарбій заряджував українським скарбом. У Києві або в іншому українському місті мали утворити окрему карбівню для вибивання грошей. Обновлено уряди воєводів і каштелянів; всі сенаторські уряди в київському воєвідстві мала дістати сама шляхта грецького обряду, в двох інших воєвідствах на переміну православні й католики.

Українське військо мало складатися з 30.000 козаків і 10.000 наємних вояків; на утримання війська призначено доходи з королівських і духовних маєтностей та податки з України.

Польські і шляхетські війська не могли входити на Україну; колиж вони являлися як підмога, мали стояти під владою українського гетьмана.

Щодо найвищої законодавчої влади, не означено ближче її організації; правдоподібно мала лишитися давня козацька рада, але зреорганізована і скріплена представниками інших станів. Вибір кандидатів на гетьмана мали переводити спільно всі стани (козаки, шляхта, духовенство).

Козакам забезпечено давні права, а саме свободу від усяких податків і тягарів (навіть від мита і цла), свободу варення напитків, свободні лови і рибальство, козацький присуд.

Дозволено на нобілітацію визначніших козаків; на пропозицію гетьмана з кожного полку могло дістати шляхоцтво 100 козаків. Проголошено загальну амнестію для всіх учасників війни, знесено всі засуди і конфіскати, що запали з цього приводу. Шляхта і духовенство, що вийшли з України, дістали дозвіл вертатися за універсалом гетьмана.

Привернено всі права православної віри, не тільки в Наддніпрянщині, але всюди, «як далеко мова українського народу сягає», — а саме публичне виконання обрядів, основування нових церков, зворот забраних. Духовенство мало підлягати тільки духовному присудові, не урядовцям або панам. Грецька віра не мала бути перешкодою для отримання урядів по містах. — Уніятська церква лишалася, але не вільно було поширювати її на нові місця.

Римська віра мала на Україні рівноправність. .

Київська академія дістала такі права, як мала краківська академія, але з застереженням, щоби не було там професорів ані студентів аріян, кальвіністів і лютеран. Друга академія мала заснуватися в другому ще місті на Україні. В місці осідку академії не могли існувати інші (себто польські) школи. Гімназії, колегії, школи і друкарні можна було основувати всюди, без перешкоди.

Велике Князівство Руське

Одначе цих домагань не повелосся перевести в цілоти: Україна дістала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею і ця автономія мала розтягатися тільки на Придніпрянщину, не на всі українські землі. Головні ідеї, за які ведено змагання, — зєдинення всеї території й державна самостійність, осталися нездійснені. Гадяцький трактат в самому заложенні був скривлений; без основних точок, він міг бути тільки хвилевою комбінацією, не міг числити на довговічність.

Конотопська перемога

Переговори з Польщею, крім загального значіння, мали і спеціальну мету — запевнити Україні безпеченство на західній границі в часі війни з Московщиною. Кампанія почалася, в половині серпня 1658 р. Виговський, крім козацьких і наємних сил мав значну підмогу татар під проводом Карач-бея і невеликий помічний відділ поляків. Військо поділено на дві частини. Один корпус, зложений з 5 полків, коло 20.000 війська, під проводом Данила Виговського, пішов на Київ, щоби виперти звідтам московську залогоу; з облягаючими військами мав співділати з самого міста київський полковник Павло Яненко Хмельницький зі своїм полком. Але воєвода Шереметєв в час дізнався про напад, вийшов проти козаків і розгромив їх під Києвом 2 і 3 вересня 1658 р.

Сам Виговський з головними козацькими силами і татарами перейшов на Лівобережжя і йшов у напрямі на московську границю, де зібралося царське військо, під проводом князя Ромодановського. Москалі налякалися приготування Виговського і пробували переговори. Царська влада порішила зробити українцям як найбільші уступки: забрати з українських городів московські залогоу, признати Україну на умовах гадяцького трактату, затвердити Виговського на гетьманстві, віддати йому уряд київського воєводи, а старшині запевнити маєтности і всякі свободи.

Конотопом

«Квіт московської кінноти», пише московський історик Соловйов, «що довершив щасливих походів 1654-1655 рр., погиб в один день... Ніколи опісля московський цар не був уже в можности вивести в поле такого сильного війська. У жалібному вбранні вийшов Олексій Михайлович до народу; тривога впала на Москву. Удар був тим тяжчий, що несподіваний; прийшов він по таких блискучих успіхах! Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно гомоніли радісні розмови про перемоги Хованського; а тепер Трубецький, на котрого була надія більш усіх, «мужь благоговѣйный и изящный, въ воинствѣ счастливый и недругамъ страшный», погубив таке велике військо! По добутті столичних міст, по добутті литовської столиці, царський город задрожав за свою власну шкуру: в серпні, на приказ царя, люди всіх чинів спішили на земляні роботи, для укріплення Москви. Сам цар з боярами часто був присутний при роботах; сусідні мешканці з родинами, майном наповняли Москву, ішли чутки, що цар виїжджає за Волгу, за Ярославль». Татари, союзники Виговського, з насміхом говорили московським послам: «Ваш цар хоче запанувати над запорожськими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав: те саме буде і з московським царством, буде знищене з причини козаків».

Уступлення Виговського

Незвичайний успіх, що осягнув Виговський під Конотопом, здавалося, рішив кампанію на користь України. Але скоро прийшли події, що основне змінили воєнне і політичне положення. На Лівобережжі піднялася опозиція під проводом полковника Івана Безпалого, якому поміч дали московські воєводи. Безпалый вислав на Запоріжжя зазив вести боротьбу проти гетьмана, що «йде з поляками», та проти його союзників, татар. Кошовий Іван Сірко, завзятий ворог бісурман, уладив несподіваний напад на кочовище ногайських татар і згодом рушив з своїми січовиками на Чигирин. Набіг Сірка викликав велике обурення серед татар,

що були при Виговським, — більша часть татарських сил лишила табор і, грабуючи оселі по дорозі, вернулася до дому. Виговський облягав Гадяч, але на вістку, що запорожці йдуть на Чигирин, він мусів лишити Лівобережжя і перейти на правий бік Дніпра. Тоді в лівобережніх полках знову піднявся народній рух, ворожий Виговському. Наємні частини, що тут лишилися, своїм грабуванням все більше розярювали людей; зокрема ненависть зверталася проти поляків, що поводитися найбільше безоглядно. У Переяславі, Ніжині, Чернигові й інших городах винищено чужі залоги безпощадно. Як жертва народнього повстання упав теж Юрій Немирич — його убили селяни під Биковом (коло Ніжина).

Безпалий і його прихильники стали займати лівобережні полки, почалася жорстока громадянська війна. «Одно містечко воює проти другого, син проти батька, батько проти сина; страшне тут твориться вавилонське замішання» — писав очевидець. Використали це москалі. Трубецький зібрав знову свої сили і рушив на Лівобережжя. Всі міста по дорозі здавалися без боротьби москалям і складали присягу на вірність цареві.

Виговський пробував утвердитися на Правобережжі, але й тут прокинувся ворожий йому рух. Він хотів в'янути козакам своє становище і скликав раду під Германівкою (коло Білої Церкви) 21 вересня 1659 р. Тут боронив він своєї політики і старався виказати користи гадяцької умови. Але на раді опозиція взяла верх, а козаки так вороже віднеслися до гетьмана, що він мусів покинути раду під охороною наємного, польського війська. На р. Узені (коло Білої Церкви) зібралася друга рада і візвала Виговського уступити з гетьманства. Також дорадники і співробітники гетьмана бачили, що дальше неможливо удержати дотеперішньої політики і намовили його виконати зазив ради; Виговський зрікся гетьманства в жовтні 1659 р.

Кінець Виговського

По цій резигнації Виговський уступив з відділом наємних військ на Котельню до Хмільника, але звідтам, під напором московських військ, мусів повернути на Дубно. Невдовзі Юрась Хмельниченко добув Чигирин. З тої пори Виговський втратив усі точки опертя на Україні. Від польського короля він дістав уряд київського воєводи і звязану з ним сенаторську гідність. Він лишився дальше прихильником союзу з Польщею і намовив Юрася Хмельниченка відновити гадяцьку умову. Дуже рішучо він обороняв автономію України і старався поширити її межі. Але його заходи викликали невдоволення серед поляків і підозріння, що він знов хоче захопити булаву в свої руки. Як у 1664 р. на Правобережжі піднялося повстання проти Польщі, Виговського обвинувачено, що він мав у тім участь і що змагав до злуки з Московщиною. Польський полковник Себастьян Маховський арештував Виговського за порозумінням з Тетерею, і не вважаючи на це, що він є воєводою й сенатором, віддав його під воєнний суд і засудив на смерть. Засуд виконано 19 березня 1664 р. в Корсуні. Тіло нещасного гетьмана перевезла його жінка до Галичини і похоронила в Манявському Скиті.

Юрась Хмельниченко

На місце Виговського козацька рада на ріці Узені обрала гетьманом знову Юрася Хмельниченка, — «щоби була тая слава, що Хмельницький гетьманом». Молодший син великого гетьмана не мав ще тоді 20 років. «Чорнявий, маломовний, середньої освіти,

гладкий у поведенні, людина здержлива, що чимнебудь вдоволяється» — пише про нього сучасник. Батько старався дати йому вищу освіту, — Юрій вчився у Києві під проводом одного з визначніших письменників, Йоанікія Галятовського. Юрась був слабовитий (терпів на «кадук і руптуру»), хиткої, нерішучої вдачі; але у деяких моментах показував упір і хоробливе завзяття. Головним його дорадником був генеральний осаул Іван Ковалевський, давній управитель Богданового двора; близько молодого гетьмана стояли також прилуцький полковник Петро Дорошенко і запорозький кошовий Іван Сірко. Всі вони старалися продовжати політику Богдана Хмельницького, як у внутрішніх так і заграничних справах.

Переяславський договір 1659 р.

У заграничній політиці важко було вдержати одну лінію. З одної сторони українська старшина була до краю зневірена в Московщину, з другої бачила також, що неможливе є співжиття з Польщею. Україна мусіла лявірувати між цими обома сусідами і йти на уступки в різних справах. «У них це є найвища державна рація, не бути ані під королем, ані під царем; сподіються добути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем» — писав сучасний поляк. По невдачі Виговського українські політики, хоч і неохотно, звернулися знов до Московщини. Вони стояли далше на основах договору Богдана Хмельницького, але бажали перевести ревізію його й усунути все, що показалося некорисне для України. І так старалися забезпечити ненарушимість території козацької держави: з повним зрозумінням боронили приналежності до України пограничних повітів Чернігівщини та білоруських повітів, що бажали лишитися при Україні. Далше застерігали повну свободу уладження внутрішніх відносин; домагалися свободи дипломатичних зносин з іншими державами, участі України в мирових конференціях, зменшення числа воєводів і обмеження їх влади; врешті жадали, щоби цар і бояри гарантували договір з Україною своєю присягою.

Рішитися на переговори з Московщиною була річ конечна, бо воєвода Трубецький зі значними московськими силами в кожній хвилі міг перейти на Правобережжя. Козацькі послі подали царському воєводі основні домагання українського уряду, але Трубецький жадав особистих переговорів з Хмельниченком. По довгих ваганнях Юрась згодився на це й приїхав зі старшиною до Переяслава. Це рішення привело катастрофу. Москалі, як дістали в свої руки гетьмана і найвизначніших діячів, не думали вже робити ніяких уступок, а постановили безоглядно перевести давні московські змагання на Україні. Московським воєводам повелосся приєднати собі менше вироблену лівобічну старшину, а потім, при її допомозі і під напором черні, стероризували гетьмана, що залишив всі свої домагання. «Я дві неділі був у Москви вязнем, — що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вдатися» — розказував відтак Юрась Хмельниченко.

Договір, прийнятий під терором московських військ у Переяславі 27 жовтня 1659 р. затвердив наперед переяславські статті Богдана Хмельницького, але на основі тексту, який самовільно змінили бояри. І так московський воєвода мав бути не тільки у Києві, але й у Переяславі; гетьман мав обовязок скласти цареві поклін у Москві; не вільно було йому вести дипломатичних зносин з іншими державами; київський митрополит мав признати зверхність московського патріярха. Далше установлено нові статті. Скріплено гетьманську владу тим, що рада не могла усувати гетьмана, без дозволу царя. Але гетьманові не вільно було

назначати ані звільняти полковників без згоди ради. Гетьманові не вільно підіймати ніякого походу без дозволу царя. На царський наказ гетьман мав іти з цілим військом, куди йому скажуть. Козацькі залоги мали вступитися з Білої Руси. Хмельниченко, старшина і все військо мусіли запрягти договір присягою.

Московське засилля

Переяславська умова дала доказ українцям, що Московщина безумовно хоче знищити українську державність. Всі проекти козацької старшини, що змагали до скріплення України, були відкинені, натомість присилувано козаків прийняти такі точки, що мусіли в корені підірвати державу. Вже скоро по підписанню умови дали відчутися важкі її наслідки й почало зростати невдоволення проти Москви. З усіх сторін почали приходити жалі на грабування, розбої і всякі насильства московських салдатів. Загальне нарікання викликало це, що москалі всякими способами почали стягати з України срібло, а закидали край лихою, мідяною монетою. Московський уряд з явним легковаженням відносився до української влади. В Москві приймали, без порозуміння з гетьманом, посольства від різних старшин, від міст, від духовенства та від окремих осіб; роздавали публичні маєтності, звільняли від податків і тягарів, не питаючися згоди українського уряду. Навіть про особу гетьмана московські воєводи публично висловлювалися з найвищою погордою й ніяких його бажань не сповняли.

Чуднівський похід і занепад Хмельниченка

Московщина бачила хвилювання України й розуміла, що її влада не буде тривка, поки українці матимуть надію на піддержку в сусідніх держав. Тому в Москві постановили напружити всі сили і в остаточній оружній розправі вирішити довголітню боротьбу за українські землі. Літом 1660 р. московська армія під проводом воєводи Шереметєва рушила на поляків, а разом з нею йшли лівобічні козаки під проводом наказного гетьмана Цюцюри. Юрась Хмельниченко, з правобічними полками, зразу пильнував південньої границі від татар, потім пішов на підмогу Шереметєву, але поволі й неохотно. Поляки не дали йому получитися з москалями, а заскочили окремо Шереметєва під Чудновом на Волині, а Хмельниченка під Слободищем. Хмельниченко був примушений увійти в переговори з поляками і згодитися на мир, на основі гадяцької умови. Шереметєв піддався полякам під дуже некорисними умовами: мусів видати всю артилерію і зброю, та зі старшиною залишитися у польській неволі. Козаків, що були при Шереметєві й не хотіли вертатися під польську владу, віддано у полон татарам. Це рішення зробило страшне вражіння на козаках; в ночі з 3 на 4 листопада 1660 р. понад тисячу козаків убило себе взаємно, щоби не йти в ганебну неволю...

Загальний жах і обурення викликала мученича смерть полковника Данила Виговського; він попав у московський полон і везено його до Москви, але по дорозі коло Калуги серед мук його замордовано 10 грудня 1660 р. «Тіло в штуки від кнутів порізане; очі вилуплені й сріблом залиті; пальці поперерізувані, лідки у ніг в штуки по жилі розібрані, — взагалі нечувана жорстокість» — описував очевидець, що бачив тіло в Чигирині. «Данилова жінка сама як припала до тіла, так об домовину вдарилася, що голову собі страшно розтяла.

Прибіг Хмельниченко ранком, а як побачив тіло, ревно заплакав. Великий з цієї причини розрух серед козаків, як глядять на таке жорстоке поведіння». Також на Лівобережжі прийшов роздор серед козаків. «Сама тільки голота та дейнеки сприяють цареві».

Юрій Хмельниченко війшов у згоду з поляками в надії, що поведеться йому під своєю булавою зєдинити цілу Україну. Але лівобережні полки не хотіли признати злуки з Польщею і знову признали московську владу. Почалася братовбійча війна між правобічними та лівобічними полками, при співучасті поляків, татар та москалів. Під Бужином на Дніпрі 13 серпня 1661 р. Хмельницький розбив московське військо, — до 10 тисяч москалів лягло на місці, в руки переможців дісталася вся артилерія й обози. Але рівночасно татари, що прийшли на підмогу козакам, кинулись по Придніпрянщині брати ясир. У Крим пішло до 200 тисяч людей! Це остаточно знищило і так невелике значіння Юрася. «Гетьман втратив довіря до війська, військо до гетьмана» — писав сучасник. Хмельниченко, хорий і знеохочений, 15 січня 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в черці.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Руїна

Павло Тетеря

На місце Юрася Хмельниченка правобічні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663-1665 р.). Павло Тетеря-Моржковський походив із київської шляхти, вчився у василіянських школах, під кермою пізнішого холмського єпископа й історика Якова Суші; в 1647 р. був реєнтом гродської канцелярії у Володимирі на Волині. З вибухом повстання перейшов на сторону Хмельницького й дійшов до уряду переяславського полковника. З доручення старого гетьмана їздив двічі послом до Москви, раз у 1654 р. укладати перший договір з Московщиною, вдруге 1657 р. ладнати напружені відносини з царським урядом. В 1661 р. став генеральним писарем при Юрасю Хмельниченку, на бажання поляків. Був він жонатий, вперше з сестрою Якіма Сомка, вдруге з Оленою Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилі Виговським. Це близьке посвоячення з родом Хмельницьких, як і польська протекція, дали йому гетьманську булаву.

Тетеря, хоч довгі часи був співробітником двох найвизначніших гетьманів, не зумів перейнятися щиро їхніми змаганнями. Він не розумів потреби і значіння Української Держави, його бажання і змагання все були звязані з Польщею, уважав себе немов польським урядовцем, в своїх письмах він не вагався звати України польською «провінцією» а короля її «природним і власним паном». Не тільки не вмів утримати української держави на рівні, на якому поставили її Богдан Хмельницький і Виговський, але навіть не зумів оборонити автономії запорізьського війська. Все лиш закликав короля, щоби прислав як найбільше війська на Україну; поляки радо йшли на ці заклики і на Правобережжі рядив не гетьман, а польські команданти.

Іван Брюховецький

Яким Сомко

Василь Золотаренко

Іван Брюховецький

Іван Брюховецький був родом «полулях», мав бути зразу латинського обряду, але потім прийняв православну віру; на дворі Богдана Хмельницького був «старшим слугою», опісля поїхав на Запоріжжя з доручення Юрася Хмельниченка, осів на Січі і тут вибрали його кошовим 1660 р. Вищої освіти він не мав, але на гетьманському дворі набрався загального знання й оглади, а решту дав йому вроджений талант. Брюховецький був людиною вимовною, говорив гарною народньою мовою, писав образним стилем і тим єднав собі людей. На Запоріжжі здобув собі перше місце через те, що голосив популярні кличі: виступав проти збагаченої старшини, заступався за бідний нарід і домагався широких прав для черні. «Вони» — писав він про старшину — «хочуть бути гетьманами над запорізьким військом і завидують нашій луговій саламасі, — ми з ними заміняємося на їхню городову, нехай посмакують, яка солодка лугова саламаха»... Політичні погляди Брюховецького були неширокі. Не міг він зжитися з поглядами таких самостійників, як Виговський і Дорошенко;

існування України він уявляв собі тільки під пануванням одної з сусідніх держав. Був він рішучим ворогом Польщі. Цю нехіть виніс він мабуть з двора Хмельницького і згодом утвердив її під впливом своїх дорадників. Одиноким правним володарем і дідичем України, Брюховецький вважав московського царя, а всі його змагання ішли в цьому напрямі, щоби звязки України з Московщиною зробити як найтіснішими.

В боротьбі з іншими кандидатами до булави, Брюховецький мав цю перевагу, що і чернь підпирала його, і московський уряд волів мати його гетьманом, як котрого із старшин-самостійників. На славній «чорній раді» в Ніжині 27—28 червня 1663 р., де козаки і посполиті рівний мали голос, гетьманом вибрано Брюховецького; Сомка і Золотаренка, без всякої вини, засуджено на смерть.

Польський похід на Лівоберіжжя

Таким способом рівночасно обрано двох гетьманів: на лівобічній Україні Брюховецького, на правобічній Тетерю. Ні одна, ні друга сторона не хотіла уступити і боротьба тривала даліше. Тетеря, що був гарячим прихильником польської влади, намовив короля Яна Казимира, аби він виправився на Лівоберіжжя і добув землі, що перед Хмельниччиною належали до Польщі. Король виправився з військом і перейшов Дніпро в осені 1663 р. Але польські війська не змогли здобути ані Києва, ані Переяслава, а також інші городи боронилися завзято. Врешті довга й безуспішна облога Глухова так знеохотила Яна Казимира, що наказав відворот на Правоберіжжя. Жертвою невдачі польського війська упав полковник Іван Богун.

Іван Богун

Правобічне повстання

Іван Сірко

Василь Дрозд

Іван Сербин

Остап Гоголь

Семен Височан

Тетеря не був у силі стримати народнього руху, що піднявся з усіх сторін; зненавиджений усіми, склав він булаву в червні 1665 р. і виїхав до Польщі. Там він прийняв латинський обряд і дістав уряд старости на Волині. Вивіз з собою козацький архів і скарбницю, а загарбані гроші давав на різні католицькі фундації, нпр. на варшавських єзуїтів. Але й у Польщі не утримався довго; виїхав до Туреччини, де умер в Адріанополі 1671 р.

Умови Брюховецького з Москвою

Довше як Тетеря, утримався лівобічний гетьман Брюховецький. Невдача польського походу скріпила його становище, а правобічне повстання давало вигляди, що й правобережна Україна перейде під його булаву. Але Московщина не дала йому підмоги й остаточно Брюховецький мусів вдоволитися владою на Лівоберіжжі.

Зараз після вибору на гетьмана, Брюховецький обновила у Батурині умову з Московщиною, на основі статтей Богдана і Юрася Хмельниченка; зобов'язався тоді доставляти безплатно харчі московським залогам на Україні. Коли скінчилася війна з Польщею, він рішився поїхати до Москви, поклонитися цареві. Московський уряд віддавна домагався, щоби український гетьман, по виборі, приїздив «побачити пресвітлі очі государя». Дотеперішні гетьмани відмовлялися від цієї почеси, — Брюховецький перший згодився поїхати до Москви. Він був щиро відданий цареві і в тій вірності бачив запоруку кращого майбутнього України: «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не може»... говорив бувало.

До Москви приїхав Брюховецький у вересні 1665 р. і лишився тут 4 місяці. З ним були два генеральні писарі, обозний, два осаули, один суддя, дальше трьох полковників, понад 80 ріжних старшин, делегати козаків, міщан і духовенства, разом 535 людей. Візд до столиці відбувся святочно, на вулицях були розставлені урядовці і стрільці; гетьман з козаками був на авдієнції у царя і зложив дарунки — воєнні трофеї, арабські коні, ридвани, зброю, дорогоцінні одежі. Обіди, прийоми й почеси в столиці засліпили гетьмана, непривичного до розкоші і зробили йому ще дорожчим царське підданство. Він намагався примінитися до московських звичаїв, прийняв титул боярина і навіть згодився женитися з московкою, боярською дочкою. За його прикладом пішла старшина, переважно люди неосвічені й навіть неграмотні; за титул дворян, який їм надано і за обіцяні маєтності, були готові на всякі уступки для Московщини.

Дня 1 листопада 1665 р. підписано в Москві новий договір. Гетьман зрікався на користь царя усіх податків, які платили міщани і селяни та дозволяв поширити на Україні горівчаний монополі. Вибір гетьмана мав відбуватися при царському делегаті, а вибраний гетьман мав приїздити на поклін до царя. Московські залози в числі 11.600 людей мали бути в Києві, Чернигові, Ніжині, Новгороді, Полтаві, Кременчуці. і при гетьмані в Гадячі, по можності також у Каневі, Острі, Мотовилівці і на Запоріжжі. Гетьман згодився не вести зносин з іншими державами без волі царя. На київську митрополію мав прийти російський єпископ з Москви.

Цей московський договір Брюховецького був страшним ударом для української державності. Всі права, що за них боролися попередні гетьмани, гетьман-карієрович легкодушно запропастив...

Війна з Московщиною

Наслідки договору з Московщиною невдовзі дали себе відчути. До всіх визначніших городів увійшли московські воєводи з залозами; українське населення, відповідно до умови, мусіло доставляти москалям харчі. Зараз почалися спори і непорозуміння між воєводами та українськими полковниками; московські салдати безнастанно обиджали і дратували українських міщан і селян. На Україну зіхали також московські перепищики, що стали описувати всі податки й повинності, та на основі переписних книг почали стягати податки з невідомою дотепер безоглядністю. Все те схвилювало Україну, — почалися розрухи проти московського війська. Зокрема ще інтелігенція, особливо духовна, занепокоїлася чутками, що українська церква має бути піддана під зверхність московського патріярха. На чолі

невдоволених станув єпископ Методій, управитель київської митрополії, та давніший протопіп Максим Филімонович, що перше був гарячим прихильником московської влади на Україні. «Як цар дозволить, щоби у них їхні вольности і права віднято і щоби був у них московський митрополит, — радше нехайби цар казав покарати їх смертю, як щоби вони мали на це згодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запруться в монастирях і хіба їх за шию і за ноги поволочуть, — тоді московський митрополит в Києві буде».

Андрусові

Обурення було таке страшне, що стрепенувся головний винувник цих подій, Брюховецький. Він, побачивши, що народній гнів може звернутися проти нього, рішився виступити проти Московщини. Дня 18 лютого в гетьманській столиці Гадячі і по всіх інших городах завізвали московських воєвод безпроволочно виступити з залогами і перейти за московську границю. Де москалі послухали, там відворот їх відбувся доволі спокійно, деж пробували ставити опір, там приходило до боїв з козаками і розяреною людністю. Брюховецький видав універсали до народу, де повідомлював, що мусів «від руки і приязні московської відлучитися» через те, що москалі разом з поляками рішили «Україну отчизну нашу милу руйнувати, пустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх великих і малих мешканців».

Брюховецький одначе не міг уже здобути собі симпатії народу. Його полковники потайки віднесли до правобічного гетьмана Дорошенка і запросили його взяти Лівоберіжжя під свою булаву. Дорошенко перейшов Дніпро і під Опішнею на Полтавщині зустрілися оба гетьмани.

В цю хвилину у таборі Брюховецького прийшло до розрухів; старшина і козаки кинулися до гетьмана з криком, що через нього прийшло до війни і проливу крови, та що за гетьманство вони не будуть битися. Чернь почала грабувати гетьманські шатра; Брюховецького схопили за руки і привели перед Дорошенка. Дорошенко, серед метушні, зробив рух рукою; юрба зрозуміла, що це присуд смерті. «Взяли безбожного Брюховецького як недостойного раба і почали шарпати і плаття на ньому різати і палками, дулами, чеканами та рогатинами, як скаженого собаку убили його і нагого покинули». Це було 18 червня 1668 р. Дорошенко приказав похоронити його з гетьманськими почестями в Гадячі в церкві, яку Брюховецький побудував.

Петро Дорошенко

Степан Опара

Петрові Дорошенкові

Петро Дорошенко, уродився 1627 р. в Чигирині; походив з старого козацького роду. Його дід Михайло, був запорізьким гетьманом 1623-1628 р. і поляг у поході на татар на Крим. Дорошенко цинив ту родинну традицію і з гордістю згадував свого лицарського предка. Сам почав воєнну і політичну діяльність при боці Богдана Хмельницького, в часі найбільшого зросту і могутности України. Брав участь у початках повстання. 1649 р. був гарматнім писарем (товаришем обозного, начальника артилерії), і проживав у Чигирині. Тут у гетьманській столиці, у центрі козацької держави, він познайомився із військовою організацією і з адміністрацією і з політикою України. Гетьман уживав його вже тоді до

деяких посольств; потім Дорошенко дістав уряд прилуцького полковника. По смерті Богдана, Дорошенко стояв по стороні Виговського і лишився йому вірний до останньої хвилини, не вважаючи на упадок його політики. За гетьманства Юрася Хмельниченка і Тетері задержав своє значіння, а як дорадник і дипломат мав головне слово у всіх переговорах з Польщею і Москвою.

Основою політики Дорошенка було ясне і тверде переконання про національну єдність і окремішність українського народу. Як границі української території він означав Перемишль і Ярослав; до цієї межі доходила колись «держава або князівство руське і ці кордони повинна теж досягнути козацька держава»; з'єдинення всіх українських земель, «цілість отчизни», це був головний його політичний клич.

Бажав він утримати державу самостійну, незалежну від сусідів. З рівним недовірям відносився і до Польщі, у якій панувала шляхта, як і до царської Московщини.

Будову української держави Дорошенко старався оперти на фундаменті згоди і єдності самих українців. «Хоч божою волею український нарід обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями». Дорошенко числився з настроями маси. Знав від добре всі добрі і лихі сторони народу і своєрідну його силу і необчислиму хиткість, та непостійність. «Наш народ подібний тростині, під більшою силою подається без ніякого опору»... «У того неважливого народу більше зможе ласкавість як строгість». Він не переводив ніякого діла без відповідного підготовлення народньої опінії. Осуджував він «чорну раду», бачив її політичну безвартність, — але ніякий гетьман не скликавав ради так часто, як саме Дорошенко. Безнастанно теж відбував наради зі старшиною. Радо слухав кожної поважної думки. Щоби не впливати на рішення, виходив з нарад підчас голосування. Ця його щира уважливість до голосу народу єднала йому незвичайні симпатії серед інтелігенції і сліпу віру серед маси. Львівський владика Шумлянський, що був гостем у Чигирині, пише: «Дорошенко дуже скріпився, панує вповні абсолютно і має найвищу любов серед народу, — злого про нього не чував я слова». Найвизначнішим дорадником Дорошенка був митрополит Йосиф Тукальський, — «котрого духом і гетьман і вся живе Україна».

Серед безнастанних воєн, що виповнили його час, Дорошенко не зміг перевести тривких змін у державній будові. Але на різних полях слідно його змагання до реформ. Він старався переводити плянову колонізацію в спустошених частинах Правоберіжжя. Південну границю скріпив тим, що утворив новий, торговицький полк. Намагався збільшити фінанси України через поширення граничної, цлової лінії. Робив спроби бити власну монету. Дуже важні були заходи Дорошенка коло створення постійного війська. Це, що за Богдана Хмельницького і Виговського роблено доривочно, він перемінив на систему: основним ядром його армії стало наємне військо, т. зв. серденята, що визначалися великою хоробрістю.

Союз з Туреччиною

Многогрішного

Дорошенко не дав знеохотитися тим гірким обставинам і дальше старався оперти козацьку державу на союзі з Туреччиною. Посольства, під проводом наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луки Бушкевича, підготували договір з Портою. У своїм

листі до султана Дорошенко ставив такі домагання; основою договору має бути умова Богдана Хмельницького з Портою; українська держава має право до всієї української території від Перемишля по Путивль; запорізьке військо свobodно вибирає гетьмана на довічний уряд; українська церква має автономію під царгородським патріархом; султан не має права до ніяких данин з України; помічні війська, прислані на Україну, стоять під владою гетьмана; грамоти на Україні мають бути писані українською мовою і послі мають володіти цєю ж мовою; турки не мають ставити на Україні мечетів, брати ясиру і руйнувати осель; Туреччина і Крим не можуть заключати мира без відома України. Султан Мугамед прийняв ці домагання і турецьке посольство 1669 р. святочно вручило гетьманові договір, булаву, бунчук, прапор і інші відзнаки. До Константинополя вислано нове посольство, зложене з представників усіх полків; Михайло Портянка став першим постійним представником, «резидентом» України при Порті.

Похід на Галичину

Михайла Ханенка

Султан Мугамед IV у 1672 р. виповів війну Польщі і вирушив особисто у похід. У турецьких маніфестах зазначено також, що війна ведеться за справу України, мовляв «козаки, свobodний нарід, не могли знести чужої влади і хопили за шаблю». Похід почався в липні, Дорошенко вислав частину війська під Білу Церкву, де була польська залога, а сам з 18.000 серденят рушив на Браславщину. Під Четвертинівкою, коло Батога, заскочив польські війська та 18 липня 1672 р. погромив їх страшно: «не памятаю більшої втрати і замішання», писав польський офіцер, учасник цього погрому. Поляки чим скорше стали уступати з Браславщини разом з Ханенком. Дорошенко ішов дальше вперед на стрічу султанові, що вже стояв під Камянцем; там Мугамед вручив йому новий привілей на гетьманство. Дня 26 серпня, по 12-дневній облозі, здався туркам Камянець, фортеця, що вважалася дотепер нездобутою. Турецькі, татарські й українські війська ввійшли в Галичину і підійшли під Львів; по кількадевній облозі, в жовтні 1672 р., місто зложило окуп.

Поляки розпочали переговори з турками під Бучачем. Дорошенко жадав, щоби допущено до пересправ і його повновласників, але поляки на це не згодилися. Під Бучачем 16 жовтня 1672 р. підписано польсько-турецький договір. Поляки обовязалися платити щорічно 22.000 дукатів як гарач султанові; Поділля переходило під владу Туреччини; козакам віддано Україну «в давних границях», польські залоги мали залишити Придніпряшчину.

Кінець Дорошенка

Дорошенко був розчарований бучацьким договором, — далеко було до зєдинення всіх український земель, від Перемишля по московську границю. І навіть на цій малій території, яку йому забезпечено не дістав усього, чого бажав. Турецькі залоги, проти договору, обсадили важніші замки, як Браслав і Ладижин; султан домагався, щоби Дорошенко знищив укріплення міст і відібрав народові зброю; почав теж вимагати данин. З Поділля, обсадженого турецькими залогоми, доходили страшні вісти, що турки руйнують церкви або переміняють їх на мечети і воєнні склади, збирають дзвони, накладають данини, граблять і вязнять людей, забирають малі діти. Все те будило між народом невдоволення й обурення

та підривало повагу Дорошенка. Турки показалися теж слабі на полі бою. Відновилася знов польсько-турецька війна. Під Хотином 11 листопада 1673 р. Собіський розбив турецькі війська. Поляки не тільки не уступили з Білої Церкви, але почали збирати війська на українській границі.

Іван Самійлович

Дорошенко не міг уже піднятися до давньої сили. Наїзди поляків та знеохочення народу, підривало його замисли у самім корені. Кидали його всі давні прихильники, не міг знайти віри і послуху навіть в улюблених серденят. Простір його влади зменшався безнастанно, — врешті остав йому тільки сам Чигирин. Тут, серед нездобутих укріплень, окружений споминами й пам'ятками з часів Хмельниччини, він, як «останній козак» в самоті і одчаю доживав кінця свого гетьманства. Звідси слав він письма до приятелів і ворогів, викладаючи їм ціль своїх змагань. «Не тільки це сам від себе смію світови обявити, але й багато товариства, моїх ровесників, можуть явно мені засвідчити, що ще з молодих літ не звик я ніякого зла нікому з синів моєї отчизни бажати; коли божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десять літ, не в чім іншим був мій умисл, а тільки в тому, щоби помножити вольности запоріжського війська і заховати безпеченство і цілість отчизни, щоби процвітаньям благочестивих церков народ християнства українського міг тішитися... Тому не тільки з православними християнами, але і з бісурменськими народами я старався все поступати прихильно і згідно, щоби Україну бачити у бажаному мирі»...

Врешті за порадою Івана Сірка, що приїхав до Чигирин, Дорошенко заявив, що готов зріктися булави і віддати військові клейноти в опіку Запоріжжя. Але рік ще минув і Дорошенко не уступав з гетьманства. Аж коли Самійлович в друге з московським військом прийшов під мури Чигирин, Дорошенко, у святочний спосіб, передав йому уряд і гетьманські відзнаки у вересні 1676 р.

З Чигирин Дорошенко переїхав на Лівобережжя і осів у Сосниці. Цар невдовзі зажадав, щоби відіслано його до Москви; Самійлович, що обіцяв Дорошенкові безпеченство особи, довго не хотів на це згодитися, але вкінці мусів уступити перед царським наказом. В Москві прийнято гетьмана з почестями, назначено йому високу платню і віддано просторий дім на мешкання; в 1683-1691 р. Дорошенко мав уряд вятського воєводи; кінець віку пережив у дарованому йому селі Ярополчі, волоколамського повіту. Там і умер він 19 листопада 1698 р. в 71 р. життя; до початку XIX в. заховався при тамошній церкві нагробний пам'ятник цього великого гетьмана, що його названо «сонцем Руїни».

Дамян Многогрішний

Дамян Многогрішний

Петра Суховія

Глухівські статті

В березні 1669 р. відбулася в Глухові генеральна рада лівобережних полків. Були на ній представники московського уряду — Ромодановський, Матвєєв та Богданов, що перевівши вибір Многогрішного на гетьмана, склали новий договір, відомий під назвою «Глухівських

статтей». В основі спірався цей договір на «статтях Б. Хмельницького», але в подробицях змагав до ще більшого обмеження автономії України. Московські воєводи мали резидувати не тільки в Києві, але й у Чернигові, Ніжині, Переяславі та Острі. Вони не повинні були вмішуватися в місцеву управу, а збір податків для царського скарбу мали переводити гетьманські урядовці. Скількість реєстровиків означено на 30.000, а крім цього мав бути створений осібний полк з 1000 козаків-компанійців, щось як прибічна сторожа гетьмана, чи пак палева жандармерія для приборкування невдоволених. Заборонено теж гетьманові заводити дипломатичні звязки з чужими державами, як теж заборонено козакам ввозити в Московщину тютюн та горілку.

Многогрішний, хоча й зрадив Дорошенкові, та гетьманував проти його волі, старався не рвати звязків з своїм колишнім шефом. Сам він, «мужичий син» з походження, неосвічений, але щирий і простолінійний, дуже скоро зрадив собі і власну старшину і Москву. Ніччю, з дня 13 березня 1672 р. впали до гетьманських покоїв у Батурині, старшини-заговорники, арештували Многогрішного й, під замітом зради Москві, віддали москалям у руки. Москалі вивезли Многогрішного в Москву й тут поставили перед суд. Тут його тортували, а не допитавшись від нього нічого каригідного, всеж таки заслали на Сибір, разом з ріднею. На Сибірі опинилися й прихильники Многогрішного — військовий осаул Грибович та полковник Гвинтівка.

Конотопська рада

Іван Самійлович

Самійлович, що в противенстві до Многогрішного — «мужичого сина», був «поповичем», походив з Правоберіжжя. Він учився в київській академії й був людиною талановитою та освіченою. Почав свою кар'єру при Брюховецькому, але потім перейшов до Многогрішного, де дістав гідність генерального судді. Зразу ворог Москви, потім її прихильник, постійно ставився вороже до Польщі й був за орієнтацією на Крим і Туреччину. В них бачив він запоруку незалежності України; через ту орієнтацію нарешті й пропав. Постійно думав про об'єднання цілої України під своєю булавою й у тому був супірником Дорошенка.

«Князь Сарматії»

Капітуляція Дорошенка не припинила руїни Правоберіжжя. Турки пригадали собі Юрася Хмельниченка, звеліли царгородському патріярхові розстригти його з чернецтва й проголосивши його «князем Сарматії», післали з військом на Україну. Поселився Хмельниченко в опустілому Немирові та почав, універсалами, закликати нарід до себе. Стрепенулася Україна на гомін прізвища Богданового нащадка, спалахнуло Запоріжжя, злякалися москалі. Москалі й Самійлович кинулися укріпляти гетьманську столицю — Чигирин. Під командою наказного гетьмана Коровченка й німецьких старшин, змобілізовано в ньому поверх 30.000 залоги. Літом 1677 р. станув Хмельниченко, з турецькою допомогою, під Чигирином. Та його сили були за слабкі проти чигиринських укріплень і чисельної, та гарно підготованої залоги. Колиж обложеним наспів з відсіччю Самійлович з Ромодановським, Хмельниченко мусів відступити з нічим.

Правда, Хмельниченко не дав за виграну. Через рік, літом 1678 р. з'явився під Чигирином удруге. Самійлович сподівався цього і приготувався зарання до облоги. Московській залозі в Чигирині проводив воєвода Ржевський, фортечними справами завідував шотландський генерал Гордон, козаками командував наказний гетьман Павло Животовський. За вдержання Чигирин правлено молебні по всій Україні, для цього пощено три дні в тижні, на удержання сердюцьких і компанійських полків призначено податок з горівчаного, тютюнового й дьохтевого монополю, словом справу Чигирин видвигнуто як питання державного престижу Гетьманської України.

Тимчасом Москва не думала щиро про оборону Чигирин. Не переконавши Самійловича про те, що Чигирин слід виселити й зруйнувати, вона дала воєводі Ромодановському потайне доручення повести діло так, щоби Чигирин не вдержався...

Облога гетьманської столиці почалася в половині липня й тривала, з невгаваючою завзятістю, більше місяця. В половині серпня згинув воєвода Ржевський, а через тиждень генерал Гордон підмінував укріплення й з останками залози пробився крізь ворожі лави до обозу Самійловича, що стояв оподалік Чигирин. Турки кинулися на Чигирин, але тут ждала їх кривава лазня. Запалені Гордоном льонти догоріли до мін; з пекельним гуком вилетів у повітря верхній замок, ховаючи під србою 4.000 турецьких трупів. Решту доруйнував турецький везир. Столиця Хмельницького й Дорошенка зникла з поверхні землі... Населення перегнано на лівий беріг Дніпра й поселено над р. Орелею. Туркам і Хмельниченкові залишилися скривавлені румовища й опустіле південне Правоберіжжя. Даремне плакала Україна по втраті Чигирин, даремне затискала п'ястуки й проклинала Ромодановського, звиваючи його турецьким запродацем. Ромодановський виконав доручення Москви й не лякався народнього гніву.

Тимчасом «князь Сарматії» Хмельниченко, не вспівши сісти в батьковому Чигирині, почав організувати владу в Немирові. Приборкавши останки правобережного населення, пробував заволодіти Лівоберіжжям, для чого виправлявся на Переяславщину й Лубенщину, але безуспішно. Колиж Правоберіжжя почало наново заселяватися, Самійлович вислав свого сина Семена з військом на Правоберіжжя, що поруйнувавши мало не всі міста й більші села, перегнав населення на лівий беріг Дніпра. Опустіла південня Київщина, занепало й Поділля. Хмельниченко побачивши безвиглядність своїх заходів над зорганізуванням Правоберіжжя під своєю булавою, попав у глибоку душеву депресію. Стався жорстоким і нестерпним для оточення — кількох своїх старшин покарав, без вини, смертю, а коли почав відгрожуватися туркам, вони його вхопили, вивезли до Кам'янця й тут, осінню 1681 року стратили.

Іванові Дуці

Івана Драгинича

Степана Куницького

Андрія Могилу

Юрій Кульчицький

Семен Гурко Палій

Іван Самійлович

В противенстві до безупинно кипучого, пустошеного до тла й наново заселюваного й організованого Правоберіжжя, Лівоберіжжя, тобто Гетьманщина, зажила під рукою гетьмана Самійловича розмірним миром і добробутом. Гетьман і старшина, засмакувавши в «солодкому» московському ярмі, забігали царської ласки й поширення своєї влади та маєтностей. Взором для всіх був сам гетьман, що вислав своїх синів на науку в Москву, а свою дочку видав за московського боярина Шереметєва, пізнішого київського воєводу. Правда, Самійлович, що всіма силами забігав царської ласки, робив це не тільки для своєї, особистої користі. Кинувши думку про державну незалежність України, він як міг обороняв її автономію, а навіть думав про об'єднання цілої України під своєю булавою. Для цього він робив усе можливе, щоби не допустити до миру поміж Московщиною й Польщею, так само був проти польсько-московської кампанії з Кримом. В Кримі бачив Самійлович природнього союзника України проти Польщі й Московщини, а тому старався ослаблювати вигляди московської перемоги над Чорноморським побережжям.

«Вічний мир»

Тільки ж для перемоги замало було дипломатичного хисту й гнучкої спини Самійловича. До «вічного миру» поміж Польщею й Московщиною таки прийшло, а разом з ним і до остаточного поділу України поміж сусідами. Польща зрезигнувала раз на все з Лівоберіжжя, відступила Московщині Київ з околицею, зобов'язуючися рівночасно не кольтонізувати середнього Подніпрів'я з Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Мошнами, Черкасами й Чигирином. Польща мала розв'язані руки для боротьби з Туреччиною тоді, як Москва рішила натиснути на Крим. Негодував на московську політику Самійлович, навіть відгрозився, але це тільки пошкодило його опінії на царському дворі. Становище Самійловича, було тим прикріше, що й у краю не мав він особливих симпатій. Особливо пошкодило йому в опінії українського громадянства занапащення автономії української церкви.

Скасування автономії української церкви

Безпосередня залежність української церкви від царгородського патріархату, була сіллю в оці москалів, від часу зєдинення України з Московщиною. Київські митрополити — Сильвестер Косів, Діонісій Балабан і нарешті Осип Нелюбович Тукальський (1663-1675) дивилися з призирством на некультурну Москву та не хотіли й чути про яку небудь залежність української церкви від московського патріархату. Навіть такий політичний москвофіл, як чернігівський архієпископ Лазар Баранович, що з наказу Москви заступав митрополита, високо цїнив автономію української церкви, і щойно за гетьманування Самійловича вдалося Москві здійснити свій давній плян підчинення української церкви московському патріархові.

Гедеона Четвертинського

Кримський похід

Згідно з вимогами «вічного миру», рушила стотисячна, московська армія, під проводом князя Василя Голіцина, на Крим. Нерадо прилучився до неї Самійлович з 50 тисячами козаків. Та

не вспіли війська наблизитися до Великого Лугу, коли виснажений літньою спекою, степ, зайнявся пожегом. Татари, чи, як підозрівали москалі, козаки підпалили степ, щоби недопустити до розгрому Криму. З трудом наблизилася армія до Перекопу, а коли голод і спрага почали валити з ніг тисячі війська, команда рішилася на відворот. Сорок тисяч армії вислано під Кізікірмень для забезпечення відвороту, решта завершила назад. Завинив Голіцин, що не послухав Самійловича, який радив виступати в степ ранньою весною, коли ще трави свіжі й невиснажені спекою, але вся лють невдачників звернулася проти гетьмана. Скористала з нагоди козацька старшина, що вже здавна накіпіла на гетьмана за його загребущість, потурання рідні, самовладство й безпримірне вислугування Москві. Скасування автономії української церкви, завинене Самійловичем, теж сиділо всім у печінках. Старшина, з генеральним обозним Дунін-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, генеральним писарем Прокоповичем і іншими військовими достойниками, склала на і Самійловича обвинувачення в зраді. Голіцин ухопився за донос, як за дошку власного рятунку.

Дня 22 липня 1687 р. в таборі над р. Коломаком арештували Самійловича й вислали в кайданах до Москви, а відсіля, без слідства й суду, заслали, разом з сином Яковом на Сибір. Неповинного в нічому другого сина гетьмана — Григорія, арештували, вивезли в Сівськ і тут серед страшних тортур замучили. Московський воєвода Неплюєв, загарбавши майно гетьманича, в той спосіб «пустив кінці в воду». Так закінчив свою кар'єру гетьман Самійлович з родиною. Вислугувався Москві, як вмів, занапастив автономію української церкви, алеж в доносі старшин на нього була одна стаття, що рятує його ім'я перед історією. В доносі сказано було м. і. що Самійлович був... неприхильний Москві й бажав створити з Гетьманщини незалежну державу...

ІВАН МАЗЕПА

Вибір Івана Мазепи

Івана Мазепу

Усім старшинам, що приймали участь у змові проти Самійловича, підвищено на тій раді військові ступні, забезпечено вибір Мазепи, як теж усталено нові «статті» залежності від Москви. За ціну військових достоїнств і маєтностей, гетьман і старшина зобов'язалися затіснити зв'язок з Москвою аж до мішаних, українсько-московських вінчань включно. Крім Києва, мали засісти московські воєводи в Чернигові, Переяславі, Ніжині й Острі; реєстрового війська мало бути 30.000. Осідком гетьмана назначено Батурин, а для його «охорони» відкомандувано полк московських стрільців. Гетьман не смів перемінити генеральних старшин без згоди Москви, так само, як не смів входити в безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими державами... Велитенське майно Самійловича поділено поміж царський і гетьманський скарб, по половині.

Вибір генерального осаула Івана Колединського-Мазепи на гетьмана, пройшов серед особливих умов. Перепер його, підкуплений Мазепою, князь Голіцин, а замість святочних сальв і віватів супроводив його бунт козаків проти старшин. Вістка про арешт Самійловича була іскрою, що впала на запальний ґрунт невдоволення рядового козацтва старшиною. Тому першим ділом нового гетьмана було придушити полум'я бунту — силою, реформами та обіцянками. Бунт придушили, але причин невдоволення не усунули. Мазепа не вмів чи не хотів здобути собі щирого послуху й популярности в масах, а це остаточно пімстилося.

Мазепа

Новий гетьман Іван Колединський, з придомком Мазепа, походив з дрібної, православної шляхти в Білоцерківщині. Батько його Степан був білоцерківським отаманом і власником села Мазепинець, мати — Мокієвська з роду, повдовівши, постриглася в черниці. Черницею була теж його одинока сестра, що покинула свого чоловіка Войнаровського через його велику прихильність до католицтва. Сестрінок Мазепи Андрій Войнаровський ховався на його дворі, сестрінка Марта теж була черницею.

Дата народження Мазепи непевна. Хитається поміж 1629 і 1632 роком. Нема теж певних відомостей про його початкову й вищу освіту. Одні впевняють, що Мазепа студював у київській академії, другі, що в єзуїтській колегії у Варшаві, інші оповідають про його науку за кордоном. Певним є всеж таки те, що в 1649-1652 рр. Мазепа був на королівському дворі, де набрав двірської оглади й пройнявся аристократичним духом, що відзначав його все життя. Зразу, як королівський паж, відтак як урядовець чи старшина для особливих доручень. Мазепа приймав участь у королівських місіях до гетьмана Виговського, Юрася Хмельниченка й Тетері. В 1663 р., підчас походу короля Яна Казимира на Україну, Мазепа покинув королівську службу й осів на Білоцерківщині. Колиж йому навкучило життя загородного шляхтича-гречкосія, вступив на службу до гетьмана Дорошенка. Зразу, як сотник прибічної гвардії, відтак як генеральний осаул, а там і писар. В 1674 р. їздив з місією Дорошенка на Крим, але попався в руки, прихильних Самійловичеві, запоріжців. Висланий

до Самійловича, здобув собі його довіря й прихильність, а почавши службу в нього як незаметний «гетьманський дворянин», вже в 1682 р. став генеральним осаулом та учасником найважливіших місій та дипломатичних заходів гетьмана.

В упадку Самійловича Мазепа, мабуть, не відіграв більшої ролі. До старшини, що подала донос на гетьмана не належав, але зумів скористати з нагоди. Освіта, дипломатичний хист і оборотність приєднали йому старшину, гроші повернули на його бік всесильного Голіцина.

Боротьба з Кримом

Невдачний похід Голіцина на Крим, не знеохотив Москви до дальшої боротьби. Навпаки, вона рішила до неї основне підготувитися й для цього доручила Мазепі збудувати цілий ланцюг «городків» на степовому пограниччю України. Запорожці занепокоїлися будовою тих пограничних фортець, що хоч були звернені проти татар, рівночасно загрожували низовій «вольниці». Мазепа пробував їх зацяткати грішми й запевненнями, але не приєднав собі запоріжського довіря.

Весною 1689 р. рушила нова, поверх стотисячна, московська армія на Крим. Командував нею Голіцин, до нього приєднався й Мазепа з військом. Навчені досвідом, москалі вийшли в похід ранньою весною й у травні станули під Перекопом, але далі не пішли. В червні почався відворот з широко закороєного походу, що зійшов на коштовну, гучну, але безуспішну демонстрацію. Очевидно, безуспішність походу не перешкодила Голіцинові вдавати з себе великого переможця й героя. Царівна Софія, що правила Московщиною в імені своїх нелітніх братів Івана і Петра, й без того була закохана в свого фавориті. Поїхав по лаври до Москви й сам Мазепа. В товаристві генеральної старшини, полковників і 300 осіб почоту, вїхав Мазепа в Москву, як справжній суверен. Не попсувала настрою й палатна революція, в якій молодий царевич Петро позбувся опіки своєї сестри Софії, постриг регентку в черниці, а сам ухопив скиптр самодержавця в руки. Згинув на шафоті приклонник Софії, боярин Шакловитий, пішов на заслання Голіцин, але Мазепі, що його Голіцин вивів у гетьмани, не впав і волосок з голови. Навпаки, коротка розмова з Петром здобула Мазепі прихильність і довіря царя, що їх, аж до полтавського бою, не захитало ніщо й ніхто. Мазепа був незрівняним мистцем у зєднуванні собі людей.

Правда, маючи за собою царську ласку й безмірне довіря, Мазепа не вмів прихилити до себе симпатій народніх мас. Вихований в аристократичній атмосфері королівського двора, всю свою силу спер на козацькій старшині, що з свого боку ставала чимраз дошкульніша для народу. Монопольні податки й мита, так звані «оранди», зловживання старшин та урядовців, бешкети й насильства наємних, гетьманських військ та московських залог, при цілій зграї особистих ворогів і зависників, утруднювали життя гетьманові, вязали йому руки й підривали в корінні навіть найкращі його почини.

А коли в тих виїмково важких умовах, Мазепа зумів всеж вдержатися на поверхні, то завдячував це своєму виїмковому талантові, знанню людей і розумінню обставин. Де можна — силою, де треба — ласкою, а то й підступом та інтригою, лагодив чи приборкував ворогів, усував перепони й реалізував свої особисті заміри й політичні пляни. Виховання й живі зразки сусідніх держав, як теж прикрі досвіди застосування широкого демократизму в устрою, повели його по лінії аристократизму й монархизму. Майбутнє України бачив Мазепа

в сильній владі упривілейованої, старшинської верхівки з гетьманом, як наслідним монархом на чолі. Працюючи безупинно над культурно-економічним піднесенням краю, він бачив у тому єдину запоруку тривкості державного устрою й добробуту. Для цього він будував величаві церкви й монастирі, для цього підтримував шкільництво, поширював освіту в масах, опікувався торгівлею й промислом, для цього став найбільшим меценатом-опікуном мистецтва, якого затишила історія Гетьманщини. Вже сучасники порівнювали його під тим оглядом до Володимира Великого, а слідів його культурної діяльності не встигла затерти навіть московська нагірка на його ім'я і пам'ять, що розшаліла на Україні після полтавської катастрофи.

Спершися на упривілейованій, старшинській верстві, Мазепа був далекий від того, щоби народню масу віддати на поталу її ненаситності й зловживань. В універсалі з 1696 р. гетьман стає рішуче в обороні тих, що «шаблею й кровю своєю завоювали» землю, на якій живуть і працюють та упоминає землевласників і державців, щоби вони були помірковані в вимогах, «нічого нового й вище міри не накладаючи, звичайними данинами й роботами вдоврляючися». Гетьманський універсал не касував відновлюваних панщизняних порядків, але силувався бодай злагіднити панщизняні тягарі й унормувати повинності «посполитого чоловіка». В цьому гетьман не обмежувався до самих слів, а карав зловживників, відбираючи їм аренди і маєтності. Коли вже не можна було обійтися без панщини, гетьман дбав про те, щоби панщизняні обов'язки не перевищували двох днів у тиждень. Знаючи, як дошкулювали народові «оранди», Мазепа скасував їх зразу, але потім мусів відновити, щоби було чим оплатити наємні військові частини. Аристократизм Мазепи з одного й тверді державні конечности з другого боку не находили зрозуміння в масах. Вони обурювалися на гетьмана й не виходили з стану безупинного кипіння, що час до часу здійснювалося кривавим полум'ям отвертих бунтів і повстань. Патрунувало цьому рухові Запоріжжя, підсилював його хвастівський полковник, Семен Палій.

Повстання Петрика

Загрожений будовою «городків» на південному пограниччі України Крим, думав про те, якби позбутися тієї загрози. Нагода трапилася. На Запоріжжя втік з Гетьманщини весною 1692 р. талановитий зайдиголова козак Петро Іваненко, прозваний Петриком, що був на службі в генерального писаря Кочубея. Ставши в запоріжців писарем, Петрик почав агітувати проти гетьмана й Москви. Але запоріжці, хоч як не любили Мазепи, на отверте повстання не зважувалися. Тоді Петрик, дібравши собі гурт однодумців, подався на Крим, де 26 травня 1692 р. склав з кримським ханом договір «Удільного Князівства Київського, Чернігівського й всього Війська Запоріжського, Городового й Народу Українського». На основі цього договору мав заіснувати поміж Україною й Кримом «вічний мир» для взаємної оборони проти Москви й Польщі. Як спроба визволення України зпід сусідської влади, має цей Петриків договір велику вагу для історії української політичної думки подібно, як і Петрикові універсали до українського народу визначаються великою прозорістю й простолінійністю політичної ідеології.

Універсал Петрика

В третьому з черги своїх універсалів, з дня 22 червня 1692 р. пише м. і. Петрик:

«Годі дивуватися, що нашим ворогом є польський король. Колись ми йому піддягали, а з божою допомогою, при Богдані Хмельницькому, визволилися з його підданства, а стільки нашкодили польській державі, що вона й досі не може прочуняти. Не диво теж, що ворогує з нами кримський хан — здавен-давніх чинили ми шкоди кримській державі й досі чинимо. Але дивні зате вчинки московських царів: не шаблямиж вони нас звоювали, але наші прадіди, ради віри християнської, піддалися їм по вольній волі. Вони перевели наших людей з правого боку Дніпра на лівий, вони захистилися нашими грудьми перед усіми своїми ворогами так, що відкіляб вороги не прийшли, палитимуть спершу наші міста й села, наших людей братимуть у полон, а Москва сидітиме за нами, як за муром. Але й цього Московщині мало. Усіх нас хоче повернути у своїх невільників і холопів. Спершу забрали в неволю гетьмана Многогрішного, потім Самійловича, що обороняли нас, а тепер хочуть повернути нас у досмертну неволю. Теперішньому гетьманові, дозволили роздавати маєтности старшині запорізького війська, а старшина поділилася нашою братією поміж собою, позаписувала її собі й своїм дітям; у довічну панщину й тільки ще того не робить, що не запрягає їх до плуга. А Москва потурає старшині в усьому, бо знає, що як наші люди зведуться нінащо й помужичаться, то москалі заволодіють Дніпром, Самарою й скрізь побудують фортеці, що через них не можна буде й ворухнутися».

Малюючи перед українськими масами жахливу картину наслідків польсько-литовського замирення, продовжує Петрик:

«Я кинув батька, матір, жінку, родину та чимало добра й тепер закликаю вас до боротьби за цілість нашої батьківщини й волі. Не на те ми розпочинали діло, щоб руйнувати власну батьківщину, бо погані ті птахи, що власне гніздо каляють, поганий той господар, що власні маєтности руйнує. Ми йдемо на Україну з тим, щоби визволити братів наших і себе від грабежі Москви та її послушників. Самі ви, розумні голови, поміркуйте: чи краще страждати в неволі, бути наймитом чи паном своєї землі? А хай це вам панове буде відомо, що сам гетьман, за порадою всіх полковників, послав до мене потайки чоловіка сповістити, що як тільки ми з ордою дійдемо до Самари — усі вони відсахнуться від Москви й укупі з нами стануть воювати гнобителя»...

«Коли ви тепер не встанете за свої вольности, то знайте, що загубите їх раз на все і будете довічними московськими невільниками й ніхто вже потім не заступиться за вас»...

Було багато правди, зрозуміння ситуації й трагічного прочуття в словах Петрикового універсалу.

«Гетьманство» Петрика

В липні 1692 р. рушив Петрик з ордою, під проводом калги, на Україну. Спинившись на Кам'яному Затоні, Петрик вислав делегацію на Січ. Тут привітали Петрика та його союзників хлібом і сіллям. Запоріжці, що їм проводив кошовий Гусак, хоч і спочували визвольницьким змаганням Петрика, не мали відваги явнотавно стати проти Мазепи й Москви. На універсал Мазепи, в якому він переконував запоріжців, мовляв, вони не стануть руйнувати батьківщини на спілку з бісурменами, відповів Гусак різко й з докорами, але разом з тим

запевнив гетьмана, що ні він ні запоріжське військо не підуть з Петриком. І справді, Запоріжжя стануло до Петрика в резерві, а тільки коло 500 запоріжців, під проводом Василя Бузького, стануло під його хоругвами. Бузький і його добровольці пристали до Петрика на власний ризик, ніби без відома кошової старшини, що й не видала Бузькому клейнодів наказного полковника.

На Кам'яному Затоні зібрано зараз таки раду, що на ній обрано Петрика гетьманом, а калга вручив йому гетьманські клейноди — булаву, бунчук та хоругву.

Проти Петрика вислав Мазепа чотири городові полки й один компанійський, а сам, з п'ятьма компанійськими полками, станув під Гадячем. Рівночасно розіслав по Україні універсали проти Петрика «дурисвіта й погибельного сина», що несе на Україну нову руїну. Не діждавшись московської підмоги під Гадячем, Мазепа рушив на Полтаву. Скрізь, кудю він не проходив пахло духом бунту. Петрикові універсали не лишалися без відгону.

Пограничні села й містечка, як Царичанка, Китай-город, піддавалися Петрикові без бою й тільки недавно збудований, заселений москалями Новобогородськ оперся. Петрик, не могучи взяти фортеці приступом, залишив її позаду, пішов у глибину України й спинився під Маячкою. Відсіля вислав листа в Полтаву, з зазивом перейти на його бік. Та з Полтави прийшла відповідь відмовна й образлива. Рівночасно татари, почувши про наближення гетьманських військ, втекли, залишаючи Петрика самого. Побачивши, що справа повстання ще не назріла, Петрик вернувся до Перекопу. Тут пробув три місяці, а коли в Бахчисараю настав новий хан Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка, поїхав туди з привітом. З собою привіз Петрик дві, правдиві чи підроблені, грамоти, від Мазепи й генерального судді Кочубея. В обох були висловлені сподівання українців на хана, що одинокий мігби визволити Україну зпід московського ярма... Селім-Гірей, що палав ненавистю до Москви, зустрів Петрика прихильно, а з початком 1693 р. виправив з ним до 30.000 орди в новий похід на Україну. Сам хан обіцяв рушити на Україну весною. Але даремне силувався Петрик приєднати для своїх плянів Січ:

«Не спокушайтеся, браття — писав до запоріжців, — що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви, мов судак-риба до невода, що її ще не затягли неводом, а вона сама приляже до нитки тай тягне її рибалка туди, куди попереду вже затяг другу рибу. Так ви, по добрій волі, притулилися до Москви, а вона робить з вами теж саме, що вже попереду зробила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки»...

Січовий писар Созонт Грибовський, відповів Петрикові:

«Ти вдався в розпуку, забув Бога... Пішов ти у Крим без нашого відома, без нас теж і поход роби, а нас не мороч...»

Петрик не падав духом. Дня 15 січня станув під Переволочною, але фортеці не здобув. Не здалася йому й сусідна Кишенка. З одчаєм кинувся Петрик на Полтаву. Але й тут, як і першого разу, татари втекли, ще нім побачили гетьманське військо. Петрик знову вернувся в порожні. Мазепа подякував запорожцям за нейтральність — універсалом і пишним іконостасом для січової церкви. Правда, щирої прихильності запоріжців Мазепа тим не здобув. Вони не пішли з Петриком тільки тому, що не вірили в його успіх, але це ще не значило, що вони готові піти з Мазепою.

В 1695 р. пішли московські й гетьманські війська черговим походом на Крим. Москалі товклися безуспішно під Азовом, гетьманські війська зате зруйнували Кизикирмень і цілий ряд татарських фортець на Дніпровому низу. У відповідь на це рушила нова, 30-тисячна, татарська орда на Україну. Був з нею й Петрик. Його універсали стали тепер ще запальніші, ще більше енергійні. Але вражіння не викликали вони ніякого. Довкола Петрика стануло всього кільканацять козаків. Це було сумним мірилом непопулярності протимосковського повстання на Україні. Мазепа наложив на голову Петрика 1.000 карбованців, а серед козацької голоти найшлося чимало аматорів на цей юдин гріш. Підчас відвороту, біля Кишенки, наскочив на Петрика якийсь правобережний козак Яким Вечірка й проколов його списом. Тисячі карбованців йому, правда, не вдалося здобути, бо тутже вбили його Петрикові татари, алеж мешканці Кишенки повісили мертвого Петрика на гаку, а його душогубця поховали з військовою шаною.

Такий був кінець Петра Іваненка Петрика, невдачного повстанця й непризнаного в краю гетьмана з татарської руки. Найновіший дослідник Петрикового повстання О. Оглоблин переконаний, що Петрик не був тільки авантюристом-невдачником. Він підозріває, що за ним стояла не тільки деяка частина козацької старшини, але й сам Мазепа, що бажав його руками «скласти умову з Кримом і за кримською допомогою вибитися зпід московської зверхности, вийти з протитурецької коаліції, добитися кращих умов для української торгівлі на Чорноморщині й утворити самостійну Українську Державу».

Щойно як Мазепа переконався, що Петрикова справа пропаша, він не те що залишив його, але ще й виступив проти нього. Той сам дослідник не вірить переказові про смерть Петрика під Кишенкою, але добачує сліди його життя й повстанчої акції в спілці з Орликом, якого конституція з 1710 р. виявляє багато споріднености з договором Петрика з Кримом у 1692 р. В 1696 р. московська флотилія, підкріплена 15-тисячною, козацькою армією полковника Лизогуба, здобула Озів. З того часу цілих чотири роки не вгавала боротьба за доступ до Чорного й Озівського моря. Закінчилася вона перемир'ям в 1700 р. на основі якого Московщина дістала від Туреччини Озів з цілим північним поберіжжям Озівського моря, й заспокоївши свої апетити на півдні, кинулася на північ, щоби в боротьбі зі Швецією добути «вікно в Європу» через вільний доступ до Балтійського моря.

Північна війна

Велика «північна війна», що почалася наприкінці 1700 р. данською окупацією Шлезвіг-Гольштину й облогою Риги саксонцями, розгорілася щойно з моментом, коли цар Петро заключив мир з Туреччиною. Заскочений данцями, молодий шведський король Карло XII, дуже скоро приборкав Данію, а 20 листопада 1700 р. під Нарвою, над фінським заливом, розбив сороктисячну московську армію. Саксонія, Данія й Москва, рішивши завоювати собі поберіжжя Балтійського моря, рахували на молодість шведського короля й непередготованість Швеції до війни. Перші воєнні невдачі переконали їх, що вони перечислилися. Примусивши данського короля до мира й розгромивши московську армію, Карло XII звернув усі свої сили проти саксонського курфюрста Августа, що рівночасно був і польським королем. Тимчасом цар Петро, не знеохотившись першою невдачею, почав збирати нові сили для розправи з Карлом. Ще перед боєм під Нарвою покликав Петро до бою 12-тисячний український корпус,

але поки цей наспів з далекого півдня, нарвська кампанія була вже програна. А хоч українському війську не довелося прийняти участі в кампанії, то вже самі труднощі походу, а в першу чергу різкий північний клімат і цілковита дезорганізація в системі харчового постачання, здешаткували українську армію й здеморалізували її до того, що про використання її для дальшої кампанії не було мови. Завернувши рештки цієї армії до дому, Петро покликав на її місце другу, сімтисячну. Програна саксонського курфюрста в Ливонії й перенесення боєвої лінії на територію Литви, примусили тепер до виступу Польщу. Вона заявила готовість увійти в союз з Петром і протишведською коаліцією, але за ціну відступлення її тих клаптиків Дніпрового Правобережжя, що дотепер залишалися під московською владою. Запротестував проти торгівлі українськими землями Мазепа, але бачив свою безсильність. На приказ царя сам мусів іти помагати полякам на Білорусь, а 7-тисячний помічний корпус, під проводом полковника Апостола вислати на північний фронт. Щойно прихід українських військ на північний фронт вплинув на зміну положення. В бою під Ерестфером у Ліфляндії, розгромили козаки армію шведського генерала Штайнбаха й узяли велику, воєнну добич. Тимчасом на заході Карло йшов від перемоги до перемоги. В 1702 р. розгромив саксонського курфюрста й польського короля Августа, заняв Варшаву й Краків, та висунув свого кандидата на польський престіл — познанського воєводу Сганислава Лещинського. Рівночасно в Польщі розпалилася внутрішня боротьба двох таборів — один з них стояв за Августом і Москвою, другий за Лещинським, тобто за шведами. Україна опинилася перед загрозою поширення війни на її територію й тому гетьман Мазепа мусів обороняти українське пограниччя перед такою можливістю. В 1703 р. відмаширував 12-тисячний, український корпус, під проводом полковника Миклашевського на Білорусь, а весною 1704 р. перейшов Мазепа з 40-тисячною армією на Правобережжя. Такого ходу вимагала воєнна стратегія, але Мазепа, раз перейшовши Дніпро, рішив приєднати Правобережжя до Гетьманщини навіки.

Семен Палій

Семена Гурка

Палієм

«Я застав цей край пустинею, працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжями й заплоднилися. Й церкви божі побудував і прикрасив я на славу божого імени»...

Населюючи пустарі й організуючи пришельців на козацький лад, Палій не тільки обороняв з ними Хвастівщину перед татарсько-турецькими загонами, але нерідко виправлявся проти них у степ, доходючи аж до чорноморського побережжя. Здобувши славу знаменитого полководця, організатора й господаря, Палій не завагався стати й проти польської влади, як тільки вона почала натискати на заселені нцм території. Нащадки колишніх правобережних землевласників, що їх Хмельниччина змела з лица української землі, почали тепер тиснутися до «своїх» маєтків. Та не на те боровся й працював Палій, щоби уможливити шляхті поворот до майна й влади. Як свідомий український патріот, він мріяв про приєднання Правобережжя до Гетьманщини й тому вже в 1688 р. запропонував Мазепі — прийняти Хвастівщину під свою булаву. Та на перешкоді плянам Палія станув «вічний мир»

Московщини з Польщею. Спроба Палія покінчилася сумно для нього. Його поляки арештували, а в Хвастів післали свою залогу. Та Палій вирвався з польської тюрми й, станувши на чолі свого полку, вигнав польську залогу з Хвастова та далі не кидав своїх плянів і звязків з Мазепою.

Самусь

Данило Братковський

Мазепа на Правоберіжжю

До хвилини переходу Мазепа через Дніпро, особисті й політичні його звязки з Палієм були дружні, подиктовані вимогами добра обох, роз'єднаних українських територій. Окупувавши Київщину й Волинь й осівши в Бердичеві, Мазепа зразу попав у суперечку з Палієм.

Гетьман-аристократ не міг таки зговоритися з хвастівським полковником-демократом, що за ним були маси й чого доброго могли його видвигнути на становище, загрознає для гетьманського авторитету. Мазепа звелів Палія арештувати, вислав до Батурина, а відтіля, дорогою через Москву, на... Сибір. Усунув справжнього чи уявленого супірника з поверхні політичного життя, але разом з тим настроїв проти себе народні маси, що їх ідеалом був і залишився до нині — Семен Палій-запорожець, герой цілої низки народніх пісень а потім романів і поем.

Даремне українські війська, під проводом Апостола й Мировича, ішли в боротьбі з шведами від перемоги до перемоги. Не врятувала Польщі козацька перемога над шведським генералом Л'єнгельмом, ані прогнання шведів з Варшави. Карло XII таки прогнав Августа з Польщі, вступним боєм заняв Львів й перейшов до Саксонії. Тодіто гетьман Мазепа рушив з 40-тисячною армією на Галичину. Та Карло XII недовго бавився з Августом. Розбивши його остаточно, перейшов на Литву, ведучи з собою свого ставленика Л'єщинського. Ранньою весною 1706 р. зайняли шведи Несвіж, відтак Ляховичі. В Несвіжі згинув козацький полковник Миклашевський, під Ляховичами попав у шведську неволю Мирович. 18 вересня 1706 р. піддалася Саксонія, Август зрікся польського престолу, цар Петро опинився проти неподоланого «льва півночі» сам, без союзників. Цар затривожився. Стягнув козацькі сили з Галичини й наказав фортифікацію лінії Дніпра. Впала тривога на Московщину, глухий шум незадоволення покотився по Україні. Стільки літ боротьби зі шведами, за московське «вікно в Європу», стільки втрат у людях і майні для чужої справи, примусило українських патріотів застановитися над тим, чи й далі їм по дорозі з москалями. Призадумався над тим питанням і сам Мазепа... Віджила з свіжою силою ідея українсько-шведського союзу, реалізована вже великим Богданом Хмельницьким. В умовах моменту, де перемога Петра була рівнозначною зі смертю останків державности й автономії України, а перемога шведів, віддавала Україну в руки шведського ставленика Л'єщинського, треба було зважитися на рішучий крок і зпоміж двох ворогів вибрати собі менше загрознає на союзника. Україна нищена й виснажена Петром хвилювалася. Прорубуючи москалям «вікно в Європу» сама вона котилася в пропасть політичної неволі й економічної руїни. Щож дивного, що свідомо загрози українська старшина, зважилася на рішучий крок і вже в 1706 р. апелювала до Мазепа, устами полковників Горленка й Апостола:

«Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну зпід польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі»... Колиж весною 1707 р. зібралася старшина в Жовкві, то в квартирі генерального обозного Ломиковського відбула потайне зібрання, що на ньому обмірковувано вихід з важкого політичного положення. Думка про можливість союзу з шведами прозябала й оформлювалася чимраз виразніше, накидвана гетьманові не тільки самими обставинами, але й людьми з його найближчого оточення.

Пилип Орлик

«Я кличу всемогучого Бога на свідка й клянуся, що не для почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що остаєте під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при божій допомозі так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, не загинули ні під москалями, ні під шведами. Колиж я це роблю ради якихнебудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святих, єдиний і неповинна мука Христова»...

Зрада Кочубея й Іскри

Кочубей

Іскра

Похід Карла XII на Україну

Ранньою весною 1708 р. станула шведська армія на Виленщині й зручними маневрами почала витискати москалів з їх позицій над Вислою. В Карла було 38.000 війська, але за ним ішов 17-тисячний корпус генерала Левенгафта з Курляндії. Розбивши москалів біля Головчина на Білій Русі, Карло посувався на Могилів й, не діждавшись тут корпусу Левенгафта, завернув на Сіверщину. Він думав обійти московські сили й помаширувати з України на Москву, дорогою через Брянськ і Калугу. Алеж Левенгафт, розбитий москалями під с. Лісним на Білорусі, пробився до Карла ледви з 6.000 жовнірів, втративши в бою всю артилерію й харчі. Рівночасно генерал Лягенкрон, що його вислав Карло попереду, не вспів упору захопити головніших, стратегічних пунктів на Сіверщині. Випередили його в тому москалі й Карло наткнувся на сильний московський опір. Уступаючи перед шведами, москалі нищили оселі й харчеві засоби так, що шведам не залишилося нічого іншого, як пересунути свої сили на Україну, кудю ще не пройшли московські війська. Це й був той непередбачений зворот у протимосковській кампанії Карла, що пересудив остаточно вислід кампанії на його некористь і на загладу незалежлицьких плянів Мазепи. Для Мазепи був марш Карла в глиб України жахливою несподіванкою. Про те, що шведи йдуть сюди, як гетьманські союзники, знала тільки жмінка генеральної старшини. Козаки й народні маси, хоч і як обурені на москалів, не були приготовані на те, щоби прийняти шведів, як визвольників з московського ярма. Несподіванкою був той зворот ще й через те, що гетьманські війська не були сконсигновані як слід, скрізь по Україні стали сильні, московські залоги, а сам гетьман, звязаний з рухами московських військ, мусів, про око, співділати з ними, а перехід до шведів міг, у найкращому разі, обмежитися до невеличкої частини української армії.

Скоропадський

Загибель Батурина

Наближення московського війська, під проводом генерала Меньшикова, привітала батуринська залога гарматними сальвами. Здивувався таким привітанням Меньшиков, злякалися москалі, що бачили в Батурині один з своїх найважливіших стратегічних пунктів. Остовпів зразу Петро й не хотів вірити, що Мазепа перейшов до шведів. Спам'ятавшись, видав універсал до українського народу про «зраду» Мазепи та з закликом не вимовляти вірності цареві, проголосив скликання генеральної ради для вибору нового гетьмана, Івана Скоропадського в Глухові, а Меньшикову наказав узяти Батурин силою.

Та Батурин, сильна, засібна в артилерію й муницію фортеця, не злякався московського наступу. Вдарили гармати й заслали московським трупом батуринські окопи й рови. Щойно зрада якогось нікчемника, що показав москалям таємні ходи до фортеці, передала її в руки ворога. Не допомогло героїство залоги й батуринських міщан. Усіх їх, разом з жінками і дітьми, перерізано, а місто й фортецю зруйновано до тла. Мазепа наспів Батуринові з допомогою запізно. Побачив уже тільки недогарки, гори трупів й калюжі крові. Вниз рікою Сеймом плили, привязані до дощок, трупи замучених москалями оборонців гетьманської столиці. Тимчасом московська помста шаліла. В Лебедині, куди Петро переніс свою головну квартиру з Глухова, улаштували царські опричники криваву лазню для козаків і старшин, запідозрених у прихильності Мазепі. Їх «вишукували по домах і віддавали на страшні муки» — оповідає сучасник: «колесували, четвертували, вбивали на палі, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Муками примушували до того, що люди, непричасні до справи, признавали себе винуватими, а потім уже їх карали смертю»... Так, у самому Лебедині, згинуло 900 людей за недоказану прихильність Мазепі.

Маєтності Мазепи його прихильників поконфісковано та роздано поміж голоту, що в пору поспішилася з заявами лояльності цареві. Москалі мстилися на «зрадниках», обсипаючи рівночасно ласками своїх наємників і донощиків, видвигаючи на поверхню українського життя найнікчемніші елементи. Рівночасно обловилися українськими маєтностями й московські генерали та полковники, основоположники стану московського поміщцтва на Україні...

Костя Гордієнка

Полтава

Виснаживши свої сили на оборону перед партизанкою й диверзією москалів, Карло рішив нарешті, кинути систему дефензиви й спровокувати противника до рішального бою. Для цього підступив під Полтаву й обложив місто. Головні, московські сили рушили зразу на відсіч Полтаві, й дня 17 червня 1709 р. почався бій, що рішив шведсько-московську війну, а на майбутньому Україні заважив з виїмковою силою. Проти 40.000 москалів з 72 гарматами, стануло 18.000 шведів з 30 гарматами. Чисельна перевага москалів була очевидна. В користь московської армії заіснувала ще одна обставина — москалям проводив особисто цар Петро, талановитий полководець з великим досвідом із попередніх невдач. Шведський король Карло, на десять днів перед полтавським боєм, був поважно ранений в ногу й мусів

передати начальну команду над армією одному з своїх генералів — Реншільдіві. Це й пережило остаточну перемогу під Полтавою в бік Петра. Втративши 5.000 жовнірів під Полтавою, шведи зрозуміли, що самотнім рятунок для справи є пляновий відступ на південь, реорганізація армії й новий наступ у сполучі з протимосковськими силами Криму й Туреччини. Але вже біля Переволочної натрапили шведсько-козацькі війська на перепону. Козацька флотилія, що нею вони могли переправитися через Дніпро, була зарання знищена москалями. Вже під натиском московської погоні переправилися Карло з Мазепою через Дніпро й подалися в Туреччину. Армія була розбита й здеморалізована. Відступ Карла набрав характеру втечі, супроти якої Туреччині лишалося дати Карлові й Мазепі вже тільки захист, а не підмогу, як рівнорядному союзникові.

Кінець Мазепи й народини «мазепинства»

Пилип Орлик

Пилип Орлик

Найближчий повірник Мазепи й творець «мазепинства» — Пилип Орлик, нащадок старого чеського роду, прийшов на світ у Виленщині, але ще замолоду переселився на Україну й тут, покінчивши київську академію, та пройшовши добру практику в митрополичій канцелярії, перейшов на службу гетьмана, в якого став генеральним писарем, тобто канцлером.

З гетьманом перейшов Орлик на еміграцію й тут, дня 5 травня 1710 р. став він його наслідником, визнаним турецьким султаном і шведським королем. При ньому була мазепинська генеральна старшина й недобитки запорізького війська. Мало їх було для якоїсь ширше закроєної, військової акції, але доволі до підтримання політичних заходів, щоб створити і закріпити ідеологію й програму Української Державности.

Безпосередно по своєму виборі в гетьмани, заключив Орлик умову з шведським королем, про тісний союз для привернення політичної незалежности України. З кримським ханом склав Орлик умову про військову допомогу татар при відірванню України від Московщини, при чому в її межі мала входити, скріплена українською кольонізацією, Слобідщина.

Орликова конституція

Рівночасно з союзом із шведським королем, створив Орлик щось в роді української конституції, що її начальною точкою була теза про незалежність України обох боків Дніпра від чужого панування. На чолі тої незалежної, української держави, мав стати гетьман, узалежнений від Генеральної Ради, зложеної з генеральної старшини, полковників і військових депутатів. Тричі в рік мав радити сойм, зложений з полкової й сотенної старшини та послів і представників запорізького війська. Позатим Орликова конституція передбачувала цілу низку реформ у ділянці верховної й виконуючої влади та в межах громадського устрою, прав і обовязків козацької, міщанської та селянської суспільности. Взагалі вся конституція була пройнята широким демократизмом, що відбивав дуже різко на тлі політично-громадських умов життя тогочасної, східньої Європи. Нажаль, як і гетьманство Орлика, була його конституція паперова, теоретична. Війти в життя не довелося їй так само,

як Орликові не вдалося справді засісти на гетьманському стовпі, її вартість для історії чисто моральної натури — вона є тільки незреалізованим етапом розвитку української політичної думки.

Похід Орлика на Україну

Щоб перевести свої заміри в діло, рушив Орлик, весною 1711 р., з 16-тисячною запорізьською армією та татарським, помічним корпусом, на Україну. Вступивши на Правобережжя, Орлик зустрівся з щирою прихильністю населення. Піддавалося йому одно місто за другим, під його булаву почали переходити й правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана Скоропадського, вислану проти нього під проводом полковника Бутовича, підійшов Орлик під Білу Церкву й наблизився до Києва. Та тут зрадили його татарські «союзники». Замість кооперувати з гетьманом, вони кинулися грабити села і брати ясир. Рівночасно татарська армія, що під проводом кримського хана оперувала на Слобідщині, набравши добичі й полону, завернула нагло зпід Харкова. Це примусило до відвороту й самого Орлика. Не добившись нічого, Орлик залишив населення на поталу московської помсти, до тогож розчароване варварськими поступками татарських «союзників» гетьмана. Морально й стратегічно була справа Орлика програна.

Вслід за відворотом запорізьських частин Орлика й татарських відділів кримського хана, почався наступ московської армії на Україну. Цар Петро виповів війну Туреччині, за її співчуття справі Орлика. Царські опричники палили міста і вирізували населення, що виявило прихильність до Орлика; але й над царем піднялася, на українському півдні, смертельна небезпека. В липні 1711 р. царське військо попало в турецьку засідку над Прутом, у Бесарабії. Від неминучого розгрому й капітуляції вирятували його всеж таки гроші. Підкуплений Петром турецький везир, випустив москалів з пастки й заключив з ними славний «Прутський мир».

В ньому цар вирікся посягань на Правобережну Україну, але неясність стилізації договору дозволили на далеко йдучі довільності в виконуванню точок договору, як одній так і другій стороні. Султан повісив продажного везира за те, що випустив Петра з пастки, але й на султанському дворі, московські рублі робили своє. Прутський мир ратифіковано, а разом з тим Орлик утратив у Туреччині базу для своїх політичних комбінацій.

Та це не зневірило завзятого мазепинця. Він, живучи на еміграції, не втратив ні одної нагоди, щоби видвинути справу української незалежності на порядок політичного дня Європи; живучи то в Туреччині то в Швеції, він безустанно змагав до викликання турецько-московського конфлікту, щоби в його огні добитися визволення України. Але його зусилля були даремні — поза необов'язуючими виразами симпатій для ідеї «козацької держави», Орлик не добився нічого. Помер на еміграції (1739 р.), залишаючи своєму синові Григорові дальшу працю над переконанням Європи про konieczність відродження Української Держави, для стабілізації політичних умов середньої Європи. Та покищо, протягом цілих століть, ідея Пилипа Орлика не виходила поза межі ідеології й зреалізувалася, хоч і на короткий час, щойно в ХХ сторіччю...

УПАДОК ГЕТЬМАНЩИНИ

Олешках

Січ

Забезпечений від півночі, заходу й півдня, почав тепер цар Петро «прибирати до рук» Україну. Відомствивши «зраду» Мазепи на його прихильниках і симпатиках, він наче вгамувався. Зрозумів, що дальшим насильством і кровожадністю зможе викликати небажаний фермент. Був же ще в живих «гетьман без землі» Пилип Орлик, не вигибло ще Запоріжжя, не з приязни замирили з ним турки й татари. Чого доброго й Польща могла покористуватися повстанчим полум'ям на Гетьманщині. Тому цар Петро наложив лисячу маску на своє вовче обличчя. Говорить про це царський універсал проголошений по упадку Мазепи й дальша його політика потурання українським державним окремішностям назверх, а розсаджування устрою й укладу сил Гетьманщини з середини. Признаючи, на словах, давні права й вольности Гетьманщині, цар окружив гетьмана й старшину провокаторами, що натравлюючи одних на других, в той спосіб приборкували Україну.

Іван Скоропадський

Павла Полуботка

Новий гетьман був правобережець з походження. Його дід Федір згинув на Жовтих Водах під прапорами Хмельницького; батько Ілля був генеральним старшиною. В 1674 р. переселилися Скоропадські на Лівоберіжжя. Сам Іван Скоропадський родився десь біля 1646 р. в Умані. В 1674 р. бачимо його на службі в гетьмана Самійловича; в характері військового канцеляриста їздить він кількакратно в Москву та приймає участь у походах на Крим. В 1684-1694 рр. був Скоропадський писарем чернігівського полку; за Мазепи (1698-1699) став генеральним бунчужним, в 1701-1706 рр. другим генеральним осаулом, а від 1706 р. до вибору в гетьмани, стародубським полковником. Друга жінка гетьмана Настя Марківна, що була вдовою по Костю Голубі, вславилася як фундаторка Гамаліївського монастиря, та як рішуча й енергійна жінка, що звикла коверзувати старим, добродушним гетьманом. Склалася навіть приказка, мовляв «Настя носить булаву, а гетьман запаску»... З переконання був Скоропадський консерватистом, щиро відданим батьківщині, але дуже несамовільним і податливим. Енергійнішим був його контркандидат Полуботок, але якраз тому не міг він дістати гетьманської булави.

Безпосередно по полтавському бою, що в ньому приймав Скоропадський участь, по царському боці, звернувся гетьман до царя з проханням про затвердження правно-державного становища Гетьманщини. На гетьманське письмо відповів царський канцлер Головкін голословним признанням досьогочасних козацьких прав і вольностей, але на конкретні вимоги відповів здебільша відмовно: українські війська мають залишитися під командою московських старшин, забрана в Батурині артилерія остане в Москві, московські воєводи будуть резидувати на своїх місцях, а втім пощо гетьманові домагатися затвердження козацьких вольностей, коли українці «мають під царською рукою стільки свободи, як ні один народ на світі»... А щоб і гетьман почував себе «свобідніше», цар назначив йому «для товариства» свого шпіона, стольника Ізмайлова. Він мав слідкувати за «словом і ділом» гетьмана, разом з ним приймати чужоземних послів, провірювати

переписку гетьманської канцелярії та контролювати фінанси. Вкупі з гетьманом мав Ізмайлов відганяти запорожців-мазепинців від границь Гетьманщини, в порозумінню з царем іменувати й скидати генеральну старшину, наділювати заслужених маєтностями, як теж дбати про те, щоби смертні присуди не западали без відома царя. Гетьманську столицю перенесено до Глухова, а хоч і дозволено заселити зруйнований Батурин, то його мешканців обложено податком для царської скарбниці, по два червінці з двора. Шпійонуючи гетьмана й звязуючи свободу його рухів, Ізмайлов мав до розпорядимости два московські полки, нібито придані на «охорону» особи гетьмана, а в дійсности для того, щоби арештувати його, як тільки покажеться потреба.

Коли, згодом, місце Ізмайлова зайняв стольник Протасєв, положення гетьмана стало ще прикріше. Протасєв не вгавав у писанню доносів на гетьмана в Москву; він повів рівночасно широку агітацію проти гетьмана серед населення, та започаткував суто-московське хабарництво, що до решти деморалізувало козацьку старшину. За його то намовою, цар зніс у 1715 р. виборність сотенної й полкової старшини, заступаючи її назначенням. Військові ради мали відтепер ставити кандидатів, яких затверджував гетьман, очевидно в порозумінню з своїм московським «дорадником». Бувало й таке, що цар нехтував навіть той дорадний голос козацької старшини та гетьмана, обсаджуючи полковницькі посади своїмиж таки людьми, москалями. Царськими ставлениками обсаджено тоді полки — стародубський, чернігівський, ніжинський та гадяцький. Стародубське полковництво дав цар зятеві Скоропадського, дворянинові Петрові Толстому. Наперед примушено гетьмана видати дочку за москаля, а потім, нібито в нагороду за його вірність, надано гетьманському зятеві полковництво. Чужинцям роздавано й маєтности на Україні. Були це здебільша німці, волохи та серби, що заслужилися перед царем на старшинських становищах у московському війську. Робив це московський цар свідомо: Україна покривалася цілою мережею чужинецьких урядовців та поміщиків, що одержавши посади чи маєтности з царської ласки, йому тільки підлягали, нехтуючи гетьманську владу й разсаджуючи сам устрій Гетьманщини. Рівночасно були вони безупинно розкритим «оком і ухом» царя, та опорою Московщини в кожний її скрутний момент на Україні. Нові поміщики з царської руки стали ще тим прикріші для України, що почуваючи себе погано серед ворожо настроєного населення, тільки про те й думали, якби використати свої маєтности й з готовими баришами вернути туди, відкіля прийшли. Непевність становища заставляла їх вести грабіжницьку господарку природними скарбами й робучою силою селянства України, типову для всіх визискувачів не добром нажитого майна. Таке поступовання чужинецьких зайд не залишилося без погубного впливу на місцеве поміщицтво. А треба знати, що й воно рекрутувалося не з найкращих елементів, хоча й місцевих. Більшість тогочасного поміщицтва Гетьманщини це були люди, що в свій час умудрилися витягнути каштани з вогню полтавського розгрому. Зрадою державно-творчим ідеалам Мазепи, донощицтвом на мазепівців і рабською відданістю цареві, добилися вони маєтностей, здебільша поконфіскованих у мазепинців. Була це та безграмотна «аристократія» нікчемників, що в погоні за наживою нехтувала не тільки гетьманом, але й найзвичайнішими законами божого й людського права. Насильства над козаками й посполитими, грабіж чужого добра, хабарництво й продажність поширилися тоді на Україні мов смертельна язва. Вони переїдали українські державні установи, суди й

адміністрацію та помагали московському цареві встрявати в їх урядування, настановляти своїх дорадників-комісарів, а там і зівсім ліквідувати, як зайві залишки державности та автономії України.

Винищуючи й розкладаючи в той спосіб «верхи» українського громадянства, цар Петро не забув і про рядове козацтво. Протягом довгих років миру, від 1716 р. почавши, ганяно козаків десятками тисяч на каторжні роботи біля будови Петербурга, Ладозького каналу, на Дон і на Кавказ. Важка праця, голод, невиносимі умови чужого підсоння, в парі з жорстокістю московських наставників, винищили тоді сам цвіт українського народу а поговорка про те, що Петербург побудований на козачих кістках, недалеко від жахливої правди. Пилип Орлик писав про ці «канальні роботи», що «Москва, хочачи вмисно вигубити козацьке військо, по кількадесять тисяч козаків, указами своїми спровадивши, одних тяжкими й незвичними роботами помордувала, других голодом поморила, а інших мукою гнилою, струхлою з ящірками й вапном помішаною, потруїла»...

Вслід за «канальними роботами» почав цар Петро висилати козаків на війну з Персією, що почалася в 1721 р. Трицять тисяч з горою козаків післано на перський фронт протягом найблищих трьох літ. З 6.800 козаків, що в 1725 р. стояли під Дербентом, згинуло в боях та від пошестей 5.200! Тільки 646 козаків залишилося при здоровлю. Решту відіслано інвалідами до дому. Отак цар Петро «прибирав до рук Україну». Робили це й його наслідники, що в двох тільки 1731-32 роках занастили при будові укріплень над Озівським морем поверх 60.000 козаків і селян. Людей гнали в чужі краї на певну смерть, а їхнє майно дома грабували воєнними реквізиціями та салдатськими кватирами, що залишилися на Україні й по скінченні московсько-перської війни.

«Малоросійська Колегія»

Як не податливим на московські затії виявив себе гетьман Скоропадський, всеж таки, його доволі ліберальне відношення до «мазепинців», тобто однодумців Мазепи, що врешті решт «каялися» й допрошувалися своїх маєтностей, як і постійні заходи гетьмана рятувати хочби одні залишки української державности, викликали недовіря з боку царя. Петро, що вмів приємно усміхатися, гладити словами а нищити ділом, додумався врешті до того, що для забезпечення себе перед «зрадою» замало при гетьмані одного шпіона-провокатора. Для цього поставив він біля нього цілу їх шайку й назвав цю установу «Малоросійською Колегією». Царським указом з дня 29 квітня 1722 р. створено установу, зложену з шести московських старшин, розкватированих на Україні військ, під головуванням бригадира Степана Велямінова. Колегія, що їй було дане право приймати й полагоджувати скарги населення на гетьманські суди й адміністрацію, провірювати фінанси й ніби берегти населення перед зловживаннями старшини й поміщиків» була насправді установою, що обмежувала гетьманську суверенність до одного тільки пусого титулу.

Запротестував проти Колегії Скоропадський. Пробував навіть обурюватися на московську затію й цитувати «статті Б. Хмельницького», що на них покликувався цар, але це не перемінило волі московського сатрапа. Навпаки, сповіщаючи населення України про завдання Колегії, цар найшов сміливість запевняти, що вона заснована «не для чого іншого, як тільки для того, щоби українського народу ніхто не кривдив, ані неправими судами, ані

зловживаннями старшини».

Федір Стечинський

Павло Полуботок

Павлові Полуботкові

Полуботок, хоч може й прочував лихі наміри царя, не злякався. Він предложив цареві домагання про повернення Україні загарбаних їй прав та привілеїв. Для підтвердження слушності своїх помагань він звязався з старшиною козацьких військ, що стояли тоді над р. Коломаком й вона з свого боку вислала цареві домагання про вибір гетьмана та направлення кривд, що чинили українському народові московські зайди. Царські агенти вислані на Україну для збирання жалоб на козацьку старшину, суди й адміністрацію, здебільша вертали з нічим. Заяви лояльності цареві й прозьби про заведення московських судів та порядків, як приміром від стародубського полку, фабрикувалися в канцелярії Велямінова й навіть царя не переконували.

Не находячи кращого виходу, цар звелів арештувати Полуботка разом з його прибічниками, та виловити по Україні всіх Полуботкових прихильників. Особливо засіла цареві в печінках козацька старшина, що вислала йому свої домагання з табору над р. Коломаком.

Арештованих запроторено до Петро-Павлівської фортеці. Вслід за Полуботком, Савичем, Чернишем, привезено туди з України старого мазепинця Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осаула Жураковського та всіх, що будучи в одно з Полуботком, здалися небезпечними цареві.

Полуботкові прийшла ця тюрма найприкріше. Не видержав і помер у ній 27 грудня 1724.

Його долю поділили — реєнт Генеральної Військової Канцелярії Дмитро Володковський та переяславський, наказний полковник Карпека. Решта промучилася в тюрмі до смерти царя Петра, на початку 1725 р. Ще кілька літ просиділи вони в Петербурзі, як інтерновані, а коли дехто й вернув на Україну, то мусів залишити в Петербурзі свою рідню, як закладників.

Так розгромив цар Петро останню горстку безпосередних переємників Мазепи, з Полуботком на чолі. В народній пам'яті залишився Полуботок як зразок героя-мученика, що в хвилях загального занепаду національної гідності й самопошани, зумів кинути в обличчя московського сатрапа докором і зневагою. Збереглася, між іншим, легенда про те, що цар Петро, бачучи, як Полуботок вмірає в тюрмі, прийшов до нього, розкався й просив вибачення за кривду. Тоді Полуботок мав сказати:

«За невинне страждання моє й моїх земляків, будемо судитися в спільного й нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом»... Сцену з цієї народньої легенди змалював потім московський маляр Волков. Під портретами Полуботка, що зберігалися по українських домах, як національні святощі, можна було вчитати Полуботкові слова: «Заступаючись за Батьківщину, я не лякаюся ні кайдан ні тюрми й краще мені найгіршою смертю вмерти, аніж дивитися на загибель моїх земляків»...

Вістка про мученицьку смерть Полуботка і товаришів у Петропавлівській фортеці не прогула без відгомону. Викликане нею хвилювання на Україні, примусило схаменутися навіть самого Петра. Не знав він на яку ступити, а Малоросійська Колегія, що мала правити замість гетьмана, дуже скоро відчула непевність ґрунту під собою. Та цареві Петрові I не судився

вже довгий вік. Він помер у 1725 р., залишаючи по собі жінку Катерину й нелітнього внука Петра, що, очевидно, не доросли до завдань, які поставив перед собою Петро I. Тимто смерть царя Петра I відчула Україна, як велику полекшу. Правда, наслідниця Петра — Катерина I та справжній регент України — князь Меньшіков, далекі були від того, щоби ламати лінію Петрової політики, але проти них стануло само життя. Гроза турецької війни й безупинний фермент на Україні поневоли примушували московських сатрапів піти назустріч вимогам українського громадянства. В 1727 р. по смерті цариці Катерини I, що по ній засів на царському престолі нелітній внук Петра I — Петро II, а вся влада в державі опинилася в руках Меньшікова, думка про приєднання українських симпатій перемогла на Найвисшій Тайній Раді. Зразу покасовано невиносимі податки накинута Україні Малоросійською Колегією, згодом зліквідовано її саму, заборонено москалям купувати на Україні грунти, а голову Колегії Велямінова, покликано, на звіт, до Петербурга. Рівночасно з грамотою до українського народу про повернення гетьманського уряду, перенесено українські справи з завідування царського сенату до колегії закордонних справ. Це був очевидний знак, що Україну знову, хочби тільки формально, потрактовано як суверенну союзницю на основі «статей» Богдана Хмельницького. Новим духом повіяло з півночі, нові надії ожили в серцях українського громадянства.

Гетьман Данило Апостол

Данила Апостола

Данило Апостол

Григор Грабянка

Петро

В 1728 р. поїхав Апостол до Петербурга, де при нагоді коронації Петра II, добився так зв. «Рішительних пунктів», що нормували правно-державне становище України. В своїй основі вони спиралися на переяславських «статтях» Б. Хмельницького, а хоч у цілому й подробицях далеко відбігали від ідеалу державної суверенності України, всеж таки закріплювали за нею права автономної країни. Гетьманові дозволено м. і. входити в переговори й дипломатичне листування з найближчими сусідами — Польщею й Кримом, для поладження пограничних справ. У військових справах узалежнювався гетьман від московського полевого маршала; генеральну старшину мала вибирати сама старшина, але затверджував її цар. Державними фінансами мало завідувати двох підскарбіїв — один свій, а другий москаль. Крім реєстрових козаків розпоряджав гетьман усього трьома наємними полками. Найвищою судовою інстанцією на Україні був шестичленний Генеральний Суд, складений з українців і москалів порівні. В «пунктах» зроблено деякі полекші для українського промислу й торгівлі, але мито від ввозених на Україну товарів призначено для царської скарбниці. Москалям дозволено набувати землі на Україні, але підчинено їх гетьманській владі. Для повного безпеченства в тому, що гетьман не піде слідами Мазепи й не «зрадить», затримано його сина в Петербурзі, як закладника...

На загал «Рішительні пункти» не вносили нічого нового в устрій України, але бодай нормували відносини й зануздували анархію московських зловживань, що розшаліла на Україні після Мазепи. Особливо корисно відбивають вони на тлі занепаду державно-правних

відносин України з часів гетьмана Скоропадського.

Спіраючись на відносні статті «Рішительних пунктів», Апостол перевів т. зв. «генеральне слідство про маєтності», після якого управильнено запутані справи землеволодіння на Гетьманщині. Трьохлітня праця гетьманських комісарів (1729-1731) зясована в десятках тисяч протоколів, унормувала нарешті питання державних (рангових), муніципальних, церковних, монастирських та приватних земель, усталювала їх державні, службові, та податкові повинности, одним словом провела важну роботу, що незроблена дотепер, доводила край до анархії, а змагання до розбудови господарства й хліборобського промислу, засуджувала на безплідність. Апостол, сам добрий господар, з великим купецьким хистом, старався в першу чергу підняти край під господарським оглядом, особливо підтримуючи старшинсько-купецьку верству громадянства, від якої надіявся більшої користі аніж від поміщицько-шляхотської, що нею так дуже опікувався Мазепа.

Усталюючи справи землеволодіння, Апостол багато уваги присвятив подвигненню української торгівлі, виєднуючи в царського уряду великі вивозні полегчі, свободу рухів українських купців за українськими паспортами, легкі кредитові умови та підтримуючи українських купців у їх боротьбі з чужинецькою конкуренцією. Управильнивши економічні відносини в краю. Апостол міг врешті подумати про державний бюджет України в сумі 144.000 карбованців річно. Основою приходів зробив Апостол мито від вивоженого з України сирівця, а видатки розділив на адміністрацію, наємне військо та зброєння.

Взагалі в усій праці Апостола на гетьманському становищі пробивається далекозорість зєдинена з багатим досвідом життєвої практики. Знаменитий полководець в час воєнної завірюхи, вмів бути негіршим господарем-організатором, підприємцем, промисловцем й нарешті вирахуваним купцем.

«Рішительні пункти» були, нажаль, одиноким здобутком Апостола в політичній ділянці його діяльності. З замашками царського уряду на використання козаків як робучої сили, боровся Апостол даремне. Як і за Скоропадського так і тепер гонили козаків по тяжких, фортифікаційних роботах, далеко поза межами України. 1731-1733 рр. перегнано по тих роботах поверх 70.000 козаків та селян, а коли в 1733 р. Московщина встрягла в справу польського наслідства по смерті короля Августа, то проти сторонників Лещинського вислано в Польщу 11-тисячний козацький корпус. Було це наявне зловживання українсько-московського договору про невживання козаків поза межами України, але боронитися з тим було не підсилу Апостолові.

Всежтаки Апостол, за протяг свого шестилітнього гетьманування, добре заслужився Україні, а вміраючи 17 січня 1734 р. залишав по собі жаль і добру пам'ять серед народу. На сторінки української історії перейшов Апостол як «останній козак» на гетьманському столі (Уманець), як «один з найкращих українських історичних діячів, а притому рішучий оборонець автономії України» (Джиджора) як той, що «не забрудив своїх рук народньою кривдою» (Грушевський) й нарешті як володар, якому «вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих, українських властей» (Дорошенко).

Поворот запоріжців на Україну

Кость Гордієнко

«Так були похоронені останні пережитки Мазепиного повстання на Україні. Тільки невгомний Орлик, користаючи з нових заворушень, силкувався зацікавити ворожі Московщині держави українською справою, та все те було даремне». (Грушевський.) Смерть гетьмана Апостола була смертю й української автономії. Вміраючи, бажав Апостол передати владу генеральній старшині, але Московщина на це не дозволила. Від хворого гетьмана перейняв владу царський резидент Нарішкін, а як тільки Апостол закрив очі, вирішено в Петербурзі не допустити вже до вибору нового гетьмана. Його місце мала зайняти знову Малоросійська Колегія, хоч і під новим іменем «Правління Гетьманського Уряду». Подібно, як за Скоропадського й Полуботка утворено те «Правління» з шести осіб, тепер — трьох москалів (генерали Шаховський й Барятинський та полковник Гурієв) та трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осаула Федора Лисенка й генерального підскарбія Андрія Маркевича. Формально цей «Гетьманський Уряд» мав правити по статтям «Рішительних пунктів», але головний керманіч цієї нової колегії князь Шаховський руководився таємними інструкціями, що йшли по лінії випробуваної політики царя Петра I. Ходило про те, щоби вже «прибрану до рук» Україну ще й обмосковити. Першим ділом Правління було вироблення кодексу українських законів, що дотепер спіралися на старому Литовському Статуті й Магдебурському Праві. Праці спеціальної комісії, зложеної зразу з 12, а відтак з 18 знавців українського права, протяглися і щойно в 1743 р. увінчалися виданням кодексу п. з. «Права, по котрим судиться малоросійський народ». До того часу користувалися українські суди підручником, що під з. «Процес Краткий» або «Аксес» появилася ще в 1734 р.

В 1736 р. на місце Шаховського обняв керму Правління Барятинський, а по ньому чергувалися вже різні «правителі», що пригадали українському громадянству найсумніші часи Малоросійської Колегії. В самій Росії шалів тоді кривавий режим цариці Анни з її «Тайною Канцелярією», тобто типовою для Московщини «охранкою», що нею правив всесильний фаворит цариці — Бірон. Сумної слави «біронівщина», що розшаліла на Московщині, дала себе відчувати й на Україні. З міністерства закордонних справ переведено українські справи назад до сенату — тобто й формально перемінено автономну країну на становище одної з московських провінцій. «Слово й діло государево», тобто донощицтво й провокація доходили тепер до справжніх оргій. А хоч українські верхи, старшина й поміщицтво, злякані новим режимом, держали себе «тихше води й низше трави», повернувши всю свою енергію на добування маєтків й експльоатацію робучої, селянської сили, слідства, арешти, тортури й заслання не переводилися. Київського митрополита Ванатовича й ігуменів київських монастирів скинули з урядів за те, що в «царський день» не відслужили молебнів, кореспонденцію видатніших старшин, а в тому й Лизогуба, найстаршого члена «Гетьманського Уряду» взято під пильний догляд, грамоти й привілеї київського магістрату забрано до Петербурга, щоб затерти й пам'ять про київську, муніципальну самоуправу, а одного українського дідича, що в своїй льояльності помістив царські герби на кахлях печей, арештовано й взято на тортури за те, що він «пече на своїх печах царський герб, невідомо з яким замислом»...

Підзорливість і жорстокість московських посіпак переходила всякі межі; «їх діла і подвиги, на теперішній час, здалисяб гарячковими привидами або божевіллям, але тоді це були справи важні, секретні й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки доносів та всяких причіпок прохожих і розкватированих салдатів, а що більше дезертирів і всяких заволок; для доносу досить було тих слів: «о слові й ділі»; вони були для злих і нікчемних людей немов талісманом злоби й пімсти» — пише про ті жахливі часи автор «Історії Русів»...

В парі з невиносимим режимом впав на Україну ще й тягар московсько-турецької війни, що почавшись в 1735 р., висмоктувала з України не тільки боєздатні, молоді сили, але й весь харчевий добуток. Вже на самому початку невдачної, турецької кампанії в 1735 р. гетьманське військо втратило 12.000, заморених голодом, коней. В черговому році набрано 16.000 гетьманського війська та 4.000 запоріжців, при яких допомозі здобули москалі ханську столицю Бахчисарай. Зате в 1737 р. татари вдерлися на територію полтавського та миргородського полку й вирізали та побрали в полон біля 7.000 людей, 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби, вчинивши тим шкоди на 345.000 карбованців. Московська контрофензива на Озів та Очаків в томуж таки році, в якій приняло участь до 50.000 українського війська, покінчилися теж катастрофою — загинуло в ній до 5.000 козаків та біля 40.000 коней і волів, забраних з України. В 1738 р. зареквірували москалі на Гетьманщині 46.000 волів, набрали 15.000 козаків та 50.000 селян до обозної служби. При відвороті, що ним кінчався кожний наступ московської армії, згинув у 1738 р. гадяцький полковник Григор Грабянка та генеральний бунчужний Семен Галецький. Остаточо, коли в 1739 р. Туреччина добилася сепаратнього миру з Австрією, прийшло й до московсько-турецького замирення. Росія здобула тоді на Туреччині запоріжські землі (Катеринославщину й частину Херсонщини), що й без того належали до неї з хвилиною переходу запоріжців на московський бік. За те заплатила Україна 157.300 козаками і 205.000 селян, з яких 34.200 загинуло на побоевищах. Коли додати до того 47.000 коней і більш як півтора мільона карбованців за набрані на Україні харчі, то зрозуміємо, якою руїною для господарства України була ця невдачна кримська імпреза. Коли московський міністр Волинський переїздив у 1738 р. через Україну, то в листі до Бірона так змалював її руїну: «До самого візду в Україну не думав я, що вона така пуста, що така скількість місцевого населення пропала, а й тепер стільки вигнано на війну, що не залишилося й тільки хліборобів, щоб самим собі збіжжя посіяти; багато поля лишилося без засіву, бо робити нема кому й нема чим».

Відновлення гетьманства

Олекса Розумовський

Кирила Розумовського

відновлення гетьманства

Кирила Розумовського

Кирило Розумовський

Казочний успіх Олексія Розумовського на царському дворі, створив неменше блискучу кар'єру перед його молодшим братом Кирилом. П'ятнадцятилітнім, сільським хлопчиною опинився він на зеркальних паркетах царського двора. Сяк-так «присвоєний» до нових умов життя, був зразу висланий за кордон, щоб там набути освіти й товариської оглади. Під опікою ад'юнкта Академії Наук Теплова, об'їхав молодий Кирило Німеччину, Францію й Італію. В 1745 р., вернувся до Петербурга й у 18 році життя був назначений... президентом Академії, а коли літом 1750 р. віздив урочисто до Глухова, як наслідник Хмельницького, Дорошенка й Мазепи, мав усього 22 роки від роду.

З природи був Кирило Розумовський доброю й простодушною людиною, для якої Україна ніколи не затратила чару рідного краю, але побут на дворі й закордоном, зіпсував його. Глухів, що в порівнанні з Петербургом, був справжньою, глухою провінцією, не цікавив його. Він рад був, аби сам вирватися до столиці, або столицю, перенести до Глухова. Тимто й узявся молодий гетьман до створення з Глухова великопанської резиденції з палатами, парками, оперою й гучними забавами, на столичний зразок. Перебудувавши Глухів, взявся Розумовський розбудовувати Батурин, де крім гетьманської палати задумував збудувати університет й взагалі заселити його широко закороєними державно-політичними й культурними установами, але забракло у нього часу на те.

Зайнятий творенням відповідної для своїх столичних навичок обстанови, Розумовський не занедбував теж і політичних справ України. За його впливом на дворі, переведено знову справи України з сенату до міністерства закордонних справ, він теж подбав про підчинення Києва й Запоріжжя безпосередно гетьманській владі. За те не міг Розумовський відборонитися від московської контролі над українськими фінансами, не міг врятувати для гетьманського скарбу приходів з мита від ввозу й вивозу з України, не міг добитися права вільних зв'язків з чужоземними державами, як теж визволити України від обов'язків і тягарів, що падали на неї з приводу воєн поза межами України. Українські козаки й селянські підводи гинули тисячами в російсько-прусській війні, українські воли й харчі вибиралися без рахунку на прохарчування московської армії.

Катерини II

Скасування гетьманства

Румянцева

Румянцев мав подбати про усунування українського судівництва й адміністрації, щоб новими порядками прихилити українські симпатії до Росії, а рівночасно, щоб запевнити дохідність з поміщицьких маєтків у користь царського скарбу, мав остаточно прикріпити селян до землі й припинити їх вільний перехід від одного поміщика до другого. Виграючи селянство проти поміщиків і навпаки, Румянцев мав стежити за настроями населення й не допускати до зросту хвилювань проти нового порядку й московської влади. Завдання його було нелегке; багато залежало від його особистого хисту й такту в поступованні.

Коли в 1765 р. зїхав Румянцев до Глухова, він не був уже тут новиком. Маючи здавна великі маєтності на Україні, що славилися своєю зразковою господаркою, Румянцев знав місцеві умови, знав людей і вмів ними покористуватися. Протягом своєї 20-літньої управи Україною зумів він майже вповні виконати ту точку інструкції цариці, що в ній доручувано йому

«старатися викоринити серед українців погляд на себе, як на нарід цілком відмінний від москалів».

Йдучи слідами гетьмана Апостола, що для усталення норм землеволодіння перевів у 1729—31 рр. «генеральне слідство про маєтності», Румянцев перевів у 1765—67 рр. нову ревізію землеволодіння, а її висліди створили цілий статистичний архів у поверх 1000 фоліантів зібраних протоколів, що хоч і не були використані Румянцевом, залишилися неоціненим історичним матеріалом для пізнання економічного стану України в пол. XVIII ст. З черги перевів Румянцев реформу гарнізонового податку, який з оплат в натурі перемінив на грошеві, по рублеві й дві копійки від хати. Сам великий землевласник, він боровся з безплатними, військовими реквізиціями, а це, підчас турецько-московської війни в 1768-1774 рр. відчула Україна, як велику полегчу. До заслуг Румянцева на Україні слід теж причислити заведення правильної пошти, що єднала Київ та Глухів з визначнішими полковими містами.

Турбаївські

Не виявила теж ділом свого незадоволення новими порядками козацька старшина.

Упевнена в своєму упривілейованому становищі, дбаючи про побільшення прибутків з своїх маєтностей і робучої, селянської сили, вона тільки про те й думала, щоби дорівняти в правах російському дворянству а то й поповнити його ряди.

Григорій Полетика

Запоріжжя

В многоважному році прилучення Криму до Росії, вийшов один царський указ про прикріплення селян до місць, на яких застала їх остання ревізія землеволодіння й другий, про скасування козацького устрою; десять козацьких полків і три компанійські перемінено на десять полків правильної кінноти, з обовязковою, шестилітньою службою...

Два роки згодом (1785) оповіщено «Грамоту про вільність дворянства», що створювала з колишньої козацької старшини особливо упривілейовану верству, якій віддано на поталу вже цілком закріпощене селянство. Була це не тільки нагорода за дотеперішну льяольність верхів українського громадянства, що виреклися мрій про українську державність і автономію, але й безпека для царського уряду, що тій верстві вже ніколи не присняться такі небезпечні для московського царату сни. Ще перед тим (1781) перемінено всю територію Гетьманщини на «Малоросійське генерал-губернаторство» з трьома губерніями або намісництвами (київське, чернігівське й новгород-сіверське), що в свою чергу поділені на повіти, були підведені в усьому під загально-російський адміністративний штрихулець. З установ старої Гетьманщини залишився тільки Литовський Статут і Магдебурське Право. Все інше знищено й потоптано; бувало, що нищено таки українськими руками й топтано українськими ногами...

Запоріжжя під московською рукою

Вік Запоріжжя, як автономної одиниці в лоні Гетьманщини, від його повороту під московську руку в 1734-5 рр. був уже недовгий. Територія віддана Запоріжському Війську по його повороті з Олешок, була доволі широка — обіймала всю нинішню Катеринославщину, три повіти Херсонщини й окраїни Таврії та Харківщини. Відступлена Росії миром з 1740 р. вона була дотепер справжнім «диким полем», але з того часу вона швидко заселюється й

починає жити осілим, хліборобським життям. Зразу кольонізують запоріжці «дикі поля» власними силами: козаки, що їм надоїло воєнне життя й вічне парубоцтво, виходили з складу запоріжського війська, женилися й оселялися хуторами. Тіж козаки, що не хотіли кидати війська, не женилися, але відходили з коша й закладали собі господарства звані зимовиками. Та найбільше заселялися запоріжські землі селянами, що тікали від панщизняного ярма на Правобережжю й від кріпацтва на Гетьманщині. До часу зруйнування Січі в 1775 р. повстало на запоріжських землях безліч хуторів і зимовиків, у чому до 150 більших сіл; а населення зросло до 200.000. Формально узалежнена від влади начальника московського гарнізону на Україні, а якийсь час від гетьмана (за Розумовського) в своєму нутрі творить «Область Війська Запоріжського» автономну республіку з дуже своєрідним демократичним устроєм.

На чолі запоріжської адміністрації, суду й військової сили стояв вибраний кожного Нового Року кошовий отаман, оточений діловим, старшинським штабом. Ніби президент республіки в часі миру, він ставав диктатором з правом життя й смерті під час війни. По скінченні служби він ставав ніби сеніором, що разом з іншими запоріжськими «дідами» не тратив свого дорадчого голосу й впливу на хід запоріжської політики.

До штабу кошового отамана належали — суддя, що був рівночасно й скарбником, осаул тобто ад'ютант кошового, та писар, тобто свого роду канцлер отаманської міністерії. Крім прибічного штабу запоріжських старшин були ще й інші. Полковниками звалися начальники поодиноких відділів під час воєнних походів або адміністратори поодиноких частин запоріжської території, званих «паланками». Було тих запоріжських «паланок» — 8: самарська, кодацька, інгульська, бугогардова, орельська, протовченська, кальміюська й прогніївська. Крім полковників були ще й курінні отамани, теж виборні начальники курінів, більш-менш нинішніх баталіонів, що їх було на Запоріжжі — 38. Кошовий з своїм штабом, полковниками й курінними отаманами це й була та фактична влада Запоріжжя дарма, що по формі влада належала до всього запоріжського «товариства». За останні десятиліття свого існування запоріжське «братство» почало вже дуже виразно різничитися під єрархічним і суспільним оглядом. Теперішні отамани, полковники та старшини, не були вже тими «голими очайдушами», що жили й пишалися тільки боротьбою з «бісурменом», не розуміючи матеріяльних вартостей, нехтуючи почесними й життєвими вигодами. Тай ціле «братство» перестало вже бути лицарським орденом ідеалістів. Упадок особистої й збірної моралі помітний у життю Гетьманщини, поширився й на Запоріжжя. Кошовий і курінні отамани, що їм колись при виборі, мазали голову болотом, на знак безоглядної рівності з рештою братства, тепер уже дбають про платні за службу й прибутки з господарства, яке давно вже не обмежується до полювання й риболовлі, як колись.

Вся територія запоріжських земель, на якій поруч бжільництва, звіро- й риболовлі та випасу худоби розвинулося хліборобство, ділилася що року поміж куріні. Вони вибирали з паланок податкові прибутки в грошах і натурі, що йшли на утримання запоріжського війська. Податки й повинності некозацького населення запоріжських земель були невеличкі, а сугі'роти панщизняних тягарів у Гетьманщині просто ніякі. Запоріжці й не налягали на них занадто. Дороблялися власним «промислом», але вже зовсім неподібним до первісного, з XVI і першої половини XVII ст. Риба й футра, шкіри й вовна, мід і віск, коні, рогата худоба й вівці,

вкінці збіжжя, управляване по хуторах й зимовиках, оце були продукти, якими привчилися запоріжці торгувати з ближшими й дальшими сусідами. Чималу вагу для запоріжської торгівлі мала й кримська сіль, що її до самої Польщі перевозили запоріжці до 1000 возів річно.

Поволи, але послідовно й уперто, колишній орден лицарів-очайдухів, перетворювався в упривілейовану клясу в громадянстві створеної тим орденом, автономної республіки. На півдні України почала стабілізуватися ніби якась незалежна держава, якої демократичному устроєві не було пари в сусідів. Якраз цей устрій і примара стабілізації незалежности Запоріжжя стали сіллю в оці царського уряду. Винищуючи залишки автономії Гетьманщини, царат не міг спокійно дивитися на буйний розквіт «Вольностей Війська Запоріжського». Почалося будівництво морських фортець на південньому заході запоріжських земель, понад Богом, і Свинюхою. З черги москалі, заступаючися за донськими козаками, що натискали на запоріжців від півн. сходу, примусили запоріжців зліквідувати їх оселі на побережжі Озівського моря. Відтак, в 1754 р. царський уряд, не питаючися запоріжців, викроїв з їхніх північно-західних земель широку смугу, де довкола Єлисаветської фортеці (пізн. Єлисаветграду) поселив сербських утікачів з південних провінцій Австро-Угорщини. Два роки згодом зробив те саме на східних окраїнах запоріжської території, де довкола Бахмуту створив т. зв. Слов'яно-сербську провінцію. Сербі непокоїли запоріжців, а в 1764 р. дійшло до кривавої сутички з ними під Ташликом, але симпатії царату були по стороні сербських зайд.

Московсько-турецька війна 1768-1774 рр. покінчилася перемогою Росії тільки завдяки блискучій участі в ній запоріжців. Перемога полковника Третяка над турецькою флотом в 1770 р., участь запоріжців у боях під Очаковом й нарешті здобуття Кафи, це були лаврові листки слави, про які московська армія не могла й мріяти. Всеж таки добута запоріжцями перемога Росії, була смертю для їх власного існування.

Зруйнування Січі

Як тільки підписано турецько-московський мир у Кучук-Кайнарджі, московська армія, звільнена з турецького фронту, дістала наказ — зруйнувати Запоріжську Січ. Один московський генерал Текелій, з 65 тисячами салдатів і 50 гарматами, окружив несподівано Січ, а другий, Прозоровський, з 20-тисячною армією пішов походом на запоріжські паланки.

Петро Кальнишевський

Дня 4 червня 1775 р. обскочило Січ військо москалів. На Січ повернено гирла 50 гармат. Жахлива несподіванка збентежила січовиків. Обурення на московську нікчемність спалахнуло постановою боронитися до останнього. Але розвага Кальнишевського й усоріщування січового духовника Володимира Сокальського, щоб не допустити до зайвого кровопролиття — перемогли. Хто здався, а хто втік з Січі, за Дунай. Кіш зруйнували москалі, а тих, що промовляли за добровільною капітуляцією... арештували. Кошового Кальнишевського, суддю Головатого й писаря Глобу, погнали, в кайданах, на північ. Кальнишевського запроторили на... Соловки, других до Тобольська. Дня 3 серпня 1775 р. проголошено маніфест Катерини II з «виправданням» за зруйнування Січі й рівночасним обвинуваченням Запоріжжя в шкідливому для московської держави своєвіллію.

Повних двацять п'ять літ промучився останній кошовий Кальнишевський у соловецькому монастирі. Тричі в рік, на Різдво, Великдень і на Спаса, випускали його з келії-одинокки в монастирську трапезу. Тоді то він розмовляв з прочанами й допитувався, що діється на Україні. Помер у 1803 р., маючи 112 літ від роду. Товариші його недоли померли скоріше. Решту запоріжців, що піддалися москалям, переведено в свобідних («казьонних») селян, або зтягнуто в полки «пікінерів». Землі запоріжської старшини поконфісковано й обдаровано нею царських підлизнів. Князі Вяземський та Патьомкін стали тоді панами велитенських лятифундій, в сотні тисячів десятин. Перепало тоді 35.000 десятин і бувшому гетьманові Розумовському. До 1784 р. роздано поміщиками біля п'яти мільйонів десятин землі, разом з поселеними на них хліборобами. Хто не відрікся землі, попав у кріпацьке ярмо, що перед ним тікав на Запоріжжя. Решту вільних земель заселено чужинцями — сербами, болгарами, вірменами, а головно німцями. В 1789 р. примандрувала сюди м. і. секта пруських менонітів, що діставши грошеву допомогу, довічне звільнення від військової служби й трицятилітнє звільнення від податків, дістали по 65 десятин на душу, найкращого чорнозему на Хортиці та на Дніпрових берегах. В половині ХІХ ст. було вже на давньому Запоріжжі до 100.000 німецьких, добре загосподарених кольтоністів. «А на Січі мудрий німець картопельку садить»... співав потім Шевченко. Вільні колись землі Війська Запоріжськогр перейменували на «Новоросію» й віддали в управу генералові Патьомкіну, що мав їх загосподарити. Озброєний широкими повноваженнями; й величезними капіталами, він почав закладати нові міста (Херсон, Миколаїв, Катеринослав) та села, деколи переборщуючи в усильности, з чого й пішла приповідка про «пательомкінські села», тобто такі, що існували тільки в уяві князя, або на папері. Протягом десятиліть до решти заселено й загосподарено вільні запоріжські землі, при чому чужинецькі заїди утворили тут доволі помітний відсоток населення.

Нова Січ

Біля 5.000 запоріжців, що вспіли продертися крізь перстень військ Текелія, помандрувало човнами й суходолом на південь, до турецької границі. Опинившись у Білгороді (тепер Акермані) над Дністровим лиманом, вони вислали послів до турецького султана з просьбою прийняти їх у турецьке підданство. Султан погодився й відступив запоріжцям лиман Дунаю на поселення. Тут і повстала Нова Січ... за Дунаєм.

Банату

Осип Гладкий

Озівського Війська

Кубанська козаччина

Сидір Білий

Божське Козацьке Військо

Антон Головатого

Війська вірних чорноморських козаків

Кубань

Буджацьким, або Усть-Дунайським Козацьким Військом

Кубанське Козацьке Військо

Місія Капніста

Василя Капніста

Нажаль війна з Росією не усміхнулася тоді Пруссії й відповідь Герцберга Капністові була виминаюча. Правда, звязків з Пруссією тоді не порвано; піддержував їх брат Капніста, що подорожував тоді по Європі, як неофіційний емісар українських сепаратистів, але нічого з його заходів не вийшло.

Олександра Безбородька

ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА

Хвастівський полковник — Семен Палій був уже справді «останнім козаком» Правобічної України. Південня Київщина й Браславщина, опинившись в 1711-12 рр. знову під Польщею, були силою повернуті в умови зперед Хмельниччини. Нащадки давнього поміщництва, як також ті, що, за безцін, набули в них права на українські посілости, жиди й латинські чернечі чини посунули тепер лавою на Правоберіжжя й почали відновлювати свою давню господарку. На місце давних українських магнатів — Вишневецьких, Конецьпольських, Собіських, прийшли тепер Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чорторійські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, що «лівим і правим» позахоплювали велитенські маєтки й стали справжніми «кресовими короленятами». Узалежнивши від себе дрібну й безземельну шляхту, вбравши селянські маси в панщизняні шори, вони не дбали про добро польської держави, нехтували королями та тільки те й робили, що змагалися поміж собою за впливи й маєтності. Мали великі апетити й одних та других було їм усе мало. Навіть колишні королівщини та староства, як канівське, корсунське, чигиринське й черкаське, опинившись в їх руках, переіменувалися на їх дідичні маєтності.

Щоби скорше заселити ці незміряні простори й привабити до них селянські, робучі руки, вони зразу почали оголошувати «свободи», тобто звільнення з робочих повинностей на ряд років для перших поселенців. Кинувся на їх заклики народ і посунув на Правоберіжжя з усіх українських земель, де панщина вже добре вдомашилася. Волинь, Полісся й Галичина, а навіть лівобережна Гетьманщина, доставили тепер доволі людського матеріялу й нове життя зацвило на донедавна пустому й винищеному Правоберіжжю. Росло господарство краю, підіймався промисл, торгівля й матеріяльна культура; раділи пани магнати, не мали на що нарікати й селяне, навіть тоді, коли минали «свобідні роки» й треба було братися за виконання своїх службових повинностей. Та за свобідними роками й першими панщизняними, пішли чимраз тяжчі повинности і обовязки, а там і повна неволя. Великі власники віддавали землю в аренду дрібній шляхті, а вона, незвикла до праці, віддавала її ще дрібнішій, деколи й жидам. Повстала драбина арендних зобовязань — вимагав прибутку з своїх земель великий землевласник, потребував його арендар, не могли обійтися без прибутків і дальші посередники. На них усіх довелося тепер працювати селянинові. Зразу «дерли з нього одну шкуру, потім другу, третю й нарешті сему та останню», — як говорили тоді про чимраз тісніші, панщизняні порядки.

гайдамаччина

Гайдамаччина

Сама назва «гайдамака» й «гайдамаччина», прикладена до правобічних повстанців, подібно, як слово «козак» — турського походження. «Гайде!» — значить стільки, що «тікай», татарське слово «гайда» перейшло теж у тому розумінню до української мови.

«Гайдамаками» прозвали правобічних повстанців польські історики кінця XVIII в. й ця назва стала загальною в літературі й народній традиції. Народ звав гайдамаків ріжно — коліями, левенцями, а в Галичині — опришками. Почалася гайдамаччина з поодиничних виступів людей, що не видержавши насильства, почали мститися — убійствами й нищенням майна своїх особистих гнобителів. Алеж хто раз уже пішов у розріз зі законом, немав уже повороту

до нормального життя. Таких людей ставало чимраз більше. Тікаючи на Гетьманщину, Запоріжжя, в Молдавію та Туреччину, вони там організувалися й уже цілими, озброєними гуртами вертали до краю — мститися за свої й несвої кривди. Народ бачив у них своїх месників, піддержували їх запоріжці, спочували гетьманці, як на борців за православну віру дивилося на них пригнічене та понижене православне духовенство. Серед таких умов переминюється гайдамащина в «безперестанну, організовану війну проти шляхти». (В. Антонович).

Польський уряд, що не розпорядився майже ніяким регулярним військом, а на ціле Правоберіжжя не мав більше, як чотири тисячі постійного війська, пробував різними способами боротися з гайдамащиною. Спроба зорганізувати наємну міліцію не вдалася. В спокійні часи «міліціонери» тільки те й робили, що грабили спокійне населення, а підчас зустріч з гайдамацькими відділами... переходили на їхній бік. Куди надійнішими виявилися т. зв. «надворні міліції», утримувані коштом поодиноких магнатів. Організовані на козацький лад з селян, звільнених від панщизняних обов'язків, були вони ніби тією скасованою козаччини. Правлячись по козацькому звичаю, обираючи зпоміж себе отаманів, сотників та осаулів (тільки полковники були наставленими шляхтичами), вони доходять до великих, чотири-п'ятитисячних корпусів. Здебільша вірні своїм панам, вони всеж таки, в зустрічі з одновірними, гайдамацькими земляками, або б'ються з ними нещиро, або таки переходять на їхній бік. Герой Гайдамащини — Гонта, був чейже одним і сотників такої, надворної міліції. Остаточно Польщі не довелося здушити гайдамащини власними силами й засобами.

Повстання 1734 р.

Коли в боротьбі за спорожнений Августом II польський престіл, станули проти себе — ставленик колись Карла XII, а тепер Франції — Станислав Лещинський та саксонський курфюрст Август III, що його підтримувала Московщина, разом з московським військом вступила на польську територію й гетьманська армія. Населення Правоберіжжя зраділо нагодою й покладаючи надію на гетьманців, підняло повстання. Почалося з громлення жидів і шляхти, нищення панських маєтків та захоплення міст і містечок.

Верлан

Грива

Сави Чалого

На дрібних партизанських випадках і місцевих заворушеннях пройшло чергових десять років, поки в 1750 р. не піднялося нове повстанче полум'я. Селяни втікачі, що зорганізувалися на запоріжській території, тут озброїлися й прибрали собі провідників зпоміж запоріжців, впали тоді в межі Київщини. Мошни, Умань, Винниця, Лятичів, піддалися повстанцям, що з черги заняли Хвастів та сягли своїми загонами аж до Полісся. Щойно посполите рушення шляхти припинило розмах повстанчих відділів, тай то не на довго.

Коліївщина

Мелхіседек Значко-Яворський

Максима Залізняка

Сам Залізник, що свою молодість провів на Запоріжжю, вернув відтіля ще весною 1767 р. й ставши ніби послушником у жаботинському, а відтак мотронинському монастирі, на спілку з ігуменом-намісником організував повстання, яке залишилося в народній пам'яті під назвою Коліївщини. В противенстві до попередніх повстанчих рухів, повстання Залізника було добре зорганізоване й оперте на гарно підготовленому пляні. Використовуючи замішання в Польщі, Залізник пройшов з своїм відділом міста Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку, кермуючись на столицю «короленят» Потоцьких — Умань. Скрізь, де тільки з'явився Залізник, народ повставав; селяни винищували шляхту й жидів, руйнували двори й озброєні, хто чим міг, приставали до повстанців.

Івана Гонти

Дня 19 червня 1768 р. упала Умань. На вулицях лягло до 2.000 жидівських і шляхетських трупів. Згинув губернатор Младанович, але його дітей вдалося Гонті врятувати. На раді, що відбулася по перемозі, проголошено Залізника гетьманом, а Гонту уманським полковником. Відновлено старий козацький лад, з поділом краю на сотні й полки; уніятим і католикам залишено — або вернути до православної церкви, або вийти з краю. Здавалося, що вертають часи Богдана Хмельницького. Упевнювали в тому успіхи повстанців на Київщині, Поділля, Волині й Поліссю, та прихильне відношення до повстання московських військ і взагалі московської влади. Московщині залежало на ослабленню Польщі й успіхи повстання були їй по нутру.

Та коли повстанці, ганяючись за шляхтою й жидами, перейшли турецьку границю та спалили турецьке місто Балту, турецький, кримський та молдавський уряди, загрозили Росії війною, якщо вона не приборкає гайдамаків. Москва злякалася й рішила виступити проти повстанців. Полковник Гурієв з полком донських козаків і піхоти рушив зпід Бердичева на Умань. Гурієв, не маючи відваги виступити отверто, вжив підступу. Завів дружні переговори з повстанчими провідниками й на спільному бенкеті їх арештував. З черги кинулися московські салдати на табор неприготованих повстанців й захопили їх біля 900. Решта розбіглася. Полонених повстанців, що походили з Правоберіжжя віддали москалі польській владі, лівобережців вислали на суд до Києва. Гонта з 846 полоненими опинився в польських руках. По короткому слідстві й суді в с. Кодні біля Житомира всіх покарано смертю. Їх четвертували, садили на паль, вішали. Найлютіше покарано Гонту. З особливою жорстокістю мстився на повстанцях рейментар Стемпковський. Рівночасно московська влада карала повстанців лівобережного походження. 250 гайдамаків засуджено на смерть, але частину їх «помилувано» — їх били кнутом, виривали ніздря, п'ятували білим залізом чола й остаточно заслали на каторжні роботи в сибірських копальнях. На Сибір помандрував і Максим Залізник, де й закінчив життя.

Коліївщину остаточно приборкано, але духа бунту серед закріпощеного селянства Правоберіжжя, ані теж недовіря й підзорливости існуючого тут, шляхетського живла, не придушено. Народ хвилювався постійно, а шляхта, живучи, мов на вулькані, дуже часто виявляла свій переполох жорстокими репресіями. Особливо кривавою була тривога волинської шляхти в 1789 р. Тоді то заарештовано, мучено й навіть повбивано сотні невинних селян, запідозрених у готуванні повстання. Позатим було ще багато місцевих тривог та репресій.

Доля Галичини

Галичина

«Віра й нація руська» були боєвим гаслом львівського міщанства ще протягом цілого XVII ст. Для нього воно жертвувало й далі майном, здоров'ям і життям, для нього нехтувало особистими почестями й вигодами, через нього теж опускалося чимраз нище по щаблях суспільної драбини й економічного добробуту. Нарешті забракло терпцю й сили. Тому, що слабше — корилося або й зраджувало «віру й націю руську», що сильніше, більш підприємчive — емігрувало. Здебільша на схід, у Придніпрянщину, що почала нове життя під охороною козащини. Галичани взагалі, а львовяни зосібна, були тими, що підняли культурно-національний рух Києва XVII ст. до вершин, так само, як західньо-українського, галицького походження була помітна не так своєю кількістю, як якістю частина козацької єрархії. Зискує на цьому Східня Україна, але Захід безсумнівно тратить. Паде шкільництво, а з ним тратить церква свою руську силу; західньо-українське друкарство нидіє, не виходячи поза вузькі рямці церковщини — богослужебні книги стають одинокою літературою й лектурою західньо-українського читача.

Хмельниччина

Раз тільки блиснуло сонце на західньо-українському обрії, коли в 1648 р. підступили під Львів полки Хмельницького. Сокаль, Тернопіль, Рогатин, Товмач, Заболотів, Янів, Городок, Яворів, Калуш, Дрогобич, оце список галицьких міст, які тоді підняли прапор повстання, що йому щиро й діяльно співчував столичний Львів, не кажучи вже про галицькі села, які з живловою силою кинулися тоді на своїх ворогів і гнобителів. Та Хмельницький завернув зпід Львова й залишив розбурханий край на поталу ворожій пімсти. Хто в тому часі не втратив душі, той втратив віру в рештки надії на визволення. Другий прихід Хмельницького під Львів у 1655 р. привітала Галичина зловіщою мовчанкою. Не відгукнулася вона, коли 1672 р. станув під Львовом Дорошенко, а коли нарешті в 1745 р. добилися українці до міської ради у Львові, то вони репрезентували вже не «руську націю», а розбиту й приборкану, віроіспвідну громаду.

Унія

Польський уряд, навчений досвідом підчас Хмельниччини, подбав про те, щоби Західня Україна не піддержувала звязків з рештою матірнього пня й православним закордоном. Для цього в 1676 р. варшавський сойм, під загрозою кари смерти й конфіскати маєтку, заборонив православним виїздити з краю, а в першу чергу зноситися з православним патріярхатом. Всі церковні справи віддано в беззастережне розпорядження місцевих владик, що схилилися до унії, або прийняли її — явно чи потайки.

Осип Шумлянський

Великий Скит

В перемиській єпархії прийнято унію в 1691 р. за Інокентія Винницького, якого наслідник міг уже в 1761 р. похвалитися, що в його єпархії нема вже ні одного православного. Волинська (луцька) єпархія і перейшла на унію в 1711 р. З того часу унія стала пануючим обрядом на цілій Західній Україні, а в половині XVIII ст. пробувала навіть поширитися на приналежній до

Польщі Київщині. Мало не два століття боротьби з нею, як з авангардом польщини, виснажили західньо-українське громадянство до решти. Колиж вона все таки, «правим і лівим» перемогла і вдомашнилася, стала черговою ознакою «віри й нації руської», як колись було нею православє.

Опришківство

опришківства

В противенстві до придніпрянської гайдамаччини, що в моментах свого найбільшого напруження набірала військово-політичного характеру, покутське опришківство не виходило поза межі й форми розбійницької партизанки. Опришки нищили майно поміщиків, по словам народньої поговірки «брали в багатих, а давали вбогим», тобто в той дикий спосіб, пробували зарівнювати різниці соціального й маєткового стану. Очевидно, практичний успіх з такого «вирівнування» був мінімальний, але переляк, що його кинули опришки на «панів», не залишився без деякого впливу на уклад відносин. В страху перед опришками, «пани» й урядники не наслідувалися попускати вудила свому рознузданню над безборонним народом. За той власне «страх на панів» народ спочував опришкам, підтримував їх і зберігав у вдячній пам'яті їх подвиги й постаті.

Мухи

Андрія Барула

Семена Височана

Та Хмельниччина піднялася над Карпатами й Підгір'ям, мов бурун, блиснула на небосклоні мов метеор і згасла. Але в час, коли вся Галичина принишкла й упокорилася, Підгір'я не переставало хвилюватися.

Дрозденко

Нестора

Пискливий

Пинта

Івана Панчишина

Олекса Довбуш

Походив Довбуш з Печеніжина й був сином убогого гуцула-комірника. Засмакувавши в опришківстві замолоду, вже в 1738 р. виступає Довбуш з численною й добірною ватагою. Зразу опришкував у ватазі Олекси його брат Іван, але в 1739 р. дійшло між ними до кривавої бійки. Олекса, зраний братом в ногу, налягав на неї до смерти, а Іван покинув брата й перейшов з власною ватагою на Бойківщину. Іван помер скорше від Олекси. Для церкви в Беняві переказав свій опришківський ніж з написом: «Іван Добошук, славний збойник гірський, перед смертю своєю зложив той різак в церкві Беняшки». На другому його боці був напис: «Від того різака погіб з руки Добошака»...

Василь Паліїв

Василь Баюрак

Іван Бойчук

Упадок Польщі

Остаточне заведення церковної унії й приборкання гайдамаччини московськими руками, не врятувало Польщі. Захитана великим народнім повстанням за Богдана Хмельницького, вона вже ніколи не могла вернути до рівноваги. Захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла налагодити в них державної господарки й адміністрації. Віддала їх у руки магнатів-«короленят», для безоглядної, кольоніальної експльоатації й визбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил на тих землях. «Золота» вольність загалу польської шляхти, не вміла пожертвувати нічим для держави, віддаючи себе зате всевладі магнатів, що потворили згодом наче самостійні держави в державі. Дбаючи про особисті користи й вигоди, магнати нехтували загальнодержавними інтересами, не слухали центральної влади й легковажили короля, дуже часто вислугуючися постороннім політичним чинникам. В пору, коли окраїнні магнати розпоряжали головокружними багатствами, витиснутими з кривди й поту поневолених народніх мас, в державній скарбниці не було грошей ні на військо ні на адміністрацію. Щож дивного, що, коли магнати вислугувалися чужинцям, то й королі перемінилися в ставлеників посторонніх, політичних сил. Замість польських державних інтересів, перехрещувалися на варшавському дворі інтереси Франції, Німеччини й Росії. Остаточну перевагу здобула Росія, що не тільки посадила на польському престолі відданого собі Станислава Понятовського, але своїми «резидентами» й впровадженими до Польщі військами, господарила в ній, мов у себе дома. Не помогли «конфедерації» патріотично настроєної горстки польської шляхти проти московських зазіхань. Росія вміла організувати проти них свої «конфедерації» й на кожному кроці паралізувати змагання до реформи й направи відносин. В міру потреби вміла Росія використовувати хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків й у той спосіб підготовляла ґрунт під цілковите, державно-політичне поневолення Польщі.

Галичину

Буковину

Перший розбір Польщі примусив схаменутися навіть засліплену у своїй «золотій вольности» шляхту. Дня 3 травня 1791 р. проголошено в Польщі нову конституцію, але вона не подобалася магнатам. Вони зорганізували т. зв. «торговицьку конфедерацію» й замість рятувати батьківщину від остаточної заглади, віддали її в «опіку» Росії. Саме тоді закінчила Росія свою переможну війну з Туреччиною й ніщо не стояло їй на перешкоді зайняти Варшаву. Сойм, скликаний під охороною московських багнетів, скасував «травневу конституцію» й «відписав» Росії нову пайку земель — Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білоруси.

Тадея Костюшка

Сталося, на щастя, інакше. Під попелом минулого, під цвіллю сучасного, таїлися здорові, могуті зерна народнього життя. Вони скільчилися й зазеленіли пишним руном національного відродження, як тільки розтаяли перші леди, як тільки по українських полях повіяв перший весняний легіт.

УСТРІЙ, ПОБУТ І КУЛЬТУРА ПОДНІПРІВ'Я В XVII—XVIII СТ.

Подібно, як князь Володимир був творцем Великої Київської Держави, так гетьман Богдан Хмельницький, досягнувши блискучих успіхів у всенародньому повстанні 1648 року, накреслив межі й поклав підвалини устрою й духової та матеріальної культури Козацької Держави. Вік тієї держави був недовгий. Її світанок блиснув над Жовтими Водами а її вечір зайшов кривавою пурпурою під Полтавою, але перша, більш-менш трицятилітня доба її існування, від Хмельниччини до упадку Дорошенка (1676 р.) встигла оформити нове політичне й культурне обличчя України.

В основу територіальних меж Держави Богдана Хмельницького лягли його трактати з Польщею під Зборовом (1649) і під Білою Церквою. Автономна по формі, а суверенна по суті Україна обняла тоді цілу сучасну Чернігівщину й Полтавщину, на лівому, та Київщину, східне Поділля й частину Волині, на правому березі Дніпра. По зрванню з Польщею в 1654 р. Хмельницький приєднав ще до України частину Білоруси (Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель) а в 1657 р. ще й Пинський повіт та східню частину Волині. В таких територіальних межах прийшла Україна під московський протекторат і щойно польсько-московський мир в Андрусові, відділив від держави створеної Хмельницьким її правобічну частину. Тоді то Правобічна Україна вернула до Польщі на умовах зперед повстання 1648 р. але Лівобічна, прозвана Гетьманщиною, зберегла виїмковий державно-правний характер в складі московської імперії. Виходячи з переяславських «Статтей Богдана Хмельницького», Росія заключувала з кожночасним українським гетьманом окрему конституційну умову. В міру того, як Московщина вбивалася в силу і впливи на Україні, кожний черговий договір був ослабленням ваги попереднього: первісна суверенність її українського васалю звужувалася до чимраз тісніших прав автономної провінції. Особливо швидким ходом пішло обмежування прав України по андрусівському мирі. «Глухівські статті» Многогрішного (1669), «Конотопські» Самійловича (1672), «Коломацькі» Мазепи (1687) й нарешті «Рішительні Пункти» Апостола (1728) були наявними документами повільного, але послідовного «прибирання до рук» України. Всеж таки, аж до остаточного скасування гетьманства за Розумовського, була Україна окремим від Московщини державним організмом, з своїм гетьманом-володарем, власним військом, фінансами, судом і адміністрацією, а до 1686 р. й власною, незалежною від Москви, духовною єрархією.

Гетьман

Влада гетьмана України, якнебудь узалежнена від Москви, в нутрі відповідала владі конституційного монарха. Вона поширювалася або повужувала, залежно від особистого хисту даного гетьмана. Коли він зумів приспати підзорливість Москви й здобути собі повагу й послух серед козацької старшини, міг правити, навіть не оглядаючись на договори з Московщиною й внутрішню, звичаєву конституцію. Зразком такого українського володаря був Мазепа тоді, як його різким противенством був Скоропадський.

Рада старшин

Закріпленої на письмі конституції Козацька Держава не мала, аж до часів Орлика (1710). Але і його «Конституція» ніколи не ввійшла в життя, а залишилася тільки документом звичаєвого права. В основу ж того права ляг глибоко закорінений, український демократизм, що, виводючи свій родовід від віча княжих часів, у добу козаччини оформився в загально доступну Козацьку Раду. Але вже Хмельницький рідко користувався Радою, обмежуючися до поради з найблизшою старшиною. По ньому перейшло це в своєрідне правило, що гетьмани, у важніших справах, скликували на пораду генеральну й полкову, а часами й сотенну старшину. Згодом зїзди старшин стали ніби регулярними сеймами й були скликувані кілька разів до року — на Різдво, Великдень, Спаса й Новий Рік. Рада старшин, прозвана в Орликовій Конституції «Генеральною Радою», відповідала «Боярській думі» в Московщині або сенатові західньо-європейських держав.

В противенстві до постійної Генеральної Ради, загальна Козацька Рада, скликувалася принагідно, найчастіше з приводу перемін на гетьманському столі. Пробувано поширити доступність тої Ради й на міщан і духовенство, а навіть .на «чернь» і поспільство. Такою була м. і. Чорна Рада 1663 р. на якій обрано гетьманом Брюховецького. Найчастіше збиралася загальна Козацька Рада за Дорошенка. Пізніше Козацькі Ради скликувано тільки для вибору гетьмана. На ділі така рада нікого не вибирала а тільки приймала окликами вибір зарання зумовленого кандидата.

Територіяльний розподіл і адміністрація

Повставши й оформившись в бурхливий час Хмельниччини, Козацька Держава й надалі затримала свій територіяльно-адміністративний розподіл, пристосований первісне до вимогів воєнного часу. Сама вона мала назву «Війська Запоріжського» дарма, що властиве Запоріжжя було тільки невеликою її автономною частиною. Подібно звучав і титул володаря України: «Гетьман Війська Запоріжського».

Писар

Обозний

Суддів

ліскою

осаулів

хорунжий

бунчужний

підскарбія

Весь той штаб генеральних старшин, що був своєрідним кабінетом гетьманських міністрів, обирали разом з гетьманом, але він мав право робити переміни в його складі.

Як гетьман, так і генеральні старшини отримували річну плату та прибутки з т. зв. «рангових маєтностей».

На прикінці XVII ст. гетьманові належалася плата в 1.000 золотих червоних, генеральному писареві 1.000 зл. польських, суддям по 300 золот. і т. д. Але в основу старшинського добробуту лягли «рангові маєтності», тобто землі привязані до поодиноких достоїнств. На гетьманську булаву йшли прибутки з чигиринського староства, а потім з «гадяцького ключа». Окремі маєтності були привязані до полковницьких булав та сотенних пірначів.

Полки

полки

Полковник

бунчукові товариші

значкові товариші

Військо

піхота

кіннота

артилерія

Скарб

За Хмельницького перейшли на власність Української Держави т. зв. королівщини, тобто державні добра, та маєтності католицьких монастирів і польської шляхти, що їх Хмельниччина змела з лиця землі, або виперла поза межі Гетьмадацини. З земель, на яких відновлено знищене народнім повстанням господарство, «меди, чинші, пастви й аренди бралися на Хмельницького». Не вдалося за те Хмельницькому перепровадити постійного оподаткування селян і міщан, а весь прибуток до гетьманського скарбу обмежувався до мита, податку з млинів, рудних копалень та монопольних оплат з меду пива й горівки, дьогтю та тютюну. Вони доходили до 100.000 червінців річно. Дуже часто гетьманський уряд віддавав державні монополії в аренду приватним підприємцям, або громадським установам.

Торговля

В міру того, як викликане Хмельниччиною, революційне хвилювання заспокоюється, вертає до нормального стану українська торгівля. Дорогою на балтійські пристані, а головню Кенігсберг і Данціг, ідуть з України в широкий світ сирівці в заміну за промислові вироби щоденнього і вибагливого вжитку. Безпосередні торговельні звязки єднають Гетьманщину з Польщею, Литвою й Московщиною, а згодом з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Одним з головних центрів торгівлі Гетьманщини стає Стародуб.

Суспільні класи

Визвольний зрив Хмельниччини змів з лиця української землі горстку чужинецьких магнатів-можновладців й помітну частину чужої шляхти. Зате шляхта, що з вибухом повстання оповілася за Хмельницьким і прийняла діяльну участь в революції, врятувала своє становище й маєтності. Вона поповнила ряди нової козацької аристократії, що остаточно зрівнялася в правах і привілеях з давньою шляхтою.

Зразу козацькі вольности були здобутком повстанчих мас — кожен, що з зброєю в руці станув під прапором Хмельницького, ставав вільним козаком, заслуженим для відродженої Української Держави. В народі, а потім в історичній традиції поширилося переконання, що «козацькою шаблею були скасовані» всі нерівности суспільних станів. І справді, в перших роках революції воно так виглядало. Але вже на прикінці гетьманування Хмельницького,

українське громадянство різничується, й вертає до вихідних, суспільних норм.

старшина

Міщанство

міщанство

Духовенство

Особливою опікою козацької влади користувалося т. зв. чорне, тойбто чернече духовенство. Зосереджуючи в монастирських мурах весь культурно-національний рух того часу, воно було щедро віноване маєтностями, так з гетьманських, як і з приватних фундацій. Великий вплив на громадські справи мало «біле», тобто світське духовенство. По традиції воно було виборне, так у своїх низших як і вищих ступнях, а будучи жонате, воно не тратило звязку з громадянством й разом з ним боролось не тільки на церковному, але суспільно-політичному фронті. За Польщі воно твердо обстоювало права православної церкви, а по приєднанні України до Московщини дивилося на одновірне з собою московське духовенство з почуттям культурної висшости. Тому воно боролрся всіми силами проти втручання московської єрархії в церковні справи України. Підчинення київської митрополії московському патріярхові (1686 р.) приняло українське духовенство як болючий і понижуючий удар.

Селянство

Рушійною силою повстання Хмельницького було загальне невдоволення на панцизняне ярмо, що чим далі тим тісніше давило українське поспільство. Відалися народові в печінки «не так пани, як підпанки», оті непроглядні зграї панських урядників, економів, арендарів та інших посередників, поміж землевласником і селом. Найдошкульніше давалося в знаки селянству жидівська хапчивість. Визискувані й гноблені та понижувані на кожному кроці, українські селяни кинулися цілими лавами в ряди повстанчих військ Хмельницького й своєю масовістю запевнили йому блискучу перемогу. Та надії на повне визволення селянства з панцизняної неволі, завели. При договорах з поляками, козацька верхівка не тямала на свою селянську помішницю, але по приєднанню України до Московщини, коли давним панам не було вже повороту на Україну, українське селянство все таки зажило новим життям. Воно радо платило податки й сповняло повинности в користь Української Держави тим більше, що шлях до вільного козацтва дуже довго стояв для селянства отвором. Зрештою, поміж рядовим козацтвом та селянством не було тоді великої різниці щодо суспільного стану. Одні служили державі своїм здоровлям і життям, другі працею й майном, позатим одні й другі були рівні. Але де далі козацька верства почала замикатися в собі, а разом з тим нова, земельна аристократія почала натискати на свої села, щоб видавити з них побільше прибутків. Земля без хлібороба-працівника була безвартна й тому замкнено селянству доступ до козацького стану, а потім припинено його вільний перехід з землі на землю. Силою економічної конечности привязано селянина хлібороба до землі й нарешті переіменено в безвільне, поміщицьке тягло. Селянство вернуло до стану, з якого визволила його Хмельниччина...

Перші предвісники повороту панщизняних порядків з'явилися в монастирських маєтностях. Гетьманська влада вінувала монастирі не тільки землею, але й робучою селянською силою на ній. Гетьманськими універсалами замкнено доступ «монастирських» селян до козаків навіть підчас загальної мобілізації. Вслід за монастирями почали діставати права на землю й селянську працю козацькі старшини. З черги починали вимагати «послушенства» й ті землевласники, що освоюючи села й хуторі «на свіжому корені», приваблювали до них сільське населення довголітніми «свободами». Пільгові роки кінчалися й починалися роки «послушенства», зразу легкі, потім чимраз тяжчі й тісніші. Правда аж до Мазепи законні вимоги землевласника на селянське «послушенство» не перевищували ще двох днів праці в тиждень, але й це було вже великою кривдою в розумінню селян, що своєю кров'ю полили всі побосєвища визвольних, козацьких воєн.

Освіта й шкільництво

Сильвестер Косів

Інокентій Гізель

Багато вчителів та учнів київської академії, перейшовши в Москву, стає там розсадниками західно-європейської культури та її українських питомостей. Роля українських учених, письменників та мистців у розвитку московської культури другої половини XVII ст. многоважна, переломова. Без неї Москва не могла б ніколи пробити собі «вікна в Європу» й мусіла б заглохнути в своєму фінсько-татарському назадництві. А хоч навчання в київській академії було оперте на богословській основі й обмежувалося зразу до граматики, реторики, поетики, діалектики, логіки й філософії в їх середньовічно-схолястичному оформленні, то вже сам склад її учнів, що походили з усіх станів й готувалися в ній до всіх суспільно-громадських, політичних і церковних функцій, розсаджував її вузькі рямці до загально-освітнього й наукового універсалізму. Грецька й латинська мова як основні, а польська, як помічна мова навчання, давали учням академії змогу доповнювати свою освіту лектурою книжок, якими не могла похвалитися тогочасна українська наука й література. Не будучи університетом у стислому розумінню цього слова, київська академія була підготовчим ступнем до нього. Вона об'легчувала українській молоді студії за кордоном. Поїздки української молоді на науку за кордон, сталися у XVII-XVIII ст. нормальним явищем, їдуть туди не тільки діти заможних старшин-землевласників, але й простих козаків і міщан так само, як для всіх, навіть для селянських дітей стоять отвором двері київської академії. Тоді, коли на дикій Московщині закордонні поїздки молоді були заборонені духовною владою, що лякалася західно-європейської культурно-релігійної «зарази», а за Петра I треба було силою ламати ляк москалів перед закордоном, тоді українці почували себе в Західній Європі, як у себе дома. Привязані до своєї церкви й обряду, вони не лякалися студіювати по католицьких та протестантських школах. Не менше свобідно почувалися чужинці на Україні — щойно на її північно-східніх межах кінчалася культурна Європа й починався дикий степ та московська варварія.

Сирійський діякон Павло Алепський, що подорожував по Україні й Московщині в останніх роках Хмельниччини (1654-1655) носив «неначе замок на серці» а думки його «були до краю придавлені», коли їздив по Москві та як тільки ступив на українську землю, його душу

«залила радість і серце розширилося».

Рафаїла Заборовського

Григорієм Сковородою

Та в міру поступу науки київська академія, з особливим узглядненням богослов'я й схолястичною методою навчання, починає відставати від життя. Українська молодь шукає чимраз частіше знання на закордонних університетах, вслід за чим гетьман Розумовський починає заходи над закладенням українського університету в Батурині та над переміною могилянської академії та університет. Думка про університет не вмірає разом з гетьманством. Переємник Розумовського — Румянцев носить з думкою заложення двох українських університетів — у Києві й Чернигові. Університету домагається від царського уряду українське дворянство в своїх «наказах» з 1767 р., але заснування українського університету, головнож у Києві, суперечило політичним інтересам московської, влади. Щойно в 1786 р. вдалося князеві Патьомкіну добути дозвіл на закладення університету в Катеринославі. Смерть Патьомкіна не дала зреалізуватися проєктові катеринославського університету, вслід за чим почали виринати нові університетські проєкти то в Чернигові, то в Лубнях, то знов у Новгороді Сіверському. Нарешті в 1805 р. станув на українській землі перший університет, але не на території Гетьманщини, а на Слобідщині, в Харкові, що весь час свого існування була безпосереднє підчинена московській владі. Гетьманська Україна, Козацька Держава не добилася таки свого університету й мусіла вдоволятися його сурогатом, що ним була Могилянська Академія. Та й на її научний універсалізм наложив свою тяжку руку царський уряд. В 1783 р. введено в ній навчання російською мовою, а в 1810 р. перемінено її на духовну, суто богословську академію, а її філії на богословські семінарії.

народнього шкільництва

Та подібно, як колись на цілій Україні під Польщею, а потім в Галичині, Волині й на Правобічній Україні, вся українська верхівка культурно ополячувалася, так теж обмосковлювалася поволи й громадська верхівка Гетьманщини.

«Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного ґрунту під ногами, українська старшина хилилася в політиці, хилилася і в культурному та національному життю й з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивилася на москалів, як на варварів, на півдиких, некультурних людей, але приймала мову й звичаї... тих варварів» (М. Грушевський). Тут вирішувала питання, не культурна висшість, що від часів Хмельницького до Мазепи була по українському боці, але політична перевага Московщини.

На Гетьманщині, як скрізь у країнах переможених менче культурними народами, наростала та різноголосиця поміж почуттям культурної висшости й пониженням, впливаючим з політичної залежності. Українська дворянська верства, «ця невеличка горстка людей», як писав про неї «правитель» України Румянцев до цариці Катерини «інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші в цілому світі й що нема від них нікого сильнішого, нікого сміливішого, нікого розумнішого, та що ніде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого справді свобідного а все, що в них є, то найкраще»...

Україна в очах чужинців

По правді така висока думка українців про себе була далека від вияву якогось самодурства. Безсторонні чужинці, що, подорожуючи в XVIII ст. по Україні й Московщині мали змогу порівняти культуру обох країв, завжди віддають першенство Україні. Англієць Джозеф Маршаль, що наприкінці 60-их рр. XVIII ст. побував на Чернигівщині, почував себе там так, як «у першому-ліпшому англійському графстві». Його захоплювала лагідна й привітна українська вдача й гостинність. Чистоту, й огрядність українських хат прирівнював другий англієць — Даніель Клерк до таких-же в Голляндії та Норвегії. «За столом українського селянина — писав він — більша чистота, аніж за столом у московського князя». Чесність, господарність, привітність та гостинність українців, захоплювала не тільки Клерка, а всіх чужосторонніх гостей тогочасної України. Німець Готліб Гмелін, що був на Україні в 70-их рр. XVIII ст. завважив у своїх «Подорожах», що «українці розмірно побожні, отверті, приступні для кожного, та замилюванні в музиці й співі. Люблять чистоту й тому найбільш українська хата куди привітніша, ніж найбагатший двір на Московщині».

Барон Гакстгаузен

«Українці є противенством москалів. Українець є вдумчивий, запальний, радо згадує минуле свого народу й упокується спогадами про геройські подвиги своїх предків. Коли його спитати — хто він, то він відповість з радісною гордістю: я козак.

Українці, це поетичний, багатий фантазією народ, й тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень, казок і переказів в них збереглася. Вони мають великий талант до мистецтва, а до співу створений в них дзвінкий голос, чутке ухо й пам'ять. Гостинність, чистота і дбайливість в утримуванні всього в порядку, відрізняє їх від безсабашности москалів. Непомірно більше, аніж у москалів розвинуте в українців і естетичне почування. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменчих черт характеру, помічується, що українці мають куди більше змислу для краси, аніж москалі».

Ф. Боденшедт

«Український народ, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив довгу й тяжку боротьбу й нарешті знемігся».

«Та мало в кого є таке привабливе й поетичне минуле, як в українців. Відокремлення лицарських запоріжців і організація українських козаків; їх вожді, від Остапа Дашкевича до Хмельницького; відтак Виговський, Дорошенко, Тетеря, рознузданий Брюховецький з своєю черню; Мазепа, славний на весь світ старець, якого життя є так само загадочне, як кохання дочки Кочубея; вченість київського духовенства, що виявило стільки добродійного впливу на Московщину; лицарськість у характері української аристократії; буйність народу, оце названі тільки по імені елементи поетичности й принади української історії».

Бенедикта Шерера

В оправданні свого порівняння минулого України з історією греків та римлян, говорить той сам Шерер: «Рим залишив нам свої закони та руїни, Греція своїх поетів і ставники, але по чому ми судитимем козаків, яких нам усе представляли як зрадників, а які не залишили нам нічого подібного з свого минулого, як римляни, щоби знати відкіля вони прийшли, або греки, що розмалювали своє походження всіма принадами мітології».

«Українські козаки були спокійним народом, але коли вони завважили, що їх хочуть винищити, вхопили за шаблі. Та чиж обороняючи власну свободу не боронили вони цілого цивілізованого світу перед татарами й перед варварством сходу взагалі?»

Але... «спроби козаків вдержати свою свободу признано повстаннями так, як кожна революція є зла, коли не стане в неї сили для переведення своїх плянів».

«Такто знищено цей народ, а його імя вичеркнуто з світових анналів».

Йоган Хрiстiян Енгель

«Україна, під оглядом простору рівна королівству, плодovита й щедро вивiнувана природою країна, межева стiна помiж культурною Европою й некультурною Азiєю, кочовище й входова брама для стiльки азiйських орд, мандруючих в Европу, вже тим самим заслугоє на бiльшу увагу.

Тепер творить Україна помiтну частину великої, російської держави. Але як прийшла вона під Росiю? Як воно прийшло до того, що незалежні козаки опинилися під московським ярмом, як це вдалося москалям окаяндити козаків, що колись були пострахом турків, татар і поляків? Як це сталося, що місце конституційного, запорученого козакам гетьмана, зайняв губернатор?

Исторiя козаків мала теж великий вплив на исторiю: Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслiдники Карла Густава й Карла XII булиб може до сьогodня володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи. І може бувби Ракочій другим Баторієм, колиб його були не спинили козаки в поході 1657 р.

Исторiя козаків повчаюча сама по собі. Енергiя цілого народу як теж поодиноких осіб, що одушевляє нас у греків і римлян, виявляється тут на побоевищах Білгороду, Корсуня й Збаража, як теж у геройських подвигах Хмельницького й Мазепи. Треба тільки мати таке перо, як мав цей, що так повчаюче й по мистецьки змалював відокремлення Нiдерляндів... Політичні умови життя змели Козацьку Державу з карти Европи, але створена нею духова культура й традиція обiєднала нарешті весь етнографічний простір України в одно й лягла в основу ідеологiї українського Соборного Державництва.

Слобiдщина

Слобiдської України

Острянин

манастирі

Український національний склад і культура слободян разом з їх привязанням до батьківських звичаїв й закоріненого на Гетьманщині громадського устрою, створили тут нову Україну, що хоч формально була під безпосередньою московською владою, на ділі жила своїм життям, однорodним з життям сусiдної Гетьманщини.

полки

Влада слобiдського полковника була куди бiльша, як гетьманського. Вже сама досмертність його уряду придавала йому сили й поваги. Побiльшував їх ще й звичай удержування полковницької гiдності в одному роді. Не диво, що в своїх універсалах виступав слобiдський полковник мало не як гетьман, а широкий обсяг адміністрації, судівництва, воєнного

начальництва й право роздавання вільних земель поселенцям, підняли полковницький авторитет дуже високо.

Місце гетьмана займав на Слобідщині московський воєвода, що резидував у Білгороді й підлягав т. зв. «Розрядному», а відтак «Великоросійському Приказу», тобто міністерству для справ далеких, автономних провінцій. З розмислу, московський уряд не об'єднував слобідських, полків у одну, автономічну цілість, але «жалував» їх грамотами й привілеями нарізно.

Первісне населення Слобідщини було козацьке й мало оборонно-військове призначення. З часом набралось тут чимало селян-хліборобів, а врешті й міщан, що хоч теж займалися хліборобством, але правилися Магдебурським Правом і організувалися в цехи.

козаки

Селяни

Слобідські козаці полки, як підчинені безпосереднє московській владі, не то, що несли службу в обороні південного пограниччя перед татарами, але приймали участь у походах московської армії проти гетьманів України, що воювали з Московщиною. Подібно, як козаків Гетьманщини, москалі посилали слободян на будову кріпостей на півдні і сході та каналів на півночі. Та найбільшим горем краю були татарські наскоки, що не перепинювалися до остаточного розгрому Кримського Ханату.

Всеж таки природне багатство краю заповнювало населенню помітний добробут. Крім поширеного хліборобства цвіло на Слобідщині виноградарство, шовківництво, тютюнництво та скотарство. Не відставали й ремесла. Чугуїв славився кушнірами, Охтирка виробництвом жіночих плахт, Водолаги килимарством. Продукти слобідського промислу й хліборобства розходилися не тільки по Слобідщині, але й по Гетьманщині та Правобічній Україні, зосереджуючись на харківських та сумських ярмарках, відвідуваних купцями з Шлеська, Данцігу, Липська, Криму, Московщини, а навіть з Галичини.

Користуючись доволі широкою автономією, живучи в добробуті й відгонюючись від татар, Слобідщина витворила багато культурних цінностей, але політичної історії, так, якби не мала.

Та вже з часів Петра I почалися обмежування слобідської автономії. В 1700 р. усталено постійний «компут» слобідських козаків на 3.500-ий контингент регулярного війська. За цариці Анни повищено цей «компут» до 4.500 постійної військової служби, 22.000 виборних козаків, що не виконуючи служби, платили податок на вдержання регулярної армії та 80.000 «підпомішників», теж обложених грошевою даниною. Рівночасно підчинено слобідські полки приказам одного бригадира. Правда, в 1743 р. цю реформу слобідської козащини скасовано, але рівночасно обтяжено Слобідщину обов'язком утримування чотирьох полків московської, регулярної армії. В 1748 р. заборонено козакам міняти місце осідку й почато формацію гусарських полків з місцевого населення й нарешті в 1765 р. скасовано остаточно полковий устрій слобідського козацтва, а край перемінено на Слобідсько-Українську губернію. Замість п'ятих козацьких полків установлено п'ять гусарських, поповнюваних добровольцями, на яких утримання обложено податком козаків виборних та підпомішників. Всього козачого населення на Слобідщині було тоді 300.000, селян 320.000. Козацьку старшину зрівняно тоді в правах і обов'язках з російським дворянством; старшинські титули

замінено титулами, вживаними в московській армії. Протести проти московських реформ, хоч і були, були слабкі й незорганізовані. Побажання населення всіх станів, висловлювані перед московським урядом при всяких нагодах, зправила мали радше економічний, аніж політичний характер. Вони, як висловлюється Багалій — були «сірі та бліді», головно в порівнанні з суто політичними аспіраціями Гетьманщини.

культурним

культурно-національного

ПИСЬМЕНСТВО XVII—XVIII СТ.

національні

В атмосфері цієї боротьби повстає ціла низка полемічних та наукових творів з обсягу мови та історії рідного краю, промощуючи рівночасно дорогу свіжим паростям гарного письменства — драмі та поезії.

Полемічне письменство

полемічного

публіцистики

Герасима Смотрицького

Василя Суразького

Христофом Філялетом

Мартин Броневський

Клирик церкви Острожської

Неменчої популярності зажив і памфлет Клирика про фльорентійський собор (1598) часто потім використовуваний православними як «історичне» джерело.

Мелетія Смотрицького

«Мої руки в кайданах, на шиї ярмо, на ногах заліза, ланцюг довкола стану, обоюдний меч над головою, під ногами безодня, звідусіль плач та острах та гонитва люта» — плаче українська церква, не церква, а сама Україна, устами Смотрицького.

«Народи всього світу збирайтеся й послухайте моєї мови. Довідайтеся чим я була і великим дивом дивуйтеся. Нині глум людям — була я прекрасна, мов зірниця на сході, мов місяць гарна, одиначка в ньеньки моєї, чиста мов голубка, людям і янголам навдивовижу».

Алеж... «породила я діток, згодувала їх і до розуму довела, а вони мене відцуралися, за сором і ганьбу мені стали...»

Такий був той «плач» Мелетія Смотрицького над горем рідної церкви й батьківщини, та як мусіла заплакати Україна, коли письменник, що так щиро й жагуче виплакав матірні болі, дуже скоро й сам «отцурався матері нещасної і став їй за сором і ганьбу»...

Охоловши з молодечого запалу й обурення, Смотрицький якийсь час працював науково («Славянская граматика»), але 1619 р., вже будучи полоцьким архієпископом, одною рукою писав ще статті проти унії, а другою накладав з уніятами, поки в 1623 р. в книзі «Апольогія» не вирікся своєї минувшини та явно приступив до унії. Тут йому довелося стати до бою не тільки з усіма православними полемістами, але і з самим собою, лаючи останніми словами автора «Треносу» вкритого під псевдонімом Теофіля Ортольога...

Юрієм Рогатинцем

«Пересторога» не попала в друк, але це не перешкодило її популярності й не підірвало впливу, що вона його мала на сучасників. Переконувала їх історична частина «Перестороги» а захоплювала справді літературна форма й ядерність викладу. Тимто «Пересторога» крім своєї практичної ваги для сучасників, має ще й цінність першорядного літературного пам'ятника.

Сам Рогатинець, цікавий як представник Львівської Руси, що не обмежувався до боротьби пером; він заступався за справи православної церкви особисто, а навіть в 1592 р. відбув

публичну диспиту з виленськими єзуїтами. Про те, яке становище займав Рогатинець серед Львівської Русі свідчить лист молдавського воєводи до львівських братчиків, мовляв вони мають Красовського за Бога а Рогатинця за пророка... Один з уніятських полемістів Касіян Сакович написав був у своїй брошурі з 1620 р. що у Львові стоїть на перешкодї унії «секта рогатинців»...

Івана Вишенського

Хоча він був до самозабуття невтомний в писанню, то з безлічі його полемічних творів, отвертих і приватних листів, попало в друк за його життя тільки «Посланіє благочестивому княжати Василю Острожському» («Книжиця» 1598) але, подібно як і іншим його сучасникам, це не шкодило популярности його писань та киданих в народ гасел. Не надто освічений, не дуже то й вишколений в діялектиці, надолужував Вишенський ті недостачі непохитною вірою в слушність своїх думок як теж незрівняною палкістю вислову. Нехтуючи сухими трактатами, він обмежився до «посланій» тобто листів звернутих до ріжних осіб а то й зовсім не адресованих, мовляв «до всіх взагалі, в польській землі живучих».

Сам аскет, він не переставав почувати себе громадянином, що турбується так добре занепадом моралі й церковного життя, як і злиднями та кривдами простолюддя. В його обороні картає Вишенський своїх таки панів та духовних єрархів. Він бачить рятунок для краю не в панах і не в духовних єрархах, а в «хлопах» та міщанах, згуртованих у церковних брацтвах. Голосючи рівність поміж людьми, мовляв всі створені з однакового тіла й кости, Вишенський рівночасно громить відступників батьківської віри й нації, що їх повинен би сам Бог викоринити. Бачучи, що найбільше відступників дає інтелігентська верхівка, Вишенський бунтується проти «Аристотеля, Плятона й філософів мудрих», проти «єзуїтських колеумів», проти «комедій і машкар», як розсадників окатоличення й польонізації. Як консерватист з глибокого переконання, він противиться вживанню народньої мови до богослужби, але дає їй зате просторе місце в літературі та науці. «В особі Вишенського — каже Іван Франко — жила немов непідкупна совість українського народу, якої голос, непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, деколи занадто строгий, але все був щирий і в основі своїй правдивий». «Навчився я — каже Вишенський про себе — від Христа істини, без похлібства: брехню брехнею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, чорта чортом називати». Як аскет-правдомовець, лицар топтаних ідеалів, як громадянин і патріот станув Вишенський в перших рядах тогочасного фронту за «віру й націю», здобув собі популярність і вплив сучасників, а його пам'ять в грядучих поколіннях увіковічнив І. Франко в поемі «Іван Вишенський».

По буйному розцвіті нашого полемічного письменства на прикінці XV і початку XVII ст., що винесло на поверхню культурно-національного життя такі імена, як Клирика Острожського, Мартина Броневського, Мелетія Смотрицького, Юрія Рогатинця та Івана Вишенського, прийшов занепад в розумінню ширини питань, що їх розгортали перед собою епігони перших полемістів. Писання Й. Борецького, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського, Степана Яворського, Дмитра Туптала та інших, обмежуються вже до самих тільки богословських тонкостей. Боротьба за справи суспільної, загально-національної ваги перейшла вже тоді в інші руки й покотилася по іншій площині, аніж та, на якій витримувала їх полеміка книжників та богословів. Там, де порушували колись

полемістами питання вирішувалося мечем і кров'ю, забракло зацікавлення для паперової боротьби тим більше, що й сама вона, насторожена абстракціями академічного теоретизування відсунулася була від життя в глибину чернечих келій та владичих кабінетів. Роля, яку доля призначила українській полеміці в боротьбі «за права віри й нації руської», була скінчена.

Іпатій Потій

Венямин Рутський

Касіян Сакович

Перший з них здобув собі історичне ім'я, як реформатор василіянського чину та як автор меморіялу до папського престолу, в якому він заступається не тільки за своїми односторонніми-уніями, але й за всім українським народом, виставленим на утиски й зловживання польського уряду, й душехватства латинського духовенства.

Другий з них — Касіян Сакович, перший ректор братської школи в Києві й автор чи редактор відомих віршів на похорон гетьмана Сагайдачного, подібно, як Смотрицький, відцурався православ'я, й вступивши до єзуїтського монастиря в Кракові стріляв відтіля памфлетами на православ'я та його прихильників.

Драматичне письменство

Драматичне письменство не виростило самочинно з українського ґрунту; його перші зразки були перещеплені до нас з Заходу, що теж призабувши на клясичну, греко-римську драматичну спадщину, почав творити свої «містерії», «моралі» та «міраклі» на марґінесі християнської богослужби. Там, де латинський текст або сама суть богослужби була незрозуміла для ширших мас, старалися пояснювати й унагляднювати представленням Христових страстей, епізодів з життя Богородиці й святих, всяких чуд і моральних наочувань, переведених на моно- й діяльогі, та об'єднаних спільною композицією драматичної акції. Надхненням для тої драматичної творчості була церква, а її прибіжищем, тісно з церквою зв'язана школа. Шкільною драмою, твореною на канві богословських тем, послуговувалися не тільки католики але й протестанти, та найбільших успіхів у тій ділянці духової культури досягли єзуїти. Вони то виставляли свої довжелазні драми-містерії та міраклі, а щоб бува слухачі не поснули, в антрактах додавали «інтерлюдії» та «інтермедії» з побутовими сценками та сміховинками з реального життя. Так з простого зацікавлення новинкою, як теж для протиділання ворожим впливам на українську культуру, українці переймають від єзуїтів тип шкільної драми, разом з її «інтермедіями» та «інтерлюдіями».

Яків Гаватович

Андрія Скульського

Йоанікієм Волковичем

В міру того, як Київ, з своєю могилянською колеґією почав вибиватися на чоло українського, культурно-національного руху, починає й тут розцвітати й драматична творчість. Драми складають тут учителі поетики, а виставляють їх «спудеї» перед всіми учнями колеґії та запрошеними гістьми.

Одною з перших драм, створених на київському ґрунті, була «Траґедія про Йосифа прекрасного», виставлена в 1630-их роках. Далі пішли такі речі, як «Олексій чоловік божий»

(1673 р.), «Дійствія на страсти Христові», «Царство натури людської» (1698 р.), «Мудрость предвѣчная» (1703 р.) та інші. Писані вони з обов'язку, ніби професіоналістами, без таланту й захоплення, до того ж особливим «академічним язичієм», вони не викликали враження на глядачів і поза академічні мури не вийшли. Поза академією процвітали не ті важкі й абстрактні «драми», але деклямації та «діяльози», що їх складали й виголошували самі студенти; в народній мові порушували вони справи й питання, які турбували глядачів, байдужих для тонкостей офіційної, академічної драми.

Алеж не самі учителі й учні київської академії займалися фабрикацією драм та інтермедій. Пробували сил на цьому полі й люди з поза академічних кругів.

Данило Туптало

Семена Полоцького

Теофана Прокоповича

Новістю в тій пєсі був уже сам її сюжет, узятий з рідної, а не біблійної історії, як це дотепер було правилом. Новиною була основна теза драми, що замість вічного спасення проповідувала боротьбу поступу з назадництвом, освіти з темнотою й забобою. Нарешті психологічна аналіза головного героя, як теж сатиричні нотки в мальованню недомагань побуту й громадського життя, ніби часу Володимира, а поправді сучасного авторові, роблять з його твору межевий стовп на грані нового й старого світу української духовости.

Прокопович, добре начитаний в класичній літературі й не байдужий до сучасних йому літературних новин європейського заходу (на «Володимирі» помітний вплив Расінової «Аталії») написав около 1716 р. ще два цікаві «Діяльози» — «дереводіла з купцем» та «гражданина з селянином та дячком церковним». Купець та міщанин обстоюють кличі науки й освіти тоді, як дереводіл та селянин тягнуть за безпросвітньою старовиною, мовляв «батьки наші не знали грамоти, а їли хліба доста й Бог тоді кращий хліб родив, аніж тепер, коли намножилося грамотіїв та латинників»...

Одним з найкращих творів нашого старого драматичного письменства є «Милость Божія, Україну от неудоб носимих обид людських, через Богдана Зиновія Хмельницького свободившая», вперше виставлена в Києві, в 1728 р.

Теофан Трофимович

Своїм сюжетом ця драма ще ближша до сучасного життя аніж «Володимир» Прокоповича, ще більше споріднює її з тогочасним глядачем виїмковий реалізм в опрацюванні й щирий демократизм в ідейному підході. Вірно з історичного боку змальовані тут причини Хмельниччини, як теж і сам її герой, що дивлючись на «слави нашої упадок послідний», бачить один вихід з положення в збройному повстанню, мовляв, від самих козаків залежить, чи мають «при козацьких вольностях жити», чи «вічними рабами гнити». Як у «Володимирі» Прокоповича, так і тут вплетено в драму натяки на тогочасні недомагання суспільно-громадського життя й накреслено способи їх уздоровлення.

Юрій Кониський

Варлаам Лащевський

Поруч отих передовиків нашої драматичної творчости XVII— XVIII ст. гострила свої пера ще й дрібніша братія драматургів, з яких слід би згадати — Лаврентія Горку, Філотєя Ліщинського, Михайла Козачинського, Юрія Щербацького, Мануїла Базилевича та інших, що

«до краю вичерпали розвиток шкільної драми з усіма її додатними й відємними рисами» (С. Єфремов). Досягнувши свого найвищого рівня в творах Прокоповича й Трофимовича, наше драматичне письменство XVII—XVIII ст. заглохло, так у своїй штучній мові, як і в академічній абстракції богословських сюжетів, що не могли вже найти консумента поза академічними мурами. Цікавішими для нього були вже оті «інтермедії» та «інтерлюдії», що зрезигнувавши з патосу «трагедокомедій», промовляли до глядача більш зрозумілою мовою й куди приємливішими критеріями світогляду.

Зразу були ці інтермедії та інтерлюдії тільки додатками й вставками до трагедокомедій, але згодом вони здобули собі самостійне становище в життю й літературі.

Митрофана Довгалецького

Вертеп

вертеп

Вірші

Подібно як драматичне письменство, так і віршовницьке ремесло витворилося в нас під західньо-європейськими впливами. Зразу панувала в нашому віршовництві, незгідна з духом української мови силабічна система латинських та польських зразків, поки подув народньої поезії й пісні не визволили його з тої «вавилонської неволі» чужинецьких зразків.

Найраньші зразки українського вірша датуються ще XVI сторіччям, але де далі віршовницька язва починає огортати всіх грамотіїв, що віршують при всякій нагоді, на всякі події й особи або просто таки без нагоди й без пригоди. Віршами пишуться передмови до богослужбних книг, похвали на магнатські герби, віршуються календарі, віршами рекомандуються навіть граматика. Віршування, по тогочасному розумінню — «мова богів», стає не тільки модою, але й обов'язком учителів та учнів академії, де попросту вчать писати вірші, в теорії й практиці, штучно й насильно годуючи «поетів» по правдіж безталанних віршомазів.

Особливо буйно розвився віршовницький пустоцвіт у XVII ст., коли в нас завелася мода на панегірики-похвали, «сильним міра цього»; манія на віршовані похвали гербам доходить до того, що навіть Богові вигадують герб і пишуть похвали на нього (Галятовський).

Згадаємо тут такі вірші, як «Лямент дому княжат Острожских» (1603), якого безіменний автор, станувши над труною князя Олександра Острожського, плаче над перебіжицтвом нащадків цього славного Олександра Острожського, плаче над перебіжництвом нащадків цього славного дому в табор ворогів українського народу; вірші ігумена Віталія в книзі «Діоптра альбо Зерцало» (1612), панегірик Єлисеєві Плетенецькому «Візерунок цнот» Олександра Митури (1618), «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), написані «спудеями» київської школи, віршовані передмови Тараса Земки до київських видань 20—30 рр. XVII ст., пасійні вірші Йоанікія Волковича, цілу низку панегіриків Петрові Могилі й нарешті «Перло Многоцінное» (1646) Транквіліона Ставровецького, в якому зібрано вірші на всякі okazji, та дума «О войні Віденской» (1683) написана львівським владикою Йосифом Шумлянським. До яких розмірів доходило тогочасне віршовництво, свідчить хочби «Богородице діво радуйся» Івана Максимовича (†1715 р.) зложено з... 25.000 силабічних віршів, що навіть для часів хоробливого

віршоробства були дивоглядом.

В атмосфері київської академії, де «піїтика», в теорії й практиці, була одним з головних предметів навчання, де «акростиhi» й «куріозні» вірші, що читані з переду і ззаду давали той сам склад букв, вважалися вершком «поетичного надхнення», не могла розвинутися справжня поезія. Вона розвинулася й розцвіла подальше від академії а поблище народу, з його невичерпаною скарбницею — усної словесности.

Марусі Чураївній

Мазепі

Семен Климовський

Богогласник

панегіризму

сатира

історичні вірші

Семеном Дівовичем

Іваном

А хоч уся наша віршована література XVII—XVIII ст. не видала з себе ніодного творчого велитня європейської міри, то в своїй позаакадемічній, зближеній до народу сфері творчости, дала багато мініатур-жемчугів, що підсилені народньою словесністю, були плоноосним посівом під відроджену на прикінці XVIII ст. українську літературу.

Від «Літопису Самовидця» до «Історії Русів»

історією

Літопис Самовидця

Літопис Григорія Грябьнки

Самійла Величка

Величко, студіюючи історичні праці інших народів, помічує занедбаня тієї ділянки науки в нас. Проходячи зруйновану війнами українську землю він, мов Єремія, плаче над запусілою країною, що «перед війнами Хмельницького була наче другою обітуваною землею, пливучою молоком і медом»... А надивившись на те все, згадавши причини й передбачуючи наслідки загальної руїни, Величко «поболів серцем і душею, що така гарна й всякими добрами багата земля й батьківщина наша українська, наче пустиня залишена Богом а її мешканці, славні наші предки залишилися невідомими».

Історії Русів

Діяріуш

Щоденні Записки

Петра Симоновського

Василя Рубана

Степана Лукомського

Григорія Винського

Олександра Рігельмана

Історія Русів ілі Малої Росії

Юрієві Кониському

Григорій Полетика

«Та хтоб він не був — каже С. Єфремов, — це насамперед непохитний український патріот». Історію України починає він з часів словянського розселення, а український народ вважає окремим від поляків і москалів. До Московщини приєдналися українці «як рівні з рівними, вільні з вільними». З особливою симпатією освітлює автор добу Хмельниччини, скрізь підчеркуючи боротьбу України «за давні свої права й привілеї». В уста Полуботка вкладає він слова, що мов полум'я пройшли тоді по цілій Україні: «коли за всяку кров пролиту на землі, впімнеться її рід, то яка помста буде за кров українського народу, пролиту, від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками тільки за те, що він шукав волі й кращого життя на своїй власній землі, й думав думками, вродженими всій людськості?» Оповідаючи про насильства часів Бірона каже автор, що «колиб пальцем Господньої руки зрушити частину землі на тому місці, то з неї стрілилаб фонтаном людська кров, пролита рукою міністра»...

Лаючи москалів і взагалі негодуючи на політичних противників України, автор вміє звернутись з заслуженим докором до верхівки власного громадянства, що то «захоплена надією доробитися маєтків на рахунок нації, залишила її ждати божого спасення з неба»... Так то «Історія Русів» — збирала й сформувала думки, що панували серед тодішньої української інтелігенції й видвигала ідеологію української окремішности та права на самостійне культурно-національне й державно-політичне життя України. А хоч писана вона російською мовою, хоч під скалпелем сучасної історичної науки не в одному виявилася вона недосконалою, то як свого роду історичний памфлет має для нас «Історія Русів» виїмкове значіння.

державности

Григорій Сковорода

Григорія Сковороди

Сковорода не тільки навчав живим словом; він багато писав. Але за його життя ніодин з його творів не попав до друку, а й по смерті переслідувала їх московська цензура «за думки противні св. Письму та образливі для чернецтва»... Та подібно, як «Історія Русів», вони кружляли по Україні в відписах, а читалися не тільки по панських домах, але й по селянських хатах. Його пісні й псалми виспівували лірники, його вірші переходили в усну словесність. Основою його філософічного світогляду був клич «пізнай себе». — «Немає нічого важнішого, нічого більш корисного й величнього, як пізнати себе самого й вичувати в нашому попелі загребану іскру щастя». «Зерна всіх наук криються в душі людини» — навчав Сковорода. Ідеями внутрішнього щастя й самовдоволення зі сповнених наказів етичного світовідчування пройняті й усі філософічні твори Сковороди, як «Наркиз або розмова про «пізнай себе», «Книга Асхань, про самопізнання», «Дружна розмова про душевний спокій», «Альфабет або буквар спокою», «Бій архангела Михаїла з сатаною», «Діяльог про старинний світ» і т. д. До них вертається Сковорода і в своїх літературних спробах, як «Харківські казки», «Вбогий жайворонок» або «Сад божеських пісень».

Сковорода не обмежувався єдино до проповідування особистого щастя, впливаючого з самопізнання й контемпляції. Він розумів вагу громадського життя й відчував зв'язок поміж особистим щастям і загальним. «Щасливий, хто зв'язав свій приватний обов'язок з загальним». Цікаві теж його погляди на взаїновідносини «чорного» народу з панством, що якраз тоді відсунуте від політики, з тим більшою силою попускало вудила своєму рознузданню над безмовною селянською масою:

«Панська думка про те, будьто простий народ є чорний, здається мені смішна так само, як думка деяких філософів, будьто земля є мертва. Якже це мертва мати може родити живих дітей? І якже це з утроби «чорного» народу вилонилися «білі» пани? Кажуть: простий народ спить — хай спить, сном сильним, багатирським. Алеж усякий сон є пробудний, а хто спить, це ще не мертвець, не труп. Коли виспитьсь, то проснеться, коли намріється то опритомніє і розхоробриться!» — наче пророчить Сковорода на передодні нашого відродження...

«Знання — писав Сковорода — не повинно обмежувати свого впливу на самих тільки жреців науки, що їдять і переїдаються, але повинно поширитися на весь народ, вийти в нього й заяснити в душах усіх тих, що мають право сказати: і я людина, й мені усе, що людське, не чуже»...

Як вихованець Могиллянської Академії, Сковорода висловлював свої глибокі думки «мовою», що її тоді досконалили в академії, як щось краще й шляхетніше за народню. Навіть тоді, коли він був певний, що говорить чи пише «українським діалектом», він насправді говорив і писав схолястичною мертвечиною. Але його думки, одягнені в цю мертву шкаралущу, були живі й запліднюючі. Вони кинули в відчужену від «чорного» народу й української нації аристократичну верхівку клич повороту до народу, до того «чорного», що вилонив з себе «білих панів».

«Світ ловив мене та не впіймав»; такі слова завіщав Сковорода виписати на своєму нагробнику. Справді, далекими від життєвої суєти були думки й ціле життя цього мандрівного «старця», але тим чистішими й більш переконливими були ідеали, що він їх сіяв в український чорнозем на провесні відродження. Без «Історії Русів» і без Сковороди це відродження було б дуже, дуже загаялося.

На досвітках нової доби

Порівнюючи з тогочасним письменством європейського Заходу, українська література XVII—XVIII ст. була відсталою й доволі однобічною. Але в зустрічі з московським варварством того часу вся українська культура була високою, європейською культурою. Її впливу лякалися московські книжники, в ній бачили небезпеку для свого «благочествія» й тому старалися її нищити. Вже в Катехізисі Зизанія Тустановського (1626) бачили москалі «єресі» взяті «от волхвов еллинських і от ідолослужителей», тобто від грецьких письменників та філософів. Чіпляючись до думок вони не залишали в спокою й мови наших тогочасних письменників, її українська закраска дратувала їх і вони намагалися за всяку ціну її обмосковити, мовляв «когда будетъ много языков, то поидетьъ смута по землі»... Колиж київську митрополію об'єднано з московським патріархатом, то кинуто заборону на всі богослужбні книги України (1690). Одні переправлювано на московський лад, а другі таки палено, як «єретичні». Помагали їм у цьому й самі українські книжники. Такий прим. ряний

москвофіл Л. Баранович радить І. Галятовському забігати московської ласки й тому «інакше говорити і не шелягів, а копійок шукати»...

В 1720 р. вийшов з Петербурга указ з заборонаю друкування українських книг взагалі а церковних тільки по стислому узгодненню з московськими друками «даби нікакой розні і особаго наречія в ніх не било». Рівночасно настановлено над українськими друками осібною «протектора», без якого одобрення не могла появитися в світ ніяка нова книга.

Не диво, що в таких умовах українське друкарство занепадає, все цінніше з тогочасного письменства ховається перед оком московського цензора в рукописних відписах. Вслід за друкарнями зникають школи а навіть оті мандрівні дяковчителі, що досі розсівали тьму невіжі й неграмотности. Навіть будування церков з трьома банями, заборонено указом царя Павла I з 1800 р. «Прибирання до рук» України, завершене, під політичним оглядом скасуванням Гетьманства й Запоріжської Січі, набірало чимраз дужчого розгону й у культурній ділянці.

Та саме в момент найпотужнішого ворожого засилля, на обрію українського письменства починають «зорі світ заповідати».

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО XVI—XVIII СТ.

Ренесансове будівництво і різьба на Україні

ренесансового

Львів

ренесансовий

Італія

Свою мандрівку по цьому боці Альп почали італійські мистці з Угорщини й Польщі, де вже в 1510 р. фльорентійський архітект Франческо делла Льоре будує величаву «Жигмонтівську» каплицю на краківському Вавелі. З'явившись в першій половині XVI ст. у Львові, ті італійські будівничі розходяться відтіля скрізь по Галичині (Жовква, Старе Село, Перемишль, Глибока, Старий Самбір, Поморяни, Бережани, Тернопіль, Єзупіль), Волині (Луцьк, Острог) та Подніпрівю. Працюють для всіх «націй» і віроісповідань нашого краю, алеж, коли в католицьких будівлях обмежуються тільки до пересаджування стилевих форм італійського ренесансу на сирий ґрунт, то в українських будівлях з великою увагою використовують і модифікують питоменности нашої мистецької культури. Помітно це особливо на комплексі ренесансових будівель Успенського Брацтва у Львові.

Петро Італієць з Люгано

Петро Красовський

Фелікс Трубач

Константин Корнякт

Петро з Барбони

Павла Домінічі Римлянина

Амброзія Прихильного

Петра Вебера

2

Корняктівська палата

Характеристикою Корняктівської палати є її незвичайно гарно розчленована й декорована чолова фасада. Тло фасади орнаментоване гладженою «рустиком», характеристичною для будівель зрілого ренесансу.

Пишний портал, обрамований коринтійськими кольонами на високих постументах й подвійним архітравом, орнаментований характеристичними для Львова львиними й людськими маскаронами, головками серафимів та квітряними фестонами, не поміщений він у центрі фасади: доказ того, що палата повстала на підмурівці двох міщанських домів, по три вікна кожен. Поверх цілого поземелля лежить балькон, спертий на камяних консолях, розділюючи доволі різко монументальний партер, від оживлених вікнами горішніх поверхів. Вікна ті прямокутні, обрамовані широко профільованими лиштвами й перекриті трьохкутніми причілками, спертими на коринтійських консолях. Висока, теж рустикована аттика, розбита семи каріятидами на шість піль, перекрита йонським архітравом й завершена різьбленою діядемою людських постатей і дельфінів, є, що найменше в своїй скульптурній декорації, пізнішого походження. Цілість фасади, як теж виразно тосканське, аркадне підсіння, що бігло колись довкола цілого подвіря палати, а до нас зберіглося тільки частинне, свідчить про

тосканське, а не венецьке походження правзорів нашого пам'ятника. Напевне в його будові заважила спілка Петра з Барбони з своїм учнем Павлом Домінічі Римлянином, що засвоїв собі прийоми тосканського будівництва.

Павло Домінічі Римлянин

Успенської церкви

Капіноса

Амброзія Прихильного

Автором плянів на церкву був, по даним «Хроніки» Д. Зубрицького, всеж таки Петро з Барбони ще в 1575 р., коли по спаленні церкви, збудованої Петром Італійцем, братцтво почало заходитися над будовою нової. Павло Римлянин узяв на себе тільки обов'язок виконання готових плянів, провід у будові й різьбарську декорацію церкви. Великий вплив на пляни й само їх переведення мала теж українська архітектурна традиція та Успенське Брацтво, що стануло на її сторожі. Тим теж і пояснюється те, що в декоративні форми італійського ренесансу прибрано тут суто українську, трьохдільну й трьохбанну конструкцію церкви.

Почата в 1591 р. щойно в 1612 р. була Успенська церква доведена до такого стану, що можна було в ній уставити тимчасовий вітвар. Але вже в 1616 р. страшна пожежа припинює роботу над церквою на цілих одинадцять літ. Закінчено будову щойно в 1630 р. Нова пожежа в 1779 р. знищила церкву й пошкодила вежу; з нагоди її відбудови змінено дещо форму її бань і перекриття. На рисунках церкви зперед тієї пожежі бачимо її кривлю більше сплюснену, а три її бані — середня найбільша й бічні симетрично рівні, куди органічніше вязалися з корпусом церкви. Сьогодні ця гармонія поміж базилічно видовженою навою церкви й її трьохбанним перекриттям помітно порушена. Не була вона досконалою й у первісному стані — італійські її будівничі, неосвоєні з конструктивними законами української, церковної архітектури, з помітним трудом вивязалися тут з поставленого собі завдання.

Цю конструктивну різноголосицю нагороджує нам зате прекрасна декорація зовнішніх стін церкви. Про декорацію поздовжньої стіни церкви, від Руської вулиці, сказав м. і. архітект Туліє:

«Та стіна, декорована в такий простий і скромний спосіб, поділом цілості на часті вінчаючу, з прегарним балькуванням і часті підпорну, створену струнками пілястрами й розділюючими їх архівольтами, є просто досконалим твором мистецтва».

Прекрасний є дорійський фриз під балькуванням, уложений з тригліфів, плоско різьблених метоп і розет, що обігає цілий храм довкола, фриз, що йому рівним не може похвалитися ніодин храм ренесансового Львова. Анальогічні декоративні мотиви стрічаємо тільки в Кам'янці Подільському та в жовківській «колегіяті».

Трьохсвятительській каплиці

Виконавцем її був Петро Красовський, відомий нам уже з будови первісної брацької дзвіниці, що заложена на поганих фундаментах, завалилася.

З сплюсненої кривлі виростає три бані на гранчастих підбанниках, безсумнівно вязеться пляном з своєю деревляною попередницею. Три, широкі поля її поздовжньої фасади обрамовує чотири подвійні (підкладні) пілястри з псевдо-коринтійськими капітелями, що підпирають орнаментоване балькування, з характеристичними розетами під плитою. Під

балькуванням фриз з головок серафимів. Два крайні поля фасади виповнені широкими, луковими вікнами, середуще декорує портал, один з найкращих в ренесансовому ст. Львові. На невисоких постументах, украшених львиними маскаронами, підіймаються дві полукольони, оплетені виноградною лозою. Капітелі кольон псевдо-коринтійські, підтримують на інтересних абаках, сильно профільоване балькування. Луки вікон і дверей зіпнуті характеристичними для ренесансової декорації «ключами».

З сплющеної кривлі виростає три бані на гранчастих підбанниках, украшених чарівними полукольонками, спертими на консолях. Подібні ліхтарні й маківки завершують цілість. «В пропорціях сама каплиця, поля, на які її зовні поділено, три бані над нею в ряд, все це разом творить одну цілість, просякнуту українським духом і тою особливою українською інтимністю, яка стала намічатися в українському мистецтві ще в попередню добу. Можна сказати, що ця каплиця є не тільки найбільш надхненим твором українського ренесансу, а взагалі одним з найкращих удосконалених творів церковного ренесансу на північ від Альп». (Д. Антонович.)

Луцька

Острога

Володимира Волинського

бароковій

«українського барока»

Суботові

гетьманська палата

барок

різьби

князя Острожського

бароковим

Ванка Лагодовського

Катерини Рамултової

Миколи Гербурта

декоративної

«Скомпонований по клясичним зразкам із тригліфів і метоп, має на метопах, у високому релєфі, або орнаментальні розети, або ставропігяльний хрест, або цілі сцени, як Благовіщення, Стрітення, Авраама з Ісааком і т. п. В той час, як розети опрацьовано дуже виборно, сцени з людськими постаттями більш примітивні, хоча їх скомпоновано й розміщено в квадратах метопів здебільша дуже вміло і влучно». (Д. Антонович).

відливництвом

різьба в дереві

іконостасів

малярство

малярства

Благовіщення

Федушком із Самбора

цехів Львові

Малярський цех у Львові

До кінця XVI ст. було у Львові так мало малярів, що вони без труду вміщувалися в спільному цеху з золотарями і циновниками («конвісарями»). Алеж львівському арцибіскупові Дмитрові Соліковському, що вславився своєю нетерпимістю супроти «схизматиків», тобто православних, забажалося зорганізувати осібний, малярський цех, щоб тим убити конкуренцію українських малярів, які виконували замовлення не тільки для своєї, але й для католицької клієнтелі. Вісьмох малярів-католиків — Шванковський, Галлюс, Шпанчик, Рудульт, Лещинський та Гужинський, були основниками цеху, а його покровителями стали — арцибіскуп Соліковський, львівський магістрат, король Жигмонт III та папський нунцій Маляспіна. Всі вони засипали новоскладену установу своїми привілеями, ординаціями, наданнями й т. п. Очевидно й само повстання цеху як теж і особливша над ним опіка, як це не дивно, мали суто політичний, а не професійний характер.

Вже з першого привілею Дмитра Соліковського для цеху з 1596 р. довідуємося, що в той час було у Львові дуже багато добрих малярів-«схизматиків», що навіть мали свою організацію, але ані до неї ані до своїх майстерень не хотіли приймати католиків. Видно, що нащадки творців величавих ягайлонських поліхромій, не зважаючи на загальний, культурно-національний занепад українців у Польщі, на львівському ґрунті не визбулися свого передового становища в мистецтві. Вони-то, по словам названого привілею Дм.

Соліковського «насміхалися над католиками, що оце твори, виконані їхніми руками, в костелах почитають і боготворять». Тому то організація львівського католицького цеху, почалася з громів арцибіскупа Соліковського, що просто-напросто заборонював виконувати малярське ремісло усім «схизматикам». «Бо хтож не бачить, — писав у своєму привілею Соліковський — що організації схизматиків підкопують устрій й псують послушенство супроти римського костела? Маючи те на оці, признаємо за негідне, щоби раби й упрямі (тобто «схизматики») користувалися тимиж свободами й полегчами що вільні, бо могло би здаватися, що через спільне пожиття й через уживання спільної з католиками свободи, утверджується їх у їхньому блуді»...

Севастіяна Корунку

Микола Петрахович

майстерштук

Розпяття

портрету

ловів

Вимоги були високі, а хоч на їх виповнення напевно дивилися панове «цехмістри» крізь пальці, то вже вони самі вносили в малярство нашого краю цілу низку нових мотивів і завдань, що не могли залишитися без впливу на досьогочасну малярську продукцію.

закордонної

іконостасів

Гриня Івановича

Майстром «на всі руки» був Гринь Іванович, такими теж були його сучасники не тільки в нас але й у цілій Європі.

Книжкова графіка

книжкової графіки

Пересопницьке Євангеліє

Загорівський Апостол

Характеристичну неврівноваженість стилевих мотивів, виявляють, крім львівського «Апостола», й пізніші наші друковані видання, головнож Київсько-Печерської Лаври, де «в парі з розкішними заставками, шрифтом і заголовними буквами, на яких одноріжці й кентаври нагадують зразки італійського ренесансу, находимо ритовини дуже простого замислу й невибагливого викінчення». Тематично зв'язується українська ритовина всеціло з церквою та її вимогами, а в перших роках XVII ст. раз тільки, в ритовинах до віршів «на погреб зацного рицаря Петра Сагайдачного» (1622) виходить поза рямці церковщини. Але й у тих вузьких рямцях, українська ритовина находить собі змогу давати фрагменти сучасного собі життя й побуту з його обстановою й культурою. Особливо цінними виявилися ті фрагменти для відтворення нашої тогочасної архітектури й костюмольогії. В противенстві до московського, український дереворит з своїми центрами у Львові й Києві став постійним помостом для культурно-мистецьких зв'язків України з рештою Європи. Українські ритівники, як тільки усвоїлися з матеріалом, переносять у свої твори не тільки мотиви західно-європейської орнаментики, архітектури, обстанови й костюмів, але й копіюють цілі гравюри та картини таких мистців, як Дірер, Альдегравер, Рафаель та інші. Посередництво ритовини в розвитку й поширенню українського мистецтва доби барока, це одна з головних її заслуг для української культури взагалі.

Деревляне будівництво

Багата на дерево Україна стала батьківщиною одного з найдосконаліших і найоригінальніших деревляних будівництв усього світу. Розвиток його почався ще в сумерках праісторії нашої землі; заспокоюючи постійно назріваючі вимоги ужитковости та розв'язуючи все нові питання конструкції й форми, досягло українське деревляне будівництво найвисшого рівня технічної досконалости й оригінальности форми.

хатнього

Високі, чотирьохспадні криші верховинських хат криті драницями, в решті краю соломою а то й очеретом. На Поділлію стріхи високі з «острішками» й ступінчастими випусками «оклепків», на Полтавщині стріхи гладкі й плоскіші від подільських. Поза лісовою смугою краю, де рублені хати залишаються немазані, в решті краю хати мазані в середині й знадвору, а на Поділлію навіть узористо розмальовані. Найбільше уваги будівничих українських хат притягує форма криш, дверей та вікон. Верховинські хати бувають з рундуками на стовпах, подільські з характеристичними «призьбами». В центральній смузі України усталився тип шестикутного обрамування вікон та дверей, що перейшов у церковне будівництво.

міське

дзвіниць

Хоча найстарші деревляні церкви, що збереглися в Галичині (Потелич 1583, Улюч 1609 р.) та на Волині (Ковель) не сягають датою свого повстання поза кінець XVI ст., то в них збереглися основні риси стилю й конструкції з куди раньших часів. Напевне вже в середньовіччю усталився в нас тип трьохзрубних, одно– та трьохбанних церков, що позначився своїм впливом і на камяному будівництві (муровані церкви в — Залужу б. Збаража, в Риботицькій Посаді, Успенська церква та Трьохсвятительська каплиця у Львові й і.).

Найстаршою формою перекриття церковних зрубів була шатрова, що її дехто виводить з островерхого перекриття романо-готицьких будівель, але поруч неї існує тип полукруглої бані, що міг бути запозичений так добре з візантійської як і ренесансової архітектури, й нарешті дуже поширена вигинчаста, барокова форма бані. До особливого майстерства й помисловости дійшли будівничі наших деревляних церков у виводженні ступінчастих, кількоповерхових веж, особливо характеристичних для Бойківщини. «Гомін сокир, що будували церкви, не затихав ніколи на цілому просторі українських земель, а з ним не переривалася й архітектонічна робота, що модифікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог, чи обставин, відповідно до нових течій в камяному чи деревляному будівництві. Відти ця незвичайна різnorodність, що її бачимо в збережених до наших часів церквах XVII — XVIII ст.» (М. Грушевський).

«Безперечно, деревляне будівництво, як і все мистецтво України, постійно розвивалося, постійно міняло свої форми, як це й мусіло бути в європейського народу, але кожен стиль проймає своєю національною традицією, що справді кладе яскравий відпечаток національної риси на кожну українську деревляну церкву, в якому стилі її й не збудовано» (Д. Антонович).

конструктивність

Лемківщині

Бойківщини

Підгір'ю

Поділля

Дрогобичі

Найбільш поширеним типом церков був у нас трьохзрубний, одно-й трьохбанний; рідшими бували пятизрубні церкви. На Гуцульщині вони здебільша однобанні, на долах трьох– і пятибанні.

опасання

дзвіниці

«Марно булоби шукати якихсь усталених пропорцій і канонів у всіх тих архітектурних композиціях. Мистець майстер, в кожному випадку давав своєрідний, самобутній твір, вкладаючи в нього своє розуміння, свій мистецький вислів, свою ритміку, незв'язану з загальнр обов'язуючими приписами гармонії й краси» (В. Сочинський). Техніка теслярського ремесла доходить у церковному будівництві до вершин мистецтва, на яких, використання

природи й опірності будівляного матеріалу сплітаються з естетичними досягненнями в гармонійну цілість.

монументальної

«Козацький барок»

Ренесансове будівництво Львова може послужити зразком співжиття двох, споріднених, але під суттєвим оглядом різних культур — української й польської. Ті самі італійські будівничі, які працювали рівночасно для польсько-католицького й українсько-православного Львова, залишили по собі низку архітектурних пам'яток, яких навіть невправне око не буде утотожнювати з собою. Комплекс будівель Успенської церкви й латинські костели Львова, це два окремі світи, що при однородних позначках стилю, пройняті відмінними ідеями.

А коли таке, відрядне для нашої самобутності, явище помічуємо на території західно-українських земель, що так довго, незмінна й тісно були зв'язані з польською віткою західно-європейської культури, то щож говорити про землі Придніпрянської України, якої зв'язок з польською державністю і польською культурою був такий нестійкий, часами тільки номінальний а то й зівсім ніякий. Колиж додамо до того безпереривну живучість старих східних, не тільки візантійських традицій, що були заєдно основним тлом сприймання для всіх посторонніх впливів, то матимемо картину цього культурно-естетичного наставлення, яке утворювало сприятливі умови для самобутньої мистецької творчості.

Одним з великих моментів інтензивності культурно-національного життя України, була створена Хмельницьким доба політичної незалежності України.

такому

козацьким бароком

стиль бароку

Заславу

Винниці

Києві

реставрації

український

Роль реставраторів старовини, а разом з тим, розсадників нового архітектурного оформлення, переняли на себе в першу чергу чужинні архітекти — німці та італійці, над якими, подібно як це було в ренесансовому Львові, поставлено сторожів місцевих традицій і уподобань в особах замовників з кол українського духовенства й міщанства. Чужинецьким архітекам, що працювали в Польщі не ставлено ніяких особливих умов пристосування нових форм до потреб культу і вимог традиції, але на Україні було це першою і основною умовою контрактів українських замовників з чужинецькими архітектами. Тому то будівництво Гетьманської України взагалі, а барокове зокрема, було продуктом місцевої культури а не чужинецьким імпортом.

Себастьяно Браччі

Успенської церкви

Кирилівської церкви

Великої Лаврської церкви Михайлівського монастиря

Реставраційна праця митрополита Петра Могили

Петра Могили

Софії

Тогочасна Софія, хоча й обновлена Могилою, зберегла в собі ще дуже багато первісного характеру, майже цілковито затертого пізнішими добудовами. Видно, що освічений митрополит, шануючи софійську старовину, не поважувався, вводити надто різких змін в її загальну конструкцію та зовнішнє оформлення. Обхідні підсіння, тоді ще партерові, були з'єднані з корпусом собору косою кришею, чоловічі вежі фасади були покриті гострокінчастими шатрами, головна баня була перекрита сферично й мала ліхтарню, а перекриття решти бань було вже злегка барокізоване. В нішах, що декорували зовнішні стіни вітарних апсид, поміщено неіснуючі сьогодні, фрескові малюнки. В загибах утворених головною вітарною апсидою з побічними, були вмуровані сильні відпорники. Найцікавіше й для західно-європейського світогляду митрополита характерне це те, що бокові аркади собору були закінчені аттиками, на яких були вміщені блище неозначені статуї. Верхом східної стіни галерії бігла типова для пізнього північного ренесансу декорація, зложена з перехоплюючихся есівниць (волют). В цілому стилевий характер реставрації відповідав своїми мотивами радше пізньому ренесансові аніж барокові. В протилежності до вітарної частини, яку вдалося Могилі довести до ладу, а навіть обогатити новими елементами, чоловіча фасада залишилася за життя Могили в румовищах, хоч може й не таких запущених і «мальовничих», як це, бачимо на рисунках Вестерфельда. Говорить про це Павло Алепський в своїх подорожніх записках з 1654 р. Огорожа й дві дзвіниці Софії часів Могили були деревляні, типової для українського деревляного будівництва форми.

Десятинній церкві

Спаса на Берестові

Трьохсвятительська

Михайлівська церква Видубицького монастиря

В парі з реставраційним рухом в Києві, проходить аналогічний рух на провінції, хоч може не такий уже систематичний і скромніший щодо засобів та мистецьких досягнень.

Переяславі

Ілїнську

Черниговом

Українське будівництво за часів Хмельницького

Якнебудь, крім «Богданової церкви» в Суботові та румовищ гетьманської палати тамже, не заціліло до нас ніщо з архітектурних пам'яток Хмельниччини, то не треба думати, що в тій бурхливій добі нашого минулого мистецький рух затих. Навпаки. По кривавих днях революції прийшли гарячкові дні мистецької творчості й обнови. Щасливо збережений щоденник подорожі Павла Алепського по Україні, дає нам змогу уявити собі той будівляний рух, що кипів уже на добре в 50-их рр. XVII ст. на Україні. Скрізь, кудю не проїздив сирійський

подорожник, будувалися нові церкви, обновлювали старі або приспособлювалися до вжитку православних костели, відібрані від латинників.

Оробіївці

Умані

Коли Алепський в 1655 р., вертаючи з Москви, в друге завітав до Уманя, то його впровадили «до високої, величавої церкви з бляшаною банею, гарної зеленої краски». Церква була деревляна й у середині вся розмальована. Над притвором здіймалася висока дзвіниця. Крім того було тоді в Умані «девять прекрасних церков з високими верхами».

Києві

Трипілля

Прилуках

Густинському

різьба

Києво-Подолі

Миколаївському монастирі

Як бачимо з записок Алепського, Хмельниччина була добою творчого розмаху не тільки на політичному й суспільно-економічному полі. Патрунувало цьому рухові все громадянство, розбуджене до нового життя.

Будівництво гетьмана Самійловича

гетьмана Самійловича

Густинському

Троїцьку

Трапезну

Мгарському

Йоган Баптист

Троїцька церква Ілінського монастиря

Йоган Баптист

Доба Мазепи

Все, що творилося в Гетьманській Україні до Мазепи, було ніби інстинктовним, полусвідомим змаганням до повноти й ширини культурно-духового життя, формованого на тлі старих традицій та під західньо-європейським впливом. Мазепа, з повною свідомістю і послідовністю повернув розвоєвий шлях української культури в бік Європи, йому теж завдячує Україна ту владну роллю, яку згодом відіграла в «великій реформі» Московщини» започаткованій Петром I.

українського стилю

іконопис

малярству

гравюра

Добу гетьманування Мазепи назвав Д. Антонович «другою золотою добою українського мистецтва», другою після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава

Мудрого.

Мазепа не був першим з меценатів українського мистецтва. Піклувався ним Петро Могила, не жалував коштів Богдан Хмельницький, Самійлович; навзагоди з церковними єрархами й гетьманами йшли козацькі старшини й міщане, але щойно Мазепі вдалося витиснути на культурі свого часу власне індивідуальне пятно. Будівлі, фундовані Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, але й позначки його великої індивідуальности. Шість церков Мазепи, зображених на панегіричному «Тезисі» діякона Мігури з 1706 р., стоїть перед нами як княжа діядема творчих жемчугів, створених не тільки одною епохою, але й надхнених одною думкою. «Стиль», це те окреслення для образотворчости часів Мазепи, якого не могла створити поневолена Україна.

Обговорюючи реставраційну діяльність Петра Могили, листкуючи подорожні записки Павла Алепського, придивляючись до перших будівель Самійловича, ми дуже часто зустрічалися з новотворами мурованої архітектури, яких конструкція належить до досягнень деревляного будівництва, а тільки оформлення, запозичене в скарбниці західньо-європейських, барокових мотивів. Ще в XVI ст. у Львові (Трьохсвятительська каплиця) та на галицькій провінції, а від першої половини XVII ст. на Подніпрівю, появляються оті «українські барокові, подібні до деревляних муровані церкви, яких на марне булоб шукати по інших краях, за кордонами України». Ми бачили, як «український народній геній, прийнявши форму барокового мистецтва, одним зусиллям зробив це мистецтво своїм народнім, національне українським, переробивши його майже до непізнання». (Д. Антонович).

Синтеза деревляної конструкції та її мальовничости з декоративними формами барона виявилася творчою й запліднюючою в цілій низці українських церков XVII—XVIII ст. Та в репрезентативному будівництві Мазепи прийшла до слова вже не тільки синтеза української конструкції й барокової декорації. Йдучи за прикладом Спаської церкви Мгарського монастиря, початої Самійловичем, Мазепа розвинув і удосконалив новий тип українських барокових церков. Конструкцію староукраїнського, пятизрубного храму об'єднано тут з типом барокової базиліки, при чому головний натиск покладено на зовнішню декоративність не тільки в різьбарській орнаментиці, але і в тій суто-бароковій мальовничости, тобто грі світла й тіни на химерних заламах фасади, стін, ризалітів, скапів і бань.

Богоявденська

Великий Микола

Федір Старченко

Всіх Святих

Троїцька

стінопис

Будуючи нові церкви, Мазепа обновлює й поширює старі, скрізь витискаючи пятно своїх естетичних уподобань, В порівнанні з реставраційною акцією Могили та його сучасників, подиктованою вимогами життєвої конечности, реставраційна діяльність Мазепи має перш за все суто-мистецьке наставлення.

Софія

Велику Лаврську

Петропавлівську

Кирилівській

малярство

стінописного

Троїцької

Стіни Троїцької церкви не розпляновані вже по приписам атонської «Рерменеї», але засіяні незв'язаними поміж собою картинками, в яких свобода композиції й змагання до малярського реалізму йдуть навзаводи з пишнотою брокатних одягів та інтензивністю кольориту. Типи облич, узор на священничих одягах, архітектурні й краєвидні тла картин — суто українські, деякі зображення затримують навіть своє традиційне місце в церкві (Евхаристія на запрестільній стіні), але нема тут уже ні сліду з старого іконописного «подлинника». Давну єратичність постатей, умовність форм і рухів замінило життя, повне краси й привабливості. «Тут румянець, якого не жалують, багровіє справжньою кров'ю, поневолі викликаючи в пам'яті тіла Рубенса. Зате тут скрізь самотно, з ярко виробленим налетом місцевого, декоративного смаку, виводяться засіяні рясним, цвітастим рисунком ризи, де в багатому, сміливому кольоритньому акорді, зливаються білі, червоні й зелені тони. Поруч із Собором Апостолів, сценою вміщеною серед італіанізованого краєвиду з декоративними руїнами, або Вигнанням торговців з храму, де та сама італійська «клясичність» сходиться з уже голяндським натуралізмом у передачі типовості деяких голів, є композиції, де старі, засвоєні форми збережені майже незмінено. Такою традиційною композицією є Собор Отців церкви. Традиційні пози, суворі обличчя, а впарі з тим, яке багатство форм звіринного світа, що копошиться побіля ніг святців! Слони, малпи, верблюди, пави, а навіть повногруді нагі русалки!» (Е. Кузьмін)

портрети

Воздвиження Ч. Хреста

Запоріжська Покрова

«Головна, центральна особа цієї ікони не Покрова, а енергійна постать Петра I й цариці поруч нього. Перший зображений по всім правилам тогочасного, західньо-європейського портрету, в боєвому панцирі, зі скиптром і «державою» в руках, друга в святочному костюмі чужоземного крою, з широким декольтом. Позаду бачимо декілька дуже тонко нарисованих постатей другого пляну, а між ними дві придворні дами у високих, модних причісках. Крім цієї «картинності», західній налет дав себе різко відчутти в ефектовній, майже Тєполівській кольонаді, що так гарно обрамовує звязкий й строгий український іконостас, в розкішних драперіях, що в них одягнув маляр діякона й нарешті в теплому й м'якому кольориті, що поневолі нагадує палку, радісну Венецію». (Е. Кузьмін)

Подібно як архітектуру, так і малярство повернув Мазєпа лицем до Європи, при чому ренесансова Італія (популярні в добу Мазєпи копії «Тайної Вечері» Ліонарда да Вінчі) й міщанська Голяндія (типовий «Суд Пилата») та життєрадісна Флямандія (Рубенс) стають тепер повожатими українських малярів. Правда, час до часу обізвається ще нотка приборканої іконописної традиції, але назагал доба Мазєпи поклала хреста над минулим, готовлячи українське малярство до провідної ролі, яку воно відіграло в створенні «академічної» образотворчості Московщини на переломі XVIII—XIX ст.

Світське будівництво Гетьманщини

Буйний розвиток церковного будівництва доби барока не знаходить собі рівнорядного відповідника в світському будівництві Гетьманщини. Напевне не обходилося тут без будівництва дворів та палат з вищими естетичними вимогами, для духовної єрархії, козачої аристократії й багатого міщанства, але здебільша будувалися вони з нетривкого дерева, а з каміння й цегли тільки виїмкове. Будувалися вони рідко, а руйнували з куди легчим серцем як церкви й тому так мало їх до нас збереглося.

На основі ритовин XVII—XVIII ст. дійшов дослідник В.Січинський до переконання про стилеву однорідність тогочасного світського будівництва з церковним. Характеристичними рисами того будівництва є: «монументальна основа будівлі (цокол), різко підкреслене розмежування поверхів, форма сильно напущених дашків, як це бачимо і в церквах, та особливе багатство різного роду підсінь, ганків, веранд, рундуків, галерійок. Висока кривля теж поверхова з різним нахиленням кожного поверху й часто зі зрізом верхньої кривлі на боковому причілку, в формі невеликих фронтонів. Накриття черепицею, гонтою й драницями».

Семена Миклашевського

будинок Мазепи

Артемихин дім

палата Мазепи

Могилянської Академії

Шедель

льоджія

Лаврської друкарні

митрополича палата

Ванатовича

Седневі

Глухові

брама Р. Заборовського

Софійська брама Р. Заборовського доволі низька, перекрита здавленою аркою, спертою на коринтійських кольонах. На трьохкутньому вигинчастому фронтоні, серед буйної, різьбарської орнаментики, вміщено гербовий щит фундатора, а позатим на цілій будівлі не залишено ані пяди площі, свобідної від орнаментальної пересичености.

Боровичах

Галицьке малярство XVII ст.

Федора

іконостас

Федора Сеньковича

Миколи Петраховича

Олександр Ляницький

Василь зі Львова

Івана Лукашевича
Малиновського
Шпанієля Миколу
Павла Габрійовича
Олексу Гоцтовського
Росвича
Гавриїла Качмаря
Матвія Усіяновського
Леонтія Ружицького
Ісаю Герасимовича

Мабуть настаршим із збережених до нас пам'яток західньо-українського малярства ренесансової доби є іконостас церкви св. Пятниць у Львові. Поміщений в церкві, якої будова закінчилася в 1646 р., він викликає враження старшого від церкви. Об'ємом і кількістю картин (70) він найбільший поміж своїми славними сучасниками — рогатинським та богородчанським. Його архітектоніка, як і різьбарська декорація обрамування, видержані в спокійному, ренесансовому стилі. Барокове є в ньому тільки завершення з овальними картинами «пророків» та Розп'яттям посередині. Крім цього кілька первісних картин його партеру, заступлено під час обнови в 1870 р. новими, кисти місцевого іконописця Качмарського. Незаторкнутими реставрацією залишилися тут натомість зображення первосвящеників на діяконських вратах, одвірки всіх трьох воріт й медаліони на «царських» та ікони Богородиці і св. Параскевії з «життям» у медаліонах. Намісні ікони Христа й Богородиці старі, але підмальовані. Горою першої кондигнації біжить фриз «Господніх празників» з «Тайною Вечерою» над царськими вратами. «Празнички» розмежовані ажурними кольонками. Середу кондигнацію займає Христос-цар в оточенні Богородиці, св. Івана й ангелів, а на право й ліво від нього дванацять апостолів, розміщених по одному в поздовжніх рамах з ренесансовими архівольтами. Горою апостолів біжать «Богородичі празнички», а завершують іконостас «пророки» з пергаминами в руках, в овальних рамах, украшених уже бароковою різьбою. Посередині «пророків» у поздовжному овалі «Воскресення», а над ним Розп'яття з «предстоящими», Богородицею й св. Іваном. Тематика й розподіл зображень пятницького іконостасу становлять уже остаточний етап розвитку українських іконостасів. В порівнанні з другими іконостасами XVII ст. пятницький зберігає в собі багато з первісної іконописної традиції. Монументальність поодиноких постатей, приписана канонами тематика зображень, як теж скромність у користуванні скульптурною орнаментикою, зраджують в ньому майстра чи майстрів «старої школи», але вже пройнятих впливами західнього, головном флямандського малярства.

**рогатинський
української**

Справді, невеликий розмірами, але досконалий в своїй архітектоніці, скульптурній декорації й малярстві іконостас церкви св. Духа в Рогатині, це один з репрезентативних пам'яток галицького малярства XVII ст.

Богородчанський

«Богородчанський іконостас не є зівсім відокремленим явищем. Є це одначе вершок українського мистецтва, й мабуть нема йому рівні на всьому просторі українських земель». Є він пам'ятником мистецтва, якому «належить назва відрубної школи й то не іншої, як старо-української. Це мистецтво, притримуючись ритуальних, церкозних припилів, тільки ступнево перемінюваних під впливом Заходу, досягло зівсім нового способу відтворюювдв традиційних сцен. Бачимо на них живих людей, повних правди й чару, деколи навіть одягнених у місцеві костюми. В глибині картини виступають дивні» серед золотого, багато орнаментованого поля, по мистецьки мальовані краєвиди; інтензивний кольорит насичує мініятурно-читко трактовані подробиці, а деякі композиції творяться зівсім свобідно, хоча певна, східня празничність придає тим картинам архаїчної поваги, що її затрачено вже тоді на Заході».

Йов Кондзедевич

Польський дослідник В. Лозиньскі, заскочений величністю богородчанського іконостасу, силувався свого часу подати в сумнів його місцеве, українське походження. Алеж проти виводів того упередженого дослідника свідчить сама фактура пам'ятника.

«Не міг апостолів богородчанського іконостасу малювати поляк ані чоловік з дальшого, північного Заходу, ані маляр з Балкану, ані з Атосу. Ніяк не міг західній мистець» так добре знати східньої традиції, але чоловік Сходу, не міг так близько підійти до західнього мистецтва, щоби з тих двох світоглядів створити таку гармонійну цілість» (М. Федюк).

Богородчанський іконостас, подібно як його сучасники — п'ятницький у Львові й святодухівський в Рогатині є творами тої доби української культури, що повстала й оформилася «на основі свіжо здобутих заложень, коли то доконався цей так інтересний перелім у світогляді визнавців східньої церкви, що повернув його до нових джерел і витворив неожидані цінности» (В. Подляха).

Рококо

рококо

Сорочинцях

Данилом Апостолом

дзвіниці київської Софії

Михайлівського монастиря

Йоган Готфрід Шедель

українських

дзвіниця Печерської Лаври

Вона найвища з усіх дзвіниць України — 7 метрів вища від вежі собору Стефана у Відні. Заложена на осьмигранному пляні, знімається в гору трьома дуже високими, поступенно повужуючимийся кондигнаціями, розділеними поміж собою сильно підкресленими скапами. Кожний поверх украшений вязанками струнких кольон, при чому вражіння легкості й нестримного лету в гору степенується випробуванним чергуванням клясичних стилів, від дорійського, через йонський до коринтійського. Просторі вікна, що в верхньому поверсі роблять дзвіницю прозорою, облежують її велетенський корпус, завершений стрункою ліхтарною з незвичайно чарівним шоломом і маківкою.

**церква св. Андрія
Бартольомае Растреллі
собор у Козельці**

Д. Антонович визнає цей пам'ятник «останнім словом синтези, поєднання у викінченні конструкції типів деревляної й мурованої церкви й останнім досягненням українського мурованого, церковного будівництва».

**Андрієві Квасову
Івана Григоровича Барського**

На рукописному примірнику «Путешествія» брата нашого архітекта, славного подорожника Василя Барського, зберігся м. і. концепт до напису на його нагробнику, такого змісту:

**Кирилівському
Покровську
Набережно-Миколаївську
золотоношському
Степан Ковнір**

**І. Зарудний
західньо-українськими
катедра св. Юра у Львові
Бернард Мердерер**

**Меретіні
Йоган Пінзель
Ц. Фессінгер
Лука Долинський**

Складний комплекс Святоюрських забудовань — капітульних будинків, церкви, митрополичої палати й мурованої огорожі, викликає вражіння строгого підпорядкування поодиноких елементів цілості. А хоч в його створенні працювали різні люди й вирізнялися різні стилі (барок, рококо, класицизм), то дуже правдоподібним є припущення, що розпланування святоюрської гори під поодинокі партії будівель було задумане й остаточно вирішене вже в 1743 р., коли львівський владика Атанасій Шептицький взявся до розбірки старої, середньовічної церкви св. Юра.

Основним, архітектонічним елементом св. Юра є помпатичний, репрезентативний барок. На його тлі кинута химерна рококова орнаментика, з ним гармонізує теж класицистична архітектоніка портиків митрополичої палати. Зрештою всі ці стилеві елементи сплетені тут подібно, як сплїталися вони в образотворчій культурі цілої Європи XVIII ст.

Крізь барокову браму з придавленою аркою і постаттями святих на розірваному луці, входимо на церковне подвір'я. Проти нас такаж декоративна брама в сад і незвичайно легка огорожа з шляхотно розчленованими стовпами і ажурними, рококовими вазами, наче закуток дрезденського Цвінгера. На ліво корпус капітульних будинків, зі стінами, розчленованими рококовими пілястрами на прямокутні площі муру й рококово обрामованих вікон, їх мансардові кривлі ослонює фронтонна аттика з гербовим «щитом і вазами та еліптична люкарна з боку.

Зпоміж капітульних будинків, що з двох боків обрамовують штучну, кам'яну терасу, виростає величавий корпус катедрі. Вхідом до неї парними сходами з ажурною балюстрадою й вазами та «геніями» на ній. Хрещате, п'ятизрубне заложення катедрі, особливо чітко позначене в її горішній кондигнації, в низу виповнює собою поздовжний прямокутник з химерно вигнутими стінами, заокругленими гранами та сильним виступом притвору. Над перехрестям нав здійсмається квадратний підбанник, обведений при насаді сплющеної бані ажурною балюстрадою, перериваною еліптичними люкарнами й украшеною вазами. Подібна балюстрада окружає ліхтарню бані. Двохсхильні кривлі нав масковані знадвору аттиками, при чому на чоловічій аттиці збудований монументальний фронтон з владичим гербом і кінною статуєю св. Юра. Зовнішні кути плянового хреста виповнені чотирма партеровими каплицями, яких сплющені склепіння й кривлі ховаються за балюстрадами, подібними до тих, що опоясують головну баню й ліхтарню.

Складним декоративним мотивом святоюрської катедрі є ті ажурні балюстради й аттики завінчані вазами, сильно виступаючі окапи й рококово-химерні капітелі пілястрів. Очевидно, як і слід будівлі зродженої з барокового духа, вся сила естетичного вражіння сконцентрована у могутньому акорді чоловічої фасади, що її проф. Болос-Антоневич назвав «одним з найкращих, найудачніших і найсміливіших результатів співпраці декоративної різьби з архітектурою. Ковані капітелі, а особливо консолі на зовнішніх стінах св. Юра, так капризно м'яккі і так предивно помислові, могли би найти місце в збірці зразків рококового стилю». «При всій солідності й масивності, як цілого так і окремих частин, святоюрська катедрі викликає вражіння міцне й суворе, але не тяжке, завдяки майстерно влучним пропорціям всіх її ліній і частин. З масивністю й суворістю цієї церкви якимось пікантно гармонізує легке й жартовливе одіння її скульптурних окрас у характері рококо». (Д. Антонович)

Бучачі

Почаївської

Готфрідом Гофманом

деревляне

Росішках

Кальнишевського

девятизрубна й девятибанна

запоріжська церква в Самарі

Яковом Погрібняком

Клясицизм на Україні

клясицистичним

Батурині

Почепі

двір Завадовських у Ляличах

Яновський

Вален де ля Мота

батуринської

Чарльсом Камероном

Ляличах

Джакомо Кварені

Названі магнатські резиденції вирости з українського чорнозему неждано й несподівано, непереджені еволюцією місцевих естетичних вимогів, але вони не залишилися без впливу на дальший розвиток української образотворчості. Клясицизм у всіх своїх пізніших відмінах протривав у поміщицькому й «ерарному» будівництві України поза половину XIX ст., а навіть позначився в архітектурі й декорації міщанських домиків та селянських хат.

Мистецтво Слобідщини

Слобідщина, що протягом XVII—XVIII ст. наповнилася переселенцями з усіх українських земель, поміж якими не забракло навіть галицьких бойків та гуцулів, дуже скоро почала творити свою образотворчу культуру. Подібно, як етнічний склад населення так і природа та підсоння Слобідщини були однородні з рештою України, так теж і літературна й мистецька творчість тої «нової» України, була суто-українська в своїй основі. А все таки певні різниці в умовах політичного й економічного життя, не залишилися без впливу на загальний характер мистецтва Слобідщини.

Уже положення Слобідщини на самому сході української території, як теж і те, що на Слобідщині ніколи не станула нога католицького місіонера, позбавило її культуру безпосередніх європейських впливів. Більше зате помітні тут традиції занесені групами її поселенців з поодиноких територій «старої» України та впливи безпосередньо сусідуючої з нею Полтавщини.

Дідашенко

Розуміння тих «пропорцій» було загальне так само, як і всі ділянки слобідського мистецтва до половини XVIII ст; мали народній і суто демократичний характер. Змінилися умови щойно з часів суспільних реформ, переведених московським урядом у другій половині XVIII ст. Козацька старшина Слобідщини, переведена на права московського дворянства, пориває тоді свій звязок з рештою населення й ґрунтом рідньої культури, стараючися заспокоювати свої естетичні вимоги мистецькою продукцією, імпортованою з західньої Барони через Петербург. Закріпощений тоді народ жив далі своїм традиційним мистецтвом, але по панських маєтках росли псевдо-клясичні палати й церкви, чужі ідеалам місцевої образотворчості. Правда, слобідське дворянство цікавиться на свій спосіб народнім мистецтвом, заводячи в своїх маєтках майстерні килимів, вишивок і деревляних різьб, але продукція тих майстерень, мала більше фабричний аніж мистецький характер. Нарешті на переломі XVIII й XIX ст. коли будинки державних установ підведено під один «казьонний» шнурок, пануючий тоді «ампір» до решти затирає характер місцевого будівництва.

будівництва

Харкові

Покровський собор у Харкові

Його трьохзрубна й трьохбанна елевація, незвичайно легка й струнка «наче тісно стулені між собою три свічки трикірія, розділена від самої землі на три цільно льогічні вежі, алегармонійно об'єднані в одну цілість» (Д. Антонович).

В поземому пляні творить Покровський собор три об'єднані з собою осьмикутники, з яких середущий найширший. З могутнього поземелля, утвореного з глухих, ренесансових аркад, виростає три трьохповерхі вежі; кожен поверх, вузчий від попереднього, виростає зі зрізаної барокової бані, щоб стрілити в небо стрункою ліхтарною й незвичайно легкою маківкою. Усі простінки веж виповнені струнками вікнами в дуже смачному обрамуванні з долукольон і причілков,

«Висока архітектурна вдосконаленість будівничого цієї церкви виявилася головним чином у мистецько витриманій гармонії кожного поверха кожної вежі, в відношенні їх між собою і в незвичайно щасливому отриманні тих ніби самостійних частин в одно ціле. Таке майстерне отримання архітектурних мас в одну цілість зустрічаємо хіба в розвинених будівлях Браманта, з льомбардського періоду його творчості» (Д. Антонович).

Дідашенка

Якима Погрібняка

малярство

ілюмінованих рукописів

З ужиткового мистецтва цвіло на Слобідщині гутництво, різьбарство в дереві, гончарство, килимарство та золотарство.

Загальна характеристика

Ренесанс, барок, рококо й нарешті класицизм, що чергувалися по собі, як вияви органічного розвитку мистецтва західньої Європи, обіймали кругами свого посереднього впливу цілий культурний світ, а з ним і Україну. Географічне положення та історична доля й недоля нашого краю причинилися до того, що впливи далекого Сходу, залишки образотворчості грецьких кольоній на півдні України й нарешті непереможний вплив Візантії, оформили українську духову й образотворчу культуру як межевий, переходовий тип, при чому елементи Сходу мали в ньому рішучу перевагу над західніми. Східньою була в нас віра й церква а це рішало в справах форми й суті духового життя. Тій обставині завдячує свій слабкий відгомін на Україні західньо-європейська романщина, в ній теж слід шукати причин недорозвою готицизму на Україні. Колиж прийшов на Україну ренесанс, то розмірно велике його поширення пояснюється тільки тим, що зродився він під гаслом повороту західньо-європейської образотворчості до ідеалів класичного греко-римського світа, того самого, з якого виросла вдомашнена в нас візантійщина.

Східньо-геленське естетичне наставлення допомогло розвинутися на Україні й стилеві бароко; його декоративні елементи, об'єднавшись з конструктивними ідеями української деревляної архітектури, дали виїмково оригінальну стилеву синтезу, прозвану «українським бароком». Його розвиток, зумовлений інтензивністю державно-творчого життя Гетьманської України, мав вплив не тільки на акліматизованих на Україні чужинців (Шедель), але позначився в архітектурі Московщини, де створив суто-українську архітектурну школу, т. зв. «наришкінський барок».

Чергові стилі — рококо й класицизм, що прийшли до нас уже в добу занепаду відродженої української державності, хоч і мали всі прикмети штучно насадженої культури, всетаки набрали на нашому ґрунті місцевого забарвлення. В цілому українська образотворчість

XVI—XVIII ст. творить оригінальну відміну світового мистецтва, а разом з тим і наявний доказ надзвичайної талановитости й культурної відзивчивости українського громадянства тих часів.

ВІДРОДЖЕННЯ

українського національного відродження

В Петербурзі почала урядувати т. зв. «Герольдія», тобто найвища державна установа, що вирішувала приналежність до дворянства. Зразу вона станула на становищі, що українській козачій аристократії, поміж яку попали нащадки міщанства й духовенства, взагалі не прислугує право на дворянські титули. Це визвало велике обурення української аристократії а разом з тим і особливе зацікавлення історією своїх родів. Від історії родів поширилося зацікавлення на історію краю і нації взагалі.

З ідеї оборони zagrożених інтересів українського дворянства, народжується ідея оборони інтересів українського народу в його цілому. «З посеред дворянства висуваяться постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Маркевича, добрих патріотів і завзятих оборонців дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивилися як на подвиг, початий задля слави Батьківщини» (Д. Міллер).

Василь Полетика пише в одному з своїх листів до Чепи: «Як приємно працювати для слави й добра Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини служать нам нагородою».

А хоч боротьба за дворянські привілеї затяглася, бо закінчилася щойно в 1835 р., хоча деколи переходила межі «інтересів Батьківщини» й служила темою для сміховинок в роді «пошукування Хама за дворянством», вона мала ту прикмету, що не давала заглохнути українським державницьким традиціям; підіймаючи з пилу непамяти минуле, вона рівночасно працювала для майбутнього,

етнографії

Опис українських весільних обрядів

Григорієм Калиновським

Записки о Малоросії

Церителев

Михайло Максимович

Ізмаїл Серезневский

Етнографія, тобто пізнання життя-буття, словесности й культури простолюддя, стала угольним каменем під величавий будинок нашого культурно-національного відродження, на переломі XVIII—XIX ст.

«Енеїда» І. Котляревського

З піднесеної атмосфери глибокого зацікавлення українською старовиною й захоплення українською етнографією зродилася й епохальна «Енеїда» І. Котляревського.

«Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталася по той бік межі, майбутнє стелиться по цей, а хоча генетичні звязки між ними очевидні для кожної людини, проте зразуж видно, що історія тут круто повертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь, дає початки новому напрямкові». (С. Єфремов).

Іван Котляревський

На самому прикінці XVIII ст. коли з'явилася «Енеїда», українство, як державне-політичне питання східної Європи, так якби не існувало. Горстка лівобережного дворянства, що шукаючи собі «родових дерев» попала на затерті шляхи прогомонілої державницької думки, була тільки горсткою; подавляюча більшість світської й духовної верхівки народу давно вже вдомашнилася в чужому таборі. Народня маса, як стихія грізна, була як та стихія непевна й необчислима. Її козака верства хоч і хвилювалася, але порушити тим хвилюванням цілий океан закріпощеного селянства не мала сили. Московський уряд дбав уже про те, щоби спровокувавши такий чи інакший рух серед мас, прийняти відповідні міри проти нього і спаралізувати. Так було з козачими формаціями під час наполеонських воєн, так теж було й згодом, під час приборкування польського, листопадового повстання. Ще гірше стояли справи на Правобережжю, де ополячення верхів народу пішло ще скоршою ходою за російської влади, як це було за польської. Не краще було в Галичині, хоча там народня маса найшла сяку-таку охорону в авторитеті австрійського уряду та в його бюрократично-адміністративному апараті. Під кінець XVIII ст. московська мова стає літературною мовою Гетьманщини так само, як на Правобережжі й у Галичині стає нею польська мова.

Українська знижується до якогось ледви терпимого «хахляцького» чи «хлопського» говору селянської маси. Письменники українського походження, а навіть з деякими симпатіями до народньої стихії, з якої вийшли, як Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич та інші, стають не тільки московськими письменниками, але й московськими патріотами. І власне в такий тяжкий для нації момент з'явився Котляревський.

Пять літ до його народження скасовано на Україні останні залишки гетьманського уряду; маючи шість літ від роду, був Котляревський сучасником зруйнування Запорізької Січі (1775). Чотирнацятьлітнім хлопцем пережив він перемену козачих полків на полки регулярної московської армії. Одним словом, діючий вік і молодість Котляревського проминули в бурхливу добу реформ і перемін, але над ними уносилося також іще свіжа й безпосередня традиція минулого. Відгомін петиції представників дворянства, що станувши в 1767 р. у Петербурзі зажадали однодушно, щоб Україні повернуто права, на яких «гетьман Богдан Хмельницький з усім українським народом приєднався до московської держави», обивався ще безпосередно в уха молодого Котляревського. Позатим і близьке до народньої стихії походження, окруження та виховання, оформили світогляд Котляревського по лінії, висловленій у пізнішій його творчості. Вичувається в ній і дух козацького літописця Величка і філософа Сковороди і смуток народніх пісень і сміх різдвяних та великодніх віршів.

мовою живого народу

«Зпоза жартовливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запріжських гольтіпак, висувалися інші образки і спогади; саме тоді наші запоріжці блукали світами, не знаходячи собі пристановища — і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало це, ніби байдуже оповідання про троянських бурлак. З веселих і часом грубоватих жартів і глузувань вставали образи «вічної пам'яті Гетьманщини». Вставало народнє життя, змальоване з великою любовю і знанням, будило любов і спочуття до нього. Не диво, що пізніші письменники українського відродження, з Шевченком разом, схилили голови перед автором «Енеїди» й признали його батьком нової української літератури» (М. Грушевський).

«Котляревщина»

романтизму

Кость Пузина

Михайло Макаровський

Остап Рудиковський

Павло Білецький-Носенко

Олександр Корсун

Порфір Кореницький

Писаревські

Степан Александрів

Кость Думитрашко

Пилип Морачевський

Василь Гоголь

Підземна Україна

Аристократична верхівка Лівобережжя, що по остаточному скасуванню української автономії, опинилася в доволі неозначеному суспільно-клясовому відношенні до загалу московського дворянства, дуже різко маркувала своє невдоволення новими порядками. Підсичувало його почуття культурної висшости над Москвою й тяжкої кривди, заподіяної Гетьманщині історичною долею. «Порушення прав України», про яких запряження Москвою в Переяславі ніколи не забувала ні стара козацька старшина ні її переодягнені у французькі фраки нащадки, наповняла їх серця ненавистю до Росії, глухою й безсилою» але упертою й послідовною. Сепаратистичні ідеї, що так наглядно виявилися в берлінській місії Капніста (1791) не покидали українського дворянства й не переставали тривожити московської влади й далі.

Війни, що їх провадила Росія з Наполеоном, накидали Україні нові тягарі, але й розбуджували в ній надії на визволення. Коли в 1812 р. Наполеон почав свій трагічний марш на Москву, цар Олександр I доручив українському генерал-губернаторові Лабанову-Ростовському зорганізувати кілька козацьких полків. Надія на відновлення козаччини розпалила серед українського дворянства нечуваний ентузіазм. Пятнацять кінних полків, по 1.200 людей в кожному, виростало тоді мов зпід землі. Злякалися того ентузіазму москалі й не допустили козацьких добровольців на поле бою. Продержали їх у етапі до 1816 р. а відтак здемобілізували. Розвіяні надії на відновлення козаччини долили ще нової оливи до вогню ненависти козаків до Росії. Щоб сяк-так заспокоїти безупинне кипіння, московський уряд набрав у 20-их рр. 25.000 козаків і переселив їх на Кубань, щоб у той спосіб ослабити загрозливу для нього примару козакофільства. Ще раз у 1831 р. підчас польського, листопадового повстання, вдарився московський цар до козаків за допомогою. На зазив царя повстало знову 8 кінних полків, для яких коні й виряд закупило само українське дворянство, але й тепер не довелося їм стати на полі бою так само як недодержано царської обіцянки про залишення козаків на постійній, військовій службі. Не помогли протести козаків ні обурення дворянства. Найсміливіших закатовано на смерть, сотні козаків висічено різками, а решту запроторено на Кавказ. Ще раз переконалася Україна, що

«козакофільські маневри» москалів були тільки їх нікчемною провокацією для масового приглушення зусиль дворянства до відновлення козаччини.

Щож дивного, що в таких умовах, вістки про перемоги Наполеона над москалями приймалися з захопленням, а чутки про його відворот зпід Москви наповнили смутком серця всіх українців, що від наполеонських вірлів ждали визволення з кітків північного медведя? Колиж по наполеонських війнах, з далеких походів по Німеччині. Австрії й Франції вернулися до дому московські й українські салдати та старшини, то те, що вони бачили й що пережили поза межами російської імперії, не залишилося без впливу й без наслідків. Серед старшин і шляхти починаються тепер поширювати масонські «льожі» та політично-конспіративні товариства, що ставлять собі завданням боротьбу з досьогочасними порядками в Росії, хочби навіть шляхом збройної революції.

Василя Лукашевича

«Сонце в Чигирині»

Лукашевич

Марковича

«Чи можу я холонокровно читати «Войнаровського» і «Наливайка»? Прийміть від мене й від усіх земляків моїх щире подяку. Ми ще не загубили з очей подвигів великих мужів-українців; в багатьох серцях не погасла ще давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим дух Полуботка. Ви підносите цілий народ, а горе тому, хто бажає понизити цілі народи, хто старається покрити погордою цілі країни. Вони відплатять йому своєю погордою»...

Коль

Між іншими завважив Коль, що найрізкіше виявляв себе український культурно-політичний сепаратизм якраз у найближшій батьківщині Котляревського — Полтавщині. «Відраза українців до москалів, їхніх гнобителів, така велика, що її можна назвати майже ненавистю. Ця ненависть, від XVII ст. починаючи, коли Україна попала під московську руку, радше прибирала, аніж тратила на силі; скріплювало її безустанне обмежування прислугуючих Україні привилеїв. Зате українці ніколи не симпатизували з поляками більше, як з часу визволення зпід їхньої влади».

«Українці є дуже кепськими російськими патріотами. Вроджена москалям любов і боготворення царя є для них цілком чужа. Вони слухають царя, бо інакше годі, але на петербурських імператорів дивляться, як на чужих, накинутах собі володарів. Щоби не образити українця, не можна говорити з ним про підчинення його батьківщини Московщині. «Зєдинення», поправляє він зараз розмовця. — «Ми, — каже, — обєдналися з Москвою». Український патріотизм є ще такий живий на Україні, як польський у Польщі».

Про «Історію Малої Росії» Бантиш-Каменського, якої перше видання появилася в 1822 р., каже Коль, що її написав український шляхтич з старого козачого роду й начальник канцелярії українського генерал-губернатора князя Рєпніна. Видання цієї історії «було в звязку з приготованим у цілій Росії заговором (декабристів), що його вибух у 1825 р. закінчився невдачею. Завданням «Історії» було підняти Україну проти царату».

Про «Історію Русів», говорить Коль, що написана вона «найвірніше, а при тому так вільнодумно, що їй ледви чи доведеться коли-небудь попасти в друк. Але зате її найбільше шанують і люблять та поширюють у відписах по цілому краю. Є округи на Україні, в яких майже на кожному поміщицькому дворі зберігається по примірнику «Історії Русів». Коль пояснює теж, чим живився той, загальний ще в 30-их роках патріотизм українського громадянства:

«Прості люди з народу виступають деколи підчас особливих свят, беруть бандуру й, співаючи, оповідають історію цілого народу, від величі Києва, Чернигова й інших славних міст їх батьківщини, про колишніх великих князів, про гетьманів, про їх братання з поляками і спільні з ними бої з москалями, татарами і і. Потім про віру батьків, про її поневолення поляками, про повстання проти гнобителів і про зєдинення з москалями, для рятування предківської віри. Нарешті приходять ті співаки до змалювання того, як страшно обманула Україну Москва. Коли вони кінчають, самі зітхають і плачуть, сумно стоять довкола них слухачі. Ті сльози, що майже ніколи не висихають, це найкращий доказ сили й живучости національного почуття й патріотизму серед українців». Та марні були надії українських дворян-конспіраторів на перемогу заговорників.

декабристів

Харківський гурток

університет

В одному тільки 1816 р. повстають в Харкові аж три журнали, з яких «Українській Вестник» (1816-1819) присвячував питанням української культури дуже багато місця, а навіть друкував деякі твори (Артемовського-Гулака) українською мовою. Українській старовині, етнографії та літературі були присвячені й збірники-альманахи як «Українській альманах» Серезневського та Росковшенка (1831), «Утренняя звезда» Петрова (1833), «Запорожская Старина» Серезневського (1833-1838), а в 40-их рр. «Сніп» Корсуна та «Молодик» Бецького.

Петро Артемовський-Гулак

Григорій Квітка-Основяненко

Марусі

Микола Костомарів

Культурне життя Правоберіжжя

Перехід Київщини, Поділля й Волині згід польської під московську владу, мало що змінив суспільно-економічне положення тих земель. Панщину, що під кінець XVIII ст. дійшла в Польщі до вершка свого насилення, Росія ще більше закріпила й занузда в шори адміністративно-бюрократичних приписів. Правда, з настанням московської влади припинилася тут нагінка на православну церкву, але її замінила нагінка на унію, що подекуди успіла вже оформити на західньо-європейський зразок культурне життя українського громадянства. Позатим Росія не бачила й не хотіла визнавати ніякої культурно-національної окремішности українського населення земель, що так довго підлягали польській владі. Тому, приборкавши польську шляхту в її політичних аспіраціях, Росія залишила їй вільну руку в економічно-суспільній і культурно-освітній ділянці життя. Використали це поляки й за

ініціативою куратора виленської шкільної округи, князя Адама Чарторийського, при усильній праці Тадея Чацького, зорганізували на Правобережній Україні густу мережу середніх шкіл з кременецьким ліцеєм, як висшою школою, на чолі. Протягом короткого часу віджила в тому шкільництві польська державницька традиція, що з культурно-освітньої праці дуже скоро перемінилася в суто-політичну конспірацію.

українська школа

Рівночасно з невдачею польського збройного повстання, стають перед польською й ополяченою шляхтою Правоберіжжя дві дороги: або вернутися до української народності, з якої вона виросла й жила, та щиро й без польських державно-творчих застережень працювати для культури й визволення України, або визбутися свого романтичного «українофільства» й почати боротьбу з пробудженим українством. Більшість вибрала другу дорогу, але найшлася нечисленна горстка, що пішла першою дорогою, їй то завдячує культурно-національний рух Правоберіжжя в 50-60-х рр. своє уґрунтування й оформлення.

Кирило-Методіївське Брацтво

політичну

Микола Костомарів

Тараса Шевченка

Микола Костомарів, що по скінченні харківського університету вчителював якийсь час у Рівному на Волині, а в 1846 р. перейшов як університетський професор до Києва, проинятий ідеалами українського масонства й конспіративних гуртків зперед бунту «декабристів», зразу зорганізував тут тайне товариство, яке поставило собі метою боротьбу за визволення слов'янських народів та об'єднання їх у федеративному союзі незалежних держав. За короткий час свого існування, всіло це товариство об'єднати до сотні найдіяльніших людей того часу, але вік його був недовгий. Вже на початку 1847 р., на донос студента Петрова, товариство розкрито, а його членів поарештовано й розпорошено по довгоречинцевих засланнях. З записок одного з членів товариства — Василя Білозерського, з щасливо збережених відозв та програм, можемо уявити собі бодай в приближенні цілі й засоби кирило-методіївців.

По словам Білозерського, — «Христос відкрив людськості рівність і братерство всіх народів, але ті, що добилися влади, знасилювали християнський закон і почали гнобити слабших. Особливо болючий гніт припав на долю слов'янських народів, яким відібрано найсвятіше знаряддя духа — мову».

«В такому самому жахливому положенню нашлося й наше світло — Україна. Прилучена до Росії на основі власних прав, вона терпить безліч кривд, її права позабуто й тепер вона, не як сестра спорідненого народу, але як рабиня мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в життю народу. Коли довше потриває теперішній порядок, у якому все що українське, зневажається, в якому накинута на нас чуже ярмо, в якому живемо мов чужинці на власній землі, в своїй старій батьківщині, тоді Україна загубить свій відвічний скарб. Невжеж ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! — але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити й спокійно будемо дивитися, як на наших очах убивають найбільший дар божий — народне життя з його духом, ідеєю й метою, до якої вона повинна

змагати».

Так писав Білозерський у своїх «записках», так думали його товариші, що разом з ним, бажаючи бачити Україну вільною й щасливою, розуміли рівночасно, що важко буде їй здобути й втримати свою незалежність власними силами. Всю надію поклали вони на підтримку решти словянського світу, в якому повинен би панувати закон... взаємної любови, пошани й солідарности.

«Ніодин з словянських народів — пише далі Білозерський, — не повинен так дуже бажати незалежности й підтримувати в тій думці інші словянські народи, як ми, українці. В своїй минувшині ми бачимо приклади наслідків рабства й витривалість у боротьбі за власні права. І коли ми, свідомі значіння боротьби своїх предків, залишимося спокійними свідками неправди, коли нічого не навчить нас приклад пропавших народів, коли ми не подбаємо про власне майбутнє, тоді зівсім заслужено стріне нас доля тих народів-мерців. Але ми до цього не сміємо допустити!»...

У відозві Кирило-Методіївського Брацтва «До українців» зясована його програма:

«Всі словяне повинні об'єднатися, але так, щоби кожен словянський народ творив окрему республіку й правив собою не вкупі з другими, а тільки, щоби кожний з них мав свою мову, свою літературу й свій окремий, громадсько-політичний лад. За такі народи вважаємо: українців, білорусів, москалів, поляків, чехів, словаків, словінців, сербо-хорватів та болгарів. У кожній республіці повинна бути загальна рівність і воля, щоб не було ніякої різниці станів». У відозві «До братів поляків і москалів», писали кирило-методіївці: «Братя москалі й поляки! Оце говорить до вас Україна, нещасна сестра ваша, яку ви розпяли й замучили, але вона не памятаючи кривди, готова простити вам усе й проливати свою кров за вашу волю.

Прочитайте оце братерське послання, роздумайте й обміркуйте справу нашого спільного визволення, прокиньтесь зі сну й дрімоти, викореніть з ваших серць безглузду ворожнечу до себе, засоромтесь ярма й кормиги, що давить вас і нас, посоромтесь вашого власного зіпсуття, прокляньте на віки святотатські імена земного царя й пана, виженіть з вашої душі дух зневіри, занесений народами романськими й германськими, та дух заскорузилости, надхнений татарами!»

Книгах битія українського народу

В синівському відданю батьківщині, бачить Костомарів в українському народі найчистіший зпоміж усіх словянських, чужий всякій неволі й рабству, далекий від польсько-шляхетського аристократизму й московського рабства й деспотизму. Україна весь вік боролася за волю, а хоч впала жертвою нікчемного, московського підступу, то вона встане з неволі й визволить з неї всю Сяовянщину. «Тоді скажуть усі народи, показуючи те місце, де на мапі буде намальована українська республіка: от камінь, відкинений будівничим, а він став основою всього»...

Проголошуючи й поширюючи свою так би сказати «максимальну» програму, кирило-методіївці не закривали очей на вимоги біжучого життя й тому змагали до скасування кріпацтва, свободи друку, віри й науки, загальної освіти, заміни рекрутської армії на народню міліцію, тощо.

Та хоч даремне слали кирило-методіївці свої жагучі послання до «братів поляків і москалів», хоч надто щиросердечно вірили в можливість словянської іділлі, даремне хотіли проливати

кров за чужу волю й зробити Україну — Месією Словянщини, хоч їхня праця була коротка й практично безуспішна, але в історії розвитку української політичної думки, належиться їм одно з чоловічих місць.

культурного

політичного

Очевидно, засоби, що ними бажали дійти кирило-методіївці до наміченої мети, відповідали духові часу, але якраз тому були безуспішні. Проповідування москалям і полякам релігії словянського братання й визбуття імперіалістичних «забобонів», було ще далеке від гасла «борітеся — поборете», що його небаром кинув наймолодший і найбільший з кирило-методіївців — Тарас Шевченко. Зрештою не виключене й те, що колиб кирило-методіївська конспірація протривала довше, то можеб і перейшла була від романтичної проповіді любови й мира до більш переконливих гасел боротьби так, як це й сталося в дальшому розвитку нашого культурно-політичного відродження.

«Плянам українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за визволення закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був завданий смертельний удар у літературі». (Д. Дорошенко.) Це щодо «мінімальної» програми кирило-методіївців. «Максимальну» перейняли від них грядучі покоління, що й виконали її разом з поправками, що їх внесла практика й дальший розвиток нашого життя.

Миколаївська реакція

Миколи І

«Київська козаччина»

Єхидна політика царського уряду, що з одного боку примилювався до селян паперовими «правилами», а з другого боку гнобив їх непосильними повинностями, поширювала серед народніх мас хвилювання. Селяне, спираючися на царські «укази», а не розуміючи їх як слід, бунтувалися проти панів, що в свою чергу кликали на бунтівників військо, а воно розправлялося з ними по своєму. Таких селянських бунтів, викликаних незрозумінням «інвентарних правил», було на Правоберіжжі більш пядесяти, та найголосніший з них це так зв. «Київська козаччина» з 1855 р. З приводу війни з Францією й Туреччиною видав царський уряд, весною 1855 р. маніфест з зазивом добровільного зголошування в військові ряди. Селяни зрозуміли це як поклик до відновлення козаччини. Вони кидали роботу на панщині, творили козацькі сотні й примушували своїх священиків проводити їм присягу. Пани підняли гвалт і, як звичайно, викликали військо проти захоплених царським маніфестом селян. «Козаччину» придушено кулями, нагайками та засланнями, але до чаші горя, що її пив український народ під царським ярмом, впала ще одна капля зловісної отрути.

Відродження на Західній Україні

Те, що південно-західня частина української території, опинилася під австрійською владою, було великим щастям, не тільки цього скравка але й усеї України. Дальший розвиток

історичних подій уклався в той спосіб, що якраз Галичина, яка від 1340 р. ні разу не дихнула повітрям державної незалежності, що цілих п'ятьсот літ оставала під польською владою, сталася заборолом, політичним «Піємонтом» для решти України. Але 500-літня неволя не обійшлася Галичині без наслідків.

«Дух рабства і послуху перед «сильними міра цього» запустив сильне коріння в духовости галичан. Польонізація досягла тут величезних розмірів: не тільки шляхта, але й духовенство та міщанство стало польським, приймало польські звичаї та мову. В XVIII ст. українську націю в Галичині творив виключно мужик, зневолений, затурканий, прибитий, несвідомий ні людських, ні національних прав, що тільки зі стихійною впертістю зберігав свій старосвітський побут». (Ю. Охримович).

А всежтаки, ця найбільше зденаціоналізована, найсильніше закріпощена частина України, відіграла в історії нашої Батьківщини справді першорядну роллю. Очевидно, не треба думати, що свою роллю завдячує Галичина особливій ліберальности й культурности австрійської влади. Навпаки! Не з любови й не з почуття гуманности піддержав австрійський уряд український культурно-національний рух, а з чистого вирахування. Виграючи українську народню масу проти польської чи ополяченої шляхотської верхівки в Галичині, Австрія силувалася в той спосіб закріпити «ревіндиковану» провінцію для себе й для своїх імперіялістичних замислів на південньому Сході Європи. Те, що така тактика вийшла нам остаточно на користь, це вже не заслуга Австрії, а тих сил і здорових елементів в українському народі, що зуміли покористуватися цею пригожою для себе «кон'юктурою». Забіраючи Галичину, Австрія робила це в переконанню, що забірає частину корінної, етнографічної Польщі. Щойно при ближчому контакті з краєм відкрили тут австрійські урядовці існування окремої нації, відмінної від поляків мовою, релігією та звичаями, націю «хлопів і попів», як говорили згїрдливо поляки, але таку, що пригноблена дотепер поляками, могла бути використана проти них. Про те, щоби всеціло опертися на тій людьми і Богом забутій нації, Австрія не думала. Стримувала її від того племінна однорідність галицьких українців з населенням зазбручанського материка. Австрія лякалася тяги галицького населення до злиття з рештою, лякалася «русофільства», але не менче залякана поляками, пробувала створити з галицьких українців якусь регіональну, віддану собі всеціло відміну. Й можна сказати, що її це подекуди й на деякий час удалося. Так зване «рутенство» це продукт цих зусиль австрійського уряду, виплеканий на галицькому ґрунті в першій половині XIX ст.

«Характеристичними рисами «рутенства» був перш усього чисто галицький, льокальний патріотизм, що обмежувався 4-міліоновою «рутенською» нацією, вірнопідданість та надмірна льояльність центральному, віденському урядові, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духове назадництво, наївний хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло «свише», згїрдливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів і т. д.» (Ю. Охримович).

«Рутенство» характеризувало перші кадри галицького духовенства, що вийшло з нових австрійських середніх і вищих шкіл, воно теж стало пригожим ґрунтом під розвиток пізнішої, москвофільської язви. Воно то, як сучасний йому загал лівобережного дворянства «не мало ніяких національних ідеалів, нічого не домагалось, тільки все, що йому давали, приймало з

рабською подякою».

Щож дивного, що піоніри національного відродження в Галичині, в першу чергу входили в конфлікт і мусіли розправитися, або зломитися в боротьбі з примарою того галицького «рутенства».

Йосифинські реформи

Йосиф II

Вже весною 1784 р. висловив він намір «Скасувати в цілій державі підданче невільництво», а наприкінці 1782 р. видав патент, у якому дозволив селянам женитися без дозволу панів і шукати собі заробітків поза межами свого села. Саму панщину обмежив Йосиф II до 30 днів у рік і взагалі в великій мірі облегчив селянам їх незavidну долю. Залишаючи в силі панське судівництво над селянами, Йосиф II, всежтаки вимагав від панів кваліфікацій для цього. Хто з панів не міг чи не хотів скласти приписаного законом суддівського іспиту, мусів прийняти на свій кошт спеціального урядовця, званого «юстіціарієм» або «мандатором». Рівночасно селяне могли боронитися на поміщицькому чи мандаторському суді через своїх повновласників-«плєніпогентів». В 1789 р. переведено нову систему оподаткування ґрунтів, в якій основу покладено принцип, що 70 відсотків прибутку з поля мусить залишитися хліборобові-селянинові на прожиток, 12 відсотків ішло для держави, а 18 дідичеві. В ті дідичівські відсотки були вже враховані робучі дні панщизняків і всі драчки, яких вимагав двір від села. На передодні смерті виготовив був Йосиф II патент про цілковиту переміну панщизняних обов'язків на грошевий податок, але смерть цісаря не дала тому патентові ввійти в життя.

Леопольд II

Франц II

Закарпаття

Історична доля й недоля Закарпаття

Висунута поза гребінь Карпат, як найдальша, південньо-західня країна нашої етнографічної території, Закарпатська Україна жила весь час своїм життям, майже нічим незв'язаним з політичним життям свого материка. По словам дослідника А. Петрова — Закарпаття ніколи не мало своїх панів, воєводів і князів, а його історія не знає великих переворотів, воєн ні політичних трактатів. «Історія Закарпаття, це історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед важких суспільних і політичних умов. Справжнім героєм цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо фєвдально-панщизняного гнєту й суворої бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імени». (Д. Дорошенко).

Українське населення Закарпаття куди старше від своїх угорських сусідів, що прийшовши в долину Тиси наприкінці IX ст. застали його на південньому підніжжю Карпат. Боротьба за північний склїн Карпат ішла довго між Галичиною й Угорщиною в XII і в початках XIII ст. коли то мадярам вдавалося стати тут тверділою ногою. Але з ослабленням Угорщини наприкінці XIII ст., галицьким князям вдалося на короткий час заволодіти частиною українського Закарпаття. Дперва, як угорський король Людвик у 1370-их рр. приєднав

осиротілу Галичину до угорської корони, усталилася угорська границя, що біжучи карпатськими верхами, розмежувала Закарпаття від її материка. Уже в XII—XIII ст. бачимо Закарпаття поділене на «комітати» — шаришський, землинський, ужський, бережський та мармарошський, Українське населення дуже скоро зійшло до стану підвладного, закріпощеного селянства, над яким верховодили мадяри й німці та католицькі єрархи. Одиною ознакою його національної окремішності і заборолом, перед мадяризацією була й тут, як і скрізь на Україні, православна церква, що між іншими звязувала Закарпаття не тільки з сусідньою Галичиною, але й подальшою Придніпрянщиною. Манастир св. Миколи на Чернечій Горі в Мукачеві та св. Михайла в Грушові на Мармарощині, були тими релігійно-церковними центрами, що, за недостатчею владичих столиць, підтримували українське населення Закарпаття в батьківській вірі й традиції. Щойно наприкінці XVI ст. повстає в Мукачеві православне владичтво, що огортає своєю юрисдикцією ціле Закарпаття. В XVII ст. було на Закарпаттю біля 200 православних церков та до 400 священників, але все те духовенство було слабо освічене, а в справах церковної догматики не визнавалося краще, як його темна паства. Тому то прийняття Закарпаттям унії було питанням формальності, в якій ніхто з населення не визнавався. Вже довго будучи в унії, закарпатські українці збунтувалися проти неї тільки через її... назву. «Імя унії для них ненависне гірше змії» — писав мармарошський намісник під час бунту в 1760 р. — «Вони думають, що під нею криється богзна що і хоч, за своїм владикою, вірують в те, що уніяти, але імя уніятів відкидують з огидою».

Коли в 20-их рр. XVII ст. один з місцевих магнатів, Гомонай, рішив запровадити унію й спровадив до своїх маєтностей уніятського владика з Перемишля — Крупецького, то священники й черці з його парохій погодилися, але не погодився нарід. Люде, яким були байдужі догматичні тонкоти, почувши, що їм хочуть накинути «нову віру», збунтувалися і мало не вбили Крупецького. Не подавалися вони й тоді, коли їм, за зміну батьківської віри, обіцували угорські пани-дідичі золоті гори. Колиж у 1649 р. більшість закарпатського духовенства, зібраного на соборі в Ужгороді погодилася прийняти унію, то зробила це потайки перед населенням, яке дуже довго не знало, що воно уніятське. Щойно в XVIII ст. усталилася унія на західньому Закарпаттю, але сусідуюча з Молдавією Мармарощина ще придержувалася православля.

Андрій Бачинський

Відень, Перемишль, Львів

Для основного вишколення уніятського духовенства Галичини, Буковини, Закарпаття та решти коронних країв австро-угорської монархії, засновано при церкві св. Варвари у Відні духовну семинарію, звану «Барбареум» (1774), а в 1784 р. перенесено її в характері «генеральної» до Львова. Зчерги зайнявся австрійський уряд середнім та народнім шкільництвом, що до того часу було монополем чернечих чинів. В 1774 р. покрито край цілою мережею народніх шкіл — рдноклясових «парохіяльних», з місцевою мовою навчання, трьохклясових «тривіальних» з польською, та чотирьохклясових «нормальних», з німецького мовою навчання. Дотеперішні манастирі «конвікти» перемінено на гімназії з німецькою, а відтак польською мовою навчання.

В 1784 р. закладено у Львові університет з чотирма факультетами, з німецькою й латинською мовою навчання. Три роки згодом закладено ще у Львові т. зв. «Студіум Рутенум», тобто філософічно-богословський інститут призначений для українців, що не опанували ще німецької та латинської мови. Цей інститут протривав до 1809 р., а хоч викладали на ньому церковно-словянським «язичієм», всежтаки його праця розбудила серед українців аспірації до вищого шкільництва. Професорами в тому інституті були галичане та уроженці Закарпаття, що вийшли з оточення мукачівського владики Бачинського.

Перемишль

Іван Могильницький

Той сам Могильницький був автором української граматики, опертої на мовознавчих досягненнях чеського вченого Йосифа Добровського. Якнебудь мовознавчим ідеалам Могильницького було ще доволі далеко до чистоти й безпосередньої свіжості української народньої мови, що вже святкувала свою перемогу в відродженому письменстві Придніпрянщини, то все таки його мовні зусилля були помітним кроком вперед, в порівнянні з дотогочасним, церковно-словянським «язичієм».

Івана Снігурського

Йосифом Левицьким

Йосиф Лозинський

Антін Добрянський

Іван Лаврівський

Руської Трійці

Маркіян Шашкевич

Голос Галичан

«Зоря»

Вартоломея Копітара

«Наша (тобто австрійська) Галичина — писав Копітар — має поверх 2 мільйони українців (русинів) а Угорщина 1 мільйон, що дуже прихильно приймуть це видання в їхній мові. Подібно привитає його 6—7 мільйонів душ українців у Росії. Але треба прийняти під увагу, що наші й російські поляки віднесуться до цієї неупривілейованої літератури з завистю й ненавистю. Подібно буде з москалями, що досі мають владу в Росії. (Українщина різниться від московщини так само, як чеська мова від польської). .

Природний розвиток цієї нової літератури прийдеться зі шкодою для польської й російської. Перед Австрією стає питання, чи вона може й повинна підтримувати українців, на шкоду й злість полякам? Чи може вона це зробити на шкоду полякам? Правда, цей розвиток поставив би в опозицію до Петербурга 6—7 мільйонів українців, але вони тільки в виїмкових умовах моглиб приєднатися до наших 3 мільйонів. Можна побитися об заклад 10:1, що петроградська влада дуже легко найде спосіб, щоби звернути цю опозицію проти Австрії».

політичну

Венедикта Левицького

Тяжка рука двох «рутенців» лягла каменем на рукописові «Зорі». Центральна цензурна влада, хоча сама не мала нічого проти появи цієї книжки, хоч розуміла її політичну

далекосяглість, щойно підтримана її рідними противниками, видала заборону на її друк. Але рухлива «трійця» зміла собі порадити й обійти доморослих цензорів.

«Русалка Дністрова»

Русалка Дністрова

Про вражіння, що його викликала поява «Русалки Дністрової» серед галицького громадянства говорить товариш Шашкевича Головацький: «Вона запалила вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й створила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обовязки для народу й спосіб, як ті обовязки треба сповняти».

Іван Вагилевич

Яків Головацький

москвофільства

Івана Головацького

Газета мала бути «питома народна, малоруська чи русинська», видавана чистою, українською мовою й стояти на становищі самостійности й окремишности мови й національности населення Галичини й усеї «Малої Руси». Мала виходити в Відні, як осередку австрійських словян, але мала друкуватися латинкою, а правописом «яким буде найкраще». Нажаль нічого з неї не вийшло й Іван Головацький, по трьохлітніх приготуваннях, закинув і думку про неї.

Бібліотеки бесід духовних

Денис Зубрицький

Пчела Руска

Пчели Галицкої

Остаточно аж до того моменту закріпився в Галичині стан, що його малює Яків Головацький, тоді ще щиро відданий українській справі, словами:

«Горстка людей — словінці, дальматинці, лужицькі серби, словаки, видають часописи, а три мільйони українців у Галичині не може виказатися нічим, що вказувалоб на їх літературне життя. Навіть нидіючі в музулманському ярмі болгари, дають познаки своєї духової праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису без національного виховання, без шкіл, як варвари».

«ВЕСНА НАРОДІВ» У ГАЛИЧИНІ

1848 рік

політичного

Революційна заграва спалахнула в перших днях січня 1848 р. в Медіоляні. Італійці збунтувалися проти австрійської влади, в Парижі повстали республіканці проти короля Люї-Пилипа, з кінцем лютого тогож року. З черги прокотився гомін революції по Німеччині, а дня 13 березня 1848 р. вирости перші вуличні барикади у Відні. Два дні згодом проголошено першу австрійську конституцію, що була останньою дошкою рятунку для габсбурської династії.

Перша австрійська конституція

«Дня 15 березня від народження Христа 1848 р. а нашого панування 8-го» — писав австрійський цісар Фердинанд I — «видаємо тепер розпорядження, які ми признали потрібними для сповнення бажань наших вірних народів». А сповненням тих бажань було надання конституції, тобто свободи слова, друку, зборів і запевнення впливу на владу й законодавство народньому представництву. Перша урядова вістка про конституційний патент цісаря, добрила до львівської «губернії» щойно 18 березня, але вже на другий день сконсигнувала вона всю львівську Польонію. Вона кинулася масово підписувати меморіал до цісаря; в його 13 точках змальовано колишню Польщу, як забороло європейської культури й цивілізації, що його треба відбудувати й тим «направити помилку європейських дипломатів з 1772 р». В заміну за відбудову Польщі в її великодержавних границях, галицькі поляки обіцювали Австрії союз. Покищо домагалися легалізування нашвидку створеного «Народового Комітету», що мавби скласти конституцію для Галичини, заведення «народової гвардії», політичних свобод і т. д.

Кирило Вінковський

політичне відродження

Сецесія свідомішого українського елементу не перешкодила полякам, під проводом ренегата Івана Добрянського, предложити адресу галицькому губернаторові Стадіонові. Губернатор дав згоду на організацію народової гвардії, обіцяв звільнити політичних в'язнів, а що до решти домагань відложив справу до вирішення «трону». Два чергові дні ходила львівська вулиця ходором від безупинних маніфестацій, а вечорами горіли всі вікна від ілюмінацій. Розбурхану юрбу огорнуло «петиційне божевілля», як кажуть самі польські історики 1848 року. «Хай живе Польща в межах зперед 1772 року!» — вигукувано на всіх уличних рогах, а народова гвардія, що присягаючи цісареві, змінила його титул «короля Галичини й Володимирії» на «польского короля», гострила шаблі й чистила мушкети до загального повстання. Та одного разу прибіг до губернатора проводир вулиці Добрянський і з острахом почав домагатися зброї для товпи, бо... українське селянство суне лавою на Львів. В дійсности це була тільки безосновна чутка, в якій віджила жажлива примара мазурської різні шляхти з 1846 р. Справжня небезпека для польської супремації в Галичині наближувалася зовсім не збоку затурканого й несвідомого під кожним оглядом українського селянства.

Виросла вона й змогутніла в тих колах української інтелігенції, що устами д-ра Кирила Вінковського даремне домагалася вставлення в петицію до «трону» хоч одного слова про український народ у Галичині, та його побажання.

«Глибші уми — пише в своїй історії 1848 року поляк Штаркель — вже тоді передбачували сепаратистичну діяльність українців. Коли в день св. Йосифа на галицькій площі у Львові підписувано адресу до цісаря, а Юлій Горошкевич, тоді секретар князя Льва Сапіги, прийшов сказати князеві, що діється в місті та завважив, що в першій статті адреси поставлено домагання завести польську мову в усіх школах і урядах, задумався князь Сапіга й сказав: «Це зле, це недобре. Тепер українці виступлять з такими самими домаганнями».

На святоюрській горі

Головну Руську Раду

Вимоги розмірно скромні й обмежені виключно до культурної ділянки життя, мали всі вигляди на те, щоби їх австрійський уряд прихильно полагодив.

«Головна Руська Рада»

Головна Руська Рада

Устиянович

По виході поляків, обрано 30 постійних членів Ради, до якої рішено запросити й перемиського владику Яхимовича. Крім цього рішено проголосити відозву до українського народу Галицької Землі, яку й зредаговано на тайному засіданню Ради з дня 10 травня.

«Будьмо народом!»

«Ми галицькі українці — читаємо в відозві — належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою і 15 мільйонів виносить, з яких півтретя мільйона Землю Галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя, розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу. Такі нещастя склонили з часом багато можних панів відступити від обряду батьків своїх, а з ними виректися української мови й відцуратися свого народу; але та зміна обряду не могла перемінити національності, а українська кров не перестала плисти в їхніх жилах».

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте братя, але не до звади й незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!»

«Перепоєні почуванням національності — читаємо в продовженні відозви, — в цьому наміренні ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.
2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням їх у школах вищих і низших, видаванням часописів, утримуванням звязків як з нашими так і

чужими письменниками, що належать до слов'янського племені, поширенням добрих та корисних книжок в українській мові, та усильним змаганням завести нашу мову в усіх публичних установах і т. п.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя, на конституційному шляху, а наші права, постійно й непохитно будемо боронити перед усякою напастю й зневагою». А все те, очевидно, проходитиме в тому сильному переконанні, що тільки «під охороною Австрії можуть скріпитися й розвинути наші права й національність»...

На зразок «Головної Руської Ради» почали повставати Окружні Ради по більших галицьких містах. Були вони експозитурами львівської централі, а деякі, за почином станиславівської, завели доволі інтензивну вічеву й пропагандистичну акцію. На вічах пояснювано конституцію, поучувано народ про ціль і засоби культурно-освітньої праці, при чому головний натиск покладено на параліжування польської повстанчої агітації серед українських мас.

«Руский Собор»

В противагу Головній Руській Раді заснували поляки «Руский Собор», у якому почали прикидатися українцями нащадки колись українських родів, як Пузини, Дідушицькі, Отецькі, Шумлянські, Голіївські й інші. Їх речником став збирач українських пісень, а позатим польський патріот і конспіратор Каспер Ценглевіч. На першому засіданні «Собору», дня 15 червня 1848 р. виголосив Юлій Горошкевич промову, в якій сказав між іншими: «Українці, поляки, вірмени й жиди повинні стати проти уряду й короля й у такій силі підтримати свої домагання. Впала Польща через гноблення совісти і свобод Русі, впаде українська справа, коли неприхильно й вороже стане супроти природженої націо-нальності».

Дневник Руский

«Зоря Галицкая»

Зоря Галицкая

Слов'янський Зїзд у Празі

Дня 1 травня 1848 р. появилася в Празі відозва, що закликала представників усіх слов'янських народів Австрії на всеслов'янський зїзд до Праги. Запросини на зїзд прочитано на одному з чергових засідань Головної Руської Ради, що вислала своїми представниками до Праги — заступника голови Ради — Івана Борисикевича, перемиського крилошанина Григорія Гинилевича та укінченого богослова Олексу Заклинського. Своїм представникам доручила Рада підкреслити на зїзді національну окремішність українського народу та його змагання до самостійности.

Дня 31 травня зібралося в Празі 340 представників австрійської Слов'янщини, при чому з самої Галичини виїхало аж 61 делегатів. Праці зїзду почалися дня 2 червня богослуженням при вівтарі св. Кирила і Методія; предсідником зїзду обрано чеського історика Паляцкого, його заступником поляка кн. Юрія Любомирського. Між промовцями на інавгураційному зібранні найшовся й українець Борисикевич. Він говорив, що хоч дотепер не було українців

навіть на папері, але вони тепер, розбуджені подихом Весни Народів, нарівні з іншими слов'янами домагаються права на самоозначення, а від решти братів-слов'ян вимагають запоруки своєї повної самостійності й волі.

поділу Галичини

Перші галицькі вибори

Дня 5 червня проголосив австрійський уряд тимчасову виборчу ординацію до парламента; загальне число послів означено на 363, в тому на Галичину випало 96, на Буковину — 30. Виборче, пасивне й активне право мав кожний, хто скінчив 24 рік життя.

скасування панщини

Гой

Боднар

Івана Капущак

Змалювавши яскравими фарбами «людяність» дідичів, загарбання ними селянських ґрунтів і пасовиськ, Капущак полемізував з легендою про те, ніби дідичі «подарували селянам панщину»: «Та який же це дарунок, коли за нього треба дати відшкодування? І колиж то стався той дарунок? Чи може в 1846 році? Чи цього року в січні? Чи 8-го або 9-го березня? Ні. Аж 17 квітня, коли сини німецького народу пожертвували своїм життям за наші права й свободу! Не панам дякувати за «дарунок», але німецькій молоді, що примусила панів податися перед духом часу! Панський «дар» прийшов запізно!»

А кінчаючи свою промову, говорив Капущак: «Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших голів і тіл спрацьованих, хай їм будуть памяткою по нас, хай це буде їм наше відшкодування!»

Буря оплесків сколихнула парламентом, коли Капущак скінчив промову. «Ніяка промова підчас довгої дебати над знесенням панщини й відшкодуванням — говорить сучасник — не викликала такого могутнього вражіння, як ці слова простого галицького селянина. Від першого до останнього слова не було тут пустої балачки, а тільки правда й мужеський гнів; обурення за кривду мільйонів виривалося з кожного речення».

Григорій Шашкевич

Знесення панщини

Дня 16 квітня підписано в цісарській канцелярії, а в днях 23 і 24 тогож місяця, на сам Великдень, проголошено патент «про знесення всякої роботизни й інших підданчих повинностей в Галичині». Те, до чого змагав і почав уже реалізувати цісар Йосиф II, у 80-их рр. XVIII ст. щойно тепер сталося живою дійсністю. Правда, в супереч замірам Йосифа II, дідичам признано відшкодування за панщину, але само звільнення селянства від понижуючого його людську гідність ярма, було для нього найціннішим «дарунком цісаря», на той пропамятний Великдень 1848 р. В кров і кість українського селянства вщіплено тим «дарунком» мікроб беззастережного віддання і вдячності Австрії та її династії, в душі цілих поколінь посіяно зерно австрофільства, що кільчилося, сходило й давало сторицею цвіт і плід для Австрії. «Хрести свободи», що вирости тоді на всіх галицьких дорогах і роздоріжжях, дуже довго були дороговказами української політики в Галичині.

Культурно-освітня організація

Зїзду руських учених

Ініціатором зїзду і його програми був молодший товариш Маркіяна Шашкевича — Микола Устиянович. Одною з основних точок програми зїзду була справа збереження української мови перед засиллям польської та московської й нівелюючими впливами церковнословянської мови.

«Зїзд руських учених»

В так званій «музейній» салі греко-католицької духовної семінарії у Львові, украшеній жовто-блакитними прапорами й національними емблемами, почалися наради 118 учасників першого в Галичині культурно-освітнього конгресу. Поміж промовцями особливо визначився Микола Устиянович:

«Земляки! — говорив він. — На широкій карті святої Словянщини лежить земля прекрасна, багата, стікаюча медом і молоком, земля, що на ній віками не забракло ні хліба ні соли. Серцем Словянщини є українська земля, а на ній живе наш нарід, славний колись багатством і силою, та стократ славніший своєю долею. Його минуле списане кровю й сльозами, а серце роздерте людською злобою й кривдою.

О, нема другого народу в Словянщині, що з так високого щабля багатства й слави, що ними колись сяла Україна, так низько впавби у недолю, так глибоко запавсяб у неіснування».

А хоч як низько впав український народ, то в глибині його душі «найдемо золоте зерно, що потребує тільки чулої і вправної руки, щоби засяти ясним сяйвом ранішньої зірки».

«Правий серцем і устами, задоволений своїм, невтомний в праці, милосердний, нескорий до мести, сміливий в боротьбі, спокійний в мирі, непохитний в дотриманню заміру, вірний батьківській традиції, відданий рідній церкві», оце тип українця «гідного сина Словянщини».

«Земляки! — кінчив свою золотоусту промову Устиянович — Європа розкрила перед світом нову карту історії, а на ній золотими буквами виписано: «Воскресення!» Кожний народ потряс підвалинами своєї істоти й почав нове життя; життя свободи й щастя; а хібаж ми на те переболіли найтяжчу неволю в Європі, щоби далі дихати смертною задухою, мов під тягарем могили?»

Коломиї

В цілому «зїзд руських учених» скликаний для організації галицького культурно-освітнього життя хоч і не дав практичних наслідків, всеж таки кинув низку гасел і, якби «весна народів» була потривала довше, мігби був похвалитися успіхами своєї ініціативи. Та ані Головна Руська Рада ані зїзд учених не нашли часу ні нагоди на те, щоби видвинути якусь ширшу національно-політичну програму й оформити ідеал відродженої нації.

Літературне пожнивя 1848 року

Івана Озаркевича

Бальтазар Щуцкі

Каспер Ценглевіч

Михайло Попель

«Слово Перестороги»

політичних

Василь Подолинський

Слово Перестороги

«Ніодин українець не буде зрадником України. Українці знають гаразд, що ознака їх національності не криється в релігії. Можна бути католиком, православним і поганином, а залишитися українцем».

Не бентежився Подолинський і тим, що вороги сплетничали на тему відродженого українства, як московської чи німецької інтриги: «Припустім, що ми ще ніколи не були народом, тільки завсіди провінціалізмом, але це чейже не відбирає нам права бути народом від сьогодні. Ми віримо сильно в відродження вільної, незалежної України й нас зовсім не бентежить речинець, в якому нам та воля й незалежність судилася. Бо чимже є століття в життю нації? Хочемо бути народом і будемо ним, бо голос народу, це голос божий».

Надії на визволення України звязував Подолинський з надіями на визволення усеї Словянщини, що її уявляв собі, слідом за Кирило-методіївцями, як ліберальну федерацію всіх вільних словянських народів.

На польську концепцію накинення українцям польської мови, бо мовляв, українська мова це те саме що польська, відповів Подолинський: «Коли українцям треба спольщитися, щоби Польща була сильна, то чи не краще, щоби поляки зукраїнчилися? Коли українці, то поляки і навпаки — поляки, то українці, то чи не краще завести по школах українську мову навчання і хай усім здається, що вони творять по польськи? Колиж така наша претенсія до поляків видається кому смішна, то як можна трактувати поважно претенсію поляків до нас, щоби ми виреклися своєї мови тому, що вона і так польська?»

Думка про політичну незалежність України, якнебудь не вийшла тоді ще в кров і кість загалу галицької інтелігенції, кільчилася в політичному світогляді не одного тільки о.

Подолинського. Губернатор Голуховскі, денуйціюючи український національний рух перед віденським урядом, писав м. і: «Переміг цісарський уряд польську шляхту, що змагала до самостійної Польщі зі столицею у Варшаві, а тепер готов підтримувати український сепаратизм, що змагає до незалежної держави зі столицею в Києві». Нажаль на самому кільченню таких думок мусіло, покищо, покінчитися. Революційний буревій, що примусив габсбурську династію до уступок для народів монархії, притих. Повстання мадярів, здавлене при допомозі військ царя Миколи I, було перемогою австрійської реакції й гаслом повороту до «старих добрих часів» абсолютизму. «Весна Народів» не розвинулася в палке, соняшне літо.

Приборкання революції

Австрійський фельдмаршал Радецькі, висланий на приборкання італійських повстанців, зайняв зревольтований Медіолян і розгромив повстанчі війська під Кустоццою. Тимчасом у Відні кинулися на барикади робітники, звільнені від публичних робіт. Дня 13 серпня прийшло до кривавої зустрічі поміж робітниками і національною гвардією й військом. Впало тоді 18 робітників а 282 було ранених; гвардія залишила на полі бою 4 трупи й 56 ранених. Дня 5

жовтня дістали війська віденського гарнізону наказ до вимаршу і проти угорських повстанців. Італійські гренадіри відійшли на двірець під ескортом кавалерії, але віденські гренадіри збунтувалися. Висланий проти збунтованих генерал Бреда з частиною полку Нассав, поляг один з перших. Юрба кинулася до міністерства війни, захопила міністра Лятура й заколовши багнетами, повісила на ліхтарні. Дня 7 жовтня цісар утік з Шенбруну, залишаючи на полі бою кн. Віндішгреца, що вже мав за собою приборкання зревольтованої Праги. Права частина парламенту розбіглася, ліва проголосила себе в перманенції. Перед проголошенням революційного тимчасового уряду спиною віденців тільки випробуване привязання до династії. Віденці — вірні династії, але збунтовані проти двірської камарилі, пробували ставити опір військам Віндішгреца. Про завзятість того опору свідчить ок. 4.000 жертв по стороні революціонерів та біля 1.200 по стороні Віндішгреца, що 30 жовтня таки вмаширував до напів зруйнованого Відня.

Бомбардація Львова

Польська народова гвардія певна перемоги революції, вважала себе вже кадрами війська нової Польщі й супроти австрійської влади і війська поводитися надміру визиваюче. Самопевність галицьких поляків змоглася особливо з моменту, коли до Львова приїхав повстанчий генерал Бем і заофірував гвардії моральну й матеріяльну підтримку Франції, якщо поляки повстануть проти Австрії, Пруссії та Росії. Поміж гвардією та військом, у якому переважав український елемент, почало приходити до чимраз гостріших сутичок. Врешті дня 1 листопада прийшло до рішучої розправи. Гвардія й академічна легія, спровокована якимсь дрібним інцидентом, кинулися ставити по вулицях барикади. Виступило військо й по безуспішних переговорах командантів, почався бій, за яким послідувала бомбардація обсаджених гвардією об'єктів, з гармат. Від гарматнього вогню зайнявся новий тоді ратуш, університет з бібліотекою, старий театр та багато приватних домів. При тому погибло 55 осіб, а 75 було ранених. Дня 2 листопада зревольтоване місто капітулювало. «Весна Народів» закінчилася й на львівському ґрунті.

Про людське око радив ще якийсь час австрійський парламент, перенесений з Відня до Кромержа на Моравії, але дні конституційних свобод були почислені. Дня 2 грудня абдикував цісар Фердинанд у користь свого 18-літнього братанича Франца Йосифа. Правда, в маніфесті нового цісаря «до моїх вірних народів» була мова про «потребу в Австрії свободних і відповідаючих духові часу установ», але це вже були тільки слова, за якими чаїлася реакція.

Справа поділу Галичини

поділ Галичини

«Хоча поляки належать до великого словянського племені, але українці ріжняться від них мовою, письмом, звичаями, обичаями й релігією. Вони заселяють одну з найплодовитших полос Європи й числять 15 мільйонів населення. Українська нація творить зовсім окрему цілість, подібно як москалі, поляки, чехи, хорвати, болгары й інші словянські племена. А хочаб заборонено науку всякої історії, спалено всі книжки, то знищити великого народу нікому ніколи не вдасться».

Відкликати

Національно-політичний світогляд представників галицьких українців у 1848—49 рр. зясовувався більш-менш у таких точках: свідомість національної окремішності від поляків та москалів, національно-територіальний автономізм у межах Австрії, непримирима опозиція супроти поляків і австрійський патріотизм. Позиція, як на ті часи досить ясна і колиб галицькі українці були дальше й послідовно йшли наміченими дорогами, то напевне скорше й певніше вийшлиб на широкий шлях державно-творчих змагань. Нажаль слаба політична підготованість і надто велике довіря в добру волю Відня, впарі з тяжкими умовами чергового десятиліття, перекреслили неодно українське досягнення з бурхливої доби «Весни Народів».

військова

Селянське ополчення в 1848—49 рр.

Противавстрійське повстання мадярів змобілізувало проти себе не тільки загрожену в своїх основах двоєдину монархію, але й увесь не-мадярський світ, що найшовся в межах «країв корони св. Стефана». Запротестували проти мадярської гегемонії хорвати, словаки, румуни, а південні словяне, під проводом Єлячіча станули на прою з мадярами, зі зброєю в руці. Рівночасно на мадярському пограниччю в Сирії, Долішній Австрії, Моравії та Істрії зорганізувалися добровольчі куріні, що мали охороняти ті краї перед інвазією мадярських повстанчих ватаг. В тій то концентраційній самооборонній системі, не забракло й організації українських сіл. Прикордонні округи — сяницький, самбірський, стрийський, станіславівський та коломийський, змобілізували українське селянство в ополченські, напів військові відділи, що їх завданням було — спинювати натиск мадярських повстанців на Галичину, та не допустити до об'єднання їх з повстанчими загонами поляків з цього боку Карпат. Напади мадярських повстанців на прикордонні галицькі місцевости, почалися вже в листопаді 1848 р. але де далі, вони ставали частіші та нагальніші. Регулярні військові частини, яких більшість вимаршувала з краю до Італії, не всилі були забезпечити Галичини й тому уряд попав на думку використати для тієї мети українських, прикордонних селян. Селяне, що в польсько-мадярській, повстанчій спілці бачили останню спробу рятунку панів-дідичів перед демократизацією устрою, пішли з запалом на заклик австрійських «крайсгавптманів» і виставили цілу низку озброєних загонів, що з нараженням здоровля й життя обороняли карпатське пограниччя перед мадярською інвазією. Вистане завважити, що один тільки станіславівський округ виставив 17.810 ополченців, озброєних в старі крем'яні рушниці, списи, коси й сокири. Дальші напади мадярських повстанців на Галичину, що в зустрічі з австрійськими регулярними військами йшли від перемоги до перемоги, натрапили на рішучий опір українських селян і їм то мусів австрійський уряд завдячувати, що повстанче полум'я не огорнуло собою й Галичини. У спогадах сучасника, в 15. ч. «Зорі Галицької» з 1849 р.:

«Знаєте вже про те — читаємо там — що в цілому нашому краю, в горах і попід гори, зорганізований лянштурм (краєва оборона). В кожному селі, що належить до лянштурму мусить бути кождий від 20—50 літ озброєний і на даний знак має збиратися на визначене місце; у кожному селі є один командант, а кілька, або кільканацять сіл мають свого

надкоманданта і творять один ляндртурмовий округ. До округу Богородчан належить більше чим 10 сіл, що можуть поставити більше чим 5.000 людей. Нині (17 січня) посходилися вони всі озброєні в списи й коси та ждуть на генерала, що має їх переглянути. Досить значний відділ війська творять міські хлопці. Хоча слота, сніговиця з дощем, всі оживлені та веселі. Приявний при тому окружний комісар оповідав, що в горах, на дялятинському гостинці, стоїть, крім ляндртурму, 1.000 стрільців-гуцулів з гарматою, вилитою нашим Дуткевичем. Тому почуваємося досить сильні, щоби ставити опір кожному напорові з боку Мадярщини». З іншого допису «Галицької Зорі», що появился вже при нагоді розв'язання організації селянської самооборони довідуємося, що «оборона була поділена на округи, з одним надкомандантом в окружному центрі. Такі округи склалися з 10-14 сіл. Кожне село мало свого команданта і старшин, відповідно до кількості озброєних людей, а також десятників і сотників. Кожне село висилало до окружного центра одного або двох озброєних людей, т. зв. ордонанс, щоби, як будуть які особні прикази від команданта, повідомляти командантів у селі. В кожному селі була також варта, що стримувала проїзших, а незнайомих питала за паспортами. Крім цього, від самої границі, від села до села, були розставлені стовпи тривоги, пообвивані соломкою й запускані смолою й живицею. На випадок наближування ворога їх запалювали, а озброєні селяне збиралися на призначені місця. Кожне село становило особний відділ; більші мали свої прапори, в містах мали й барабани. Був навіть відділ кінноти».

Про перегляд ополченців у Богородчанах, пише в своїх спогадах сучасник подій о. А. П. Шанковський:

«На правому крилі уставилося поперх 300 гуцулів з рушницями через плечі, на маленьких гірських кониках. Коло них уставлено 600 піших гуцулів і підгірян, озброєних власними гвинтівками, крем'яними крісами та стрільбами, відібраними від польської гвардії. Далі стояло, в трьох рядах, до 8.000 селян, поділених уже не на сотні, а на громади, а кожним таким відділом проводив селянин, висулужений жовнір. На лівому крилі уставилося біля 400 кінних селян з рівнин, озброєних у коси й списи». Два тижні по перегляді відбувся святочний вимарш ополченців з Богородчан. Головну увагу звертала на себе гармата на жовто-синій ляфеті з обслугою, одягнутою в сині кабати з жовтими вилогами, сірі шаравари та баранкові шапки з жовтими верхами.

український патріотизм

**Перша українська військова формація в Галичині
полк українських добровольців
мілітарної
армії**

**оживленого національними, в остаточній консеквенції сепаратистичними змаганнями
збройною репрезентацією
руськими стрільцями**

На загал, в однострою «руських стрільців» не було натяків на історичну традицію. Його відрубність від австрійського зясовувалася, крім вилогів, у деяких елементах селянської, головнож гуцульської ноші.

Мобілізаційний універсал Ради, опублікований по українськи, з німецьким контекстом, був разом з поученнями розісланий до всіх окружних Рад і деканатів. Рівночасно у Львові почала свою працю «Комісія для утворення полку добровольців», що подбала про легалізацію своїх агенд львівською генеральною командою, міністерством війни й нарешті цісарською, надвірною канцелярією. Дня 10 березня вийшла з цісарської канцелярії відручна грамота про дозвіл на організацію добровольчого куріня та усталений для нього «народній однострій».

Вже дня 16 лютого 1849 р. стан зголошених добровольців виносив 1.600 а в дні 6 квітня було їх 3.460. Розпоряджаючи такою кількістю зголошених, генеральна команда у Львові приділила до куріня старшин, переважно українців, і вислала їх для формування сотень по окружних містах — Бережанах, Коломиї, Станиславові, Стрию й Самборі. Рівночасно формувалася одна сотня у Львові, де зібралися всі сотні куріня вже з початком травня. З 3.460 добровольців вибрано 1.410, то є дещо більше, як третину зголошених і створено з них курінь у шість сотень, під начальним проводом майора Ватерфліта. Старшинський корпус творили в більшості українці: поручн. Гнідий в львівській, сотн. Барусевич і поручн. Матникевич у бережанській, надпор. Кривоносок і пор. Столярчук у самбірській, пор. Ярмулевич і пор. Білінський в коломиїській, пор. Родакевич у станиславівській та пор.-сотник Бондяк у стрийській сотні.

Дня 8 червня представився старшинський корпус куріня Головній Руській Раді. Крилош. Куземський виголосив при тій нагоді відповідну промову, а майор Ватерфліт запропонував Раді, щоби вона подбала про прапор і музику для куріня. Нажаль короткий тривок куріня не дозволив зреалізувати ні одного ні другого. З проєктованого прапору залишилася тільки лента, вишита власноручно матір'ю цісаря Франца Йосифа, архикнягинею Софією, яка наспіла до Львова щойно в грудні й зберігається тепер у збірках Народнього Дому у Львові. Тимчасом курінь вирушив зі Львова вже 6 вересня, а 3 січня 1850 р. був уже в поворотній дорозі з галицько-угорського пограниччя. Справа музики, також припинилася на перших організаційних кроках.

Пробувши до 6 вересня у Львові, вирушив курінь в напрямі Кошиць на Мадярщині. Та до яких-небудь воєнних операцій курінь уже не був ужитий. Мадярське повстання було здавлене російськими військами майже рівночасно з вимаршем стрільців зі Львова. Куріневі довелося тільки асистувати при остаточному замиренню краю; вже в січні він був у поворотній дорозі з Угорщини, а дня 26 січня принесла «Зоря Галицька» вістку про розв'язання куріня. Наші політичні противники подбали вже про те, щоби не тільки не допустили до дальшого існування цієї військової формації, але й по її розв'язанні, неоправданими шиканами, відстрашити добровольців від подібної акції в майбутньому. Звільнених зі стрілецького куріня добровольців позабирали відтак силою до правильного війська і то, як писала «Зоря» — «не оглядаючись на жінки, дрібні діти й господарство» колишніх добровольців. Була це пімста наших політичних противників, що по безуспішному зриві й кооперації з мадярами, заграли тепер в дутку австрійської льяольности. Вони то не допустили до організації другого куріня стрільців у цвітні 1849 р. вони теж, позаймавши впливові становища в краєвому й центральному уряді, вспіли на довший час осідлати розбурхану українську стихію.

Всеж таки організація й короткий тривок куріня українських стрільців, з власним уладом, одностроєм і власними завданнями, оживив на галицькому ґрунті давно забуту традицію українського мілітаризму й був передвістником організації Українських Січових Стрільців, що в 1914-1918 рр. промостили своїми багнетами шлях до відродження Української Державности.

1848 рік на Буковині й Закарпаттю

Воробкевич

Осип Федькович

Закарпаттю

Адольф Добрянський

НАРОДНИЦТВО І УКРАЇНОФІЛЬСТВО

Українське «народництво»

скасування кріпацтва

Марка Вовчка

народництва

національну

Зразу осередком народницького руху стає Петербург. Тут живе Шевченко, тут працює Костомарів і Куліш, що на кошти українських багатіїв Тарновського й Галагана закладає друкарню й налаштовує видавничу справу. «Записки о Южной Русі» та перша й одинока в своїм роді історична повість «Чорна Рада» — Куліша, твори письменників українського відродження (Котляревського й Квітки) та сучасних (Шевченка, Марка-Вовчка), перші українські проповіді о. Василя Гречулевича, були літературним викладниками того українського народництва. Нарешті вдається українській кольонії в Петербурзі створити перший літературно-науковий місячник «Основа». А хоч він удержався всього тільки два роки (1861—62) то його вага для українського руху першорядна. Окрасою журналу були в першу чергу твори Шевченка, Костомарова, Куліша й Марка-Вовчка, але на її сторінки попадали й праці співчуваючих українській справі москалів. В «Основі» почали свою літературну й наукову працю такі українські письменники, як Антонович, Руданський, Кониський, Свидницький та інші.

Володимира Антоновича

хлопоманства

«Сповідь» В. Антоновича

«Судилося мені — писав Антонович у «Сповіді» — родитися шляхтичем на Україні.

Дитиною були в мене всі навички паничів і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей тих людей, поміж якими виховався. Колиж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостачі його, всі змагання громади, серед якої доля мене постановила й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відцурається своїх думок, своїх бундючих замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні, перед судом власної совісти, мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами й вернутися назад до тієї національності, що її колись відцуралися їх предки, та запопадливою працею і любовю, по спроможности, спокутувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд, і котрому ці зайди, за його піт і кров віддячували огидливістю, наругами, негіюшануванням його віри, звичаїв, моральности й особи. Колиж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебратися на польську землю, заселену польським народом на те, щоб не додавати зі себе в краю ще більше дармоїдів та лякатися сумних докорів самому собі за те, що і я зайда, плянтатор, живу з чужої праці, заступаю стежку до розвитку тому народові, до якого хати я заліз некликаний, непроханий, та ще й належу до того табору, що дбає про припинення

розвитку народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку недолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхоцькі навички й мрії. Я... стався «перевертнем».

Слідом за Антоновичем стало таких «перевертнів» більше.

«Громади» на Україні

Вслід за першою українською «громадою» в Петербурзі, почали творитися анальогічні гурти з такимиж завданнями скрізь по Україні — в Києві, Чернигові, Харкові, Полтаві та інших українських містах.

Звичайно починали справу студенти висілих та середині шкіл, а там приставало до гурту й старше громадянство. Діяльність «громад» була більш за все культурницька, хоча тут і там попадають спроби політичного характеру. «Громадівці» дбали про народню освіту, шкільництво, поширення української книжки й дорогою відчитів, концертів та драматичних вистав, старалися ввійти в безпосередній звязок з масами. Самі вони, як «народники» з душі й переконання, пробували виявляти це й назверх. Тому одягалися по народньому, співали українські пісні та заводили звичку й поміж собою розмовляти по українськи. Та головною працею громадівців і співчуваючого їм громадянства була пропаганда розкріпачення селян.

Знесення кріпацтва

Вже в рік по вступленню на престіл заявив цар Олександр II представникам дворянства, що він думає взятися за поступенне але неминуче скасування кріпацтва. Мають селяне розкріпачитися самі, краще це зробити тим, що мають владу. На прикінці 1856 р. утворився при царському уряді потайний комітет, що мав підготувати реформу селянської справи, «повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й дбайливо обміркованому пляні». Першими з дворян, що заявили готовість добровільно порозумітися з селянами, були дідичі литовсько-білоруських губерній. Видно, що натиск з долу й вплив «народницької» пропаганди, позначився в тих губерніях найрізкіше. Цар прийняв заяву білорусько-литовських панів до відома й звелів заснувати по губернських столицях спеціальні комітети для обміркування метод реформи. В 1858 р. справа скасування кріпаччини зробилася питанням дня й проводилася явно-славно по всім губернським комітетам і головному в Петербурзі. Нарешті дня 19 лютого 1861 р. Державна Рада прийняла й оголосила дорогою царського маніфесту закон про знесення кріпацтва. Воля дісталася селянам не даром. Подібно як у Галичині, селяне мусіли заплатити за землю, на якій, колись працювали на панів, а тепер мали працювати на себе. При цьому, колись поміщицьку а тепер селянську землю, оцінено дуже високо й селянам довелося заплатити за неї майже вдвоє стільки, що вона була варта. На Україні розділено землю в той спосіб, що на голову припадало 2—6 десятин землі, але ціла маса селян, що досі працювала по панських дворах, як прислуга, опинилася без земельного наділу. Позатим, нібито звільнених селян поставлено під особливу опіку адміністрації й звязано свободу їхніх рухів з волею громади, до якої вони належали. Не знесено теж понижуючої кари різками, якої вже не було для інших суспільних кляс. Все те

викликало невдоволення, навіть чинний спротив серед селянства та неприхильні урядові настрої серед радикальної інтелігенції. Селяне зрозуміли, що їх обманено, повної волі не дано, а землю за дорогі гроші продано. На тому ґрунті змоглася суспільно-революційна пропаганда «народників» та настороженність уряду, вслід за якою пішли реакційні репресії. Національний характер українського народництва насторожив проти себе не тільки московську владу, але й спочуваюче йому дотепер московське громадянство. Бож як не ліберальні були вони під суспільним оглядом, то під національним вони були такіж рянні обрусителі, як і найскрайніші реакціонери. Словянофільство в їхньому розумінню було тільки покришкою для русофільства, а мрія Пушкіна про те, що «всі словянські ріки повинні влитися в московське море» була основою їх світогляду. Вже з 1861 р. починається нагінка на українство й то збоку його дотеперішних «союзників». Як москалі так і поляки, без огляду на свою партійну приналежність, почали доказувати, мовляв українство це ніщо, як відміна польщини чи московщини, українці це ніякий народ, але польське або московське плем'я й підтримувати розвиток української культури, це все одно, що йти на руку «Германській інтризі», що завзялася на поляків чи москалів і т. д. Що вже говорити про поляків чи москалів, а то й жиди на Україні підняли крик проти «українського сепаратизму».

Валуєва

не було, нема й бути не може ніякої української мови

Хто з українських діячів злякався й «навернувся», хто пішов у підземелля, а хто звернув увагу на Галичину, що відзискавши в 1860 р. конституцію стала захистом для дальшого культурно-національного українського життя.

«Жвавий український рух тим способом раптом припинено й пригноблено саме серед його розмаху. Але це мало той наслідок, що він з Росії перекидається до Галичини; перший оце раз за стільки віків, починається поворотний культурний рух зі східної України на західню, тим часом як перед тим, під натиском польського панування, живіші елементи з західної України відпливали на схід» (М. Грушевський).

Шевченко

Велика популярність Шевченка, як геніяльного поета а почасти громадського діяча, не йшла в парі з належною оцінкою його ваги для України. Загально підкреслювалося Шевченкове народолюбство й словяно– а навіть польонофільство, ненависть до кріпацтва й патріотизм, а доволі рідко говорилося про нього, як про першого й найбільш безкомпромісного ідеолога української, державної самостійності. Кирило-методіївське брацтво, до якого належав молодий Шевченко було еманациєю національно-політичного світогляду, на який здобулася в 40-х роках духовна верхівка тогочасного українства. Костомарів, як звязковий поміж Харковом і Києвом, прийшов до кирилометодіївців з словянофільськими ідеалами лівобережних масонських лож і тайних товариств, але під політично-національним оглядом він чимало завдячував Шевченкові. Вже в перших своїх поемах «Сон» та «Кавказ», що їх Шевченко читав Костомарову, був ясно, хоча й поетично сформулований ідеал політичної незалежності України. Той самостійницький елемент, що пробивався в еунунціях кирило-методіївців, це власне вклад Шевченка в програму першого політичного угруповання на Україні. Протягом свого важкого життя Шевченко міняв чи пристосовував свої погляди до

ріжних питань, але ідеал державної самостійності України присвічував йому на кожному кроці, в кожній його думці, слові й ділі.

«І власне з того боку поезія Шевченка має для нас епохальне значіння: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливості існування українського руху як «южно-русько» провінціалізму. Не геніальний стиль та форма, але політичний зміст поезії Шевченка зробив його національним пророком» (Ю. Охримович). В протиставленні до своїх попередників що як і він плакали на румовищах українського минулого, Шевченко не то що шукав за причинами упадку нації, але находив дороги і засоби для її подвигнення. Пасивність своїх попередників заступив Шевченко активністю борця-революціонера. Уроджений під селянською, до того ж кріпацькою стріхою, під впливом ідеології «Історії Русів» і польської визвольницької поезії (Міцкевич) Шевченко дуже скоро найшов місце своїй самостійницькій ідеології на перехрестю думок і почувань як до ворогів так і прихильників України в минулому й сучасному, зрозумів теж, чим слід надхнути своїх земляків-одномудців «живих і ненароджених, в Україні й не на Україні суцях».

Бунтуючись і протестуючи проти сучасної йому дійсності, Шевченко вмів не тільки сам зненавидіти її спрчинників, але й надхнути тією ненавистю мільйони. Великою, творчою ненавистю, що була тільки відвратною сторінкою великої, безмежної любови Батьківщини. Шевченкові попередники любили теж Україну, та ламали руки над її змарнованим минулим, але бунтувалися тільки проти тих, проти яких влада не заборонювала бунтуватися. Вони оспівували напр. боротьбу України з «бісурменами», з поляками й католицтвом, але похваляли москвофільство українських мас у минулому й сучасному. Шевченко — демократ з походження й переконання, вмів захоплюватися державно-творчими аспіраціями українських гетьманів, що дорогою монархізму змагали до незалежності України, різко осуджуючи демократизм і демагогію тих діячів українського минулого, що йдучи назустріч всяким «чорним радам» козацької черні, підготовляли й закріплювали ґрунт під її царицею й москвофільство, Шевченко апотеозує напр. Хмельницького, за його повстання проти Польщі, але не може йому вибачити переяславського трактату з Московією. З однаковою любовю розсипав він світла на тих сторінках української історії, що свідчили про самостійницьке змагання її діячів, з однаковою теж ненавистю громить «грязь Москви, як і варшавське сміття». Шевченко не докоряє Мазепі за «зраду» Москви, як докоряли йому його сучасники й наслідники, але тільки за те, що не найшов спільної мови з «хвастівським полковником Палієм», щоб одностайно стати проти всіх ворогів України, без огляду на те, кого вони собі обібрали на союзника.

Хмельницький першої доби, Дорошенко, Мазепа, Полуботок, оце герої Шевченкового самостійництва, проти яких ставить під суд таких, на його думку прислужників Москви, як «дурний гетьман» Скоропадський, «дурний попович» Самійлович та Розумовський, що «лизав мов собака патинки цариці». Підкреслюючи промахи, осуджуючи нерішучість і пятнуючи національну зраду в усіх її формах, як у минулому так і сучасному, Шевченко жде і вірить у прихід українського Вашингтона, вірить у те, що «домовина розвалиться, а зпід неї встане Україна», й тому закликає в своєму «Заповіті» — «порвати кайдани й вражою злою кровю окропити волю». Борітеся — поборете, було гаслом життя і творчости Шевченка, воно теж сталося його заповітом для грядучих українських поколінь.

Костомарів

Куліш

Народини українофільства

Костомарів

Правда, Костомарів відступав з позицій своєї молодости не відразу. В статтях російського «Современніка» й української «Основи» він ще боронить тези про право кожного народу на державну самостійність і на кожному кроці підкреслює культурно-національну окремішність українського народу, мовляв «хай ні поляки ні москалі не вважають за свої земель, заселених українським народом». Та де далі тим низше опускає Костомарів свій національний стяг. Він перестає писати по українськи, зриває звязки з галичанами та проповідує ідеали повної й беззастережної лояльності владі. «Людина, що в 40-их роках говорила, що перед Росією є тільки дві дороги — або перетворитися в федерацію незалежних націй, або розпастися на кілька держав, український самостійник і республіканець 40-их років, в 70-их рр. проповідував повну лояльність кожному петербурському урядові та його обрусительній політиці» (Ю. Охримович).

політичного

Київ

Географічного Товариства

Миколи Лисенка

Указ 1876 р.

Та не всіли ще київські «громадяне» як слід розмахнутися, коли марево «українського сепаратизму» викликало проти них нові репресії уряду. На доноси, що їх почали слати до центрального уряду платні й безплатні агенти московської поліції, створено в 1875 р. спеціальну протиукраїнську комісію, її душею стався куратор київської шкільної округи Михайло Юзефович, що ще в 1874 р. подав на українців донос, мовляв вони змагають до створення «вільної України в формі республіки, з гетьманом у проводі». Комісія працювала коротко, але рішуче. Прийшовши до переконання, що «допустити окрему літературу на простонародньому українському мові, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хочби й у далекій будучности, України від Росії», вона рішила розв'язати київський відділ «Географічного Товариства», а його членів і співробітників, як теж і всіх активних українців зтероризувати індивідуальними репресіями. Коронуєж праці тої комісії був ганебний царський указ, підписаний Олександром II. 18 травня 1876 р., що поклав три печаті на українську культуру. Силою цього указу заборонено було друкувати українською мовою не тільки книжки, а й тексти під нотами, виставляти українські театральні пєси та прилюдно співати українські пісні! Таж сама комісія тодіж таки, рішила підсилити «пособія» на москвофільську пропаганду в Галичині, куди якраз і перенесено точку тяжести всеукраїнського національного руху. Указ з 1876 р. мав ще й той наслідок, що з України почалася політична еміграція за кордон, а її передвісник Михайло Драгоманів створив на вільній швайцарській землі свого роду культурно-політичну амбасадку поневоленої України.

Михайло Драгоманів

На тлі аполітичного й асоціального українського культурництва 70-их рр. підіймається постать Михайла Драгоманова, як дороговказ нової політичної думки. Драгоманів, нащадок дрібного полтавського дворянства, виявив себе зразу як студент, а з початком 70-их рр. як приват-доцент київського університету. Ліберал і народолобець з уродження, в ранній молодості підпав під вплив поезій Шевченка та соціалістичних теорій Герцена, Бакуніна, Чернишевського і західноєвропейських марксистів. Як велика частина тогочасної молоді, був молодий Драгоманів суспільним радикалом-марксистом, а щойно в другу чергу українським патріотом. Останнім зробився він якраз через свій вроджений і набутий освітою демократизм. Свою громадську кар'єру почав як член київської «Старої Громади» з обов'язуючого в ті часи культурництва. На спілку з істориком В. Антоновичем видав він у 1873—4 рр. перший і половину другого тому «Історичних пісень українського народу» (очевидно по російськи). Поминаючи самозрозумілі в умовах того часу хиби й методичні недотягнення, була ця публікація, як каже Франко «світлою спробою історичної систематики й критики» пам'яток української усної словесности, що й удостоїлася т. зв. уварівської премії петербурської Академії Наук. З черги видав Драгоманів «Українські перекази й оповідання», для яких використав етнографічні записки таких збирачів, як Степан Руданський, Павло Чубинський, Іван Манджура та інші. Зпід його молодого пера вийшла популярна українська брошура «Про козаків, татар і турків» та прочитаний на третьому археологічному з'їзді реферат про «Лицарські відгомони в українській народній поезії». Рівночасно писав Драгоманів публіцистичні статті в петербурському «Вестнику Європи». Особливий натиск у тих статтях клав він на культурно-політичні відносини в Галичині, з якої діячами познакомився ще пічас своїх університетських подорожей в 1871-2 рр. В львівській «Правді» з 1874 р. помістив він статтю про «Літературу російську, великоруську, українську й галицьку», де йдучи слідами Куліша й других українських культурників, ррзсновував думки про можливість розвитку української культури, під спільним общеруським дахом. Подорож Драгоманова по Галичині й Закарпаттю в 1875 р. дала йому приблизне уявлення про західно-український культурно-національний рух, та його боротьбу з штучно годованим москофільством. З неї привіз він м. і. збірку оповідань О. Федьковича, яку видав у Києві з передмовою про галицько-українське письменство. Доноси галицьких кацапів насторожили російську поліцію, що подбала врешті про те, щоби усунути Драгоманова з університетської катедри. Сталося це на передодні царського указу з 1876 р. З доручення київської «Громади» Драгоманів. кинув Київ і виїхав за кордон.

Дорогою через Львів і Відень, де він видав російську брошурку «До питання про українську літературу», опинився Драгоманів у Женеві. З того часу зробилася Женева центром українського політичного руху й своєрідною амбасадю України в Західній Європі, на протяз цілого двацятиліття. Тут написав Драгоманів цілу низку публіцистичних статей, брошур і книжок, відсіля утримував звязки з Галичиною й Придніпрянщиною, тут він і виріс до децидуючого фактора в тогочасному й майбутньому українському русі.

синтезою

українського громадівства

Іван Франко

Громада

Як демократ і соціаліст, а в першу чергу як член поневоленої Москвою української нації, стався Драгоманів першим і довгий час самотнім критиком офіційної Росії. В пору, коли більшість російських демократів мовчки акцептувала обрусительну політику московського уряду і громадянства, він перший запротестував проти неї, перший теж здемаскував «визвольну» політику Росії щодо південних слов'ян. Драгоманів перший розкрив Європі очі на Росію, проголосивши в чотирьох європейських мовах полум'яний протест проти указу з 1876 р., що стався угольним каменем української пропаганди й інформації в західній Європі. В брошурі «Пропаший час» доказав Драгоманів, що Україна на своєму добровільному приєднанню до Москви все втратила, а нічого не зискала, та що українська молодь мусить стати до боротьби з московським впливом на Україні. У статті «Історична Польща і російська демократія» доказував Драгоманів, що майже всі російські соціалісти, від чоловічих теоретиків до рядових революціонерів, ніколи не поважилися признати українському народові права на політичну й національну незалежність, а більшість з них попросту визнавала теорію Валуєва, мовляв «не було, нема й не може бути» ніякої України. Те саме закидував Драгоманів польським демократам, що, не дивлячися на московський гніт над поляками, тільки про те і думали, якби то осідлати український народ.

чином

Галичині

Підсумовуючи висновки з критики Драгоманова, нетрудно дійти до його позитивної політичної програми, що поклала незатерте тавро на дальшому розвитку українського руху й політичної думки. Є це: глибока синтеза національного й міжнароднього елементу на ґрунті строгого демократизму; розуміння українства як національно-політичного руху, радикалізм та послідовний демократизм у справах національної політики й нарешті — всеукраїнство.

Українство в польських державно-творчих концепціях

територію

поляків

Всі ті програми, як слушно підмітив польський публіцист Л. Васілевські «виходили з егоїстичних інтересів Польщі, подібно як російські й австрійські програми, але з тою різницею, що коли останні можна було переводити в життя при допомозі політично-адміністративних засобів, то польські програми були назагал теоретичні».

Як теоретичні й обов'язуючі щойно в далекій майбутности були вони доволі ліберальні, але їх «ліберальність» кінчалася там, де, як приміром у Галичині, з'являлися для поляків можливості їх практичного пристосування, й хочби частинної реалізації. Тимто й різниця поміж «українською політикою» поляків у Галичині була така велика в порівнанні з тою-ж політикою на зазбручанській Україні. В результаті одна компромітувала другу, польські діла в Галичині дезавували польські слова за Збручем.

традиція

слів

В маніфесті польського Центрального Комітету на еміграції читаємо між іншими:

без ніякої гегемонії

В маніфесті Жонду Народового, проголошеному в цвітні 1863 р. по українськи до «селянського народу Поділля, Волині й України», говориться про вживання української мови в школах, судах і земських урядах. В черговому універсалі, з травня тогож року, говориться про забезпечення «братнім народам Литви й Руси як найширшого розвитку їх національності і мови».

Але всі ті слова були «голосом вопіючого в пустині» супроти діл, якими могли похвалитися поляки на терені Галичини та практики, яку записала історія. Вони нікого не зворушили й польських повстанчих рядів не скріпили загонами «селянського народу Поділля, Волині й України». Українці з походження, що боролися й гинули в польських повстанчих рядах були з політичного переконання поляками, або москалями, як отой старшина Потєбня, що згинув у повстанню, приєднавшись до нього, як російський опозиціоніст.

Польська Партія Соціалістична

У спільному ярмі

теорії

практиці

народова демократія

Кієвская Старіна

У 80-их роках з'явилися на обрію українського письменства, що здебільша шукало захисту на галицькому ґрунті, такі імена й постатті, як Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Володимир Леонтович, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Агатангел Кримський та інші. Зпоміж них — Грінченко та Кониський розвивають широку громадську, а почасти й політичну, хоч дуже законспіровану діяльність.

Від «свідомого українства» до самостійництва

Борис Грінченко

Буковині

самостійницька ідея

«Наприкінці XIX ст. виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольняються самою тільки культурницькою діяльністю, а хотілиб добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій».
(Д. Дорошенко).

В 1897 р. на всеукраїнському зїзді представників Громад у Києві, повстає «Загально-українська, безпартійна, демократична організація». Вона поширює організацію й поглиблює працю «Громад» не тільки на Україні, але скрізь, де тільки нашлися українці в більших скупченнях, при чому така прим. петербурська громада переймає на себе звязки українського руху з російськими революційними організаціями й угрупованнями.

самостійности

автономії

У вступній статті 1. числа «Самостійної України», що появилось в вересні 1905 р. читаємо м. і.: «Виступаючи в інтересах широких українських мас, дбаємо, щоби сам народ, власними силами виборів собі самостійну Україну, бо знаємо, що тільки під тією умовою ніхто не зможе знову запанувати над Україною, знову видерти всі землі, всі добра з рук українського демосу. Самостійна Україна має бути тією синтезою, тим великим, повним глибокого змісту словом, у якому зосередяться всі думки й бажання рабів, зневажених, щоби стати гідними, всіх українців, щоби стати людьми-громадянами всього світу».

Практично програма «Самостійної України» зясовувалася в союзі українських вільних і самоуправних земель, створених на основі природніх питоменностей й окремішностей, але заселених українським народом. Кожна земля мала творити союз вільних і самоуправних громад. Устрій того союзу українських земель мав би бути суто демократичний, міліція замість постійного війська й т. д.

автономії

Та ще на довго перед революцією й жовтневим маніфестом царя Миколи Останнього, зазбручанське українство починає переходити в сферу свого нового ренесансу. Розклад московського абсолютизму, викликаний внутрішньою гниллю й натиском революційних зусиль всеросійської конспірації, помічується в українським життю зростом активності, українське друковане слово, формально заборонене, починає лунати чимраз грімкіше. Українська освітна література починає множитися, закладаються явні українські товариства з законспірованими політичними завданнями, а прилюдні українські маніфестації перестають бути рідкістю.

Особливе вражіння на своїх і чужих викликала українська національна маніфестація в Полтаві, підчас відслонення пам'ятника Котляревському, дня 30 серпня 1903 р. Тоді то зіхалися до Полтави тисячі представників українського громадянства, поміж якими найшлися делегати з Галичини та Буковини. Колиж уряд заборонив читати привіти в українській мові, це викликало бурхливу маніфестацію, що мусіла строснути основами дотогочасного режиму російської влади на Україні. Неменче імпозантними були ювілеї Івана Нечуя Левицького та М. Лисенка. Чимраз сміливіше домагаються українські земства та ради українських міст заведення української мови навчання по школах. Оживлення, рух, активізація довго придушених сил, росте з дня на день, стихійно.

Московський уряд починає поступатися. Петербурський Синод, що дотепер гнав українське слово з церкви й богослужбених книг, власним коштом видає український переклад євангелія. На прикінці 1904 р. рада міністрів починає акцію над об'легченням цензурних заборон на українське друковане слово, при чому російська Академія Наук видає свою славну енунціяцію про самостійність української мови та її придатність для цілий науки й літератури. Можливо, що якби не революція, то українство булоб відзискало свої права повільним еволюційним шляхом, алеж революційний зрив і конституційний маніфест царя зробив це одним очерком пера, на що требаб було ждати роки й десятиліття.

Хлібороб

Весною 1906 р. зібралася в Петербурзі перша Державна Дума. З послів українського походження утворилася Українська Парлямен-тарна Громада. Всіх її членів було поверх

сорок; були між ними видатні громадські діячі з інтелігентів, як барон Ф. Штайнгель, Микола Біляшівський, О. Свєчин, Максим Ковальський, Андрій Вязлов, але були селяне, що згодом сталися світочами українського громадського політичного руху (Зубченко, Онацький, Тарасенко, Грабовецький). Петербурська Українська Громада зразу перемінилася на своєрідний політичний центр України, що почав видавати репрезентативно-ідеологічний журнал для інформації чужинців («Українській Вєстник»), та працював з усіх сил над декларацією про українську автономію, що її мали скласти в Думі.

Та вік першої Думи протривав усього 72 дні. Українські послы, разом з усею парламентарною опозицією, прийняли участь у протиурядовій маніфестації, якою був грімкий протест-відозва, підписана у Вибурзі в Фінляндії.

В ході судових репресій вони втратили право вибору до чергової Думи, куди попали люде нові. Й тим разом українська Парламентарна Громада мала понад 40 членів, вона взялася за видавання власного органу «Рідна Справа» та праці над законопроектом про українську автономію, але по 103 днях нарад і цю Думу розігнали. Друга й третя Дума, обрана вже під натиском уряду й по тяжких репресіях озлобленої реакції, не мала вже в собі осібної української громади послів, хоч тут і там на посольських лавах попадали послы-українці. Тимчасом московський уряд охолонувши з переляку, що його виявив у перших днях революції, приступив до ліквідації свого «лібералізму». На перший огонь пішли здобутки, що їх у гарячий час революції досягли українці. Закрито багато українських товариств і видань, багато діячів опинилося на Сибірі, а багато виємігрувало за кордон. Широка еміграційна хвиля вдарила тепер на Галичину. На місці залишилися всетаки кадри нової української інтелігенції, що працювали вже не тільки в культурно-освітніх ділянках («Просвіта» та «Українське Наукове Товариство» в Києві) але у сформованому в 1908 р. політичному «Товаристві Українських Поступовців». В порозумінню з партією «трудовиків» та конституційних демократів («кадетів») вони раз ураз видвигали в пресі й на парламентарній арені чергові українські домагання. Прикидаючись щирими автономістами, вони не тратили з ока остаточної ціли, якою була раз уже кинута й поширена в масах ідея — Самостійної України.

ГАЛИЧИНА УКРАЇНСЬКИМ ПІЄМОНТОМ

Десятиліття австрійського абсолютизму (1850-1860)

Поворот Австрії до абсолютизму відбився на національно-політичному русі Галичини як найфатальніше. Навіть добре започаткована культурно-освітня праця зійшла тут на манівці зневіри й зродженого в її атмосфері москвофільства.

Галицько-Руської Матиці

Московський комівосяжер проф. Михайло Петрович Погодін, починає тоді шниряти по Галичині й підшукувати кандидатів на московських наємників і царських шпionів. Як не мож краще надавався для цеї ролі історик Денис Зубрицький; він і так дивився на українську мову, як на «язик пастухов», а тепер підбехтаний напучуваннями й «пособіями» Погодіна, станув на чолі створеної в 1856 р. «Галичско-руської погодінської колонії».

Вістник

НародньогоДому

Галичина — українським Піємонтом конституцію

При перших сеймових виборах вибрали галицькі українці 49 своїх послів — 46 з вибору й 3 вірилістів. Краєвим маршалом заіменував центральний уряд кн. Льва Сапігу, його заступником єп. Спірідіона Литвиновича. Перші вибори й перші засідання галицького сойму проходили в розмірно примирній атмосфері, але де далі польсько-українська боротьба набірає гостроти й безоглядності. В промовах шафували польські представники прекрасними словами про «рівність, згоду й братерство», але робили своє, а на тій протирічності полапалися українці не зразу.

До деякої кооперації приходило поміж поляками і українцями здебільша на полі спільного їм протимосковського настанлення. «Москвофільство вважалося спільним ворогом й було поборюване зі становища польської державної рації, тоді як народовецький напрямок, як протиросійський вважався чинником, з яким скорше чи пізніше можна булоб договоритися, якраз на точці антагонізму проти Росії» (Л. Васілевські).

Та польські симпатії для народовецького руху в Галичині, не вийшли йому на добре. Вони компромітували українство в очах москвофілів як «польську інтригу», а коли нарешті воно їх перемогло, то поляки поквапилися використати якраз москвофільських запроданців, щоби ними розбивати українське культурно-політичне об'єднання. Ворожа тактика переконала нарешті українців, що в політиці немає неможливостей а в першу чергу, що в ній «не обов'язує» ніяка етика й послідовність.

«Азбучна війна»

Невмістний, зогляду на свою надто прозору тенденцію, проєкт гал. намісника Голуховського пристосувати латинку до української літератури (1859 р.) дав привід до т. зв. «азбучної війни», що хоч і ведена на дуже вузькому культурному відтинку, всеж таки внесла велике оживлення в сонне життя Галичини 50-их років. За десять літ безконституційного режиму,

польські революціонери й сепаратисти зперед 1848 року, зуміли опанувати не тільки власні нерви, але й підзорливість австрійського уряду. Вони витиснули українців не тільки від впливів на центральний уряд, але звели їх становище в краю до рівня ледви толерованої етнографічно-віроісповідної маси. Проєкт латинки, а краще кажучи польської азбуки для українців мав бути останнім цвяхом забитим у домовину не тільки української преси й літератури, але й українського культурно-національного життя взагалі. Ледви не в останній хвилині «перед дванацятьою» зрозуміли загрозливість положення всі й однодушним протестом не допустили забити того цвяха в домовину. Правда, різні люде різно реагували на заходи й гегемонію поляків. Ті, що досі надіялися на «справедливість нашого найяснішого монарха», побачивши, як той монарх пактує з учорашніми «бунтівниками», а цурається своїх «тирольців Сходу», не знаходячи опори в самих собі, заризикували ставку на «одноплемінну Росію». Пішло це тим гладше, що деякі москвофільські традиції вже існували. Зневірені «рутенці» пригадували собі заступництво Росії за православними ще в старій Польщі, вони не забували й вражіння, яке зробили на них російські війська, коли в 1848 р. ішли втихомирювати збунтованих мадярів. Жив же у Львові такий москвофіл з уродження, як Денис Зубрицький, що в своїх історичних працях все й при кожній нагоді старався впоїти в своїх земляків переконання про високу культурність, мілітарну непереможність та ідеальний уклад суспільно-громадських відносин царської Росії часів Миколи I. До тогож Австрія, що в 50-их рр. переносила на ґрунті Італії одну поразку за другою, а в 60-их рр. була формально розгромлена Прусією й тому мусіла йти під лад польській шляхті в Галичині, взагалі перестала нашим «рутенцям» імпонувати. Не маючи довіря у власні сили, зневірившись в Австрію, вони хопилися, як тонучий бритви, за думку, що скорше чи пізніше «всесильна» Москва відбере Австрії Галичину й тому краще піти московському цареві назустріч перед тим, заки московські війська вмашерують в брами галицької столиці.

Перемога орієнтації на Росію

Гоголь

«Ми зле зробили — писало «Слово», — що в 1848 р. проголосили себе русинами й залишилися ними навіть по проголошенні конституції. В львівському соймі була найкраща нагода сказати ясно і полякам і Європі, що всі змагання дипломатів і поляків — витворити з нас окремий народ русинів-унятів осталися без успіху й що Русь галицька, угорська, київська, московська, тобольська і т. д. під етнографічним, історичним, мовним, літературним і обрядовим оглядом, є ідентична, помимо того, що в Галичині є вона вірно віддана свому улюбленому монархові і його ясній династії, а там за кордоном, так само віддана свому монархові й своїй династії»...

На прикінці грудня 1866 р. виголосив новозаангажований царський агент о. Наумович у львівському соймі промову, в якій сказав м. і.:

«Ми не винуваті в тому, що наша мова подібна до вживаної в Москві. Літературна московська мова є властиво руська, створена русинами. Приймаючи літературну російську мову, відбираємо нашу власність. Схожости нашої мови з мовою всеї Руси не затре ніхто в світі, ані закони, ані сойми, ані міністри»...

Богдан Дідицький

Та саме в найчорніший момент духового занепаду, в гомін продажного славословія білому цареві, вмішався різким дисонансом голос горстки галицької молоді, що їй дорогі були ідеали Руської Трійці та чоловіків галицької Весни Народів. «Кобзар» Шевченка, що проредся в Галичину, мов промінь ясного сонця, стався євангелієм тої молоді горстки, що з дня на день росла й могутніла, поки не примусила чорних духів москвофільства усунути в тінь, з якої вийшли.

В 1862 р. повстають «Вечерниці», в 1863 — «Мета», 1865 — «Нива», 1866 — «Русалка, в 1867 — «Правда» — ціла низка пресових органів, здебільша літературно-популярного характеру, але з виразними позначками зродженого з Шевченкового духа народництва. Махнувши рукою на «старих», усіх отих світських чи духовних бюрократів, що не пускаючися цісарської клямки, рівночасно накладали з царськими агентами й одною рукою брали «гульдени» а другою рублі, народовецька молодь поклала всю свою надію на нездеморалізовані народні маси, яких мову, словесність, побут, а навіть ношу признала вона за свою й при кожній нагоді цю свою єдність з народом маніфестувала.

Правді

Народовецька молодь Галичини, почула тепер за собою Україну, «ту безмежну, могутню Україну, що видала великих героїв козаччини й нових діячів українського відродження, яких бачила поміж співробітниками своїх органів і видань. З другої боку участь придніпрянців скріплювала демократичний і поступовий напрямок галицького українства, а це багато значило супроти переваги церковних і консервативних елементів у галицькому громадянстві. Для українців-же зазбручанських, в тодішньому їх пригнобленню від усяких перепон і заборон, була Галичина наче вікном у свобідну далечінь українського розвою, що давало йому вихід навіть на випадок найбільших утисків з боку Росії» (М. Грушевський).

«Просвіта»

Просвіти

Осип Заячківський

Анатолія Вахнянина

Юліян Лаврівський

Володислав Федорович

Омелян Огоновський

«Основація «Просвіти» було немов завершенням організаційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемеридних груп до постійної органічної праці, хоч треба признати, що та праця довгий час іще велася досить слабо, без пляну й по ділетантськи» (І. Франко).

Йосифа Сембратовича

зреклися

Угодова акція Ю. Лаврівського

Не могли зговоритися з москвофілами, легковажені австрійським урядом, непевні щодо витривалості своїх скромних сил у боротьбі з явною польською перевагою в краю, зважилися народовці на крок, у якому бачили єдиний рятунок для української справи.

Юліян Лаврівський

В третій точці внеску говорилося, що «галицькі русини признають конечність прямувати, на основі існуючих державно-правних відносин, до забезпечення свого національно-політичного життя і наладнання взаємин з поляками як співгромадянами краю, під умовою повної автономії обох національностей, яку має усталити закон, під оглядом національним, політичним і церковним, перш за все що до відповідаючого основам справедливости урівноправнення обох краєвих мов у школі, суді й уряді»...

В умотивуванні свого внеску сказав Лаврівський: «Маю нині заявити, що ми залишаємо давню політику й вступаємо на нову дорогу, не домагаємося поділу Галичини, але признаємо наш край за спільний, а в ньому, на спільній підставі хочемо далі працювати разом».

Для запевнення успіху своєму внескові, Лаврівський підкреслив, що він виходить з основ першої польсько-української угоди, заключеної на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р. але в багатьох точках відступає від неї в користь поляків. Він бажає тільки двох речей; «Одною є рівноправність, аби ви нас не польонізували, а другою, аби ви нас не деморалізували...»

Заяву Лаврівського прийняли поляки оплесками, а його внесок передали Красьому Виділові для поставлення конкретних пропозицій; та на цьому й скінчилося. Краєвий Виділ покористувався формальностями свого правильника й не поставивши сеймові ніяких конкретних пропозицій, убив справу польсько-української угоди в зароді. Розчаровані народовці скинули відповідальність за невдачу на Лаврівського, але це ані справи не направило ані українців не провчило. Скористали з того тільки москвофіли, яких табор скріпився новою филою «розчарованих»...

щоденник «Основу»

повторювався стереотипово

На думку І. Франка, в тій угоді «в останнє відгукнувся старий, панслявістичний романтизм, мовляв життя можна влаштувати по «установити маючимся» законам, на підставі повної справедливости»...

Народовецький рух 60—70-их рр. у Галичині, при всій своїй відзивчивості на літературному й взагалі культурному полі, мав дуже довго свою слабу сторону в суспільно-політичній ділянці. Спіраючись зразу на горстку молоді, а потім на духовенство, урядництво й консервативне міщанство, галицькі народовці довго не зважувалися проломати традиційного австрольоялізму з одного й суспільного консерватизму з другого боку. Під тим оглядом вони дуже довго мало чим різнилися від своїх противників москвофілів, з якими спорили за мову й правопис, але під суспільно-політичним оглядом були з ними заодно, а з часом почали заклеплюватися не тільки в своєму клясовому відчуженні від селянських мас, але й у своєму льокальному, специфічно-галицькому патріотизмі, воскрешаючи з гробу типи старих галицьких «рутенців». Не диво, що звязки народовців з зазбручанською Україною в 70-их рр. прислабли, а зневіра селянських мас до політичного життя виявила себе в цифрі... двох послів, яких вони обрали до галицького сойму в 1879 р.

Та причин відчуження галицьких народовців від своїх надніпрянських братів не слід шукати тільки в самих галичан і їх психіці. Вони корінилися далеко глибше, а в першу чергу в жахливих умовах, що в них опинилося в 70-их роках українське життя над Дніпром. Закон з 1876 р., розв'язання південно-західного відділу Географічного Товариства в Києві, переслідування й репресії на українських діячів, це по словам І. Франка «була ще мала частина горя». Куди гірше було те, що «в значній частині українського громадянства запанував був настрій байдужий, а навіть ворожий для української національності. Під впливом непереверених соціалістичних теорій, одна частина найгорячішої й найздібнішої молоді доходила до повної негачії всякої народности, до погляду, що в Елізіумі недалекого майбутнього соціалістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми, та що розв'язка економічних питань безмірно важніша від усіх інших».

Юліян Романчук

тижневик — «Батьківщина»

Діло

Володимир Барвінський

Степана Качали

Україна, як об'єкт міжнародної політики

З моментом скасування Гетьманщини, зруйнування Запорізької Січі й позатирання слідів української автономії, Україна перестала бути дієвим чинником міжнародної політики, але це не виключало її пасивної ролі в міжнародних політичних комбінаціях та розрахунках. Вже хочби те, що Росія стала грізною для Європи великодержавою через повну інкорпорацію України, давало світовій політиці притоку думати про Україну як про незалежну державу майбутнього.

Наполеон I

Трудно сьогодні сказати, з якими плянами щодо України носився Наполеон, але це певне, що він, бажаючи обезсилити Росію, думав про відірвання від неї «Козацької Країни». Куди виразніше зарисувалася українська проблема в політичних комбінаціях тогочасної Пруссії. Розмова маршала українського дворянства В. Капніста (1791) з пруським канцлером Герцбергом, хоч і не була використана в свій час, озивалася разураз відгомоном в покоях канцлерського уряду. Пригадалася вона пруським політикам під час кримської війни царя Миколи I. А хоч Пруссія оберігала тоді щодо Росії строгу нейтральність, то концепція союзу Пруссії, Англії й Франції для боротьби з Росією була одною з провідних у тогочасній пруській політиці. Впливова партія Бетмана Гольвега, що гуртувалася довкола часопису «Прайсішес Вохенблят», разураз підкреслювала переможне становище Росії, а в 1854 р. висловила свою програмову тезу, мовляв «тільки така політика, що змагає до окроєння й ослаблення Росії, відповідає інтересам Німеччини. Тільки таку політику може й мусить провадити Пруссія, тільки за неї може кинути свій меч на терези подій». Головний теоретик тієї партії, льондонський посол Пруссії — Бунзен, писав у своєму таємному меморіалі до Берліна з 2 березня 1854 р.: «Східне питання сталося європейським питанням, турецька криза — російською. Тепер, коли вже війна почалася, було би небезпечно про те забувати. Тепер слід доконати того, чого не .вспіли зробити ані Фридрих Великий ані Наполеон».

А вони, змагаючи до зломання сили російського імперіялізму, думали відібрати Росії Фінляндію, надбалтійські провінції, Польщу та землі прилягаючі до Чорного моря, разом з Кримом, Бессарабією, Херсонщиною і Таврією. Правда, в концепції партії Бетмана Гольвега не говорилося ще про Україну, як про якийсь суцільний, спосібний до самостійного життя організм, а її землі мали припасти Австрії, але вже сам факт уміщення їх у реєстрі земель органічно чужих Росії, свідчив про те, що «вохенблятпартай» орієнтувалася в історичній та культурній окремішності України від Росії.

Бісмарк

Київського Королівства

Київське Королівство

Концепцію Київського Королівства, тобто політичної незалежності придніпрянської України, проголошено, мов для гіркої іронії в моменті, коли ця Україна переживала добу свого чи не найбільшого, культурно-національного занепаду. Алеж... «чого не розуміли самі сучасні українці, то є потенціальної сили української проблеми в міжнародній політиці, те зрозумів Бісмарк. Розумів це й російський уряд і тому вів відповідну, цілком консеквентну політику, не тільки щодо власних українських підданих, але щодо їх братів у Галичині, Буковині та Закарпаттю». (Л. Васілевські).

Безоглядна русифікація України й підсилення москвофільських агентур поза її кордонами, були одинокою відповіддю Росії на концепцію Бісмарка. Сама Україна на цю концепцію не відгукнулася, але тим не менше вона не перестала існувати, як завязок нової державницької політики України, що таки діждалася свого «слухного часу».

Розклад москвофільства

Гнилички

Героїнею процесу була Ольга Грабар, дочка Адольфа Добрянського. Він то, хоча був радником цісарського двора й на колишній лояльності до Австрії доробився майна (був власником с. Чертежа на галицько-мадярській границі) вже в 1849 р. познайомився з російськими генералами й високими урядовцями, які переробили цього австрійського урядовця на агента «соєдінення» Закарпаття з матушкою-Росією. Одну дочку видав Добрянський за відомого російського славіста Будиловича, другу за закарпатського москвофіла Грабаря, що згодом перейшов на московську службу й втягнув до неї свого сина Мирослава. Приїхавши в 1880 р. до Львова, Добрянський зробив свій дім осередком кацапщини, а його внук Мирослав Грабар тоді вже «чиновник для асобих парученій» при варшавському генерал-губернаторі, почав заходитися над організацією шпійонської ячейки в користь Росії. Робота Грабаря була ведена дуже спритно й може булаб не так скоро викрилася, якби не Наумович, що в розпалі своєї москвофільської дурійки довів село Гнилички до переходу на православ'я.

Наумович

Венедикт Плоцанський

Позатим на лаві обвинувачених засіли: Осип Марків, редактор «Пролома», син Івана Науковича — студент університету Володимир, редактор «Родимого Листка» в Чернівцях о. Микола Огоновський, редактор «Приятеля Дітей» в Коломиї Ізидор Трембицький, редактор

«Господаря і Промисленника» в Станиславові Апольон Ничай, селянин з Гниличок Іван Шпундер, та міщанин зі Збаража Олекса Залуський.

Усіх обвинувачено в державній зраді, загроженій карою смерти, але за браком доказів тільки деяких (Івана Наумовича, В. Площанського, Шпундера й Залуського) покарано кількамісячною тюрмою за злочин забурення публичного спокою.

Йосифа Сембратовича

Народовецький табір мав нагоду покористуватися вислідом москвофільського процесу, що скомпромітував москвофільство цілковито, але не найшов на це відваги й посередно причинився до того, що москвофільська гангрена не переставала підточувати здорового організму галицького громадянства.

«Змартвихвстанці»

Ще в 1866 р. писав польський консерватист Станіслав Тарновскі: «Тут в Галичині, слід нам, не винищувати але підтримувати українську національність, а скріпіться вона над Дніпром. Тут у Львові позвонити їй розвиватися, а небаром втягатиме вона соки з Волині, Поділля й України. Русею буде але Русею збратаною з Польщею і одній справі посвяченою». По своєму зрозумів це «збратання» одностудець Тарновського — польський історик о. Валеріян Калінка й разом з кількома своїми чернечими собратами «змартвихвстанцями» заложив у Львові інтернат для української молоді, яку мали виховувати в дусі всіх тих «з роду русинів, по національності поляків», які стільки вже шкоди накоїли українському рухові в Галичині. «Поляки готувалися, при помочі «змартвихвстанців» доконати діла, яке при кінці XVI ст. не вдалося Потієві й Рагозі, а при кінці XVII ст. Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її латинським духом, скріпити звязок українців з Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі (1881 р.): на інтернат «змартвихвстанців» ухвалив сойм давати річно 10.000 ринських, а на пропозицію Качали: вибирайте війну, або мир з українцями, без вагання вибрав війну». (І. Франко).

Василіян

Куліш у Львові

Панько Куліш

Приїхав Куліш до Галичини «мов місіонар до краю ботокудів, не знаючи ані місцевих звичаїв ані настроїв». До тогож він вибрав саме час, у якому поляки задумали «помиритися» з українцями при помочі ренегатів, що їх мав виховати інтернат «змартвихвстанців», а над василіянським чином повисла чорна, єзуїтська хмара. Як своє місіонарське «посланіє» видав Куліш «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1884 р.», яку потім видав ще раз з послівям. Але «Крашанка» викликала тільки обурення серед українців і зовсім не розентузіямувала поляків. З українців переговорював Куліш тільки з Барвінським, але недоговорившись з ним, найшов собі «одностудця» в особі москвофіла Івана Омеляновича Левицького, який мав стати редактором-видавцем угодової газети Куліша «Хутір». Зате переговорював Куліш з такими поляками, як кн. Юрій Чорторійський, кн. Адам Сапіга, Ф. Смолька та Зємялковскі, що готові були підтримати акцію Куліша грішми. Щож дивного, що Куліш остаточно таки розчарувався й не довівши до нічого путнього виїхав зі Львова до

Відня, де несподівано опублікував німецьку брошуру про... «Знасилювання Василян Єзуїтами».

«Народня Рада»

На «змартвихвстанцях», єзуїтській реформі Василян й нарешті на невдачній місії Куліша, не вичерпуються ще тогочасні спроби осідлання української стихії, що найшла собі вираз у народовецькому русі.

Сильвестер Сембратович

Мир

Народня Рада

В першому універсалі Народньої Ради була навязана нитка традиції з Головною Руською Радою з 1848 р., яку зрадила москвофільська «Русская Рада». «Ставайте до нас, горніться разом! А супроти наших ворогів сказано, що ми не хочемо нікому відбирати його справедливих прав, але хочемо мати свої права, а як стрінемо ворогів, то' за народню справу не злякаємося ані боротьби ані жертви» Покищо працював тільки головний відділ Ради, а щойно в 1888 р. скликано перші загальні збори Товариства, на яких проголошено його політичну програму, що зясовувалася в домаганню національної автономії для українців під Австрією: «Хочемо автономії країв і автономії народів, а доки не позискаємо тої другої не можемо одушевлятися для першої, бо без тамтої перша стає гегемонією».

поділі Галичини

Цьогож 1888 р. «Діло» почало виходити як щоденник, а народовецький рух увійшов у русло політичної програмовости й організаційної систематики.

Молода Україна

Іван Франко, пишучи свою студію-мемуар про український літературний рух двох останніх десятиліть XIX ст. висловився між іншими: «Як у лікаря нема нічого приємнішого, понад слідження, як хорий звільна приходить до здоровля, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближується до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова краска на обличчю, так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого, духового й політичного пригноблення, звільна, але постійно двигается до нормального життя».

Якраз такий регенераційний процес переживало українство в 90-их рр. м. в. «Інтензивність, ширина й глибина розвоєвого руху українства була в тому часі більша ніж колибудь перед тим. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів». В 90-их рр. XIX ст. народилася й оформила себе остаточно — «Молода Україна».

«В останньому двацятиліттю XIX ст., на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в прірву велику працю, велику силу гарячого запалу й тверду віру в майбутнє нашої нації. Вона розбудила пристрасти там, де перед тим була байдужність і рутиня, оживила пульс народнього життя».

Повстання радикальної партії
першої політичної партії в Галичині

Друг

Іваном Франком

Михайлом Павликом

соціалістичної

Громадський Друг

Дзвін

Молот

Громадою

Українська Радикальна Партія

На зїзді усталено програму партії, що в своїй «максимальній» частині проголосила:

суспільно-економічних

політичних

культурних

В «мінімальній» частині радикальної партії було сказано:

«Зваживши, що розвій народніх мас можливий тільки на національному ґрунті, українська радикальна партія змагатиме в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомости й солідарности в масах усього українського народу».

Маркса

національний

політичної самостійности

«Нова ера»

Розклад, що його поширило серед галицького громадянства москвофільство, як теж загроза ново-закладеної радикальної партії, при безупинних підшептах з боку, заставили народовецький табор піти ще раз на неfortunну й непопулярну в масах концепцію формальної угоди з поляками.

Сталося це на осінній сесії галицького сойму 1890 р. Маршал Евстахій Сангушко, нащадок давно ополяченого українського роду, створив її промовою, в якій заявив м. і. що він не робить різниці ані поміж партіями ані національностями й додав по українськи: «не забуду ніколи, що мої предки говорили по руськи».

гр. Казимир Бадені

Олександр Барвінський

Юліян Романчук

Посол о. Січинський говорив також: «Нічого більше не бажаємо тільки свобідного розвитку малоруського елементу, щоби тут, в австрійській Русі утворився центр, до котрого гравітувало би руське тіло і руська душа, чи вона на Буковині чи Угорщині, чи в Галичині чи закордоном»...

Промовляв теж і намісник Бадені, що підкреслив вимогу під адресою українців, щоби вони не тільки на словах, але й на ділі виявили своє привязання до престолу й католицтва та змагати до згідного співжиття з поляками.

Першим і насправду позитивним наслідком угодовецької заяви Романчука і тов. у соймі було те, що досьогочасна спілка народовців з москвофілами розбилася, а безупинне кривлення душею, якого вона вимагала з обох сторін, оформилося в рішучу боротьбу. Для здоровлення культурно-політичного життя й очищення атмосфери це було конечне. Не пошкодило українській справі й те, що в рішучій опозиції до «нової ери» станули радикали, які назвали Романчука й товаришів «українськими станьчиками», а їх програму клерикально-сервілістичною. Опозиція радикалів викликала фермент у краю, зацікавлення широких мас політичними справами, а без цього наш політичний рух був засуджений на засклеплення в гуртковости й наражений на поступенний заник.

Дня 9 грудня 1890 проголошено відозву «До русинів Галицької Землі», підписану єпископатом, народовецькими сеймовими послами та віділом Народньої Ради, якою скликано на день 26 грудня загальний зїзд Ради. Зїзд одобрило становище Романчука й товаришів, а по краю завелися народні віча, що в більшості теж похвалювали угодовецьку акцію. Та вже найближші парламентарні вибори, що відбулися в березні 1891 р. під знаком «нової ери», створили парламент тільки для сімох представників народовецького табору, в яких проводі найшлися Романчук та Олександр Барвінський. В порівнанні з вислідом попередніх виборів з 1873 р. і з тим, що гарантувала українцям виборча ординація, це було менше як половина. В колах, які сподівалися від «нової ери» виїмкових благодатей, прийшло до отверезіння, навіть розчарування, як усе при нагоді польсько-українських, угодовецьких експериментів...

Наталії Кобринської

Д-ра Евгена Олесницького

економічні

Ізидор Шараневич

Дністер

На соймовому засіданню з дня 19 березня 1892 р. ухвалено майже одноголосно резолюцію про заложення української гімназії в Коломиї, а 25 травня тогож року спеціальна анкета шкільної ради рішила запровадити в шкільних підручниках фонетичний правопис. Група священиків зпід знаку «Душпастиря» підняла думку заложення осібної клерикальної партії, але вона не найшла популярности у загалу духовенства. На загальних зборах «Народньої Ради» 27 грудня 1892 р. започатковано створення політичної програми народовецької партії, в якій основу лягло окреслення правно-державного становища українців під Австрією, як «частини народу русько-українського, що втративши державну самостійність, боровся віками за свої державно-політичні права й ніколи не зрікався й не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і форму здійснення своїх національних ідеалів».

економічним

поступово-демократичній

Казимир Бадені

залізною

Наталь Вахнянин

посол Романчук

Січ

Даремне бори́кався Вахнянин заявляючи — «ухвалюйте опозицію, а я з обраної дороги не зйду», бо мовляв, «у політиці не можна бути нервовим, а треба виждати»... Подавляючою більшістю чотирьох п'ятих голосів, Народня Рада прийняла внесок Євгена Олесницького, такого змісту:

1. Збори заявляються тільки за політикою обоснованою принципіально на боротьбі за конституційні свободи;
2. похваляють виступ п. Романчука й Руського Клубу в державній раді;
3. висловлюють невдоволення з поступовання тих послів, що завели найновіший політичний курс, та заявляють, що тільки тих послів слід вважати репрезентантами українського народнього сторонництва, що підуть дорогою, вказаною п. Романчуком і стануть на відповідному становищі супроти уряду.

Олександр Барвінський

Остаточно «нова ера», позначившись в українському життю утворенням коломиїської гімназії, введенням утравізму до учительських семінарій, поширенням прав української мови в суді й адміністрації, заведенням фонетики й нарешті креуванням катедри української історії (властиво Східньої Європи) на львівському університеті, втратила рацію існування з хвилиною, коли обі сторони переконалися, що найкращою політикою є політика вільної руки; щодо поляків, то їм заїмпонувала не тільки вільна, але й «залізна рука» намісника Баденього. Проти неї пробують народовці сконсолідувати всі сили, які в умовах того часу моглиб увіходити в підрахунок. В березні 1894 р. скликали народовецькі послы — Романчук, Телішевський, Рожанковський, Король і Окуневський, зїзд мужів довіря до Львова, щоби на ньому привести до консолідації партій на основі загально-національної програми. Та спроба розбилася якраз на ґрунті того, як поодинокі учасники розуміли цю «національну програму». Романчук пропонував: «Стоїмо на основі національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і хочемо, щоби наш народ розвивався як самостійний словянський нарід, залишаючись при вірі й обряді своїх батьків, вірний австрійській державі й цісареві». За те москвофіл Кулачковський поставив ще менче зобов'язуючу, хоча на око ефектовнішу стилізацію: «Стоїмо на основі національній і хочемо на ній розвиватися, як політично самостійний народ в Австрії». Зїзд закінчився ухваленням недовіря політикам зпід знаку «нового курсу» — Барвінському й Вахнянинові й, без позитивних рішень, розїхалися. При найблизших сеймових виборах в 1895 р. повстало три виборчі комітети — угодовий з Барвінським у проводі, «независимий» з Василем Нагірним та окремиий «русскій» Але намісник гр. Казимир Бадені подбав уже про те, щоби до сойму не ввійшов ніодин з «независимих» як теж ніодин з москвофілів. Насильством і безцеремонними зловживаннями перевів він до сойму 14 угодовців, залишаючи без мандатів таких передовиків тогочасної народовецької політики, як Романчук, Олесницький, селянин Гурик і поміркований «старорусин» Король.

«Adieu meine Herren»...

На день 15 падолиста 1895 року скликано до Львова велике, всенароднє віче, а коли його влада заборонила, уладжено довірочну нараду, що при участі 600 представників краю»

визнала вибори неважними й рішила вислати масову депутацію до... цісаря.

Дня 13 грудня станула у Відні великі українська депутація, зложена з 150 селян, 25 міщан, 24 священиків та 22 представників світської інтелігенції. Тут застала вона своєї доброго знайомого» б. намісника гр. Баденія на становищі премієра міністрів. Він то постарався, щоби замість масової депутації станула перед цісарем тільки її делегація, зложена з кількох осіб. Провід делегації обняв о. Іван Озаркевич, що предложив цісареві пропамятне письмо про виборчі зловживання й безправства галицької адміністрації. У відповіді на промову провідника делегації цісар, мов грамофон, виголосив уложену йому Баденім відповідь: цісар тішиться заявою вірности українців, український народ, подібно як інші народи монархії є близький цісарському сердцю, він бажає йому розвою, але завважує, що стільки священиків виїхало зі Львова якраз у момент, коли там відбувається візд новоименованого кардинала Сембратовича, та що масовість депутації це коштовна й зайва демонстрація, яка не доведе до ціли, а позатим... «audieu meine Herren!» — прощавайте мої панове...

радикальна

повній політичній самостійности

Католицький русько-народній союз

Русько-українська соціал-демократична партія

клерикальної

баденівські

Петра Стасюка

Алеж кров Стасюка і товаришів не полилася даремне. Правда, трьох незалежних українських послів не могло в парляменті навіть перевести рішення про утворення слідчої комісії для баденівських зловживань, а Барвінський з рештою «камеральників» підтримував уряд Баденього, але народні маси в краю надхнула смерть Стасюка до нової політично-громадської активности. На всенародньому вічу, скликаному до Львова на день 4 листопада 1897 р. міг Евген Олесницький з повним правом сказати, що «наш народ дав доказ своєї зрілости жертвами крови».

Рік ювілеїв

Енеїдою

панщини

Літературно-Наукового Вістника

Повстання націонал-демократичної партії

В супереч досьогочасній практиці народовців, що змагаючи до консолідації народніх сил, залежно від умов, єдналися в хвилеві союзи то з москвофілами то з польонофілами й через те разураз вязали собі руки, в 1899 р. прийшли вони до переконання, що майбутнє національного руху в Галичині лежить у тривкій зорганізованости всіх без виїмку національно освідомлених і соціально близьких собі елементів.

Михайла Грушевського

Василь Нагірний

національно-демократичну партію

Політична

економічних

культурній

У відношенні до зазбручанських українців зїзд ухвалив:

«Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей».

Не забув цей зїзд і про українське Закарпаття: «Будемо змагати, щоби серед угорських українців викликати подібний національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоби заіти їх до вживання й плекання рідної мови, до боротьби проти денационалізації, та до культураної, економічної й політичної праці в користь українського народу Закарпаття».

Михайло Грушевський

Дня 5 січня 1900 р. опублікував Народній Комітет свою першу відозву до народу, в якій було сказано м. і.:

«Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну, культурну державу». У відповідь на це, москвофільська «Русская Рада» опублікувала в «Галичанині» з дня 3 січня заяву про національне, племінне й культурне «єдінство» галицьких «русских» з москалями.

репрезентанткою

Вже в 1900 р. започатковується інтензивна організаційна праця в краю, який покривається мережею повітових та місцевих Народніх Комітетів. Поділ Галичини в цілому, а поділ краєвої шкільної ради й намісництва зокрема, права української мови в урядах і школах, український університет у Львові, реформа виборчої ординації до віденського парламента й краєвого сойму, оце були постуляти практичної політики проводу й представництва української націонал-демократичної партії. Для вимушення собі послуху у влади, вона хапалася всіх засобів боротьби, від сецесії українських послів з сойму до обструкції й масових маніфестацій в краю.

Особливо загострили політичну боротьбу в краю й поширили її базу на соціальну ділянку життя — великі селянські страйки в 1902 р., що розкрили перед світом нечуваний визиск селянської праці поміщиками. Боротьба за виборчу реформу до парламента, закінчена в 1907 р. перемогою, впровадила до віденського парламента українське представництво в такій силі (32 українських послів з Галичини й Буковини), що кожній уряд мусів з нею числитися, а це об'єднувало дальшу еманципацію галицького українства згід польської гегемонії. Довго ще кулею біля ноги українського клубу в парламента, була жмінка москвофілів, що хоч вступила до клубу пробувала проводити в ньому свою політику. З виступленням пяти москвофільських послів з українського клубу прояснилася ситуація й очистилася атмосфера, але до повної ліквідації москвофільської зарази було ще далеко. Саме в розгарі боротьби українського представництва з краєвим і центральним урядом,

напередодні великої світової війни, що мала вивести українство на широкі шляхи міжнародної політики, галицьке москвофільство переживає своє «відродження».

«Відродження» галицького москвофільства

Старе галицьке москвофільство, що втративши свої позиції в боротьбі за мову й культуру на користь українства, заклепилося в аполітичній «старорущині», в останньому десятилітті перед світовою війною опинилося «на вимертю». Підтримувало його кілька платних синекур при Ставропігії та Народньому Домі, остатками дихало «общество» Качковського, а молоде покоління, утримуване безплатно по «кацапських» бурсах у Львові й на провінції, здебільша кривило душею, вдавало москвофільські симпатії, але переходило до українства, як тільки використало побут у «русській» бурсі чи стипендію якої-небудь «русскої» фундації. Доволі слабо маніфестувала себе москвофільська преса, бо Росія, занята на далекому Сході, прибула дещо на «Червону Русь». Та нагло, майже на другий день по розгромі Росії Японією, ожило й переформувалося галицьке москвофільство.

Андрія Потоцького

Прикарпатская Русь

В. Дудикевича

Марко Каганець

Мирослава Січинського

Боротьба за український університет у Львові

сецесія

Павла Крата

Адам Коцко

Гасло Самостійної України

самостійної України

Микола Міхновський

Льонгіна Цегельського

Мойсею

Ще одна польсько-українська угода

Михайлові Бобжинському

с. Чернихові

В. Коритовскі

Микола Лагодинський

Історія має звичку повторюватися. В даному випадку повторився тут експеримент польсько-українського компромісу на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р., угодова акція Ю.

Лаврівського з 1869 р. та «нова ера» Романчука й Барвінського з 1890 р...

В останній польсько-українській «угоді» помітну ролю відіграли посторонні чинники, а саме тяжке становище австрійського уряду супроти загрози воєнного конфлікту на сході. Вже в

1912 р. нависла була над Австрією небезпека війни на Балкані. Тоді представник українців на спільних, австро-угорських делегаціях заявив, що найповнішою безпекою Австрії перед зовнішнім ворогом є заспокоєння справедливих домагань народів Австро-Угорщини, але рівночасно висловив побоювання, щоби та «справедливість» не прийшла запізно. Всеж таки вже тоді, на довірочній нараді українських нотаблів (7 грудня 1912 р.) було рішено, що «згляду на добро й майбутнє української нації по обох боках кордону, на випадок війни поміж Австрією й Росією, все українське громадянство однозгідно й рішуче стане по стороні Австрії, проти російської імперії, як найбільшого ворога України». Народній Зїзд відбутий на прикінці тогож року рішив «обстоювати повну державну самостійність усього зєдиненого українського народу на цілій його території». Були це наявні позначки надвигаючого конфлікту, що з свого боку примушував австрійський уряд іти українцям на уступки, щоби мовляв «не було запізно»...

З нервової атмосфери воєнної небезпеки зродилася м. і. ідея австрійського уряду погодити чехів з німцями а поляків з українцями, та оскільки до сякої-такої польсько-української злагоди прийшло на тлі виборчої реформи до галицького сойму, то погодити чехів з німцями таки не вдалося. Дня 16 березня 1914 р. відрочено останню передвоєнну сесію австрійського парламента, а для ухвалення нових воєнних кредитів скликано на день 28 квітня спільні делегації до Будапешту. Тут то в останнє порушено справу російської пропаганди в Галичині, але на її ліквідацію вже було запізно...

В ОГНІ СВІТОВОЇ ПОЖЕЖІ

Перед бурею

Франц Фердинанд

Дня 12 липня цісар апробував виборчу реформу до галицького сойму, вслід за чим наступило розв'язання старого сойму й розписання нових виборів на час від 7 жовтня до 6 листопада 1914 р. Дня 16 липня відбулася у Львові нарада Українського Парляментарного Клубу, на якій, по льояльному осудженні сараєвського атентату, порушено справу скликання парламенту, приспішення реалізації проєкту заснування українського університету, та справу приймання українських урядовців до суду й адміністрації. Все йшло утертим шляхом, а тимчасом у Відні й Берліні вирішували питання «гідної відповіді на сербську провокацію».

Головної Української Ради

«Український Народе!»

— починався перший маніфест Головної Української Ради. — «Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Буря війни суне на Європу і нічого її не спинить. Український народ належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше. В таку хвилю, народ, що хоче жити, мусить мати одну думку й одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважилоби в історії держав і народів. І тому в тій хвилі представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одної волі українського народу. Коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоби ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли на марно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога наша ясна. Ненаситність царської імперії загрожує нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що ще не вся Україна в його руках. Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ, стати однодушне проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку.

Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше вибе година визволення України. Нехай цей поклик найде відгомін в кожному українським серці! Нехай збудить у нашому народі давне козацьке завзяття! Нехай українське громадянство віддасть всі свої матеріяльні й моральні сили на те, щоби історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»

Українська Боева Управа

Українських Січових Стрільців

Союз Визволення України

Українська справа й воєнна орієнтація

Вже на самому порозі світової війни, дня 12 серпня 1914 р. заявив австрійський прем'єр гр. Штірк представникам української й польської, парламентарної репрезентації, що по австрійській перемозі над Росією мусить прийти в Галичині до розмежування української території від польської, та що польсько-українська боротьба в межах Австрії втратить свою рацію. Ті самі запевнення давали українцям і німці. Берлінський амбасадор Австрії кн. Гогенльогге заявив провідникові українських парламентаристів Костеві Левицькому, що всі землі забрані Австрією від Росії вийдуть в її склад, але українські землі будуть відокремлені від польських, та матимуть свою національно-територіальну автономію. На всякий випадок Галичина буде рішуче поділена. Сам цісар, збентежений безпосередніми зв'язками українців з німецькими політичними, чинниками, мав сказати: «Це не є зле, але це не повинно значити, що українці дістануть усе з Берліна. Я сам хочу визволити українців з під панування поляків»... Одинокую перепону для поділу Галичини здавався австрійським дипломатам Львів, як польський острів серед українського моря, але вони сподівалися, що цю перепону буде можна якнебудь усунути, чи обійти.

Дня 26 серпня 1914 р. відбулася конференція австрійського міністра закордонних справ Буріяна з президією Головної Української Ради. На ній старався міністр заспокоїти побоювання українців щодо посягань поляків на Східню Галичину, але рівночасно підкреслив, що покищо не можна висовувати конкретних програм. Так чи інакше українцям в Австрії буде краще по війні як перед війною, а їх бажання відокремитися від поляків знає і розуміє так Австрія, як і Німеччина.

Колиж українцям було таких напівприватних заяв замало, тоді австрійський прем'єр Штірк запросив до себе українських парламентаристів на день 7 вересня 1914 р. і заявив їм урочисто: Недавно відбулася, під проводом цісаря коронна рада, в якій прийняли, крім нього, участь Буріан і Тіса. Ця рада вирішила, згідно з волею Німеччини, що по війні прийде до поділу Галичини. Східня Галичина з частиною здобутої Волині творитиме самостійну українську провінцію, зв'язану з австро-угорською монархією й забезпечуючу права національних меншин, але вивінувану широкою, національно-територіальною автономією. Зразу, поки підховаються погрібні кадри української адміністрації, управа краю буде в німецьких руках. Подібну автономічну провінцію творитимуть польські землі відібрані від Росії...

Остаточно зі становища про невідхильність поділу Галичини та національно-територіальної автономії українських земель у межах майбутньої Австрії, не сходили представники її уряду й дипломатії протягом цілої війни. І це власне тримало галицьких українців на позиціях беззастережного австро-льоялізму, якого не закинули вони навіть тоді, коли поміж австрійськими словами і вчинками зарисувалися політичні відхилення...

польське королівство

Смерть цісаря Франца Йосифа I, що виявив себе як переконаний прихильник польської шляхти (21. XI. 1916) й вступлення на престіл його брата Карла, наповнила серця українців новими сподіваннями. Та хоч Карло, заявив українській депутації, що «все, включно до окремої української провінції буде поладнане в користь українського народу», то пізніший досвід навчив, що до слів Карла можна було прив'язувати куди менше ваги, як до заяв його старого попередника. Карло, сам без власної думки й виробленого світогляду, хоч

і обняв начальну команду над армією, але мріяв тільки про мир за всяку ціну, для приличности заявляючи, що він змагає до «почесного мира».

Військова організація

Соколи

Січі

Нагірним

Кирилом Трильовським

військової організації

Пласт

Товариства Українських Січових Стрільців

На другому з черги січово-сокільському Краєвому Здвизі у Львові, дня 28 червня 1914, виступили стрілецькі організації вперше в одностроях і зі зброєю. Ентузіазм громадянства, що побачило в них майбутніх реалізаторів найвищих національних ідеалів, був безмежний.

Українські Січові Стрільці

З вибухом війни, мобілізаційний заклик Головної Української Ради мав уже на чому опертися. Створена нею Українська Боєва Управа була еманациєю молодого, хоч уже сильно уgruntованого стрілецького руху в краю. На спільний заклик Головної Української Ради й Боєвої Управи, стануло протягом трьох тижнів мобілізації поверх 25 тисяч добровольців; з усіх сторін краю поплили жертви на Боєвий Фонд. Загроження Львова московськими військами примусило австрійську владу до його евакуації. Стрілецькі добровольці переїхали до Стрия, та тут, через інтриги наших політичних противників обмежено їх до 2.000 людей, а решту розпущено домів. З дальшим напором москалів на Галичину, перевезено Українських Січових Стрільців на Закарпаття. Тут вони, в селах Горонді й Стрибачеві сформувалися в куріні та перейшли початковий вишкіл. Австрійська влада, втративши голову в мобілізаційній заверюсі, дуже довго не могла рішитися на якусь позитивну політику супроти Українського Січового Стрілецтва. Зразу обмежила його скількість а потім стягалася з доставою стрільцям зброї, одностроїв та харчів. Та коли москалі загрозили переходом Карпат на Угорщину, вона кинула проти них зле озброєні й ще гірше одягнені стрілецькі сотні. Першою вийшла в поле дня 10 вересня 1914 р. сотня Василя Дідушка. По ній, дня 17 вересня рушила сотня Осипа Семенюка. До і кінця вересня вийшла з імпровізованого коша в Горонді й Стрибачеві решта сотень. Огненний хрест прийняли стрільці з сотні Семенюка під Сянками в ужоцькому просмику Карпат, а з сотні Дідушка під селом Ботелка біля Веречок. Було це 27 вересня 1914 р. В звітномленню австрійського ген. штабу з дня 9 жовтня 1914 р. проголошено, і що Українські Січові Стрільці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат. Так почався кривавий шлях слави Українського Січового Стрілецтва. В дальшому розвиткові воєнних подій стрільці все були в перших лініях австрійської армії. Особливо важкі були стрілецькі бої на горі Кобилі під Бориславом, на горі Ключ біля Сколього, а відтак бої за Дрогобич і Стрий.

Бій на Маківці

Маківку

Чергового дня москалі повторили наступ на праве крило обсади Маківки. Стрілецький протинаступ увінчався переломанням ворожої лінії, здобуттям трьох скорострільів і 173 полонених.

Третій і найзавзятіший бій за гору Маківку розгорівся дня 1 травня. Москалі кинули в бій свіжі сили. По довшій гарматній підготовці, на невеликий відтинок фронту, обсаджений двома стрілецькими сотнями (Будзиновського і Мельника), рушив лавою цілий московський полк. Крісовий стрілецький огонь засівав московськими трупами передпілля окопів. Але наступу це не стримало. Зрезигновані сунули дальші сотні салдатів і підійшовши до стрілецьких окопів, засипали їх ручними гранатами. В грізний момент з'явився в окопах стрілецький курінь, що був дотепер у запасі. З розмаху відбив наступаючого ворога й кинувся вперед. Двічі подавалися московські лави під стрілецьким натиском й двічі вертали на опущену лінію. Щойно третій, рішучий натиск стрільців примусив москалів піти в безладну розтіч. Ворожий наступ дня 2 травня вже не змінив витвореної стрільцями ситуації.

українці

Зі запалом, одушевлені правдивим патріотизмом, з розмахом як шумна буря, якій ніщо опертися не може, кинулися молоді хоробрі сини тієї країни в обороні рідної землі на ворога й приневолити його залишити те, що він вважав за здобуте. Небезпеку усунено. Українські Стрільці двічі рішили бій у нашу користь. Вони можуть гордо дивитися на свої подвиги, бо повсякчасно залишиться в історії слава їхніх хоробрих подвигів, та золотий лавровий листок в історії їхнього народу.

Боротьба була важка і вимагала жертв. Тим, що залишилися в живих, висловлюємо нашу щирю подяку й наш подив. Героям, що поклали свої голови і віддали останню краплину крові, тим, що не можуть уже радіти перемогою, присвячуємо на вічну пам'ять цю згадку. Українці! З великою гордістю можете глядіти на Ваші найновіші геройські подвиги. Кожний мусить славитися приналежністю до Вашого корпусу, бо він матиме право назвати себе вибраною частиною».

Перший лавровий листок, вплетений Українськими Січовими Стрільцями у вінок слави українського народу, коштував дорого — 42 убитих і 76 ранених, це як на якість частини дуже багато. В боях за гору Маківку вславилися четарі — Свідерський, Гнаткевич, Мельник, Артимович, Каратницький, Яримович, хорунжі: Степанівна, Яремкевич, Коберський, десятник Радович та стрільці Саджениця, Петрів, Кривий, браття Зітинюки й багато, багато інших.

Від Маківки почався відворот московських військ з Галичини й дальший похід Українських Січових Стрільців по наміченій маршруті Львів — Київ.

Світла, хоч кривава перемога Українських Січових Стрільців на горі Маківці, усталила їх славу «залізної бригади», яка не дивлючись на свою нечисельність, вивінчування й несистематичний вишкіл, спосібна докопувати чудес. За цю славу довелося потім Стрільцям дорого платити. Висовувані все на чоло фронту, виконуючи найтрудніші боєві завдання, рятуючи нераз ситуацію, що в розумінню австрійських військових «службовців» була не до врятування, Українські Січові Стрільці, засівали своїми кістками й полили своєю кровю

далекий шлях від Карпат по золотоверхий Київ — матір городів українських.

Дмитра Вітовського

Заваловом

Семиківцями

Лисоні

Потуторами

Омелян Лесняк

Сень Горук

Куропатниками

Конюхами

Коли у березні 1918 р. центральні держави заключили в Берестю мир з Українською Народньою Республікою, Українські Січові Стрільці перейшли на Велику Україну. Дорогою через Камянець, Жмеринку, Вапнярку, Одесу, Херсон на Олександрівське, добилися УСС-и до Києва, ліквідуючи розсіпані по Україні більшовицькі банди. В Києві зустрілися УСС-и з своїми товаришами, що полонені під Конюхами, вже в грудні 1917 р. створили в лоні армії УНР непереможний Галицький Курінь Січових Стрільців у Києві.

В жовтні 1918 р. переїхали УСС-и з Великої України на Буковину, де й заскочив їх розвал Австрії та повстання Української Держави на приналежних до Австрії українських землях. Вже дня 2 листопада виїздить з Черновець у напрямі загроженого Львова перший відділ Стрільців, що автоматично ввійшов у склад і став «залізною бригадою» Української Галицької Армії.

Про духа, який панував у залізних рядах Українського Січового Стрілецтва, лякав ворогів а сповняв гордістю своїх, свідчить м. ін. дуже вимовно лист фронтових стрілецьких частин до Загальної Української Ради, датований днем 11 листопада 1915 р.

«Ми пішли в цю світову завірюху тільки тому, щоби наша Україна в часі цього всесвітнього, смертельного змагу могла проголосити, що є і хоче бути, хоче мати власне місце під сонцем. Коли що тривожить нас, то тільки думка, чи могили наших товаришів, найкращих синів України, які виростають слідом за нами, від далекого Закарпаття аж до подільських степів, приспішать зірвання з рук України ганебних кайдан неволі».

А чим було Стрілецтво в очах українського громадянства, про те свідчить відповідь Загальної Української Ради на письмо зі стрілецьких окопів:

«Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав до самостійного життя та має волю і силу вибороти, собі його кровю й залізом. Ви доказали, що столітня неволя не перемінила українського народу в покірного раба. Своїми кривавими слідами, світлими перемогами й безцінною саможертвою ви накреслили українському народові шлях у майбутнє. Кожне Ваше діло входить в історію України й тому душа українського народу з Вами, Ви найближчі й найдорожчі серцю українського народу».

Дальша історія Українського Січового Стрілецтва тільки обогатила лавровий вінок його слави й ще більше скріпила кровний звязок громадянства з Стрілецтвом.

«Союз Визволення України»

В пору, коли Загальна Українська Рада, станувши на становищі українських інтересів, боронила їх на терені внутрішньої політики Австро-Угорщини, створений з емігрантських елементів Союз Визволення України, старався робити це на ширшому, міжнародньому терені. Його завданням була інформація й пропаганда української справи в політичних колах т. зв. центральних держав (Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини) та підготовча праця над розвалом російської імперії з нутра. Для цього С. В. У. добув собі доступ до таборів російських полонених, з яких вибрав салдатів українського походження й збираючи їх в окремі табори (Фрайштадт в Австрії, та Зальцведель і Раштат в Німеччині) розвів інтензивну працю над їх національним освідомленням. Таборів часописи, бібліотеки, загально-освітні й українознавчі курси, хори, театри й вишкіл пропаганди, а далі й завязок мілітарної, української організації серед полонених, оце була праця Союзу Визволення України, якою він добре заслужився українській справі.

Дмитро Донцов

На підложжі теорії Донцова повсталала програма Союзу Визволення України, що в своїй основній статті стверджувала: «Об'єктивна історична конечність вимагає, щоби поміж західною Європою й Москвою повсталала самостійна Українська Держава». По тій лінії пішла освідомлююча праця Союзу по таборах полонених, пропаганда на міжнародньому ґрунті, та робота на українському терені, що його з часом заняли австро-німецькі війська.

Характеристичне, що оскільки Австрія, від початку до останка не могла рішитися на яку стати як у відношенні до Українського Січового Стрілецтва так і до Союзу визволення України, то Німеччина підтримувала останній рішуче й послідовно. Вона теж допустила висланців Союзу на здобуте від Росії Підляше, де зчасом повстали завязки українського шкільництва й преси. («Українська Шкільна Рада» й часопис «Рідне Слово»), На Волині, над якою простягалася австрійська окупаційна сфера, вдалося узискати доступ до українських мас представникам Українського Січового Стрілецтва.

Під чоботом воєнного мольоха

Століття Шевченкових народин, відсвятковане в Галичині імпазантним січово-сокільським здвигом, академією у Львові й цілою низкою концертів і масових маніфестацій в краю, на Придніпрянщині прибрало характер «німого ювілею». Російська влада не допустила до поважніших маніфестацій, а московські чорносотенці тільки ждали моменту, якби їм кинутися на українство з зовсім уже безкарним і безсоромним погромом. Подібно, як вшехполяки в Галичині так і чорносотенці на Придніпрянщині ждали вибуху австро-російської війни як найкращої нагоди до скорої ліквідації українства. І справді, як тільки війна почалася, галицькі вшехполяки подбали про те, щоби лють австрійських військ за невдачі в перших зустрічах з москалями перелити на маси українського народу. Пятно москвофільства, що його самі вшехполяки так довго годували й плекали на українському організмі, вони розтягли тепер на весь український народ; самі накладаючи з москалями, вони пустили в курс легенду про «руську зраду» й досягли того, що австрійські, головнож мадярські військові частини почали вішати українських селян та інтелігентів як... зрадників та шпійонів. Сотні й тисячі невинних людей погнано тоді до концентраційних таборів, десятки й сотні таких же людей, здебільша найльояльніших австрійських громадян і щирих українських патріотів згинули тоді без

слідства й суду.

Галичина під московською окупацією

Дня 3 вересня 1914 р. вмаширували до Львова перші стежі московських військ, що пробули в Галичині до червня 1915 р. Була це перша для москалів нагода «прибрати до рук» західне українство, що від споконвіку не зазнало над собою московської влади дарма, що московська агітація й підкупство поробило багато спустошень в його організмі. Тепер посунули на Галичину московські «вірли і круки», як характеризувала тогочасна російська преса своєж таки військо (вірли) й адміністрацію (круки). В проводі московської адміністрації станув випробуваний опікун галицьких москвофілів гр. Бобрінській, його заушниками стали вшехполяки та кацапи, що напередодні війни повтікали до Росії. Вони то, до спілки взялися за ліквідацію галицького українства. Всі українські газети й видавництва припинено, книгарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів поарештовано і вислано в глиб Росії. Поміж засланцями найшовся й галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, що підступом і силою захоплювало українські парохії та силувалося перевести їх на православє. Коли весною 1915 р. зайняли москалі Перемишль, думка про остаточне прилучення Галичини до Московщини сталася загальною. Московська влада станула тепер на становищі «ісконної русскости» тої нещасної країни.

Оскільки в колах вищої московської бюрократії й дипломатії перемогла думка, що до складного питання ліквідації українства в Галичині слід забратися з тактом і розвагою, остільки низші чинники, яким ця справа була доручена, в своєму нерозумі й брутальности зробили все можливе, щоби навіть чесні симпатички москвофілів у Галичині набрали переконання, що москалі це варвари, а Росія це Азія, дика й необчислима. «Галичина підчас окупації опинилася в руках всякої поліцейської й чиновничої наволочі, що її посилено сюди на посади, а вона користаючи з воєнного стану, робила що хотіла й не тільки буквально грабила дома й людей, знущалася над населенням, але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя та його культурних сил» (М. Грушевський).

Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти та заслання. «Місцями поголовне арештовано й засилано в глибину Росії українських священників, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан. Все те, найбільш нелюдським способом хапали в чому застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір, без різниці — жінок, дітей, старців, хорих і калік. Один тільки український комітет у Києві зареєстрував їх до 15.000, а цеж тільки частина». Колиж московська армія, почала відворот з Галичини то московські жандарми почали арештувати й, вивозити кого тільки запопали. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляша, Волині й Поділля. Поневолі нагадувалися страшні часи «згону» правобережного населення на Лівоберіжжя з 1680-их рр.

«Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку» (М. Грушевський).

Правда, дехто з поважніших і більш далекозорих москалів соромився всього того варварства, бачучи в ньому остаточну компромітацію т. зв. «визвольної війни» Москви. «Ми відтрутили від себе рідний нам український народ і затьмарили ясне обличчя великої визвольної війни» — говорив кадет Мілюков на зібранню думи в лютому 1915 р. Але такі викиди совісти не бентежили більшості москалів. Вони йшли на повне знищення українства, а для цього не перебирали в засобах. Та це тільки пімстилося на них і замість допровадити до ліквідації українства, прискіпило розвал московської тюрми народів.

Між двох сил

автономію

Українская Жізнь

Деклярація починається від спроби опрокинення підозріння українства в австрофільстві. «В ідеалах українців, починаючи від Кирило-методіївського Брацтва» аж до наших днів, національний розвиток тої частини українського народу, що ввійшла в склад Росії, був завжди зв'язаний з її межами й долею заселяючих її народів. Вороги Росії старатимуться перетягти українське населення на свій бік і всякими обіцянками, політичними й національними, посіяти серед нього замішання. Українці не підуть на приману провокаторських заходів і сповнять свій обов'язок громадян Росії в ту тяжку хвилину аж до кінця, й не тільки на полі бою, в рядах борців з тими, що каламутять світовий мир і ламають право, але й як громадяне краю, обов'язані в міру сил причинюватися до успішного сповнення російською армією виїмкове тяжкого завдання, яке їй припало»...

Оскільки трудно було запідозрити зазбручанських українців у такому полум'яному державному патріотизмі, якого виразом була наведена в горі декларация, то сама охота оминати репресій на український рух, зовсім себе не виправдала. Москалі, що післали свою армію громити українство в Галичині, не завагалися перед розгромом українства в себе. В першу чергу жертвою московського погрому впала українська преса, а «українські лязарети», що їх власними заходами й коштами зорганізували українці на доказ свого патріотизму, опинилися під строгим доглядом московської жандармерії. Зрештою, коли делегація тих льояльних, українських громадян Росії з'явилася в міністра закордонних справ Сазонова зі скаргою на безпримірне нищення українства в Галичині й Буковині, то почула цинічну відповідь: «Чогож ви хочете? Саме тепер прийшов найдогідніший момент, щоби раз на-все покінчити з вашим українством»...

Вражіння, яке зробило на зазбручанських українців заняття Львова московськими військами, віддають слова особистих, споминів Д. Дорошенка: «Багато людей плакало. Тепер, коли до нас дійшли такі відомості про повний розгром українського життя в Галичині, коли київські участки й в'язниці заповнилися вивезеними галичанами, поміж якими були університетські професори, поважні старші священики, інтелігенти всяких професій, жінки, діти, селяни, коли ми побачили, що все це вирване з хат неждано, без грошей, часто напів одягнене, смертельно залякане, та що їх забирають до томської, іркутської, архангельської й астраханської губернії без засобів, невідомо на яку долю й на який час, тоді то ми, київські українці зрозуміли нарешті, чим є та «визвольна війна» та яку долю готують для нас її переможні наслідки».

Даремне пробував боронити позицій zagrożеного українського льюалізму М. Грушевський, в петербурській «Речі»: «Розвязки українського питання в Росії я не бачив у відірванню від неї українських земель» тільки в полагодженні його законоправною дорогою, спільними зусиллями поступово українського й російського громадянства, в межах російської держави і на основі конституційного розвитку, автономії країв і національного почування»...

Такто ставилися до Росії свідомі й активні українці зпід знаку Товариства Українських Поступовців, що може бути признане за репрезентанта й викладника настроїв і думок довоєнного, національно здеклярованого українства. Зате українські соціал-революціонери та соціал-демократи, якнебудь ставилися вороже до російського уряду, то в основі не сходили з ґрунту російської державности й були явними противниками українського сепаратизму. Разом з своїми російськими товаришами проголосили вони «війну війні», а в своїх партійних підземелях готувалися до соціального перевороту.

Та все те в ніякій мірі не давало уявлення про те, що діється й що назріває в українських народніх масах, та як у них могутніє укрита національна потенція. Бо поки над Росією літав двоголовий царський орел, «на всіх язиках все мовчало». Не проявлявся на зверх і український рух. Алеж небаром мало виявитися, що «нарастання українського живла в усіх суспільних сферах відбувалося цілком стихійно, хоча непомітно, і коли прийшла хвиля, яка уможливила його уявлення, воно почало рости мов лявіна, що пірвала за собою навіть такі елементи, що їх недавна ніхто-б в українстві не запідозрив» (Л. Васілевскі).

Таким моментом була березнева російська революція, що розпутала не тільки українську стихію на Подніпрівю, але визволила західне українство з тяжкого положення в яке воно попало через дволичність австрійської політики.

Відокремлення Галичини

відокремлення

В проводі галицької політики запанувала констернація, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крови, що їх поклала Галичина на побоевищах Австрії видалися даремні. Настрої громадянства передалися Українському Січовому Стрілецтву й хто знає які форми була б одягла зневіра в дволичну Австрію, якби не революція й упадок царату в Росії, що нараз розкрили перед українством нові й непередбачувані дотепер перспективи.

Революція

Українську Центральну Раду

автономії

Михайло Грушевський

Український Національний Конгрес

Велика сая Купецького Зібраня виповнилася вщерть делегаціями від українського громадянства всіх станів і професій, від війська й фльоти, від політичних, економічних та культурно-освітніх організацій. Почесним головою конгресу обрано Михайла Грушевського, але дуже скоро показалося, що екстремістичні настрої репрезентованих на конгресі мас українського громадянства далеко не покривалися з опортуністичною політикою Центральної Ради. Покищо аранжерам удалося опанувати розбурхану національну стихію й

винести резолюції, які формально покривалися з автономістично-федералістичною концепцією Центральної Ради.

«Згідно з історичними традиціями і сучасними вимогами українського народу — читаємо в першій статті конгресових резолюцій — зїзд визнає, що тільки національно-територіяльна автономія України може забезпечити інтереси нашого народу й усіх інших народів» що заселяють українську землю.

Автономічний устрій України, як теж інших автономічних країв Росії найде повну заперуку в федеративному устрою Росії, супроти чого зїзд вважає одинокою відповідною формою державного устрою для Росії федеративну, демократичну республіку, а за одну з найголовніших основ української автономії, повну гарантію прав національних меншин, що живуть на Україні.

Український Національний Конгрес, признаючи російській конституанті право санкції нового державного устрою Росії, як теж автономії України й федеративного устрою російської республіки, але вважає, що приклонники нового ладу на Україні не можуть залишитися аж до скликання російської конституанти в пасивности й мають, у порозумінні з національними меншинами, творити негайно підстави автономічного життя».

Нарешті в 5-ій і останній статті резолюцій читаємо:

«Український Національний Конгрес, визнаючи право всіх народів до вирішування своєї долі, вважає, що: границі поміж державами повинні усталитися згідно з бажанням пограничного населення, та що для забезпечення того є конечно допустити на мирову конференцію, крім представників воюючих держав, також представників тих народів, на яких територіях ведеться війна, а в тім і України».

Обравши постійну Центральну Раду, зложену з біля 150 делегатів губерній, міст, кооперативних централей, політичних партій і національних меншин, конгрес залишив дальше доповнення Ради делегатами заповіджених зїздів — військового, селянського й робітничого. Головою Ради й його виконавчого комітету обрано одноголосно Грушевського. Та вже дальший розвиток подій причинюється до скріплення сепаратистичних настроїв щодо Росії й її Тимчасового Уряду не тільки в масах, але й у лоні самої Центральної Ради. В міру того, як українські селяне відмежовуються від всеросійського Селянського Союзу, а представники українських військових частин змагають до створення, формально автономічної але в дійсности самостійної й самостійницької української армії, відношення Центральної Ради до тимчасового уряду загострюється, а з ним разом скріплюються ворожі настрої московського громадянства до українського.

Деклярацію

Всеукраїнський Селянський Зїзд, що відбувся у Києві, прийняв відповідь Тимчасовому Уряду на «Деклярацію» Центральної Ради з живловим обуренням. Попало на нім і самій Центральній Раді, що на думку зїзду, зробила зле, вдаючися в просьби до Тимчасового Уряду, замість ставити його перед доконані факти. Тому Селянський Зїзд доручив Центральній Раді, в порозумінню з Українською Радою Селянських Депутатів, негайно опрацювати проект автономії України й федеративно-демократичного устрою російської республіки, скликати зїзд представників інших країв та народів і докласти всіх сил до прискішення організації українського, територіяльного союму. Вирішивши перепроводити

негайну українізацію, всіх державних і самоуправних установ, Селянський Зїзд розїхався в переконанню, що коли Тимчасовий Уряд не йтиме назустріч вимогам України, то не залишається їй нічого іншого, як зірвати її поневільний звязок з Московщиною. Другий Військовий Зїзд, відбутий 20 червня, всупереч забороні петроградського Тимчасового Уряду, зібрав у Києві делегатів від поверх мільйона зорганізованих в українських частинах жовнірів. Він то порадив Центральній Раді, поменче звертати уваги на Тимчасовий Уряд і будувати автономію України від основ і то негайно.

Перший універсал

Перший Універсал

«Хай Україна буде вільна! Не відмежовуючися від решти Росії, не зриваючи звязків з російською державою, хай український народ має на своїй землі право розпоряжати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні впроваджує український сойм, вибраний на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного голосування. Всі закони, що мають запровадити в нас лад, матиме право настановляти тільки наш український сойм».

примушено

Рішучий тон універсалу, зустрівся з загальним признанням українського громадянства, та разом з тим він ще більше насторожив москалів до українського автономістичного руху, що оце погрожував уже першими проявами самостійництва.

Генеральний Секретаріят

Даремне зіхали до Києва представники Тимчасового Уряду — Корейський, Церетеллі й Терещенко, не мав теж успіху Другий Універсал Центральної Ради, в якому подано до прилюдного відома згоду Тимчасового Уряду на українську автономію, окрему військову організацію й специфічно українську форму земельної реформи.

Московсько-українська «угода» була принята українським громадянством з холодом і недовірям, на яке справді заслуговувала.

«Тимчасова інструкція» для Генерального Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні з дня 17 серпня, яку привезли з Петербурга висланці Центральної Ради зрушувала її зі становища, яке вона вже собі здобула, а її виконавчий орган тобто Генеральний Секретаріят, перемінювала на якийсь орган звязку поміж Тимчасовим Урядом у Петербурзі й Центральною Радою у Києві.

Згідно з цією інструкцією територія автономічної України мала простягатися тільки на нецілих п'яти губерніях (київську, волинську, полтавську, подільську й чернігівську, без п'яти повітів) а сам Генеральний Секретаріят обмежено до чисто внутрішніх ресортів, та залишено в ньому місце щонайменше для 4 секретарів неукраїнців.

Володимиром Винниченком

самостійність

Українську Народню Республіку

На московській півночі усталився більшовицький уряд народніх комісарів, що дивився на український еманципаційний рух із ще більшою ненавистю, як помірковано-соціалістичний уряд Керенського. Досьогочасна паперова українсько-московська війна замінилася тепер на справжню. Більшовицький уряд почав насилати на Україну не тільки своїх агітаторів, але

занархізовані на фронті московські військові частини.

Центральна Рада не злякалася такого обороту справ. Вона роззброювала побільшовичені московські війська й відтранспортовувала їх на північ. У відповідь на це наспів дня 17 грудня ультимат від ради московських комісарів, погрожуючий Україні війною, якщо вона не припинить своєї «дезорганізаційної» роботи й не пропустить через свою територію більшовицьких військ, що мали йти на Дін і Ураль до боротьби з тамошньою «контрреволюцією».

Ультимат наспів до Києва саме в момент, коли там радив зїзд робітничих, селянських і жовнірських депутатів. Скликали його більшовицькі агітатори але, на 2.500 учасників, опинилися вони в зникаючій меншості 60 голосів. Зїзд заявився по стороні Центральної Ради й рішуче проти зазіхань московських більшовиків.

Та це не облегчило положення України, яку наважилися більшовики опанувати за всяку ціну. Вони повели агітацію серед війська, що почало кидати фронт і безладними валками мандрувати до дому. Рівночасно вони зорганізували свою менчість на зїзді селянських, робітничих і жовнірських депутатів, переїхали з нею до Харкова й тут скликали свій, московсько-жидівський зїзд рад, на якому обрано більшовицький «виконавчий комітет». Московський уряд визнав цей комітет і протиставив Центральній Раді, як «орган влади всеї України». «Все це моглоб було скінчитися опереткою — пише М. Грушевський, — якби на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська, чи кращеб сказати банда салдатів, матрозів і різних наємних хуліганів, що стояли під Білгородом, ніби то пробиваючи собі дорогу на Дін. Їх провід осмілив місцеві, неукраїнські елементи, розагітовані більшовиками. Українське населення зтероризовано, а українська залога, продержавшись два тижні, склала зброю». Це осмілило більшовицькі банди до того, що вони, не то що не пішли на Дін і не задоволилися робітничим Харковом, але почали посуватися на Полтавщину й Херсонщину. Скрізь вони грабували, палили й нищили людське добро, а рівночасно вводили анархію в сяк-так наладнану адміністрацію й деморалізували військові частини. Прозвавши Українську Центральну Раду парламентом «буржуїв» а її Генеральний Секретаріят зборищем «генералів», більшовики впевняли всіх і все, що тут справа не в національному поневоленню України, а в її соціальному визволенню. Особливо розпиналися за соціяльну революцію жиди, вони теж були найбільш жорстокими супроти населення там, де почували себе безпечно. Більшовицький наступ і пропаганда, внесли замішання в український законодапний і адміністраційний апарат. В лоні Центральної Ради, в якій ніколи не бракло чужоплемінних і ворожих українському визволенню елементів, піднялися голоси, чиб не випередити більшовиків у їх соціяльних реформах, а Генеральний Секретаріят віддати в руки більш на ліво зорієнтованих елементів. Таке хитання в керівних колах української політики використали більшовики й з кінцем грудня 1917 та з початком січня 1918 р. зайняли своїми військами всю Лівобережну Україну й Чорноморе. Полтава, Катеринослав, Одеса, Кременчук, опинилися в більшовицьких руках. Не обійшлося без того, що більшовицька агітація розвела собі кубло і в столиці України. Особливе спустошення робила вона в українських військових частинах, що то ще так недавно рвалися до Києва, щоби своїми трупами промостити шлях до Української Державности. Тепер вони розходилися по домах, бо їх більшовики переконали, що українська самостійна держава, це тільки справа

«буржуазії». Тимчасова рада московських народніх комісарів вступила в переговори з центральними державами про мир. Україні не залишалося нічого іншого, як подбати про мир і на українському фронті. Даремне стримували її від того кроку недавні союзники царської Росії — Франція та Англія, обіцяючи їй визнання й політичну підтримку. Мир був найпопулярнішим гаслом усіх народів і суспільних класів Росії, а Україна не могла допустити, щоби більшовики заключили мир з центральними державами без неї а то й проти неї. Центральна Рада виділяла своїх уповноважених на фронт, для обговорення умов перемиря та заповіла вислання своїх делегатів до Берестя, де вже більшовицькі делегати, від листопада, переговорювали з представниками центральних держав.

Четвертий Універсал

IV Універсалу Центральної Ради

Розвиваючи основну думку трьох перших універсалів і витягаючи висновки з становища України в сплеті історичних подій і назріваючих обставин, IV Універсал проголошував Україну вповні самостійною, нівідкого незалежною Республікою. Вимагала цього ясно окресленого становища справа мирових переговорів, перла до нього боротьба більшовиків з українською Державністю. Для того, щоби мати вільні руки в усталюванні свого міжнародного становища, а наступ більшовиків на «українську буржуазію» та грабіж українського державного майна оформити як справжню війну двох чужих собі й ворожих державних організацій, потрібний був IV Універсал.

«Український Народу! Твоєю силою, волею, словом — читаємо в ньому, — утворилася на українській землі свобідна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робучого люду! Та в трудну годину народилася воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і нарід. Петроградський уряд народніх комісарів виповів війну Україні. Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоби не допустити до братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградський уряд не пішов нам назустріч і веде дальшу криваву боротьбу з нашим народом і Республікою... Крім цього петроградський уряд проволікає заключення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». А щоби ні російський ні ніякий інший уряд не ставив Україні перешкод в установленні того бажаного миру, для того, щоби повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщуємо всіх громадян України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але жадна з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки».

В продовженні універсалу перейменовано раду Генеральних Секретарів на раду Народніх Міністрів, якій доручено як найскорше довести переговори з центральними державами до успішного кінця, не вважаючи на ніякі перешкоди з боку якихнебудь частин бувшої російської імперії та вжити твердих і рішучих заходів до оборони й очищення України від московських наїздників. В ньому теж накреслено плян інтензивної розбудови української культури та

економіки.

В моменті, коли совіт більшовицьких комісарів відсахнувся від свого первісного гасла про самоозначення народів царської Росії й станув на ґрунті російської федерації, для якої рішив силою «об'єднати український пролетаріят з російським», коли Франція підхопивши федераційні гасла III універсалу почала грозити Україні санкціями за майбутній сепаратний мир з центральними державами, треба було ясно й рішуче усунути всякі вагання й двозначности, що їх допускали досьогочасні енуціяції українського парламента й уряду. І це власне робив IV Універсал Центральної Ради.

Більшовицький наступ

Всеволод Голубович

Тимчасом довкола Києва й у самому місті боротьба не втихала. Більшовики обстрілювали місто, а рівночасно міське шумовиння не кидало уличної партизанки. Поодинокі міські об'єкти переходили з рук до рук, розвалювались і горіли від гарматних стрілен будинки, трупи оборонців українського уряду застелювали улиці, смерть косила й цивільне населення. Десять днів тяглися криваві бої з більшовиками в місті й на передмістях. Арсенал на Печерську, Поділ, Старе Місто, опинилися в руках місцевих більшовиків, що окружили будинок Центральної Ради. Бравурний випад Січових Стрільців розірвав цей більшовицький ланцюг і довів до очищення Старого Міста й Подолу, а Слобідський Кіш і Вільне Козацтво в днях 3 й 4 лютого 1918 р. відбили арсенал, де поклали трупом 300 більшовиків, а 300 забрали в полон. Але ці успіхи на терені міста не направили ситуації зовні. Більшовицька червона армія надтягла під проводом Муравйова від сходу й 4 лютого заняла Дарницю й мости на Дніпрі. Гураганний огонь більшовицьких гармат доконав свого. Ніччю з дня 8 на 9 лютого українські війська в числі 3.000 багнетів евакуювали Київ. Під їх охороною переїхав український уряд і більшість Центральної Ради до Житомира. Дня 9 лютого більшовики стали безспірними панами столиці України. Свою перемогу відсвяткували вони справді по варварськи: вирізали біля 5.000 цивільного населення, запідозреного в симпатіях до українського уряду й розграбили державні магазини та склепи й доми «буржуїв». Дня 19 лютого появилася наказ Муравйова про перехід влади в руки «совета рабочих і крестьянских депутатов», а Українська Центральна Рада, опинившись поза мурами столиці, проголосила «До всіх країв і народів Європи» крик одчаю:

«Ще перед двома місяцями говорили всі в Росії про Україну, як про оазу російської пустині. В нашому краю панував розмірний лад і мир. Радість, гордість і повага огортали нас перед нашим першим народнім парламентом — Центральною Радою, яку вибрав сам народ. Ми старалися не нищити, але відбудувати собі самі, на руїнах війни, наш край. Більшовики в Петрограді, Москві й інших московських містах, дивилися з заздрістю на розвиток України. Та це була мала причина. Головною причиною їх заздрости було природне багатство України на збіжжя, цукор і все інше, що наш рідний край видав з себе. Це стара, історична звичка захланного нена-ситнього московського народу нас грабити й висисати. Носителі більшовицьких ідей не різняться нічим від царських посіпак і визискувачів; вони топчуть колишні права й вольности неросійських країв бувшої російської імперії, продовжують грабежі царату. Ви, чужинці, які дотепер нас не знали й до яких наш голос тільки з трудом

доходить, зрозумійте нас! Тепер бачите ви правдивий характер більшовиків. У Харкові, Полтаві, Катеринославі й Києві тепер убивають і палять. Чужинці, що живете вільно на землі своїх батьків, вислухайте, та зрозумійте нас! Ми ж боремося за нашу соціяльну волю, за рятунок наших жінок і дітей, за право, нашого самоозначення!»...

Даремне й без відгомону лунав крик роспуки українського уряду, що опинився поза своєю столицею. Оргії більшовицьких переможців шаліли в столиці; горіли й розвалювалися дома, храми, а в них палилося не тільки майно й культурні здобутки краю, але його досьогочас-на «стара віра»... В огні більшовицького обстрілу згоріла, як каже, М. Грушевський «наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць і кінець кінців, як то часто буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства».

Берестейський мир

«По сотнях літ державного небуття, Україна, дорогою на Берестя вертала до ролі самостійного міжнародного чинника, до ролі підмету політики, визискуючи для цілий власного народу ситуацію, що витворилася як результат Великої Війни». (Л. Васілевські). Великі історичні події чергувалися справді, мов у калейдоскопі. Несповна місяць по проголошенні державної незалежності України молода держава диктує переможному тоді союзіві центральних держав умови мира, що поза практичними, безпосередніми користями, мали ще й історичну, далекосяглу вагу юридичного визнання української державности на міжнародному форумі.

На терені Берестя зявилися представники Української Народньої Республіки дня 12 січня 1918 р. Тут уже стояли проти себе самозванчі спадкоємці розгромленого царату — більшовики з одного й представники непереможної Німеччини з другого боку. Секундували останній — морально розбита й виголоджена Австро-Угорщина, Туреччина й Болгарія. Диктувала й мала ще моральну силу диктувати мирові умови голодна, але овіяна духом непереможности Німеччина, але вже Австро-Угорщину пхав до мира за всяку ціну внутрішній розвал, тоді коли Туреччина й Болгарія, виконували ролю декорації дарма, що кожна держава зосібна бажала упекти собі свою печеню при берестейському вогні. Австро-Угорщина потребувала — хліба, Німеччина потребувала мира для звільнення своїх армій на сході, щоби могли завдати рішучий удар своїм противникам на заході. Решта делегацій тільки статистувала, а всі вони разом лякалися поширення більшовицької анархії на свої території. Тому вступні переговори з більшовиками йшли тяжко, при безупинних словних конфліктах, а коли в Бересті заявилася делегація України, центральні держави привитали її як чинник облегчуючий запутану ситуацію. Маючи до вибору більшовицьку анархію й українську сконсолідованість, вони не завагалися піти назустріч другій. Перш за все у добре зрозумілому, власному інтересі.

Почалися переговори від вручення деклярації про згоду центральних держав на пропонований більшовиками «мир без анексії й контрибуції». Більшовики прийняли цю формулу, як згоду центральних держав повернути давній Росії, якої вважали себе спадкоємцями, відвойовані від неї терени Польщі, Литви й прибалтійських областей, але помилилися. Коли їм сказано, що загально прийняте гасло «самоозначення» зреалізували вже у відношенню до старої Росії — Польща й Литва, більшовики обурилися й покинули

Берестя. Та настрої в краю примусили їх дуже скоро вернути назад і засісти до дальших переговорів. Замість дотеперішнього предсідника більшовицької делегації Йоффе, станув тепер у її проводі Троцький, що рішив грати на проволоку. Замість конкретизувати умови мира, він почав виголошувати довгі агітаційні промови, призначені не так для делегованих до Берестя дипломатів, як для фронту й запілля центральних держав. Та якраз у самому розгарі краснорічivosti Грецького з'явилася в Берестю делегація Української Народньої Республіки — В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський і О. Севрюк. Це були люди нові під оглядом свого дипломатичного стажу й молоді віком, але вже їх перший виступ примусив контрагентів до належного їм респекту. «Знали вони з цілою певністю — пише німецький генерал Гофман у своїх споминах, — що поза евентуальною допомогою Німеччини вони не можуть на ніщо розраховувати, а чейже вони твердо обстоювали при своїх домаганнях і не відступали від них ні на крок». Подібно висловлювався про українських представників австрійський представник гр. Чернін, мовляв, вони «не дивлючися на свою молодість, виявили достаточну зрілість, щоби використати сприяючу для себе ситуацію». А домагалися вони не тільки визнання суверенности Української Народньої Республіки над Дніпром, але прилучення до неї Холмщини, Підляшшя, Волині, Східньої Галичини й Буковини, що тоді були в руках Австро-Угорщини й німецької окупації. Та оскільки Німеччина могла з легким серцем піти на домагання України, остільки Австро-Угорщина, звязана переговорами з поляками, для яких рішилася навіть на відокремлення Галичини, пробувала опиратися. Посередництва поміж українською й австро-угорською делегацією піднявся німецький генерал Гофман, а помагав йому голод, що вже на добре розпановився на австрійському запілліу...

Що правда й ген. Гофман не зразу пішов на українські вимоги. Бо хоч признав українській делегації слушність щодо Холмщини й Підляшшя, то домагання відступити їй частину «австрійської» території (Східньої Галичини й північної Буковини) назвав «безсоромним» і закомунікував свій погляд українській делегації в доволі острій спосіб. На це відповіли українські делегати, що мусять подбати про відповідні директиви з Києва. А хоч над Києвом збиралася вже чорна хмара більшовицької навали, директиви прийшли: Холмщини рішуче не зрікатися, а щодо Галичини й Буковини вимагати, щоби з їх українських територій створити окремий коронний край у межах Австро-Угорщини. А хоч як тяжко прихопилося австрійській делегації піти на такі уступки, вона не бачила іншого виходу й уступила.

В другій половині січня розїхалися берестейські делегати до своїх урядів, по директиви. Поїхав до Петербурга і Троцький, щоби відтіля привести аргументи проти суверенности делегації Української Народньої Республіки в особах делегатів самозванчого «харківського уряду» — Медьведєва й Шахрая. Нова сесія мирової конференції, що почалася 30 січня, станула під знаком змагань московських більшовиків і їх харківських прихвостнів з незалежницькими тенденціями делегатів Української Народньої Республіки. На протест української делегації проти впровадження на терен мирових переговорів різного роду самозванців і... Шахраїв, відповів Троцький, що... влада Центральної Ради вже не існує, а одиноким її тереном є хіба кімнати її представників у Берестю. Українці відповіли на це Троцькому з силою, що заломала його цілковито. «Троцький — пише Чернін — був такий пригноблений, що викликав спочуття. Блідий мов рядно, з широко розкритими очима,

креслив щось нервово на папері». Його ставка на Шахрая не вдалася. Дня 9 лютого 1918 р. підписано «Мировий Договір поміж Українською Народньою Республікою з одної, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з другої сторони».

Представник Австро-Угорщини гр. Чернін, що ще 21 січня писав у своєму щоденнику, що «українці не ведуть більше переговорів, вони диктують», сповістив про заключення мира цісаря Карла. Наскільки берестейський мир був дошкою рятунку для центральних держав, свідчить про це лист цісаря Карла до гр. Черніна: «Глибоко зворушений і врадуваний вісткою про заключення миру з Україною, висловлюю вам, з, усього серця вдячність за вашу доцільну й успішну працю. Ви створили своїм зусиллям найкращий день мого, до цього часу, так багатого турботами правління»...

«Найкращим днем» був день підписання берестейського трактату і для відродженої Української Державности.

Умови Берестейського Миру

Пропамятного дня 9 лютого 1918, на передодні якого центральні держави визнали Українську Народню Республіку — самостійною, вільною й суверенною державою, яка є в силі заключувати самостійно міжнародні договори, підписано перший від віків міжнародній акт України такого змісту:

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина з одного й Українська Народня Республіка з другого боку заявляють, що воєнний стан між ними скінчився. Держави, що заключують договір, рішили надалі жити з собою в мирі й приязни.

Між Австро-Угорщиною з одного й Українською Народньою Республікою з другого боку, оскільки вони межують з собою, залишаються ті межі, які існували до війни поміж Австро-Угорщиною й Росією. Далі на північ іде границя Української Народньої Республіки, починаючи від Терногороду, в загальних рисах по лінії Відгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сернки, Мельник, Високе Литовське, Камянець Литовський, Пружани, Вигонівське Озеро. В подробицях означить цю границю мішана комісія, беручи під увагу етнографічні відносини й вимоги населення. На випадок, колиб Українська Народня Республіка мусіла мати спільну межу з якоюсь іншою державою Почвірного Союзу, застерігаються особливі умови.

Звільнення окупованих територій пічнеться негайно по ратифікації договору. Спосіб переведення звільнення та передання звільнених територій означать повновласники зацікавлених держав.

Дипльоматичні й консульярні взаємини між державами, що заключують договір, відновляться негайно по ратифікації мирового договору. Щодо найдалі посунутого обміну консулів з обох боків застережено особливі умови.

Держави, які заключують договір, відмовляються обопільне від заплати коштів війни, цебто від державних видатків на ведення війни, а також від покриття воєнних шкід, завданих державам і їхнім громадянам на воєнних теренах, шляхом військових операцій, включаючи сюди всі, переведені в ворожій державі реквізиції.

Воєнних полонених відпуститься з обох боків до дому, оскільки вони не захочуть дістати дозволу залишитися в чужій державі, або податися до якоїсь іншої держави. Полагодження

долучених з тим питань відбудеться шляхом окремих договорів. До дня 31 липня 1918 р. обов'язуються переговорюючі сторони постачати обопільно надвижки хліборобських і промислових продуктів. До заключення остаточного торговельного договору, а на всякий випадок по впливі 6 місяців від заключення загального миру, обопільні торговельні взаємини упорядкують тимчасова умова, яку можна вивести протягом шести місяців, від 30 червня 1918 р. починаючи. Ця тимчасова умова усталює обопільні договірні мита, які мали силу до вибуху війни в торговельних взаєминах поміж Австро-Угорщиною й Росією. В ній є також всі важніші точки старого торговельного договору з Росією, оскільки вони мають відношення до України. Крім цього забезпечено вільний перевіз до Азії, а особливо до Персії, що його раніше замикала Росія.

Усталення державних і правно-приватних взаємин, виміна полонених і цивільних інтернованих, справа амнестії, як теж справа захоплених противниками торговельних кораблів, все те усталиться в окремих договорах з Українською Народньою Республікою, які творять значну частину теперішнього мирового договору й, оскільки це можливе, одночасно з ним вступають у силу.

Умови, заключені цим мировим договором, творять одну, нероздільну цілість...

Як представники уряду Української Народньої Республіки, підписали берестейський мир — Олександр Севрюк, Микола Любинський і Микола Левитський. За Німеччину — державний секретар закордонних справ Ріхард фон Кільман, за Австро-Угорщину — Отокар граф Чернін, за Болгарію — президент міністрів Д-р Василь Радославов: з чотирма повновласниками, за Туреччину — великий везир Талат Паша, міністр закордонних справ Ахмет Нессімі Бей та двох повно-власників.

Рівночасно з підписанням явного мирового договору, підписано тайну клявзулю до нього, про долю українських земель під Австрією, такого змісту:

«З ходу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народньої Республіки прийшли до переконання, що обидві великодержави кермуються волею жити між собою в тісній дружбі й живих взаєминах.

Признаючи, що ті взаємини скріпляться, якщо меншости, що живуть в обох державах, щодо яких друга сторона є зацікавлена, матимуть повне забезпечення свого національного й культурного розвитку, цісарсько-королівський міністр закордонних справ приймає з задоволенням до відома, що Українська Народня Республіка вже створила закони, які забезпечуть права живучих на Україні частин польського й німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповаженні Української Народньої Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю, при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, що розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, що живе в межах Австрії, дальше забезпечення її національного й культурного розвитку.

Для осягнення цієї мети, австрійський уряд пропонує обом палатам державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східньої Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини й злучені з Буковиною в один

суцільний, коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до дня 31 липня ц. р. Австрійський уряд змагатиме всіми засобами, які дає йому конституція до того, щоби цей законопроект зискав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість і що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виконана якабудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними»...

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Берестейський трактат, що його, з огляду на харчеву скруту центральних держав, прозвано «хлібним миром», стався угольним каменем для відродженої української Державности. Вслід за ним прийшов мир центральних держав з більшовицькою Росією (9 березня 1918), яка мусіла визнати суверенність Української Держави та зобов'язатися до замирення з нею. З останнім більшовики не спішилися й тому Україна мусіла силою усувати червоні ватаги з своєї території. В кілька днів по підписанню берестейського трактату почалася протиофензива військ Української Народньої Республіки, що при допомозі німецьких частин прочистили небаром шлях з Житомира на Бердичів, а дня 1 березня 1918 р. вернулись до Києва. З черги рушили українські війська на Лівоберіжжя й витискали червоні банди крок за кроком так, що в кінці квітня очистили українську землю від ворога. Допомога німецьких частин утворювала прикру атмосферу й не давала рожевих перспектив. «Можна було наперед знати, що вступ німецьких військ на Україну дасть привід до агітації проти Центральної Ради, з різних сторін, може викликати тривогу й невдоволення серед селянства, цеї головної підстави Української Державности. Але з другого боку було в високій мірі небезпечно залишати Україну на довший час у владі більшовицької анархії та ждати, поки вона сама себе не зість, поки перегорить більшовицька зараза й викличе таку сильну й організовану реакцію серед самого українського населення, щоби на ній можна було опертися українській владі. Широкі круги населення, найцінніші й найсвідоміші елементи селянства, бажали ладу й порядку, але ждали твердої влади». (М. Грушевський).

Таку «тверду владу», яка б могла не тільки протиставитися зовнішнім ворогам й внутрішньому розвалові, але й налагодити розбитий революцією апарат господарства й продукції, міг дати український уряд тільки при допомозі німецької сили, що хоч зацікавлена в харчевій експлуатації берестейського мира, не загрожувала Україні з політичного боку. Овації, якими повитало населення: українські війська, що вступили в столицю, були наявним доказом того, що потягнення українського уряду було правильне. Вслід за військом вернув до столиці уряд, а за ним і Центральна Рада. Свій побут у Житомирі не провела Центральна Рада даремно. Вона працювала безупинно, в прискішеному темпі, щоби покласти основи під українську державність і скріпити її зв'язками з старою традицією. Для цього вона ухвалила закон про стару монетну систему та державний герб України, за який признано «тризуб» Володимира Великого. Та вже перші дні праці Центральної Ради на столичному ґрунті принесли з собою деякі дисонанси в лоні Ради. Елементи, що не приймали участі в працях Ради підчас її «житомирського вигнання», повели кампанію проти уряду Голубовича, що, на їх заражену більшовицькою агітацією думку, виявив себе «замало» демократичним, а навіть шовіністичним у відношенні до неукраїнців на Україні. Осередком ворожої агітації проти Центральної Ради й уряду сталася київська городська дума. В ній збиралися всі, від симпатиків більшовизму до ряного чорносотенства, що уперто й систематично протиставилися всім потягненням уряду й Центральної Ради, які мали на меті підкреслення національного характеру й державної суверенности України, в відношенні до Московщини. Віддання київської міліції в безпосередній заряд народнього міністерства, заборона мітінгів і демонстрацій в роковини російської революції, вивіски й урядові оповіщення в українській мові, закон про українське громадянство й т. п. все те було «каменем преткновення» для всіх

тих русотяпів з ліва і права, що за ніяку ціну не могли погодитися з фактом існування української, незалежної Держави. На її рахунок вони переводили й зловживання німецьких, головнож австрійських частин, а що тих зловживань не могла припинити ні викорінити, в умовах тогочасного замішання, ніяка сила, то протидержавна акція ворогів українства була в великій мірі облегчена. Вони не обмежувалися до агітації серед українського громадянства. Коли було треба; вони вміли найти доступ до зненавиджених німців та австрійців і коли в народ кидали гасла про «буржуазність» народного міністерства, то перед німцями обвинувачували його у скрайному «комунізмі», чого прикладом мав служити земельний закон, ухвалений Центральною Радою дня 18 січня 1918 р. Рука в руку з москалями й жидами, в поборюванні української державности, пішли польські поміщики на Поділля, які підбехтували німецькі й австрійські уряди до окупації українського пограниччя для забезпечення їх землеводіння і дармової селянської праці. Для цього вони навіть організували власні військові частини, що на власну руку «касували» земельну реформу Центральної Ради, тобто відбирали в селян землю й заводили старі порядки. Подібний поміщицький рух помічався й на Лівобережжю, де українське й неукраїнське поміщицтво пробувало організуватися в окрему партію з претенсіями на владу в державі. Тяжке було положення українського уряду й Центральної Ради в їх боротьбі за державність. «Її зривали з середини, бойкотували, полишали без засобів, кидали її під ноги всякі перешкоди в надії, що вона десь спотикнеться, впаде і вернеться стара влада, відновиться єдність царської Росії й московська стихія візьме наново під ноги відроджене українство» (М. Грушевський).

Та все таки молодий адміністраційний апарат відродженої Держави працював по мірі своїх сил, а нездеморалізовані більшовиками і анархією частини армії крок за кроком очищували українську територію від більшовицьких ватаг. Протягом квітня очищено вже майже ціле Правобережжя, від його північних окраїн до берегів Чорного моря. Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисавет опинилися в руках української влади. З трудом поступала чистка на Лівобережжю, але й тут до кінця квітня очищено Чернігівщину й Полтавщину. Дальший наступ українських військ зупинили не так більшовицькі ватаги, як чехо-словацькі добровольчі дивізії, що замість іти помагати французам проти німців на західньому фронті, почали боротьбу з німецькими частинами на Україні. Та й з ними остаточно впоралося; більшовицький «генераліссімус» Муравйов, якого як сам хвалився «революційна помста примусила бути безпощадним» і бити артилерійськими стрільнями «по палатах, церквах, попах і монахах», що свідомо запалив і знищив дім Грушевського в Києві, побачив себе примушеним зложити команду, а більшовицький «Центральний Їсполнительний Комітет України» мусів перемандрувати до Таганрога. Недобитки більшовицької армії трималися ще тільки в придонецькому районі та по пристанях Криму.

Очистивши українську територію від ворога, український уряд міг тепер узятися за дальшу розбудову адміністраційного апарату та наладнання пекучих справ внутрішнього господарства. Треба було подумати про плянову акцію засівів і наладнання транспорту та товарообміну з центральними державами, демобілізацію воєнного промислу й пристосування його до вимог мирної продукції, треба було подбати про працю для мільйонів безробітних, треба було нарешті подумати про організацію армії для оборони політичних і

культурно-економічних здобутків краю.

А стан у якому український уряд перейняв владу над краєм, був жахливий. Що ще залишилося по чотирьохлітці війни, те знищила буря революційної анархії й більшовицької навали. Міста поруйновані, банки розграблені, установи зі знищеним апаратом і здешатованою обслугою, залізниця без вагонів і паровозів, шляхи поруйновані, мости повисаджовані, а разом з тим ціла згряя давних службовців, що розбещені анархією, ставили чимраз тяжчі умови й утримували уряд в безнастанній загрозі страйків та заворушень. «З усіх сторін, внутрішніх і зовнішніх, використовували цей катастрофальний стан для натиску, одні, щоб захитати становище Української Республіки, другі, щоб вимогти від неї різні політичні й економічні уступки на користь своїх держав. Місцеві буржуазні кола й агенти центральних держав натискали, домагаючись ухилів уряду на право тоді, як з другого боку ліві елементи слідкували за кожним кроком Центральної Ради та її уряду, щоби найти докази буржуазної, реакційної політики й тим дискредитувати її в очах міського пролетаріату а головно селянства, яке ловило всі ті інсинуації, лякаючись за долю земельної реформи, яку по підшептам ворогів Центральної Ради нібито скасовано п'ятим універсалом, для якого екекуції покликано німців на Україну...» (М. Грушевський).

Працювати в таких умовах могли лише люди не тільки з заліз» ними нервами, але й непохитною вірою в святість справи, якій служили. І справді українські партії репрезентовані в Центральній Раді, зрозумівши вагу положення, закинули внутрішні порахунки й взялися за інтензивну й жертвенну працю.

Вернувши до Києва з свого житомирського вигнання. Центральна Рада, в першу чергу поспішила заспокоїти українське громадянство, що вона стоїть непохитно на становищі невідхильної потреби соціяльних реформ, проголошених третим і четвертим універсалами та упе» редила громадську опінію про роль, яку мають сповнити німецькі війська. З черги поповнено кабінет В. Голубовича представниками головніших українських фракцій та ратифіковано мировий договір України з центральними державами. Рівночасно усталено речинець скликання Установчих Зборів на день 12 липня 1918 р. Вибори до них частинно вже відбулися підчас більшовицького наступу а частинно переводилися далі. Ходило про те, щоби уряд України міг спертися на справді умандатованому й легальному народньому представництві, що «далоб об'єднання порізним течіям, вказало вихід з попованих відносин, з безвихідних суперечностей й принесло змогу почати працю наново, на новому ґрунті, відкинувши старі рахунки й орієнтації» (М. Грушевський).

Свято перших роковин існування Центральної Ради (20 березня) відбулося в піднеслій атмосфері задоволення з совісного сповнення; обов'язок супроти батьківщини, що підкреслив у своїй промові голова Ради Грушевський. Повстанням з місць вшанувала Рада пам'ять молоденьких героїв зпід Круг — Пугача, Зарудного й Бочковського та сотні й тисячі тих, що лягли за Україну на фронті боротьби з більшовиками й були замучені в запіллю кривавого переможця. Усе, як здавалося укладалося як найкраще. Та в хвилю, коли усунули з України наїздника з півночі й сходу, загрозила Україні небезпека з боку запрошених нею в характері союзників — німецьких та австрійських військ.

Безправні харчеві реквізиції, арештування а навіть розстріли українських громадян запідозрених чужинецькими «гiстьми» в більшовизмі, почали множитися. Німецькі війська

обсадили очищений українською дивізією отамана Натієва Крим, а австро-угорські частини, реквіруючи харчі, арештуючи й навіть розстрілюючи опірних українських селян, почули себе нараз покликаними до охорони правобережного поміщицтва перед «більшовизмом» селян. Даремне протестував проти такої поведінки «союзників» український уряд, не зворушувалися вони розпорядками українського міністра внутрішніх справ Тка-ченка, що закликав підчинені собі органи до невиконання адміністративно-судових доручень німецьких та австрійських військових команд. Поміж українським урядом та експозитурами центральних держав на Україні почав назрівати конфлікт, що при все готових до послуг національних меншостях України, при ідеальному зігранню більшовиків з найчорнішою реакцією, прискіпував катастрофу. Начальна команда німецьких військ на Україні, бажаючи забезпечити собі доставку харчів, видала розпорядок про засіви, що в своїй основі підривав принципи аграрно-економічної політики українського уряду. Не допомогло обурення спровокованих безправним розпорядком мас, даремні були рішення Центральної Ради, протести й заходи уряду. Німецька команда свідомо відвернулася від революційного українського представництва й почала накладати з поміщицько-реакційними елементами. У відповідь на це соціал-революційні партійці в Центральній Раді, забігаючи популярності серед мас, почали політику пере-ліцитування більшовиків у соціальних реформах, а соціал-федералісти, відсунені від впливу на хід подій виступили з кабінету. В міжчасі український уряд, не маючи відваги явно потягти жидівського спекулянта Доброго до відповідальності за те, що він продав німцям одну з державних цукроварень, арештували його потайно. Німці, що прийняли це арештування як визов, уже на другий день по тому дня 25 квітня проголосили заведення на Україні німецьких полевих судів, а день згодом розоружили дивізію українських синьожупанників. Все свідчило про те, що німці, зговорившись з противниками Центральної Ради й республіканського уряду, змагають до перевороту...

Гетьманський переворот

Павла Скоропадського

Гетьманський переворот не мав характеру стихійного прориву, спровокованої непорадністю Центральної Ради соціально-громадської енергії. Був це типовий «пуч» німецької сольдатеки, а гетьман з своїми «хліборобами» послужив тільки покришкою для недопускаємої, з огляду на умови берестейського трактату, німецької окупації України. Німеччина була голодна й понервована. Їй здавалося, що Центральна Рада занадто поволи й непевно виконує своє зобов'язання про харчеві доставки й буде краще, як цею справою займеться уряд установлений з німецької руки. Сам же, «Союз Українських Хліборобів», якого виразником був Павло Скоропадський був тілом надто різношерстим з національного боку, щоби бути українським. Переважали в ньому москалі, поляки й помосковщені українські поміщики, поміж якими не забракло найскрайніших чорносотенців-реакціонерів та явних ворогів українського, визвольного руху.

Сам Скоропадський, хоч і оживлений гетьманськими традиціями свого роду, «українізований» в палкі дні революції, мав чимало доброї, але слабої волі. Спосіб, у який він дійшов до влади, як теж елементи, на яких оперся, насторожили проти нього український

загал і він, зданий на ласку й неласку німців та своїх «хліборобів», безуспішній борикався з їх реакційністю й москвофільством. В першому гетьманському уряді, створеному М. Сахном-Устимовичем і М. Василенком, українські діячі участі не брали, а хоч у черговому кабінеті створеному Хв. Лизогубом (10. V-18. X 1918) більшість міністрів була українського походження, то поза міністрами закордонних справ Дмитром Дорошенком і освіти М. Василенком, решта це були «малороси», що з українським визвольним рухом не мали нічого спільного. Правда, коли для оборони zagrożеного українства повстав (24 жовтня) «Український Національний Союз», у який увійшли всі соціально помірковані національні елементи, гетьман Скоропадський допустив до реконструкції кабінету в напрямі його українізації, але горстки українських діячів, що ввійшла до кабінету (П. Стебницький, О. Лотоцький, В. Леонтович, А. Вязлов та М. Славинський) не змогла вже спинити гетьмана від потягень, що були вже тільки невідхильною консеквенцією москвофільської політики його оточення. Усунення міністрів українців і створення суто-московського кабінету С. Гербеля та проголошення злочасної федерації України з Московщиною, було наслідком не політики гетьмана, але того перевороту, що його вчинили німці, підбехтувані голодом і польсько-московськими поміщиками-реакціонерами. Коротке гетьманування Павла Скоропадського (30. IV-14. XII 1918) було для нього одною безпереривною мукою непосильного змагання з умовами, створеними й спровокованими німецьким військовим насильством над Центральною Радою.

Всеж таки, що там не діялося в нутрі гетьманських кабінетів, зовнішній характер його володіння був український так само, як за часів гетьмана багато дечого було зроблено для української культури. Ціла мережа українського середнього шкільництва, кілька шкіл технічних і торговельних висшого типу, два університети — в Києві й Кам'янці, Академія Наук і піддержуваний урядом український видавничий рух, це були ті позитивні осяги гетьманату в ділянці культури, що стають у протигагу його промахів і невдач на політичній арені.

Симоном Петлюрою

«Геть з Австрією!»

Заповідь відокремлення Галичини вдарила в політичні настрої галицького громадянства мов грім з ясного неба. Думка виповідження лояльності для австрійської держави й династії почала нуртувати серед озброєної молоді на фронті, вона теж почала шукати собі форми й виразу в запіллю. Революція в Росії, розвал царату й перші державно-творчі зусилля зазбручанського українства були тим промінням, на які вхопилася тепер українська політична думка в краю. Геть з Австрією, хай живе Українська Самостійна Держава — оце була нова девіза галицької молоді. Віденське студентське товариство «Січ», на своєму зібранні з дня 3 грудня 1917 р. вперше виразно й недвозначно оформило цю розбуджену наново тягу західного українства до свого материка, що оце пробуджувався до нового державного життя: «Українська академічна молодь — читаємо в резолюції того зібрання — домагається прилучення всіх українських територій Австро-Угорщини до Української Народньої Республіки!»

Українська Військова Організація, що повстала у Відні в жовтні 1917 р. у відповідь на проголошення відокремлення Галичини, взялася за реалізацію тої ідеї. Приняли її за свою й

Українські Січові Стрільці. Серед старшого покоління галицьких політиків виринула думка порозумітися з противниками центральних держав і створити на території Франції український легіон для боротьби з віроломною Австрією. Тільки парламентарна репрезентація галицьких українців не тратила віри в Австрію й надії на те, що постанову відокремлення Галичини дасться анулювати й вимоги від уряду поділ коронного краю на польську й українську частину. Тимчасом положення центральних держав на боєвих фронтах ставало чимраз гірше, катастрофа невідхильної поразки наближувалася з цілою невідхильністю. Даремне забігав австрійський цісар Карло про сепаратний мир з антантою. Над Австро-Угорщиною повисло марево розвалу, над Галичиною простяглася рука новоствореної польської держави. Зрозуміла повагу ситуації частина галицьких парламентаристів, а справу охорони Галичини перед майбутньою польською займанщиною перейняв на себе конспіративний гурток українських старшин у Львові, що назвався «Центральним Військовим Комітетом». Від серпня 1918 р. почалася жива підпольна акція над мілітарним опануванням краю й перебранням його адміністрації в українські руки. Невідхильність розвалу Австро-Угорщини ставалася чимраз більше наявна й не було часу на довгі наради, сумніви й хитання.

Дня 14 вересня 1918 р. відкинула антанта австрійську пропозицію сепаратного мира. Одинацять днів згодом відпав один з членів Почвірного Союзу центральних держав — Болгарія, що підписала умови капітуляції. Мадярські частини почали кидати фронт, в краю знялися робітничі страйки й чимраз голосніші маніфестації голодного населення. Урвався нарешті терпець і українській парламентарній репрезентації, що випробувавши всі позакулісні ходи для відхилення польської небезпеки над Галичиною, зважилася на скликання української конституанти, що мала вирішити державно-правне становище українських земель Австро-Угорщини.

Дня 16 жовтня появився запізнений маніфест цісара Карла, що заповідав перетворення Австрії в союз національних держав: «Австрія, по волі своїх народів — читаємо в ньому — має статися союзною державою, в якій кожне плем'я, на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм». Тимчасове заступництво інтересів поодиноких народів передано в руки Національних Рад, створених з парламентарних послів кожної нації. По пляну австрійського уряду, з територій колишніх коронних країв Австрії (без Угорщини) мало повстати чотири національні держави — німецько-австрійська, чеська, південно-словянська та... українська. Полякам залишено волю рішення. Триєст мав творити окрему державу. Справу Боснії й Герцеговини та румунської частини Буковини залишено отвором... Це була остання доска рятунку конаючої Австрії, що захопилася за неї запізно. Народи Австрії не хотіли вже ані австрійської ласки, ані спільноти з нею в майбутньому.

Українська Національна Рада

Евгена Петрушевича

Стоючи на становищі самоозначення народів. Українська Національна Рада постановляє: Ціла українська етнографічна область в Австро-Угорщині, зокремаж Східня Галичина з граничною лінією Сяну, з влученням Лемківщини, північно-західня Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східньої Угорщини, творять

одноцілу українську територію. Ця українська національна територія уконституовується отсим як Українська Держава. Постановляється вжити приготованих засобів, щоби це рішення перевести в життя. Взивається всі національні меншини, на цій українській області, при чому жидів признається за окрему національність, щоби вони уконституувалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількості, що відповідає силі їх населення. Українська Національна Рада виготовить конституцію для створеної тим способом Держави на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при уряді для національних меншин. Українська Національна Рада жадає, щоби, зорганізована оце в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції. Теперішньому австро-угорському міністрові закордонних справ відмовляється права переговорювати в імени цієї української території»...

Миколи Ганкевича

Перед вибухом

Дмитро Вітовський

1 листопада 1918 р.

Не було часу для гаяння. Центральний Військовий Комітет, презваний тепер Українською Військовою Командою, розіслав по повітових містах краю своїх курієрів, щоби вони перейняли владу, що у Львові мала зробити решта йсуо членів з сотником Вітовським у проводі. Очевидно, що у Львові перспективи для перевороту були найслабші. 1.400 українських вояків з 60 старшинами, зорганізованими Центральним Військовим Комітетом, проти двох добре зорганізованих і вивінуваних курінів та поменчих частин військової залоги й переваги неукраїнського населення Львова, в якому працювала Польська Військова Організація, це було страшно мало. Тільки віра в святість справи й її остаточну перемогу могла кинути цю горстку українського війська на переважаючого противника.

Ніччю з дня 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. поміж 2 і 4 годиною, українські частини 15 полку краєвої оборони, 50 вартового й 41 супровідного куріня вийшли з касарень, розбріли жовнірів неукраїнців, обсадили всі важніші урядові будинки й забезпечивши їх, вивісили на ратуші жовто-блакитний прапор. Силою несподіваного удару опанували українці столицю краю й сталися панами створеної собою ситуації без насильства й проливу крові. Щойно по військовому захопленню міста полагоджено формальність перебрання влади від австрійського намісника Гуйна в руки Української Національної Ради. В дні першого листопада 1918 р. перемогла не сила й скількість, але віра, готовість на саможертву й одностайність думки й чину, що її так небагато виявили українці продовж своєї історії.

Львівські бої

Український переворот заскочив не тільки австрійську залогу, адміністрацію й населення Львова, але й Польську Військову Організацію, що рівнобіжно з Українським Військовим

Комітетом лаштувалася до захоплення міста й краю та передання його в руки Польської Ліквідаційної Комісії. Коли ж українці її випередили й поставили перед доконаним фактом, вона зараз приступила до протиакції — зразу конспіративної, а відтак явної. Про те, щоби стати на ґрунті самоозначення народів й погодитися з фактом існування української Державности в Галичині, ніхто з поляків, як військових так світських і не думав. Вони створили негайно свою Начальну Команду з організатором польських військових кадр — сотн. Мончинським у проводі й почали військову організацію польського живла в місті. Рівночасно вислали по Польщі своїх кур'єрів, щоби вони скрізь збирали добровольців, а від польського уряду в Варшаві вимогли військову допомогу. Центрами польської протиакції сталися — школа ім. Сенкевича та Дім Техніків у південно-західній частині Львова. Вже 1 листопада перед полуднем з'явилися на улицах Львова польські жовніри, що в першу чергу рішили опанувати головний залізничний двірець. Вони почали нападати й острілювати українські стежі на вулиці Сапіги й Городецькій. Їм у допомогу кинулося й польське цивільне населення Львова, що почало стріляти на українське військо з вікон, брам та заулків. Положення українського війська утруднювало й погіршувало те, що оскільки по українській стороні було тих тисячу з чимсь багнетів, якими переведено переворот, то первісна тисячка польських легіоністів і жовнярів, що піднялися протиакції росла з години на годину. Поляки мали до диспозиції кадри свого населення у Львові тоді, коли українці могли ждати поповнення своїх частин добровольцями з довколишних сіл і краю не зразу. Перевага поляків виявилася зразу не тільки в кількості, але й якості боєвих сил. Українці розпоряжали тільки горсткою старшин і такоюж горсткою жовнярів-селян тоді, як поляки мали зразу безліч старшин ріжних ступнів, а їх військові частини формувалися майже виключно з інтелігентних і півінтелігентних елементів, до тогож обізнаних з містом. Шкільна й ремісничка молодь, залізничники й урядовці, оце була основа польських збройних сил. Прилучилася до них ще й сила великоміського пролетаріяту, що то був, «як боєвий елемент, може некарний, але очайдушний і відважний, зокрема в розвідчій і звязковій службі незрівняний». (А. Крезуб).

Вже на другий день по перевороті поляки могли похвалитися успіхами своєї протиакції. Опанувавши головний залізничний двірець з великими військовими магазинами, вони укріпилися в південно-західній частині міста, з якої почали підїздову акцію на територію безспірно опановану українцями. Дня 3 листопада опанував противник кадецьку школу на Стрийській вулиці й упоєний успіхом кинувся на головні українські об'єкти — казарму Фердинанда при Городецькій вулиці, Цитаделю, головну пошту, святоюрську гору. Відбити польський наступ вдалося українцям тільки від деяких позицій, але святоюрська гора залишилася в руках противника. Щастям українців, що стомлені безупинними боями й десятковані дезерцією старших жовнірів з супровідного куріня попали вже в зневіру, був приїзд Українських Січових Стрільців до Львова, дня 3 листопада пополудні. Не гаючи часу УСС-и зразу скріпили залогу Цитаделі й кинулися відбивати головний двірець. Стрільці здобули двірець одним бравурним наступом, але... противник вдавшись в переговори про капітуляцію, використав їх для повернення собі втраченого об'єкту. Новий наступ УСС-ів на двірець ранком чергового дня вже не вдавсь. Українські військові частини відступили з великими втратами, а противник захопив будинок дирекції залізниць при вул. Міцкевича й

духовної семінарії при вул. Коперника. В чергових днях противник безустанно натискав на головні українські об'єкти — касарню Фердинанда при Городецькій, будинок сойму й головної пошти. Змагаючись на периферіях міста, противник старався за всяку ціну опанувати залізничний двірець Підзамче. Та в днях 5 і 6 листопада сила польського натиску заломалася. Українські війська, вдержуючи останками сил головні об'єкти, почали переходити до протинаступів і самостійних офензивних акцій. Колиж дня 9 листопада поляки рішили проломити український фронт і тому кинули всі свої сили на будинок сойму, яким командував пор. УСС. Ілько Цьокан, мусіли з великими втратами в людях відступити й обмежити свою акцію тільки на оборону. Боєва ініціатива перейшла з тим моментом в українські руки. Низку кривавих боїв почав український наступ на кадетську школу дня 13 листопада. Повторювано їх ще в днях 15 і 17, але безуспішно. Кращими успіхами могла похвалитися українська акція на півночі міста. В днях 14 і 15 листопада опанували українські війська цілу краківську дільницю й витиснули противника на лінію вулиць — Граничної, Короля Яна і св. Мартина, тобто на периферії Замарстинова, де опанували важний об'єкт — міську різню. Місцевим частинам помітно допоміг у тих операціях невеличкий але очайдушно сміливий загін ім. Гонти, що прийшов до Львова з Великої України, під проводом отамана Долуда. Поляки, збентежені українськими успіхами, попросили перемир'я, що й почалося дня 18 листопада, зразу на протяг 48 годин, а відтак продовжене до дня 26 листопада, 6-ї години ранку. Це перемир'я сталося гробом українському перевороту у Львові. Поляки, що сподівалися підмоги з заходу, заграли тепер на проволоку й використали перемир'я на основну реорганізацію свого фронту й підготування офензиви. Для цього вони вели переговори в той спосіб, щоби не дійти до ніяких позитивних рішень і перервати їх у моменті, коли їм наспіє допомога.

І справді дня 20 листопада наспіла полякам підмога, зорганізована пполк. Токаржевським у західній Галичині й корінній Польщі. 140 старшин, 1228 вояків і 8 гармат, що наспіли до Львова, зразу змінили ситуацію у Львові в користь поляків, що ранком дня 21 листопада кинулися до наступу на цілому фронті.

В останній хвилині надійшла противникові ще підмога з Кракова під проводом ген. Рої, що разом з силами полковника Токаржевського й місцевою польською залогою, рішили окружити українців й примусити їх до капітуляції. Польський наступ мав виразно окрилюючий характер — ліве польське крило мало дійти до Високого Замку, праве до Личакова й замкнути українцям приплив сил і відворот від сходу.

В розвою акції праве польське крило зфорсувало Снопків, Погулянку, Личаківський цвинтар і, дійшовши до залізничного двірця Львів-Личаків, вислало свої кінні відділи в напрямі Сихова й Винник. Зате ліве польське крило зустрілося з твердим опором українських частин. Боєвий фронт від Цитаделі, через будинок сейму до різні й двірця Підзамче не загнувся ні на одному місці. Українські війська, не зважаючи на перевагу противника, не тільки відбили його наступ, але в багатьох місцях перейшли до контрофензиви. Під вечір дня 21 листопада ситуація була того рода, що поляки, витративши розмах своїх свіжих частин на окрилення Личакова (вони обходили місто найдалі висунутими периферіями і тільки під горою св. Яцка окривалилися в зустрічі з українцями) й на безуспішний напір на ліве крило боєвого фронту, могли вернути назад до вичерпуючої позиційної війни. В загальному українська ситуація

була тяжка, але не найгірша. На всякий випадок приказ української Начальної Команди до евакуації Львова, назначеної на ніч з 21 на 22 листопада, був несподіванкою й залишився незрозумілим до сьогодні. Провід української Начальної Команди спочивав тоді в руках полк. Стефанова й отамана Горука, як начальника штабу. В момент, коли фронтові частини готові були боротися до останньої каплі крові й мали всі дані до перемоги, нерви Начальної Команди, подразнені атмосферою запілля, не витримали. Українські війська опустили Львів по трьох тижнях кривавих боїв. Ранком дня 22 листопада поляки не могли зорієнтуватися що сталося. Відворот українців був такою для них несподіванкою й відбувався в такій тайні й порядку, що вони довго незважувалися рушити вперед, підозріваючи підступ з українського боку. Та підступу не було...

Мирона Тарнавського

Державний переворот у краю

Поза Львовом, в якому український державний переворот зустрівся з опором і протиакцією польського живла, всі інші міста й місточка Східньої Галичини опинилися в українських руках майже без проливу крові. Мадярські, німецькі а також польські військові частини, як теж жандармські станиці, складали зброю й розбігалися і тільки в Яворові впали при розброюванні чужинецьких частин трупи. Українська міліція скрізь заводила порядок і об'легчувала перехід адміністрації краю в українські руки. Але поляки примушені погодитися з фактом українського перевороту ні на хвилю не думали з ними примиритися. Державні урядовці польської національності в своїй більшості відмовилися служити Українській Державі, а польська молодь, зорганізована в комірках польської військової конспірації, робила все можливе, щоби прискіпити вибух протиукраїнського постановня. Вже в перших днях листопада пробували виступити польські військові організації в Дрогобичі, Бережанах, Самборі, Бориславі й Сяноці, але українські війська дуже скоро зліквідували їхню акцію.

Перемишлі

Ярославі

Ярославі

Бої за Львів

Зайнявши спорожнений Львів, поляки попробували зразу посунутися на схід, а їх перший випад на Підбірці зліквідувала сотня Українських Січових Стрільців під проводом пор. Осипа Теліщака, який зайняв Чортівську Скалу, домінуючи над околицею. В перших днях грудня перейшли українські частини під Львовом до наступу й витиснувши противника до перстеня — Басівка, Солонки, Пасіки зубрицькі, Підбірці, Жидятичі, Грибовичі, пробували навіть перервати залізничу лінію Львів-Перемишль, їм вдалося навіть захопити на короткий час Городок. Рівночасно поляки зорганізовані в Любліні, почали наступ з півночі в напрямі Рави Руської, Чесанова й Любачева, з наміром пробитися до Львова. Дня 5 грудня відбили українські війська Хирів і підійшли, на віддаль гарматнього стрілу. До Перемишля. Та тут зустрілися з велетенською перевагою противника (2.300 польських крісів на 800 українських), що нетільки втримав загрожену позицію, але й витиснув українські частини на вихідні позиції. Тимчасом під Львовом становище українського війська з дня на день

кращало. Довкола міста перстень обложних сил кріпшав і застискався. Залога й польське населення Львова почали падати на душі.

Дня 10 грудня, місце полк. Стефанова на становищі начального вождя Української Галицької Армії зайняв ген. Омелянович-Павленко, а його начальником штабу став замість от. С. Горука полк. Мишковський. Під Львовом появилися придніпрянські частини з т. зв. Окремої Пішої Козятинської Бригади, зосереджені на лінії Басівка — Наварія — Глинна. На день 27 грудня назначила Начальна Команда УГА генеральний наступ на Львів, для якого під самим Львовом зосереджено 7—9 тисяч крісів і 40 гармат. Та польська сторона, що розпоряджала знаменитою розвідкою, дуже скоро зорієнтувалася в українських намірах і зробила все можливе, щоби спараліжувати силу українського наступу.

Дня 24 грудня наспіли до Городка свіжі військові сили противника — (група Сопотніцького) 2.400 крісів, 24 скоростріли, 150 кінноти й 10 гармат. Вони зразу обсадили кілька довколишніх сіл від півдня, чергового дня здобули Любін Великий, а дня 26 грудня, напередодні генерального українського наступу на Львів, сфорсували Ставчани. Пляни Української Начальної Команди, розкриті й упереджені противником, можна було вважати за перекреслені. Але українська Начальна Команда, не залишила їх.

Ранком дня 27 грудня почався наступ. «Група Схід», «Старе Село», головнож коломийські куріні й частини Українських Січових Стрільців здобули в першому дні наступу Боднарівку — Сихів — Козільники й посунулися на підльвівську Перзенківку тоді, як їх праве крило підсулося аж під Личаків. Але Козятинська Бригада, що станула в обличчю нової ситуації, створеної польським протинаступом у днях 24—26 грудня, спробувавши наступати на Ставчани й Полянку мусіла відступити з втратами. Що більше, група Сопотніцького здобула Оброшин і передерлася до Львова, де скріпила не тільки численність але й моральну відпірність залоги. Перший генеральний наступ українських сил на Львів не вдався. Виключала успіх — знаменита розвідка й оборотність противника, слаба підготовка з українського боку, а головно брак тяжкої артилерії, без якої здобуття підміських об'єктів виявилось неможливе.

«Підсумки всіх боєвих подій протягом листопада-грудня 1918 р. для українців, мимо того, що оперативна ініціатива по більшій частині походила від них, все таки не були корисні.

Противник здобув за той час Перемишль, Ярослав, Хирів, Раву Руську, а найважливіше, усадовився сильно у Львові. Поляки держали в своєму посіданні щонайменше одну п'яту частину Східньої Галичини, тоді як українські війська не захопили ані клаптика землі по тамтому боці» (А. Крезуб).

Друга офензива на Львів

З початком січня 1919 р. польські частини, що дотепер обмежувалися до вдержання й закріплення здобутих позицій, перехопили ініціативу в свої руки. В околицях Рави Руської, Угнова, Белза, Угринова зявилася нова польська «Група Буг» під проводом ген. Ромера, що хоч і не могла основне змінити ситуації, всеж таки була осторогою для української Начальної Команди, мовляв період у якому корінна Польща не могла підкріпити свіжими, силами східньо-галицького фронту, проминув. В днях 6—7 січня відділи групи «Буг» продерлися через Жовкву й Куликів до Львова, але частини I корпусу УГА, під знаменитим проводом

підполк. Курмановича, завдали їм при тому маневрі дуже тяжкі втрати. З тяжкими втратами му сілі поляки залишити наступ на Угринів, заломився теж випад львівської залоги в напрямі підльвівських Кожич і Домажира. Не вспівши опанувати залізничої лінії Рава Руська — Львів, не змогли поляки відтягнути українських частин зпід Львова. Назначену на день 14 січня польську офензиву випередив уже 11 січня новий український наступ на Львів. Тогож дня II курінь Українських Січових Стрільців, під проводом сотн. Білинкевича здобув Лапаївку, 3 бережанська бригада — Сигнівку, в решта курінів УСС, під командою сотн. Носковського — Скнилів. Безпримірне геройство 2 коломиїської бригади, що заатакувала польські позиції на лінії Перзенківка — Пасіки Міські заломилося в артилерійному й крісовому огні противника. Не мав теж успіху наступ 4 золочівської бригади на східні периферії Львова. Зате поляки, вдаривши на окопи 7 львівської бригади, заняли Бартатів. На цю позицію, боронену кривою й по геройськи ледви двома українськими сотнями, зужив противник силу двох курінів, що наступали з півночі й сходу рівночасно. Під вечір відзискав противник Сигнівку а ранком 12 січня заатакував позиції 2 бригади. Поява команданта бригади от. Микитки в окопах, надхнула захитану бригаду до бравурного протинаступу, в якому вона дійшла аж до Перзенківки й переходове її заняла. Без великого труду відбив I полк УСС-ів польський наступ на Сигнівку дня 13 січня.

В результаті другий український наступ на Львів у днях 11-13 січня зліквідував можливість польської офензиви, назначеної на день 14 січня, а рівночасно переконав українську Начальну Команду, що Львів можна здобути тільки тоді, коли буде остаточно й тривало перерваний його звязок з заходом і корінною Польщею взагалі. В цьому напрямі пішли теж дальші зусилля Начальної Команди, українських військ.

Вовчухівська кампанія

На артилерійській перестрілці й льокальних зустрічах стеж та поменчих відділів проминула під Львовом друга половина січня й перша половина лютого. Зате на фронті III корпусу ожила тоді акція противника в напрямі опанування залізничого шляху Хирів—Самбір і самого Самбора. Наступ польської групи полк. Мінкевича на Вовчу Долішню, Блажів Горішній і Чижин, що почався 4 лютого, відбили українські війська з бравурою. Ожила теж акція противника на фронті I корпусу, в околицях Белзця, Угнова, Белза й Кристинополя. Тут то завелися в лютому 1919 р. найбільш криваві й завзяті бої, які знає ціла польсько-українська війна. Тимчасом III корпус УГА готовився до прорвання звязку Львова з Заходом через опанування залізничого шляху на просторі Городок — Судова Вишня. Плян був такий, щоби I корпус одною частиною звязував польські сили на лінії Рава Руська — Белз — Сокаль, а другою скріпив демонстрацію II корпусу на північ від Львова. На випадок успішности акції III корпусу, під Городком — Судовою Вишнею, мав II корпус ударити на Львів. Начальником штабу УГА іменовано тоді, на місце полк. Мишковського, полк. Курмановича, що то розторочив відділи «Групи Буг» під Жовквою.

В половині лютого зайняли українські війська Долиняни, Вовчухи, Бар, Довгомостиська й зближившись до залізничого шляху Львів—Перемишль на віддаль стрілу, примусили противника припинити комунікацію. Дня 20 лютого перестали курсувати поміж Львовом і Перемишлем не тільки звичайні поїзди, але й панцирники. Становище поляків ставало

загрозливіше з дня на день, з години на годину.

Та тут прийшла полякам, як звичайно в скрутних положеннях, непередбачена українцями допомога. Антантська військова місія, з французьким генералом Бертелемі у проводі, поставила урядові Західньо-Української Народної Республіки, ультимативне домагання припинити воєнні операції... Як не протестувала проти перемир'я Начальна Команда українських військ, що були вже так близько до перемоги, уряд примусив їх до цього. В днях від 25 лютого до 1 березня запанувала на фронті зловіща тиша. Представники Державного Секретаріату ЗУНР переговорювали безуспішно у Львові про демаркаційну польсько-українську «лінію Бертелемі», військо нервувалося, а поляки збирали сили й засоби до протиофензиви. Досвід з останнім львівським перемир'ям, яке вирішило упадок українського Львова, повторився тут згідно з випробуваною програмою. Дня 1 березня почалися воєнні операції наново. Зразу перевага й ініціатива удержувалася в українських руках; дня 7 березня вдарили польські війська від сторони Вовчухів на українські позиції в Долинянах, рівночасно рушили від Городка й Черлян у напрямі Ебенау і Стоділок. Витворилася тяжка для українських частин ситуація, але коли по полудні цьогож дня з'явився на полі бою Окремий Загін (Гуцульський Курінь) чет. Голинського, положення прояснилося відразу. Поляки відступили, залишаючи в українських руках 350 полонених, 22 скоростріли, 6 гармат, велику кількість припасів і полеву лікарню. Вечером тогож дня загін Голинського зайняв Вовчухи, а ранком чергового дня стацію Родятичі. Рівночасно куріні УСС і коломийські примусили противника покинути Братковичі.

Оперативний плян української Начальної Команди був, у своїй першій частині, виконаний: залізничий шлях на лінії Городок — Судова Вишня опинився в українських руках, звязок Львова з заходом був перерваний.

Залишалося виконати другу половину пляну — зайняти Львів. Ніколи положення українського фронту під Львовом не було корисніше для цього. Львівська залога, звязана операціями під Городком, не могла дати належного відпору українському наступові й перспектива повороту українських військ до Львова ніколи не була більш правдоподібною. Та тут не дописала Начальна Команда. Всупереч свому первісному плянові вона не дала приказу наступати II корпусові на Львів. Вона боялася, що коли українські частини займуть Львів, вони здеморалізуються у великому місті подібно, як це було з військами Директорії, що то 14 грудня 1918 р. увійшли до Києва, а вже 4 лютого 1919 мусіли його покинути під напором більшовиків. Не дала теж Начальна Команда приказу вовчухівській Групі наступати далі поза лінію Судової Вишні. «Пасивність під Львовом і в перемиському напрямку була одним з найбільших промахів Начальної Команди в часі українсько-польської кампанії й саме на рахунок цього промаху треба віднести катастрофальний відворот УГА в травні 1919 р. до границь Надніпрянщини». (А. Крезуб).

Овочі геройської саможертви, безпримірної хоробрости, бравури й завзяття українського фронту, змарнувало оце хитке й нерішуче становище Нач. Команди.

Галицький фронт і Придніпрянщина

Вже в перших днях по Державному перевороті в Галичині, з'явилася в гетьмана

Скоропадського делегація західньо-українського уряду з домаганням мілітарної допомоги. Та

гетьман, лякаючися війни з поляками, відмовився від безпосередньої допомоги, зате погодився на те, щоби окремих загін Січових Стрільців, що стояв тоді в Білій Церкві, висланий для розброєння австрійських відділів до Жмеринки чи Проскурова... «здезертирував» і перейшов «на власну руку й відповідальність» на галицьку територію. Гетьман, попереджений про те, що проти нього готується повстання, якого ядром були січово-стрілецькі частини, годився радо на таку їх «дезерцію», мовляв і Галичині допоможе й позбудеться найактивнішої й найбільш свідомої військової частини війська української армії, якій мав усі причини недовіряти. Та Січові Стрільці, що признали справу повалення гетьмана важнішою аніж опанування Галичини, не скористали з пропозиції гетьмана й дня 14 грудня вмаширували до Києва, як чолова й керівна частина повстанчих військ Української Директорії, що повалила гетьмана. Таким чином за часів гетьмана до Галичини прийшов тільки невеликий скількістю, але вибірний щодо якості загін ім. Гонти, під проводом от. Долуда, зорганізований на Херсонщині відомим українським соціалістом-самостійником д-ром Іваном Луценком. До Галичини дістався він на власну руку й відповідальність, тобто без відома й згоди гетьмана зробив так, як пропонував зробити СС-ам гетьман Скоропадський. Колиж гетьмана не стало, справа з військовою допомогою Придніпрянщини для Галичини зразу покращала. Уряд УНР дивився на Галичину як на інтегральну частину Української Держави й не ждучи полагождення формальностей зєдинення, по змозі своїх сил старався підтримувати західньо-українській боєвий фронт. Курінь полк. Кравчука, що його спрямовано на хирівський фронт, а за ним Окрема Піхотна Козятинська Бригада, що приймала участь в боях за залізничий шлях Львів — Перемишль, були першими помічними формаціями Директорії УНР. За ними, в січні 1919 р. зявилися на західньому фронті частини «Дніпровської Дивізії», зорганізованої з селян трипільської округи. Та найкращою помічною частиною для західнього фронту були два полки артилерії київських Січових Стрільців, що зявилися на оперативному терені в лютні 1919 р. Перший з них, під проводом полк. Лясковського, скріпив сили 4-ої бригади УГА, другий залишився в розпорядженні Начальної Команди. Дальша організація військової допомоги Галичині з боку Придніпрянщини, започаткована спеціальним Галицько-буковинським Комітетом, припинилися через новий наступ більшовиків на Україну. Підпомагаючи західній фронт військовими частинами, Українська Директорія не жаліла для нього воєнних припасів і грошей, якими зразу впровадила рівновагу в захитаний бюджет і організацію військового постачання Західньо-української Республіки. Зчерги особливу вагу мала для неї доставка залізничого та летунського матеріялу, а навіть людей, без яких наладнання тих ділянок булоб, без братньої допомоги придніпрянців, неможливе. Та в міру, як погіршувалося положення Директорії УНР в боротьбі з більшовиками, погіршувалася й справа її допомоги Галичині. Що гірше, як це звичайно буває в нещастю, взаємини поміж галицьким урядом і Директорією, в якій проводі станув дня 10 лютого 1919 р. Симон Петлюра, почали псуватися. Чим далі тим розходження обох українських урядів у питаннях внутрішньої й закордонної політики, як теж воєнних операцій ставали чимраз різкіші, поки не довели до остаточного розвалу фронту і... Державности.

Голод набоїв

В лютні 1919 р. зібрався перший польський сойм у Варшаві, що поладнавши спір поміж польськими «активістами» з Й. Пілсудским у проводі і Народовим Комітетом (Падеревські і Дмовські), що резидував у Парижі, здобув визнання польської держави з боку Антанти. З того моменту представники Польщі засіли в мировій конференції по боці переможців, а заприятенна з Польщею Франція створила полякам невичерпані магазини своїх воєнних припасів. Сталося це в моменті, коли українська армія почала відчувати чимраз доскульніший голод... набоїв. На ґрунті Парижа з'явилася об'єднана делегація УНР, в якій поруч представників Директорії найшлися й висланці західноукраїнського уряду, її завданням було вимогти від міжнародньої мирової конференції визнання Української Державности й допомоги їй у боротьбі з більшовиками, що зайнявши 4 лютого Київ, посувалися нестримно на захід й де далі могли загрозити Галичині. Та в Парижі ділали інші, ворожі Українській Державности сили, а для того, щоби їх переломати, замало було покликуватися на клич самоозначення народів, кинутий американським президентом Вільзоном. Тут рішало становище на боєвому фронті, а воно... гіршало з дня на день. Придніпрянщину опановували крок за кроком більшовики, боротьба за Львів перейшла в затяжну позиційну війну.

Начальна Команда УГА не використала як слід успіхів «вовчу-хівської кампанії».

Вовчухівська група, виснажена офензивою й продовжуванням атаків на Городок, до тогож позбавлена двох курінів Українських Січових Стрільців, якими Начальна Команда скріпила фронт I і II корпусу, не видержала натиску свіжих польських військ, які тимчасом наспіли з заходу. В днях 12-19 березня переважаючі польські сили під проводом генералів Александровіча, Конаржевського й Івашкевіча відтиснули українські війська від лінії залізничного шляху Городок — Судова Вишня й налаштували зв'язок польської залоги Львова з Перемишлем. Зчерги група ген. Александровіча пішла на північ і зайнявши Краковець та Яворів, до дня 27 березня відтиснула частини I корпусу до лінії Верещиця — Магерів. Не спочивала й залога польського Львова, що зайнявши Кожичі, Домажир, Страдч, опанувала територію поміж залізничними шляхами Львів — Городок і Львів — Янів.

В міжчасі, якраз 19 березня, в якому поляки відтиснули українські війська від залізничного шляху Городок — Судова Вишня, наспіла до Начальних Команд обох воюючих військ радіотелеграма Ради Чотирьох (Вільзон, Льюїс Джордж, Клемансо й Орлянд) з закликком негайно припинити бої й залишити справу полагодження територіяльного спору мировій конференції. Оскільки в створеній польською перевагою ситуації, телеграма керманічів Антанти була на руку українській стороні, остільки полякам була вона не по нутру. Вони боїв'не припинили, а переговори з українцями, які відбулися в днях 27—29 березня повели так, щоби з них нічого путнього не вийшло. Рівночасно повели наступи на всіх відтинках, при чому в районі II корпусу вони дня 15 квітня здобули Чортівську Скалу й Лисиничі під Львовом. Не припинила польської офензиви телеграма Падеревського з 17 квітня, вислана під напором Найвищої Ради Антанти до варшавського уряду, з вимогою припинити бої на галицькому фронті. Два дні згодом поляки відтиснули українські частини на південь від Любіня Великого й Скнилова, а 20 квітня захопили Басівку, Глинну, Солонки, Соکیلники, Зубрю, Пасіки Зубрецькі, Бульки й Цішки. Дня 29 квітня відперли поляки дивізію от. Долуда й

4 бригаду згід Брюхович, Лисої Гори, Малехова, Дублян, Сорік, Підборець, Миклашева й Підберізець, що разом з їх попередніми успіхами поширило перстень української облоги Львова поза лінію досяжності артилерійського стрілу.

Рівночасно з погіршенням ситуації УГА на Західньому фронті, ускладнилася вона на сході. Більшовики, розколовши при кінці березня 1919 армію УНР на дві половини, з яких одну примусили перейти до Румунії, а другу на Волинь, наблизилися до Збруча. Начальна Команда УГА побачила себе примушеною створити новий, східній фронт, що зорганізувавши себе на оспіх під командою от. Ляєра в районі Підволочиськ, загородив більшовикам дальшу дорогу на захід.

Травнева офензива поляків

Галицька Армія, найшовшися в двох ворожих огнях, звернулася дня 1 а відтак 9 травня до поляків з пропозицією завішення зброї. Та поляки, певні перемоги, не хотіли нічого й слухати про перемир'я. Ранком дня 15 травня вони почали свою рішачу офензиву на всі українські відтинки й позиції. Почалася вона з проломання українських становищ під Гусаковом, вслід за чим польські відділи, наступаючи від півдня, підійшли до Крукенич. Геройська постава горстки українських військ, під особистим проводом начальника штабу 8 бригади сот. Лянга не вдіяла нічого проти десятикратної переваги противника, що осягнув лінію ріки Стрвяжі. Українські частини спинилися на ній з постановою зупинити натиск противника в напрямі Самбора.

На хирівському відтинку заатакував противник дня 15 травня гору Радич і село Сушицю, а хоч не осягнув особливих успіхів, то група «Глибока», збентежена польським проривом під Гусаковом, ніччю тогож дня сама покинула свої становища й відійшла в напрямі Старої Соли. Зустрівшися тут з переважаючими силами противника, вона відступила на Старий Самбір і тут, получившися з Гірською Бригадою от. Черського, перейшла з нею на Чехословаччину. Зчерги поляки загрозили групі «Крукеничі», що спинилася на р. Стрвяжі, від заходу й примусили її до відвороту на Самбір, а відтіля, 17 травня, на Дрогобич. Групу «Рудки», що боронила фронту на лінії Стоділки — Волчищовичі, відкинули поляки до Конюшок Семенівських, 7 львівська бригада втратила 16 травня Комарно. Фронт III корпусу УГА перестав існувати...

Краще держався I корпус, що з перемінним щастям боровся з противником у районі Белза й Жовкви. Щойно польський прорив на Волині, де вони силами галерівських дивізій, дня 16 травня зайняли Луцьк і майже без опору придніпрянських частин перли в напрямі Рівного й Радивилова, I корпус мусів зліквідувати первісну лінію свого фронту. Поляки зайняли Куликів, а відтак Сокаль, Кристинопіль і Мости Великі. Дня 20 травня опанували Камінку Струмилову, 21 — Радехів і Стоянів. Розвал III корпусу й пляновий відворот I, потягнув за собою основну зміну на фронті II корпусу під Львовом. Він побачив себе примушеним відступити в напрямі Перемишлян і Рогатина. Плян Української Начальної Команди, опертися на лінії Бистриці, випередили поляки, займаючи Миколаїв над Дністром, вслід за ним Дрогобич і Борислав, а 20 травня Стрий.

В самому розгарі травневої офензиви прибула полякам безцінна допомога в формі шістьох дивізій ген. Галлера, що зорганізовані й вивінувані Францією, мали бути вжиті проти

більшовиків. Тогочасний польський прем'єр Падеревські, дав Найвищій Раді Антанти формальне приречення, що не вжиє тої допомоги проти української армії, але слова міністра ні вчому не перешкодили польській військовій команді вжити галерівські дивізії так, як їй подобалося. Це вирішило справу. Українська Армія, що вже від довшого часу терпіла від недостач в постачанні боєвого матеріалу, не могла опертися чисельній перевазі знаменито озброєного й випочатого противника. Опинившись в глухому куті, окресленому Збручем і Дністром, Українська Галицька Армія нашлася в положенні без виходу. З заходу — поляки, зі сходу — більшовики, з півдня — румуни, оце був той трикутник, з якого вона могла вирятуватися хіба чудом.

Голіруч на противника

Греків

Евген Петрушевич

диктатора

Плян і переведення початої дня 7 червня офензиві, званої теж «чортківським проломом», приписують загально генералові Грекову, хоча нічого не виключає можливості, що вона була передбачена ще його попередником. Почала офензиву 7 бригада, що дня 7 червня здобула м. Ягольницю, вслід за чим на другий день зєдинені сили 7, 3 і 1 бригади УСС здобули Чортків, де в руки переможців попала більша частина польської артилерії, кількасот полонених та обози. Тогож дня 5 сокальська бригада зайняла Копичинці, з яких I корпус рушив у напрямі Теревовлі й Тернополя, II корпус на Бучач, а III корпус почав наступ по лівому березі Дністра. Вже 10 червня були частини II корпусу в Трибухівцях, а 11 здобули Бучач. Розбивши противника під Язлівцем, III корпус дуже скоро посунувся на лінію Монастириська — Нижнів, відкіля 8 бригада пішла лівим берегом Дністра, а 2 й 11 рушила в напрямі Підгаєць. Відсіля 2 бригада пішла під Галич, на допомогу 8 бригаді, а 11 пішла в західньому напрямі, на Рогатин.

«Чудо», про яке могло снитися тільки мрійникам або очайдухам, ставало оце живою дійсністю. Українська Галицька Армія, найшовшись в безвихідному трикутнику ворогів, здеморалізована невдачею, здесяткована дезерцією слабодухів, голодна й неодягнена, майже голіруч, бо при мінімальних засобах стрілива, що вичерпувалося з дня на день, кинулася оце на противника й ломила його застави, де лиш на них наткнулася. «По селах, куди переходило українське військо, населення плакало з радощів і допомагало йому чим могло. В найслаб-ших вступив новий дух. Дезерція з армії була й тепер, але не з фронту в запілля, а навпаки — з запілля на фронт. З лікарень виривалися невігоєні ще з ран вояки та старшини на фронт, до своїх відділів. Всіх огорнуло одно, жагуче бажання — вперед!» (А. Крезуб).

Та зрив безпремірного геройства й самопожертви українського жовніра не міг тривати довше, як позваляв на це... запас набоїв. Та й противник, ситий і озброєний, доволі скоро отямився з першого переляку й почав ставити чимраз тверділий опір, а так і переходити до протинаступу. Бо воєнне мистецтво, це не само тільки геройство, але й вислідна реальних сил і сприяючих чи некорисних умов. Вже в Сухоставі й Яблоніві наткнувся I корпус, що вийшов з Копичинець, на опір противника. З трудом відкинуто його на лінії Теревовля —

Іванівка. Бій за Тернопіль, дня 14 червня, був тяжкий і кривавий так само, як змагання, в днях 17-19 червня, за Бережани. Лінія фронту Нараїв — Дунаїв — Зборів — Оліїв, яку осягнула Українська Галицька Армія в дні 20 червня, була здобута не тільки самим ентузіазмом, але тяжким зусиллям, втратами в матеріалі й жертвами в людях...

Українська Галицька Армія, поширивши терен свого посідання далеко поза злочасний трикутник поміж Дністром і Збручем, не спинилася на лінії, що дозволила їй оновитися свіжими силами й набрати віддиху. Вона перла силою живлового розгону далі. Коли I корпус, по боях під Несторівцями, Олієвом, Лопушанами і Золочевом, наближався до Красного, II корпус, розбивши противника на лінії Рогатин — Дунаїв, добився до Гнилої Липи, III корпус з трудом посувався лівим берегом Дністра в напрямі Бурштина й Ходорова. По рукопашному бою частин 2 бригади, дня 22 червня, впали сильно укріплені позиції противника в Скоморохах, Болшівцях, Бурштині й Чагрові. Дня 24 червня осягла 2 бригада річку Свірж, а рівночасно 11 заняла Рогатин, осягаючи лінію Дорогової — Підкаміня — Ягольниці. Та вже зусилля 3 бригади сфорсувати в дні 24 червня Гнилу Липу під Янчином, не вдалися. Також на фронті III корпусу вдалося противникові відтиснути 2 бригаду від р. Свіржа а I корпус відтиснути від залізничного шляху Красне — Броди в напрямі Золочева. Познаки вичерпання УГА ставали чимраз наявніші, чимраз більше загрозливі.

Ранком 28 червня мав початися наступ українських частин на перемишляни, та тут польські війська випередили українців і... перебрали ініціативу в свої руки. 3 бригада, що займала лінію Фірлеїв — Янчин, вистрілявши останні набої, мусіла відступити до Нараїва, вслід за чим захитався цілий український фронт. Почався відворот, з передпілля Львова, назад у... трикутник окреслений межиріччям Дністра й Збруча. Піхота не мала чим відстрілюватися, охоронювати відворот доводилося виключно артилерії.

«Набоїв! Набоїві — благав захитаний фронт Начальну Команду. Та ці розпучливі благання залишилися без відгомону, бо звідкиж було взяти набоїв? З наказу Начальної Команди перешукано всі склади, всі запільні установи й обози, навіть старі австрійські й російські окопи перерито, шукаючи за стрілином. Та того, що найдено в запіллі й зпід землі вигребано не могло вистарчити, щоби спинити противника, який міг вистріляти на фронті в одному дні більше набоїв, як їх мала ціла Українська Галицька Армія»

А. Крезуб

Територія заята українськими військами почала корчитися. До половини липня виперли поляки Ц і III корпус УГА за Стрипу, I корпус протримався в Тернополі до 15 липня, в якому поляки осягнули лінію Теробовля — Янів — Товсте. Тимчасом більшовики виперли придніпрянські частини з південної Волині й північного Поділля а заняли лінію Збруча, від його джерел до Гусятина. I корпус знову опинився поміж двома ворожими лініями, яких рівночасний натиск загрожував неминучою катастрофою.

Мирона Тарнавського

Протигетьманське повстання й Директорія УНР

Мотовилівкою

з'єдинення Західньої України з материком

Акт з'єдинення

Дня 22 січня 1919 р., при великому здвизі народу й війська на Софійській площі в Києві, в приявности представників чужих держав, галицькі делегати обмінялися з верховною радою Української Народньої Республіки грамотами, кодифікуючими зєдинення. Директорія оповістила про це громадян України універсалом такого змісту:

«В імені Української Народньої Республіки проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої Української Землі:

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові, Українська Національна Рада Західньо-української Народньої Республіки, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодавчий орган, святочно проголосила зєдинення Західньо-української Народньої Республіки з Українською Придніпрянською Народньою Республікою в одну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів. Директорія Української Народньої Республіки рішила прийняти до відома це зєдинення і ввести його в життя, згідно з умовами, які означено в рішенню Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. Від нині зливаються в одно віками відділені одна від другої частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили і за які вмірали найліпші сини України. Від нині є тільки одна независима Українська Народня Республіка. Від нині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу обєднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, независимої Української Держави, на добро й щастя Українського Народу».

Підписано: Голова Директорії — В. Винниченко; Члени Директорії — Андрієвський, С. Петлюра, Швець, Макаренко.

Трудовому Конгресі

Закликаючи «всіх синів трудового селянства й робітників на боротьбу за землю й волю», універсал оповіщував усьому світові, що український народ «не допустить, щоби хтось посягав на його добро, на його независимість та самостійність».

В звязку з більшовицьким наступом уступив з Директорії Винниченко, а разом з ним і кабінет, зложений з соціал-демократів і соціал-революціонерів. Провід уряду і начальна команда армії опинилися в руках Симона Петлюри, як Головного Отамана Армії й Голови Директорії, що покликав переходовий, діловий кабінет.

Симон Петлюра

Петлюри

Дня 4 лютого 1919 р. українська Директорія була примушена залишити Київ і почала свою мандрівку по Правоберіжжю. Винниця, Проскурів, Камянець і нарешті Рівне на Волині служили чергою за осідок українського уряду й начального командування армії.

Евакуація столиці й безупинна мандрівка уряду УНР й Начальної Команди Армії не дали їм зосередитися ні для державно-творчої праці ні для ширше закроєної воєнної акції. Армія знеможена в безнастанних, деколи виїмково кривавих і геройських, але в цілому безплянових боях і операціях, примушена відступати перед перевагою більшовицьких ватаг,

деморалізувалася не тільки під впливом неуспіхів, але й інтензивної, більшовицької агітації. В квітні 1919 р. наблизилася Армія УНР до Збруча й увійшла в безпосередній контакт з Галицькою Армією. Остаточна невдача Галицької Армії в боротьбі за Львів і її перехід за Збруч в липні 1919 р., скріпив не тільки чисельні сили, але й духа Армії УНР. Кам'янець Подільський, що на якийсь час зробився осідком двох українських урядів — голови Директорії й головного отамана Армії УНР С. Петлюри та диктатора ЗУНР Е. Петрушевича, послужив випадною базою для широко закроєної протибільшовицької акції. Тут у Кам'янці, повторилося ще раз те, чого dokonala вже раз Галицька Армія своєю «чортківською офензивою». В момент, коли Галичина найшлася в неподільному посіданню поляків, центральну Україну залили червоні ватаги, на південному її сході господарили московські «білогвардійці» під проводом царського генерала Денікіна, в Бесарабії й Буковині панюшилися румуни, а два українські уряди й дві українські армії найшлися на скравочку рідної подільської землі, мов у пастці, сталося щось несподіване.

На Київ! Денікіна

Відворот і розвал

Почався відворот, деморалізація й розвал української армії. Окружена з усіх боків ворогами, десяткована голодом і тифом, опинилася вона в жахливому положенні. Боролася останками сил, але знемагала з дня на день, з години на годину. В особливо тяжкому положенні найшлися галицькі частини. Головний отаман Петлюра, якому усміхався одинокий вихід в порозуміння з Польщею, побачив у галицькій армії одиноку перепону в реалізації свого пляну. Про можливість порозуміння з поляками не хотіли галичане й слухати так само, як придніпрянці виключали можливість порозуміння з москалями, без огляду на те — білими чи червоними. На тому теж тлі й почався роздор поміж двома українськими арміями й двома українськими урядами.

По звідомленню начального інтенданта УГА сот. І Цьокана, дня 25 жовтня 1919 р. таке було положення галицьких частин: стрільці з голоду кидаються на залізничні шини, хорі тікають зі шпиталів у гарячці. В Жмеринці й околиці згинуло з голоду, холоду й від тифу 10.000 галичан, покинутих без опіки по пустих бараках, на гною. Проти галичан іде агітація серед придніпрянських частин. Придніпрянцям постачають харчі й одержу, галичанам ні... Такі умови запанували в лоні армії, що ще так недавно, збірним зусиллям волі й саможертви, промостила собі шлях до Києва.

В чотирикутнику смерти

Безвиглядність положення й підшепти парижського представника західньо-українського уряду — В. Панейка, зробили нарешті своє. Дня 25 жовтня 1919 р. Начальна Команда УГА видала наказ підлеглим собі командантам військових частин вислати парламентарів до денікінського штабу в справі виміни полонених і завішення зброї. Дня 6 листопада підписано протокол про перемир'я УГА з армією Денікіна. Крик обурення на галичан піднявся нараз в

урядових колах УНР. Серед придніпряньську армію кинуто клич погрому галичан. Під натиском зовні, диктатор Петрушевич зарядив арештування Начального Вождя УГА — ген. Мирона Тарнавського. Його функції перейняв ген. Микитка. А дня 12 листопада в помешкані диктатора Петрушевича в Кам'янці відбулася остання нарада. Приняли в ній участь — член Директорії Макаренко та представники армії. Військовий міністр УНР Сальський промовив: «Війна для нас покинчена. Покопала нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Надніпряньська армія не має заспокоєння навіть елементарних вимог, вона опору дати не може. Галицька армія в такому ж стані. Вона в більшості вже окружена ворогами». З черги промовив галицький старшина Стефанович: «На фронті, від 9 днів, нема ніяких харчів. Навіть старшини міняють останні чоботи за харчі. Шпитали в жахливому стані, ранені рвуть шмати з трупів, щоби овинути власні рани...» Перепало на тій нараді й урядові УНР, що по словам чергового промовця Д-ра Макуха удержував 11 тисяч безробітних старшин, з чого 6 тисяч у постачанню а 5 тисяч у самому Кам'янці. На раді міністрів промовляє 18 діловодів, бо міністри повтікали за кордон. Українську Державу нищить її власний державний апарат, призначений хіба для 200-мільйонової імперії, а не для півтори губернії... «Всі присутні на нараді й поза нею відчували, що наближається кінець. Ходило тільки про те, чи вмирати разом чи окремо» (Д. Долинський).

Диктатор Петрушевич був за тим, щоби «для історії — вмирати разом». Для цього поставив придніпряньському урядові чотири домагання: в Директорію прийняти одного галичанина; С. Петлюрі залишити титул головного отамана, але усунути його від оперативних завдань; змінити кабінет і віддати галичанинові портфель міністра фінансів. Та уряд УНР знехтував домагання галичан і їх охоту «вмерти разом»... Оце була атмосфера й умови, серед яких виникла конечність перемир'я УГА з Денікіном.

Тогож дня, як відбувалася остання нарада галицького уряду з представниками Директорії, в камінецькому суді проходив черговий акт трагедії народу — розправа проти Начального Вождя УГА ген. М. Тарнавського. Генерала звільнено від вини, кари й моральної відповідальності за переговори з Денікіном, а 17 листопада делегація УГА підписала другий протокол перемир'я з армією Денікіна саме тоді, як доведена до крайности Директорія УНР добивала згоду з польською державою. Рішення Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. й урочистий акт зєдинення, проголошений на Софійській Площі в Києві дня 22 тогож місяця, відірвався тепер від реального ґрунту й повернув у сферу ідеї й непосильного змагання, з якого зродився...

Кінець УГА

Передишка, узискана перемир'ям з Денікіном, не врятувала Галицької Армії. Наприкінці 1919 р. більшовики розгромили білогвардійців, що почали відворот у напрямі Одеси, відслонюючи занятий Галицькою Армією район Винниці, Жмеринки, Браїлова й Немирова. Приказу Начальної Команди евакувати цей район і перейти на південь, в напрямі Одеси, не можна було виконати. Більшість армії, що опанована тифом, лежала по лічницях, приватних домах і принагідних бараках, була неспосібна до ніякої акції. Один з отаманів, для рятування армії, попробував створити в ній «революційний комітет» з осідком у Винниці й почати переговори з Червоною Армією. В противагу «ревкому» повстав тоді (25 січня 1920) «політичний відділ»

при Начальній Команді, що силувався опанувати ситуацію й не допустити до остаточної катастрофи. Частина армії, що не хотіла переговорювати з більшовиками, з трудом рушила на південь і з початком лютря доволілася до району Бершадь-Чечельник-Балта. Далі йти не було вже куди, а стати до бою з більшовиками, що тимчасом наблизилися з півночі, було безвиглядною справою. Можна було ще рятуватися переходом армії на румунську територію, про що Начальна Команда видала дня 9 лютря наказ, але румуни відмовили розбитій армії гостинности. Не було іншої ради, як продовжувати винницький експеримент з «ревкомами» й переговорювати з червоноармійцями. З кінцем лютря 1920 р. останки Галицької Армії ввійшли в склад більшовицької, під назвою Червоної Української Галицької Армії. Протягом березня її 3 корпуси переорганізувалися в 3 бригади, під начальною командою комуніста Поранка і його заступника Солодуба. З початком квітня найшлися всі бригади на протипольському фронті — 1 бригада УСС в околиці Чуднова, 2 бригада в районі Жмеринки, 3 бригада в районі Вапнярки. Резерви й полевий штаб відправлено в Київ. Рівночасно з реорганізацією ЧУГА заведено в ній більшовицькі порядки, з військово-політичними радами, революційними трибуналами й т. п. Незавидне було життя армії в більшовицьких шорах. Заборона вживати Тризуба як відзнаки й співати Національний Гимн, була образою, якої армія не могла перенести. Тому то вже в половині квітня організується в 3 бригаді протибільшовицьке повстання, а коли воно не вдалося, 2 і 3 бригада переходять дня 23 квітня на сторону гол. отамана Петлюри, що за той час увійшов уже в кооперацію з польськими військами. Та обі бригади розброєно й інтерновано в польських таборах, а тільки частина старшин і стрільців змогла вступити до 6 херсонської дивізії, з якою перейшла до Галичини, а відтіля, під командою ген. Кравса, перебилася на Чехословаччину. Тут її розброїли і інтернували в Ліберці. Тимчасом 1 бригада УСС, окружена поляками в Пиківці б. Козятина, попала в полон. Розлючені більшовики арештували більшість тилкових частин ЧУГА й інтернували в Кожухові, а відтак заслали на Соловки. Багато з галицьких старшин і стрільців, що перебували в Одесі, більшовики розстріляли. Українська Галицька Армія, що мала за собою стільки геройств і пролитої крові, перестала існувати...

Організація Галицької Армії

Ядром Української Галицької Армії, що почала своє життя в дні 1 листопада 1918р. були Українські Січові Стрільці, довкола яких скупчилися українські частини австрійських залог і фронтових формацій, що в гарячі дні листопада віддали себе в розпорядження Української Національної Ради. Згідно з мобілізаційним розпорядком Секретаріату військових справ з дня 15 листопада 1918 р. що поділив територію ЗУНР на три військові обпасті (Львів, Тернопіль, Станіславів) з підокругами й повітовими станицями, усталено організаційну схему й загальну службову повинність населення. Підчас державного перевороту й у перших тижнях збройної боротьби з поляками полеві формації творилися відрухово; правильні військові частини боролися впоряд з партизанськими загонами, що їх вилонювало з себе галицьке селянство в прифронтових смугах. Зчасом організаційна схема армії почала входити в правильні рямці. До кінця 1918 р. УГА складалася з «груп» по 3—4 куріні в кожній, що їх організаційна форма й боєва акція були обумовлені територіяльними умовами. Щойно на початку 1919 р. коли боєвий фронт УГА поширився й ускладнився, поділено полеву армію

на 3 корпуси, по 4 бригади з 4 курінями піхоти, полком артилерії, сотнею кінноти, саперів та помічних військ у кожному корпусі. В травні 1919 р. усталено склад бригад з 2 полків піхоти по 3 куріні в кожному. В червні зорганізовано IV корпус й започатковано V-ий, що їх по переході Збруча, за недостатчею поповнень розв'язано. Підчас кооперації з Червоною Армією, переформовано корпуси в бригади в складі 3 полків з трьома курінями в кожному, полком артилерії, тяжким гарматним дивізіоном і полком кінноти. Тоді перейменовано II корпус на 1 бригаду УСС-ів, I корпус на 2 бригаду, а III корпус на 3 бригаду. В березні 1920 р. втілено галицькі бригади до XII й XIV більшовицької армії, що й було формальним скасуванням самостійності УГА.

У проводі Галицької Армії станула зразу Українська Генеральна Команда, 9 листопада 1918 р. перейменована на Начальну Команду, а по порозумінню з Червоною Армією на Полевий Штаб Червоної Галицької Армії. З ліквідацією самостійності ЧУГА цей штаб усунули від керми й вислали в заплля. Начальними командантами УГА були чергою — полк. Д. Вітовський (від 1 листопада 1918), полк. Гр. Коссак (від 5 листопада), полк. Гн. Стефанів (від 9 листопада), ген. Омелянович-Павленко (від 10 грудня), ген. Греків (від 9 червня 1919 р.), ген. М. Тарнавський (від 5 липня) ген. Микитка (від 7 листопада), полк. Шаманек (від 6 лютого 1920 р.) й нарешті полк. Витошинський (з кінця лютого до початку березня 1920 р.). По ліквідації самостійності ЧУГА більшовики віддали начальну команду над галицькими частинами гал. комуністові Порайкові. Секретаріатом, тобто міністерством військових справ кермував зразу полк. Вітовський, а від 13 лютого до розв'язання секретаріату дня 9 червня 1919 р. полк. Курманович. За диктатури Е. Петрушевича функції військового секретаріату перейшли частинне на Начальну Команду а частинно на «Військову Канцелярію Диктатора». В травні 1929 р. створено Команду Заплля, яку в червні перейменовано на Команду Етапу Армії. Чисельний стан УГА можна окреслити тільки приблизно. До кінця 1918 р. не переходила вона кількості 15.000 багнетів, але підчас червневої офензиви ген. Грекова 1919 р. стан її піднявся до 70—75.000 боєвиків. За Збруч перейшло ок. 60.000 люда. Бої, тиф і дезорганізація звели її згодом до стану 18.000 крісів, що створили три бригади ЧУГА. Галицька Армія створена з кадр і на зразок б. австрійської армії, визначалася великою видержливістю в позиційній війні тоді, як зазбручанська армія славилася виїмковою бравурою в наступі й окрилюванні противника. Гордістю УГА була її артилерія, що нерідко вирішувала в нашу користь програні піхотою бої. Непомітну роллю грала в УГА кіннота тоді, як летунство не перейшло поза організаційні первопочини. Творена в бурхливий момент революції, організована й поповнювана в безпереривних боях з противниками, що згодом окружили її з усіх боків, Українська Галицька Армія виказала максимум боєздатности й відпорности, та цілою низкою геройств, як «червнева офензива» й похід на Київ, що їх би не посоромилася не одна армія щасливіших від нас, державних народів, створила незнищальний моральний капітал для майбутніх поколінь.

Доля підвалин Української Державности в Галичині

Українська Національна Рада, що уконститувалася у Львові 18 жовтня 1918 р., під проводом посла Євгена Петрушевича, обняла владу над українськими територіями Австро-Угорщини дня 1 листопада 1918 р. й покликала до життя перший Державний Секретаріат під проводом

д-ра Костя Левицького. Святочне запряження цього кабінету, зложено на руки найстаршого віком члена Української Національної Ради — Юліяна Романчука, відбулося дня 10 листопада. Евакувавши дня 21 листопада Львів, перенісся уряд до Тернополя, відкіля дня 2 січня 1919 р, перейшов до Станиславова. Тут уконститувалася й доповнилася Українська Національна Рада, що 4 січня 1919 р. вилонила з себе «Виділ У.Н.Р.», якого предсідник Е. Петрушевич, перейняв функції Президента Держави. Зчерги покликано до життя новий уряд під орудою міністра судівництва в першому кабінеті — Сидора Голубовича, який устоявся аж до ліквідації ЗУНР, що від моменту зєдинення з Великою Україною (22 січня 1919) перейменувалася на Західну Область УНР і приняла за свій герб соборний «Тризуб», замість первісного — золотого льва на синьому полі.

Першими з держав, що визнали ЗУНР були — Велика Україна, Австрія, Німеччина, Чехословаччина й Мадярщина, з якими зразу навязано дипломатично-консульрні, та комунікаційні й торговельно-господарські взаємини. Дипломатичні взаємини навязала теж ЗУНР — з Югославією, Італією, Ватиканом, Канадою та Бразилією. Зате всю енергію й весь дипломатичний хист своїх представників висилювала ЗУНР для того, щоби добитися визнання від міжнародньої мирової конференції, точніше кажучи представників переможних держав Антанти, що саме тоді радили в Парижі.

Париська делегація уряду ЗУНР, що зразу входила в склад спільної делегації УНР, спіраючись на проголошене Вільсоном гасло самоозначення народів, здійснене на території Галичини листопадним переворотом, старалася про дипломатичну інтервенцію держав Антанти в українсько-польському політичному й збройному конфлікті. В січні 1919 р. зіхала на терен ЗУНР антантська місія під проводом франц. ген. Бертелемі й по переговорах з урядом і Начальною Командою Армії ЗУНР в Ходорові, предложила 28 лютого обом сторонам проєкт перемир'я, згідно з яким армія ЗУНР мала віддати полякам велику частину галицької території з Львовом і нафтовим бориславським басеном включно. Колиж уряд ЗУНР не приняв такої пропозиції й польська армія, підпоможена свіжими силами, проломила український фронт на лінії Перемишль — Львів, Найвища Рада мирової конференції в Парижі (Вільсон, Льюїс-Джордж, Клемансо й Орлянд) пробувала інтервенювати в командах обох армій в справі перемир'я, польська сторона подбала про те, щоби переговори зірвати й мати вільну руку до опанування Галичини військами Галлера, що їх зорганізувала й вивінувала Франція для боротьби з більшовиками. Створена в Парижі «Міжсоюзна Комісія для заключення перемир'я між Україною й Польщею» під проводом бурського генерала Боти, опрацювала новий проєкт польсько-української демаркаційної лінії, куди корисніший від проєкту ген. Бертелемі. На цю лінію погодилася дня 13 травня делегація ЗУНР, але поляки відповіли на пропозицію перемир'я генеральною офензивою, яка довела до евакуації Галичини армією й урядом ЗУНР та до перенесення питання державної приналежности Галичини з сфери збройної акції в сферу міжнародньої дипломатії.

Глибоке переконання в святість справи, для якої пролито стільки найдорожчої крові й віра в силу міжнароднього права й справедливості керівного ареопагу найкультурніших народів світа, спонукали уряд ЗУНР не покладати рук, але боротися бодай словом і пропагандою за те, за що боротися збройним чином не стало сил.

Статут для Галичини

статуту для Галичини

умовно

Виходячи з переконання, що українсько-польський, збройний конфлікт доводить край до руїни і погрожує дальшими ускладненнями, Найвища Рада прийшла до висновку, що треба запровадити в ньому устрій, який по можности, запевнивби Галичині автономію та особисту, політичну й віросповідну свободу її мешканцям. А що Польща видалася і Антанті єдиною під ту пору державою на сході Європи, якій під силу це зробити, то, вона готова була віддати Галичину Польщі під такими умовами: Польща приймає 25-літній мандат організації й управи територією, якої межі, очеркиєні в самому статуті, мають бути означені на місці спеціальною комісією, зложеною з п'ятох представників великодержав і одного представника Польщі. По впливі 25 літ Рада Союзу Народів матиме повне право втримати, провірит або змінити цей статут. Протягом того часу, трактати й умови, які Польща заключить, будуть відноситися й до Східньої Галичини. Дипломатичні й консульські агенти Польщі, будуть опікуватися закордоном інтересами осіб приналежних до Східньої Галичини. Всі свободи приватної й публичної натури, всі політичні права й права, застережені для меншин і забезпечені польськими законами, обов'язуватимуть у Східній Галичині. Греко-католицький обряд користатиме з тих самих прав, що римо-католицький обряд. Польська й українська мова будуть признані в рівній мірі урядовими мовами Східньої Галичини й користатимуть з тих самих прав. Кожна громада чи муніципальність матиме право рішати, котра з мов чи обі, мають бути мовою навчання в народніх школах. Щож до публичної науки в середніх і вищих школах, законодавна влада належатиме до сойму Східньої Галичини. Не можна буде в Східній Галичині приступати до ніякої систематичної кольтонізації при помочі кольтоністів, що прибудуть зовні.

Галичина мала дістати однопалатний сойм, вибираний на основі загального, тайного й пропорціального права голосування, її урядники мали бути, за конечними виїмками, місцевого походження. Контингент новобранців, зятягнених до війська в Східній Галичині, мав би творити одиниці, що підчас мира стояли би залогою в Східній Галичині...

Польща, для якої мілітарне опанування краю було достаточною легітимацією до його безспірного посідання, не погодилася на антантський проєкт галицького статуту й Найвища Рада, не маючи сили вимусити згоди, визнала своє рішення про статут за... «провізорично завішене».

Уряд ЗУНР «без землі»

По невдачній спробі Антанти накинути Польщі статут для Галичини, диктатор ЗУНР Евген Петрушевич, створив у липні 1920 р. на еміграції в Відні новий уряд, який старався не проминути ніодної нагоди в ускладнених міжнародних взаєминах, щоби видвигнути справу державної приналежности східньої Галичини й усталити її згідно з так грімко й жертвенно висловленим бажанням її українського населення.

Раді Амбасадорів

Спіраючись на тій преважній ухвалі Ради Союзу Народів, президія Української Національної Ради звернулася в квітні 1921 р. до всіх держав Антанти з проєктом державного устрою

Незалежної Галицької Республіки, що приймав суверенність трьох заселюючих її націй — української, польської й жидівської, але цього проєкту Антанта не взяла під належну увагу. З низки дальших спроб поладнання справи заслугує на увагу нота президії Укр. Нац. Ради з червня 1922 р. до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі, в якій підкреслено домагання державної незалежності Галичини, як самотнього виходу з запутаного положення. Оживлена пропаганда за суверенністю Східньої Галичини, яку розвинув тоді уряд ЗУНР на міжнародньому терені, здобула справі багато приятелів, але це не мало впливу на остаточне рішення Ради Амбасадорів, яка передала суверенність над Галичиною Польщі, бо як писав франц. прем'єр Р. Пуанкаре до галицького митрополита Шептицького «ми їй це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати; ви дістанете всі права»... Під тими, «всіма правами» розумів Пуанкаре напевне територіяльну («воєвідську») автономію для Галичини, яку для приєднання собі прихильності Ради Амбасадорів вирішив польський сойм дня 26 вересня 1922 р.

територіяльну автономію

«Воєвідська» автономія Галичини

Ухвала варшавського сойму з дня 26 вересня 1922 р. «про засади загального воєвідського самоврядування, а зосібна самоврядування львівського, тернопільського й станиславівського воєвідства», як небудь відбігала в своїй основі від антонтського «статуту для Галичини» й була повним перекресленням самостійницьких змагань Армії й уряду ЗУНР, всеж таки бодай в теорії заповнювала українському населенню Галичини деякі національні управнення, що зумовлювали його культурно-національний розвиток. Проєктована воєвідська автономія, обіймала справи — віроісповідань, публічної освіти, за виїмком університетів і вищого шкільництва, публічної добродійности, гігієни, хліборобові справи, за виїмком земельної реформи, підтримку рільництва, промислу й торгівлі, регуляції рік, меліорації й шляхів, організацію й адміністрація) громад і повітів, воєвідські бюджети й т. п.

Кожне з трьох воєвідств мало вибирати соймик з польською й українською курією. Обі курії мали радити й вирішувати національно-культурні справи нарізно й тільки в спільних, українсько-польських справах мали радити разом. Воєвідські виділи мали складатись з воєводи або його заступника, як предсідника й 8 членів та стількиж заступників, вибраних нарізно по половині кожною палатою воєвідського соймику, як теж з 4 членів і стількиж заступників, іменованих воєводою зпоміж громадян обох курій. Виділи мали ділитися на дві національні секції, що мали радити нарізно під проводом воєводи або його заступника, а тільки в спільних справах обох національностей мали радити разом. При йменованню воєвідських і адміністраційних урядників мали братися під увагу не тільки особисті кваліфікації, але й національність кандидатів, згідно з національними вимогами населення. Проєкт автономії виключав м. і. допускаємість кольтонізації на терені Галичини, давав рівноправність українській мові в школі, урядах і судівництві, доручував варшавському сеймові заложення й матеріяльно-наукове забезпечення українського університету, а все те мало бути зреалізоване не пізніше, як у два роки по ухваленню воєвідської автономії. Українське громадянство в краю й уряд та представництво ЗУНР на еміграції поставилися до цієї автономічної ухвали варшавського сейму з упередженням, на яке вона вповні

заслугувала, так по своїй суті, як і призначенню. По суті вона була марною тіню справжньої територіяльної автономії, а її призначення не сягало поза признание Радою Амбасадорів суверенності Польщі над Галичиною. Добившись того признання, польські політики й дипломати найспокійніше в світі склали свій проєкт галицької автономії до архіву.

Рішення Ради Амбасадорів признала автономного устрою

Даремне протестувала проти такої ухвали Ради Амбасадорів делегація Укр. Нац. Ради ЗУНР. Рішення Ради Амбасадорів, обумовлене готовістю Польщі признати Галичині територіяльну автономію, стало обов'язковою нормою, а дата його публікації стала датою ліквідації державної незалежності й суверенності Західньої Области Української Народньої Республіки.

Розбіжними шляхами Зимовий Похід

Умова з Польщею

Перемир'я й дипломатичні зв'язки уряду УНР з Польщею, довели дня 21 квітня 1920 р. в Варшаві до підписання обома сторонами формального договору, який мав запевнити УНР польську допомогу в увільненні Києва й Правобережжя від більшовицької окупації. «Уряд Польської Речипосполитої — читаємо в договорі — признаючи право України до незалежного державного життя на території в межах, як будуть вони на північ, схід і південь окреслені на основі умов Української Народньої Республіки з межуючими з нею від тих боків сусідами, визнає Директорію Незалежної Української Республіки з Головним Отаманом паном Симоном Петлюрою у провіді, за верховну владу Української Народньої Республіки».

Рівночасно, пересуджуючи приналежність західньо-українських земель до Польщі, договір усталював польсько-українську границю в такий спосіб: на північ від р. Дністра, здовж р. Збруча, а відтак здовж бувшої границі поміж Австро-Угорщиною й Росією, до Вишгородка, а від нього на північ через Кремянецькі узгір'я, а відтак по лінії на схід від Здолбунова, здовж східніх границь рівенського повіту, далше на північ здовж границі бувшої минської губернії, до прорізу нею ріки Прип'яті, а відтак Прип'ятю до її устя» і т. д.

Обі

Забезпечившись умовою, що для України була хіба останньою дошкою рятунку, а для Польщі отворала перспективи відбудуватися в тій чи іншій формі — від Балтику по Чорне море, поляки рушили в похід на Київ.

Українські частини в польському «поході на Київ»

Вже в дні 25 квітня, в якому польська армія почала «київський похід», найшлося в її рядах дві українські дивізії — 6, під проводом ген. Безручка, скомплетована в Берестю над Бугом і

2, під проводом полк. Вдовиченка, що вже від довшого часу сусідувала з VI польською армією, в районі Нової Ушиці. В дні 7 травня, в якому поляки зайняли Київ, 6 українська дивізія була в Києві, 2 дивізія в районі 35—40 км. на схід від Могилева Подільського, а армія ген. Омеляновича-Павленка, що саме тоді вернулась з свого «зимового походу», прорвавши більшовицький фронт, зайняла район на північний схід від Ямполь. Невелика чисельно (всього біля 8.000 багнетів) але знаменита під якісним оглядом українська армія, відіграла поважну роль так у польському наступі на Київ, як відвороті з України і обороні Пльщі. «На правому крилі польської армії — пише польський історик Л. Васілевські — прикривала південньо-східню Галичину, невелика числом, але сильна духом і загартована в боях українська армія. Протягом цілої більшовицької офензиви боролася вона хоробро й відступала з Поділля крок за кроком, координуючи свою акцію з 6 польською армією, що боронила приступу до Львова. Своєю акцією зупинила українська армія напір більшовиків, унеможливила їхнє маневрування в напрямі Стрий — Самбір — Перемишль, що булоб примусило 6-ту польську армію покинути східню Галичину. Крім цього 6-та українська дивізія, сформована на приказ от. Петлюри з інтернованих українців, вела свою акцію в складі армії ген. Ридза-Сміглого, що відступала з Києва на Коростень — Люблин. Ця дивізія, під проводом ген. Безручка, помітно допомгла польській армії, про що свідчать прикази до армії Ридза-Сміглого. Підчас останньої диверзії Буденного з під Львова на Сокаль — Замость — Люблин, на глибокі тили польських резерв, що маневрували на північному березі Висли — в кінці серпня — 6-та українська дивізія скупчилася довкола Замостя, загородила дорогу Буденному і в днях 29—31 VIII 1920 р. унеможливила йому здобути Замосте». Бій під Варшавою, до якого успішности в такій мірі причинилася українська армія, закінчився перемирям, а відтак миром з більшовиками. Українські частини, покинені польськими союзниками, пробували ще боротися з більшовицькою навалою на власну руку, але це вже виходило поза рами їх фізичної спроможности. Виперті з України, знеможені й скривавлені, перейшли останки Української Армії на територій Польщі, де їх розброїли й інтернували в таборах. Так перестала існувати Армія Великої України, зроджена в бурхливій хвилі березневої революції 1917 р.

Початки й організація Армії УНР

Зродилася вона в криваві хвилини революції, а перші її частини повстали з відокремлення українського елемента від чужоплемінного і складу фронтових і тилкових формацій. Так повстало 3 полки ім. Шевченка, створені в перших днях революції з українських елеметнів військового гарнізону Москви, запасних частин гвардії в Петербурзі та і в с. Синявці на західньому фронті, полк ім. Полуботка в Києві, курінь ім. Наливайка в Ст. Стовпиці, курінь «смертників» на румунському фронті. Чорноморські Гайдамаки в Одесі, Гайдамацький полк ім. Гордієнка біля м. Миру на зах. фронті та інші, що повставали спонтанічно, але не обняті пляною організацією, самочинно розкладалися й сходили з білянсу військових сил відродженої України.

Куди тривкіші були ті частини української армії, що повстали на підложжі плянової організації, без огляду на те чи її ініціатива виходила з державного центра, чи

обумовлювалася положенням на місцях. Так повстали заініційовані Центральною Радою Богданівні, сформовані з галицьких полонених Січові Стрільці, Студентський Курінь, кіннокозачий полк Вільної України, Республиканці, Дорошенківці та курінь середньошкільників. Заходи Центральної Ради сформувати регулярну «Сердюцьку Дивізію» з новобранців, довели її до стану 4 піших та 1 кінного полку, що їх розброїли більшовики по першому наступі на Київ. Не повелася теж організація «Вільного Козацтва», що мало бути своєрідною міліцією українського селянства. Нашвидку створені частини «В. К.» розлетілися, в зустрічі з більшовиками, та були розброєні німцями. Деякі частини збереглися як регіональні повстанчі загони проти гетьмана, а відтак більшовиків. Деяку роллю в розбудові українського милітаризму відіграла дивізія «синьожупанників», сформована Союзом Визволення України з полонених у Німеччині й також дивізія «сірожупанників» сформована в Австрії. За Центральної Ради вони не виявили і особливої активності; більшовицька агітація й розкладові елементи, що вкралися в їхні ряди, не дали їм розгорнутися в кадри регулярної армії. За гетьманату «синьожупанників» розброїли німці, а «сірожупанників» зредукували до невеличких кадрових формацій. Тодіж розброєно куріні студентів і середньошкільників та Січових Стрільців. Останнім, наприкінці гетьманської влади, дозволено відновити свою формацію в розмірах одного куреня. Військова організація часів гетьманату обмежилася до формування Чорноморського куріня та чотирьох полків залізничної охорони, при чому продовжувано організацію Сердюцької Дивізії з середньозаможних новобранців та старшинської школи в складі чотирьох старшинських сотень. Проект створити кадри 16 піших 4-полкових дивізій з відповідною гарматою, кадри 2 кінних дивізій, 4 спільних юнацьких шкіл нового типу, як теж цілої мережі вищого військового шкільництва, не вийшов поза створення невеличких старшинських та підстаршинських кадрів 3-полкових дивізій, до яких втиснулося багато російського, білогвардійського елемента. З вибухом протигетьманського повстання почалася наново стихійна організація революційної армії Директорії, в яку увійшли в першу чергу повстанчі селянські загони. Т. зв. Дніпровська Дивізія, зложена з повстанців Овруччини й Трипільщини мала 4 піші полки з артилерією, кіннотою та технічними відділами, але підчас більшовицького наступу на Київ, ця дивізія розлетілася; її рештки послужили основою повстанчих загонів от. Зеленого в Трипіллі й Соколовського на Радомищині. Чорноморська дивізія, що її формування почалося ще за гетьмана, відігравши свою роллю в протигетьманському зриві. Не встояла в боротьбі з більшовиками, а її останки створили кадри повстанчих ватаг на Чернігівщині. Подібна доля зустріла волинський полк ім. Івана Франка, якого недобитки сформували повстанчий загін Біляги-Сірка на Волині. Курінь сформований з повстанців, що їх за гетьмана осаджено по київських тюрмах, до свого розв'язання Директорією, вів боєву акцію під проводом от. Тютюнника а відтак Палієнка. Утворена на півдні України Селянська або Київська Дивізія, в складі 4 піших і 1 кінного полку й двох батарей, що під проводом от. Григорієва боролася з інтервенційними військами Антанти, в травні 1919 р. під орудою от. Тютюнника перейшла на сторону Директорії. Над Богом утворилася доволі романтична формація Запорізька Січ, зложена з кількох кошів. Усі ті самочинно утворені формації як теж ті, що, зорганізовані за гетьмана перейшли на бік Директорії (Запоріжці, сірожупанники, Січові Стрільці, частина Сердюцької Дивізії й залізничників) були основою протигетьманського повстання та

запевнили йому безспірну перемогу. Та, покликані до життя революційним зривом, проиняті духом бунту, вони не могли відповісти завданням регулярної армії, обумовленим строгою дисципліною. Протівна їм була теж систематична позиційна чи охоронна служба, яка поневолі нагадувала їм часи й умови життя зненавидженої, царської армії. Розі́джені більшовицькою агітацією, вони здебільша розкладалися, або переходили на становище незв'язаних з державним центром й тому нескоординованих з його акцією, повстанчих загонів. Було в тих загонах багато виявів патріотизму й вибухів безпримірною героїства в боротьбі з більшовиками, але їхні успіхи мали льокальний характер, а цілоти положення Української Народньої Республіки вони радше шкодили, як помагали.

Директорії прийшлося по перемозі над гетьманом, для боротьби з більшовиками й іншими ворогами Української Державности організувати армію наново, що й вона робила з успіхом при тривкості поодиноких формацій, залежно від місцевих умов. Так приміром на волинському, протипольському фронті утворилися з ініціативи Директорії такі частини, як полк Наливайка, створений з кадрів гетьманських військ, І Галицький Полк з б. полонених, чесько-український полк та куріні Звягельського і Лободи. Всі вони разом з сірожупанниками створили згодом 2 Волинську групу-дивізію.

На Поділлі повстали тоді піші полки — Кармелюка й Залізняка, та кінні частини Чорношличників, Богуна й Гонти, що разом з останками Чорноморців, Залізним Куренем Сіяка й Гуцульським Куренем, створили Подільську Дивізію. З чотирьох юнацьких шкіл і воєнної політехніки, організованих Директорією, встигла розвинутися тільки житомирська юнацька школа, що відтак перенесена до Кам'янця дала три випуски українських старшин. Спроби Директорії організувати запасні бригади та полки обмежилися до сформування 1 бригади (Кам'янець-Проскурів) та 1 кінного полку, що по катастрофі на Волині розклалися. У «зимовому поході» на тили більшовиків, приймали участь — Запорізька дивізія, Волинська «сіра», Селянська Київська та Залізна, в якій найшлася частина житомирської юнацької школи, залізничників та Окремої кінної дивізії. В час перемир'я й військового порозуміння Директорії з Польщею, повстала з полонених, інтернованих в Польщі 6 дивізія, що зразу звалася 2-ою, а на подільському відтинку польської армії сформував ген. Удовиченко відділи, що злилися з Залізною Дивізією.

Підчас революції й протягом існування Української Державности по той бік Збруча, всі ті військові формації находилися в безупинній пливкості революційного ферменту й організаційних експериментів. Більшість з них виявилася ефемеридами, але деякі, як Запоріжці, що в найкращий момент свого розвитку дійшли до стану 8 піших полків та 1 кінного, «сірожупанники», Гордієнківські кінні гайдамаки, що розгорнулися в бригаду, житомирська юнацька школа, інструкторська школа старшин, Січові Стрільці, що в найкращий час доходили до стану корпусу, самочинно створена Селянська та Залізна Дивізія, збереглися за час існування Української Державности й були зліквідовані разом з нею.

Провід армії УНР спочивав зразу в руках Військового Генерального Секретаріату, відтак Військового Міністерства (секретар а потім міністр Симон Петлюра, начальник ген. штабу от. Греків), та від проголошення УНР самостійною державою (22 січня 1918 р.) Симон Петлюра станув у проводі збройних сил України, тоді, як міністерство військових справ обняв зразу М.

Порш, а потім Жуківський. Гетьманським міністерством військових справ кермував зразу ген. Лігнав, відтак ген. Рогоза. Створена дня 15 лютого 1918 р. в Білій Церкві Директорія УНР віддала керму збройних сил знову С. Петлюрі в характері головного отамана, якому підлягав наказний отаман ген. Осецький, що безпосередньо кермував воєнними операціями. Міністром військових справ став ген. Греків. Його переємником був ген. Петрів, а по ньому ген. В. Сальський, що задержав цей титул і по інтернуванню армії УНР в Польщі.

Праця над будовою Української Державности

Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки покликаний до життя І універсалом Центральної Ради (15 травня 1917); для підготування автономічного устрою України, з розвитком подій перемінився в правовий уряд самостійної України, проголошеної ІV універсалом Ради (22 січня 1918 р.). Від червня 1917 до 26 січня 1918 р. головував у ньому український письменник і громадський діяч лівого напрямку Володимир Винниченко по якому перейняв провід формально Всеволод Голубович, а фактично голова Центральної Ради Михайло Грушевський. За нього то почалася українська більшовицька війна, заключено берестейський мир та, при допомозі німецьких і австрійських військ, звільнено Україну від більшовицької навали. Гетьманський переворот, dokonаний німецькими військами в сам день ухвалення Центральною Радою конституції й вибору М. Грушевського Президентом УНР (29 квітня 1918 р.) довів до влади уряд, зложений з представників правих і москвофільських кол українського громадянства, що не найшли змоги пристосувати своєї політики до справжніх, вимог краю, розбудженого революцією до нового життя. Всеж таки гетьманський уряд, забезпечений прихвільстю німецьких військ на Україні працював інтензивно в ділянці внутрішньої (до 300 законопроектів) й закордонної політики (ратифікація Берестейського миру, договір з Кримом, порозуміння з Доном і Кубаню, переговори з Румунією в справі Бессарабії, мирові переговори з Совітською Росією й т.п.). Безупинна війна, яку довелося провадити Директорії, мала шкідливий вплив на працю й тривкість її уряду, що шість разів міняв свій склад і провід (В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, В. Прокопович та А. Лівіцький). Опинившись на еміграції уряд УНР не припинював своєї діяльності, продовжуючи свою дипломатично-інтервенційну акцію під проводом В. Прокоповича, П. Пилипчука й А. Лівіцького, що ставши по трагічній смерті С. Петлюри (25 травня 1926 р.) головним отаманом, покликав до проводу еміграційний кабінет В. Прокоповича.

Добуваючи й забезпечуючи все нові позиції силами стихійно організованої Армії, український уряд з самого початку поклав належний натиск на дипломатичний бік своєї діяльності. Ще в добу Центральної Ради, як представництва автономної України, в склад, її Генерального Секретаріату входив секретар міжнаціональних справ (зразу С. Єфремов, відтак О. Шульгин) що старався полагоджувати справи національних меншин на Україні та нормувати взаємини українського уряду з іншими народами колишньої Росії. Скликання й переведення конгресу народів б. Росії в Києві (23 вересня 1917) прийняття представників чужих держав і нарешті навязання безпосереднього контакту з французьким амбасадором Нуленсом, оце були перші кроки молоді української дипломатії.

З моменту проголошення самостійної України в рямцях всеросійської федерації (20 листопада 1917) українська дипломатія мусіла в першу чергу добитися визнання цього кроку від заінтересованих «вою держав Антанти,— Франції, Англії, Румунії й інших, що до замирення України з Німеччиною та її союзниками, вдержували в Києві свої представництва й готові були, на свій спосіб, підтримати визвольні змагання України. Мир України з Центральними Державами в Бересті (9 лютого 1918 р.) припинив дипломатичні звязки з державами Антанти, зате розкрив перед українською дипломатією широке поле діяльності на терені Берліна, Відня, Царгороду, Софії та столиць нейтральних держав. Обміна консулярними представниками, не сподіваючись надзвичайно успішних перспектив, всеж таки популяризувала українську справу й пропагувала її в широкому світі. Упадок Центральних Держав і прихід до влади на Україні Директорії, поширили діяльність української дипломатії й на терені держав Антанти, при чому особливо валіну ролю відіграла дипломатична місія УНР, вислана на мирову конференцію в Парижі. Проводив нею, від січня 1919 р. уповноважений Г. Сидоренко, якого в серпні тогож року заступив гр. М. Тишкевич, досьогочасний представник УНР при Ватикані. Довгий час кооперувала з цією місією УНР делегація західньо-українського уряду, добиваючися правно-державного визнання державної незалежності України.

В цілому, так українська Армія, як і дипломатія, найшовшиися в особливо тяжких умовах боротьби й праці не встигли досягти тривких успіхів. Але ні кров української армії, ні праця української дипломатії не пропали марно. Вперше від століть поставили вони на чергу великих світових проблем українську справу в формі, в якій хотів її вирішення бачити неволений Віками Український Нарід.

Доля окраїн

Буковини

Закарпаття

Буковина

Як і в Галичині, так і на Буковині, рішили українці скористати з виїмкової нагоди й улаштувати своє майбутнє згідно з гаслами самоозначення народів і по бажанню віками гнобленого населення. На констатуюче засідання Української Національної Ради у Львові вислала Буковина своїх представників, а 25 жовтня 1918 р. повстав у Чернівцях Український Краєвий Комітет, як буковинська секція Національної Ради. Не спали тимчасом і буковинські румуни, що хоч були менші числом, рахували на інтервенцію румунської держави. На вічу, відбутому 27 жовтня, вони запротестували проти задуманого Українським Краєвим Комітетом поділу Краю на українську і румунську частину й зажадали прилучення цілої Буковини до Семигороду. Щоби приєднати до своєї акції українців, румунські агітатори не жалували обіцянок на тему української культурно-національної автономії, але тим нікого не переконали. Відпоручники Краєвого Комітету почали переговорювати з українськими старшинами австрійської залози в Чернівцях, готовлючись до збройного перевороту. Та коли вибила слухна година, несвідомі ваги справи жовніри розбрилися, а горсткою добровольців можна було тільки на короткий час обсадити державні уряди та установи. Дня 3 листопада відбулося в Чернівцях величаве всенародне віче, на якому біля 10.000 учасників ухвалило

прилучення Буковини до України, а три дні згодом, дня 6 листопада українські військові частини обсадили державні уряди в Чернівцях та містах української частини Буковини. Президентом краю проголошено предсідника Українського Краєвого Комітету Омеляна Поповича.

Усього чотири дні тривало свято української незалежності Буковини. Румунські імперіялісти викликали військо з Румунії, що вже дня 10 листопада виперло горстку українських добровольців із зайнятих позицій, а дня 11 листопада в полудне, румунський генерал Запик зайняв столицю краю й окупував його для Румунії. Над краєм нависла гроза найчорнішого насильства. Буковина вступила в добу румунської неволі. Величній Сон Листопадової Ночі розвіявся, але по ньому залишився серед народу соняшний спогад і туга, що скорше чи пізніше здійсняться й уже ніколи не розвіються.

Закарпаття

Тимчасом у краю розвал Австрії викликав чимале замішання й дезорієнтацію. В Любовлі на Спишу, Пряшеві, Ужгороді й Хусті повстають самостійні Національні Ради, з яких декотрі (в Любовлі й Хусті) орієнтуються на Україну, а навіть посилають добровольців до Української Галицької Армії. Не засипляли справи й мадяри, що в жовтні 1918 р. проголошують закон про створення вчотирьох закарпатських жуп «Руської Країни» з окремим губернатором у Мукачеві й «руським міністерством» у Пешті. Тамже на університеті створено тоді катедру «руської» мови. Та поки мадяри возилися з своєю автономією для «Руської Країни», владу на Мадярщині захопили комуністи, що перейменували «Руську Країну» на «Русько-країнське народне комісарство». Скористала з замішання Румунія й захопила Мармарощину. Колиж мадярські більшовики впали, а до Ужгороду вступили чехословацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини. На цьому рішенню заважив не так плєбісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували крок за кроком поляки. В вересні 1919 р. перейняли адміністрацію краю чехи, що видали «Генеральний статут для Підкарпатської Русі», щось у роді тимчасового автономічного закону. Зразу управляв краєм губернатор з чотирьохчленною директорією, але згодом закинуто цю колегіяльність й уся адміністрація перейшла в руки чеського містогубернатора, для якого губернатор, назначуваний зпоміж місцевих громадян, стався тільки «автономічною покришкою». Зчасом перемінено стару «жупну» адміністрацію на централістичну. В 1928 р. прозвано Закарпаття «Підкарпатсько-руським краєм» з краєвим президентом і містопрезидентом у проводі й створено Краєвий Виділ з виборними й іменованими з уряду членами. В цілому, з трьох можливостей, які розкривалися перед Закарпаттям у момент розвалу Австрії (самостійність, приєднання до України, автономія), залишилася остання. Закарпаття, опинившись в нових умовах культурно-національного й політичного життя, має всі вигляди на те, щоби в майбутньому відіграти ролю подібну, як колись відіграла Галичина в відношенні до Великої України. Як не як, цеж одинокий клаптик української землі, на якому чужа адміністрація рахується з голосом автохтонного населення.

Епілог
ніколи

НА КУЛЬТУРНОМУ ФРОНТІ

літератури

Котляревський

Шевченко

Франко

Леся Українка

Наука

Михайло Максимович

Володимира Антоновича

Осип Бодянський

Микола Костомарів

Панько Куліш

О. Потебня

О. Кистяківський

В 1873 р. повстало в Києві українське наукове товариство, що під офіційною покришкою «Південньо-Західнього відділу російського географічного товариства», розвинуло надзвичайно оживлену дослідчу й видавничу діяльність з ділянки української історії, мови, письменства, етнографії, суспільних наук і мистецтва. Працювали в цьому товаристві такі наукові сили, як крім названих вже В. Антоновича, М. Зібера, Ф. Вовка, ще й П. Житецький, К. Михальчук, М. Драгоманів, П. Чубинський, О. Русів, М. Лисенко та інші. Російський уряд узнав, що праця «Відділу» хоч і ведена під офіційною фірмою та російською мовою, скріплює національне самопізнання серед українців і тому закрити товариство вже в три роки по його відкритті. Та припинити розбурхані стіхії українознавства йому вже не вдалося. Українські наукові сили гуртуються довкола заснованого в 1876 р. «Історично-фільологічного Товариства» в Харкові (О. Потебня, М. Сумців, Д. Багалій, Д. Мілер) біля київського «Історичного Товариства Нестора Літописця» й нарешті коло журналу «Кіевская Старина», що від 1882 до 1905 р. стався неперебраною скарбницею українознавства. Не спочивали українські дослідники та вчені по провінціальних центрах та установах (Чернігів, Полтава, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Житомир) використовуючи офіційні установи й імпрези для поглиблення й поширення знання про Україну. Українська етнографія (Б. Грінченко) археологія (В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький, Ф. Вовк, В. Данилович, В. Хвойко), для якої створено навіть окремий журнал («Археологическая Лїтопись Южной Россіи», 1899-1904) пробивала собі шляхи й намічувала завдання, обходячи цензурні приписи й заборони, що їх раз ураз ставив московський уряд.

Омелян Огоновський

Юліян Целевич

Михайла Грушевського

українознавець Іван Франко

Досягнення першої російської революції 1905 р. принесли деяку полегчу для української науки на Великій Україні, де за почином невтомного М. Грушевського повстає київське «Наукове Товариство», а праці українських учених починають появлятися в виданнях

російської Академії Наук, та вже не «контрабандою», як дотепер, але отверто, українською мовою. Українознавство підіймається тепер пропаганди ваги українського питання, як великої культурно-історичної й політичної проблеми, серед чужинців. Монументальне двотомове видання «Українській народ в его прошлом и настоящем» (1914-1916) має під тим оглядом свою історичну заслугу.

Війна перебила нормальний розвиток огнищ української науки, але вже перші дні березневої революції 1917 р. принесли їй визволення з досьогочасних пут. Вже в 1918 р. повстають в Києві та Кам'янці Подільському перші українські університети, в досьогочасних російських розбудовуються катедри українознавства, а як централія науково-дослідчої праці організується в Києві — Всеукраїнська Академія Наук, в якій злилися всі досьогочасні наукові установи й архивно-бібліотечні, музейні та лябораторійні збірки столиці.

Упадок відродженої Української Державности відбився в першу чергу на українській науці й на культурній праці взагалі, але не припинив її цілковито. Українська наука, придавлена чужинецькою владою на рідній землі найшла собі тимчасовий захист на чужині — в Чехословаччині (Вільний Український Університет і Педагогічний Інститут у Празі, Хліборобська Академія в Подєбрадах) в Німеччині (Науковий Інститут у Берліні) й нарешті в Польщі (Науковий Інститут у Варшаві).

Українська образотворчість під чужим небом

Багато світових подорожників, істориків та філософів порівнювало Україну з Грецією, дуже чітко підкреслюючи висшість її культури над культурою її сусідів-переможців. Подібно як Греція, покорена всевладним Римом під мілітарно-політичним оглядом, накинута римлянам свою філософію, письменство й мистецтво, так теж було з Україною всякий раз, коли вона падала під фізичною перевагою сусідів. Знаємо, що не тільки культура старого Києва була зразком для Суздальщини, не тільки твори старо-українського письменства й мистецтва награвлені суздальськими князями лягли в основу культури московської півночі, але при її первопочинах основні заслуги поклали українські письменники-літописці, будівничі, малярі, що їх волею-неволею перетягувано на північ. Знаємо, що образотворча культура Польщі Ягайлонів уся була просякнута не тільки українськими впливами, але й творами українських рук. Найкращі зразки польського середньовічного іконопису, монументальні пам'ятники стінопису (Люблин, Сандомир, Краків т. і.) були творами українських рук і українського духа. Культура Московщини XVII ст. зацвіла наново щойно завдяки українським силам, що по переяславському трактаті, потягли з України на північ. Українською в своїй основі була «європеїзація» Московщини за Петра I., українською була теж московська образотворчість на грані XVIII і XIX ст. Бо джерела української культури не висохли разом з тим, як занепадала українська державність. Вони били далі, тільки творчі потоки й ріки, що витікали з тих джерел не зрошували вже українських нив, але чужі, московські.

архітектура

Іван Мартос

Михайло Козловський

Мартос, учень італійського різьбаря Канови й малярів Рафаеля Менгса та Помпея Баттоні, вніс у російську різьбу західньо-європейський клясицизм різьбарської форми, просякнутий

суто українською елегійністю почування. Мрамор цього погробовця української державности «плакав», як говорили сучасники, а намогильники, якими заселив Мартос цвинтарі Донського монастиря в Москві й Олександро-Невської Лаври в Петербурзі, створили в російському різьбарстві цілу школу наслідувачів і епігонів. Незрівняний в скульптурі нагробників, у яких дав Мартос власний стиль, пробував він своїх сил і в статуарній різьбі репрезентативних пам'яток (Катерини II в Катеринославі, Рішеліє в Одесі, Олександра I в Таганрозі, Потьомкіна в Херсоні), але з куди менчим успіхом. До історії мистецтва перейшов Мартос як той, що «зєднав українську мрійливість із строгістю й досконалістю клясичних форм і створив свій, особний, мартосівський світ, що відрізняє його від усіх західних сучасників» (І. Грабар).

Михайло Козловський

Дмитро Ніс-Левицький

Антін Лосенко

Володимир Лукич Боровиковський

Олексій Венеціанов

Олександр Литовченко

Ілля Ріпін

На рідному ґрунті

Василь Штернберг

Тараса Шевченка

Шевченко

Кость Трутовський

Бодаревський

Пімоненко

Порфір Мартинович

Опанас Сластьон

Сергій Васильківський

архітектурного стилю

Василь Кричевський

Юрія Нарбута

Павла Ковжуна

Миколи Бутовича

Сергій Тимошенко

Дяченко

Мощенко

Олександр Лушпинський

Роман Грицай

Корнило Устиянович

Юліяна Панькевича

Іван Труш

Олекса Новаківський

Петро І. Холодний

Михайло Осінчук

Академія Мистецтв, що повстала в Києві майже рівночасно з відродженням української Державности, з несподіваною легкістю могла обсадити свої катедри такими видатними малярями сучасности, як згадані вже — Бойчук, Нарбут і Василь; Кричевський, та пейзажист Микола Бурачек, стиліст-декоратор Михайло Жук, Федір Кричевський, Маневич та. маляр-імпресіоніст європейської міри — Олександр Мурашко.

Кость Климченко

М. Забіла

Петро Війтович

Петра Кузневича

Михайла Парашука

Андрія Коверка

Трипільської

Балавенського

Гаврилка

Олександра Архипенка

В цілому, сучасна українська образотворчість виявляє всі позначки молодечої стихійности з якою кидається на всі чергові напрямки й тільки з трудом, у творах своїх виїмково талановитих абож освічених представників здобувається на своєрідність, радше вичувану, аніж зрілу до синтетичного охоплення.

Музика

М. Березовський

Д. Бортнянський

В. Ведель

Перший у Галичині церковний хор, заснований в Перемишлі єп. Снігурським (1829) використовуючи для своїх продукцій твори Бортнянського та пізніших композиторів Великої України, виховав ціле покоління композиторів т. зв. «перемиської школи», як М. Вербицький, І. Лаврівський та їх переємники В. Матюк і С. Воробкевич.

Рівночасно з культурою церковної музики розвивається в нас і світська музика опер, опереток та мистецька транспозиція невичерпаної скарбниці народніх мельодій. «Козак-стихотворець» кн. Шаховського з музикою італійця Кавоса (1812) та «Наталка Полтавка» Котляревського з музикою В. Барицького (1834) аранжованою відтак О. Маркевичем (1853), І. Ляндвером (1854) й нарешті Миколою Лисенком, а відтак «Сватання на Гончарівці» Квітки й «Чорноморський побут» Кухаренка, оце перші зразки українських «оперет» і «мельодрам», творених на західньо-європейський зразок. Замилування до того типу музичної творчости процвітала в рівній мірі на Великій Україні як і в Галичині, де церковні композитори як Вербицький, Воробкевич, Бажанський та Матюк не цураються світських пісень, дороблюючи музику до театральних пєс, спіраючись на народній мельодиці, але деколи йдучи в розріз з її духом і настроєм. Та щойно «Запорожець за Дунаєм» з музикою Артемовського-Гулака, що

з'явився вперше на сцені в 1863 р. утримався на ній як справжня українська оперета, за якою з'являються все нові й кращі. В 1872 р. появляється «Різдвяна Ніч» М. Лисенка, тодіж таки в Галичині повстає «Ніч під Івана Купала» Н. Вахнянина, а за ними ціла низка опер і оперет російських композиторів («Коваль Вакула» і «Мазепа» зросійщеного українця Чайковського, «Князь Ігор» Бородіна, «Травнева Ніч» Римського-Корсакова, «Сорочинський Ярмарок»/ Мусорського й і.), в яких основу лягла українська тематика й українська народня мельодика.

Миколі Лисенкові

Перед Лисенком і рівночасно з ним виступають такі українські композитори, як С. Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас та інші, яких твори пройняті українською музичною стихією, але Лисенко перевисшив їх усіх свідомістю своєї творчости, освітою й фаховістю підходу до справи.

К. Стеценко

М. Леонтович

«Хорова фактура Леонтовича наскрізь поліфонічно-контрапунктична, з частими імітаційними наступами голосів, аж до 4-голосової фугальної експозиції включно. Та проте саме в Леонтовича треба підкреслити вміння, як у нікого іншого,— простими засобами досягнути надзвичайні вокальні ефекти».

П. Сениця

Яків Степовий

Б. Підгорецький

О. Кошиць

Остапа Нижанківського

Дениса Січинського

Генриха Топольницького

Ярослава Лопатинського

Йосифа Кишакевича

Станислав Людкевич

Василь Барвінський

Нестор Нижанківський

Микола Колесса

Зенон Лисько